Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТВОРИ В ШЕСТИ ТОМАХ

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТОМ П'ЯТИЙ

оцифровано **Hurtom.com**

У2
3-14

В романе «Европа 45» и повести «Дума о бессмертном» отображены события конца второй мировой войны на Европейском континенте, борьба советских людей против фашизма — на фронте, во вражеском тылу, в лагерях смерти.

З $\frac{70303—073}{М205(04)—81}$ передплатне. 4702590200

ДУМА ПРО НЕВМИРУЩОГО

Історія недокінченого життя

Не плач, мати, не журися!
Не дуже'го порубано,
Не дуже'го постріляно:
Головонька на четверо,
А ножечки на гишечки,
Біле тіло, як мак, міло.

Да їдь понад лугом Базалугом,
Та понад Дніпром-Славутою!
То як ушкали гудуть —
Ей, то ти сторонися,
А як лебеді ячать —
Ей, то ти озовися,
А як козаки йдуть Дніпром-Славутою —
Ой то ти об'явися.

(З українських народних дум)

Худорлявий високий хлопець у сірому сукняному костюмі переправився через Дніпро вузьким просмоленим човном, підождав на пристані, поки до причалу пришвартувався пароплав «Жовтнева революція», що йшов знизу, і серед знетерпеливлених дядьків та тіток, з кошиками, проштовхався на судно.

Піднявся по трапу на палубу, довго вибирав собі місце й врешті примостився біля флагштока, на якім весело тріпотів трикутний червоний прапорець.

Юнака ніхто не проводжав. Його рідне село лишилося на тому березі ріки, там були його батько й мати, його дитинство, початок юності, все недовге минуле. Ось пароплав одійде від пристані, і все: береги, лози, рідне село, батько, мати, друзі — попливе назад, повільно, але нестримно посунеться, як сунеться щороку повесні крига на Дніпрі.

Пароплав хлюпостався у Дніпрі, як велика біла качка. Старий капітан стояв на містку й мовчки дивився на воду, на береги, інколи його погляд зупинявся на високій постаті худорлявого юнака в сірому сукняному костюмі, але це тривало лише мить, і знову капітан дивився на лагідні висипи білих пісків, на червоні шелюги й густі лози. Повесні в придніпрянських лозах завжди співали солов'ї. Своїм тьохканням вони ніби змагалися з шумом пароплавних коліс. Темними весняними ночами, сповненими запахами прибережних трав і квітів, капітан любив стояти на своєму містку, слухати солов'їний спів і думати про свою молодість.

Тепер було літо. Соловейки вже давно замовкли. Ночі стали короткі й теплі. В такі ночі більше хилить до сну, ніж до спогадів. Але капітан дивився на того юнака в сірому костюмі, і якась туга стискувала йому серце, і молодість, його власна

молодість, раптом глянула на нього з-за отих вуглуватих, худих плечей, і його друзі ступнули з далеких-далеких років і незримо стали поруч.

...Вони тоді ховалися з худобою в густих шелюгах на березі Дніпра. Коли з'явився перший пароплав, набитий німецькими солдатами, хлопці думали тільки про те, як би знайти густіші кущі.

Та ось найвідчайдушніший з-поміж них Петько Коваленків не стерпів:

— Хлопці, як же воно? Ми в себе вдома, а німець пре по самій середині Дніпра, а ми ховаємося?

— Що ж ти з тими чортами зробиш? — спитав хтось з пастухів.— Аби хоч стрелити було чим...

— Стрелити! — перекривив його Петько.— А ти так спробуй!

І він спробував.

Прикотив з села передок од воза, приладнав до нього жерстяну трубу від «буржуйки», виставив свою «гармату» в кущах на видноті, тоді зібрав пастухів з довжезними пугами і навчив їх ляскати водночас, так щоб зливалося в одне. Сам же, щойно з'явився ще один пароплав з чужоземною солдатнею, вихопив з-за пазухи дерев'яне калатайло, позичене ним у сільського сторожа діда Задорожного, і заторохтів ним, як кулеметом. Німці, забачивши в кущах «гармату», почувши «кулемет» і постріли пуг-«гвинтівок», забігали по палубі, зчинили безладну стріляни-ну, пароплав різко завернув до правого берега, сів там на мілину, а хлопці заходилися від реготу, хвалили Петька за витівку, роззухвалено вигукували:

— От би ще й пароплав захопити!

— Позганяти жолдашню у воду, а самим попливти!

— Ге, попливти! А хто рульовим?

— Хто? Та Петько ж!

— Зміг би, Петьку?

— Може, й зміг, чого там.

— А капітаном?

— Може, й капітаном...

Кожен, хто живе на березі Дніпра, мріє про капітанство. У Петра сталося так, як мріялось.

Давно вже водить він пароплави по рідній річці, дедалі рідше й рідше згадуючи про ту давню війну, про чужинців, про постріли над Дніпром.

Та от не встигли одспівати цієї весни солов'ї, як почалася нова війна. Капітан вів свій пароплав до Києва і не знав, чи повернеться назад, чи ні. І отой юнак, мабуть, теж їде до Києва і теж, напевне, не знає, чи вдасться йому коли-небудь повернутися додому, чи ні.

Юнак повернувся обличчям до капітана і пішов просто до містка, мабуть, збираючись спуститися по трапу вниз. Обличчя в нього видалося капітану знайомим. Він вже десь бачив і оці

темні великі очі, і оцей трохи облуплений сонцем ніс, і оце круте, як сани-козирки, підборіддя.

— Ти не Коваленків? — несподівано для самого себе спитав капітан.

— Коваленків,— зупинився здивований юнак.

— Василя Коваленка?

— Ні, Дмитра.

— А-а. Знав я колись Коваленка, тільки Василя. Біля Дніпра разом росли.

— Я біля Дніпра виріс.

— Та воно так. Коваленків на Дніпрі багато.

— Багато.

— А тепер їдеш?

— Їду.

— Їхати добре діло.

Юнак постояв, сподіваючись, що капітан ще щось скаже, але той і так уже вичерпав весь свій запас балакучості й замовк. Коваленко бачив багато дніпровських капітанів і знав, що вони люди неговіркі. Цей теж був такий, хоч попервах можна було подумати інакше.

Юнак теж, мабуть, не належав до балакунів. Стенувши плечима, він став спускатися по трапу вниз. Йти в трюм, в духоту й тісняву, не хотілося, і він завернув до першого класу. Дорогу йому перепинила невисока дівчина в білому фартушку.

— Куди?

— А туди,— махнув у бік салону юнак.

— Як же вас звати зволите?

— Андрій,— цілком серйозно відповів юнак.— Андрій Коваленко.

— У нас такими Андріями всенький трюм набитий,— закопилила вона губу.— Квиток у тебе є?

— Є квиток і навіть більше, ніж квиток. Літер є. Чула таке слово?

— Чи ти ба, літер... Та в мене он у третій каюті генерал їде, а він мені літер!..

— Ну, коли генерал, то тоді я не піду туди,— відступив Андрій.— Я ще живого генерала зроду не бачив. Боюсь.

— Пхі,— сказала дівчина.— А я — так аніскілечки.

— Та мені й їхати недовго, до Кременчука,— немов виправдовуючись, промовив Коваленко.— Я й на палубі побуду.

— Зараз буде Келеберда, а там і Кременчук,— повідомила дівчина, якій, мабуть, хотілося погомоніти з юнаком.

— А що означає слово Келеберда, ти знаєш? — запитав її Андрій.

— Звідки мені знати. Я сама з Канева.

— А «Канів» що означає?

— Присікався. Наче сам знає.

— Ого,— засміявся Андрій.— Я все знаю. Я вченим збирався стати.

— Чого ж не став?

— Як чого? Ти ще й питаєш. Війна.

— Пхі, війна — подумаєш, злякалась,— зневажливо кинула дівчина й поправила свій фартушок.

— Та ти, виявляється, просто дурна, а я час гаю на розмови з тобою,— засміявся Андрій і пішов від ошелешеної дівчини, навіть не озирнувшись на неї.

— Подумаєш, вчений,— кинула вона йому вслід і хряпнула дверима першого класу так, що забрязкотіла посуда в буфеті.

Андрій знову вийшов на палубу. Дніпро лежав у синіх сутінках, тихий і ласкавий, і не вірилося, що десь іде війна і бомби шматують і землю, і води, і все живе на них. І ота дівчина, бач, не вірить. А хіба вірить його батько? Сьогодні навіть не прийшов з степу попрощатися з сином. Андрій ждав батька, сподіваючись, що він от-от прибіжить з поля, але, мабуть, не ладналося щось у бригаді і він так і не прийшов. В Андрія вже не було часу добиратися самому в степ, він і так спізнювався на пароплав, тому довелося їхати, не попрощавшись, не побачившись востаннє з батьком. А їхав же він на війну.

Батько вже бачив війну. Він мерз у Пінських болотах, ховався в бур'янах од німців у дев'ятнадцятому році, був поранений петлюрівцями. Тепер він був упевнений, що війна до Дніпра не дійде. Та й скільки можна! При дідах-прадідах була війна, і ще зовсім недавно, за його пам'яті. Татари, турки, шведи, поляки, німці — всі чомусь лізуть на Вкраїну. Колись же мусить бути кінець. Та й у газетах писали, що будемо бити ворогів на їхній території. Постріляють там трошки — та й годі. Він, мабуть, вважав, що Андрій не встигне й до фронту доїхати, як війна закінчиться. Може, саме тому й не прибіг прощатися?

Зате мама старалася. Позичила в сусідів маленького чемоданчика, засмажила курочку, напекла м'яких, білих як сніг пампушок, поклала в чемодан три чистих сорочки, білизну. Андрій сміявся: «Навіщо?» — «Е, моя дитино,— сказала мати,— їдеш же в дорогу, між чужих людей. Там все згодиться».

Їдеш у далеку дорогу... Андрій стояв і стояв на палубі, і здавалося йому, що він не пливе, а летить над Дніпром, летить швидко-швидко, як вітер, і вже залетів у таку далечінь од рідного дому, що ніколи не вдасться йому добратися назад.

Пароплав хрипко загудів, завертаючи до пристані. На капітанському містку сказали: «Келеберда».

А від Келеберди до Андрієвого села було всього тридцять кілометрів. Не так вже далеко й залетів ти, Коваленку. Може, повернешся? Адже тобі шістнадцять з половиною років, ти йдеш до армії добровільно, військовим тобі ніколи не хотілося бути, а хотілося стати вченим. Повертайся, Андрію, до маминих

пампушок, до свого роботящого й тихого батька, з яким ти навіть не встиг попрощатись.

Андрій не вернувся.

Він зійшов з пароплава вночі у Кременчуці, зразу ж пересів на поїзд і мчав далі, на захід до Києва.

На станції Ромодан йому треба було робити пересадку, але пасажирські поїзди тут вже не ходили, бо всі лінії були забиті військовими ешелонами. Андрій довго тинявся по перону, благаючи ешелонних комендантів «підвезти до Києва», але ніхто не хотів його й слухати.

— Документи є? — питали коменданти.

— Та є.

— Покажи.

Андрій показував великий пакет з сургучною печаттю. Всі його документи працівник райвійськкомату Кирило Бородавка поклав у цей пакет і наказав здати в училищі, куди Андрій їхав.

— Може, там у тебе бомба, в тому пакеті,— сміялися коменданти й відмахувалися від високого худорлявого хлопця в сірому костюмі.

Нарешті Андрієві пощастило. На першу путь подали довжелезний товарняк, повний веселих молодих бійців, що сиділи в вагонах, позвішувавши ноги, і співали. Комендант ешелону, м'язистий маленький капітан, в нових рипучих ременях, одразу ж побіг до чергового по станції й став вимагати, щоб його ешелон одправляли без затримки. Коваленко стояв позаду капітана й ждав, поки той викричиться.

— Товаришу капітан,— сказав він, ковтаючи слину.

— Що таке? — різко повернувся капітан.

— Мені треба завтра бути в Києві, в артилерійському училищі. Я вже й так запізнився на цілий тиждень.

— Коротше,— спинив його капітан.— Документи є?

— Та ось.

Капітан узяв пакет, виважив на долоні, потім швидким, невловимим рухом перевернув його і одірвав кінчик.

— Що ви робите? — закричав Андрій.— Це ж секретне!

— А ти хочеш, щоб я в своєму ешелоні возив якісь секрети й не знав про них нічого,— насмішкувато глянув на нього капітан.

Він дістав по черзі документи Коваленка, проглянув їх, сховав знову в конверт, оддав його Андрієві й поляскав хлопця по плечу.

— Молодець. Відмінник, добровільно йдеш захищати Батьківщину. Ходімо, я тебе десь притулю.

Він провів його до вагона, де бійці співали «Розпрягайте, хлопці, коні», й звелів:

— Приймайте земляка. Щоб довезли мені його до Києва цілим і неушкодженим. Ясно?

Радість Андрієва була така велика, що він навіть не звернув уваги на останні капітанові слова.

На станцію Гребінка ешелону не пустили. Семафори стояли обабіч лінії, схрестивши над лискучими рейками свої залізні руки, і марно було намагатися взнати причину цієї заборони. Начальник ешелону пробіг побіля вагонів, вигукуючи:

— Не висовуватись! Всім лишатись у вагонах!

А через хвилину звідкись спереду пролунав тривожний крик:

— «Юнкерси»!

Слово «юнкерс», бридке, мов павук, вже було відоме всім. Андрій не відчував ніякого страху перед ворожими літаками, бо він їх ненавидів, ще й не бачивши. І коли на станції, попереду ешелону, стали рватися бомби, Андрієві захотілося бодай краєчком ока глянути на тих проклятих металевих птахів, що з зловісним виттям кружляли над Гребінкою й сипали на неї чорну, гримучу смерть. Мабуть, не одному йому захотілося глянути на те, що робиться на станції, бо з кількох вагонів позіскакували на землю бійці і, плутаючись у густій пшениці, яка починалася біля самої колії й ніде не кінчалася, побігли вперед.

— По вагонах! — знову пролунала сердита й різка команда. Однак було вже пізно.

«Юнкерси» помітили солдатів. Вони покинули конаючу станцію і пролетіли над ешелоном, як шуліки над беззахисним курчам. Кожному в ешелоні стало ясно, що зараз благенькі дощані вагони розлетяться і поховають під своїми уламками всіх, хто сидить у них. Крижана рука страху хапала кожного за горло, виштовхувала з вагонів, примушувала бігти подалі від поїзда. Вмить жовта пшениця зачорніла од безлічі рухливих цяток людських голів, і цяток цих ставало щораз більше й більше. Тепер Андрія не могло стримати ніщо. Все в ньому волало про порятунок від неминучої смерті, і він теж кинувся туди, за тими, що бігли пахучими пшеницями невідомо куди й чого.

— Стій! Куди? — пролунав над самим його вухом чийсь грубий голос, і чиясь міцна рука вхопила Андрія за піджак.— Не смій бігти. Там смерть.

— Пустіть мене! — закричав Коваленко, намагаючись випорснути з свого піджачка і ще не втрачаючи надії на те, щоб відбігти від цього вагона, в якому він себе відчував неначе на вогнищі.

— Куди, дурню? — знову сказав йому той самий солдат.— Падай!

Справді, в пшениці почало творитися пекло. В кількох місцях над нею раптом знялися високі, до самого неба, стовпи чорної землі, вдарили в усі боки гострі язики кривавого полум'я.

То рвалися перші бомби, кинуті «юнкерсами». А тоді забубоніли кулемети. І люди в пшениці почали падати.

Вони падали і там, далеко від поїзда, і тут, зовсім близько від вагонів, так що Андрій бачив, як на захисних гімнастерках виникають червоні плями.

Кров! Перша людська кров, пролита в нього перед очима.

Коваленко зблід, ноги в нього підломилися, він сів на шорстку вагонну підлогу й затулив рукою очі. Він не плакав, ні. Він затуляв очі, щоб не бачити отого чорного, як осіння ніч, диму над біло-жовтими пшеницями, щоб не бачити в пшеницях червоного, як кров, полум'я і крові, червоної, як полум'я найбільших у світі пожеж.

Війна стала на дорозі в юнака. Вона вела за собою страх. Війна і страх з'єдналися в нероздільну силу. Щоб перемогти війну, треба було насамперед перемогти страх. Ти не злякався, Андрію? Не відступиш? Не забудеш тієї хвилини, коли страх штовхав тебе назустріч смерті і ти рвався і рвався з міцних солдатських рук, з рук товариша?

Ні!

І ще, й ще бомбили їхній ешелон. І в Дарниці, де пісок і сосни, і на мосту через Дніпро, де бомби, здавалося, падали не з неба, а виринали з води.

Вночі Андрій ступив на київський перон. Од вокзалу вела кудись пряма, широка вулиця, і Коваленко пішов по ній. Через сотню метрів його зупинив військовий патруль, і два молоді солдати, довідавшись, що він шукає училище, порадили йому завернути в ботанічний сад і там переспати до ранку, бо вночі він однаково нічого не знайде, до того ж ходити по вулицях заборонено. В місті був стан облоги.

Андрій зайшов у сад, довго спускався кудись униз, у темні хащі, і нарешті зупинився біля невеличкого ставочка, береги якого покривала густа м'яка трава. Там Коваленко простелив газету, підклав під голову чемодан і заснув міцно й безтурботно, як дитина після маківки.

Він спав біля ставка, в якому росла не казкова вікторія-регія, ця неодмінна прикраса всіх ботанічних садів світу, а найзвичайнісінька українська ряска, дрібненька лагідна ряска, хистке плетиво якої легко руйнують найменші брижі на воді. Отак і Андрієве життя, маленьке життя нікому не відомого хлопця з наддніпрянського села, було розворушене воєнною колотнечею, і висока хвиля стихії закинула його аж сюди, в київський ботанічний сад. Під Коваленком була газета з першими воєнними зведеннями, над ним нависло загрозливе військове небо, готове щомиті прорватися жахливим свистом бомб. Війна обгортала його з усіх боків, як вода утопленика.

Тоді він саме косив сіно в плавнях. М'яко деренчала сінокосарка, вистеляючи вибалки малюсінькими, схожими на долоньки з розчепіреними пальцями листочками гусячих лапок, диркаючи косою по цупкому, як дріт, пирієві. Гніді кобили Баронеса й Мазурка дружно похитували головами в такт своїй широкій розміреній ході, а їхні лошата жирували спереду, плутаючись у своїх матерів під ногами і вміло уникаючи довгого Андрієвого батога.

В обід він мав точити коси з своїм напарником дядьком Архипом Нескоромним. Вони завжди точили косу разом, бо Андрій ще не вмів сам цього робити, а дядько Архип працював на сінокосилці вже десять років. Але в той день Нескоромний затримався десь у кузні, куди він поїхав зварювати косогін. Андрій лишився сам на всі плавні. Він стриножив коней, пустив їх пастися, а сам, випивши пляшку молока, що її вранці поклала йому в торбину мати, побіг до Дніпра купатися. Пити холодне солодке молоко і купатися в Дніпрі — це Андрій любив над усе.

Біля річки він роздягнувся, сховав одяг у кущах шелюги і стрибнув у воду, м'яку, теплу, ласкаву. Він поплив на середину річки, викидаючи вперед руки, за кожним змахом вистрибуючи з води мало не до пояса. Згодом він лежав горілиць і дивився на сонце. Сонце було велике, воно вкривало не лише все Андрієве лице, але й усю ріку, і білі коси на її берегах, і червоні шелюги. Яке марнотратство! Андрієві хотілося, щоб небесне світило хоч на мить належало тільки йому одному, щоб воно ковзнуло теплою хвилею по його устах. Він цілувався з сонцем. Це була його давня, ще з дитинства, улюблена гра.

Шум пароплавних коліс примусив Андрія припинити свою забавку. Він повернувся на живіт і побачив сталево-сірого буксира, який тяг за собою чотири баржі. Буксир ішов згори, за течією, із якоюсь особливою поспішністю ляпав по воді широкими плицями своїх коліс. Пароплав швидко наближався, різнокольорові — сизі, червоні й жовті — баржі гналися за ним, витягнувшись у довгу напівдугу, схожу на райдугу, яку хтось перекинув і поклав на воду. До задньої баржі, як це завжди робиться, був прив'язаний човен. Не роздумуючи, Андрій поплив напереріз караванові, маючи на меті покататися на отому човні, що летів за баржею, мов трісочка. Він добре вхекався, поки вхопився нарешті за нагрітий сонцем дубовий борт човна, і мало не пірнув з переляку під воду, коли його раптом ударили по пальцях чимсь твердим. З човна показалася сонна вусата, мов у моржа, голова, кліпнула на здивованого юнака закисленими очицями й сердито сказала:

— Краще б на фронт ішов, ніж отут дурачишся! Байстрюк!

Андрій випустив тонкий борт з пальців. Від несподіванки і образи він не знайшов, що зразу відповісти, а коли зібрався з думками, було вже пізно. Буксир розсипав своє віяло барж далеко від нього.

Андрій поплив до берега, одягнувся і, пересмикуючи плечима від свіжості, побіг до сінокосилки. Там він застав дядька Архипа і свого батька.

Те, що батько прийшов у плавні, Андрія не здивувало. Батько був зараз «безробітним». Старий Коваленко вважався кращим скиртоправом у колгоспі. Коли починали звозити снопи на токи до молотарок, він викладав з них скирти, розкішні й величні, мов індійські храми. Під час молотьби він топтав солому. Топтав сам, нікому більше не довіряючи цієї справи, і хоч згодом від утоми й виснаження не міг навіть злізти на землю без допомоги, ожереди з-під його рук виходили такі пишні й прекрасні, як оті паски, що їх печуть матері своїм дітям весною. Ціле літо батько був радісний, жвавий, збуджений, і від нього линув якийсь особливий запах. Так пахне всередині пшеничної соломини, коли надкусити її біля колінця.

Під час сінокосу батько клав стоги. Стоги, вивершені Василем Коваленком, стояли в плавнях гінкі й рівні, як тополі. Коли восени їх починали звозити до колгоспних ферм, старий Коваленко мало не плакав.

Зараз же він нудьгував. Жнива ще не починалися, сіно ще не висохло, щоб його складати в стіжки. Він не мав до чого прикласти свої руки, які ніколи не були без діла, і через те не міг спокійно всидіти на місці. Учора ввечері на ніч пішов у сусіднє село до брата в гості, а сьогодні, бач, повернувся додому і прибіг у плавні, мабуть, ворушити сіно.

— Здрастуйте, тату,— привітався ще здалеку Андрій.— Сухе вже сіно?

Він ждав, що батько засміється, жартома вилає його і тоді стане казати, щоб вони облишили балки, а косили на буграх, де сіно вже горить. Але батько чомусь мовчав. Мовчав і дядько Архип.

«Що з ними?» — подумав Андрій, підходячи.

— Сідай, Андрушо,— тихо сказав батько. Андрій сів, не перестаючи дивуватися.

— Таке діло, Андрушо,— знову заговорив батько якимсь чужим голосом,— нещастя в нас.

— Яке нещастя? — холонучи, спитав Андрій.— Щось з мамою?

— Гірше,— коротко видихнув батько.

— Що ж може бути гіршого? — не зрозумів Андрій, який вважав, що найбільші щастя і нещастя передовсім можуть бути зв'язані лише з мамою або татом.

— Війна,— сказав батько,— війна почалася.

— Війна? Яка війна? З ким? — вигукнув Андрій.

— Гитлер на нас напав,— промовив батько. Він сказав «Гитлер», і Андрій подумав, що це слово якраз так і треба вимовляти, бо воно нагадує щось гидке, бридке й потворне.

— Прийшов я оце, щоб тобі сказати. У нас вже в селі готуються до мобілізації. І я, мабуть, піду на фронт, хоч уже й старий. Ну, а тебе не візьмуть, ти ж з двадцять четвертого году, тобі он ще й сімнадцяти немає. Та й в університет же заяву подав.

— Документів я ще не подав,— зауважив Андрій, думаючи над чимось своїм.

— Ну, та ще подаси,— заспокоїв його батько.— Я оце прийшов, щоб ти на ніч хоч додому навідався. Мати там турбується. Голова сільради Вустим Нечта вже окопи збирається рити. Ну, там все ото таке...

Через день Андрій сів на велосипед і поїхав до військкомату в район. Там він застав величезну чергу добровольців, старих і молодих, попервах навіть злякався, що йому не вдасться потрапити на комісію. Але зустрівся земляк — старший лейтенант Кирило Бородавка, який працював у військкоматі, і допоміг Андрієві здати документи. Коваленко заповнив анкету, дав довідку про народження, атестат про закінчення десятирічки, треба було ще написати автобіографію. Кирило Бородавка дав йому аркуш паперу, підсунув ручку й чорнило, сказав: «Пиши, та докладно». Андрій спробував писати й злякався: у нього не було ніякої біографії. Яка вже тут докладність! Ну, народився. Ріс. Учився в семирічці. Вступив до комсомолу. Вчився в десятирічці. Під час канікул працював у колгоспі. Збирав колоски, їздив на гребці, був причіплювачем біля трактора, викидав солому з «Комунара», косив сіно. Але хіба ж напишеш у такому важливому, як біографія, документі про те, що косив якесь там сіно!

Він вирішив, що коли й не візьмуть його до армії, то саме через цілковиту відсутність біографії.

На медичній комісії його похвалили за здоров'я. Лікар, вислухавши пульс, сказав йому:

— Довго житимеш, хлопче. Пульс у тебе п'ятдесят два удари на хвилину. Богатирський пульс. Довго житимеш!

— Постараюсь,— відповів Андрій.

На мандатній комісії у райвійськкоматі до хлопця довго прискіпувались за його вік. Шістнадцятирічних в армію не брали. Андрія врятували його атестат, у якому були всі відмінні оцінки, високий зріст і захоплені відгуки лікарів. Його вирішили послати в Київ, у артилерійське училище.

І от він прийшов на війну, як ходив у колгосп на роботу.

Київського училища Андрій не застав у місті: воно виїхало на фронт, обороняти українську столицю. Хлопця влаштували на якусь військову машину, яка йшла до Харкова, і дали йому направлення в Харківське артилерійське училище. Старший лейтенант, який робив це, хотів, мабуть, уберегти Андрія від фронту і тому посилав так далеко в тил.

Однак через три дні Андрій знову підстрибував у кузові вантажної машини, яка йшла з Харкова на Суми: Харківське училище було там. Суми промайнули перед Андрієм, мов сон літньої ночі. Курсанти Харківського училища під командуванням генерала Чеснова виїхали на фронт.

І ще довго наздоганяв своє училище високий хлопець у сірому сукняному костюмі, з маленьким чемоданчиком у руках. Тепер він уже знав, що неодмінно потрапить на фронт. Бо фронт котився йому назустріч, як степовий вихор.

Танки стріляли різко, поквапливо, нервово. Вони навіть не стріляли, а бубоніли: «Бу! Бу! Бу!» І після кожного такого «бу!» чахкав десь снаряд. Снаряди летіли один за одним, одскакували од сухої землі й розліталися у всі боки червоними бризками, ніби перестиглі кавуни. І треба було сидіти під цим страшним чахканням, під цими червоними бризками, сидіти, притиснувшись до рідної землі, як припадав колись на печі до теплої черені, й ждати, ждати, ждати. Хай отой широкий, рухливий танк підійде зовсім близько, хай він пірне своїм вразливим черевом у високу пшеницю, і тоді з цієї пшениці несподівано вилетять маленькі колючі снарядики сорокап'ятиміліметрової гармати і пронижуть танк, як голка тканину.

Філософія бою коротка, вона повністю вкладається в чотири слова: або — ти, або — тебе. І тому хлопці, зціпивши зуби, тамуючи в собі страх, терпляче сиділи у високих пшеницях, обіймаючи свої маленькі зелені гармати, і били по фашистських танках тільки тоді, коли знали напевне, що бронебійний снаряд не пропаде марно.

Проти Харківського училища діяв танковий корпус німецького генерала Фітінгофа. Фашистські танки пройшли Білорусію, вони форсували Дніпро й Десну, тепер перед ними був вузенький Сейм, за яким кінчалася Україна й починалася Курщина, починалася Росія. Танкісти генерала Фітінгофа квапилися в Росію. Вони увірвалися в понадсеймівські села, лякаючи босоногих дітей, розганяючи білих гусей, які спокійно плавали в тихих водах Сейму. Вони не надавали великого значення низеньким вертлявим танкеткам, які метушилися в кількох кілометрах од них, тягаючи за собою маленькі, тонкоствольні гарматки. Але коли танкісти спробували продовжувати свій переможний марш, гарматки зустріли їх таким вогнем, що довелося відступити.

В Ромни примчав командуючий танковою групою генерал Гудеріан. Він не звик до того, щоб його танки щось стримувало. Він вважав, що такої сили взагалі не існує і не може існувати. Це був той самий Гудеріан, який хвалився, що мешканці Відня повідривали, як сувеніри, гудзики од його шинелі, коли він з своїми танками захопив Австрію. Він не знав того, що австрійці,

16814-6

Бібліотека ім. В. М. Сосюри

коли б їхня сила, витрясли б з нього душу і рвали б не гудзики, а кишки з його живота. Але Гейнц Гудеріан був надто самовпевнений, щоб робити такі припущення. Через рік після Австрії його танки, уквітчані прапорцями й зеленню, гриміли по вулицях тихого чеського курорту Карлові Вари. У чехів на очах стояли сльози, і Гудеріан думав, що то сльози захвату й розчулення. Бо прапорці й зелені гіллячки на танках — це ж так мило й безпосередньо! Тоді була Франція. Гудеріан милувався готичними соборами Руана й Ам'єна, гуляв по Єлісейських полях в Парижі, а згодом стояв на франко-швейцарському кордоні й, наставивши скельця бінокля на якесь тихе швейцарське містечко, мріяв про той час, коли в горах цієї мирної країни буде битися залізна луна від його гримотливих танків.

В Польщі Гудеріан зупинявся в замку Фінкельштейн, у тій самій кімнаті, де колись Наполеон переспав з графинею Валевською і подряпав підлогу своєю імператорською острогою.

Перш ніж іти на Росію, танковий генерал вивчав походи шведського короля Карла XII. Він був честолюбивий, цей Гейнц Гудеріан. Вважав себе непереможним, і тому його здивуванню не було меж, коли довідався, що біля маленького Сейму його танки щось зупинило.

Два дні ковтав Гудеріан українську пилюку, поки добрався до щойно обладнаної штаб-квартири в Ромнах, і за ці дні курсанти Харківського артучилища підбили ще два десятки танків генерала Фітінгофа. Гудеріан наказав кинути на Харківське училище юнкерів Берлінського танкового училища. Хай хоч вони доведуть, чого варті справжні німецькі воїни!

Юнкери почали наступ уранці. Вони твердо дотримувалися основного положення танкового бою, розробленого самим Гудеріаном. Рух і вогонь, вогонь і рух — ось що мало завжди забезпечити успіх танкового нападу. Вони мчали на позиції харківських курсантів з шаленою швидкістю і били з гармат і кулеметів так, що все навкруги почорніло.

Але щойно танки докочувалися до якоїсь завчасно визначеної лінії, вони спалахували, мов свічки. За громом бою пострілів «сорокап'яток» не було чути. В'юнкі танкетки десь поховалися, і гармати не переїздили з місця на місце,— вони поврівалися в землю, сховалися в густих перестиглих хлібах, в невеличких гайках, за маленькими копичками сіна, що вже пообростали молодою отавою, і били, били, били.

Андрій Коваленко був заряджаючим біля однієї з гармат. Він брав з розкритого металевого лотка довгий снарядний патрон і хвацько засилав його в чорний отвір казенної частини. Закраїни гільзи зривали з виступів затвородержателі, стальний клин наглухо закривав отвір, постріл — і вже новий жовтий лискучий патрон летів з рук заряджаючого курсанта Коваленка в округлу тіснину гармати.

Їхня «сорокап'ятка» стояла на луці біля притоки Сейму Ви-

ру. Вир — зовсім маленька річка, порівнюючи з Сеймом, але навіть таку річечку не можна було оддавати ворогові.

Перед боєм командир їхнього дивізіону, невисокий майор, з розумним, нервовим обличчям, обходячи вогневі позиції, казав:

— Протитанкісти не відступають! Позаду — Москва! Так влаштовано фронт: відступаєш — позаду Москва! Ясно? Пропускаєш танк — пропускаєш його на Москву! Ясно?

Тому коли три німецькі танки, круто завернувши вліво, пішли в обхід флангу, командир гармати вирішив кинутись їм напереріз. Не пропустити! Курсанти взялися хто за станини, хто за щит, хто за ствол і покотили зелену гармату по зеленій луці. Андрій вхопив чотири лотки із снарядами й поклав їх на станини. В чотирьох лотках було двадцять снарядів. Їх мало вистачити на отих три танки, які вже рвали своїми гусеницями м'яку землю сінокосу.

Гармата стала. Вона вчепилася в луг своїми круглими гумовими коліщатами й довгими тонкими ногами-станинами й зробила перший постріл по танках. Стояла нічим не прикрита, не захищена і одважно викликала на себе удар отих трьох сталевих потвор.

Маленька річка Вир, але жалко оддавати її ворогові, не можна оддавати! Так уже влаштовано фронт, що відступати не можна, бо позаду — Москва!

Танки помітили гармату й вистрілили по ній майже водночас. Снаряди ляснули десь позаду, і на них ніхто не звернув ніякої уваги. Андрій заклав черговий патрон і тільки нахилився над лотком, як раптом замість звичного пострілу рідної «сорокап'ятки» біля нього гаркнуло щось таке велике й страшне, що він од несподіванки упав на землю. Тоді йому здалося, ніби якась незрима сила підіймає його ноги високо в повітря, залишаючи водночас голову міцно притиснутою до землі. Ноги висіли в повітрі довго-довго, а коли впали і вдарилися об тверду станину, то Андрій навіть не відчув болю. «Чого ж я лежу?» — зненацька вдарила його думка, і хлопець мерщій скочив і випростався на весь зріст, забувши, що треба ховатися за щитом гармати од танкових кулеметів.

Танки йшли на «сорокап'ятку», лишаючи після себе чорні сліди на зеленій отаві. Біля гармати все було потрощено. Снаряд, посланий одним з танків, розірвався біля наводчика, і тепер той лежав, одкинутий далеко вбік, непорушний, блідий, підібгавши ноги, як мала дитина. Командир гармати ще стогнав, але його стогін щомиті ставав тихішим. Всі інші теж були вбиті. Андрій єдиний з усієї обслуги лишився живим. Його навіть не поранило. Це було чудо, але над цим не було часу роздумувати. Танки йшли на гармату, вони хотіли сьогодні бути вже по той бік річки. Вони йшли на Москву! Так влаштовано фронт.

Андрій стрибнув до прицілу, на місце наводчика. Передній танк був уже зовсім близько, він заповнив увесь овид. Андрій не знав навіть, як краще вибрати точку для пострілу. Тоді він крутнув кілька разів маховичок горизонтальної наводки, скеровуючи ствол гармати в присадисту башту танка, й смикнув за рукоятку спуску. Рукоятка нагадувала держак звичайної виделки. І дія, викликана рухом Андрія, теж нагадала мовби дію сталевої виделки, яка пронизує картоплину. Одразу ж після пострілу башта танка якось ніби підскочила, знову впала на своє місце, але снаряд уже прослизнув усередину і, мабуть, зробив там свою справу, бо танк, просунувшись ще трохи вперед, закляк на місці.

Андрій заклав другий снаряд і вистрілив по другому танку. Постріл виявився невдалим. Танк став обходити гармату збоку, тоді як третій, що до цього часу тримався найдалі, пішов напролом. Андрій зарядив гармату знову і, прицілившись під низ того танка, який хотів обійти його, смикнув за рукоятку. Танк загорівся.

Андрій ухопив четвертий снаряд. Тепер він мусив зупинити той останній танк, на якому, мабуть, сидить командир, раз він досі обачливо тримався позаду. Постріл — і танк котиться на гармату. Ще постріл — танк не зупиняється. Він стріляє з гармати й з обох кулеметів, він поспішає знищити оту маленьку гарматку, біля якої, втрачаючи останні сили, метушиться самотня людина.

Снаряди в лотку закінчилися. Треба було розкривати другий. За інших обставин це зробив би ящичний, але тепер ящичний лежав мертвий, і Андрієві довелося самому, обламуючи нігті, поспішаючи, зривати з металевої скоби неподатливу защіпку. Він ухопив снаряд і, майже не дивлячись, кинув його в патронник. Вистрілити Андрій не встиг. Чорна стіна постала між ним і танком і не зникла, не розвіялася, як завжди розвівався дим після вибуху снаряда, а стояла й стояла, заслоняючи Андрієві весь білий світ. Він тернув рукавом по очах і лише тоді відчув у них жахливий біль. Очі не бачили: він осліп. Навпомацки Андрій відшукав рукоятку й смикнув за неї. Тоді, не прислухаючись до того, що діється навколо, так само навпомацки знайшов лоток із снарядами, зарядив гармату й знову вистрілив. Стріляв, аж поки закінчилися всі снаряди в лотку. Тоді став шукати ще один лоток, але не знайшов його і заблудився. Ніяк не міг натрапити на свою гармату. Йому стало страшно. Він прислухався — довкола дзвеніла тиша. Десь далеко збоку, де стояли їхні гармати, ще зрідка пострілювали танки, а тут було тихо й порожньо, як на краю світу.

Він спробував іти й упав. Тоді він поповз на звуки пострілів, але скоро знесилився, та йому й набридло повзти в той час, коли не загрожувала ніяка небезпека. В очах різало й пекло, надто в лівому оці, чорний морок не розвіювався, а став ще

густіший, але Андрієві чомусь здавалося, що це тимчасово, що це зараз мине, і він знову буде битися, стріляти, вкидати в розігріту гарматну пащеку довгі латунні патрони.

Андрій підвівся й спробував іти. Він довго никав по луці, шугаючи в невидимі ями, натикаючись на бугрики й купиння. Бій затих уже зовсім. Чи одступили танки, чи, може, вони прорвалися, Андрій не знав. Може, він тепер ішов по землі, захопленій фашистами?

— Чи є тут хто-небудь? — спитав юнак і, не діждавшись відповіді, гукнув: — Гей-гей-гей!

Десь здалеку прилетів відгук. Через горби й видолинки, через трави й покоси до нього йшла людина.

— Чого кричиш? — спитала вона, наблизившись.— Зрадів, що здоровий?

— Та ні, навпаки,— відмовив Андрій.

— Що ж з тобою, братухо?

— Хіба не бачиш: осліп.

— Осліп? Ой лихо! Ну, давай руку!

Андрій відчув руку, міцну, шершаву, чоловічу руку, руку солдата.

— Держись за мене, ходімо вперед. Дуже болять очі?

— Та болять.

— До санбату витримаєш?

— Витримаю.

— Ото добре. Гляди, отут виїмка.

Як мати його малим купала, йому в очі завжди заходило мило. Андрій кричав од болю, а мати втішала:

— Не плач, од мила очі зіркішими будуть...

А тепер він лежав на госпітальній койці, сліпий і безпорадний, як цуценя.

З фронту його привезли в Саратов літаком. Якби не літак, то з очима, як сказав Андрієві професор, йому довелося б попрощатися назавжди. Особливо з лівим оком, в рогівці якого сидів крихітний металевий осколочок. Праве око особливих пошкоджень не мало, його тільки засипало землею.

Професор сам вийняв з ока осколок за допомогою електромагніта, і сам, мов рідний батько, стежив, як Андрієві накладали пов'язку на очі і як потім його влаштовували в ліжкові.

Андрій запам'ятав руки професора — вони були великі, м'які і вносили якесь дивне заспокоєння в змучену душу.

Через день його повели на перев'язку.

— Дивись не потрапляй там до рук практиканток,— попередив Андрія хтось з товаришів по палаті.

Але він був сліпий, і лікарі могли робити з ним що хотіли. Щойно увійшовши до перев'язочної, Андрій почув, що там не лише професор і його помічники, а й ще якісь люди, здається, жінки або ж дівчата, які про щось перешіптувалися між собою

і тихенько хихикали. Коваленко подумав, що це сміються з нього, і помацав свій халат — чи застебнутий як слід.

— Ну, як ми себе почуваємо? — запитав професор Андрія.

— Ліве око болить, ріже. А праве заспокоїлося.

— Зараз ми на них подивимося, на ваші очі,— сказав професор.— Карцева, зніміть пов'язку.

Чиїсь тонкі холодні пальці забігали довкола Андрієвої голови, розмотуючи бинт, обережно доторкуючись до Коваленкових скронь. Андрій чув стримуване, схвильоване дихання дівчини, чув, як замовкли всі її подруги, спостерігаючи, що буде робити їхня товаришка.

Пов'язка м'якими хвилями сповзла з Андрієвої голови й лягла на стіл.

— Не розплющуйте очей, хай призвичаюються. Карцева, що ви будете робити далі? — запитав професор.

— Я не знаю діагнозу,— пролунав біля Андрія красивий молодий голос.

— Подивіться історію хвороби.

— Поранення,— підказав Андрій.

— Поранення — це причина вашої хвороби, молодий чоловіче,— пояснив професор.— Ми ж, лікарі, маємо справу з наслідками цієї причини. Наслідки і є хворобою. Отже, Карцева, ми вас слухаємо.

— Праве око забруднене, можливо, травмоване, але без помітних пошкоджень,— знову пролунав біля Андрія той самий дівчачий голос.— В рогівці лівого ока маємо металевий осколок.

— Мали осколок. Тепер його там немає,— перебив професор.

— Так, осколка немає,— квапливо згодилась дівчина.— Отже, тепер треба забезпечити заживання ранки.

— Що ви будете робити зараз? — допитувався професор.

— Треба промити очі.

— Промивайте.

Знову ті самі холодні тонкі пальці забігали біля Андрієвих очей, обережно підіймаючи повіки, прикладаючи м'які вологі тампони. Роздивитися дівчину Коваленко не міг, бачив лише її руки, білі й ніжні, та й то якусь мить, бо довго дивитися він ще не міг: заважав біль.

— Тепер треба трохи припекти ранку ляпісом,— сказала студентка, витерши Андрієве обличчя.

— А тоді? — поцікавився професор.

— Тоді пов'язка з сульфідін-вазеліном.

— Робіть.

Практикантка мазнула чимсь по рогівці лівого ока, і Андрій аж засичав од болю.

— Що ви робите, чорти його бери! — крикнув професор.— Ви ж випечете йому око!

Запанувала тиша. Мовчала студентка, мовчали її товариші, мовчав і Андрій. Тоді відчув, що на його руку впала якась тепла краплина. За нею ще одна і ще.

— Що з вами? — підвів він голову, намагаючись розплющити праве око і глянути на студентку.— Ви плачете? Не треба.

Але ним уже заволодів професор. Він швидко приклав мазь і став забинтовувати Коваленкові очі, так і не давши йому змоги роздивитися студентку.

— Навіщо ви на неї так, товаришу професор? — сказав Андрій.— Вона ж ще недосвідчена... Я коли вперше стріляв з гармати, теж отак... не зумів...

— Лікувати людей і стріляти з гармат — різні речі,— сердито буркнув професор.

— Ви, мабуть, погано уявляєте собі, що означає стріляти з гармат,— зухвало кинув Коваленко.

— Припиніть розмови, хворий! — гримнув на нього професор.— Ви забули, де перебуваєте!

— А ви забуваєте, кого ви лікуєте! — схоплюючись з крісла, закричав Андрій.— Сидять тут, у тилу, понімаєш...

І він майже побіг до дверей, спотикаючись на кожному кроці, виставляючи поперед себе руки. Студентка хлипала десь у кутку, вже не приховуючи своїх сліз, і подруги втішали її, як могли.

— Сестра,— пролунав голос професора.— Чого ви ще тут стовбичите, мов свічка? Проведіть пораненого!

За тиждень Андрій уже дивився правим оком. Передовсім він пішов до госпітальної бібліотеки і набрав там цілу купу книжок: підручник латинської мови, перший том «Естетики» Гегеля, «Гаргантюа й Пантагрюель» Рабле, «Історію військового мистецтва» Ганса Дельбрюка. Він спробував бути сліпим і зрозумів, яке то щастя — все бачити, мати змогу читати, спостерігати, що робиться довкола тебе. Тепер він мріяв лише про одне: читати, читати, день і ніч читати, вивчати латинську мову й історію військового мистецтва, естетику й кращі твори класичної літератури. Ще дуже хотілося йому дістати бодай один підручник з артилерії, але в госпіталі таких книг, на жаль, не було.

Один день Андрій читав цілком вільно, а наступного дня прийшла старша сестра і сказала, що професор забороняє йому читати.

— Хай сам прийде й заборонить,— зухвало відповів Андрій.

— Якби ж ви в нього один.

— Ну, то й хай доглядає інших, а про мене не турбується.

— Я скажу професорові, що ви не слухаєтесь.

— Будь ласка.

Під час обходу професор, ні слова не кажучи Андрієві, звернувся до сестри:

— Чому в хворого на тумбочці книги? Хто дозволив?

— Я говорила,— спробувала виправдатися сестра.

— А я сказав, що без книжок не можу,— перебив її Андрій.

— Боюсь, що мені доведеться достроково виписати вас на фронт, юначе,— зітхнув професор.

— Злякали! — засміявся Андрій.— Та я лише про фронт і думаю.

— А тим часом робите все для того, щоб зіпсувати собі зір і стати, таким чином, непридатним до служби в армії? — примружився професор.— Це вже називається знаєте як?

— Як же? — підвівся на лікоть Андрій.

— Ви, здається, вивчаєте латинь? Так от, по-латині це називається симуляція.

— Знаєте що, товаришу професор,— докладаючи надлюдського зусилля, щоб утриматися й не наговорити грубощів, сказав Коваленко,— ви мене не лякайте отими латинськими словами. І фронтом мене не лякайте. Я вже був там і знову туди піду, бо йти мені більше нікуди. Мої рідні там, за фронтом. Хто їх визволятиме? І взагалі, чого ви до мене весь час прискіпуєтесь, як до студента на екзаменах?

Він упав на подушку й одвернувся до стіни. Всі поранені в палаті принишкли й ждали, чим закінчиться ця сутичка. Сестра раптом згадала, що в неї є якесь діло в сусідній палаті, й швидко вибігла, вистукуючи по кахляній підлозі твердими закаблуками.

— Гаразд,— почувся в тиші голос професора.— Я був неправий і прошу пробачення. Але читати я вам забороняю, товаришу курсант. Протягом ближчих днів забороняю.

Три дні Андрій не читав. Він тільки здалеку дивився на книжки, але до рук їх не брав.

Зате з якою насолодою вимовляв він потім уголос латинські фрази, дзвінкі, як латунні гільзи гарматних снарядів, як щиро сміявся з дотепів веселого французького монаха Рабле, як уперто розплутував неймовірно складні гегелівські формулювання, відпочиваючи від цього заняття лише за читанням розповіді Дельбрюка про колишню могутність швейцарської піхоти, з якої тепер лишилася якась сотня почесних гвардійців, що охороняють папу римського в його Ватікані.

— Навіщо ти все це читаєш? — питали Андрія товариші по палаті.

— Як то навіщо? — дивувався він.— Треба ж усе знати.

— Ти що, вченим думаєш стати?

— А може, й ученим, то що?

Андрій ще був дуже молодий і не вмів швидко сходитися з людьми. Дружба ж, як правило, має в своїй основі або ж спільні інтереси, або ж спільні характери. Літні солдати почи-

нали розповідати один одному про свої родини, про дітей, і це їх зближувало, робило друзями. У Андрія слово родина тим часом асоціювалося лише з словами батько й мати. Двадцяти-п'ятирічні кадровики, міцні красиві хлопці, вночі, коли в палаті не було ні сестри, ні няні, починали хвалитися своїми успіхами в жінок. У Андрія ніколи не було ніяких успіхів, і він взагалі не міг спокійно слухати соромітницьких розповідей і тому кричав: «Перестаньте! Як вам не соромно! Хіба у вас ніколи не було матері або сестри!» Серед поранених були й такі, що любили хильнути з горя або з радості. Вони весь час перешіптувалися, складалися по п'ятірці чи там по десятці і, вийшовши в сад, подавали крізь штахети якому-небудь хлопчакові: «На, принеси фронтовикам півлітрягу». Андрій до горілки був байдужий і, ясна річ, не міг увійти в компанію до цих горілчаних «масонів».

Чимось нагадував він сучкувате молоде деревце, яке не хоче ні ламатися, ні гнутися під ворожим вітром, але яке водночас боляче шпигоне своїми колючками й того, хто захоче його погладити, приголубити, захистити від холоднечі. Літніх, досвідчених людей життя пообтісувало й пообстругувало, як обстругує столяр дошки, через що в них уже давно не було тих сучків, якими пообтикувано Андрія. Всі це розуміли, жартома звали Андрія «необструганим», але любили за розум, за допитливість і за одвертість, яка доходила в хлопця до мужності. І ще вважали його чесним аж до наївності, і ніхто в госпіталі навіть у гадці не мав, що цей чесний, чистий, як скло, юнак може наприкінці обдурити велику поважну комісію медиків.

А він взяв і обдурив.

Комісія засідала в кабінеті професора Бєляєва. Чотири чоловіки й одна жінка. Усі, крім професора, були у військовій формі, у кожного на зелених петлицях червоніли «шпали» — одна, дві, навіть три. Коли взяти до уваги те, що професорові, здається, теж присвоїли високе військове звання, то курсант Коваленко мав задосить підстав для того, щоб розгубитися, опинившись у такому оточенні.

Він намагався навіть виструнчитися, хоч його китайські туфлі й широкий халат мало сприяли цьому. На всі запитання він відповідав коротко, по-військовому: «Так» або «Ні», підкреслюючи тим самим, що не хоче цуратися звання солдата і вважає себе вже не хворим, не пацієнтом, а стройовиком, воїном, бійцем.

Лікарі довго читали історію хвороби, по черзі зазирали в поранене Андрієве око, хоч це було рівнозначно тому, що дивитися в глибоку воду. Всі говорили про те, що на поверхні рогівки лівого ока, якраз навпроти зіниці, ледь помітний голубуватий рубчик, але всі одностайно відзначали також те, що рубчик майже непомітний і доволі прозорий.

— Ви добре бачите лівим оком? — запитала Андрія жінка.

Він ждав цього запитання і тримав напоготові відповідь:

— Майже нормально.

— Тоді, може, спробуємо таблицю? — звернулася жінка до колег.

— А чого ж,— сказав сивий лікар з трьома шпалами в петлицях.

Жінка підійшла до таблиці й наказала Андрієві:

— Затуліть ліве око й відповідайте мені. Яка це літера?

— Ша.

— Це?

— Ка.

— А оце?

— Ен.

— Ну, праве око у вас не постраждало. Тепер затуліть його й дивіться лівим.

Ліве Андрієве око не бачило ні таблиці, ні лікаря,— все розпливалося в невиразну водянисту пляму. Але як тільки він зробив між пальцями, які закривали праве око, малесеньку щілинку, все одразу ж стало на свої місця: і лікарка у зеленому військовому одязі, і біла стіна, і таблиця доктора Сивцева на ній з дванадцятьма рядами літер і кружал. Андрій знав цю таблицю краще, ніж таблицю множення.

Перші, найбільші літери верхнього ряду Ш і Б. Далі йдуть М, Н, К, тоді И, М, Б, Ш, за ними Б, И, Н, К, М, що нижче, то менші літери і то їх більше. І тепер, крадькома стежачи здоровим оком за олівцем лікарки і вже заздалегідь здогадуючись, яка літера повинна бути в тому місці, куди спрямовується цей олівець, Коваленко без роздумів, без пауз вигукував, як вигукують солдати в строю при розрахунку на «перший», «другий»:

— Ка! Ем! И! Ша!

— Я гадаю, доволі,— сказав сивий лікар.

— Можна тільки захоплюватися таким винятково вдалим лікуванням,— розводячи руками й дивлячись на професора, промовив один з його колег.

Професор теж був задоволений.

— Якщо після війни рубець буде заважати,— звернувся він до Андрія,— то приїздіть, я вам переставлю рогівку.

— Якщо заважатиме, то приїду,— намагаючись не усміхнутися, пообіцяв Андрій.

— Ну, а тепер дозвольте привітати вас з щасливим поверненням в стрій, товаришу курсант.

— Служу Радянському Союзу!

— У нас є наказ відкомандирувати вас у розпорядження вашого училища,— проглядаючи папери, сказав сивий лікар.

— Тобто на фронт? — підказав йому Андрій.

— Ні. Училище зараз у глибокому тилу, в Середній Азії. Вам доведеться їхати туди.

Андрій посмутнішав. Даремно він учив таблицю Сивцева, даремно обдурював комісію,— однаково замість фронту потрап-

ляє в тил, куди можна було цілком спокійно поїхати й з одним оком.

Але тепер він вступав у той світ, де діяли короткі й точні слова наказів, де на весь свій зріст ставав перед людиною обов'язок, той самий обов'язок, який у Конституції звався священним.

— Дозвольте йти? — спитав курсант Коваленко.

— Ідіть.

— Єсть, іти!

Через день його мали виписати з госпіталю, але чомусь не виписали. Андрій пішов до канцелярії.

— Чому мене не виписують? — запитав він.

— Є наказ округа затримати.

— Чому?

— Коли буде потрібно, вам скажуть. Ідіть і ждіть.

А ввечері по всіх палатах сестри оголосили, щоб усі, хто може рухатися, йшли в госпітальний клуб на мітинг. Андрія запросили персонально. До нього прийшов сам професор, якого кілька днів тому призначили начальником госпіталю, і сказав:

— Сьогодні вам, товаришу Коваленко, будуть вручати орден Червоного Прапора.

— Орден? Мені? — здивувався Андрій.

— Так. Вам. Указ про нагородження вже є давно, але до цього часу не могли вас знайти, щоб вручити нагороду.

— Але ж за що? — прошепотів Андрій.— Я нічого не зробив — і раптом орден...

— Цього вже я не можу вам сказати,— розвів руками професор.— Ходімо, послухаємо указ, дізнаємося.

Невеличкий клуб, яким до війни майже не користувалися, не мав електричного освітлення і через те довелося на столі президії поставити велику гасову лампу. Зал аж тріщав од поранених, яким хотілося розділити радість свого брата-фронтовика. Люди забирали весь кисень, і лампа на сцені задихалася. Вона пахкала червоними язиками по склу, диміла, чаділа і майже не світила. Від цього непевного світла та ще од хвилювання Андрій майже нічого не бачив довкола себе. Він не зміг розібрати й того, що читав представник військового округу. Розібрав тільки своє прізвище і здригнувся, коли духовий оркестр, присланий заводом-шефом госпіталю, ревнув туш, загрожуючи зовсім погасити лампу.

Він не пам'ятав, як приймав з рук представника коробочку з орденом і посвідчення про нагородження, не пам'ятав, як йому пригвинчували орден на гімнастерку якраз навпроти серця, а там закрутили його в своїх обіймах товариші по госпіталю, цілували, плакали, сміялися, і він сам сміявся й плакав од радості й щастя, і все це було немов уві сні.

Він спам'ятався од дотику чиїхось чистих холодних пальців до руки. Той дотик був навдивовижу знайомий. І голос видався теж знайомий Андрієві.

Перед Коваленком стояла дівчина. Висока, майже така, як він, на зріст, з букетом білих квітів у руках.

— Поздоровляю вас од усього серця,— сказала вона.

Так йому говорили сьогодні майже всі, і нічого особливого в тих словах не було. А от оцей глибокий голос сколихнув усю його душу.

— Де я вас бачив? — несподівано для самого себе спитав дівчину Андрій.

Вона усміхнулася й нічого не відповіла. Тільки міцно потиснула йому руку й пішла в зал.

Тепер Андрій уже бачив і чув усе. Якийсь незрозумілий нервовий дрож обіймав його тіло, якесь передчуття великих змін у житті заволоділо ним, хоч, здавалося, не могло вже бути більших змін, ніж вони сталися в його житті за ці кілька місяців. Війна, фронт, бої, поранення, госпіталь, орден... що ж іще?

Він сидів за столом, поряд з професором, одягнутим у генеральський мундир, дивився на тьмяний полиск мідних труб, на білі плями людських облич, таких схожих, зовсім однакових у напівтьмі, і раптом впіймав себе на тому, що не спускає очей з одного обличчя. Довгасте, ніжне, з великими чорними очима, воно вабило до себе, кликало, вимагало, щоб дивилися тільки на нього. І він дивився, і було в нього таке відчуття, ніби п'є холодну воду з криниці і ніяк не нап'ється.

То було обличчя дівчини, яка подарувала Андрієві білі квіти. Про квіти він зовсім забув. Він виріс серед квітів і звик не звертати на них уваги, бо що квіти? Трава.

Після закінчення мітингу дівчина не поспішала покинути зал. Вона повільно йшла до виходу, і Андрій зміг наздогнати її. Вона була в синьому пальті з чорним котиковим коміром, і волосся в неї теж було чорне-чорне, як і очі. Між чорним коміром і чорним волоссям біліла смужка ніжної шиї.

Андрій часто-часто задихав просто в цю білу смужку — і дівчина обернулася.

— Даруйте,— сказав Коваленко.— Але мені здається, що я вас десь бачив.

— Ніде,— відповіла вона й засміялася.— Ніде ви мене не бачили. А я вас бачила.

— Ну, як же це так? — зніяковів Андрій.

— Дуже просто. Я вас лікувала.

— Ви Карцева?

— А ви Андрій Коваленко?

— Ну, це всі знають.

— Мене теж усі знають.

— А чому ж я не знав?

— Так сталося. Можливо, це й краще.

— Ну, гаразд. Ви — Карцева. А як вас звати?
— Так і звіть — Карцева.
— А коли я не хочу?
— Не хочете — як хочете.

Вони перекидалися словами і поволі простували до виходу. За дверима їхні шляхи розходилися. Андрієві треба було повертатися до палати, а Карцева йшла додому.

— Так ми й розлучаємося не познайомившись,— з жалем сказав Андрій.

— Ми ще побачимось,— пообіцяла йому дівчина.

— Завтра я виписуюсь з госпіталю.

— Правда?

— На жаль, правда.

— Тоді я прийду сюди о першій дня. Виписують завжди після обіду, і я вас застану.

— Це правда?

— На жаль, правда,— засміялася вона.

— Чому ж на жаль?

— Там побачимо! — махнула вона рукою й побігла.

Коли другого дня Андрій вийшов з дверей госпіталю, Карцева чекала його на вулиці. Побачивши його в довгій темно-сірій шинелі з курсантськими петлицями, вона сплеснула руками:

— Боже, який ви красивий!

Андрій почервонів.

— Вже який є,— пробурмотів він, намагаючись вдати з себе невдоволеного й сердитого.

— Ну, не гнівайтеся,— попросила Карцева,— ви справді якийсь... особливий. Я ніколи не бачила такого, як ви...

Він хотів сказати їй, що теж ще не зустрічав схожої на неї, але змовчав. Йому було ніяково, і ніяковість цю він хотів приховати.

— Тепер ви для мене не лікар, я для вас не пацієнт,— сказав він.— Я військова людина й мушу їхати за призначенням.

— Куди саме? — поцікавилася Карцева.

— Спершу на вокзал, а там уже туди, куди треба.

— Дозвольте мені вас провести до вокзалу?

— Мені що? Проводьте!

— Не треба сердитися,— сказала вона.— Якщо ви будете ласкавішим, я скажу вам, як мене звуть.

— А як? — жваво спитав Андрій, одразу забувши про свою маску суворості й неприступності, яку надяг на себе невідомо навіщо.

— Катя. Вам подобається?

— Дуже.

— Так я й повірила! — засміялася вона.

— Слово честі.

— А яке жіноче ім'я подобалося вам до цього?

— Ганна.

— Хто ж вона — ця Ганна?
— Моя мати.
— О, та ви серйозна людина?
— Дуже.
— Я боюся серйозних людей.
— А хіба я страшний?
— Ні. Навпаки.
— Тобто я зовсім не страшний?
— Мабуть.
— А ясніше?
— Боже мій, ну не вмію я говорити ясніше. Я з вами другий день як познайомилася.
— Ви ж сказали, що знаєте мене давно.
— Так. Власне не вас, а ваше ліве око.
— Я вас теж пам'ятаю, як студентку-практикантку.
— І тільки?
— Я ж вас не бачив тоді. В мене ще дуже боліли очі. Але я чув. Чув, як хтось хлипав у кутку перев'язочної.
— То не я.
— А хіба я кажу, що то ви?
— Ми говоримо дурниці,— сказала Катя.— І це тоді, коли ось зараз вам можуть сказати, що через три хвилини відходить ваш поїзд.

Вони обоє злякалися цього припущення і обоє водночас замовкли. Так мовчки дійшли й до вокзалу.

На вокзалі їх вразили людське сум'яття, колотнеча, гамір, штовханина. Всі зрушили з місця й їхали кудись, тягнучи за собою вузли, ящики, чемодани. Жінки, діти, старезні діди, інваліди, красиві дівчата, одягнуті в пальта, в кожушки, в шуби, бабусі з внучатами, люди спокійні і крикливі, байдужі і нервові, сонні й сповнені енергії,— все це гомоніло, галасувало, кричало, сварилося, вимагало, протестувало, просило, плакало, сміялося, все це хотіло потрапити на поїзд і їхати, їхати кудись, світ за очі, щоб утекти од війни. Андрій мав приєднатися до цього людського юрмища і теж їхати за тисячі кілометрів звідси туди, де ніхто ще не чув вибухів бомб, де не було замасковане жодне вікно. Ясна річ, його влаштують на перший же ешелон без ніякої черги, а ота бабуся, в чорному платку, так і буде нидіти тут, на своїх клунках, серед цигаркового диму й пронизливих протягів. Та й хіба сама лише ця бабуся?

— Мене відсилають у тил,— сказав він Каті,— але з яким би я задоволенням поїхав на фронт!

Катя мовчала. Її приголомшило те, що відбувалося на вокзалі. Вона не була тут ще жодного разу з того дня, як почалася війна, і тепер просто не йняла віри, що перед нею саратовський вокзал, отой колись такий тихий і порожній вокзал, по якому, нудьгуючи без роботи, тинялися носії й ресторанні офіціанти. Вона злякалася, що в цьому вирі передчасно втратить Андрія

і більше ніколи не побачить його і не дізнається, куди він зник, куди поїхав. Майже підсвідомо Катя вхопилася за Андрієву руку й не випускала її увесь той час, поки вони розшукували військового коменданта.

Комендант сказав Андрієві, що зможе влаштувати його на ешелон, який іде в напрямку Оренбурга, не раніше як через два дні. Йому після поранення однаково треба відпочити, а тут якраз склалося так, що через Саратов кілька днів уже йдуть ешелони з обладнанням евакуйованих заводів. Отже, хай курсант трохи підожде.

Андрій відійшов від віконечка коменданта розчарований.

— Теж мені,— бурмотів він,— надів червоний картуз і думає, що він велика цяця. Його б на фронт в отому червоному картузі!..

Він зовсім забув про Катю, і та стояла збоку, мов незнайома стороння людина, і готова була щомиті розплакатися.

— Ви так рветеся звідси, ніби Саратов наповнений вашими ворогами,— сказала вона, і губи в неї задрижали.

— А що ж мені тут робити? — майже грубо відповів Андрій, не звернувши уваги на стан дівчини.— Сидіти на оцьому божевільному вокзалі?

— Чому ж обов'язково на вокзалі? Ви можете влаштуватися в готелі...

— В готелі? Я? — ткнув себе пальцем у груди Андрій.— Там іде війна, хлопці гибіють у заметених снігом траншеях, а Андрій Коваленко буде сидіти в готелі!

— Тоді вам треба ходити по вулиці і кричати: «Я фронтовик! Дайте мені траншею!» — сказала Катя і одвернулася.

— Ну, не сердьтесь,— схаменувся Андрій.

— Ви такий самий егоїст, як і всі чоловіки на світі, а я, дурна, вважала вас якимсь особливим...

— Даруйте мені, я погарячкував трохи.

— Добре мені трохи!

— Ну, я винен, Катю. Мені треба було одразу спитати вашої поради. Що мені робити ці два дні?

— Перш за все треба десь влаштуватися,— рішуче заявила Катя.— Не будете ж ви справді сидіти отут, на вокзалі.

— Тут повинен бути агітпункт для військовослужбовців.

— В агітпункті не сплять.

— Тут є ресторан.

— А що в ресторані?

— Ну... звідки ж мені знати? Крім того, в мене є сухий пайок, виданий на дорогу. Солдат ніколи не пропаде, про нього ж турбується держава.

— Держава про вас ще матиме час і змогу потурбуватися, а зараз дозвольте зробити це мені.

— Хіба ж я заперечую! — розвів руками Андрій, який тепер навіть вдячний був комендантові, що той не посадив його

відразу в поїзд і не розлучив з цією рішучою, невимовно гарною дівчиною.

Сліпий випадок звів їх обох на шляхах життя, сліпий випадок допомагав їм більше впізнати одне одного, і вони корилися цьому збігові обставин, як коряться люди тому, що має назву «доля». І водночас непомітно навіть для самих себе вони допомагали своїй долі, вони підштовхнули її вперед, ще не усвідомлюючи як слід, чим усе це закінчиться, ким стануть вони одне для одного.

В двох готелях, куди поткнулися Андрій і Катя, місць не було. Їх заспокоїли, що принаймні до кінця війни місць і не буде, отже, хвилюватися й переживати з цього приводу зовсім, мовляв, не варто.

Вони вийшли з готелю й зупинилися на тротуарі. Крижаний вітер гудів в ущелинах вулиць.

Зимі було байдуже, що мільйони людей змушені покинути свої теплі домівки. Зима була жорстока, як і війна.

Катя знала, що війна рано чи пізно забере Андрія. Але вона твердо вирішила не оддавати його зимі. Бодай на оці два дні, що він їх має пробути в Саратові.

— Знаєте що,— рішуче сказала вона.— Ходімте до мене додому!

— До вас? — здивувався Андрій.

— А чому б вам не піти? Дивно, як я одразу не здогадалася. У мене дві кімнати, я сама. Батько пішов на фронт, матері в мене зовсім немає. Вона померла, ще коли мені було дев'ять років.

— Це ж якось незручно,— завагався Коваленко.

— Але ж вам нікуди подітися!

— Є вокзал.

— А на вокзалі агітпункт...

— Ну хоча б,— кволо боронився Андрій.

— Так от, ніяких агітпунктів! Ідіть за мною — і все! Я вам наказую! Адже незабаром я закінчу інститут і буду носити три квадрати в петлицях, а ви після свого училища — тільки два. Отже, я наказую вам, як старша за званням.

— Коли так, то я здаюсь,— жартома підняв руки догори Андрій.— Але в старшого за званням товариша, мабуть, нічого їсти вдома? Треба б зайти в магазин?

— Ви просто наївний,— засміялася Катя.— Які тепер магазини?

— Ну, а все-таки. Щось же там продають без карточок.

Вони зайшли в гастроном, який вразив Андрія страшною порожнечею своїх полиць, ще зовсім недавно заставлених сотнями найрізноманітніших продуктів. В магазині продавалися тільки краби з іноземними написами на бляшанках. Видно, їх готували для експорту, але війна поламала всі плани торговців, і тепер ці консерви валялися на полицях магазинів.

Андрій попросив десять бляшанок.

— Що ви робите? — шепнула йому Катя.— Навіщо стільки?

— А я їх ніколи ще не пробував,— сказав Андрій.— Може, вони смачними виявляться, то щоб не бігти знову в гастроном.

— А коли не сподобаються?

— Солдату має все подобатися.

Він кинув консерви до свого бездонного речового мішка й пішов за Катею.

Катя жила в центрі міста, неподалік од критого ринку. Вона займала одну невеличку кімнатку з круглим столиком, диванчиком і старовинним пузатим комодом.

В другій кімнаті, з безліччю книжкових шаф, з широким ліжком, не жив ніхто.

— Це батькова кімната,— сказала вона.— Я все лишила так, як було при ньому.

— А хіба з батьком?..— почав Андрій і не докінчив запитання. Катя одвернулася до вікна й глухо відповіла:

— Од нього вже два місяці немає листів.

— Два місяці ще не страшно,— спробував заспокоїти її Андрій, але вона зупинила його:

— Не треба про це.

— Книжок у вас багато,— з заздрістю промовив Андрій, намагаючись перевести розмову на інше і, сам того не відаючи, знову зробив дівчині боляче.

— Батько був кандидат наук,— сумно сказала вона.— Викладав в університеті.

— Я теж мріяв колись учитися в університеті,— зітхнув Андрій.— Хотів вивчити мови.

— Ще вчитиметесь,— заспокоїла його Катя.— Війна скоро скінчиться.

— Тепер вже вона скоро не закінчиться. Вся Україна захоплена німцями. Білорусія. Прибалтика. Під Москвою йдуть бої.

— Давайте хоч сьогодні не думати про війну! — стріпнула головою Катя.— Зараз будемо вечеряти. Згода?

— Солдата про це ніколи не питають,— засміявся Андрій.— У нього шлунок, мов казанок, завжди порожній.

— Ну, от ми його й наповнимо. Ви тут посидьте, понудьгуйте, а я займуся вечерею.

— А коли я захочу вам допомогти?

— Нещасний! Що ж ви вмієте робити?

— Рішуче все: чистити картоплю, одкривати консерви, різати хліб, насипати в тарілки борщ,— став перелічувати Андрій, загинаючи пальці.

— А варити борщ ви вмієте?

— Аякже! Кожен українець вміє це робити.

— А що треба для борщу?

— Для борщу? Сало.

— Сало?

— Еге ж. Старе свиняче сало, щоб воно, знаєте, аж пожовкло трохи. Цим салом борщ затовкується.

— Затовкується?

— Угу. Береться така дерев'яна ступка, називається салотовка, і сало розтовкується в ній разом з цибулею й часником. Тоді...

— Ну, вірю, вірю,— замахала на нього руками Катя.— Я вже не сумніваюся у вашому вмінні зварити український борщ, але, на жаль, у мене немає ні отого пожовклого сала, ні... як її?

— Салотовки,— підказав Андрій.

— Так, салотовки. Але зате в мене є трохи це два аш п'ять о аш. Знаєте, що це таке?

— У мене ж по хімії п'ятірка була! Це два аш п'ять о аш — етиловий спирт.

— А в нас, лікарів,— це спірітус віні. Кажуть, допомагає при поганому настрої. Я сама, щоправда, не пробувала, але такий досвідчений солдат, як ви, мабуть, уже не раз перевірив це на собі.

— Траплялось,— червоніючи, промимрив Андрій, який ще ніколи в житті не брав у рот жодної краплі спирту. Горілку він кілька разів пробував, але то ж не спирт, од якого, кажуть, облазить шкіра в роті. Однак виставити себе в очах Каті недосвідченим писклям він не хотів і тому додав ще впевненіше: — Солдат всього скуштував.

Катя приготувала вечерю. Насмажила картоплі з м'ясними консервами, які були в Андрієвім мішку, принесла з кладовки баночку маринованих грибів, наклала на тарілочку рожевого м'яса крабів, нарізала хліб, а посеред столу поставила темну півлітрову пляшку з аптекарським ковпачком на шийці.

— А от чим пити — я не знаю,— сказала вона.— В мене й посудини такої немає.

— Кухлем,— бадьоро промовив Андрій і дістав з свого мішка алюмінієвий кухлик.

— Це завелике для мене,— похитала головою Катя.— Краще, мабуть, знаєте що? Давайте використаємо для цього мензурку! У мене десь була двохсотграмова. Як ви на це дивитесь?

— Мені однаково,— знизав плечима Андрій, дедалі більше входячи в роль бувалого досвідченого чоловіка, з яким мусить у всьому радитися слаба, беззахисна жінка.

Катя знайшла мензурку, сполоснула її під краном і, піднявши посудину проти світла, налила в неї прозорої синюватої рідини.

— Ста грамів вам досить? — спитала вона.

— Гадаю, так,— недбало сказав Андрій, приймаючи з її рук мензурку.

— Не забудьте одразу ж запити водою,— подала вона йому кухоль.

— Та знаю. Я оце думаю, за що нам випити.
— За перемогу, звичайно.
— І за вас.
— Це так необхідно?
— Надзвичайно.— Андрій п'янів од самого запаху спирту.— Коли я тепер думаю про перемогу, то водночас думаю й про вас. Знаєте, коли на тебе йдуть танки, а ти сидиш, ждеш їх і знаєш, що десь позад тебе матері, сестри, кохані дівчата... Ех! Наш майор, командир дивізіону, казав...
— Ну, ви вже пийте,— нагадала йому Катя.— Не забувайте, що я теж хочу випити... За вас.
— За мене?
— Так, за вас.
— Ну, хай вам щастить! — сказав він і перехилив мензурку. В роті в нього бахнуло, ніби там розірвалася граната. Андрій схопив кухоль і линув на ту гранату водою, але вона не загасила пекельного полум'я, яке палало в роті. Полум'я вже розтікалося по кишках і жилах, пробиралося в найдальші закутки тіла.
— І як його безпартійні п'ють,— спробував пожартувати Андрій, а в самого по щоках текли сльози.
Катя швидко налила собі спирту, піднесла мензурку на рівень очей, усміхнулася до Андрія і сказала:
— Ну, за нашу перемогу над фашистами! І за те, щоб ми з вами ще зустрілися.
Вона мужньо випила, і хоч трохи закашлялася від незвички, але не скривилася й погамувала сльози, що от-от мали виступити на очах.
Зате Андрій зовсім сп'янів. За ті місяці, що він лежав у госпіталі й не бував надворі, він якось ослаб, і тепер в нього паморочилась голова навіть тоді, коли він уперше вдихнув свіжого морозяного повітря. А тепер от цей спирт, м'яке тепло Катиних очей, затишок незнайомої квартири — все це заколисувало, навівало сонливість, млявість. Андрій підпер підборіддя рукою, заплющив очі і сидів мовчки, прислухаючись до своїх думок. Спогади перебігали по його зблідлому обличчю, як хвилі по Дніпру. Катя обійшла навколо столу, нахилилася над Андрієм і тихо поцілувала його в лоб.
— Боже,— сказала вона,— ви ще зовсім хлопчик! Зараз я постелю вам постіль. Вам треба відпочити. Я зовсім забула про те, що вам не можна ще перевтомлюватися. Теж мені лікарка.
Вона постелила йому ліжко в батьковій кімнаті і коли повернулася назад, Андрій ще сидів з заплющеними очима, й хвилі спогадів досі бігли по його обличчю. Орден виблискував на його зеленій гімнастерці, як яскрава квітка на зеленій луці. Дихав юнак майже нечутно, але його широкі груди то здіймалися, то спадали, і було видно, що йому важко й боляче зараз.

Катя ще раз нахилилася над його обличчям і ще раз поцілувала його білий чистий лоб. Тепла сльоза скотилася в неї з ока й упала на те місце, до якого перед тим доторкнулися її губи. Андрій звів на дівчину очі.

— Ви плачете?

— Ні, то вам здалося.

— Може, й здалося. Мені згадалася домівка. Моя мама. Тато. Ви знаєте, я ж ще зовсім малий: мені сімнадцять років і три місяці.

— Ну, а мені двадцять,— усміхнулася Катя.— І, як старша, я наказую вам іти спати. Вам не слід перевтомлюватися.

— А я ще хотів поговорити з вами.

— Завтра поговоримо. У нас же ще цілих два дні.

— Цілих два дні,— повторив він і, намагаючись ступати твердо, пішов до другої кімнати.

Катя простежила, щоб він як слід укрився, тоді швидко постелила собі на дивані, вимкнула світло, в темряві роздягнулась і шурхнула під холодну ковдру.

Андрієві не спалося. Він намагався згадати, що саме хотів сказати Каті, і не міг. В роті в нього пересохло, голова обважніла.

— Катю,— тихенько покликав він.

— Що таке? — відгукнулася вона з своєї кімнати.

— Де тут у вас вода? Пити страшенно хочеться.

— Хвилиночку. Я зараз принесу.

Вона зайшла в його кімнату і подала Андрієві кухоль.

— Пийте.

Він узяв кухоль. Дівчина стояла зовсім близько. Від її тіла розходилося тепло. І це тепло обгорнуло своїми м'якими крилами Андрія, і він, не маючи снаги звільнитися од їхнього солодкого полону, рвучко простягнув руки до дівчини. Кухоль з брязкотом полетів на підлогу.

— Що ви робите? — злякано прошепотіла Катя.— Не треба!

Та він уже не чув її голосу. Чому не треба? І чи знає хтось з них, що тепер треба, а що ні? Їх двоє, вони молоді, світ починається і закінчується з ними й для них ось тут, нині, негайно! Він цілував її, говорив якісь ласкаві слова. Катя гладила його круглу стрижену голову і згадувала про те, як у госпіталі студентка-практикантка зробила пораненому боляче, взявши надто багато ляпісу, і як професор закричав на неї, а поранений заступився за дівчину. Тоді вона вперше звернула увагу на нього, і її серце наповнилося вдячністю до цього юнака з карими невидющими очима.

— А хіба в мене карі очі? — спитав він.

— Карі.

— Дивно. А я думав, сірі. У моєї мами сірі очі.

— Твоя мама красива?

— Дуже. Така, як ти. А ти — найкрасивіша в світі.
— Ти й скажеш.
— Не віриш?
— Не вірю.
— Тоді я тебе поцілую.
— А я не дозволю.
— Ти не можеш заборонити. Ти добра.
— Ні, я сувора й сердита.
— Неправда. Давніше я справді думав, що ти сердита, бо в тебе завжди були такі холодні пальці.
— А тепер вони теплі?
— Тепер теплі. А тоді в госпіталі і коли ти дарувала мені квіти, пальці в тебе були немов крижані.
— Це тому, що я лікар. А лікарі не мають права хвилюватися.
— А зараз ти хвилюєшся?
— Так. Бо я тебе люблю.
— Я тебе теж. Я ще ніколи нікого так не любив, як тебе.
— Я теж. Мені подобається й те, що ти такий молодий, і те, що ти високий, і те, що ти з України. Я ніколи не гадала, що покохаю українця, а тепер мені здається, що інакше не могло й бути. Розкажи мені що-небудь по-українськи. Я так люблю вашу мову. Вона м'яка, ласкава і ніжна, мов пісня. Говори зі мною по-українськи...

І він довго розповідав їй у ту ніч про те, як, немов білолиці дівчата, визирають з вишневих садків біленькі хати, як пахне в степу полин і чебрець, як скресає на Дніпрі крига, як гріються на погрібниках старі діди, а хлопці качають у старі глинища кавуни з баштанів.

Вони так і не заснули до самого ранку.

Через п'ять місяців після тієї ночі, в квітні сорок другого року, в службовому вагоні пасажирського поїзда Ташкент — Москва їхав молодий кароокий лейтенант. Всю дорогу лейтенант сидів біля вікна, дивився на покриті рудою ковилою казахстанські степи, на березові гайки, які дрижали на холодній почорнілій од вологи землі, на жовті урвища Приуралля. Поїзд ішов уже добрих півтори тисячі кілометрів, а навкруги ще й досі руділо, жовтіло, чорніло, і лейтенант не бачив ні весни, ні зими. Йому набридла ця непевність, як набридло майже півроку сидіти в глибокому тилу тоді, коли від Чорного до Білого моря гримів фронт. Водночас десь у глибині душі лейтенант відчував щось на зразок вдячності до тих людей, які послали його в такі далекі краї. Бо той, хто проїхав тисячі кілометрів по рідній землі і побачив її неосяжність, вже ніколи не зможе повірити, щоб усі ці простори змогла перекраяти вузенька смужка фронту.

На станції Бузулук, біля в'їзного семафора, лейтенант уперше побачив сніг. Білий, чистий, м'який сніг лежав між біленькими, тонкими берізками і вабив до себе, мов давно не бачена кохана дівчина.

Лейтенант вискочив з вагона й з розгону врізався головою в сніг, як у воду. І з інших вагонів теж вистрибували люди у військовому й теж заривалися в сніг, сміючись і борюкаючись, мов діти.

Лейтенант повернувся до свого вагона. В Ташкенті він ніяк не міг потрапити на поїзд і зумів влаштуватися в службовому вагоні тільки завдяки допомозі випадкового земляка. Тепер лейтенант хотів поговорити з земляком і про оцей сніг, і про те, що над Дніпром тепер шелюги вже одяглися сріблястими м'якими котиками, і про те, які червоні маки цвіли в Каракумах, коли він від'їздив звідти. Але земляк спав, утомлений нічним чергуванням.

Лейтенант знову сів біля вікна й став дивитися. На станції Кінель він зійшов з поїзда й дав телеграму в Саратов Карцевій Катерині. В ній було написано: «Їду на фронт через Куйбишев Цілую Андрій».

Він потрапив на фронт в Брянські ліси, під Жиздру, в ті самі місця, які колись оспівав Тургенєв. Коли він приїхав у свою дивізію, ще йшов сніг, лапатий, мокрий, якийсь сірий, і під ногами чавкала твань. А тоді перед його очима ліси одяглися шумливим листом, він бачив, як уночі зацвітали глід і шипшина, як червоніли посеред листатої папороті суниці і на дубах з'являлися сизі, довгасті, як автоматні патрони, жолуді.

А які роси були там! Які соковиті жита росли довкола березових гайків і як нагадували вони Андрієві степові шумливі пшениці! Та й увесь цей край з його небаченою красою чомусь нагадував молодому лейтенантові його рідну Україну, і він поклявся сам собі, що битиметься за нього ще з більшою впертістю, ніж тоді, влітку сорок першого.

Попервах Андрія призначили начальником артилерії стрілкового полку. Він жив разом з начальниками полкових служб у великому гарному селі, в кількох кілометрах од переднього краю, і мусив час од часу давати в штаб полку відповідні зведення про батарею протитанкових гармат, про міномети і про батарею «сімдесятишестиміліметровок». Серед начальників служб Андрій був наймолодший і віком, і званням. Але тоді на фронті ще рідко траплялися люди з орденом Червоного Прапора, і тому лейтенанта Коваленка берегли. Коли німці почали обстрілювати розташування штабу з важких гармат, командир полку розпорядився, щоб для Андрія й начхіма полку капітана Пряхова обладнали міцну, добре захищену землянку. Андрій нудьгував у землянці так само, як і в хаті. Цілими днями він ходив по передовій, спав на батареях, проводив ночі разом з протитанкістами в бойовій охороні.

А капітан Пряхов тим часом займався «алхімією»: з чого тільки міг, добував спирт. Він пив усе, що горить. Коли в трофеях, захоплених піхотинцями або артилеристами, траплялася якась підозріла рідина, її несли до капітана Пряхова, той пробував її на соломинку — чи горить — і авторитетно заявляв:

— Раз горить, значить, організм зможе спожити.

Коли в полк прибула партія бляшанок з сухим спиртом для підігрівання їжі в польових умовах, Пряхов не дав у батальйони жодної бляшанки, а влаштував у себе, в землянці, перегонний завод і кілька днів перетворював драглистий сухий спирт на рідину, «придатну для споживання». У нього скрізь було безліч друзів, і він, відповідно до їх кількості, розфасовував свій спирт, використовуючи для цього все, що було під рукою: старі пляшки, бутилі, солдатські котелки, кухлі і навіть гільзи од «сорокап'яток».

Все це було розставлено на спеціально припасованих поличках під самою стелею землянки і розставлене в такому порядку, що йому міг би позаздрити найретельніший лаборант.

Тож можна собі уявити весь той жах, який охопив капітана Пряхова, коли він, повернувшись якось до землянки, побачив там свого співмешканця з пістолетом у руках. Андрій сидів на порозі землянки, поставивши біля своїх ніг довгастий цинковий ящик з патронами, і бив з свого ТТ по банках, бляшанках, котелках і кухликах капітана Пряхова, бив методично, майже не цілячись, але без промахів.

— Що ви робите? — закричав Пряхов.

Андрій навіть не озирнувся. Він повів пістолетом управо — бах! — і — скляна сулія з тонким дзенькотом розлетілася на друзки. Бах! — і з високої гільзи задзюркотіла прозора рідина. Бах! — і кухлик з спиртом полетів на підлогу.

— Що ви робите? — повторив капітан, хапаючи Андрія за руку.

— Набрид мені оцей горілчаний завод,— спокійно сказав Коваленко.— Невже вам не соромно, капітане?

— Ви ще молокосос мене вчити! — верескнув Пряхов.— Я доповім про вас командиру полка!

— А оце бачили? — помахав у нього перед обличчям папірцем Андрій.— Рапорт з проханням звільнити мене від вашого товариства. На передову прошусь, у батарею. Зрозуміло?

Капітана Пряхова кудись перевели з полку, а Коваленка хотіли призначити командиром штабної батареї, але Андрій попросився в протитанкову батарею, до своїх «сорокап'яток».

І от він знову біля них, біля цих маленьких зелених гарматок. Він вигадує для них нові й нові укриття, вивчає з солдатами підкаліберні снаряди-болванки, які пробивають найтовщу

броню, він штурмує разом з піхотними батальйонами фашистські дзоти. Недаром же ця артилерія називається батальйонною. І однаково в Андрія залишається ще багато вільного часу. В такі години він пише листи Каті. Батькові й матері він написати не може. Україна ще й досі окупована.

Під час війни люди у листах пишуть дуже багато подробиць. В мирні дні на такі подробиці ніхто навіть не звертає уваги: люди кудись поспішають, вони хочуть схопити лише найголовніше і ніяк не можуть цього зробити. А під час війни життя немовби зупиняється і його можна роздивлятися пильно й детально. Люди починають цінувати життя, а його принадність найкраще відчутна в повсякденних подробицях.

Андрій знав про Катю все: що вона снідала, як відповідала на залікові, як їздила кудись аж під Разбойщино копати протитанкові рови, якими на всяк випадок огороджують Саратов. І Катя теж знала про нього не менше. Він тільки не написав їй про те, як встановив одну з своїх гармат в спеціальному окопі й власноручно збив фашистський літак. Не писав тому, що за це його представили до урядової нагороди, а командир дивізії пообіцяв двотижневу відпустку в тил. Їдь куди хочеш! І він вирішив їхати в Саратов. Вони одружаться з Катею, він залишить їй грошовий атестат, як дружині фронтовика (бо зараз вона не хотіла й слухати про атестат), але хай усе це буде несподіванкою для неї.

Та якраз тоді від Каті прийшов лист, в якому вона писала, що їх достроково випускають з інституту й одразу ж даватимуть призначення в госпіталі. Вона буде проситися на фронт, до нього.

Андрій злякався. Він може приїхати в Саратов і не застати там Каті. Пропаде відпустка, пропаде все. І він не витерпів — послав їй маленький фронтовий трикутничок, у якому сповістив про свій приїзд.

Останню свою ніч на фронті він провів у селі, далеко від батареї, в сухій світлій хаті, яка пахла сосною. Вдосвіта на Бельов мала йти машина, і Андрій домовився з водієм, що доїде на ній до Козельська, звідки ходили поїзди.

Спати він не міг. З подивом відзначив, що з нетерпінням залишає фронт. «Невже я її так люблю?» — подумав він про Катю і сам себе вилаяв за таке безглузде запитання.

Перед світанком сон все ж зморив Андрія, але ненадовго, бо, щойно він склепив повіки, надворі, біля самої стіни хати, щось грякнуло, стіна зойкнула дерев'яним голосом і, повагавшись, упала. Андрій ще лежав на тапчані, хоч тапчан тепер стояв на самому краю глибочезної чорної воронки. За воронкою плавав туман. Білий, густий, як молоко, теплий туман обволікав усе навколо. Вгорі, над туманом, ревіли «юнкерси», а внизу все двигтіло од бомб. Далі, над переднім краєм, теж здіймалося

ревище від вибухів снарядів і мін, од грому танкових моторів, од татакання автоматів і кулеметів.

Гітлерівці пішли в наступ.

Андрій швидко одягнувся, оддав старшині, з яким мав їхати, всі свої документи, хотів одгвинтити й орден, який він перед цим прикріпив до гімнастерки, але потім передумав. Не було часу. Він хотів устигнути на свою батарею ще до того, як там з'являться ворожі танки.

«Сорокап'ятки» були розкидані по всій обороні, яку займав полк. Але дві з них Андрій поставив на висоті сто сорок, куди, він передбачав це, на випадок наступу обов'язково підуть фашистські танки. Тепер він неодмінно мав добратися до тих гармат. Що з того, що його формально вже немає в полку, що він уже десь міг у цей час гойдатися на м'яких вагонних ресорах? Він ще тут — отже, повинен бігти на передній край, до висоти сто сорок, на яку, мабуть, уже повзуть сірі танки з чорними хрестами на броні.

Андрій ухопив чийсь автомат і побіг городами, шпортаючись у м'яких кущах картоплі, пробираючись крізь щільні зарослі міцних, як дріт, конопель. Десь ззаду, з боку кладовища, крізь ревище літаків, бомб, мін і снарядів, просоталися гавкітливі звуки німецьких автоматів — то, мабуть, німці, скориставшись туманом, викинули там повітряний десант. А на передовій дедалі гучніше й гучніше лунав якийсь гул, що, здавалося, йшов з-під землі. Він виник десь у ярах, які відокремлювали нашу оборону від німецької, і був спочатку несміливий, якийсь уривчастий, ніби бриніння товстої басовитої струни, але поволі міцнішав, перетворювався на низьке суцільне гудіння, що охоплювало і небо, і землю, і все довкола.

То йшли танки.

Андрій надто добре знав те гудіння. Рік тому воно увірвалося в його життя, і відтоді він не мав спокою. Та й хіба тільки він! Десь там, за хисткою лінією фронту, лежить величезна країна, там мільйони жінок, дітей, там його Катя, і всі вони прислухаються до цього залізного гудіння, і всі ждуть, що ось зараз він, Андрій Коваленко, зупинить сталеві потвори, і настане тиша, і небо знову заголубіє над землею, і птахи заспівають у небі, і листя зашумить під вітром.

А він, бач, хотів їхати у відпустку.

І Андрій біг, біг на передову, до сто сорокової висоти, на якій стояли його «сорокап'ятки», біг, не зупиняючись, не переводячи віддиху. Серце гатило йому в груди, як молот по ковадлу. Воно щомиті більшало й більшало і загрожувало заповнити всю грудну клітку, витіснивши звідти навіть оту жменьку повітря, що протискувалося в легені крізь пересохлі уста.

Якесь страшне, дивовижне, майже нелюдське збудження оволоділо Коваленком. Він жив у цю мить звуками, лише ними одними. Звуки проникали в нього звідусюди, проникали швидко

й легко, неначе Андрій був зітканий з повітря. І він не губився в морі цих звуків, він розрізняв їх з таким самим умінням, як розрізняє тисячі тонів свого неймовірно складного інструмента старий органіст кафедрального собору. Ось з-поміж інших звуків велетенського органа війни пробилося сухе, коротке, як ляпас, ляскання — і Андрій знає, то б'ють протитанкові рушниці лейтенанта Семена Баренбойма. Молодець Сьома — вибрав вогневу біля яру, догадався, що й звідси може загрожувати небезпека. Он там, на висотці, стрельнула раз і вдруге «сорокап'ятка» з його батареї, а її підтримали одразу дві «п'ятдесятсемиміліметровки» з протитанкового дивізіону капітана Вишнякова. Отже, і туди йдуть танки. А ось далеко-далеко позаду, в тилу, за лісом, важко бухнула гармата корпусної системи — і важезний снаряд забринів у небі, щоб за кілька хвилин ревнути десь у фашистських бойових порядках, стрясаючи і небо, і землю, і ворожі душі. Так їх! Так їм!

Але поволі над усім навколишнім шумовинням запанував один-єдиний звук: залізне гудіння танкових моторів. І тепер Андрій уже не чув ні посвисту снарядів, ні виття мін, ні вибухів. Майже несвідомо, як автомат, він випереджав чорні стовпи землі, що здіймалися то правобіч, то лівобіч од нього, і тоді падав у траву обличчям, щоб за мить зірватися на рівні і знову мчати вперед і вперед. Здавалося, що хтось невидимий і могутній смикає за дві ниточки і робить чудо. Смикне за одну — здіймаються в білому мороці фонтани чорної землі, смикне за другу — падає в траву високий лейтенант з автоматом. Лейтенант і фонтани змагалися. Вони вступили в поєдинок. Фонтани здіймалися тепер попереду лейтенанта, вони виникали біля самих його ніг, ставали стіною, загрожували, лякали. Але Андрій не зупинявся, не одступав, а рвався вперед з упертістю степового вітру.

Сходило сонце. Воно пронизало туман своїми променями, і туман став золотим і нагадував тепер отой дим, що снує з хатніх димарів над селом. Але як же багато було цього диму! Важко було щось побачити в ньому далі як за десять-двадцять кроків. Андрій згадав, як од нього вимагали, щоб він поставив обидві гармати на вершині висоти, звідки, мовляв, буде найкращий обстріл і куди передовсім можуть полізти фашистські танки. От тобі й обстріл! В ясну погоду танки звичайно пішли б тільки на вершину, але тепер, коли не розбереш, де яр, а де висота, вони можуть пройти і по схилу, понад самим яром, розраховуючи на те, що тут немає ні артилерії, ні петеерів. Добре, що він тоді не послухався і залишив одну гармату внизу. Тепер вона пригодиться. Андрій уже був зовсім близько от вогневої позиції тієї гармати. Він біг до неї швидко, дуже швидко, і ще швидше котився йому назустріч гул. Танки йшли понад яром. Не маючи змоги більше ховатися від вибухів мін, Андрій пірнув просто в один з земляних фонтанів, що виріс у нього перед

обличчям, і виринув на вогневій позиції. Вогнева позиція була порожня. Самотньо чорнів отвір бліндажа, в снарядній траншеї валявся забутий лоток, валик бруствера зеленів од свіжого дерну, за вкладанням його стежив позавчора ще сам Андрій, але ні гармати, ні людей не було. Видно, заступник вирішив перекинути її туди вище, на підкріплення другої. Невже він не догадувався, що танки можуть піти низом?

Танки з'явилися біля вогневої за хвилину по тому, як туди вскочив Андрій. Вони висунулися з туману майже водночас і водночас різонули по вогневій з кулеметів. Танків було два. Один ішов прямо на вогневу, другий тримався трохи збоку. Андрій притьмом упав на землю й поповз до отвору бліндажа. Бліндаж був зроблений на зразок сільського погреба. В нього можна було потрапити не збоку, як звичайно, а зверху, крізь чотирикутний отвір, який міг закриватися міцною лядою. Андрій скотився в бліндаж і кинувся до полички для гранат. Такі полички він наказав робити на всіх вогневих і там завжди зберігався запас протитанкових гранат. Але на поличці нічого не було. Заступник, певно, простежив, щоб у кожного бійця була про всяк випадок граната. Таку передбачливість командир батареї міг лише вітати, але в даному випадку вона оберталася проти нього. Йому здавалося, що він сидить в цьому бліндажі вже цілу годину і що ті два танки пройшли за цей час принаймні кілометрів п'ять. Насправді ж танки ще не дійшли навіть до вогневої. Час обчислювався зараз не годинами, не хвилинами, а секундами, десятими долями секунд. Андрій метнув поглядом по бліндажу. Чийсь протигаз на стінці, шинель на земляній призьбі, два круглих дволітрових котелки. І більше нічого. Що ж йому робити? Стріляти по танках з автомата? Але це ж безглуздя! Спересердя він заджунив ногою один з котелків, що лежав у кутку якось боком, котелок дзенькнув, одлетів убік, а на тому місці, де він щойно лежав, лишилася зелена, велика, мов консервна бляшанка, протитанкова граната.

Хтось, мабуть, хотів узяти і котелок, і гранату, але в поквапі не взяв ні того, ні другого. Андрій схопив гранату, глянув, чи є в ній запал, і вигулькнув з бліндажа. Танк чахнув йому в обличчя перегорілим мазутом, гаркнув гусеницями, забубонів над головою кулеметом. Тоді лейтенант, щоб краще розмахнутися, зовсім виліз з бліндажа, міцно вперся в землю ногами й пожбурив гранату прямо під черево чудовиська, яке лізло на нього. Граната ляснула якраз під гусеницею, танк крутнувся, немов потрапив на слизьке, але став він чи ні, Андрій уже не побачив. Бо саме тієї миті ударив кулемет з того другого танка, про який лейтенант зовсім забув, і черга трасуючих, шиплячих куль прошила груди юнакові. Андрій упав у бліндаж. Болю він не відчув, бо перестав бачити й чути взагалі. Вперше в житті він втратив свідомість. Чорна ніч обступила юнака з усіх боків, ніч без звуків, без руху, без життя.

Тоді знову настав день. Андрій побачив, що він лежить у бліндажі, на земляній призьбочці. Він спробував поворухнутися й не зміг: на груди навалилося щось важке, мов камінь, і не пускало. Андрій трохи звів голову й застогнав. Уся його гімнастерка була залита кров'ю. Кров лилася з рани, ще й зараз тепла, пахуча і Андрій знав, що з нею виходить з тіла його життя. Лівою рукою він намацав у кишені пакет індивідуальної допомоги, тамуючи біль, розгриз зубами його оболонку й спробував затулити якось рану. Але вона була надто велика. Мабуть, груди йому пробили одразу дві або й три кулі. Тоді він почав рвати лівою рукою шматки спідньої білої сорочки і накладати їх на рани. І стогнав, стогнав жалібно, як дитина. Одна з куль, видно, розтрощила ребро, інакше не було б такого нестерпного болю при кожному порусі. Сяк-так заткнувши рану, Андрій трохи відпочив і спробував прислухатись до того, що діялося нагорі. Там ще тривав бій. Але він уже перекотився далі в тил, і тут стало тихше. Неподалік од бліндажа цокали по залізу. Андрій догадався, що то танкісти, мабуть, пробують склепати гусеницю. Хай стараються! Німці незабаром переконалися в марності своїх зусиль. Вони про щось поговорили між собою й, перемовляючись, підійшли до вогневої. «Хочуть знайти того, хто кинув гранату»,— зрозумів Андрій. Автомат досі ще висів у нього на шиї і йому без особливих зусиль вдалося підняти його й наставити на отвір бліндажа, вперши в живіт. Підняти праву руку Андрієві довго не вдавалося. Він уже навіть злякався, що не встигне вистрілити, але зрештою все ж зумів дотягнутися вказівним пальцем до спуску.

Туман надворі вже розходився. В отворі синів маленький шматочок неба, високого й далекого, як життя. Десь далеко-далеко звідси від оцього бліндажа жили веселі люди, мати носила на руках дитину, хтось працював у полі, хтось просто лежав у траві й дивився на золотисті яблука, що висіли в нього над головою, хтось слухав, як дзвенять у травах коники, і пробував упіймати устами сонце.

А він умирав. Напівмертвий лежав він у напівмогилі й ждав смерті. Ось вона підійшла. В отворі, закриваючи останній шматочок неба, показалось три чужі голови в чорних пілотках. То були вороги. Вони прийшли, щоб добити пораненого. Зціпивши зуби, зібравши рештки сил, Андрій натиснув на спусковий гачок і не міг одірвати пальця, аж поки випустив усі сімдесят патронів. Три голови в чорних пілотках так і лишилися висіти в отворі, тільки спустилися нижче, немов уклонялися Андрієві. Автомат упав на землю. Він тепер був уже непотрібний. Якщо там, нагорі, залишилися живі гітлерівці, вони зараз зможуть зробити з Андрієм що завгодно. Та йому байдуже. Він однаково має вмерти.

Вгорі закричали, затупотіли по бліндажу. Вбитих одтягли за ноги, і знову до Андрія зазирнуло блакитне рідне небо. Те-

пер уже його ніхто не смів закрити. Гітлерівці й не пробували цього робити. Вони просто всовували в отвір стволи гвинтівок і автоматів і стріляли. Стріляли не цілячись, не бачачи того, в кого стріляють, поспішаючи, нервуючи. Кулі м'яко шльопали в стінки й у підлогу бліндажа, вони підривалися під Андрія, падали біля його голови, але — диво дивнеє! — жодна з них не зачепила юнака. Потім у бліндаж влетіла граната. Маленька, кругла, мов гусяче яйце, граната з білою шворкою упала внизу, біля призьбочки, на якій лежав Андрій, і лейтанант не мав сили, щоб хоч відкинути її подалі од себе. Пошипівши трохи, граната репнула навпіл, наповнила бліндаж громом, полум'ям і димом, і Андрій знову втратив свідомість.

Він опам'ятався аж уночі і одразу ж відчув, що над усе хоче пити. Спробував підвестися — не міг. А тіло палало вогнем і благало, щоб залити той вогонь свіжою прохолодною водою. Андрій знав, що варто йому лише вибратися з цього бліндажа й проповзти до яру, на дні якого тече струмок, він нап'ється і одразу ж забуде про свої муки, не буде більше горіти в оцьому незгасному, пекучому полум'ї.

Але вилізти з бліндажа він не міг. Якби це був звичайний бліндаж з боковим отвором, він би виповз з нього, незважаючи ні на який біль. Але тут треба було стати на повний зріст, підтягнутися на руках,— про це він не міг тепер і думати. Куди там підтягуватися з перебитими ребрами!

І він лежав усю ніч і шепотів одне тільки слово: «Пити... пити... пити...» Світлі води хлюпотіли довкола нього, цілі моря води шуміли в тісному бліндажі, ріки текли через цей підземний склеп, і плавав серед цих рік і морів, вмираючи, молодий лейтенант Андрій Коваленко і не міг напитися. Бодай один ковток, бодай одну краплину! Ах, якби йому вдалося вибратися звідси, якби він вижив. Він би до кінця свого життя не розлучався б ніколи з флягою. Фляга, наповнена водою. Люди такі дурні. Чому вони не носять з собою фляг, наповнених водою? Адже це так зручно. І тоді б нічого не було страшно. Бо вода для людини — найцінніше. Боже, які дурні люди!.. І він теж був досі дурний. Але тепер він уже порозумнішав. Аби лиш йому вдалося вижити, аби лиш вижити!..

Ранок зазирнув у бліндаж ясними очима блакитного неба і не впізнав того юнака, який бився вчора з фашистами. На земляній призьбі лежав мрець з блідими щоками, на яких уперше пробилося коротке цупке волосся. Губи у мерця були чорні, потріскані, як земля, і непорушні теж, як земля. Але ось його очі, щільно прикриті повіками, раптом розплющилися, глянули на стінку бліндажа, на якій висіла прозора крапелька води, і знову закрилися. Мрець ще жив. За хвилину його очі знову розплющилися, і тепер він уже довше дивився на маленьку крапельку прозорої рідини, яка виступала в тому місці, де лопата копача перерізала корінець якоїсь травинки. Корінців таких на

стінках бліндажа було багато і на кожному з них висіла зваблива крапелька. Мрець підвів голову й злизав одну з крапельок шершавим сухим язиком. Мабуть, він не відчув ніякого полегшення, бо не кинувся злизувати другу крапельку, а деякий час лежав. А може, просто відпочивав, витративши на той незначний порух усі свої сили. Перегодя живий мрець знову підвівся й знову лизнув крапельку.

До вечора на тій стінці, біля якої лежав поранений, не лишилося жодної крапельки, а спрага мучила його ще з більшою силою. Вночі він копав рукою ямку в підлозі бліндажа, припадав губами до вологої землі. Він смоктав би землю, як ласощі, він їв би її, якби з неї можна було витягти бодай грам води.

Так тривало довго, дуже довго. Поранений уже збився з ліку. Йому ввижалося, ніби він лежить в бліндажі й палає на пекельнім вогні вже цілий місяць, а насправді минуло три дні й три ночі.

На четверту ніч випав дощ. До ранку в бліндажі утворилася калюжка каламутної, перемішаної з глиною води. Андрій набрав води повний котелок і напився.

Був якраз день його народження. Вісімнадцять років тому мати народила його в полі, біля чумацької могили, під копою пшениці. Чи знала ти, мамо, як важко буде твоєму синові, твоїй дитині?

В день народження п'ють іскристе вино, дзвенять келихи, люди усміхаються до іменинника, зичать йому щастя й довгих років. А він лежав самотній під землею, пив з солдатського котелка теплу дощову воду, змішану з жовтою глиною, і була та вода для нього солодшою за всі пива-меди на світі.

Коли погамував спрагу, раптом відчув, що йому хочеться їсти. Голод усі ці дні ховався за спрагою, а тепер виступив наперед, вхопив юнака за горло й беззвучно плямкав своїми синіми губами: «Ти вмреш, ти вмреш, ти вмреш!» Сили одлітали од тіла, як птахи у вирій. Їх ніщо тепер не могло стримати. Якби в Андрія хоч був шматочок хліба! Грудочка цукру хоч би завалялася в нього в кишені! Якась крихта!

Але не було в нього нічого, і сили летіли, летіли, лишаючи Андрієве тіло лежати в землі.

Чи був у нього якийсь вихід? Гукати? Кликати на допомогу? Але кого кликати і як? Та й не міг він кричати, бо рана в грудях скувала його голос. Спробувати все-таки вилізти з бліндажа? Але як це зробити з потрощеними ребрами?

Він пив воду й думав. Інколи його свідомість затуманювалася, якась червоно-чорна запона застеляла йому очі, і в голові сотні маленьких коваликів дзенькали сотнями молоточків по сотнях ковадл. Але він нелюдським напруженням волі одкидав ту запону, і ковалики ховалися в якихось темних закутках і

давали йому змогу знову повернутися думкою до свого становища.

Врешті Андрій одважився. Він одпив з котелка жовтуватої води і став переповзати, щоб лягти головою навпроти отвору. Ліг, довго відпочивав, слухаючи невтомних коваликів, потім гребнув лівою рукою жменю землі з підлоги й висипав її на призьбу біля своєї голови. Можна було подумати, що Андрій будуватиме хатки з піску. Він знову й знову опускав руку вниз і висипав на призьбу нові й нові порції землі. Робота дала йому змогу на деякий час забути про голод, тільки тепер у нього часто пересихало горло, і він щохвилини прикладався до котелка з водою і робив ковток-два. До вечора один з котелків спорожнів. Тепер треба було економити воду, але зате в Андрія з'явився інструмент. Копати й переносити з підлоги на призьбочку землю котелком було, звичайно, краще, ніж рукою. Купка землі біля Андрієвого узголів'я стала після цього зростати помітно швидше.

Він працював цілу ніч, не відпочиваючи. Він був схожий тепер на того бігуна, який перед фінішем перестає дихати і летить уперед з порожніми грудьми, відчуваючи, що ось-ось його серце не витримає й розлетиться на шмаття, але добре знаючи водночас, що там, за фінішем, він уже надихається досхочу, там дасть спочинок своєму змученому серцю.

Так, як працював Андрій, не працював ще ніхто й ніколи. Єгипетські піраміди поряд з отією купкою землі, що він нагорнув її за день, могли б видатися мізерними мурав'їними спорудами. Велика китайська стіна була дитячою забавкою в порівнянні з тим, що зміг зробити цей вмираючий юнак за два дні й дві ночі. Горбикові нагорнутої Андрієм Коваленком землі судилося затьмарити все: і безмежні поля, всіяні гігантськими дольменами й кромлехами, і печерні храми Аджанти, і підводні дороги, прокладені між японськими островами, і канали, прориті в пустелях і між материками.

Бо Андрій копав землю, вмираючи.

Але копав він її якраз для того, щоб не вмерти. Коли горбик землі став уже такий високий, що з його вершини можна було просто ступнути надвір з бліндажа, Андрій почав підводитися. Це сталося на шостий день після поранення. Він знав, що це остання спроба, і тому не поспішав, ретельно готувався до неї. Випив рештки води з котелка, взяв у праву руку автомат (хоч у ньому й не було жодного патрона), лівою рукою притримувався за стінку бліндажа. Коли зробив перший порух, тепла рідина потекла з рани, і він злякався спершу, але згодом не звертав уваги на кров. Дихати було важко, біль у боці сковував рух, але Андрій, зціпивши зуби, вперто дерся на свій горбик. Щоб не загубити пілотки, Андрій сховав її в кишеню, і тому простоволоса голова перша відчула на собі тепло сонячних променів. Він звівся над отвором, над усією землею, прикрашеною

квітами й зеленими травами, звівся високий і худий, з палаючими очима, махнув автоматом і впав грудьми на м'яку траву.

Немає нічого в світі кращого за траву, зелену, соковиту, пахучу, ласкаву. Він лежав, припавши грудьми до теплої рідної землі, занурившись обличчям у траву, міцно стискаючи в правій руці автомат, у якому не було жодного патрона.

А коли звів голову й глянув поперед себе, побачив... гітлерівця.

Фашист був живий і здоровий. Він стояв, розставивши ноги в грубих чоботях з куценькими халявками. На ньому були широкі сіро-зелені штани і такого самого кольору френч з безліччю кишень, великих і одвислих, мов торби. Обличчя німець мав бліде, одутлувате, а під носом, як дві жарини, горіли в нього руді пишні вуса. Такі вуса були колись у сільського крамника Кузьми Кириловича. Виходить, німець не тільки прийшов на його, Андрієву, землю, він ще й присвоїв собі чужі вуса. Бо Андрій же добре знав, що ці вуса належали крамникові Кузьмі Кириловичу. Коваленко застогнав і потяг до себе автомат. Німець злякано скрикнув і сахнувся од автомата, як од гадюки. Та Коваленко уже не бачив його, бо треба було знов слухати своїх невтомних коваликів, яких він не чув ось уже два дні.

Потім він плив по Дніпру. Хвилі гойдали його, як мати дитину, й нашіптували щось гарне й ласкаве, як колискова пісня. «Куди я пливу?» — подумав Андрій і повернувся до свідомості.

Він не плив і ніякого Дніпра тут не було. Його несли гітлерівці на тугій плащ-палатці і несли в полон. Андрій лежав навзнак і міг бачити лише те, що робиться позаду. Він побачив там дві чужі голови в чужих пілотках, і одна голова належала отому фашистові з рудими вусами.

Гітлерівці здавалися якимись однаковими, дуже схожими один на одного. Всі молоді, здорові, чисті, вони байдуже топтали траву, спокійно перемовлялися між собою, курили і, здавалось, зовсім не думали про те, що зараз війна, що вони на чужій землі, що їх тут ненавидять.

А тим часом зовсім неподалік гриміла артилерія, в повітрі часто з'являлися радянські літаки і коли один з них раптом пролетів над Андрієвими носіями, всі вони, кинувши пораненого, попадали на землю й лежали довго-довго, аж поки затихло гуркотіння мотора.

Тоді знову підняли Андрія й понесли. Рудовусий, побачивши, що Коваленко опритомнів, підморгнув йому й спитав:

— Комісар?

Андрій мовчав, а рудовусий засміявся й сказав:

— Ти важкий, мов мертвяк.

Він не знав, розуміє його полонений чи ні, але йому, видно, хотілося поговорити.

Андрій поворушив губами й сказав по-німецьки:

— Пити.

Рудовусий дістав з сумки бутерброд, відчепив од пояса флягу й поклав біля Андрія. Хліб був твердий, якийсь солодкуватий, у флязі виявилася кава. Андрій з'їв хліб, випив каву і подякував німцеві.

Перед тим він ніколи не думав, що по цей бік фронту може існувати життя. Він гадав, що тут є лише фашисти і смерть, яку вони несуть в руках, як несуть автомати. А тепер от німці тягнуть його, обливаючись потом, і, здається, навіть не думають вбивати.

Його принесли в село, в те саме село, звідки він мав їхати у відпустку до Каті. Не діждешся тепер ти, Катю, свого коханого і ніколи, мабуть, не взнаєш, куди він подівся.

Вулиці села були загачені німецькими танками й машинами, в городах стояли похідні кухні, і біля них метушилися солдати. Одні з них тягли до кухні теличку, яку знайшли в когось із місцевих мешканців, інші рили картоплю, ще інші рубали дрова. Танкісти грілися на своїх танках, жували бутерброди, курили сигаретки. В одному місці довгорукий білявий танкіст награвав на губній гармонії якусь сумну мелодію, і здавалося, що мелодія ця сумна якраз тому, що потрапила до отих грубих, безжальних людей і ніяк не може визволитися. Андрій подумав, що він зараз теж схожий на ту мелодію.

Його замкнули на ніч у колишню колгоспну комору. Комора була порожнісінька і лише на стовпчику висіло пасмо сурових ниток. Нитки були міцні, свіжі, видно, недавно з мотовила. При погляді на них в Андрієвій голові одразу ж виник зухвалий план. Ті німці, що несли його сюди, не звернули уваги на те, що на Андрієвій гімнастерці, під темною корою засохлої крові, орден Червоного Прапора. Якби вони помітили орден, вони б, ясна річ, одразу його зірвали. А орден був тепер для Андрія всім: документом, спогадом про рідних людей, нагадуванням про те, що він хоч і полонений, але все ж боєць. Треба було зберегти орден. І Андрій вирішив використати для цього оті нитки. Він одгвинтив орден од гімнастерки і став намотувати на нього нитки. За годину в його руках був акуратний круглий клубочок ниток. Андрій сховав клубочок в кишеню й заплющив очі.

Колись у запорозьких козаків був звичай: як хоронили вбитого козака, то насипали в степу дві високі могили. Одну насипали там, де в козака влучила ворожа куля, другу — там, де прийняв він смерть. Бо не було такої кулі, від якої козак міг би одразу вмерти. З шматком жорстокого металу в грудях, конаючи, він ще летів уперед на своєму вірному коні й рубав ворогів своєю шаблею, білою й нестримною, як блискавка.

Де ж то буде твоя друга могила, Андрію?

Він проклинав ту годину, коли виповз з свого бліндажа й побачив рудовусого фашиста. Ліпше було померти одразу. Або ліпше вже б отой рудовусий випустив у нього чергу з свого автомата, аніж дав шматок хліба й ковток кави.

Андрій здивувався, коли його не вбили одразу. Тепер він зрозумів, що тут немає ні життя, ні смерті, а є вмирання. Повільне, жахне, невідворотне вмирання тисяч людей, вмирання в концтаборах, в окупованих містах і селах, вмирання в далекій Німеччині, про яку розповідали страшні легенди.

І ось через два місяці після того дня, коли він, здавалося, поборов свою смерть, Андрія разом з сотнями таких, як він, везуть кудись у наглухо забитих вагонах, везуть голодних, поранених, знесилених.

Ешелон довго стоїть на станціях. Його заганяють у тупики, на зарослі травою колії, подалі від людських очей, він пережидає, поки пройдуть усі військові ешелони на цій дільниці, і знову повзе вперед, здригаючись, брязкаючи буферами, мов кайданами. Тринадцять червоних вагонів наповнено військовополоненими. В кожному вагоні людей стільки, що вони можуть лише сидіти. Сидять усі: неушкоджені, поранені, вмираючі. Лягати ніде. Двері наглухо закриті й закручені знадвору дротом. Два віконечка теж густо переплутані колючим дротом. Майже всі вагони мають гальмівні площадки, і на них тупцюють вартові з автоматами. Над заднім вагоном здіймається висока будка. В ній сидить кулеметник і стежить, щоб полонені не спробували втікати через дахи вагонів.

Поїзд просувається вперед здебільшого вночі, коли військові ешелони з остраху перед партизанами вистоюють на станціях. Паровоз кричить глухо й тужливо, і в очах у всіх бранців — теж туга і смуток. Вони відрізані від усього світу, вони не знають, куди їх везуть, що робиться там, за стінками вагонів, по якій землі котяться сталеві колеса їхньої пересувної в'язниці.

І все ж, незважаючи на це, всі, як один, раптом дізнаються, що поїзд поминув німецький кордон. По всіх вагонах проноситься одне-єдине слово: «Німеччина!», до всіх віконечок тягнуться змарнілі обличчя, у кожного стискається серце, кожним оволодіває безнадія. Бо поки вони були на рідній землі, хай хоч і в неволі, все ж сподівалися на якесь чудо, на визволення, на те, що їм ще вдасться повернутися до своїх, стати в лави борців з ворогом. А тепер усьому кінець. Чужа земля не обіцяє їм нічого. Вона лежить холодна, непривітна, під темним захмареним небом, закутана в туман, вкрита мокрими, густими лісами. Поїзд котиться поміж цими лісами, паровоз час од часу скрикує, але жоден листочок навіть не сколихнеться від цього крику, так ніби всі вони вирізані з зеленої твердої бляхи. Туман, студений, драглистий, як холодець, охоплює своїми щупальцями

вагони, як огидний морський спрут, і бранці здригаються від його дотиків.

Андрій сидить в одному з вагонів біля поперечної стінки. За його спиною товчуться сталеві тарілі буферів, їхній стукіт болячe відлунюється в його поранених грудях, але Андрій не відсовується від стінки. Йому хочеться бодай спиною відчувати волю, безмежний простір, кілометри блакитного повітря. Буфери б'ють у стінку, так ніби намагаються її проломити, а йому здається, ніби то якісь могутні добрі люди, що прилинули з отих мовчазних лісів, силкуються, щоб випустили на волю полонених.

Воля... Він звик до неї з дитинства, від самого дня народження, звик до безмежних степів, до буйних вітрів над ними, до єдиних на світі вкраїнських жайворонків, яких ніхто ніколи, здається, не бачив на землі, а лише в небі, лише в голубому зеніті, в нестримному польоті, серед прозорих розсипищ їхнього співу. І душа в нього була непокірлива, дика, мов степовий птах, і кликала його, зваблювала з цього вагона туди, де лунко гупали буфери, де шелестіли листям ліси і омивали землю потоки нескованих небесних вод.

Слово «Німеччина» розбудило його. Він одігнав од себе звабливі мрії і вперше подумав про те, що настав час спробувати діяти. Надто вже далеко від'їхав він од того місця, де одержав у свої груди фашистську кулю! Час уже й зупинитися.

— У кого є ніж, товариші? — запитав він.

Ножа ні в кого не було, але в одного капітана знайшлася схована у чоботі бритва.

— Навіщо тобі ніж? — поцікавився капітан, милуючись водянистим блиском широкого леза бритви.

— Вагон буду різати,— відповів Андрій.

— Куди тобі? Ти ж поранений!

— Хто захоче втекти звідси — допоможе. Давай бритву! Чи, може, шкода?

— Тримай,— сказав капітан.— І я перший на черзі після тебе. Різати й утікати — перший. Згода?

Андрій мовчки взяв бритву, ще раз прислухався до брязкоту буферів надворі й чиркнув лезом по дошці. Його план був дуже простий: надрізати дошку вгорі й унизу, тоді виламати її, так само надрізати й виламати надвірну дошку, а вже тоді вилазити крізь отвір на буфер і звідти стрибати під укіс.

Вони різали старе затужавіле дерево і не знали, що у всіх вагонах, немов по команді, роблять те саме. Коли в стінці вагона блиснуло світло, Андрій припав обличчям до отвору і дихав, дихав повітрям волі, аж поки його одтягли назад.

— Треба швидше кінчати! — сказав капітан, власник бритви.— А ти лежиш! Чи тобі, може, стало погано?

— Я трохи відпочину,— слабким голосом промовив Андрій.— Чогось у мене дзвенить у голові. Дзвенить так, як у той день, коли мене поранило.

— Ну, відпочинь, браток, відпочинь,— сказав капітан і натиснув на дошку. Дошка затріщала. Капітан вдарив у неї ногою — і вона впала вниз, під колеса.

— А тепер прощайте, товариші! — гукнув капітан.— Хто хоче — давай за мною! Стрибати наліво. Пішов!

Він виліз на буфер і зник. Андрій хотів лізти слідом за капітаном, але його хтось притримав.

— Куди тобі, пораненому? Підожди, коли поїзд буде на гору йти, уповільнить хід. А так ти ж уб'єшся!

Він лежав біля отвору й бачив, як один за одним стрибають униз його товариші. З інших вагонів теж, мабуть, почали стрибати, але не скрізь так вдало, як тут, бо вартові помітили втікачів і стали стріляти. Застрочив кулемет з задньої вишки, його підтримали автомати з передніх вагонів. Поїзд продовжував свій шалений біг. Ніхто не догадувався зупинити його. Хлопці лізли з вагонів і падали, падали під укіс, в густі нетрі зеленого лісу, а згори щось кричали німці й били з автоматів у білий світ, як у копієчку.

Раптом поїзд пересмикнула судорога. Вагони полізли один на один, мнучи буфери, як замазку. Ешелон зупинився. Вартові, з галасом і прокльонами, забігали біля вагонів, стали одсовувати важкі двері.

— Раус! — кричали вони, виганяючи полонених з вагонів. — Льос! Бістро!

Хто не хотів поспішати, того викидали на землю силою, зштовхували прикладами. Андрія, що ніяк не міг одійти од того рятівного отвору, який він прорізав своїми руками, топтали чобітьми й кололи штиками. Вони зовсім оскаженіли, бо ніколи не сподівалися, що руські зможуть втікати з ешелону. Вони мстилися на тих, що залишилися, за втікачів і за свій недогляд. Начальник ешелону наказав одібрати у полонених всі залізні предмети— ножі, виделки, ложки, котелки, навіть пряжки од поясів. У Андрія в кишені знайшли клубок ниток.

— Де голка? — спитав вартовий.— Куди сховав голку? Хочеш вагон знову різати?

— У мене немає голки.

— А навіщо нитки?

— Я швець. Люблю пантофлі робити,— збрехав Андрій.

Солдат намотав на руку нитку, смикнув, вона перервалася.

— Не повісишся! — засміявся конвоїр і повернув клубочок Андрієві.

З тринадцяти вагонів вісім були прорізані. Різали хто як міг. Одні зробили отвір у підлозі і падали вниз, на шпали, прищулюючись між рейками і ждучи, поки над головою про-

гримлять сотні тонн страшного металу. Другі намагалися проломити стінку в тому місці, де був засув од дверей, щоб одкрити двері й утікати всім вагоном одразу. Треті вибрали найлегший шлях — пробили дах, але цей шлях виявився невдалим, бо кулеметник одразу ж помітив утікачів і зчинив тривогу.

Тепер усі порізані вагони конвоїри лишили порожніми, а полонених зігнали в ті п'ять, що лишились неушкодженими. Коли досі люди могли тільки сидіти у вагонах, то тепер ніде було навіть стояти. Андрія притиснули до стінки біля віконечка, рана в боку боліла так, що хотілося тут же впасти й умерти, але впасти він не міг: не було куди.

Їх везли довго, мабуть, через усю Німеччину. Ешелон знову годинами стояв на запасних коліях, і з його вагонів линули глухі стогони.

Голодні, без краплини води, люди стояли у вагонах вже другу добу, не маючи змоги навіть поворухнутися. Тяжкопоранені вмирали, але й мертві вони стояли, підтримувані живими. Живі гріли мертвих, а мертві охолоджували живих, яких пекла спрага. Андрій лишився живим тільки завдяки тому, що випадково опинився біля віконечка і міг час від часу висовувати в нього долоню, щоб упіймати на неї кілька краплин води, яка текла з даху вагона. Він лизькав цю дощову воду, як та індійська пташка тітібха, яка ніколи в житті не вживає іншої води, окрім дощової, і дякував випадкові і тій обставині, що в Німеччині є хоч цей дощ.

Так, дощу в цій країні було не менш, ніж сліз.

Вдосвіта поїзд прибув на якусь маленьку станційку. Їх зустріла ціла сотня нових конвоїрів з рудими вівчарками, які ошаліло кидалися на людей. Полонені мовчки вишикувалися в довгу колону й, супроводжувані гавканням собак і короткими, як гавкіт, криками конвоїрів, пішли по асфальтованому шляху, обсадженому яблунями. На яблунях, ховаючись в мокрому, бляклому листі, ще висіли деінде поодинокі яблучка, восковостиглі, червонобокі яблучка, точнісінько такі, як на Вкраїні. Андрій не витерпів. Запримітивши яблуко, що висіло особливо низько, він метнувся з колони. Не встиг ще добігти до яблуні, як зуби вівчарки вже вп'ялися йому в ногу, але він не зупинився, не звернув уваги на біль, а вже простягав свої худі, прозорі руки до отого соковитого, звабливого плоду і вже відривав його од гілочки, відривав разом з товстим коротеньким хвостиком, жмакаючи пальцями широке мокре листя. Яблучко було холодне-холодне і гладеньке, як скляна кулька. Андрієві мало було відчувати його в руці — він підніс яблучко до очей, щоб помилуватися його розписом, побачити на його округлих боках сліди сонячних поцілунків.

Підбіг конвоїр і вибив яблучко з Андрієвих рук. Воно покотилося в траву, і за яблучком покотилися сотні очей полонених — сірих, чорних, синіх, карих очей, приречених, неіснуючих людей. Справді, вони були викреслені з життя. Земля з її плодами, ріки з їхніми чистими прохолодними водами, тінисті ліси й стрімкі гори, тихі села й шумливі міста,— все це існувало десь по той бік їхнього буття, вони не мали на нього права, як не мали права на оте червонобоке яблучко. Вони мали право лише на оцю охорону, ретельнішу, ніж особиста охорона королів і президентів, на колючий дріт концтаборів, на вмирання.

Концтабір був біля самого асфальтованого шляху, обсадженого яблунями. Сотні бараків ховалися за густим плетивом колючого дроту, за гігантськими вишками, на яких були встановлені станкові кулемети, за глибокими ровами, що нагадували рови середньовічних замків.

На воротях табору красувався латинський напис: «Суум квікве» — «Кожному своє». Фашисти вміли бути цинічними. На пряжках солдатських поясів вони накреслили девіз «Гот міт унс» — «З нами бог» — і наказали цим солдатам вбивати все живе й залишати після себе спалену землю, хоч головною заповіддю того бога, якому вони поклонялися, було «не убий». Центральний орган їхньої партії — газета «Фелькішер беобахтер» виходила під гаслом «Фрайгайт унд брот», тобто «Свобода і хліб», але цей лозунг означав лиш те, що фашисти хотіли б позбавити свободи й хліба всіх людей, які живуть на землі. В отому написі на воротях табору їхній цинізм досяг вершини своєї одвертості. Кожному своє. Одні будуть повільно вмирати від ран — і їх ніхто не спробує навіть лікувати. Інших замучать на каторжних роботах де-небудь на будівництві авіаційного заводу. Ще інших спалять в печах крематоріїв, спалять живцем або ж перед цим розстрілявши, вбивши ядом, задушивши отруйним газом. Кожному своє. «Суум квікве».

Концтабір мав криптонім: «Шталаг А». Він був інтернаціональний. Тут можна було зустріти французів у їхніх новеньких мундирах з блискучими гудзиками, розтатуйованих, темнолицих марокканців, сумнооких сербів і покірних індусів, дебелих канадських і американських льотчиків і похмурих англійців. Радянських полонених тримали окремо від усіх. Їм заборонялося мати будь-який зв'язок з іншими полоненими. Фашисти боялися їх, мов пошесті. Через те для радянських полонених створили у таборі ще один табір, обгородивши його ще двома рядами колючого дроту і поставивши біля огорожі будки з кулеметами. В цьому «подвійному» таборі був ще один, вже «потрійний», для радянських офіцерів.

Андрій опинився в «потрійному» таборі, в бараці для хворих і поранених. У нього одібрали одяг і видали гітлерівську солдатську уніформу, перефарбовану в темно-зелений, майже чорний колір. Замість чобіт він мав носити тепер гольцшуги — ви-

довбані з дерева колодки, такі міцні й грубі, що їх, мабуть, не роздавив би й танк. На френчі, на штанях і на пілотці, виданих Андрієві, білою фарбою намальовано дві великі німецькі літери «SO», що означало «радянський офіцер» і мало служити попередженням для всіх тих, хто спробує наблизитися до цієї небезпечної людини. Поза тим Андрієві начепили на шию чотирикутний металевий номер. Тепер він уже перестав бути Андрієм, не був Коваленком, а називався просто: «номер тридцять ноль дев'яносто сім».

В «лазареті», куди його одвели разом з іншими пораненими, рядами стояли двоповерхові дерев'яні ліжка, схожі на чотирикутні ящики. В ящиках лежали паперові матраци і такі самі паперові подушки. Тут принаймні можна було лягти й заснути. І Андрій заснув і спав до самого вечора і, мабуть, спав би ще й ніч, якби не голод. Коваленко прокинувся й спробував згадати, коли він востаннє їв і що саме. Але з цього нічого не вийшло. Неподалік од Андрія чулися якісь голоси. Андрій прислухався до розмови. Хтось хрипким голосом розповідав про те, як працював колись кондитером у Москві.

— Ох і жив же я, братці,— казав він.— Бувало, заступиш на нічну зміну, моргнеш своєму підручному: тягни, мовляв, лист для тістечок. Принесе він лист, я туди пів-ящика масла — бах! А потім півсотні яєць — трах! Яєчня, братці мої, получається після цього така, хоч спи на ній, як на м'якому дивані.

— Півсотні яєць — це ти, мабуть, трохи той... загнув,— не повірив котрийсь з слухачів.

— Півсотні? — вигукнув кондитер.— Хо-хо! Та дай мені зараз сотню, так я сам з нею розправлюся, а ти — півсотні!..

— То ж зараз, а то раніше,— не здавався опонент.

— Що там з тобою говорити,— недбало кинув кондитер,— одразу видно, що ти чоловік у цих питаннях темний. Ви от краще, братці, послухайте, як я вчився в'яземські пряники пекти...

А в цей час у іншому кутку барака хтось другий, не такий експансивний, як кондитер, вів свою розповідь.

— Уявлення про те, нібито міський мешканець цілком і повністю залежить од магазинів,— говорив він,— не зовсім вірне. Візьміть, наприклад, таку річ, як гриби-шампіньйони. Навіщо мені ждати, поки вони з'являться в магазині! Я беру ящик, насипаю в нього перегною, дістаю спори грибів, висіваю їх у ящик, накриваю його чим-небудь темним і вологим— і, будь ласка: через десять днів збираю перший врожай. У мене гриби взимку й улітку, весною й восени, я їм їх жареними в сметані, дружина робить з них грибну запіканку, пече пироги. Для того щоб спекти пироги з грибами, треба...

— Перестаньте, іроди! — почувся стогін від дверей.— Замучили своїми розмовами. Дайте спати.

Любитель шампіньйонів на хвилинку замовк, а тоді продовжував, але вже пошепки, так що Андрій не міг розібрати. Зате кондитер не злякався того плачу, отого голосу-стогону, а, навпаки, гукнув полоненому, щоб той ішов до їхньої компанії й послухав, як він колись у Пензі з'їв, побившись об заклад, ціле порося.

Так і минула та перша ніч серед хвиль дрімоти, спазм голоду й нескінченних розмов про їжу, про колишнє життя, про речі, недоступні для них. І ще багато таких днів і ночей судилося пережити Андрієві в тому бараці.

Попервах Андрій злякався. Хоч що там кажи, був він простим сільським хлопцем, що звик приймати життя таким, як воно є, хлопцем з ніжною, вразливою душею, і коли вмів мужньо переносити страждання власні, то не міг байдуже дивитися на людське горе. Коваленкові здавалося, що в концтабірнім лазареті-ревірі лежать люди, зломлені недугою, здатні хіба що вмирати тихо, без скарг і стогонів. Холодна безнадія заволоділа його серцем. Він лежав у своєму ящику, мов у труні, нерухомий, збайдужілий до всього, без думок, без бажань і сподівань. Лиш невідступна примара голоду нагадувала про себе та ще мучив біль од рани. Особливо страшно було лишатися віч-на-віч з голодом уночі. Обоє вони — ніч і голод — мали в собі щось спільне. Їх поєднувала чорна пітьма, яка приховувала від Андрія обличчя його товаришів, робила його самотнім, безсилим, слабим, сповнювала душу відчаєм і навіть жахом. Він боявся тепер темряви, як колись у дитинстві, коли дивився зимової ночі на засніжені, синюваті вікна, і вижахався за ними то ненажерливий вовк, то безжальна кобиляча голова, то відьма з залізними зубами, якими вона загризає до смерті маленьких дітей.

Так минали дні, тижні, минув, може, й місяць. Андрій не вів ліку дням неволі, пам'ятав лише ночі. Але ночі були наповнені не самою лиш пітьмою — згодом в них стали оживати голоси. Андрій не дослухався до тих голосів, пам'ятаючи звабливі, мов виспіви казкових сирен, оповіді першої концтабірної ночі, боявся почути їх знову, та й не мав сили розрізняти в джмелиному гудінні нічного ревіру окремі голоси. Він лежав непорушно, майже не дихаючи, стискуючи скроні гарячими долонями, і лише зрідка, коли якийсь гіркий клубок підкочувався до горла, шепотів:

— Мамо рідна! Коли б ти бачила свого сина...

І якось уночі, коли вже вкотре кликав він свою матір, від сусіднього ящика долинув до Андрія кволий, але досить виразний голос:

— Які прекрасні історії дарує нам життя!

Андрій завмер, вдаючи сонного: сусід звертався до нього, а він не мав сили на розмову.

— Ти не спи, не спи,— знову сказав сусід.— Слухай, про що розповідають твої товариші. Ти ще молодий — згодиться...

Андрій нічого не відповів. Зненацька відчув, що давно вже чекав цього дружнього голосу, що це саме те, чого йому бракувало, без чого ночі були холодними, страшними і безкінечними.

І вперше за час перебування в ревірі — коли не лічити першої ночі — Коваленко став прислухатися до розповідей полонених. Він чув десятки історій про незламних радянських людей, про відважних втікачів, про відчайдухів партизан. Виявилося, що майже кожен з тих, хто лежав у ревірі, мав за своїми плечима по кілька втеч, цілі одіссеї мандрів, епопеї боротьби з фашистами вже тут, у Німеччині, обплетеній колючим дротом, пошматованій смугами зон смерті, задимленій печами крематоріїв.

А вранці він познайомився з сусідом. Старший лейтенант Василь Порохін — так звали сусіда — родом з Вологодщини, потрапив у полон у сорок першому році під В'язьмою, тричі втікав з таборів, двічі був присуджений до страти. Йому вдалося викрутитись, але побоїв не уникнув. У нього були відбиті нирки, пошкоджена печінка. Тепер лежав увесь опухлий, з темними колами під очима, голубів ніжними очима, які дивилися на Андрія ласкаво і збадьорливо.

— Не падай духом, українцю,— насилу вимовляючи слова, сказав Порохін.— Головне — вирватися з цього «лазарета» живим.

Опух у вологодця вже дійшов до грудей. Повз повільно, піднімаючись од ніг, наповнюючи клітини отруйною рідиною, і вони вмирали одна за одною, відмирали десятками, сотнями, тисячами. А Порохін казав:

— От поправлюся й ще повоюю! Ще й до перемоги доживу. Правда, братці?

Товариші намагалися всміхнутися, мовчки потверджуючи його слова, і жоден не наважувався сказати Порохіну, що вже той не доживе до перемоги, що вмре не сьогодні-завтра — щойно опух дійде йому до серця.

«Які прекрасні історії дарує нам життя!» — ці слова, сказані вночі Порохіним, дзвеніли в серці Андрія. Мимоволі в пам'яті воскресали йому події днів, коли він ще бігав босоніж по вулицях свого села, прокрадався на чужі баштани, коли в нього рвалися штани на тому самому місці, де рвалися вони в усіх хлопчаків світу, і коли він вперше впізнав людей, які увійшли в його життя назавжди.

Одним з таких людей був учитель Сергій Олексійович Задорожний. Він приїхав до їхнього села, коли Андрій учився вже в п'ятому класі. Перше їхнє знайомство відбулося за шаховою дошкою. Коваленко вважався шкільним чемпіоном, він перемагав усіх учителів, голову колгоспу Кочубея і навіть фінагента Пакільця, який похвалявся, ніби має якусь шахову категорію. Починаючи першу партію з Андрієм, Задорожний розставив фігури, тоді зняв свого ферзя.

— Навіщо це ви? — здивувався Андрій.
— Щоб полегшити твою долю,— засміявся директор.
— Я б вам не радив,— сказав Коваленко.
— І все ж таки...
— Тоді держіться!
— Держусь!

Партію він у Андрія виграв. Виграв і другу, і третю, й десяту під злорадні пошепти й сміх друзів Коваленкових, що вже давно точили зуби на чемпіона.

І дивно: Андрій не зненавидів учителя за цей жорстокий розгром, а навпаки — полюбив. Задорожний колись був моряком, воював у громадянську мало не на всіх фронтах, побував у лабетах врангелівської контррозвідки, його розстрілювали, але він чудом порятувався: виповз уночі з простреленими навиліт грудьми й добрався до хатини якогось рибалки. Тоді вчився в інституті, став викладати історію й географію, але на згадку про далекі роки незмінно носив темно-синій морський кітель з блискучими мідними гудзиками, з біленьким підкомірчиком і орденом Червоного Прапора на клапі лівої нагрудної кишені.

Здавалося, не було нічого, чого б не вмів Задорожний. Грав у шахи, мов гросмейстер, співав, як оперний артист, доповіді виголошував куди ліпше, ніж голова сільради Антін Соломоненко, уроки історії та географії вів так цікаво, що на них приходили навіть вільні від занять учителі. Для Сергія Олексійовича не було слів «не знаю», він міг відповісти чи не на будь-яке запитання і незабаром завоював серця всіх дітей і передовсім — Андрієве серце.

— Пам'ятайте, діти, ленінські слова: вчитись, вчитись і ще раз вчитись,— казав школярам Задорожний.— Для майбутнього потрібні розумні люди.

І вони вчилися. Читали й перечитували все, що можна було дістати в селі, брали участь у всіх конкурсах, оголошуваних піонерськими й комсомольськими газетами та журналами, розв'язували найважчі задачі.

Ось тоді Андрій Коваленко заповзявся стати вченим. Хотів бути схожим на свого вчителя Сергія Олексійовича, хотів бути так само розумним і красивим, чистим, підтягнутим, завжди спокійним.

Щоранку вчитель приходив до школи в своєму незмінному кітелі, застебнутому на всі гудзики, з білою смужкою підкомірця, чисто виголений, підстрижений, причесаний, бадьорий, веселий. Школа стояла край села, і степ зазирав у її вікна, порошив узимку в шибки сухим колючим снігом, а повесні, починаючи з травня, дихав спекотливими суховіями, жбурляв цілими пригорщами сонячні промені, від яких нагрівалися чорні парти в класах, суха дерев'яна підлога і навіть чорнило в чорнильницях-невиливайках. Учні нетерпляче совалися за партами, неспроможні дочекатися перерви, вчителі теж без особливого захвату

позирали на безжальне світило, лиш Сергій Олексійович був завжди спокійний, підтягнений, жартував, не виказуючи ніяких ознак утоми або роздратування. Він навіть не дозволяв собі розстебнути верхній гудзик кітеля й ходив по класу стрункий, ледь суворий, мов справжній капітан корабля.

Якось на великій перерві Андрій забіг у найдальший куточок шкільного саду і там несподівано побачив Задорожного. Учитель стояв під старою гіллястою грушею, сховавшись у затінок. Кітель його був розстебнутий, сорочка теж, долонями вчитель розтирав лівий бік грудей, де серце, і дихав квапливо, жадібно, з посвистом, так ніби поспішав надихатися, наповнити свої легені, перш ніж поринути в воду.

Андрій мало не заплакав, побачивши свого улюбленого вчителя таким слабим і безпомічним. Та водночас збагнув: то не слабість, а доказ незламності людського духу, мужності й витримки. Вчитель був хворий, смертельно хворий. В пробитих врангелівцями грудях чаївся невтишимий біль, він задихався на уроках, його мучила спека, задуха, але Задорожний нікому не скаржився.

Він був обернений до людей лиш одним світлим своїм боком, як той місяць у небі, і навіщо було комусь знати про його болі й страждання.

Коваленко тихо, щоб не почув учитель, одійшов у кущі, тоді вдарився бігти, не роздивляючись, і зупинився лиш тоді, коли налетів на колючу дерезу. Він упав на теплу траву, обхопив голову руками і там, під кущами дерези, заприсягнувся перед усім білим світом, що буде так само незламним і мужнім, як його вчитель Сергій Олексійович Задорожний.

Милий, дорогий учителю, поможи й тепер своєму учневі.

Він ще не знав, що має робити. Був поранений, страждав у полоні, вмирав од голоду в таборі смерті. Знав одне: бути стійким, як Сергій Олексійович, як його сусід Порохін, як ті, що втікали, що йшли на смерть, билися до останнього подиху.

Його матрац був набитий старими комплектами журналу «Іллюстрірте блятт». Щоб хоч як-небудь згаяти час, Андрій став потихеньку діставати журнали й читати те, що там було написано. Він не все розбирав і тому виміняв за три денні пайки хліба в одного з санітарів німецько-російський словник. Три дні він сидів без хліба й спершу думав, що помре, але вижив і згодом навіть забув про ту жахливу добровільну свою голодовку. Зате мав тепер що робити, день і ніч читаючи журнали. З них він дізнався про те, що Геббельс вважається найелегантнішим мужчиною «третього рейху», що Черчілль не лягає спати, не поставивши на свій нічний столик кількох пляшок коньяку, що будівником Суецького каналу німці вважають зовсім не француза Лессепса, а якогось нікому не відомого австрійського інженера. Власне Андрія зовсім не цікавило те, що він читав. Просто йому хотілося чим-небудь займатися, щось

робити, щоб не думати про своє становище, не прислухатися до того, як поступово, клітина за клітиною, вмирає його молоде тіло. Він штурмував чужу мову з упертістю солдата, який наодинці виступає проти ворожого бетонованого дота. Вивчені ще в школі граматичні правила обростали живими словами, цілими шерегами слів. Слова були довгі, звивисті, мов змії, й короткі, як ляпас, дзвінкі, ніби фанфари, й тихі, неначе зітхання; мелодійні, так наче виспівані з притаєності душі, і сухі, неприємні, як рипіння офіцерських чобіт.

Попервах слова жили самостійно, розокремлено. Кожне з них являло маленький відрубаний світ, обнесений частоколом незвичних для слуху звуків. Тоді стали зчіплятися, творити сполуки, фрази, набували нових відтінків, увипуклювалися, рухалися. Чужі слова стали навідувати Андрія навіть уві сні.

За зиму він досить добре оволодів німецькою мовою і тепер розумів геть-чисто все з того, що говорили німці, які інколи заходили до їхнього барака.

Хворих і поранених майже не лікували. Щоранку санітари ходили по бараку й роздавали таблетки. Роздавали — аби роздавати. Для вмираючих людей це вже були не ліки, а щось мовби забавка для дітей. Чорні, опухлі, нерухомі, вони плакали, коли їм давали цю дрібничку, сподіваючись, що це якраз і є те, що поверне їх до життя. Але досить одному з них було помітити, що санітар роздає не всім однакові таблетки, як він починав кричати:

— Санітар! Чому ж це так? Йому он дали червону таблетку, а мені білу! Я теж хочу червону!

— Немає в мене червоної, одчепись! — огризався санітар.— Уже всі роздав.

Тоді той починав канючити червону таблетку у свого товариша. Товариш не давав: раз його таблетка подобається іншому, то чому ж вона має не подобатися йому самому?

Був лише один полонений у бараці, який ніколи не скаржився, завжди мовчав, полонений, якого боялися санітари й не знати чому поважали німці. Він жив у окремій кімнатці біля входу в барак, ходив завжди в темних окулярах, хоча слід зауважити, що він більше сидів у своїй кімнатці й плів з соломи якісь дивні коробочки, аніж ходив. Солому йому приносили конвоїри, приносили вночі, тихцем од начальства, і так само вночі забирали в нього коробочки. В бараці всі знали, що він полковник, і звали його тільки «товариш полковник». Прізвище полковника було Мартиненко. Розповідали, ніби полковник за свої солом'яні коробочки вимінює у німців хліб і підгодовує ним своїх друзів. Він підгодовував також тих, хто був у найтяжчому стані, опухлих, вмираючих, побитих. Друзів у полковника було небагато. Він вибирав їх сам, вибирав за якимись тільки йому відомими ознаками і тому майже ніхто не пробував першим знайомитися з полковником. Темні окуляри він носив тому, що був

зовсім сліпий. Розповідали, нібито полковник був морським льотчиком і на початку війни його підбили десь біля Одеси. З палаючого літака він ще розстрілював фашистські колони і впав на землю вже без жодного патрона. Німці захопили його з випеченими очима, обгорілого, контуженого. Можливо, тому вони й поважали його навіть тут, у таборі, бо й вороги поважають мужніх людей.

Андрій ніколи не сподівався потрапити в число друзів полковника. Це здебільшого були літні, надзвичайно розумні люди, капітани, майори, мабуть, орденоносці, а може, й герої. Щоправда, він теж міг би піти до полковника й розмотати клубочок ниток, щоб показати свій орден. Але такого вчинку Андрій би ніколи собі не дозволив. Та й, крім того, хіба він беріг цей орден для людей? Він беріг його для себе.

Хоробрість полягає не в тому, щоб робити щось при свідках,— справжня хоробрість свідків не потребує.

Може, полковник так і не помітив би скромного юнака, який лежав у своєму ящику й зубрив німецькі слова, якби не допоміг один випадок.

Це сталося вже повесні, коли над шталагом полинули теплі, м'які вітри і коли людям особливо не хотілося думати про смерть. Німці рідко заходили в «лазарет», а тепер сюди зазирали мало не щодня різні зондерфюрери, штабс-артцти, якісь інспектори, що цікавилися не тим, як лікують полонених, а тим, коли вже можна буде спровадити всіх тих, хто вижив, у робочі команди. І при кожному такому візиті наглядач барака кричав: «Ахтунг!», тобто «Увага!», «Струнко!», і всі ті, хто тримався на ногах, мусили вставати з своїх ліжок і шикуватися в два ряди біля вхідних дверей.

Якось у барак прийшов майор, акуратний і чистенький, мов лялька. Пританцьовуючи, як балерина, він пройшов поміж ліжками, недбало одмахнувся від підлабузницького «Ахтунг!», яке гаркнув наглядач, і на не досить чистій російській мові звернувся до полонених:

— Я прошу вислухати мене уважно. Всі ви російські офіцери. Я — німецький офіцер. Я хочу перевірити, чи є серед вас розумні люди. Я ставлю п'ять запитань. Хто відповідає на них, той одержує двадцять пачок сигарет. Хто береться відповісти й не зможе цього зробити, одержує двадцять діб карцера. Бо він зганьбить усіх своїх товаришів, а за ганьбу завжди треба карати. Ну!

І майор засміявся.

Йому ніхто не відповів. Умови, які він ставив, були безглуздими. Але разом з тим не відгукнутися на божевільну пропозицію цього франта значило мовчки розписатися у своєму безсиллі.

Що б сказав учитель Задорожний, побачивши, що він, Коваленко, злякався, відступив, не прийняв виклику? «Ворога треба

бити не самою лиш зброєю, але й розумом!» — так сказав би Сергій Олексійович. Коваленко зліз зі свого ліжка і вийшов на середину барака.

— Я зможу відповісти.

— Ти? — здивувався майор.

— Так. Я зможу відповісти і на своїй мові, й по-німецьки. Мені однаково.

— Ти просто зухвалий хлопчисько,— сказав майор і одвернувся.

— Очевидно, гер майор злякався? — насмішкувато промовив Андрій.

— Ну, гаразд,— повернувся до нього майор.— Я ставлю запитання. Відповідати швидко, коротко, без роздумувань.

— Згода,— кивнув Андрій.

Весь барак завмер. Що собі думає отой божевільний хлопець? Адже майор не подарує йому цього зухвальства. Двадцять діб карцера — це певна смерть. Навіщо ж так рискувати життям тому, хто не вмер у цьому «лазареті», тому, хто ще може діждатися кінця війни!

А Коваленко стояв проти майора, як стояв колись з маленькою гарматкою проти танків. Зараз почнеться дуель. Танки будуть бити по ньому, він буде бити по танках. Хто кого? Або — ти, або — тебе. Середини немає. Залізна логіка бою.

І дуель почалася. Запитання й відповіді летіли, як снаряди. Майор бив Андрія запитаннями, Андрій бив його відповідями.

— Яке найбільше число можна написати з допомогою двох цифр?

— Дев'ять у дев'ятому степені.

— Яке море не має берегів?

— Саргасове.

— Де всі двері й вікна будинку будуть виходити на південь?

— На Північному полюсі.

— Хто написав «Едду»?

— Стурлусон.

— Де поховане серце Кутузова?

— В Хольбау.

— Звідки ти все це знаєш?

— Це вже шосте запитання.

— А чорт! — вилаявся майор.— Я ніколи не думав, що серед вас є такі люди. Ти зараз одержиш свої сигарети.

Майор не витримав дуелі. Він був розбитий. Андрій переміг. Переможцеві вручили двадцять пачок сигарет, по двадцять штук в кожній пачці. Щоправда, сигарети були наполовину перепрілі, але все одно для барака це було неймовірне багатство. Андрій ходив поміж ящиками й роздавав сигарети. Собі він не залишив жодної. І тоді до нього підійшов один з полковникових друзів і тихо сказав:

— Зайди до Миколи Петровича. Він хоче тебе бачити.

Андрій мало не бігцем подався до кімнати полковника. Мартиненко сидів на стільчику і, тримаючи у випрямлених руках кілька тоненьких соломинок, сплітав з них якусь золотисту гадючку. В його кімнаті пахло соломою, як пахло колись од Андрієвого батька.

— Прибув по вашому виклику,— сказав Коваленко.

— Ого, ти ще не забув армії,— усміхнувся полковник. Голос у нього був тихий, але владний, і вже з самого голосу можна було довідатися, що перед тобою — дуже розумна людина.

— Я чув, що ти роздав усі сигарети? — продовжуючи плести, сказав полковник.

— Роздав,— ствердив Андрій.

— Навіщо?

— А навіщо вони мені? Я ж некурящий.

— Ти міг би за них виміняти хліба, баланди, маргарину.

— Навіщо?

— Щоб хоч трохи зміцнити себе. Ти, мабуть, дуже худий?

— Худий. Сорок сім кілограм важу, а було вісімдесят чотири.

— І рана в тебе тяжка.

— Вона вже загоїлася.

— Це тому, що ти ще молодий. Отож треба берегти себе.

— Для чого?

— Дивне запитання,— усміхнувся Мартиненко і, помовчавши деякий час, без зв'язку з попереднім спитав: — Ти з соломи вмієш що-небудь плести?

— Брилі,— відповів Андрій.— А то ще тато мене вчив матки в'язати. Ми зимою на ніч матками вікна затуляли. Щоб було тепліше.

— Ти з України?

— З України.

— І я теж. Виходить, земляки, а й досі не були знайомими. Це погано.

— Мені незручно було з вами знайомитися...

— Чому ж незручно? Хіба я баришня якась, чи що?..

— Та ні... Просто...

— Ну, так я от хочу з тобою познайомитися, товаришу Коваленко,— сказав полковник.— Що ти думаєш далі робити в полоні?

— А що ж тут робити? — розгубився Андрій.— Ждати смерті — от і все...

— Ждати смерті й курка вміє.

— А що ж іще?

— Хочеш, я навчу тебе робити красиві речі з соломи? Будеш моїм помічником. А то моїх двох помічників забирають у робочу команду, а роботи багато, сам не вправлюсь.

— Роботу я люблю,— нерішуче промовив Андрій,— але навіщо вона тут?

— Як то навіщо? — глянув на нього полковник своїми темними окулярами.— Щоб добути хоч трохи хліба.

— А навіщо хліб?

— Ти знов за своє. Хліб нам потрібний для того, щоб жити. Зрозумів?

— А може, нам ліпше вмерти? Ми ж не виконали свого обов'язку перед Батьківщиною, потрапили в полон, кому ж ми тепер потрібні?

— Еге,— свиснув полковник,— та ти що ж, добровільно здався в полон?

— Ні.

— Бився?

— Бився.

— До останнього?

— До останнього.

— Пораненим потрапив до рук фашистів?

— Пораненим. Вмирав уже.

— То чому ж тепер говориш дурниці?

— Я думав...

— Бери отам, під ліжком, стільчик, сідай біля мене й дивись, як треба плести джути. А думати будеш потім.

Андрій просидів у полковника до вечора. Увечері Миколі Петровичу солдат приніс буханець хліба, і полковник одрізав половину Андрієві.

— На, їж,— сказав він.— Знайди в мене на підвіконні сіль, посип хліб і їж. Треба тобі поправитися. Хліб з сіллю— дуже корисна річ. І смачна.

— Моя мама колись пекли хліб з калиною,— замріяно промовив Андрій.— Нічого смачнішого опісля я вже не їв.

— Хліб з калиною будемо їсти, вже коли повернемося додому,— зітхнув полковник.

Він розрізав другу половину хліба на невеличкі шматочки й одніс у барак опухлим.

— А ви ж як? — спитав його Андрій, не наважуючись доторкнутися до хліба.

— Про мене не турбуйся. Я не голодний. Їж.

Хліб був солодкий, як паска. Андрій напхав повен рот і відчував, як молода сила розливається по всьому тілу разом з оцими ковтками. Він наївся вперше за час перебування в полоні. І тільки тепер зрозумів, як йому хочеться жити.

Так тривало кілька днів. Полковник годував Андрія, вчив його робити з соломи коробочки, розповідав про своє дитинство, яке він провів десь у таврійських степах, розпитував хлопця про його дім, про службу в армії. І весь час намагався розвіяти сумні Андрієві думки.

— Ти чув що-небудь про Клаузевіца? — спитав він Андрія.

— Трохи чув. Це був німецький військовий теоретик. Ленін

приводить у своїх працях його визначення війни, як продовження політики іншими засобами.

— А про життя Клаузевіца тобі що-небудь відомо?

— Ні.

— Так от, Клаузевіц воював на боці руської армії проти Наполеона. Він самовільно кинув службу в себе на батьківщині й попросився до російської армії. Крім того, він був у полоні в французів. І в цей час сказав: «Не відчаюйтесь у власній долі — це означає: поважайте самих себе».

— Як же я можу поважати себе, коли я в полоні?

— Ясна річ, для поваги потрібні підстави. Але це зовсім не означає, що всі підстави зникли, щойно ти попав у полон. А що ж ти міг удіяти? Що могли вдіяти ще тисячі інших, яких захопили непритомними, пораненими, вмираючими або ж завдяки якій-небудь підступності? Ми ж не самураї, які розпорюють собі животи. Ми радянські воїни. Ми мусимо вистояти й тут. Хто сказав, що воїн без зброї — не воїн? В цій війні переможе тільки той, хто зможе боротися і зі зброєю, і без зброї. У нас є сила духу, якої немає більше ні в кого.

— Що ж можна зробити самою силою духу? — не розумів Андрій.

— Все! — твердо сказав полковник.— Мозок людини — знаряддя набагато сильніше, ніж пазурі лева. Нам зараз потрібні розумні, дуже розумні люди. Ти думаєш, чому я покликав тебе після того змагання з майором? Я побачив, що ти надзвичайно сміливий хлопець і надзвичайно розумний. Ти комуніст?

— Комсомолець.

— Однаково. Ти повинен пам'ятати, що головне завдання — зберегти наших товаришів. Наполеон вважав, що життя однієї людини нічого не варте. Він посилав на смерть сотні тисяч солдат. Всі знають, чим те закінчилося. Життя людини — найбільша цінність на світі. Лише та держава буде непереможною, яка об'явить війну за кожну людську особу. Наша Радянська держава оголосила цю війну і тут, в полоні.

— Яка ж тут держава? — не зрозумів Андрій.

— Ти, мабуть, хотів, щоб до тебе приїхав представник Ради Народних Комісарів? — усміхнувся полковник.— Чи, може, тобі хотілося, щоб полон планувався десь у Москві, як плануються наступальні операції на фронті і дії партизанських загонів у тилу? Полон — це випадковість, це нещасні випадки. І раз уже нам судилося стати жертвами цього нещасного випадку, то ми повинні зробити все, щоб і наші товариші, і наші вороги відчули тут руку Радянської Батьківщини, Радянської держави. В даному випадку цією державою будемо ми з тобою і тисячі таких, як ми. Ти мене розумієш?

— Розумію.

— Так от. Основний наш принцип — самостійність. Ми не маємо зв'язку, ми позбавлені змоги радитися в рішучі хвилини,

ми не можемо залучати до своєї організації багато людей. Кожен повинен діяти самостійно, ясна річ, опираючись на допомогу товаришів. Незабаром тебе випишуть з «лазарету» й пошлють у робочу команду. Я навіть знаю, коли це буде і в яку команду ти поїдеш. В тій команді ти маєш показати іншим, як треба боротися. Перше — це саботаж. Відмовлятися від роботи, саботувати всі накази, боротися до останнього. Коли тебе заберуть з команди — не біда. Потрапиш в іншу команду — починай з того ж. Друге — це добування звісток про фронт. Розмови з німцями, читання німецьких газет, які хоч і з запізненням, але все ж пишуть про те, що відбувається на фронтах,— все це має стати одним з основних твоїх завдань. Але найголовніше завдання — організація втеч. Втікати повинні з усіх команд. Найкраще, коли втечі будуть масовими. Треба тримати фашистів у стані постійної настороженості, створювати знервованість. Чи треба втікати самому? Коли трапиться нагода — треба. Боєць на волі набагато дужчий за бійця ув'язненого. Ти не злякаєшся, Андрію?

В кінці місяця його виписали з «лазарету» й перевели до барака, в якому формувалася чергова робоча команда з полонених офіцерів. Коли їх було вже сто два чоловіки, за ними приїхали звідкись конвоїри, на чолі з розкарячкуватим фельдфебелем, і повели полонених по асфальтованому шляху до залізничної станції, по шляху, обсадженому гіллястими яблунями, на яких рясніли зеленобокі кругленькі яблучка. Яблука знову нагадали їм, що десь іде життя, що воно не зупинилося і не зупиниться ніколи.

Обабіч шляху зеленіло жито. Воно горнулося до крем'янистої дороги так, ніби хотіло простелитися м'яким зеленим килимом під ноги змученим полоненим. Воно стояло густе, як вода, і вабило своїми зеленкуватими глибинами, нагадувало рідні краї, дорогих серцеві людей і найдорожче для людини — волю!

Ой жито, жито, зеленеє жито! Сховатися б від ворожих очей у твоїх нетрях, впасти на землю між солодкими стеблами, що пахнуть весняними водами, вдихати силу, яку ти береш у землі, щоб згодом віддати її людям, слухати твій тихий шелест, твій шепіт і не чути громів війни.

Та знав Коваленко: не кинеться він у зелене жито. В вагоні, ріжучи дошки, він думав лиш про те, щоб утікати, вирватися самому, відчути волю, а там — будь-що-будь. Тоді збунтувалися його почуття, тепер діяв розум. Андрій не мав права думати лиш про себе, діяти лиш на свій страх і риск. Повинен дбати про інших...

Ой жито, жито, зеленеє жито, не шуми своїм зеленим шумом, не край серця, не роз'ятрюй незагоєних ран!..

Їх висадили з вагона на якомусь глухому полустанку. Фельдфебель наказав построїтися по чотири, сам кілька разів

лічив полонених, тоді махнув рукою й скомандував іти вперед. Охоронці оточили колону ззаду й з боків. Фельдфебель теж деякий час тримався ззаду, тоді вийшов наперед.

За два кілометри од залізничної лінії стояв дерев'яний барак, обплутаний кількома рядами колючого дроту.

— Тут,— сказав фельдфебель, зупинивши колону.— Тут ви будете жити. Хто з вас знає німецьку мову?

Ніхто не відповів.

— Ну? — погрозливо крикнув фельдфебель.

Знову мовчанка. Хтось із сусідів штовхнув Андрія: «Чого ж ти мовчиш?» — «А про що мені з ним говорити? — знизав плечима Коваленко.— Обійдеться й без перекладача».

— Хто з вас кухар?

— Ми офіцери, а не кухарі,— тихо, але так, що всі почули, відповів по-німецькому Андрій.

— А, то ти знаєш німецьку мову,— підбіг до нього фельдфебель.

— Ні.

— Але ж ти говориш!

— Десять слів.

— Дивись мені. «Десять слів!» Вам потрібен кухар, щоб варити їжу. Зрозуміло?

— Ми будемо варити по черзі,— сказав Андрій.

— Комуна? — зарепетував фельдфебель.

Полонені мовчали.

— Я вам завтра покажу комуну! В барак! Спати! Швидко! — кричав фельдфебель, і солдати, щоб не відставати від начальства, теж щось вигукували й боляче штовхали полонених прикладами гвинтівок.

Тут було так, як і скрізь у Німеччині. Полонених били, на них кричали, їх лаяли найостаннішими словами, лаяли солдати і єфрейтори, унтер-офіцери й фельдфебелі.

Хто зрозуміє цих людей? Одні з них кричали й били полонених тому, що були переможцями, а переможці часто нахабніють од успіхів. Другі зганяли на бранцях свою злість за те, що їм не вдалося бути серед тих, хто пройшов залізним маршем по Франції, Чехословаччині й Польщі, кому вдалося вхопити хоч крихту з милостей фюрера. Треті били за те, що їх громили під Москвою й під Воронежем, під Сталінградом і Орлом. Четверті кричали від безсилого жаху перед далекою Росією, куди фюрер міг послати їх не сьогодні-завтра і звідки, вони це добре знали, вороття вже не буде. Хтось невидимий відбирав для охорони полонених саме таких людей, і тому марно було шукати серед них чесних, доброзичливих або ж розумних. І боротися проти них треба було вперто, грубо, без будь-яких маневрувань, без відступів і хитань — силі треба протиставити силу.

Розбудили полонених рано, ще вдосвіта. Дали по кухлеві чаю з гірким сахарином і по шматочку хліба. Тоді знову

построїли перед бараком і фельдфебель, показуючи рукою кудись униз, в густий туман, сказав:

— Там робота. Зрозуміло? Марш!

Вони рушили з двору, і туман накрив їх своєю вологою товстою плахтою, як накривав він ліси, гори, міста й села цієї непривітної землі.

Внизу лежала каменоломня. Якихось вісімсот метрів відокремлювало її од барака, і камені на її стрімких урвищах були теж сірі й непривітні, як той барак, у якому мали тепер жити полонені. Жити, щоб добувати оцей сірий, важкий камінь?

Фельдфебель розвіяв усі сумніви. Він об'явив, що кожен з полонених повинен за день накласти вісім повних вагонеток каменю й одвезти їх нагору, до залізничної лінії. Так має бути щодня, доки він тут начальник. А тепер хай вони починають.

— Давай! — гукнув він чимдуж, і вартові підхопили його крик, мов луна, й теж закричали: «Давай! Давай!»

Першим вийшов з строю невисокий білобровий Мулик, молодший лейтенант, що потрапив у полон десь під Старою Русою. Він спробував покотити одну з вагонеток, тоді нахилився і, взявши з-під своїх ніг великий гострий камінь, кинув його в лункий залізний кузов.

— На такій роботі належить видавати рукавиці,— сказав він, ні до кого не звертаючись і піднімаючи новий камінь.— А так не годиться. Од рук нічого не лишиться.

— Що таке? Чому стоїте? — підбіг фельдфебель до передніх.

— Рукавиці треба видати,— неголосно промовив Андрій.— Без рукавиць працювати не будемо.

— Я з тебе пошию рукавиці! — замахнувся на Андрія фельдфебель, але Коваленко стояв непорушно і дивився на нього з викликом в очах.

— Гаразд,— трохи спокійніше сказав фельдфебель,— зараз я з'ясую в дирекції кар'єру. Можливо, у них і справді є рукавиці.

Вони таки були, шорсткі, з міцного, як залізо, брезенту, який, однак, не витримував змагання з гострими уламками каменю і розповзався так, ніби це була благенька марля. І треба було брати холодні камені майже голими руками. Голодні, змучені люди, хитаючись від знесилення, ранячи долоні об безжальні камені, кидали й кидали ці камені в гримотливі пащеки вагонеток, а тоді, посковзуючись на мокрих рейках, пхали вагонетки кудись угору, по крутому схилові, довгому й виснажливому, як марення.

До обіду кожен з них одвіз лише по одній вагонетці. Тільки маленький Мулик встиг накласти чотири штуки, але це пояснювалося, мабуть, тим, що його весь час підганяв один з охоронців.

— Закохався він у тебе, чи що? — пожартував Андрій, опинившись під час обіду поруч з Муликом.

— Та хай йому чорт!— відмахнувся той, ковтаючи ложку гарячої густої брукви.

— Ти все ж не дуже старайся,— по-дружньому порадив йому Андрій.

— Та для мене ця робота звична,— сказав Мулик.— Я до війни на кам'яному кар'єрі десятником працював. А до того — простим вантажником: возив отакими вагонетками камінь у баржі й на гончаки. Як гахнеш, було, з вагонетки в трюм, так воно як загримить!

— Тож дома, а то тут.

— Все одно робота,— запихаючись бруквою, буркнув Мулик.

— І все ж ти постарайся до вечора одвезти не більше однієї вагонетки,— наполягав на своєму Андрій.

— Та чого ти до мене пристав! — розсердився Мулик.— Подумаєш, командир знайшовся! Захочу — одну одвезу, а захочу, то й п'ять накидаю! Хай знають, як Мулик уміє працювати!

— Роби як знаєш.

— І робитиму. Молокососів різних не стану слухати.

По обіді біля Мулика стало вже два солдати, але їм не довелося його підганяти, бо той і сам працював, як чорт. Прийшов фельдфебель, подивився, як Мулик обливається потом, поляпав його по плечу й запропонував сигаретку.

Але Мулик не взяв.

— Я не курю,— збрехав він.

Увечері полоненим не дали їсти. Фельдфебель сказав, що їжу вони одержать лише тоді, коли кожен з них виконає свою норму. Сьогодні виконав норму лише Мулик, йому й буде дана вечеря.

Мулик од вечері одмовився теж.

— У мене голова болить,— жестами показав він.

— Гаразд,— ласкаво сказав фельдфебель,— твої продукти не пропадуть. Ти з'їси їх завтра, коли в тебе перестане боліти голова.

На завтра їм не дали ні сніданку, ні обіду. Полонені потихеньку длубалися в камені, але жоден з них не одвіз за цілий день навіть однієї вагонетки. Вмерти, але не здатися,— так вирішили всі. Зате Мулик, якого молотили прикладами два конвоїри, падаючи від утоми, тягнучи з себе останні жили, все ж наклав за день вісім вагонеток.

Увечері йому дали подвійну порцію. Один з тих солдатів, які підганяли Мулика вдень, став біля полоненого з гвинтівкою і, вказуючи йому на стіл, де лежали такі привабливі хліб і маргарин, де парувала миска з бруквою, буркнув:

— Їж! То все твоє! Захочеш — фельдфебель дасть ще.

Мулик глянув на своїх товаришів. Вони сиділи по обидва боки довгого дощаного столу, намагаючись не дивитися на нього, зовні байдужі й спокійні. Вони були худі, голодні, але горді. Якби їх не загнали силою в оцю їдальню, вони б і не пішли сюди, бо знали, що там ждуть їх тільки знущання. І він теж, поки не переступав порога цієї кімнати, був не гірший за них. Щоправда, він виконав сьогодні норму. Але ж його били! Як били! — аби тільки хто знав.

А тепер між ним і його товаришами стала ця миска брукви. Він би не захотів її й пробувати, одвернувся б од неї, як одвернулися всі інші. Але ж він так напрацювався за день! У нього просто дрижить все усередині од утоми, болю й голоду. І коли він ще й сьогодні ляже спати голодним, він умре! Він умре навіть раніше — зараз, цієї ж хвилини, якщо не простягне руки й не візьме отого шматка хліба! Добре їм одвертатися — вони цілий день сиділи на камені, як квочки на курчатах. А він одбехкав вісім вагонеток! Хай би самі спробували отак попрацювати натщесерце!

Спазма перехопила Муликові горло. Він зіщулився, немов перед ударом, і несміливо посунув уперед праву руку.

— О, будь ласка,— затурбувався солдат і подав Муликові ложку.— Хліб? Маргарин? Будь ласка!..

Мулик вп'явся зубами в шматок хліба, наче той тигр в стегно молодої кізки. Рот йому наповнився слиною, густою й гіркою, мов полин, а в голову вдарила сполохана думка: «Що ж я роблю? Що ж тепер буде?» Треба було кинути цей кавалок хліба, кинути просто в обличчя вартовому, як кидають каменюкою на собаку, треба було випустити з руки ложку й навіть не пробувати отієї золотавої мішанини в мисці. Але Мулик не міг уже цього зробити. Його зуби, міцні й гострі, як жорна, місили й перемелювали хліб крихту за крихтою, шматок за шматком, а права рука вже несла до рота ложку з бруквою. «Зупинись!» — волав якийсь голос у глибині свідомості, та змучене тіло не підкорялося цьому голосові, бо в ньому криком кричав голод.

Знов спазма стиснула горло Муликові, й сльози безсилля потекли з його очей. Він сидів, їв, запихався, мало не давлячись, і плакав від сорому перед товаришами, для яких більше не існував. Тепер він розумів, що отой юнак, отой хлопчисько, який попереджав його вчора, мав рацію. Але було вже пізно.

Коли їх замкнули на ніч у барак, Андрій став ходити між нарами й шепотіти щось кожному на вухо. Лише Муликові він не сказав нічого, і той зрозумів, що відтепер від нього все приховуватимуть.

Вранці, після вигуку вартового «ауфштеен», з нар зіскочив лиш Мулик, але побачивши, що всі інші лежать непорушно, мерщій заліз на своє місце. Солдат ще раз гукнув, щоб підіймалися, і, побачивши, що його ніхто не слухає, вибіг з барака.

Полонені лежали непорушно, вдаючи з себе сонних. Жоден з них не поворухнувся й тоді, коли в барак увірвалися всі конвоїри на чолі з фельдфебелем і, вигукуючи прокльони й лайки, забігали в проходах поміж нарами.

— Бий! — скомандував фельдфебель, і солдати почали гамселити прикладами в дошки, намагаючись так піддіти знизу, щоб викидати з нар полонених разом з дошками. Деякі з них обертали гвинтівки й кололи людей штиками, фельдфебель стріляв угору з пістолета.

Їм зараз хотілося лише одного: вигнати полонених з барака. Вони гадали, що цим самим їм вдасться зламати опір бранців, що мовчазна боротьба, яка почалася в кам'яному кар'єрі два дні тому, на цьому закінчиться. Але вона ще тільки починалася. Одна маленька невдача ніколи не означає, що програна війна, як і один незначний успіх не робить її виграною.

Через півгодини захеканим, запіненим солдатам все ж вдалося збити в купу сотню людей-тіней. Це була перемога без слави й честі, але вони були вдоволені й нею.

— Отак,— сказав фельдфебель.— Тепер вам зрозуміло, прокляті свині, що з вами буде, якщо ви відмовлятиметеся виконувати накази? Хто там хоче заперечити? Держіть свої морди!

Йому ніхто не заперечував. Та й навіщо було це робити? Адже людина з пістолетом в руках не стане слухати того, хто стоїть перед нею без зброї.

Андрій Коваленко вийшов з барака одним з перших і зараз теж стояв у першому ряду. Ця обставина трохи заспокоїла фельдфебеля: виходить, ті, що хоч трохи розуміють по-німецьки, слухняніші за інших, з його слів вони вже знають, яка то погана річ не виконувати наказів. Тому він ще деякий час вправлявся в красномовстві, викрикуючи короткі і досить енергійні фрази, найлагідніша з яких звучала приблизно так: «Я вас перестріляю, як собак!», а тоді наказав рушати до кар'єру.

Вартові оточили колону, два з них разом з фельдфебелем стали на чолі цієї довгої вервечки напівмертвих людей, стукнули чобітьми по кам'янистій стежці, махнули руками, як олов'яні солдатики, і пішли вперед. Вони пішли не дуже швидко, цілком нормальним кроком, не озираючись, бундючні і самовпевнені, знаючи, що ось зараз колона людей в темно-зелених шинелях, з зеленими безкровними лицями, хитнеться, заворушиться, зашарудить по камінні і з глухим шумом посуне до кар'єру.

Але ззаду лягла тиша, моторошна, незрозуміла тиша, ця передвісниця несподіванок і неприємностей.

Фельдфебель озирнувся — полонені стояли на місці. Ні, вони не стояли, вони рухалися, але як! Хтось невидимий подавав команду, подавав без голосу й без жестів, не знати як, і сто два чоловіки водночас пересували свої ноги вперед приблизно на один чи два сантиметри, знову команда — і знову сантиметр.

Після цього короткий відпочинок, а там ще й ще кілька сантиметрів.

Фельдфебель на мить отетерів від такого нахабства. Потім він підлетів до першого ряду і, нічого не бачачи перед собою, вдарив когось, куди попало.

— Марш! — ревнув він.

Колона сунулася вперед, не пришвидшуючи й не збавляючи свого дивовижного темпу. Фельдфебель одскочив назад, ждучи, щоб перші чотири чоловіки наблизилися до нього, але не витримав і знову стрибнув уперед і знову вдарив когось в обличчя рукояткою пістолета.

І лише червона кров на білому як крейда лиці примусила фельдфебеля пильніше глянути на того, кого він бив. То був Андрій Коваленко, «десять слів», наймолодший і найслабіший з полонених.

— До мене! Сюди! — наказав фельдфебель солдатам і знову хряснув Андрія по кістках, бо знав, що передовсім треба бити найслабших. Солдати накинулися на тих, що стояли поряд з Андрієм, але ніхто з полонених не пришвидшив ходи, і колона сунулася вперед так само повільно й тихо, і так само в першому ряду йшов високий худий юнак, з заюшеним кров'ю вродливим лицем.

Колись, ще зовсім малим, він бачив, як прибуває вода з Дніпра. Попервах вона вихлюпується з ріки в плавні й заливає їх швидко, за одну ніч. Тоді несміливо, немов випробовуючи свою силу, заповзає в першу сільську вулицю, підминаючи під себе сіру пилюку й зелений спориш. Деякий час вода лежить у вузькій вулиці непорушно, причаївшись, як кіт біля мишачої нори, а тоді починає котитися вперед. Вона котиться майже непомітно й без ніякого звуку. Але якщо за кілька сантиметрів од її краю увіткнути в суху землю паличку, то незабаром паличка опиниться у воді. Коли ж притулитися до землі вухом, то можна почути ледь вловимий, але безугавний шерех; то голос води, яку ніщо не зупинить і ніщо не примусить рухатися швидше, ніж вона хоче.

Колона полонених просувалася зараз уперед точнісінько так, як дніпрянська вода. Недарма ж у першому ряду був юнак з берегів цієї ріки. «Усі в нас такі, ніхто не злякається,— сам собі говорив Андрій,— нікого не поставиш на коліна, брешеш, не поставиш!»

І, не схиляючи голови, він ішов просто на удари, знаючи, що позаду — товариші, які підтримують задумане ним, які не відступлять і не здадуться ніколи й нізащо.

Ті, що були в першому ряду, побиті й закривавлені, відступали назад, а на їх місце виходили нові й нові, тільки Андрій лишався попереду, бо знав, що його впертість повинна перебороти впертість солдатів, вірив, що його сила зламає їхню силу.

Тоді фельдфебель нарешті зрозумів, що прикладами нічого не вдасться зробити.

— Мулік! — крикнув він.— Де Мулік? Чому його нема спереду? Мулік, сюди!

Двоє солдатів потягли Мулика в перший ряд. Міцний штурхан поставив його поруч з Коваленком, фельдфебель помахав перед Муликовим носом пістолетом і коротко скомандував:

— Вперед! Марш!

І знову пішов уперед разом з двома солдатами чітким і розміреним кроком, немов на параді, і Мулик, неначе загіпнотизований, рушив за ним, не озираючись по боках. Але коли він озирнувся й побачив, що йде сам, він злякався. Злякався ще більше, ніж учора в їдальні, коли перед очима в сотні голодних людей пожадливо жвакав жовту брукву. Зупинитися Мулик не міг. Часу для вагань у нього не було. І він, не збавляючи кроку, пішов... назад. Він задкував, боячись підставити спину отим, що по-парадному вимахували ногами спереду, не наважуючись глянути в очі своїм товаришам, яких він хотів ще раз зрадити.

Коли Мулик дійшов до колони, Андрій відступив убік, щоб дати йому пройти далі. Другий ряд теж розступився, і третій теж. Мулик задкував і задкував, проходячи між двома стінами мовчазних, суворих людей, і тепер благав свою долю, щоб вона дала йому змогу зупинитися, щоб його спина, нарешті, наткнулась на плечі товаришів, щоб він не відчував позад себе отієї страшної, як безодня, порожнечі.

Десь у самій середині колони Мулика затримали. Його не пустили далі, сховали.

У нього знов були товариші й друзі. Тепер він уже не відступник і ніколи не буде ним!

Коли фельдфебель озирнувся, він навіть заточився від несподіванки.

— Де Мулік? — запитав він тихо й тієї ж миті загорлав: — Мулік! Куди подівся цей проклятий Мулік?

Солдати кинулися між рядів, щоб витягти полоненого знову наперед, але навколо Мулика тепер стояла ціла стіна мовчазних упертих людей, яку не пробивали ні приклади, ні штики, які не боялися ні пострілів, ні крику, ні прокльонів, ні самого чорта.

Вісімсот метрів од барака до каменоломні полонені йшли чотири години. Чотири години треба було витратити на зворотний шлях. Для роботи лишалося обмаль часу. І у всьому винний був отой тонкошиїй молокосос, який розумів німецьку мову й повинен був краще від інших знати, що жде тих, хто виступає проти великого порядку, встановленого фюрером мало не в усій Європі.

Цілий тиждень полонені не працювали, по-слимачому, знущаючись з безсилля охоронців, ходили до кар'єру, так само слимачим походом поверталися назад, не доторкувались до

каміння, і за цілий тиждень їх лише тричі погодували баландою, а Коваленка щодня били з жорстокою методичністю. Їх би й зовсім заморили голодом або перестріляли всіх, та вже був не сорок перший рік, тепер фашисти пам'ятали про Сталінград і лякалися, що рано чи пізно настане відплата.

Його життя було пряме, як натягнута струна. Короткі зустрічі, короткі знайомства, короткі симпатії, коротке кохання — і далі, далі, без зупинок і поворотів. Люди, як роки, лишалися позаду, щоб ніколи більше не зустрітися йому на шляху. Рідна земля лежала за тисячі кілометрів од Андрія, і тільки його бідне замучене серце було там, з нею, і любов до неї тримала його на світі, не давала безглуздо кинутися на штики, на колючий дріт. Бо померти легше, ніж боротися.

І як же зрадів Андрій, коли вередлива доля все ж послала йому бодай одного знайомого!

Це був сто третій член їхньої команди. Його привели надвечір, команда стояла вишикувана перед бараком і понуро слухала чергову порцію фельдфебельського красномовства.

Сто третій полонений ступив у двір барака, підштовхуваний конвоїром, якось аж надто тихо й несміливо. Він був невисокий, дуже худий, але все ж широкоплечий і ще, мабуть, міцний. Перефарбована німецька пілотка ледь трималася на його круглій стриженій голові, великій і якійсь маслакуватій, як у мудреця. Обличчя сто третій мав біле, як борошно, зате очі в нього були чорні-чорні, великі, сумні і такі прекрасні, що жінки, мабуть, забували все на світі, глянувши в них.

Андрій одразу ж упізнав сто третього. То був Семен Баренбойм, командир взводу протитанкових рушниць з їхнього полку, той самий Семен Баренбойм, який стояв з своїми петеерівцями перед Андрієвими «сорокап'ятками».

З Семеном вони на фронті дружили. Та й усі в полку дружили з Баренбоймом, любили його за дотепність, за щирість, за мужність.

До нього часто приставали: «Сьома, розкажи анекдот!» — «Ну що? — сміявся Баренбойм.— Ну от я, Семен Баренбойм, командир взводу петеер. От тобі вже й анекдот!» Він сподівався закінчити війну Героєм Радянського Союзу, в листах до рідних, які евакуювалися в Ташкент, жартома підписувався: «Ваш майбутній герой» — і от, бач, потрапив у полон.

— Сьомка! — крикнув Андрій і побіг назустріч Баренбойму, зовсім забувши на мить, де вони.

— Юде! — ревнув фельдфебель і теж пішов назустріч сто третьому полоненому.

Андрій і фельдфебель крикнули водночас і тому не почули один одного. Фельдфебель був ближче до Семена, але він ходив по землі, як матрос по палубі,— поволі переставляючи свої карячкуваті ноги,— а Коваленко біг щосили і тому першим опинився біля фронтового товариша.

— Сьомка!— крикнув він ще раз і, обіймаючи Баренбойма, заплакав. Баренбойм зовсім розгубився. Його теж схвилювала ця несподівана зустріч, але він бачив і те, чого не чув і не бачив Андрій,— фельдфебеля.

— Юде,— майже ласкаво промовив фельдфебель, підходячи впритул до Семена і раптом ударив його чоботом. Баренбойм відскочив убік. Андрій заступив його своїм тілом і повернув до фельдфебеля бліде схвильоване обличчя.

— Не бий його — це мій брат! — сказав він тихо.

— Брат! — зареготав фельдфебель.— Це ж юде! Хіба я не бачу? Го-го!

— Це мій двоюрідний брат,— вперто повторив Коваленко.— Кузен, зрозуміло? Ми з ним з одного села.

— Ах, кузен. Як же прізвище твого кузена? — єхидно примружився фельдфебель, розкриваючи пакет, який дав йому Семенів конвоїр.

— Кармелюк! — без запинки відповів Андрій.

— Що-о? — здивувався фельдфебель.— Та ти ще смієш мені брехати, проклятий собако! Його прізвище Бар... Бар... Барбенюк чи Барбелюк. Ось — документ. Кузен! Хо!

— То він навмисне змінив своє прізвище,— стояв на своєму Андрій, не даючи змоги фельдфебелеві почати прискіпуватися до самого Баренбойма і побоюючись, що той від несподіванки може розгубитися й скаже правду.

— Для чого ж він його змінив? — допитувався фельдфебель, наперед смакуючи, як він зараз зажене на слизьке цього хлопчиська і вже тоді покаже і йому, і його «кузенові», почім ківш лиха.

— Бо Кармелюк — це прізвище відомого народного героя... революціонера,— не здавався Андрій.

— Це правда? Він твій брат? — звернувся фельдфебель тепер уже до Семена.

— Брат! — несподівано дзвінким і дужим голосом відповів Баренбойм.

— В карцер обох,— махнув солдатам фельдфебель.— Ні,— раптом передумав він,— оцього тільки, і не в карцер, а в старий пороховий погріб. Може, він там згадає ще якого-небудь свого брата.

І фельдфебель показав на Андрія.

Два конвоїри підступили до Коваленка з двох боків, Андрій востаннє подивився на Баренбойма. Короткою виявилася їхня зустріч, дуже короткою.

— Не відступайся, Сьома,— сказав Коваленко товаришеві.— Кажи, що ти мій брат, що з нашого села. А то вб'ють і тебе, й мене. А ми ж повинні вижити. Чуєш?

— Чую,— відповів Баренбойм, проводжаючи Андрія поглядом своїх казково прекрасних очей, очей, у яких заліг тисячолітній сум древнього народу.

Коваленка одвели до погреба. Він був видовбаний у кам'яній горі, в самих її глибинах, і відокремлювався від зовнішнього світу двома товстелезними дубовими дверима, обкутими грубими залізними штибами.

Погріб був темний, сухий і тихий, як нічне небо. В ньому можна було досхочу думати про свою долю.

Але щойно грюкнули за вартовими двері — одні й другі — Андрій зрозумів, що його кинули сюди зовсім не для того, щоб він відпочивав.

Попервах темрява різонула його по очах, наче бритвою, і дитячий, незбагненний страх заволодів його душею, здавалося, що темрява дедалі стає щільнішою, що гора зсувається докупи, щоб знищити цей погріб і розчавити своїм кам'яним громаддям тендітну слабу людину. Ця божевільна думка була такою невідворотною, що Андрій примусив себе навпомацки добратися до стіни погреба, переконатися в її непорушності. Він обіперся об шорстку кам'яну стіну спиною, намагаючись хоч трохи призвичаїтися до цієї неймовірної темряви, і раптом почув якийсь шелест. У погребі був ще хтось! Андрій завмер. Він дихав самими верхівками легенів. Шелест став трохи тихшим, але не вгавав. Тоді Андрій зовсім перестав дихати. Шелест затих. Він зник, немов провалився крізь камінь. «Здалося»,— подумав Андрій, полегшено зітхнувши, і мало не закричав од жаху, знову почувши той самий шерех. Крім шурхотіння, він розрізнив ще й гупання, так ніби хтось стрибав навколо нього на одній нозі, стрибав, як кріль, як заєць, як оте австралійське кенгуру, якого він ніколи не бачив і тільки читав про нього в книжках.

Тримаючись за стіну, Андрій пішов по погребу. Він навмисне стукав дерев'яними колодками й голосно покашлював, щоб злякати оте невідоме, яке лякало його. Він заповнив мертву тісноту погреба своїми звуками і відчув якесь полегшення на душі. Але як тільки він зупинився, гупання й шурхіт відновилися. Тепер він уже не міг утекти од них нікуди. Коли стримував дихання, шерех зникав, але гупання лунало ще гучніше, починав дихати — примарні звуки охоплювали його з усіх боків і бились об його змучене тіло, хапали мертвими руками жаху. Коваленко почав бігати по погребу. Він свистів, кричав, спробував навіть співати, але щойно зупинявся перепочити, знову потрапляв у владу отих божевільних звуків.

«Стривай, Андрію,— сказав він сам собі.— Сядь, заспокойся і спробуй зрозуміти, що це таке. Інакше ти тут до ранку збожеволієш. А цього, мабуть, фельдфебелеві якраз і хотілося».

Він сів і став слухати шелест і гупання. Вони напливали на нього з пітьми, ніби хвилі, і що довше він сидів, що більше намагався заспокоїти себе після того збудження, то повільніше й спокійніше напливали хвилі незрозумілих звуків.

Андрій знову стримав віддих і приклав руку до грудей, навпроти серця. Серце било в руку невпинно, як дятел у кору.

Андрій дихнув — і шум огорнув його звідусіль, ніби шумовиння лісу під вітром.

І лише тоді він усміхнувся. Тепер цей кам'яний мішок уже не страшний йому. Бо він розгадав його таємницю. Він знає, що то були за звуки: то шелестів від дихання його одяг і стукотіло в грудях його власне серце!

— Ну, фельдфебелю, давай тепер змагатися — хто кого!

В погріб не проникали не тільки навколишні звуки — не проникало сюди й повітря. Андрій незабаром відчув це. Він ліг, намагаючись заснути, але раптом відзначив, що не має чим дихати. Сів — стало трохи легше, але ненадовго. Довелося стати на ноги, бо вгорі повітря було ніби свіжіше. Тоді Андрій почав ходити по погребу: коли рухався, здавалося, ніби навколо вітер і в легені потрапляє більше кисню. Ще за годину він уже бігав, попервах тримаючись побіля стін, а тоді як попало, наставивши поперед себе руки, мов сліпий, хрипко дихаючи і відчуваючи, що ось-ось вмре.

Він упав на підлогу напівмертвий. Та життя звело його востаннє цієї ночі й погнало кудись у темну безвість не знати для чого й навіщо. Він повзав побіля стіни, шкрябаючи по гострому каменю, щось шукаючи, повз довго й повільно, але все ж таки знайшов. То були двері. Старі дубові двері, набубнявілі від вологи, запорохнявілі, міцно притиснуті до порога й одвірків, не пропускали крізь себе нічого. Якби в погріб хтось налив води, вона б не вилилась звідси. Якби сюди накачали повітря, воно трималося б тут, як у циліндрі насоса. І все ж Андрій припав до холодних дверей, сподіваючись, що крізь них пробивається бодай цівочка, тонка, як волосина, цівочка повітря.

Так і застав його фельдфебель біля дверей, коли прийшов ранком подивитися на полоненого.

— Ну,— сказав він,— подумав добре? Не відмовляєшся від брата?

Андрій мовчав, лише дихав часто-часто і пожадливо, так ніби пив холодну воду з криниці.

Фельдфебель штовхнув його носком чобота.

— Відповідай, більшовицька сволото! Чи, може, тобі ще хочеться посидіти в цій пацючій норі? Брат тобі отой полонений чи юда?

— Брат! — прохрипів Андрій.

...Його тримали в підземеллі три дні й три ночі. Шість разів за ці три дні й три ночі він помирав і шість разів воскресав. Коли вже був зовсім синій і прозорий, як скло, фельдфебель наказав привести його в барак. Баренбойм заплакав, побачивши Коваленка.

— Я скажу їм правду,— прошепотів він.— Краще померти вже мені.

— Мовчи,— наказав Андрій.— Мовчи, бо вб'ють.

Їх погнали на роботу, і Андрій пішов тепер поряд з Семеном, спираючись на руку товариша.

— Як же ти потрапив у полон? — питав Баренбойм.

— Потім про це, потім,— відмахувався Коваленко.— Ми ще з тобою наговоримося про все. Зараз треба думати про те, як тебе врятувати од фельдфебеля. Він тепер не відступиться. Влаштує комісію, щоб довести, що ти єврей.

— Однаково вмирати,— байдуже махнув Сьома.— Пам'ятаєш, як ви мене просили розповісти анекдот. От мене вб'ють — от тобі й анекдот.

— Не говори дурниць!

Як завжди, полонені «прогулювалися» до кар'єру й назад, посьорбали рідкої брукви і вже готувалися спати, як раптом фельдфебель викликав Андрія й Семена надвір. Він наказав їм одягтися, підвів до них конвоїра і тицьнув пальцем у бік кар'єру:

— На роботу! Швидко!

— Ми працювати не будемо,— заявив Андрій.

— Однаково. Марш! — крикнув фельдфебель.— В кар'єр! І не давати їм сидіти! — наказав він солдатові.— Хай стоять усю ніч. Та нагору їх, на белебень, отуди до станції, щоб не ховалися в затишку в кар'єрі. Хай постоять там ці «брати»! Марш!

Вони пішли тим самим кроком, який «винайшов» тут Коваленко. Поспішати не було чого. Попереду чекала ніч, довга, виснажлива, а далі теж не краще.

Холодна мжичка висіла в повітрі. У Семена вицокували зуби — чи то від пронизливої вологи, чи то від нервового збудження.

— І де я взявся на твою голову? — зітхнув він.

— Дурний ти,— ласкаво усміхнувся Андрій.— Невже ти не радий нашій зустрічі? Тільки уяви собі: в полоні, в самого чорта в зубах — і раптом зустріти товариша!

— Та воно так.

— А чого ж тобі ще треба?

— Але ж через мене ти он як мучишся.

— Е, не турбуйся. Живий буду — не помру. Ми ще з тобою фашистські танки битимемо.

Вартовий вивів їх за кар'єр, коли вже смеркало. В сотні метрів од полонених чмихав на рейках паровоз, до якого залізничники чіпляли состав порожняка.

Навколо було голо й сумно, мжичка поволі перейшла в дощ, зривався на ніч вітер.

— Тут стояти,— буркнув солдат.— Стояти й не ворушитись.

Порожняк нарешті причепили до паровоза, паровоз чмихнув ще кілька разів, тоді смикнув состав, спробував його потягти вперед, штовхнув назад — мабуть, випробував свою силу. З то-

го боку вагонів хтось невидимий засюрчав у свисток. Стало ясно, що поїзд зараз буде рушати.

— Ну, Сьомо,— несподівано сказав Андрій,— утікай!

— Ти що? — здивувався той.

— Швидше! Поїзд он починає рушати. Біжи й чіпляйся.

— А ти?

— Не твоє діло. Біжи!

— Та як же так?

— Ну, кому кажу!

Семен глянув на вартового, який навіть у гадці не мав, про що говорили зараз полонені, тоді якось безпорадно махнув рукою і побіг до поїзда, прямуючи до вагона з гальмівною площадкою.

Вартовий миттю прокинувся від своєї задуми.

— Куди? Стій! — заволав він, зриваючи з плеча гвинтівку.

Семен злякався. Він, мабуть, злякався не так за себе, як за Андрія, і тому зупинився.

— Біжи! — крикнув Андрій і вхопився за ствол гвинтівки. Солдат од несподіванки мало не випустив зброї, але одразу ж потяг гвинтівку до себе. Андрій був значно слабіший за відгодованого солдата. Він зрозумів це, щойно конвоїр смикнув гвинтівку. Але він зрозумів також, що поки буде триматися за гвинтівку, солдат не зможе ні стріляти, ні наздоганяти Семена і, отже, той утече. Він учепився в мокрий слизький ствол обома руками, наліг на нього животом, гнув гвинтівку до землі. Солдат гучно сопів, задкуючи й намагаючись скинути з гвинтівки полоненого. Він був упертий як бик. До того ж він був упевнений у своїй силі, в своїй перевазі.

Семен, який уже майже добіг до вагонів, озирнувся, побачив, як вовтузяться позаду дві темні постаті, і кинувся назад.

Андрій весь час дивився на нього, бо він обов'язково мусив переконатися, що Сьома встиг утекти, встиг почепитися на поїзд, і коли побачив, що той повертається, закричав страшним голосом, у якому бриніли сльози:

— Та тікай же ти... сволото!

Якби Семен був ближче, він почув би, як Андрій заскреготів зубами. В цю мить він ненавидів і себе за своє безсилля, і товстошийого конвоїра, що мовчки тяг до себе зброю, і Семена за його нерозсудливість. Адже поїзд іде! Треба чіплятися на площадку і тікати, тікати світ за очі, подалі від кар'єру, від карячкуватого фельдфебеля, від неволі!

Баренбойм після вигуку Андрія повернув назад. Та було вже пізно. Солдат приловчився й ударив Андрія чоботом у груди. Він ударив якраз у стару рану, і в Коваленка од нелюдського болю потемніло в очах. Руки його розімкнулися, й солдат вихопив з них гвинтівку. Останнє, що чув Андрій,— це постріл, глухий і разом з тим неймовірно сильний, немов з гармати, постріл.

Семене, Сьомо, що ж ти наробив, дурний та нерозумний!

Тиждень Андрія били. Били всі: солдати й фельдфебель і якісь гестапівці, що мало не щодня приїздили в барак, а ще через тиждень його забрали з команди. Приїхав звідкись товстошиїй єфрейтор з перебитим носом і повів Коваленка до станції. Це сталося вранці, коли всі йшли на роботу, і через те Андрій не зміг навіть попрощатись з товаришами як слід. Його висмикнули з першого ряду, де він завжди стояв, і звеліли йти збирати свої речі.

— Бувай здоров, Андрію,— сказали йому товариші,— до зустрічі на Батьківщині.

— До зустрічі,— відповів Андрій.

Колона рушила в один бік, Андрій попрямував до барака. Біля дверей він раптом почув, що його хтось наздоганяє. То був полонений, бо солдати вже зчинили лемент. Андрій озирнувся — перед ним стояв Мулик. Він часто кліпав очима, його маленький ротик скривився, підборіддя якось дивно тремтіло.

— Андрію,— тихо сказав Мулик,— дорогий Андрію! Я не забуду тебе, поки живий. Спасибі тобі за все. Прощай.

І він обняв Коваленка, хоч вартовий уже наздогнав його й бив прикладом.

— До побачення,— сказав Андрій.— До побачення на Батьківщині, Мулику.

— Я буду твердим, Андрію. Клянуся! — шепнув йому на вухо Мулик і пішов назад, похнюплений і непоказний.

Може, колись і він стане борцем. Бо не всі ж ними народжуються.

Нещастя легше переносити спільно. Андрій тепер був самотній. Він не знав, куди його везе цей єфрейтор з перебитим носом, і ніхто з товаришів не міг довідатись про долю Андрія Коваленка. Він зник з команди назавжди — і цьому ніхто не міг зарадити. Можливо, він зник і з життя?

Андрій їхав у вагоні й мовчав. Єфрейтор теж довго мовчав. Він читав газету, потихеньку спостерігаючи за Андрієм, читав останню сторінку, де друкувалися повідомлення про шлюби й про похорон. «Невже він ще не одружений»? — чомусь подумав Коваленко і сам здивувався цій своїй думці. Справді, яке йому діло до того, чи одружений цей рудий чолов'яга, чи ні, чи є в нього батько й мати, чи нема. Адже вони зараз вороги. Можливо, єфрейтор везе його просто до концтабору, де на Андрія вже чигає пащека крематорію. Можливо, йому дали інструкцію застрелити Коваленка «при спробі втекти». У всіх випадках рука єфрейтора, міцна, жилава рука не схибне. Він клацне закаблуками перед начальством, доповість про зроблене, гаркне: «Хайль Гітлер!» — і знову буде жити, як жив: спатиме по вісім годин на добу, питиме каву, їстиме картоплю з маргарином, читатиме газети на останній сторінці.

— Чого мовчиш? — раптом запитав єфрейтор.— Знаєш, куди їдеш?

Андрій запитливо глянув на свого вартового.

— В команду,— пояснив той.— Пріма команда! Дуже добра!

І він підморгнув Коваленкові. Але Андрій не вірив у це підморгування. Він надто добре знав, що хоч який злий собака, він завжди крутить хвостом.

І знову мовчки гуцикали вони на вичовганих до блиску вагонних лавах, знов перечитував єфрейтор об'яви в газеті, жував бутерброди, перекидався двома-трьома словами з супутниками, які заходили в купе, щоб вийти на першій же станції, а Коваленко намагався уявити собі, що то за команда, яку єфрейтор назвав «пріма».

Поїзд біг уздовж річки. Вузенька, ясновода, вона то збиралася у бурхливий, пульсуючий струмочок, то рвалася на волю з міцних лабет крем'янистих похмурих гір, то раптом розливалася широкими лагідними плесами на зелених луках, на які не насмілювалися ступити гори, і залежно від того, де вона текла, річка то була рівна, як струна, то робила звивини, коліна й петлі. Не вірилося, щоб над такою річкою жили погані, злі люди. Не могло бути й такого, щоб біля цієї світлої, прекрасної води хтось надумав розташувати команду військовополонених. Бо це було б однаково, що поєднати волю й неволю, найбільшу радість і найтяжчий смуток у світі.

Андрій ждав: ось-ось поїзд одірветься од річки й помчить кудись убік, через гори й ліси. Хай би отак ішов і йшов, вистукуючи колесами, погойдуючись, ніде не зупиняючись, хай би віз і віз його далі, аж до краю війни.

Але війна не мала ні кінця ні краю. Вона була скрізь, від війни не втікали — з нею боролись. Андрій не відмовлявся від боротьби: він став на цей шлях без примусу, добровільно. Однак відпочити від цього запеклого, смертельного поєдинку він би не відмовився. Дев'ятнадцять років це ж так небагато. В дев'ятнадцять років люди мають милуватися сонцем, а не битися за право глянути на нього бодай одним оком.

В дев'ятнадцять років люди повинні мати право на життя, а не вмирати, як мухи, як квіти, збиті безжальними ударами сліпої палиці перехожого.

— Приїхали,— сказав єфрейтор і штовхнув Андрія прикладом.

Поїзд стояв на маленькій станції, що притулилася біля круглої похмурої гори з чорним тунелем унизу. Правобіч поблискувала та сама річка, уздовж якої вони їхали. За річкою червоніли черепичні покрівлі невеличкого містечка, вірніше, села, а біля самого берега, на тім боці, стояв довгий похмурий барак, обплутаний колючим дротом.

Андрій побачив барак, щойно ступив на землю. «Хоч у гарному місці»,— спробував утішити себе, відчувши раптом, що тривога за своє майбутнє, яка всю дорогу не насмілювалася підступати до нього близько, тепер стала поряд і ніяка сила не могла прогнати її, примусити замовкнути.

«Тут і хлопці, мабуть, дружні, як там у нас на кар'єрі»,— знову подумав Андрій, а тривога нашіптувала йому щось нерозбірливе, сполохане, неспокійне.

Вони пішли берегом річки до мосту, який був позад станції. Барак стояв на тому боці, непорушний, німий, і, здавалося, супроводив їх скляним поглядом своїх невеличких віконечок. Кожен, перш ніж потрапити на міст, що вів до села, мав пройти на виду у цього барака, як проходить перед генералом солдат на огляді. Скільки років, скільки разів на день уже триває оцей безмовний парад? Скількох людей зустрічав скляний полиск отих віконечок і чи хоч одному вдалося вирватися звідти? І чи покине він, Андрій Коваленко, той невеселий барак, у якому він ще не був, чи покине він його, щоб більше не повертатися туди?

— Швидше! — гукнув єфрейтор.— Чого повзеш, як каракатиця!

Перейшли міст, міцний старовинний міст з двома низькими арками, які лежали на опецькуватих опорах-биках з рудої цегли. Такі мости завжди зображалися на середньовічних німецьких гравюрах. І таким спокоєм, такою тишею повіяло від цього мосту, від повільної води під ним, від ласкавої, шовкової трави, що врунилася внизу біля опор, що Андрій на якусь мить навіть забув, де він. Він забув про війну, про нещастя, яке сталося з ним і з тисячами таких, як він, забув про смерть і страждання, які стояли в нього за плечима і чигали на кожний його необачний порух.

Думки Андрієві були десь далеко-далеко звідси, а ноги несли його ближче й ближче до барака. Тепер уже Коваленко міг добре роздивитися своє майбутнє пристанище. Барак стояв на кам'яному фундаменті, одним кінцем спускаючись до самої річки, так що здавалося, ніби будинок хоче забрести у воду по коліна. Та частина, яка дерлася на узгір'я, не була обнесена колючим дротом, і Андрій зрозумів, що в ній, мабуть, живуть солдати. Справді, щойно вони дійшли до воріт, на високому дерев'яному ганку з цього боку загорожі з'явився молоденький солдат, з чорною пов'язкою на оці, і, подзвонюючи ключами, спитав єфрейтора:

— Що, Зеп, привіз?

— Як бачиш,— буркнув єфрейтор.— Втомився, як сто чортів. Одчиняй браму, чого вирячився!

— Ну ти ж і тварюка, Зеп,— добродушно сказав одноокий.— Знаєш же добре, що мені вже нічим вирячуватися.

Він зійшов з ганку, відімкнув браму й розчинив її перед Андрієм.

— Прошу.

Андрій не встиг ступити за ворота, як страшний удар єфрейтора жбурнув його в двір. Він упав обличчям у пісок і чув, як позаду загиготіли вартові.

— Ох ти ж і здоровий,— захоплено присвиснув одноокий,— і як тобі могли перебити носа?

— Не такі ж шмаркачі, як ти, його перебили! — огризнувся єфрейтор.

Загримів засув, затупотіли ковані чоботи по лунких дерев'яних східцях, і настала тиша. Тоді Андрій поволі підвівся, витер обличчя і пішов униз, уздовж барака. Там він присів, просунув руку між дротом, зачерпнув долонею води. Вода була холодна, різка і якась ніби гірка, але він пив її ще й ще, немов хотів залити нею і голод, і образу, завдану єфрейтором, і тривогу, яка ще росла в його серці. Що то з ним буде в цій команді?

Двері в барак були відхилені. Андрій переступив поріг, зійшов угору по східцях і опинився у довгому вузькому коридорі. Правобіч і лівобіч були якісь двері, але куди вони вели, Коваленко не знав. Він прочовгав своїми колодками добру половину коридора, як раптом одні з дверей у правій стіні прочинилися, звідти виглянула лахмата білява голова й спитала Андрія:

— Новачок?

— Ага.

— Ну, тоді здоров, не земляк часом? Звідки?

— З України.

— А я з Ленінграда. Все одно земляки. Закурити є?

— Некурящий.

— Тоді ти бог!

— Це ж чому саме бог?

— А «бички»? Знайдеш на вулиці «бичка» — з хлопцями на хліб поміняєшся. У нас за п'ять «бичків» од сигарет дають півпайки хліба, а за два сигарних — цілу пайку.

— Я «бичків» не збираю.

— Еге. Та ти гордий!

— А коли й гордий — то що?

— Та нічого. Мені горді хлопці подобаються. Давай знайомитись. Антропов. Старший лейтенант. Звуть Сашком. Ти теж мене так зви. Домовились?

— Домовились,— сказав Андрій і назвав своє ім'я.

— Житимеш у нашій кімнаті,— казав Антропов,— у нас одне місце вільне. Пилипа Смоленського на минулому тижні застрелили — тепер місце є.

— Застрелили? — перепитав Андрій, намагаючись вдавати з себе спокійного.

— Атож,— кивнув Антропов.— Пилип був гарячий хлопець, ну й шпортнув тут одного єфрейтора вилами. Падло був єфрейтор страшне! Ну, в єфрейтора кишки надвір, а Пилипа — бах! бах! — і нема.

— І вас тут часто?

— Стріляють? Та ні. Більше роботою жмуть. У нас же штрафна команда, знаєш.

— Б'ють?

— Для профілактики. Чистять зуби, ребра і взагалі всі суглоби. Дуже веселе життя. У нас тут ніхто довго й не затримується. Або ж умирають, або ж у концтабір. А то, як Пилип...

— А ти давно тут? — поцікавився Андрій.

— Та я вже з півроку. На мені не покатаються. Я кранк. Знаєш, що таке кранк?

— Хворий?

— Хворий — це по-нашому. А кранк — це коли в тебе нічого не болить, а на роботу погнати не можуть. Ось дивись.

Сашко закотив ліву холошу штанів, і Андрій побачив у нього на нозі, трохи нижче коліна, велику, в долоню завбільшки, виразку. Виразка була червона, страшна, і можна було подумати, що з ноги в тому місці здерли шкіру.

— Що це в тебе? — злякано одступив назад Коваленко.

— Метикувать треба! — усміхнувся Антропов.— Хочеш, через тиждень у тебе те саме буде? Трішки ножичком — чик, чик, тоді компресик з хлорованого вапна й лізолу. Га? Через місяць заживає, тебе женуть на роботу, ти трудишся кілька днів, як воляка в плузі, і знову з ноги пре м'ясо. Ніжна натура, важка робота протипоказана — і так далі.

— А не нудно лежати тут одному? — поцікавився Андрій.

— Мені нудьгувати ніколи, я, брат, хліб заробляю,— похвалився Сашко, порпаючись під подушкою.— Бачив оце?

Він показав кілька невеличких хрестиків, акуратно випиляних з білої кістки, до блиску одшліфованих, з якимсь немудрим різьбленням на них.

— З підручних матеріалів,— гордо пояснив Антропов.— Кістки з нашого котла, випилювання й шліфовка — мої руки. Результат — півбуханки хліба за хрестик. От тобі й сальдо-бульдо.

— Виходить, місіонером став,— осудливо сказав Андрій.— Забезпечуєш тубільців символами християнської віри?

— А що ж, накажеш їм, може, п'ятикутні зірки продавати? — насмішкувато глянув на нього Антропов.— Чи серпочки й молоточки випилювати?

— Є команди, де й це роблять.

— Команди такі є, та нас там нема,— похитав головою Сашко.— А в нас, брат, начальник команди, гауптфельдфебель — колишній бухгалтер.

— То й що, як бухгалтер?

— А те, що він тебе купить і продасть. Сальдо-бульдо. Йому не звикати. Для нього це легше, ніж висякатися. Викликає для індивідуальних бесід, обіцяє хліб, маргарин, сигарети за те, щоб виказувати всіх, хто збирається утікати.

— І тебе спокушав?

— Було таке. Та тільки на мені не посковзнеться. Взагалі хлопці в нас нічого, одна біда — неорганізовані. Всі з різних місць, з різних команд. Трапляються й непевні люди. Сьогодні він тут, а завтра вже й нема. Чорт його знає, може, й провокаторів присилають.

— Це ти не на мене натякаєш?

— А хоч би й на тебе! У тебе ж на лобі не написано. Приїхав у офіцерську команду, а сам, мабуть, і не офіцер, а так, самозванець. Думав, що в полоні офіцерам пайок будуть давати особливий, і поліз у нашу шкіру.

— Дурень ти,— спокійно відповів йому Коваленко.

— Ну, не сердься, не сердься, то я пожартував,— заспокоїв його Антропов.— А щодо моїх хрестиків, то що ж вдієш? Я теж жити хочу.

— Жити всі хочуть,— зауважив Андрій.

— Це вірно, але що ж ти вдієш, раз воно так склалося, хай йому чорт. Ти їсти хочеш?

— Дивне запитання.

— На, ось у мене тут хлібця трохи є. Та бери, бери, не пишайся. Я тут ще одного сибірячка підгодовую, Павлуню Банникова. Познайомитесь увечері. Він буде по ліву руку від тебе спати. А я по праву. Щоб тобі не було в нас скучно.

— Я скучати не вмію.

— Е, то ти не бачив ще нашого народу. В нас, брат, як прибіжать з роботи, посьорбають баланди — й одразу ж спати. Двома словами не перемовляться. Бо втомлюються ж, як на каторзі. Та що там — це каторга і є. Гірше каторги.

Антропов балакав і балакав. Він пропонував Андрієві то сіль, то хліба, то воду, яка зберігалася в нього в котелку, запросив його полюбуватися краєвидом, який одкривався з віконечка, допоміг влаштуватися на тісній, колючій постелі. Очі в Антропова були сині-сині, якісь дитячі, і Андрієві чомусь ставало легше на серці, коли ці очі хлюпали на нього своїм синім теплом, коли розвихрений, дужий, турботливий Сашко крутився навколо, наповнюючи невеселу кімнату гомоном, рухом і якимсь особливим, людським затишком.

Так гарно відчував Андрій себе лише в товаристві Миколи Петровича Мартиненка. Щоправда, той був розважливіший і, вдаючи з себе кустаря, не торгував хрестиками, але хто знає — можливо, Антропов виконує в команді таку саму роль, як її виконує Микола Петрович у концтаборі. Скільки знадобилося Мартиненкові часу, щоб упевнитися в Андрієві? Кілька місяців? Тож треба не поспішати і йому самому з висновками щодо цього плечистого розхристаного Сашка, який, може видатися на перший погляд, усе на світі зміняв би на пайку хліба. Він ухиляється від роботи — і це вже добре. Звичайно, це ще не універсальний засіб боротьби, бо коли б усі вирішили симу-

лювати, то тоді б фашисти гнали на роботу навіть справді немічних і вмираючих людей. Однак тут вибирати не доводиться. Всі засоби добрі.

— Пізно ваші приходять з роботи? — поцікавився Андрій.

— Перед заходом сонця. Оце вже мають незабаром бути. Давай вийдемо надвір, подивимось.

Вони вийшли з барака якраз у ту хвилину, коли на другому березі річки з тунелю вискочив увесь чорний, задимлений поїзд і мов укопаний зупинився на станції. Жоден пасажир не зійшов на вузенький пустинний перон, лише з заднього вагона вивалилася вниз якась темна рухлива маса, від неї відокремилось кілька солдатів з вівчарками, солдати забігали туди й сюди, тягаючи за собою собак,— і поволі безформна купа перетворилася на колону військовополонених, одягнутих у перефарбовані німецькі шинелі, у блакитні французькі і навіть сірі, вітчизняні, такі рідні серцю шинельки.

Колона посунула берегом річки, і Андрій насилу стримався, щоб не крикнути од болю і розпачу за своїх майбутніх товаришів.

Люди не йшли, а бігли. У них уже, мабуть, не лишалося сил, щоб іти поволі, не поспішаючи, не звертаючи уваги на крики вартових і гавкання вівчарок. Не переводячи віддиху, зціпивши зуби, в якомусь всезагальному заціпенінні вони мчали од вагона до свого барака, де можна було впасти на нари й проспати до ранку, не прокидаючись, не бачачи снів, не відчуваючи свого тіла. Люди бігли, низько нахилившись до землі, викинувши руки вперед, як виставляють поранені птиці свої перебиті крила, видовживши шиї. Їхні ноги, взуті в грубі важкі дерев'яні колодки, не встигали за цим льотом всього тіла і пленталися позаду, хоч як волали до них і оці викинуті вперед, загорнуті в подрані шинелі тулуби, і оці видовжені шиї, і оці перебиті руки-крила. Люди летіли над землею, немов якийсь містичний скісний дощ. На високому протилежному березі, вирізьблюючись на тлі неба, осяяного останніми променями сонця, вони здавалися велетнями, замученими, безпорадними велетнями, які забули про свою колишню силу і падають на землю і ніяк не можуть упасти.

А коли хтось нагадає велетням про їх силу!..

Павлуня Банников виявився невисоким сірооким юнаком, зі змученим, без єдиної кровинки, худим обличчям. Андрій ніколи не думав, що сибіряк може бути таким кволим, тендітним. В його уявленні всі сибіряки були особливі люди, люди-кедри, суворі, дужі й незламні. А Павлуня видався йому навіть боязким, бо коли підійшов до віконечка, в якому повар під наглядом єфрейтора Зепа видавав полоненим по ополонику вареної брукви, то зіщулився, так ніби ждав удару.

— Ти їх не бійся,— спробував підбадьорити його Андрій.— Однаково вони нам нічого не можуть зробити.

— Е,— сказав Павлуня якось невесело й безнадійно і махнув рукою.

В той перший вечір на новачка майже ніхто не звернув уваги. Антропов казав правду. Люди, смертельно втомлені за день, падали на нари й засинали мов убиті. Павлуня Банников теж ліг одразу ж після вечері, заплющив очі й довго лежав непорушно, майже не дихаючи. Андрій уже думав, що він давно спить, коли Банников раптом зітхнув і, ні до кого не звертаючись, сказав:

— Ех, якби то знати хоч, що там зараз на фронті...

— На фронті все в порядку,— відказав Андрій.

— А ти звідки знаєш? — грубо спитав його Павлуня.

— Та вже знаю.

— А знаєш, то помовкуй,— ще грубіше відрізав сибіряк і одвернувся.

— Бачив, який у мене Павлуша,— штовхнув Коваленка Антропов.— Змій, а не хлопець. Він — ти знаєш?..

— Ну?

— Тричі вже втікав.

— Правда?

— А ти ж думав! Поклявся, що все одно буде на волі й добереться до своїх. Мріє Берлін брати. Я, брат, не годую кого не слід. Кумекаєш?

— Та трохи.

— Тож-бо й воно. Давай спати, а то ж тебе завтра рано поженуть на роботу. А від роботи коні дохнуть.

Полонені жили в трьох невеликих кімнатах у правій частині барака. Зліва була їдальня, кладовка, де зберігався різний одяг, і маленький умивальничок. Міцні двері, що вели на половину, зайняту охороною, вдень були замкнені, а вночі їх одчиняли і по коридору ходив вартовий. Другий вартовий ходив надворі, по той бік дротяної загорожі. Втекти з барака ніхто не міг, а на роботі, де за кожним кроком полонених зирили злі вівчарки, про це не доводилося й думати.

А Коваленко думав. Він знав, що єдиний вихід, єдиний порятунок від цієї команди — втеча. І він уже в першу ніч почав ламати голову над планами втечі. До самого світанку він не міг заснути, а на світанні вже треба було вставати.

Заспані, якісь постарілі за ніч, нашвидкуруч хапали гарячу противну брукву, пили гіркуватий чай з сахарином, неохоче виходили в двір під похмуре, сльотаве небо. Їх лічили на кожному кроці. Після підйому, в їдальні, у дворі, за воротами, при переході через міст, на станції. Собаки невдоволено гарчали на сонних людей, хапали в пітьмі то одного, то другого за ногу або за руку, і кричати ніхто не мав права, бо тоді до укусів собаки приєднувались удари прикладами і лайка, лайка, лайка. В грім

і блискавку, в святе розп'яття, в собачих свиней і свинячих собак — так лаялися вартові.

Півгодини ждали поїзда. Він вскочив на станцію, мов опечений, і вже спішив, спішив далі, так що півсотні затурканих, безсилих людей ледве встигали ввалитися у вагон. У вагоні їх знову лічили, потім вартові ставали біля дверей, поїзд рушав, проскакував крізь тунель і волік вагони вздовж річки, якій, здавалося, не було ні кінця, ні краю і яка, як дізнався Андрій від Павлуні, називалася Едер.

Дві години їзди до місця роботи були їхні. Полонені куняли, розплющуючи очі на кожній зупинці, грілися, тулячись спинами один до одного, курці нишпорили в попільничках і під лавками, шукаючи «бичків», бо людина може терпіти голод, але без курива вона не може.

А коли зійшло сонце, вони приїхали на місце роботи. Два майстри, в коротких напівпальтах, обидва криві (мабуть, це й врятувало їх од фронту), галасливі, як і солдати, наказали полоненим брати в сарайчику інструменти і повели їх у ліс, де губилася колія залізниці.

Там, у густих чагарниках, від головної лінії відходила вбік нова колія, якась аж занадто рівна й на всьому протязі схована від сторонніх поглядів зеленню дерев. Андрій подумав, що таку лінію з літака побачити майже неможливо.

— Куди вона йде? — запитав він Банникова.

— Кажуть, що до якогось воєнного об'єкта,— кинув той.— А втім, німці нам не доповідали про це.

Вони довго спотикалися об вугласті шпали, аж поки нарешті дісталися до того місця, де на насипі лежали ще не загвинчені рейки. Єфрейтор Зеп підійшов до одного з майстрів і щось сказав тому.

— Новенький? — крикнув той.— Де новенький? Ану давай на «бубі»!

«Бубі» називалася важка дерев'яна шпала, оббита шинним залізом, з чотирма рукоятями, прилаштованими на шарнірах. Чотири полонених брали «бубі», розгойдували його і, за командою майстра, з усього розмаху били в рейку. Вдержати це закуте в залізо одоробло в них не вистачало сили, і тому полонені після кожного удару теж падали на рейки і лежали так, поки їх з прокльонами підіймали вартові. Взагалі «бубі» був призначений для вирівнювання залізничної колії, але в команді його використовували ще й для того, щоб приборкати найнепокірніших. Він був прокляттям, карою єгипетською для цих виснажених до краю, нещасних бранців.

Разом з Андрієм до «бубі» пішов і Банников. Він тягав цю шпалу ось уже два тижні, але майстер і вартові ще не вважали закінченим той термін покарання, який вони йому визначили за минулі гріхи, вчинені ним проти «третього рейху».

— Швидше! — ревнув на них Зеп.— Я вам покажу, прокляті більшовики! Ви в мене зараз потанцюєте!..

Від зміни місця нічого не змінилося. Тут лаяли, штовхалися й били точнісінько так само, як на кам'яному кар'єрі. Отже, в Андрія не було ніяких підстав до того, щоб якось змінювати свою поведінку. Коли «бубі» глухо гупнув об рейку і троє Андрієвих товаришів упали на землю, він упав теж. Але ті лежали на рейках якраз стільки, щоб собаки не встигли підбігти до них і почати шматувати їхній одяг і тіло, а Коваленко й не думав підійматися навіть тоді, коли вівчарки гаряче задихали у нього над головою.

— Вставай! — заревів Зеп, заміряючись на Коваленка чоботом.

Андрій не рухався.

— Взяти його! — наказав єфрейтор собакам, але ті лиш гарчали та обнюхували полоненого, не бажаючи кусати лежачого. Та Андрій їх і не боявся. Що йому собаки, коли він бачив людей в десять разів гірших за собак. Він лежав, сховавши обличчя в руки, і повторював собі два тільки слова: «Не встану, не встану, не встану!»

Зеп ударив його кілька разів, тоді покликав одноокого солдата, якого звали Фрідріхом. Той підійшов, довго ходив довкола непорушного Андрія, врешті сплюнув убік і байдуже сказав, ні до кого не звертаючись:

— Може, пристрелити його отут? За саботаж, га?

— Ну, ти, стрілець ще мені знайшовся! — буркнув Зеп.— За своє око треба було мститися росіянам на фронті, а не тут. Вояка! Давай ліпше його піднімемо.

Вони вхопили Андрія за руки й підвели його з землі. Вся команда кинула роботу й дивилася, що буде далі.

— Бери «бубі»! — наказав Зеп.

Коваленко, як сновида, підійшов до «бубі» і взявся за рукоять.

— Давай! — гукнув майстер.

Четверо хекнули, розмахнулися шпалою й гахнули нею в рейку.

І знову повторилося те саме. Всі упали на рейки і знову встали, Коваленко лежав і не ворушився.

— От саботажник! — сплюнув одноокий Фрідріх.— Давай його, Зеп, до мене.

— Бери,— охоче згодився єфрейтор,— таких чортів я ще не зустрічав.

Андрія повели вперед, де полонені великими кирками «штопали» шпали. «Штопання» полягало в тому, що під шпалу треба було набити стільки щебінки, щоб вона витримала тиск найважчих поїздів і не сповзала ні в який бік. Цілий день треба було чимдуж бити шестикілограмовою киркою на довгім держаку, бити в неподатливий, упертий камінь, відчуваючи кожен

удар у зболілому серці, зриваючи шкіру на долонях. Навіть для здорових людей така робота видавалася б важкою; для цих же людей-тіней вона була справжньою каторгою.

Майстер показав Андрієві, як треба тримати кирку, як забивати щебінку під шпалу, як перевіряти готовність «штопки», тоді відступив убік і наказав:

— Давай, проба.

Коваленко заніс кирку над головою, швидко нахилився, немов зламався у поясниці, викинув руки вперед, але, мабуть, не розрахував своїх сил, бо кирка вислизнула з його долонь і зі свистом полетіла просто на майстра.

Той шарахнувся вбік, злякано провів очима і, тернувши рукавом обличчя, тихо сказав вартовому:

— Це якийсь ошалілий. Забери його від мене.

Того дня Андрій побував на багатьох роботах. Його поставили підкидати вилами щебінку на насип, але вила в його руках тільки бринькали по камінцях, і майстер переконався, що з таким самим успіхом Коваленко міг би носити цими вилами дим або воду. Після того йому доручили загвинчувати рейки на стиках, але незабаром прогнали, бо виявилося, що він за півдня вправився тільки з двома болтами: один загвинчував, а другий розгвинчував, і так без кінця. Врешті він опинився на полустанку, де під наглядом одного з вартових двоє полонених пиляли на дрова старі шпали.

З годину Андрій ретельно різав порохняві старі, як печериці, шпали, а тоді, скориставшись з того, що вартовий не стежив за їхньою роботою, запропонував своєму товаришеві перевернути пилку догори зубцями.

— Що ти! — злякався той.— А коли помітять?

— Не помітять,— заспокоїв його Коваленко.— Ти мене слухай, то не пропадеш.

І справді. Вони тягали пилку догори зубцями по тій самій шпалі до самого вечора, і ніхто цього не помітив.

Увечері весь барак гудів. Всі забули про сон, про втому, всім хотілося познайомитися з дивним новаком, поговорити з ним, розпитати, звідки він і хто. Дивувалися, що такий молодий, а вже офіцер. Обіцяли, що підтримають його, запевняли, що від сьогодні він не буде самотнім.

Тут, у цій штрафній проклятій команді, де минали довгі місяці, поки люди могли познайомитися, де не вірили словам (бо слова в неволі втрачали свою ціну), де кожен засинав і прокидався тільки з своїми власними думками, боячись поділитися ними з сусідом по ліжку, тут раптом зявився юнак, що за один день зумів завоювати загальне довір'я. Всі бачили, як його били, бачили, як він зціплював зуби і не відступав, і кожен з них думав у ту хвилину, що й він би зміг отак не боятися ударів, що й у нього б вистачило мужньої впертості для боротьби з ворогом. І тому цього вечора вже ніхто не боявся, ніхто не остері-

гався промовити якогось занадто сміливого слова, бо тепер слова знову набували своєї ціни, ціна слова була завойована кров'ю цього юнака.

Сашко Антропов довго слухав розмови, тоді розігнав усіх од Андрія, заявивши, що тому треба відпочити, і, коли лягли, сказав Коваленкові:

— А я думав, ти свистун.

— Що таке «свистун»? — не зрозумів Андрій.

— Та є такі добродії — красиві слова говорять, а до діла дійде — і стоп машина: кочегар лопнув.

— Яке там діло,— буркнув Андрій.

— А ти не пишайся, як кошеня в попелі. Раз тобі старші кажуть, ти мовчи й не будь шаблонним. Зрозумів?

— Не дуже.

— Я, брат, теж такий одчаяний, як ти, тільки не одважувався одразу іти проти шерсті. Принюхатися хотів.

— Довго ж ти принюхувався,— насмішкувато кинув Андрій.

— Довгенько — тепер і сам бачу. Війна б могла кінчитися, а Сашко Антропов ще б вагався. Зате тепер я покажу! Ось моя рука. Держи!

— А далі? — стискуючи його руку, спитав Коваленко.

— Поступаю в твоє розпорядження. Все, що буде треба, Сашко Антропов виконає як штик.

— Який з мене командир,— усміхнувся Андрій.— Давай краще спати.

— Ти мені рота не затикай,— розсердився Сашко.— Спати! Що я — дитина, що ти мене спати вкладаєш? Он і Павлуня не спить, прислухається до нашої розмови. Правда ж, Павлуню?

— А мені яке діло? — сердито відповів Банников.— Можете говорити про що хочете. Я однаково втечу звідси.

— Бачив? — підштовхнув Антропов Андрія.— І нашого сибіряка зачепило за живе. Знову заговорив про втечу. От за це люблю! По-моєму! То як, по руках?

— Побачимо,— ухильно відповів Коваленко, у якого перед очима стояв зараз Микола Петрович і, сплітаючи золотий солом'яний джут, говорив: «Головне, Андрію, це пильність. Не треба боятися, але треба бути обережним». Та він уже добре знав, що Антропову віритиме. Грубуваті зовнішньо люди завжди прямі й щиросерді. Сашко говорив лише те, що думав.

Людина страждає найчастіше через те, що не одержує того, чого їй хочеться. Щоб менше страждати, треба менше хотіти. Так говорив Діоген.

Що ж, вони намагалися тепер не згадувати майже ні про що. Забули про людську їжу, звикли носити на ногах замість зручного шкіряного взуття важкі, мов кайдани, колодки, вкривали свої тіла різнокольоровим дрантям. Роки, довгі роки вони не дивилися в очі своїм дружинам, не чули сміху своїх дітей, не

чули голосу своїх матерів. І не знали, чи вдасться ще бодай раз на них подивитися й почути. Їхні ноги вже так давно не ступали по ласкавій рідній землі, а спотикалися на чужому кремінні, і ніхто з них не міг з певністю сказати, що йому ще вдасться топтати ряст біля Дніпра чи Волги.

Але у всіх їх було бажання, якого ніщо не могло збороти, яке не зникало ніколи, яке носили в серцях. Це було бажання довідатися про фронт і допомогти фронтові. Щодня вони питали один одного: «Ну, як там наші?» Щодня, щогодини вигадували нові й нові плани визволення, тисячі планів. Плани рідко вдавалося здійснити, і люди страждали від цього найбільше. Вони вважали себе найнещасливішими в світі. І часто забували, що коли не завжди можливе щастя, то завжди можливий героїзм. Про це треба було нагадувати. І це мав зробити в штрафній команді не хто інший, як Андрій Коваленко. Чому саме він? Хіба він був тут найрозумніший, найдосвідченіший, найсміливіший?

«Я тут свіжа людина, мені все видніше, ніж іншим»,— виправдовувався він перед самим собою.

Вже другого дня йому в вагоні вдалося знайти пожмаканий, порівняно недавній номер «Фелькішер беобахтер» і увечері, коли, перелічивши, їх зачинили в кімнаті, Андрій став читати товаришам зведення з фронту.

Верховне головнокомандування німецької армії повідомляло, що бої точаться на Дніпрі, південніше Кременчука, а також у районі Дніпропетровська й Дніпродзержинська.

— То так і знай, що вони вже чкурнули звідти, як зайці, а тепер пишуть про бої,— сказав хтось.

— Відписуються,— підхопив інший.

— А наші, бач, жмуть,— додав третій захоплено.

— Ще й як.

— Незабаром і тут будуть.

— А ти ж думав? Не те що ми.

— А що ми?

— Та що — сидимо...

— Сидітимеш...

— З таким характером що ж іще робити!

— А ти геро-ой!

— Та вже не такий, як ти!

Суперечку припинив Антропов.

— От що, братці, всі ми герої, всі ми розумні, та тільки в дурні пошилися. Давайте краще домовимося зробити так, щоб у нас щодня була свіженька газетка. Раз є кому читати, значить, треба, щоб було що читати. Правильно я кумекаю?

— Що там газетки читати,— похмуро буркнув Павлуня Банников.— Утікати звідси треба.

— Втікати — це потім,— махнув на нього Антропов,— а зараз я за газету голосую. Хто «за»?

— Та що тут голосувати,— озвався хтось з верхніх нар,— ясно й так. Треба діставати газети. А то сидимо тут, як коти в мішку.

Коли вже лежали в постелі, Антропов гаряче зашепотів на вухо Андрієві:

— Ми тут таку бучу піднімемо, що тільки ну! Пропаганда й агітація! Ми тебе комісаром команди оберемо. Кумекаєш?

— Ти он краще Павлуню послухай, що він говорить,— сказав Коваленко.

— Павлуня — молокосос. Він тільки й знає: втечу, втечу. А як ти тут утечеш? Кращі голови, ніж його, над цим мудрували. Складно!

— Ми через електричний дріт перелазили, а втекли,— втрутився Банников,— а тут які ж труднощі.

— Ну, добре, втекли. Але ж вас упіймали,— не здавався Антропов.

— Компаса не було й карти теж, от ми й заблудили.

— А тут у тебе вже компас є? І карту з німецького генерального штабу прислали. Так, чи що?

— Ти, мабуть, ждеш, поки пришлють,— шпигнув його Павлуня.

— У всякому разі, ніхто не скаже, що в Антропова на плечах не голова, а ступа!

Вони довго сперечалися, а Коваленко слухав і мовчав, бо не мав нічого додати. Там, де гримлять постріли, слова зайві й безсилі. Там треба діяти.

З усіх вартових, які охороняли команду, мабуть, найдивнішим був Зеп з перебитим носом. У свій час він десь колись учився і тепер подібно до філософа Шопенгауера надзвичайно поважав себе за розум. Він всіляко відкручувався від фронту, використовуючи свої родинні зв'язки і знайомства, а товаришам по службі казав, що не пішов на фронт, бо взагалі за своїми переконаннями він — противник будь-якої війни. Перед сном Зеп завжди читав біблію і вдавав, ніби зовсім не помічає, що ця священна книга напхана розповідями про війни й убивства, як сосиска фаршем. Він набридав своїм товаришам і особливо одноокому Фрідріхові повчаннями з приводу того, що з полоненими треба поводитися людяно, а сам бив полонених без ніякої причини й знущався з них як тільки міг. Він терпіти не міг неохайних, погано вдягнутих, неголених людей, а в самого на щоках завжди стирчала щетина, коротка й цупка, як на погано обсмаленому салі.

Колись Зеп був боксером (про це свідчив його ніс), тепер він, крім усього іншого, був спекулянтом. Андрій довідався про це вже на третій день свого перебування в команді.

Він прокинувся серед ночі од якихось голосів і від того, що в очі йому бив промінь сліпучого світла. Не підіймаючи голови, він розплющив одне око і побачив, що Антропов сидить на своїй постелі, а перед ним стоїть Зеп з електричним ліхтариком у руці.

— Давай! Давай! — бубонів Зеп, вимагаючи щось від Антропова, а той потягався, позіхав і, здавалося, не звертав ніякої уваги на єфрейтора.

— Хліб приніс? — спитав він, напозіхавшись і напотягавшись досхочу.

Зеп мовчки поклав на край нар довгастий, рум'яний батон. Батон виблискував, неначе вкритий лаком, і від нього розходився по кімнаті такий смачний запах, що в Андрія вмить наповнився слиною рот. Хліб! Чистий, ясний, як сонце, хліб, напоєний всіма земними соками. Хліб, цілі гори якого, золотисто-осяйні гори вирощував щороку в українських степах його народ, оті люди, в білих вишитих сорочках, з очима глибокими й мудрими, як у Тараса Шевченка. Чи ж думав він, хлопець з Дніпра, що йому коли-небудь доведеться мріяти про крихітний окрайчик хліба?

Андрій заворушився, і Зеп злякано прикрив батон полою шинелі.

— Ховай хліб, а то побачать камради,— сердито зашепотів він Сашкові. Як і всі спекулянти, він був полохливий, мов той заєць.

— Хай бачать,— недбало махнув Антропов і зашарудів у себе під подушкою.

Андрія здивувало те, що Антропов говорив увесь час по-російськи, а Зеп по-німецьки, але обидва вони, здається, досить добре розуміли один одного. Сашко врешті дістав з-під подушки щось невеличке, чого Андрій не міг побачити, й подав Зепові.

— Тільки два? — здивувався той.

— А ти, може, хотів, щоб я тобі дав двадцять два? — насмішкувато спитав Антропов.

Німець нічого не зрозумів, та він і не хотів нічого розуміти.

— Три хрестики! — рішуче заявив він.

— А дулі не хочеш? — добродушно сказав Сашко й скрутив єфрейторові здоровенну дулю. Той замахнувся кулаком на Антропова, але Сашко, мабуть, надто добре знав свого компаньйона по комерції й не став ждати, поки йому перепаде по зубах. Він швиденько одсунувся до самої стіни і вже звідти, підбираючи німецькі слова, сказав Зепові:

— Ти ж у селян береш по дві хлібини за хрестик, а мені даєш тільки півбатона!

— А, проклята свиня! — вилаявся єфрейтор.— Повинен же я робити комерцію!.. І потім — ти забуваєш, що я даю матеріали.

І він знову замахнувся на Сашка, але той знову ухилився від удару, і штурхан припав Андрієві.

Не розплющуючи очей, Коваленко сказав по-німецьки:

— Якщо ти комерсант, то повинен би зрозуміти, що ввічливість і люб'язність обходяться зовсім недорого. Тоді чому ж ти такий грубий?

— У-у, мішок гною! — люто замахнувся єфрейтор гвинтівкою, але Сашко схопив його за руку і крикнув:

— Не смій його бити! Він хворий! І, крім того, він мій товариш. Камрад, розумієш?

Німець забрав два хрестики і, бурмочучи прокльони, швидко вийшов з кімнати. Грякнув засув, прочовгали по коридору грубі чоботи, і знову тиша, м'яка й лінива, мов кіт, залягла в бараці, повному сонних людей.

— Вставай, Андрію, будемо вминати булку,— сказав Антропов, схоплюючись з нар і заходившись розтоплювати залізну пічку, що стояла посеред кімнати.— Буди й Павлуню.

Вони різали батон на скибки, обсмажували їх з обох боків, як млинці, на гарячій пічці, і, посипаючи темнуватою дрібковою сіллю, неквапно їли. Прокинувся хтось з товаришів по кімнаті, Антропов і йому дав шматок. Пічка поволі згасала, в кімнаті одразу стало якось тепліше, затишніше, спокій і затишок облягав усе тіло.

— Цей Зеп міг би нас і з барака випустити, якби йому тільки хто добре заплатив,— сказав Антропов, і видно було, що він пишається своїм умінням підтримувати стосунки навіть з такою собакою, як єфрейтор...

— Тварюка цей твій Зеп, і більше нічого,— сердито відказав йому Павлуня Банников.

— Ти мізантроп, Павлуню,— лагідно усміхнувся Сашко.— Коли кінчиться війна, тобі треба буде звернутися до лікарів, щоб вони перевірили твою жовч. По-моєму, вона в тебе вся вже витекла з отієї торбинки, що на печінці, й розлилася по всіх кишках.

— Можеш цілуватися з своїм єфрейтором, а я однаково втечу звідси,— вперто промовив Банников.— Ще до зими втечу!

— Ну що ти йому скажеш, Андрію? — розвів руками Антропов.— Дитя, та й годі. Втечу! Втечу! А як?

— Якщо втікати, то до зими,— сказав Коваленко.— Бо настануть холоди — тоді буде важко.

— А зараз легко? — хмикнув Сашко.

— І зараз уже нелегко. Дощі почалися, ліси оголюються. Ніде й сховатися. Ну, а коли випаде сніг, тоді зовсім не втечеш. По слідах знайдуть.

— Сніг тут довго не лежить,— зітхнув Банников.— Аби ж то сніг. Мене б вони ніколи на снігу не впіймали, я їх так би заплутав, так би заплутав, що ого!

— Я тобі заздрю, Павлуню,— щиро сказав Андрій.— Бо я зовсім не вмію втікати.

— А ти пробував? — спитав Сашко.

— Пробував, та нічого не вийшло.

— Павлуня он теж пробував і теж нічого не вийшло. То чого ж ти йому заздриш?

— Бо вірю, що йому колись вдасться.

— А тобі, Павлуню, Андрій теж подобається? — звернувся Антропов до Банникова.

— Подобається,— відповів той.— Подобається, бо сміливий. Він сміливіший за мене. Він не боїться побоїв. А я весь дрижу, коли мене б'ють. Я не можу цього переносити. Я...

І він заплакав.

— Ну, не треба, Павлуню,— погладив його по голові Андрій.— Ти думаєш, мені легко переносити? Думаєш, я ото спокійно лежав, коли наді мною хекали вівчарки? Але ж так треба! Не я, так інший мусить так робити. Кожен бореться як уміє. Ти втікаєш, я саботую на роботі, Сашко дістає хліб, щоб підгодувати нас же з тобою. Адже ти не скажеш, що не любиш Сашка?

— Він добрий,— прошепотів Павлуня.— Він дуже добрий.

— Ех, хлопчики, хлопчики,— глухим голосом промовив Антропов,— які ви ще молоденькі, а які гарні, які розумні! І хто міг вкинути вас в отаку яму, за віщо?

Йому ніхто не відповів, бо війна нікому нічого ніколи не відповідає.

І знову тиша лежала в соннім бараці, непорушна й причаєна, ховаючи у м'якій пітьмі гострі, безжальні пазурі, як ховає в ласкавих лапах кігті злий чорний кіт.

Єфрейтор Зеп не забув слів, кинутих йому в обличчя Андрієм тієї ночі. Він вважав, що на світі є тільки німці, все інше — не варте уваги. Але німців відрізняла від інших людей насамперед мова, а тут раптом знаходиться хлопчисько, що володіє цією мовою не гірше за нього самого, за Зепа! Єфрейтор розгубився. Де ж тоді межа, яка відділяє чистокровного арійця від неповноцінного представника іншого племені? Зброя? Сила? Влада? Цілком можливо. У всякому випадку Зеп мав тепер тільки ці переваги над беззахисним, беззбройним радянським юнаком. І він використовував їх при кожній слушній нагоді.

На роботі Зеп не відходив од Андрія. Він хвалився, що примусить працювати цього впертого руського як слід, і навіть досяг деяких успіхів у цьому, але в цей час стали відбуватися якісь зовсім незрозумілі явища з усією командою. То раптом цілих десять чоловік об'явилися хворими і їх довелося гнати до лікаря на сусідню станцію. Лікар, звичайно, всіх їх назвав симулянтами й повиганяв з кабінету, але день був безнадійно втрачений. То полонені оголосили голодовку, вимагаючи додаткової пайки хліба й маргарину, яка буцімто належала їм за важку роботу. З концтабору приїздила комісія для перевірки

стану справ у команді, тоді нагрянули гестапівці, робили обшуки, допити, загрожували. Знову було згаяно три дні, знову неприємності, колотнеча, підозри. Всі вартові ходили розлючені, аж сині, а особливо Зеп, якому все це заважало займатися його «комерцією». У вільні од вахти вечори він розгортав біблію і стискав кулаки, читаючи рядки: «І розграбують багатство твоє, і розіб'ють красиві доми твої, і дерева твої, і землю твою кинуть у воду». Як би він помстився цим незрозумілим, вертим, як віслюки, людям! Він би грабував, убивав, палив, топив у воді, плюндрував би! Але для цього треба їхати в невідому Росію, гибіти десь у снігах, ховатися від куль і снарядів. Не такий він дурень, щоб лізти туди. До того ж фронт, як пишуть у газетах, весь час вирівнюється, скорочується, отже, там, певно, менше й менше треба солдатів. Хай плюндрують ті, що там, а він грабуватиме душі оцих чужинців, він навчить їх, як треба поважати сильних, він навчить їх покорі!

Тепер єфрейтор не бив Андрія. Він лише замірявся на нього прикладом, бо спостеріг, що це діє на полоненого набагато ефективніше, ніж удари. Юнак починає боятися. Він зіщулювався, намагався триматися якомога далі од єфрейтора, в глибині очей металися в нього тіні страху. Може, то була ненависть? Та ні, Зеп не вірив, щоб ненависть пересилила страх. І ще він знав: коли ти хочеш зробити людину покірною, треба не давати спочинку. У Андрія тепер не було перерви на обід, йому не давали посидіти й після роботи в бараці, ганяючи на різні дрібні роботи.

В першу ж неділю Зеп примусив його носити з підвалу брикет і брукву для кухні. Невеличкі дерев'яні дверцята, що вели до підвалу, були приладнані якраз під тим ганочком, по якому солдати увіходили до своєї половини барака. Дверцята замикалися знадвору внутрішнім замком. Зеп одчинив їх і штовхнув Андрія в затхлу темряву.

— Давай! Та швидше!

Сам він у підвал не пішов, а лишився на свіжому повітрі. Андрій помацав по стінах біля дверей і, знайшовши вимикач, засвітив світло. Маленька, забруднена, запорохнявіла лампочка осяяла довге, як і барак, низьке приміщення з дощаною стелею і сірими кам'яними стінами. Андрій присів навшпиньки і, накладаючи в корзину чорні плитки брикету, задивився на дошки. Вони глухо здригалися в нього над головою: там, нагорі, ходили люди. Цікаво, де він зараз сидить: якраз під тими кімнатами, де живуть вони, полонені, чи, може, під солдатськими? Тиждень ось так само, як і ті, що там над головою, він ходив по цих дошках і якось не задумувався, що під ногами — порожнеча. А що, коли з барака потихеньку пробратися сюди? Прорізати підлогу — і... Андрій озирнувся навкруги і знову побачив ті самі сірі кам'яні стіни, які бачив хвилину тому. Крізь такі не проберешся. Двері? Вони виходять на волю, але ж вони

замикаються. Хіба підкопатися під стіну? Але хто знає, як глибоко сягає кам'яний фундамент. Думки застрибали в Андрієвій голові, рясні й швидкі, мов краплистий дощ. Вони з'являлися й зникали майже миттю, як бульбашки на воді.

Він цілком усвідомлював, що втеча через підвал майже неможлива, але водночас не міг відігнати від себе спокусливого бажання обдумати план такої втечі. Адже це так просто: прорізати підлогу, відчинити двері — і...

Він набрав повну корзину брикету й поволік її до виходу. В дверях ніяк не міг протиснутися, зачіпався за одвірки то корзиною, то шинеллю, так що навіть Зеп врешті вимушений був йому допомогти.

Які ж вони все-таки вузькі, оті двері на волю!

Прийшовши в кімнату, Андрій одразу ж викликав Антропова в коридор і, озирнувшись, пошепки спитав:

— Ти оті хрестики робиш, а ніж який-небудь у тебе є?

— Хочеш Зепа зарізати? — засміявся Сашко.

— Не смійся, я серйозно тебе питаю. Є ніж?

— Ну, є.

— Покажи.

— Ти що, справді?

— Покажи, покажи.

Антропов сходив до кімнати й виніс звідти невеличкий трикутний швецький ніж.

— Гострий, як бритва,— сказав він,— але такого бугая, як Зеп, цією штрикалкою не заріжеш. Полякати можна, а зарізати... навряд.

І він розвів руками.

— Іншого немає? — продовжував допитуватись Андрій.

— Нема.

— А зробити ні з чого?

— Зробити? Зробити можна. Не таке роблять.

— То зроби.

— Та ти що надумав?

— Потім розповім. Увечері. Тобі й Павлуні. Є в мене одна думка. Треба порадитися.

— Ну, що ж. Я не проти. Порадитися, то й порадитися. Коли діло варте того, то я й ножика вам зроблю. В мене ножівка є. Зеп мені приніс кістки пиляти. От ми її й використаємо. А то він усе мені набридає: матеріали, матеріали. Знайшов десь іржаву ножівку та кістки мені носить, перед тим пообгризавши їх, мов голодний шакал. Теж мені матеріали, коштовність яка! Ну, кажи, для чого тобі припекло ножа?

— Увечері.

— Ох і впертий же ти хохол! Всі ви такі?

— А ти не впертий? — спитав Андрій.

— Та й я впертий, але у дев'ятнадцять років таким не був, як ти. Тобі ж дев'ятнадцять?

— Двадцятий пішов.

— Ах, ах, вони вже старі, їм уже двадцятий рік пішов,— жартома ляснув себе по стегнах Сашко.— Ну, кажи, навіщо тобі ніж?

— Не скажу.

— Тьфу, чортяка! І де ти взявся на мою голову.

Увечері Андрій виклав свій план Антропову й Банникову. Вони потихеньку проріжуть під нарами підлогу. Туди німці ніколи не зазирають і не зможуть помітити отвору. Після цього вони спускаються в підвал і або ж підкопуються під стіну в тому місці, де барак не обгороджений дротом, або ж, якось підібравши ключ, одчиняють двері, обеззброюють вартового, який стоїть надворі, й утікають. Є ще один шлях до втечі. З підвалу прорізати потихеньку дірку до солдатів, залізти вночі у їхні кімнати, пов'язати їх усіх, забрати зброю — і гайда!

— Ото вони будуть ждати, поки ти до них проріжешся,— насмішкувато сказав Антропов.— А крім того, ти забув про вартового, який стовбиче у нашім коридорі, і про надвірного.

— Вони здіймуть догори руки, як тільки побачать у наших руках зброю,— впевнено відповів Андрій.

— Здіймуть, то здіймуть, та спробуй її дістати, ту зброю,— продовжував вагатися Сашко.

— Я теж не дуже вірю в цей варіант,— сказав Андрій.— Він дуже небезпечний. Звичайно, найкраще було б одімкнути двері.

— А де ж ти візьмеш ключа? — запитав Антропов.

— Ключа треба зробити. Коли хтось з нас піде по брукву або по брикет, хай він зробить мірку з замка.

— Чим же ти її зробиш?

— А звідки я знаю? Може, хлібом, може, смоли шматок принесемо з залізниці, може, де-небудь воску дістанемо...

— У нас он, коли струму немає, свічки стеаринові дають,— втрутився Павлуня,— із стеарину можна зліпок ключа зробити.

— А ключ? — продовжував допитуватися Сашко.

— Ключ зробиш ти,— безапеляційно заявив Андрій.

— Я? Та з чого ж? І як?

— Це вже твоє діло. Придумай що-небудь, попроси Зепа, щоб він приніс тобі залізяччя, терпуга і що там ще треба. Пообіцяй зробити якусь дитячу іграшку, чи там що...

— Ото вірно,— підтримав Андрія Банников,— а то хрестики свої точиш, соромно дивитися.

— Ти з моїх хрестиків хліб їси! — огризнувся Антропов.

— Гаразд, не будемо сваритися,— заспокоїв друзів Андрій.— Отже, з завтрашнього дня — до роботи. Спершу ключ. Коли він буде готовий, почнемо різати підлогу. Добре було б, щоб різали одночасно у всіх трьох кімнатах. Не будемо ж ми втікати лише втрьох. Треба взяти з собою всіх тих, хто хоче. Тобі завдання, Сашко, виявити всіх бажаючих.

— А чого це ти розкомандувався? — образився Антропов.— Без року тиждень тут живеш, а командуєш, наче генерал.

— Ти всіх знаєш,— коротко відповів Андрій.— Рискувати ми не маємо права. А щодо командування, то я не командую, а просто говорю. Якщо в тебе є кращий план — викладай. Павлуня теж скаже своє слово.

— Чого тут розбазікувати,— кинув Банников.— Діяти треба. Втікати!

Несподіваний випадок одразу наблизив здійснення їхнього задуму.

Антропов, «відхворівши» свою норму, вийшов на роботу, і Зеп, щоб не виснажувати свого «компаньйона», поставив його на найлегшу роботу. Сашко повинен був у маленькім сарайчику на полустанку змащувати мазутом болти, набивати на нові держална кирки, гострити лопати і взагалі виконувати всю дрібну слюсарну роботу, яку давав йому майстер. Цілісінький день Сашко був у сарайчику сам. Солдат, який його охороняв, тинявся по полустанку, від нудьги забалакуючи то з випадковими дівчатами, то з начальником станційки, то з дітлахами, які іноді спускалися сюди з містечка, що лежало на горі. У нього була тільки одна турбота: щоб полонений, не дай бог, не втік. А що той робить, його мало цікавило. Сашко сам напросився якось піти в підвал за брикетом, всунув там у замкову щілину розім'ятий у руках кавалок стеарину і тоді почав у своєму сарайчику випилювати згідно з цією формою ключа. В нього було все необхідне: зубило, молоток, лещата, терпуги. Через тиждень важкий, незграбний ключ лежав на долоні в Андрія. Він передав його Павлуні, той повернув Сашкові, і так вони довго передавали цей ключ од волі один одному, обмацуючи його, немов сліпі, гріли теплом своїх рук. А Коваленко навіть понюхав.

— Чим пахне? — засміявся Антропов.

— Смалятиною,— весело відповів Андрій.

— Тепер од нас тільки смуга ляже,— усміхнувся Павлуня Банников, і це була перша його посмішка з того часу, як він прибув до штрафної команди.

З того дня всі вони жили єдиною думкою: різати! Різати, різати, різати підлогу, розпластавшись під нарами, скрадаючись, затамовуючи дихання. Старе, сухе дерево не хотіло піддаватися сталевому лезові ножа. Воно рипіло й плакало, і те рипіння в нічній тиші лунало по бараку, як грім. Тим, хто різав, здавалося, що вартовий у коридорі стишує свої кроки й починає прислухатися до підозрілих шерехів за дверима кімнат, до оцього незрозумілого рипу, до отого дерев'яного зойку, що бився під тісними нарами і ніяк не міг вибитися звідти.

Підлогу різали водночас у трьох кімнатах. Антропов зламав свою ножівку навпіл і зробив з неї два ножі, собі лишив швецький трикутничок. Втікати дало згоду чотирнадцять чоловік. Ін-

ші не вірили у втечу. Одні були надто виснажені, інші хворі, ще інші боялися холоднечі й незнайомих шляхів. Але вони не заважали тим, хто хотів визволитися, робити свою справу, навпаки, допомагали хто як і чим міг. Під нарами люди зміняли один одного через кожні півгодини. У всіх на руках з'явилися кривава-червоні пухирі, у всіх на обличчях лежала печать безсоння. Якби вартові пильніше придивлялися до своїх бранців, вони б багато дечого могли помітити в ці дні. Помітили б оті пухирі, і оту надзвичайну жадобу сну, яка проглядала у них в очах, і водночас якусь дивну, майже хворобливу піднесеність, жвавість рухів. Навіть голоси в полонених тепер звучали інакше: дзвінко, з викликом, сміливо. Але зовні все було благополучно, так само відмовлявся від роботи впертий Коваленко, так само потроху пробували хворіти то одні, то другі, і їх гнали спершу до лікаря, а тоді на роботу, так само приходив уночі, коли випадала його черга вартувати, Зеп, приносив хліб і забирав хрестики, зроблені з його «матеріалів».

І ось нарешті настала та ніч, ніч чотирнадцяти. Ще вчора був зроблений останній надріз, ще вчора на маленькі, як віконна кватирка, ляди під нарами було накидано всякого лахміття, щоб випадковий погляд когось із солдат не звів нанівець усієї роботи. Та хіба тільки роботи? Надії!

Сьогодні, як тільки поснуть на своїй половині солдати, коли кроки вартового в коридорі стануть млявими й повільними, вони, всі чотирнадцять, спустяться один за одним у таємничу підвалу і, зібравшись там, одчинять двері.

Тільки подумати — сьогодні вони одчинять двері!

Андрій поліз першим. Він обережно спустився вниз і, переконавшись, що в підвалі тихо й порожньо, шепнув Антропову, який чекав черги:

— Порядок!

Хтось, як було домовлено, стукнув у стіни, щоб подати сигнал сусідам.

Підвал став наповнюватися людьми. Вони мовчали, тільки дихали часто-часто, як після тривалого бігу, дихали самими вершечками легенів, востаннє вдихали повітря неволі, повітря рабства. Коли спустилися всі чотирнадцять, Андрій обережно, мацаючи темряву руками, попрямував у той куток, де була насипана невеличка купка картоплі. Всі пішли за ним. Вони заздалегідь домовилися, що кожен набере в кишені (тільки в кишені — не більше!) картоплі, щоб мати бодай якийсь харч на дорогу. Три дні перед цим уся команда зовсім не їла хліба, зберігала його для втікачів, тепер ось ще ці кілька картоплин — от і все, з чим вони мали пройти сотні кілометрів через усю Німеччину, через гори й ріки, крізь застави й рубежі.

Пройти, щоб добратися до рідної землі. А там знову в бій, на фронт. О, як вони битимуться, як відвойовуватимуть для себе, для своїх дітей, для всіх прийдешніх поколінь право вільно

дихати повітрям, пити воду з своїх рік, їсти свій, кроплений лише потом, а не кров'ю й слізьми хліб.

І хай буде так, і тільки так!

До картоплі було далеко. Коли Андрій подумав про те, що їм усім доведеться звідти йти знову через увесь підвал, він навіть вилаявся про себе. Ніхто не думав, що це буде так важко робити. Чотирнадцять чоловік у темряві не бачили один одного і через те просувалися надміру обережно. Скільки ж це буде тривати? Півгодини? Годину? Чи не товктимуться отут вони до світанку?

— Швидше! — видихнув ледь чутно Андрій, і те слово передалося всім. Швидше, швидше, мерщій звідси!

Він уже був біля картоплі. Вже його пальці обхопили дві холодні, гладенькі кульки, і він знав, що ось зараз ці кульки покотяться в його кишеню і він здригнеться од їхнього холодного дотику до свого гарячого тіла.

Але тієї ж миті його пальці випустили обидві картоплини, й ті з м'яким стуком знову впали на купу.

Десь надворі щось ревнуло моторошним, металевим голосом: «Ву-у-у-у-у! Ву-у-у-у-у!» — одразу ж застукотіли в бараці солдатські чоботи, одразу хряпнули двері, одразу забрязкотіли засуви і пролунала команда, розгублена, злякана, але категорична:

— Тривога! Всім строїтись! Негайно!

Надворі загомоніли — мабуть, вартового питали про щось з ганку, в кімнатах полонених почулася метушня.

Повітряна тривога. Де вона взялася, така невчасна й непотрібна? Вони знали з газет про те, що англійські й американські літаки бомблять німецькі міста, бачили іноді вдень, як далеко-далеко пропливають у високому небі сріблясті металеві птахи. Але щоб була тривога на оцій миршавій станційці, щоб залізний голос сирени краяв нічне повітря саме тут, над оцим нещасним бараком? Про це вони не думали ніколи.

Досі несподіванки допомагали їм, тепер усе гинуло, і причиною цього була безглузда, дика, жахлива несподіванка.

Що було робити? Пробувати відчиняти двері? Але біля них тупцювався вартовий і, щоб перемогти страх, весь час перемовлявся з своїми товаришами, які ще, мабуть, одягалися. В бараці вже, певно, всіх вигнали в коридор і зараз почнуть лічити. Крізь нещільно прилаштовані ляди в прорізаних отворах їм було видно, що в кімнатах уже запалили світло, отже, пробувати вилазити з підвалу не мало ніякого сенсу. Досить лиш комусь із солдат зазирнути до першої-ліпшої кімнати, побачити, як з-під нар виповзає полонений — і все пропало.

Вони стали радитись між собою. Пошепки, хапливо радитись, бо не було часу на роздуми. Банников запропонував одчиняти двері й кидатись на вартового. Хай одного-двох уб'є, зате всі інші врятуються. Андрій не заперечував проти цієї думки.

Аби тільки не повертатися в барак. Зате обережний Антропов не погодився з Павлунею.

— Навіть коли нам удасться прибрати вартового,— сказав він,— однаково ніхто не врятується. Вони піднімуть усю округу, полюватимуть на нас, як на зайців. Якщо вже втікати, то втікати без шуму. А так...

— Що ж ти пропонуєш? — нетерпляче спитав його Банников.

— Пересидимо тут. Солдати злякалися повітряного нальоту й поженуть наших хлопців куди-небудь у поле, подалі од станції, не рахуючи. А ми підождемо, поки вони собі підуть, і вже тоді — раз і в дамках! Чуєте, яка там біганина? Вони поспішають покинути барак.

Нагорі й справді зчинився страшенний лемент і колотнеча. Хряпали двері, тупотіли ноги, чулися якісь нерозбірливі вигуки, і крізь усю цю мішанину звуків виразніше й виразніше долинало повторюване на різні лади, настирливе, монотонне «Айн, цвай, драй... зіб унд цванціг... драй унд драйсіг...»

Вартові лічили полонених.

— Не я казав,— зловісно прошепотів Банников.— Антропов, давай ключ! Будемо вибиратися звідси. Я йду першим!

— Без сопливих обійдемося,— сказав Антропов і посунув до дверей, розштовхуючи товаришів. Він поспішав і через те налетів у темряві на купу брикету. Спіткнувшись, Сашко впав і міцно, майже вголос вилаявся. Хтось допоміг йому підвестися.

— Ключа не загубив? — спитав Андрій.

— Та ні,— відповів Антропов і пішов уперед вже обережніше.

В бараці в цей час загриміло ще дужче і раптом усе затихло.

— Підожди, Сашко,— зупинив Антропова Андрій.— Там щось сталося.

І в цей час згори, з одного з прорізаних отворів, почувся голос когось з тих тридцяти трьох, що лишилися:

— Хлопці, вони побігли вас шукати в дворі й у підвалі. Мерщій сюди!

І люди, задихаючись од хвилювання, квапляючись, обламуючи нігті об грубі дошки, полізли знову туди, звідки півгодини тому пішли, як здавалося, назавжди.

Андрій хотів лізти останнім, але Антропов грубо штовхнув його до отвору й сказав:

— Не строй з себе рицаря. Я винний, я і лишаюся в ар'єргарді. Не послухав Банникова й тебе, дурень!

Німці увірвалися в підвал тоді, коли Антропов закривав отвір.

— Світло! — заревів Зеп і вистрелив прямо в далеку осяйну смугу. Куля бренькнула об дошку в кількох метрах од отвору,

біля якого ще вовтузився Антропов, і вгрузла в землю десь у найдальшому кутку підвалу.

Надворі знову завила сирена, попереджаючи, що тривога минула, літаки завернули кудись убік. Як згодом довідалися полонені, то була не бойова тривога, а лише попередження. Тому-то солдати не дуже й поспішали, тому помилковим виявився розрахунок Сашка Антропова.

Не знайшовши нікого в підвалі, але переконавшись, що з усіх кімнат туди пророблені отвори, солдати повернулися в барак і знову вигнали всіх полонених у коридор. Тепер у коридорі стояло сорок сім чоловік. Прийшов начальник команди, товстий, хворобливий фельдфебель, довго придивлявся до кожного з полонених, тоді одвернувся й, не підвищуючи голосу, наказав:

— Тим, що були внизу, вийти вперед.

Ніхто навіть не поворухнувся.

— Чотирнадцять чоловік — вперед! — заревів Зеп, заганяючи патрон у патронник.

Гауптфельдфебель зупинив його порухом руки.

— Я ще раз наказую вийти вперед тим, хто був у підвалі,— повторив він.— Якщо ж вони не хочуть цього робити, то хай ті, що лишалися в кімнатах, назвуть утікачів. Ну!

Сорок сім чоловік мовчали.

— Ти! — підбіг Зеп до Андрія.— Ти розумієш по-німецьки, перекладай слова пана гауптфельдфебеля.

Коваленко одвернувся вбік, щоб не дивитися на червону фізіономію єфрейтора.

— Ти чого крутишся! — засичав той.— Я тебе покручусь, бандит! Перекладай!

Андрій глянув на Зепа й усміхнувся. Тепер він уже знав, що ніхто з команди не викаже втікачів.

— Всіх надвір! — наказав гауптфельдфебель.

Їх вигнали з барака, не дозволивши взяти шинелей, і наказали построїтися вздовж колючого дроту обличчям до ріки.

Йшов дощ, холодний осінній дощ, темне важке небо нависало над їхніми головами, біля ніг тихо хлюпала річка і дихала свіжою вологою в білі, безкровні лиця. І кожен з них пожадливо ловив цей вічний голос води і намагався ввібрати очима тьмяний полиск чужої, байдужої ріки, яка в цю хвилину смертельного одчаю чимось усе ж нагадувала кожному його рідну ріку.

А позаду бігали вартові, клацали затворами й гарчали, хрипіли, мов повішені:

— Хто був унизу? Хто хоче сказати? Три хвилини на роздуми — інакше всі будуть розстріляні!

Всі, то й усі. Вони були солдатами й знали, що смерть теж треба заслужити. А хіба вони її не заслужили? Щоправда, героями їм стати не вдалося, вони зробили менше, ніж могли, але

ж ніхто не буде дорікати їм, що вони сиділи склавши руки. Хочуть стріляти? Хай стріляють.

Минуло вже не три хвилини, а ціла година. Стало світати. Солдати поставили біля воріт ручний кулемет і тепер ходили по черзі в барак грітися, а полонені стояли обличчям до ріки, підставивши спини під постріли. Вони зливалися в суцільну, непробивну стіну, були далекі від покори, ці сорок сім радянських полонених офіцерів.

Полонені стояли до наступної ночі. Стояли мовчки, непорушно, мов закам'янілі. Вони не здалися. Здався гауптфельдфебель. Він наказав їм розійтися. Він говорив ще щось про свої почуття, про свою людяність і доброту, але їх це не цікавило. Вони знали, що боротьба тепер лише починається, і кожен думав про своє місце в цій боротьбі.

Зеп приніс знайдені ним в кімнатах три ножі, зроблені з його «матеріалів», і помахав ними перед носом у Антропова:

— Ти, проклятий бандит! Це твоя робота!

— А хто робив комерцію? — примружив око Сашко.

— У-у! — затупотів ногами єфрейтор.— Геть в барак! Я тобі покажу тепер комерцію!

Отвори під нарами були зацементовані.

— Доведеться різати в іншому місці,— пожартував Антропов, але його жарту ніхто не підтримав. Зате прийшов одноокий Фрідріх і наказав виносити в коридор весь одяг і колодки.

— А ми ж як? — поцікавився Антропов.— У самій білизні будемо!

— Заткни пельку! — визвірився на нього Фрідріх.— Тепер щовечора будете здавати обмундирування в кладовку. Вранці одержуватимете назад.

— От сволота,— вилаявся Антропов,— доведеться в самих підштаниках через усю Німеччину бігти.

— Не дуже-то побіжиш,— похмуро зауважив Банников.

— А хіба ти холоду боїшся? — ущипливо запитав його Сашко.— Ти ж сибіряк.

— По-твоєму, сибіряки повинні без штанів по морозу бігати?

— Ну, ми ж все-таки в підштаниках.

— От я подивлюся, як ти будеш у підштаниках втікати, то, може, тоді й сам за тобою побіжу,— сказав Банников.— Казав, давайте одчиняти двері,— не послухав мене...

— Не треба сваритися, хлопці,— заспокоїв товаришів Андрій.— Ніхто не винен у нашій невдачі. У всякому разі, ми не винні. Будемо ждати іншої нагоди.

— Діждешся,— буркнув Павлуня,— тут якраз діждешся...

Цілу зиму Андрій думав про нову втечу. Тепер їх возили на роботу в гори розчищати залізницю од снігу. В долинах сніг

випадав рідко і одразу ж танув, зате в горах його навівало стільки, що зупинялися поїзди.

Про ту осінню подію гауптфельдфебель нікуди не повідомляв: боявся, щоб його не звинуватили в недогляді. Зате він подбав, щоб полоненим жилося ще гірше, ніж перше. В команді з'явилося ще три вівчарки, кількох старих конвоїрів замінили такими головорізами, як Зеп і Фрідріх, полоненим зменшили порцію хліба і в необмеженій кількості частували ударами й лайкою. Засумував навіть Антропов, який не мав тепер «підробітків». Він утратив свою самовпевненість, на роботі й у бараці вже не чути було його дотепів, частіше чулися зітхання.

— Я дурень,— казав він, умощуючись увечері на своє місце біля Андрія і Павлуні,— ох, який же я дурень, мої дорогі хлопчики! Я прогаяв тут до вашого приїзду цілого півроку. Півроку!

— Тепер от теж місяців чотири пропаде,— підтримував його Банников.

— Прийде весна — і я запропоную вам новий план втечі,— заспокоював друзів Андрій.

— Де ж ти його візьмеш, хлопчику? — не вірив Сашко.

— О, в мене од планів аж голова болить,— сміявся Андрій.— Але я бракую їх один за одним. Бо мені заважає зима.

Зима стугоніла над покрівлею барака холодними вітрами, жбурляла пригорщі білого снігу на чорні сумні руки оголених лісів, різала прозорою гострою кригою дзюркотливі води рік. Вона була одноманітна, як ота бруква, що нею годували полонених. Годі було ждати від неї якихось новин: новини йшли здалеку, відти, де зима інша, своя, рідна, де ліси не скніли в покорі, а висипали на фашистські полки цілі армії партизан, де могутні ріки стелили льодові мости під ноги радянським солдатам і грізно бунтували, коли на них ступала нога завойовника.

Але й ця передостання німецька зима принесла нарешті полоненим теплу радість.

Як і колись, вони бігли до поїзда під гавкіт вівчарок, товпилися у вузеньких дверях вагона, дрімали на вичовганих лавах, а увечері поверталися на свою станцію і стрибали просто в сніг, щоб, виборсавшись із заметів, бігти до барака. Цивільних німців вони майже не бачили. Доктор Геббельс уже давно розпорядився на всіх німецьких станціях вивісити лозунг про те, що непотрібні поїздки затягують війну. У вагонах висіли панічні плакати з написом: «Перемога або більшовицький хаос». Кожен німець, хотів він того чи ні, мав дбати про перемогу у війні, а не сновигати по фатерлянду. Ось чому вагони торохтіли напівпорожні і наповнювалися лише тоді, коли з якого-небудь розбомбленого міста переїздили біженці.

Полонені звикли жити в оточенні конвоїрів і жовтооких вівчарок, жоден з них ніколи не думав, що може з'явитися якась зовсім стороння людина й подати м'яку, теплу руку з того світу,

який починався за колючим дротом, за багнетами вартових, за наїжаченими, як у вовків, спинами вівчарок.

Якось ранковий поїзд запізнився, і їм довелося ждати його мало не з годину. Вартові, щоб мати всіх перед очима, повели їх на освітлений двома синіми ліхтарями перон. Був морозець, і люди, у яких кров уже давно перестала гріти тіло, вицокували зубами, вистукували по перону дерев'яними колодками, хукали в руки, стріпувалися, немов птиці після дощу.

Як завжди, на пероні не було жодної душі, крім них. І раптом у дерев'яний стукіт їхніх колодок вплівся новий, зовсім сторонній звук: м'яке, майже ніжне дріботіння жіночих закаблуків. Цей звук полоснув кожного з них по серцю. Хода матерів, сестер, дружин і дочок вчулася їм. Те, про що вони уникали згадувати, щоб не завдавати болю своїм змученим серцям, тепер само проривалося до свідомості.

Андрієві згадалася мати. Згадалося, як вона вставала вдосвіта, топила піч гречаною соломою, тоді надягала зелену шерстяну, ще дівоцьку, свою спідницю, високі, на шнурках жовті полуботки, з гострими, твердими закаблуками, будила сина, що дрімав за теплим коминком.

— Вставай, Андрійку, підметеш у хаті, а я тобі гостинчика з базару принесу.

Вона збризкувала долівку й поспішала на базар, а він, усміхаючись після сну, злазив з печі, знаходив під припічком віник, витягав його на середину хати, сідав на нього, як на коня. Він їздив по хаті, поки чув на ганку м'який стукіт маминих закаблуків. Мама вже була в хаті і вже діставала з кошика довжелезну з китицями цукерку і говорила своїм ласкавим, красивим, найкрасивішим у світі голосом:

— А ти й досі підмітаєш, гультіпако? Ой, що ж мені робити з цією дитиною!

Катиних кроків він не пам'ятає. Тоді взимку вона ходила в білих пояркових валяночках. А в кімнаті, боячись розбудити Андрія, теж взувала щось м'яке й нечутне, здається, повстяні пантофлі.

Яка це була мука — не мати змоги згадати кроків твоєї коханої!

А той стукіт жіночих закаблуків, який роз'ятрив серця всім полоненим, раптом замовк. На пероні біля єфрейтора Зепа стояла невисока дівчина, в сірому пальтечку, в темних вузеньких штанях, в картатому платочку, недбало накинутому на пишну біляву зачіску. Її обличчя тьмяно біліло в примарному світлі синього ліхтаря і лише на місці очей плавали великі круглі озера темних тіней. Мить дівчина дивилася на невідомих їй, дивних людей, тоді повернула ніжне кружало свого обличчя до високого Зепа, і між ними відбулася така розмова:

В о н а. Це, мабуть, ті руські офіцери, що живуть у бараці?

В і н. Ви вгадали, фройляйн.

Вона. Вони такі нещасні.
Він. Вони комуністи.
Вона. Але ж їм холодно! Чому ви не заведете їх до вокзалу?
Він. Вони звикли до холоду. Руські не бояться холоду.
Вона. А які вони худі! Боже, які вони худі! Вони ж, мабуть, голодні!
Він. Ха! Вони звикли до голоду.
Вона. А чому вони такі брудні й обірвані?
Він. Вони звикли до бруду.
Вона. Це неправда.
Він. Фройляйн!
Вона. Так, ви говорите неправду!
Він. Можете спитати у моїх товаришів.
Вона. Я спитаю у них, у руських.
Він. З ними розмовляти заборонено.
Вона. Тоді я подивлюся на них. Я все побачу й без слів.
Він. Стояти біля них теж не можна.
Вона. Але ж чому?
Він. Такий наказ.
Вона. Для мене наказу не може бути. Я не солдат.
Він. В Німеччині всі солдати.
Вона. Це неправда.
Він. Фройляйн!
Вона. Не кричіть — я вас не боюсь. І вони... теж не бояться.

Дівчина пройшла повз полонених, пильно приглядаючись до кожного, і зникла за рогом станційного будинку, як лісова мавка. Андрій не пропустив жодного слова з її розмови з Зепом.

— Про що вони торохтіли? — штовхнув його під бік Антропов.

— Про погоду,— буркнув Коваленко.

А Зеп підійшов до одноокого Фрідріха, запалив сигарету й спитав, намагаючись надати голосові якомога спокійнішого звучання:

— Що то за краля?

— Дочка нашого начальника станції,— відповів одноокий.— Ти хіба її не знаєш?

— Вперше бачу.

— Вона недавно приїхала. Училася десь чи то в Кельні, чи в Марбурзі. Їхній університет розбомбили — от вона й приїхала до батька.

— Але ж видно й штучка!

— Дівчина як дівчина.

— А ти, як був дурнем, так ним і залишився. Треба було, щоб руські тобі й друге око вибили, тоді б ти порозумнішав.

— Тварюка ти, Зеп, і більше нічого,— вилаявся одноокий і сплюнув.

Підходив поїзд, починалася посадка.

А увечері, коли вони сипалися з вагона, як горох з мішка, з-за шпал знову з'явилася дівчина в сірому пальтечку, мовчки підбігла до Павлуні Банникова й тицьнула йому до рук невеликий пакуночок.

— Сховай! — шепнула вона і, гордо піднявши голову, пішла прямо на Зепа. Єфрейтор відступив убік, даючи їй дорогу, розкрив був рота, щоб щось сказати дівчині, та тільки махнув рукою.

В себе в кімнаті Банников розгорнув пакунок. Там лежало два бутерброди з сиром і ковбасою і три тюбики дропсовських цукерок, схожих на пілюлі. Ні слова не кажучи, Павлуня загорнув у папір бутерброди й цукерки і поклав пакунок на поличку, прибиту в нього в узголів'ї.

— Ти що? — здивувався Антропов.

— Оддам їй назад. Я не жебрак, мені милостиня не потрібна.

— Ну, дурило! — вигукнув Антропов.— Таж не тобі вона самому, всім принесла!

— То вона, як Ісус Христос, хоче двома скибками сорок чоловік нагодувати? — насмішкувато подивився на нього Банников.

— А тобі хотілося, щоб одразу мішок дали? Зрозумій же ти, що німці теж одержують на день трохи більше хліба, ніж ми з тобою. Чув, он Андрій читав, як доктор Геббельс хвалився, що вони кожному німцеві дають двісті сорок грамів хліба на день? Тут, брат, не розженешся. Правда, Андрію?

— Я не знаю,— відповів Коваленко.

— От туди к бісам! — сплеснув долонями Антропов.— Комісар — і не знає! Ти нам скажи — можна цей хліб їсти чи ні?

— Мабуть, можна,— подумавши, сказав Андрій.— Вона, здається, гарна дівчина.

— Чуєш? — закричав Сашко.— Навіть наш комісар визнав, що дівчина гарна, а ти антімонію розводиш. Діли бутерброди на всю братву!

— Діли сам,— огризнувся Банников.

Але Антропов помилився. Дівчина й не думала нагодувати всю команду, бо це було рівнозначно тому, щоб наповнити бездонну бочку, маючи одну-однісіньку склянку води. Наступного вечора вона знову підбігла до Банникова і дала йому пакуночок, тоді ще й ще раз. Вона не помилилася жодного разу і з'являлася, мов з-під землі, саме в тому місці, де був Павлуня. І все це мовчки, швидко, тільки кресала поглядом по гострих вилицях полоненого, але хіба ж Павлуня був здібний читати дівочі погляди!

Він вважав, що дівчина дає бутерброди йому через те, що він найхудіший і, мабуть, найжалюгідніший з усієї команди. Ця думка мучила його, він майже не спав ночами, і Андрій часто прокидався тепер од якогось скрадливого хлипання.

— Павлуню, що з тобою? — питав він товариша. Але Банников вдавав, що спить і не озивався. Врешті він не витримав і якось, вибравши хвилину, попросив Андрія:

— Скажи ти їй, щоб вона мене облишила. Чого їй треба? Скажи, Андрію, прошу тебе.

Увечері, коли дівчина з'явилася біля вагона, Андрій неголосно сказав їй:

— Нам потрібні свіжі газети.

Вона тріпнула віями і пішла, не забувши лишити в руці Банникова білий пакуночок. А на другий день бутерброди вже були загорнуті в останній номер «Фелькішер беобахтер». З газети Андрій довідався про розгром німців під Корсунем-Шевченківським. Банникову він сказав:

— Вона співчуває нам, і ти, будь ласка, перестань комизитися. Зрозумів?

— Хай вона тобі й співчуває,— похмуро промовив Павлуня,— а мені сестри-жалібниці не потрібні.

Через день дівчина заговорила сама.

— Мене звуть Теа,— сказала вона Андрієві.— А його?

— Павлуня,— відповів Коваленко.— Пауль.

Вона усміхнулася, коротко зітхнула й пішла вздовж вагонів.

Ніхто більше не сумнівався, що Теа закохалася в Банникова. І лише тепер усі звернули увагу на те, що Павлуня дуже вродливий, що таких сірих розумних очей, як у нього, немає ні в кого, що ніхто не тримає так гордо й красиво голову, як він. Він був наймолодший у команді, окрім Андрія, але Андрій, високий, зсутулений, з глибокими очима, видавався поряд з Банниковим старішим років на десять. І ще, мабуть, було щось у виразі обличчя сибірського юнака таке, що мимоволі привертало до нього увагу.

Невгасимий вогонь жадоби волі горів у Павлуниних очах, і Теа, мабуть, помітила його в той морозяний синій ранок і вже не могла тепер забути.

То була дивна любов. З короткими, як блискавка, побаченнями, з уривчастими, як лайка, розмовами через перекладача Андрія, любов без ласкавих слів, без обіймів і поцілунків. Інколи ранковий поїзд затримувався, бо тепер то там, то там англійські й американські літаки розбомблювали залізницю. Тоді Теа підходила ближче до полонених і говорила-говорила з Павлунею. Солдати дивилися на це крізь пальці, бо не хотіли сваритися з начальником станції, який завжди затримував поїзди на дві хвилини, щоб команда встигла сісти у вагон. Вони вважали, що дівчисько просто задовольняє свою цікавість. Ну то й нехай собі задовольняє!

А Теа захоплювалася і тим, що Павлуня сибіряк, і тим, що він, виявляється, був танкістом, і його манерою говорити, його суворістю.

— Він завжди злий,— говорила вона Андрієві,— але це неправда. Він лише удає з себе злого, а насправді він добрий. Правда ж, добрий? Спитайте його.

— Вона каже, що ти, мабуть, ніколи б не зміг покохати таку дівчину, як вона,— казав Андрій Павлуні.

— І чому так влаштовано, що ми вороги? — дивувалася Теа.— Спитайте його.

Андрія вона нічого не питала, так ніби не вірила йому. Любов засліплювала її і не давала змоги розгледіти того, хто стояв між нею й коханим.

— Вона переконана, що фашистам скоро кінець,— говорив Коваленко Павлуні,— і що тоді нашій з нею дружбі ніщо не заважатиме.

— Рано думати про дружбу,— суворо стискував рот Банников.

Ці розмови нагадували щось вичитане з старого роману. Андрій боявся, що в нього врешті не вистачить ні сили, ні вміння балансувати поміж ласкавою, довірливою Теою і колючим, неприступним Павлунею. Він картав себе в думці за те, що потрапив у таке становище, але подіяти нічого не міг.

Весь час він повинен був думати про інших, про своїх товаришів, жодного разу не подумавши про себе. Різав стінку вагона, щоб визволити товаришів, приймав побої на кам'яному кар'єрі за товаришів, тоді тут, на залізниці! Тепер от став якимсь посередником у цій дивовижній, нещасливій, не баченій ніколи любові.

А хіба твоє кохання, Коваленку, було щасливішим? Хіба не болить твоє серце від кожної згадки про ту дівчину з волзького міста, яку ти поцілував, уперше в житті поцілував? А оті старі солдати, які, вмираючи, лишають на білім світі сиріт,— хіба вони щасливіші?

Не було потреби мірятися й рахуватися — хто зазнав більшого горя. Страждання цілих народів лягли на терези часу, і знак терезів показував неминучість: відплату.

Поспішай, Коваленку! Ти теж боржник, ти теж маєш відплатити фашистам. Ти і твої друзі.

І хай буде так.

А вже йшла весна сорок четвертого року. Знову возили їх закінчувати ту сховану в лісах колію, знову гупав об рейки важезний «бубі», і сухо цокали по каменях важкі кирки. З села до барака привезли гарбу житньої соломи для набивання матраців, у яких була сама труха.

Десь у горах танули сніги, і Едер вийшов з берегів, загрожуючи затопити ту половину барака, де жили полонені.

— Може, знесе нашу загорожу,— казав Антропов.— Прокинемося уночі, а кругом вода хлюпотить. Лягай горічерева й пливи собі за течією.

Сашко за зиму схуд, почорнів, постарішав.

— Ех, ухопитись би за що-небудь та чкурнути звідси,— часто зітхав він.— Андрію, придумай, га?

Вони саме набивали матраци соломою, коли до них прийшла Теа. Вона стала оддалік, біля вартових, бо наблизитися до полонених їй тут не дозволялося. Андрій крадькома глянув на Павлуню й побачив, як той почервонів. «Ага,— подумав він,— та ти, брат, тільки удаєш з себе байдужого, а насправді...» І тут же одчайдушна, безумно смілива думка застрибала в його голові, мов неслухняна дівчина-пустунка. Він встав і пішов прямо на Теу. Дівчина злякано дивилася на нього, не розуміючи, що він хоче зробити. Адже полоненим заборонено спілкуватися з цивільними, надто з жінками. І це ж не станція, де важко розрізнити випадкових пасажирів од постійних мешканців, де ніхто нічого не може помітити. Тут, на цьому белебні, все видно, все помітно.

Невже він хоче сказати їй щось, передати од Пауля в присутності солдат?

— Ти куди? — крикнув Андрієві Зеп.— Чого тобі тут треба?

— Я хотів сказати, що ми вирішили зробити для фройляйн маленьку скриньку з оцієї соломи,— показав на солому Андрій.— Це буде дуже красива скринька.

— Гм,— буркнув Зеп,— як же це ви її зробите з соломи?

— Для цього нам потрібний лише шматок картону і шматочки якої-небудь кольорової тканини, що-небудь з обрізків.

— Он ба,— зацікавився єфрейтор,— та ти, виходить, спеціаліст?

— Так, я вмію робити багато речей з соломи,— підтвердив Андрій.— Я з України, у нас багато пшениці й жита.

— Ти з України? — здивувався Зеп.— Ніколи не думав. Ну, йди! Фройляйн, я думаю, не відмовиться од вашого подарунка, коли він буде вартий того.

— Я заздалегідь вдячна вам,— швидко промовила Теа.

— Ці свині повинні робити для нас усе й без подяки,— самовдоволено промовив Зеп.— Можете не турбуватися, фройляйн. А все, що буде треба для роботи, я дістану сам, коли дозволите.

— Я вам теж допоможу,— сказала Теа.

— Ха! Ми з вами можемо стати друзями! — зареготав єфрейтор.

— Якщо ви не будете ображати ваших бранців.

— О, вони справжні свині, фройляйн, даю вам слово честі.

— А ви?

— Що я?

— Ви кращий за них? Ви всі кращі?

— Ми — німці.

— Мій батько теж німець,— болісно всміхнулася Теа.— І я теж.

Вона круто повернулася і пішла до мосту, якось по-чоловічому горблячись, сумно схиливши голову.

— Знову отой мерзотник образив дівчину,— сказав Антропов,— я на твоєму місці, Павлуню, розвалив би йому голову.

Андрій подивився на Банникова. У того на очах стояли сльози.

Увечері Зеп разом з одноokим Фрідріхом прийшов до кімнати Коваленка. Андрій, у довгій білій сорочці, босий, як біблійний апостол, сидів посеред нар і плів з соломи золотаві змії. Зеп од здивування навіть рота розтулив. У Фрідріха заблищало його єдине око. Вони ніколи до того не бачили такої краси.

— І оце ти плетеш з самої соломи, чоловіче? — не повірив єфрейтор.

— Вже ж не з золота,— знизав плечима Андрій.

— Але це справжнє золото! — захоплено вигукнув одноокий.

— Ти там багато розумієш! — одмахнувся од нього Зеп.— Що тобі треба? — звернувся він до Андрія.— Які матеріали?

Андрій повторив, що йому потрібний картон, а також клаптик кольорової матерії. Крім того, трохи ниток. У нього є нитки, але вони грубуваті для цього.

— Домовились,— сказав Зеп.— Завтра ти матимеш усе, що треба. Вночі якраз моя вахта, і я принесу тобі матеріали.

До тієї ночі вони готувалися ще ретельніше, ніж тоді, коли прорізали підлогу. Зепа брав на себе Банников. Андрій і Сашко мали тільки допомагати йому. Коли Антропов висловив сумнів щодо того, чи вдасться Павлуні одним ударом покласти такого бика, як єфрейтор, Банников зневажливо посміхнувся і сказав:

— Шкода, що ти мій друг, а то б я показав тобі свої здібності. Ти коли-небудь чув про джіу-джитсу?

— Трохи чув,— признався Антропов,— але бачити — не бачив. По-моєму, про неї тільки в книжках пишуть.

— А я бачив,— сказав Павлуня.— У нас у селі жив китаєць, який міг покласти навіть ведмедя, не те що людину. От, наприклад...

І він узяв Сашка за руку. Той засичав од болю.

— Пусти, чорт! — гукнув він.— Що ти робиш?

— Тепер віриш? — засміявся Павлуня.

— Та вірю, ну тебе до біса! В тобі талантів, бачу, цілий міх. То любовником став, то раптом борцем виявився. А таке ж ніби непоказне.

— Великий верблюд, та на ньому воду возять, малий соболь, та його на голові носять,— знову засміявся Павлуня, відпускаючи руку Антропова.

Уночі ніхто в кімнаті не спав. Ждали Зепа. Домовленість була тверда. В'яжуть єфрейтора, забирають його гвинтівку, обеззброюють сонну варту, примушують до здачі того солдата, що вартує надворі, і всією командою прямують на схід, до лінії фронту, до своїх. Андрій повідомив, що їм з Банниковим удалося дістати невелику географічну карту Німеччини, і хоч він не сказав, як саме це їм удалося, всі зрозуміли, що карту принесла Теа. Компаса в них не було, та він не дуже був і потрібний, бо в Німеччині всі автостради й шосе були втикані покажчиками і орієнтуватися можна було з допомогою самої карти. Очолювала всю операцію трійка: Андрій, Павлуня й Сашко. Про подальше говорити уникали. Треба було зробити перший крок.

Десь після півночі на дверях кімнати забрязкотів замок. Зеп увійшов веселий, забризканий теплим весняним дощем, недбало закинувши гвинтівку за плече. Але, як і вчора, він прийшов не сам, а з однооким. Фрідріх став на порозі кімнати, і, хоч у нього гвинтівка теж висіла на ремені, він міцно тримався за неї і готовий був щомиті зчинити тривогу.

План, з такою ретельністю розроблений Андрієм і Павлунею, летів шкереберть. Андрій сидів на нарах, плів джут, тоненькі соломинки мелькали в його руках, мов золоті спиці, його очі пильно слідкували за роботою рук, але думки юнакові були далеко звідси. Він думав про нову невдачу. Невдачі переслідували його в цій країні на кожному кроці. Коли ж цьому буде край? Він не сидів склавши руки. Він весь час намагався пробити той мур, що відгороджував його і його друзів од свободи. А наслідки?

— Чоловіче! — вигукнув Зеп.— Та ти плетеш ще краще, ніж учора. Фрідріх, подивись-но на цю штуку.

Фрідріх недовірливо хмикнув і підійшов до нар. І тоді сталося несподіване для всіх. З-за Андрієвої спини тонкий і нагальний, мов стріла з лука, вилетів Павлуня Банников і черкнув ребром долоні по шиї єфрейтора. Зеп гикнув, як молодий лошак, захрипів і став валитися додолу, просто на гарячу залізну пічку. Одноокий рвонув з-за спини гвинтівку, але Андрій, одкинувши вбік свою солому, упав на нього згори всім своїм кістлявим тілом, і Фрідріх загримів поряд з єфрейтором.

— Не кричи, а то вб'ємо,— прошепотів йому в обличчя Андрій.

На допомогу Коваленкові кинулося одразу десять чоловік. У Фрідріха вирвали з закляклих рук гвинтівку, закрили йому рота, тоді скидали з себе німецькі трикотажні сорочки, тягучі, мов гумові, і в'язали руки і ноги одноокому й Зепові, який хрипів і косив ногами по підлозі.

Після цього Андрій і Павлуня з зарядженими гвинтівками в руках, босі, без сорочок, пішли по коридору, прямуючи на половину солдатів. За ними йшло все населення барака, сорок

п'ять чоловік, теж босі, теж майже всі без сорочок, худі, тремтячі, але рішучі.

Двері до солдатських кімнат виявились непозамиканими. Андрій мовчки показав рукою товаришам, щоб вони розділилися на три частини і водночас увірвалися до всіх трьох кімнат. Сам він одчинив двері кімнати гауптфельдфебеля.

Начальник команди спав на коротенькому дерев'яному ліжку; сам коротенький, мов качан капусти, підклавши долоні під щоку. На стільці, що стояв біля ліжка, висів фельдфебельський мундир, поверх нього чорнів широкий пояс з трикутною кобурою парабелума. Андрій розстебнув кобуру, витяг звідти пістолет, перевірив, чи він заряджений, і злегка штовхнув гауптфельдфебеля.

Той щось муркнув і хотів був перевернутися на другий бік.

— Встаньте, будь ласка,— сказав йому Андрій.— Ви мене чуєте, вставайте!

Гауптфельдфебель глипнув одним оком на білу, напівголу примару, що стовбичила в темряві, і знову муркнув щось сердите й нерозбірливе.

— Гауптфельдфебель, ви арештовані! — голосно промовив Андрій, і від цих слів начальник команди миттю сів на ліжкові.

— Що? — спитав він.— Що таке?

— Виходьте в коридор,— наказав Андрій, відчиняючи двері в освітлений коридор, де вже чулася метушня.— Ви арештовані. Ясно?

Гауптфельдфебель схопився з ліжка і хотів бігти в коридор, як був. Але Андрій зупинив його.

— Одягніться,— наказав він йому.— Так незручно.

— Але що сталося? — бурмотів фельдфебель, не потрапляючи в холошу штанів.— Що тут сталося?

— Ми помінялися ролями,— відповів Коваленко.

— Боже мій, я завжди думав, що таке може бути. Я передчував це,— хлипав гауптфельдфебель.

— Не хвилюйтеся,— спробував заспокоїти гауптфельдфебеля Коваленко.— Ми нічого поганого вам не зробимо.

Всіх солдат і фельдфебеля зі зв'язаними руками й ногами, з позатулюваними ротами вони посадили в коридорі на деякій відстані один від одного, а самі, одчинивши кладовку, стали одягатися. Тоді Андрій звелів забрати усю зброю і дещо з солдатського одягу: шинелі й плащ-палатки. Перед тим як вийти з барака, всі зібралися біля дверей на ганок і, за пропозицією Антропова, обрали командира.

— Командир у нас уже є,— сказав Сашко.— Ось він стоїть біля мене. Це лейтенант Коваленко. Серед нас є старші лейтенанти, капітани, майори, є люди старші за Андрія роками, але він показав, що в цих умовах цілком зможе очолити наш маленький загін. Хто хоче сказати щось проти?

Всі були за Андрія. Банников підійшов і обняв його.

— Ти справжній герой, Андрію,— сказав він.

— Що там я,— зніяковів Коваленко.— От ти клацнув єфрейтора, так клацнув.

Вони стояли й хвалили один одного, мов закохані, мов сп'яніли. Та вони й справді сп'яніли від свободи, і кожному здавалося, що його товариш найкрасивіший, найодважніший у всьому світі. Важко було собі уявити невчасніші похвали. Антропов обійняв за плечі Андрія й Павлуню і лагідно сказав:

— Ну, мої голуб'ята, намилувалися, націлувалися, а тепер треба діло робити. Ми про собак забули, командире. Яка твоя думка?

Собаки були замкнені десь у спеціально збудованому для них сарайчику. Нічого було й думати про те, що вони підпустять до себе полонених.

— Перестріляти б їх — так не варто зчиняти шум,— вголос подумав Андрій.— Доведеться лишати їх так.

— А через три-чотири години вони по наших слідах приведуть погоню,— зауважив хтось із товаришів.

— Тютюном треба посипати все, щоб збити їх з нюху,— відповів йому інший.

— Дай мені жменю тютюну, а я тобі закурити дам,— засміявся Антропов,— де ж його взяти, того тютюну, щоб ще й на землю сипати. Це тобі не вдома, а в Німеччині. Тут навіть огірки не по землі стеляться, а по тичках угору ростуть. А ти — тютюн!..

— Побрести річкою, щоб вода змила сліди,— запропонував Банников.

— В таку воду забредеш, одразу ж запалення легенів з нашим здоров'ям схопиш,— заперечили йому.

— А по-моєму, треба виходити на шосе й спробувати впіймати якусь машину,— висловив свою думку Андрій.— Чесонути б на машині кілометрів з двісті — тоді ніякі собаки нас не знайдуть.

— Ах, нам уже подали машини,— засміявся Антропов.— То чого ж ми стоїмо, товариші? Будь ласка! Займіть свої місця! Нас ждуть на сніданок у Берліні.

— Гаразд,— повернувся до нього Андрій.— Який твій план?

— Швидше вибратися з цього курятника на свіже повітря,— сказав Сашко,— і йти в гори, в ліси, до чорта в зуби, але подалі звідси.

Вони вийшли з барака, як завжди, вишикувалися в колону по чотири, по боках, напнувши солдатські шинелі, стали ті, в кого були гвинтівки. Андрій, у шинелі гауптфельдфебеля, яка сягала йому лише до колін, зайняв місце попереду, і здалеку ніхто б навіть не подумав, що це йдуть люди, які вирвалися на волю.

Андрій повів товаришів не через міст до станції, а лівобіч, через село в гори, де проходило шосе на Кассель. Вони процо-

кали своїми колодками по кривій брукованій вуличці, минаючи будинки з сонними вікнами і довгі високі сараї, де зітхала худоба і злякано ворушилася пташня, зачувши якісь дивні звуки на нічній вулиці. За селом дорога підіймалася на гору. Коли вони добралися до перевалу й озирнулися назад, внизу вже нічого не було видно — там нерухоме, як застигла вулканічна лава, лежало море чорної пітьми. В ньому потонуло й село, і барак, і станція з її лискучими рейками, і навіть сіра смужка ріки. А тут були гори з темними лісами і величезне сіре небо над ними. І всі пішли назустріч цьому небові, пішли, не затримуючись, не озираючись більше назад, лише Павлуня Банников стояв ще якусь мить і вдивлявся вниз, туди, де біля чорної пащеки невидимого тунелю лежала маленька станція. Може, він шкодував, що кінчається його дивне кохання, кінчається, так і не почавшись? Може, хотілося йому повернутися туди, вниз, знайти віконечко, за яким спить Теа, і стукнути в нього раз і вдруге. А може, без слів просив у Теи пробачення за свою холодність, за те, що не подарував дівчині навіть посмішки, жодного ласкавого погляду? Та ні, він просив її зрозуміти його. Бо троянди найпишніше квітнуть лише на своїй батьківщині.

А колона вже цокала десь далеко-далеко, і від неї струменіло якесь дивне тепло, і Павлуня пішов за цим теплом. Він наздогнав Андрія, став поряд з ним і весело спитав:

— Далеко ще додому?

— А ось поминемо ливарний заводик отам, у долинці, тоді перейдемо ще через одну гору, а там і Дніпро,— жартома відповів йому Андрій.

— Там на заводику полонені французи й бельгійці працюють,— сказав звідкись з темряви Антропов.— От би їх випустити, та організувати добрячий загін, та вдарити по фашистах з тилу!

— Дивись, щоб вони по тобі не вдарили,— застеріг хтось.

— Ліквідують як клас,— підтримали його.

— І подихати вільно не дадуть.

— А ви що, на прогулянку вийшли,— глузливо спитав Сашко,— на променад? Свіжим повітрям дихати?

— Ну для чого, Сашко, здіймати сварку? — спробував заспокоїти Андрій.— Ти ж сам розумієш, що на тім боці фронту ми принесли б значно більшу користь, ніж тут. Померти можна було давно, ще в таборі. Але ж смерть теж треба завоювати.

— Чув уже про це,— буркнув Антропов.— Язиками ви всі воюєте, а як дійде до діла — ні тпру, ні ну.

Йому ніхто не відповів.

Важко було складати заздалегідь будь-які плани. У всіх була одна мета: йти на схід. Як іти — покаже час. Ось вони вийдуть з цього напівпустинного закутка Рейнських Сланцевих

гір, потраплять до густозаселених районів і ховатимуться в лісах, як злодії, як дикі звірі, вибиратимуть найглухіші стежки, найтемніші ночі для просування до своєї мети, ховатимуться в чагарниках, не наважуючись розікласти вогнище, щоб зігрітися чи спекти картоплину. А тим часом вони сміливо прямують до шосе, до свого першого орієнтира на довгому, повному небезпек і страждань шляху. Ливарний заводик, на якому, як стверджував Антропов, роблять міни, залишається у них правобіч. Ось і нешарока доріжка, що веде від нього до шосе. Може, справді напасти на заводик? А коли там немає ні французів, ні бельгійців? І ніхто ж не знає розташування заводика, ніхто з них не був тут. В такій темряві з десятком гвинтівок навряд чи тут можна щось удіяти. Та й, крім того, надто це близько од їхнього барака. Завтра вранці, не дочекавшись їхньої команди на роботу і не додзвонившись до гауптфельдфебеля по телефону, в барак прийде хтось із німців і знайде там пов'язаних конвоїрів. На заводі теж зчиниться шум. Одразу ж стане зрозуміло, в якому напрямку пішли полонені. Чи має право Андрій рискувати життям сорока шести офіцерів, яких вистачило б для командування майже цілим полком? І все ж Андрій ще вагався. А що, коли їм так і не вдасться перейти Німеччину, щоб потрапити до своїх, що, коли їх по дорозі всіх перестріляють, переловлять? І вони так нічого і не зроблять. А тут ось за сотню кроків причаївся завод, на якому виготовляють міни, оті міни, що крякають, мов чорні круки, здіймають до самого неба стовпища чорної землі.

І раптом, рвучи тонку павутиння думок, у яких борсався Андрій, до його руки доторкнувся Банников:

— Стій, машина!

Колона зупинилася й завмерла. З долини, від заводика, дерлася на гору машина. Без фар, яких тепер у Німеччині не запалював жоден шофер, сліпа й, мабуть, важка, вона ледве-ледве повзла, і можна було подумати, що машина не подолає цієї відстані в сотню метрів і до ранку. Вона сердито сопла, гарчала трибками передач, торохтіла бортами кузова. Вона ближче й ближче — і ось, нарешті, виткнулася з темряви, теж темна й похмура, як ніч. Попервах вони побачили її передні колеса, двоє велетенських коліс, які чалапкалися на гору. Тоді на межі неба й землі вималювалася широка чотирикутна кабіна, а за нею чорніли високі борти кузова. Ось машина вже виповзла на рівну площадку й полегшено зітхнула, а за нею потяглося щось довге, на таких самих колесах, так само темне й вугласте. Невже ще одна машина? Може, тут ціла колона? Чорне, вугласте виявилося причепом. Андрій вихопив з кишені пістолет, гукнув: «За мною!» — і побіг назустріч машині. Водій не встиг нічого зрозуміти. Він побачив, як по дорозі покотилися якісь неясні тіні, хотів був натиснути на сигнал, але не зміг, бо тої ж миті дверцята кабіни, немов од натиску вітру, одчинилися, хтось

підставив під самий ніс водієві холодне дуло пістолета й тихо сказав:

— Стій! Стій, а то стріляю!

Водій натиснув на гальмо, а в кузов і в причеп вже сипалися, як груші, якісь невідомі люди, десятки людей в грімотливому дерев'яному взутті.

— Куди їдеш? — спитав Андрій у водія.

— В Кассель,— відповів той тремтячим голосом.— Я просто шофер. Шеф-директор буде їхати завтра вдень легковим «мерседесом».

— Ми поїдемо з тобою.

— Але ж...

— Не розмовляти! І не пробуй нас завезти кудись в інше місце. Ми знаємо дорогу! Зрозумів?

— Так.

— Павлуню! — покликав Андрій.— Сідай у кабінку разом зі мною. Тут вистачить місця на трьох. Бо наш німець нібито й смирний, але дивитися за ним треба пильно. Всі вже влаштувалися?

— Всі,— почулася відповідь з машини.

— Хто в німецьких шинелях, сідайте біля бортів,— говорив далі Андрій.— Гвинтівки тримати так, щоб їх було видно. Хай думають, що солдати перевозять кудись полонених. Це на всяк випадок. Їхати будемо до світанку. Потім сховаємося де-небудь в глухому місці. Згода?

— Поїхали! — гукнув Антропов.— Давай, Андрію, газуй!

— Рушай! — наказав Андрій водієві, і той, з острахом позираючи на цих чудернацьких озброєних людей, включив швидкість.

Машина витягла причеп на шосе і з підстрибом покотилася по його сірому широкому полотні. Вона оббігала наїжачені чорними соснами круглі бугри, проскакувала понад крем'яними урвищами, з яких дихало вологим холодом, впритул під'їздила до могутніх віковічних кам'яних стін, що ставали поперек дороги, і нахилялася круто вбік, ледве втримуючись колесами на шорсткому шосе. Водієві хотілося якомога далі від'їхати від того страшного місця, де ним заволоділи невідомі. Він намагався вирватись з кам'яних обіймів гір, лишити позад себе всі таємничі лісові схованки, доїхати до Фельсберга, де долина Едера розширюється на добрий десяток кілометрів, звідти вже рукою подати до імперської автостради, на якій його божевільну машину обов'язково затримають. Там доведеться переїздити через Едер і Фульду, а на мостах завжди є охорона, там він нарешті позбудеться своїх непрошених супутників і весь цей жах скінчиться.

І шофер гнав машину, як навіжений, рискуючи щохвилини перекинутись або ж заїхати в прірву. Андрій не стримував німця. Бо хіба ж їм теж не хотілося вже цієї ночі бути якомога

далі од свого проклятого барака? Хай буде сто кілометрів, сто п'ятдесят, двісті. Що далі, то краще, то спокійніше. Хай реве мотор, хай несамовито підстрибує багатотонна машина, хай гуде й свистить вітер за стеклами — вперед і тільки вперед!

Ніч нагадувала великий пісковий годинник. Вона ронила останні піщинки темряви на землю і ставала світлішою й світлішою. Ніч яснішала згори. Чорний морок ще панував на землі, а на небі якісь шалені вітри вже розганяли в усі боки кошлатий дим пітьми, і прозорі хвилі світанку котилися з глибини всесвіту, як океанські вали. Темна гримуча машина ще борсалася серед безладно розкиданого бескеття гір, вона ще ховала за своїми високими бортами чотири з половиною десятки втікачів, але вже недалеко була та хвилина, коли машина вирине з темряви й покаже своїх пасажирів тисячам очей. І тоді... Андрієві навіть подумати було страшно, що станеться тоді. Він уже давно пильно придивлявся до шосе і як тільки побачив ледь помітну доріжку, що відходила вліво до бетонованої стрічки магістралі, доторкнувся до водієвого плеча:

— Ліворуч!

Німець скосив на Андрія око, міцно стиснув губи, але крутнув руля вліво. Коли трохи проїхали по доріжці, Андрій знову поклав німцеві на плече руку й сказав:

— Отут знову вліво.

— Але ж там немає дороги! Як мені там їхати? — спробував заперечити водій.

— А ти їдь так, як до війни їздив,— спокійно порадив йому Андрій.

Машина круто повернула і загуцикала по бездоріжжю. Андрій примушував шофера кілька разів змінювати напрямок, вони заглиблювалися в гори далі й далі і зупинилися лише тоді, коли машину щільно обступив густий сосновий ліс.

— Тут будемо відпочивати! — відчинивши кабінку, гукнув Андрій.

Цілий день вони ховалися в глухих лісових нетрях. Виставили вартових. Вогню не розкладали. З'їли по шматку хліба з маргарином і ковбасою, які вони взяли з тих запасів, що були у конвоїрів у бараці. Нагодували й шофера, хотіли завести з ним розмову, але він, побачивши на френчах своїх пасажирів великі літери SO, тільки мукав, надимав щоки й червонів.

— Киньте його,— засміявся Антропов.— Хай з нього переляк вийде, тоді, може, й поговорите.

Увечері, як добре стемніло, Андрій скомандував рушати далі. Довго вибиралися на шосе. Кілька разів доводилося злазити з машини й розшукувати ранкові сліди. І ось знову гримотить машина в наповнених туманом долинах і серед кістяків гір. Знову мовчазний водій втікає від страшних руських, а він тепер уже твердо знає, що це — руські.

До Фельсберга вони не доїхали. Десь поблизу Бад-Вільдунгена, запримітивши міст через Едер, Андрій звелів шоферові повертати праворуч.

— Але ж це не Кассель! — вигукнув німець.— Кассель на півночі, а ми їдемо на південь.

— Знаю сам, що на півночі, а що на півдні,— сказав Андрій.— Їдь.

Він хотів добратися до автостради, яка вела через Тюрінгію на Дрезден. Автострада перетинала маленькі річки, мости, які навряд щоб охороняли, крім того, потрапивши на Дрезденську автостраду, вони залишали далеко зліва провінції Саксонія-Ангальт і Бранденбург, де охоронні загони СА і СД були особливо пильні.

Вони мчали на південь без зупинок, без затримок, надійно вкриті темною ніччю. Десь далеко позаду вже знали про те, що з штрафної залізничної команди втекли всі радянські офіцери, які були там, але ніхто не знав, що в самому центрі Німеччини, несамовито поглинаючи нові й нові кілометри асфальтованих шосе, мчить кудись дивовижний автопоїзд з утікачами. Концентричні кола тривоги в зв'язку зі зникненням сорока семи полонених радянських офіцерів розповсюджувалися повільно, мляво, і гримотлива машина вже давно випорснула з окресленого ними простору. Десь ще писалися рапорти, десь ще тривали довгі телефонні розмови, десь стукали високими твердими закаблуками офіцерських чобіт, перш ніж почати своє повідомлення про втечу руських, гаркали: «Хайль Гітлер!» А тут були свист вітру, тьмяні розливи асфальту й бетону по вологій весняній землі й шалений біг вугластого громаддя гуми, металу й дерева, серед якого причаїлися такі небезпечні для отих, що гаркали «Хайль!», люди.

І враз велетенське вогняне лезо розпанахало ніч навпіл. Десятки сонць запалали високо вгорі й тихо попливли до землі, виливаючи на неї потоки білого тремтливого світла.

— Що воно за чортівня? — нахилившись до вуха Банникова, крикнув Андрій.

— Американські літаки,— відповів той.— Кинули освітлювальні ракети. Зараз будуть бомбити.

— Що ж тут бомбити? — не зрозумів Андрій.— Оте село?

Справді, попереду, неподалік од шосе, виднілося невеличке село, а за ним темніли гори. Ліворуч стелився зелений пустинний луг. Здається, ніяких об'єктів для повітряного нападу немає. А втім, хіба знаєш. Може, саме під отими круглими темними буграми розташувався який-небудь авіаційний або танковий завод? І, можливо, літаки саме тут лишать свій смертоносний вантаж. Самотня освітлена машина на пустельній дорозі послужить їм прекрасною ціллю. Тож подалі звідси, з цього осяяного мертвим світлом кола, з-під цього неба, в якому десь пропливають металеві птахи союзників. Андрій глянув на

водія, щоб сказати йому про небезпеку. Але той сам дивився на Коваленка, і смертельна блідість заливала його неголені щоки. Губи його ворушилися, намагаючись вимовити якесь слово. «Боїться,— подумав Андрій,— та й хто б тут не злякався».

— Давай натискуй,— гукнув він шоферові,— вискочимо з цього чортового кола!

І аж тоді німець спромігся вимовити те, що хотів:

— Немає бензину.

— Що-о? — заревів Андрій і сам злякався свого голосу.— Куди ж ти його подів?

— Кінчився,— знизав плечима шофер.

— Але ж мотор ще працює?

— Ні.

Справді, машина вже не гула. Гуло й тремтіло небо од сотень невидимих літаків. Машина котилася по інерції.

— Звернн хоч з дороги! — наказав шоферові Андрій.

Машина підстрибнула кілька разів по зеленому купинню і стала.

— Що там у вас? — перегнувся з кузова Антропов.— Зараз же союзники накриють нас бомбовим килимом.

— Бензин кінчився,— відповів Андрій.

— Що ж тепер робитимемо?

— Сидіти всім у машині. Не розходитись. З повітря ми зараз майже непомітні. А бензин я спробую дістати.

— Де ж ти його дістанеш? Хіба в отому селі?

— А хоч би й там!

— У них, мабуть, і воду по картках дають, а ти на бензин розраховуєш.

— Спробувати можна.

— Ну, давай.

Андрій узяв у шофера каністру і хотів іти з Банниковим до села, але Антропов заявив, що замість Банникова піде він.

— Я з кулеметом,— сказав Сашко.— Командира треба охороняти.

— Не говори дурниць,— розсердився Андрій.— Яка тут може бути мова про охорону?

— А коли в селі розквартирований розділ есесівців? Не можеш же ти розраховувати, що при такій ілюмінації всі вони сплять, як бабаки? Цопнуть тебе там, а ми сиди та жди. Пішли вдвох.

В селі справді не спали. В дворах чулися квапливі кроки, притишені голоси, злякана метушня. Небо ще заливало землю потоками світла і ревіло, ревіло, загрожуючи прорватися зливою бомб.

— Поки тут паніка, треба діяти,— шепнув Андрієві Сашко.— Спасибі американцям, що присвітили.

Він зазирав до кожного двору, сподіваючись побачити там машину або трактор, але ніде не міг нічого помітити.

— Чорти! — бурмотів Сашко.— Вони все ховають у гаражах. Ти бачиш, які сараї повибехкували! Хваляться своєю чесністю, а ховають все так, ніби тут злодій на злодії.

Нарешті їм пощастило: в одному з дворів стояв старенький двотонний «опель». Вони вскочили у двір, підбігли до машини.

— Ти знаєш, де тут бак з горючим? — спитав Сашко.

— А чорт його знає,— знизав плечима Андрій.

— Ну й я не знаю. Треба було шофера з собою взяти. От дурні!

Хрипкий, стривожений голос, що пролунав з якогось темного закутка, примусив їх замовкнути.

— Хто там? — спитала темрява.

— Хазяїн! — покликав Андрій.— Ходи-но сюди!

Хазяїн вагався. Він мовчав і думав. Йому, мабуть, не хотілося виходити на освітлене місце, але він не хотів допустити й того, щоб якісь чужі люди порядкували біля його машини.

— А ви хто такі? — ще раз спитав він.— Чого вам треба?

— Ходи сюди! — повторив Андрій, знаючи, що по цій одній фразі німець не зможе догадатися, з ким має справу.

Старий німець, у картузі з навушниками і в цупких чорних крагах, виповз із погреба і пошкутильгав до хлопців.

— Хто такі? — прохрипів він, з подивом розглядаючи по-чудернацькому зодягнених незнайомців.

— Бензин є? — не відповідаючи, запитав у свою чергу Андрій.

— Який тобі бензин! Війна! — сказав німець і повернувся, щоб іти назад. Але Антропов не дав йому цього зробити. Він схопив німця за поруділий сукняний піджак, рвонув до себе і, нахилившись до самого обличчя, прошепотів:

— Давай бензин, гад, а то до стінки поставлю!

І щоб було зрозуміліше, наставив на німця кулемет. Німець зіщулився і злякано зиркав то на Сашка, то на Андрія.

— Бензин, розумієш? — сказав Коваленко.

— Немає бензину,— захрипів німець.— Трішечки є. Зовсім мало.

— Давай скільки є.

Андрій дав німцеві каністру. Той побачив її, переконався, що вона зовсім порожня, і ступив до машини.

— Дуже мало бензину,— бурмотів він, одкриваючи бак.— Війна все забрала. Все.

— Нічого, папашо,— вже лагідніше сказав Антропов,— скоро війні капут, тоді заживемо, ферштейн?

Коли з каністрою бензину вони повернулися до свого автопоїзда, небо вже гриміло тихіше: літаки віддалялися від цього місця.

— Мабуть, присвітили собі, щоб не збитись з дороги,— висловив припущення Антропов.— А ми вже злякалися, що почнуть бомбити.

— Могли й бомбити,— сказав хтось з машини.
— Тоді б і кісточок не позбирав наших.
— Загинули б від своїх союзників.
— Одну хвилинку уваги,— попросив Андрій.— У нас зараз лише два десятки літрів бензину. Його вистачить на те, щоб знову завести машину в схованку, як минулої ночі, але тоді продовжувати свою подорож ми не матимемо змоги. Є інший варіант. Спробувати дістатися до автостради, до якої звідси не більше двадцяти кілометрів, і до світанку роздобути десь бензину. По автостраді ходять машини. Там є заправочні станції. Якщо ми дістанемо бензину й доберемося до Тюрінгських лісів, тоді ми будемо хоча б у відносній безпеці. Нині ми ще в провінції Гессен, тобто в тій самій провінції, з якої втекли. Нас тут уже шукають. Отже, треба вирішувати.
— Що там вирішувати — треба їхати на автостраду,— залунали голоси.
— Вперед, і тільки.
— Щоб ближче додому.
— А то весь час плутаємося в цьому клятому Гессені.
— Хоч до Чехії добратися б, і то добре. Там партизани є.
Освітлювальні бомби одна за одною гасли, темрява й тиша знову одягали землю. Шофер залив бензин у бак, завів мотор і вирулив на шосе.
— До автостради,— наказав Андрій.— В Нейкірхен заїздити не будемо, поїхали прямо.
Автострада біліла в темряві, немов посипана крейдою. Вона була порожня, як безводна пустеля. Широкі смуги бетону втікали в темряву, і машина ніяк не могла їх наздогнати. Рекламні щити стрибали з узбочин на дорогу й простягали до машин свої широкі долоні, благаючи її зупинитися. Щити пропонували приїжджим користатися чорнилом «Пелікан», ловити розкрадачів вугілля, економити на картопляному лушпинні, на якому економить сам фюрер, і знову й знову нагадували про альтернативу, висунуту доктором Геббельсом: «Перемога або більшовицький хаос». Лякаючи свій народ хаосом, фашисти перетворили Німеччину на пустелю. Другу ніч машина їхала по мертвій країні. Ні зблиску світла, ні людського голосу, ні дитячого сміху, ні пісні не можна було почути в нічній Німеччині. Якби не згадка про гестапівців і есесівців, можна було б подумати, що вони їдуть не по Землі, а по Місяцю. І тому, коли далеко попереду, на протилежній смузі автостради, зачорніла зустрічна машина, всі зраділи їй так, ніби то їхали якісь друзі.
З кузова застукотіли в кабінку, та Андрій і сам уже помітив машину.
Він наказав шоферові зупинитися й швидко вискочив з кабінки. Антропов з своїм кулеметом злазив з кузова.
— Хай спробує не зупинитися,— бурмотів він,— як сікону по колесах, так тільки пшикне.

Вони перебігли через нешироку смугу трави, що розділяла полотно автостради на дві частини, і замахали руками назустріч машині. Звідти їх помітили. Скрипнули гальма. Відхилилися дверцята. Звідти визирнув шофер у солдатській уніформі. Машина була військова!

Але часу на роздуми не лишалося. Андрій і Сашко забігли з двох боків кабінки і виставили зброю. Солдат-шофер одсахнувся од Андрієвого парабелума.

— Бензин,— сказав Андрій.— Давай бензин! Миттю!

В кабінці сидів ще хтось, теж військовий, але на того так подіяв кулемет Антропова, що він навіть не поворухнувся. Солдат зіскочив на землю й став одкручувати затичку бака.

Знову появилася каністра, знову, як у селі, задзюркотів у порожню посудину бензин.

— Залишиш трошки собі,— звелів Андрій.

— А тут і залишати нічого,— пробурмотів солдат,— бак майже порожній.

Він націдив каністру і постукотів по бакові.

— Все. Залишилось сто грамів, не більше.

— Заводь машину і їдь,— наказав Андрій.

Солдат не ждав повторного запрошення. Він зіскочив на своє місце, натиснув на стартер і рвонув важіль передач.

Андрій і Сашко постояли, поки машина зникла в пітьмі, й пішли до своїх.

— Знову тільки одна каністра,— з жалем промовив Андрій.— Мало. Дуже мало.

— Хто сказав «а», той мусить сказати й «б»,— відгукнувся Сашко.— Давай газувати до заправочної станції. Наберемо там повний бак, захопимо кілька каністр або й цілу бочку. Тоді нам ніякий чорт не страшний.

— А коли до станції ще далеко?

— Поки почне світати, ми можемо їхати по автостраді. А тоді вже подумаємо й про схованку.

Заправочна станція трапилася їм на шляху через півгодини їзди. Тут уже довелося провести справжню військову операцію по оточенню й захопленню населеного пункту. На станції стояло кілька військових машин, водії яких ночували в готелі. Крім того, станція мала свою власну військову охорону, вже не кажучи про те, що вся обслуга була тут військова.

Величезна машина, битком набита втікачами-полоненими, вчинила на станції страшний переполох. Втікачам без особливих зусиль удалося перев'язати всіх німців і, зробивши необхідні запаси пального, рушити далі. Андрій одразу ж став турбуватися про денну схованку. Він вважав, що шукати їх поблизу від станції ніхто не стане (бо хто б же залишався тут, маючи повні баки бензину!), і тому звернув з автостради буквально за кілька кілометрів од свого «заправочного пункту». Якби не роз-

виднілося, він би ще спробував, звичайно, від'їхати звідси за сотню кілометрів, але вже було пізно.

Ця ніч була для них зовсім невдалою. До цього вони везли з собою єдиного свідка своєї втечі, і ніхто в цілій Німеччині не знав, де вони. Тепер з'явилися свідки. Отой кривий селянин, солдат з машини, обслуга станції. Ще до ранку звістка про те, що на автостраді з'явилася дивна машина з озброєними іноземцями, полине у всі кінці, і їй назустріч помчать сотні озброєних до зубів головорізів «захисних підрозділів». Загрозливе кільце небезпеки стискалося навколо них, як зашморг навколо шиї приреченого до страти.

Вони сиділи в лісі навколо невеличкого багаття з сухого хмизу й обмінювалися думками з приводу свого становища. Одні пропонували пробиватися на південь, в глухі гірські закутки Баварії. Інші вважали за краще повернути назад і, обдуривши німців, спробувати прорватися через Рейн у Францію. Франція уявлялася їм суцільним партизанським табором. Ще інші говорили, що настав час розбитися на невеличкі групи і йти на схід не разом, а поодинці. Антропов висунув план, яким хотів перехитрувати найпередбачливіших гестапівців.

— Нам треба посидіти отут у лісі днів три або чотири,— сказав він,— тоді знов вискакувати на автостраду й перти на Дрезден. Не стануть же вони цілий тиждень охороняти всі дороги!

— А коли стануть? — зауважив хтось.

— Не може такого бути,— впевнено відказав Антропов.— Для цього треба бути набитими дурнями.

Після довгих суперечок Сашків план був прийнятий. Почалося марудне чекання. Як на зло, зарядили дощі. Багаття розкладати не наважувались, бо вдень могли побачити дим, а вночі — вогонь. Кінчалися й продукти, яких і без цього тривалого сидіння вистачило б дуже ненадовго. Спати доводилося під машиною і під причепом на соснових гілках, застелених плащ-палатками. Шофер теж спав разом з усіма і мовчки зносив усі незручності цієї безглуздої своєї подорожі. Вчорашні полонені взяли в полон його, і він мусив коритися. Коли за лісами дотлів четвертий день, Андрій, порадившись з товаришами, наказав шоферові готуватися в дорогу. Виїхали, щойно смеркало. Доволі швидко дісталися до автостради. І одразу ж з кузова застукотіли в кабінку. Андрій попросив шофера стишити хід, але з кузова застукотіли ще дужче, а у вікні кабінки з'явилася голова Антропова:

— Натискуй, хлопці, бо за нами, здається, женуться якісь гади!

— Давай! — гукнув водієві Андрій.— Повну швидкість, а то капут!

Ті, що сиділи в кабінці, не могли бачити машин, які гналися. Від цього ще моторошніше ставало на душі, й Андрій підганяв і підганяв шофера.

Не знати ще було, що то за машини позаду. Може, просто подорожні? А коли це справді погоня, то ще чи наважаться вони серед ночі наздогнати машину, на якій (вони це знають напевне) сидять озброєні люди.

— Як наша машина, витримає? — спитав Андрій водія.

— О, машина перший клас! — жваво відгукнувся шофер, якого теж, мабуть, не дуже влаштовувала зустріч з своїми за таких обставин. Руські його не вбили і, напевне, не вб'ють, а от свої обов'язково засадять у концтабір, коли взагалі не розстріляють під гарячу руку. І він теж думав зараз лише про одне: втекти, якою завгодно ціною втекти від погоні.

Невідомо, чим би скінчилося це жахне змагання, якби раптом попереду на автостраді не замаячіли нові машини. Вони стояли непорушно, перегороджуючи бетонні ручаї, і, мабуть, були готові прийняти на себе удар отієї божевільної втікачки, яка сполошила половину Німеччини.

— Давай убік! — скомандував Андрій.— Вправо! Там он якась дорога!

— То дорога на Ейзенах! — сказав шофер.

— Однаково!

Переслідувачі не відставали від утікачів, але й не наздоганяли їх. Вони, мабуть, вважали, що в такому великому місті, як Ейзенах, тим не вдасться сховатися, і не особливо поспішали.

А ніч, як навмисне, не темнішала, а світлішала, крізь хмари визирнув срібний окраєць місяця і висів на найвиднішому місці, немов прив'язаний.

Машина промчала передмістям Ейзенаха. Вулиці були тихі й чисті, мов свіжовимите дитяче личко. В такому місті не могли жити злі люди. Слово «вбивство» зовсім не пасувало до таких вуличок.

Далі шосе закружляло понад невеличким озером, що лежало під височенною горою, вкритою м'якою шапкою лісу. Андрій вирішив, що, мабуть, за озером одразу ж почнеться місто, де їх легко затримають на якій-небудь тісній вуличці, і тому одважився на одчайдушний вчинок.

— Давай он туди, в кущі,— крикнув він шоферові.— І скільки зможеш — уперед!

Ті, що гналися, спершу не збагнули, в чому річ. Тоді одна з машин поїхала далі, друга зупинилася з другого боку. Зупинилася й машина втікачів. У темряві вона в'їхала одним колесом у яму й мало не перекинулася.

— Все,— сказав шофер.— Кінець.

— Спасибі, друже,— кинув йому Андрій.— Біжи на той бік у ліс. Ми затримаємо погоню.

З машини й причепа вже стрибали на землю втікачі.

— Одступаємо організовано,— сказав Андрій.— Я з кулеметом прикриваю відхід. Збираємось на тім боці в лісі.

Есесівці, скрадаючись серед темних кущів, вже оточували те місце, де застряла машина.

— Першими не стріляти,— наказав Андрій.— Хай вони починають. Ми до кінця повинні витримати роль утікачів.

І щойно він це сказав, лівобіч і правобіч м'яко вдарили дві автоматні черги. Андрій підбіг до Антропова і схопився за кулемет.

— Давай, Сашко, відступай,— сказав він,— я їх затримаю. Ну ж бо, швидше.

— Знаєш що? — лагідно відповів Антропов.— Одійди й не впливай на мою нервову систему. Веди хлопців у ліс.

— Я тобі наказую! — з присвистом прошепотів Коваленко.

— Одійди, молокосос! — визвірився Сашко.— Тут лишаюсь я, зрозумів? Я покажу отим гадам, що таке повне щастя!

Він ще не стріляв, зате есесівці навперебій задиркотіли автоматами, і кулі затьохкали в гілках, мов солов'ї.

— Андрію,— покликав з темряви Банников.— Андрію, дай мені руку! Швидше дай мені руку!

Такої туги Андрій ще ніколи не чув у Павлуниному голосі. Він кинувся на голос і наткнувся на друга, який лежав на землі.

— Павлуню! — покликав він і ще раз повторив: — Павлуню!..

Банников не відповів, а може, його тужний голос забив різкий тріск Сашкового кулемета, який нарешті відповів на цьвохкання автоматів. Андрій нахилився над Павлунею і спробував підвести його. Той хилився до землі, як зів'ялий. Тоді Коваленко присів і обережно взяв друга на плечі. Підвестися з такою ношею виявилося для нього важче, ніж він гадав, але він усе ж підвівся й зробив кілька кроків у тому напрямку, куди поволі, відстрілюючись, відходили його товариші. Тоді йому під ноги підкотилося щось м'яке і важке, вдарило під коліна, і Андрій упав навзнак. Падаючи, він думав лише про те, що Павлуні буде дуже боляче ударитися об землю, але вже нічим не міг зарадити. Він не знав, що Павлуня вже мертвий і що йому тепер усе байдуже. І через те, що він не знав цього, есесівці ніяк не могли одірвати Андрієвих рук од тіла Павлуні, хоч як били по цих руках і якими прокльонами осипали юнака. Лаятися вголос вони не наважувалися, бо десь поблизу ще бризкав вогнем кулемет Антропова і, підтримуючи його, раз по раз бахкали в темряві німецькі солдатські гвинтівки, що були в руках у втікачів.

Кінчилося все тим, що Андрія зв'язали якимсь мотуззям і понесли у невідомість, яка в цій країні мала одну-єдину назву: неволя й смерть.

Його несли довго, тоді везли в кузові машини і скинули в якомусь садочку, під деревом. Він сів, обіпершись спиною об шорсткий стовбур, і прислухався до голосів ночі. Чи не прине-

суть вони йому звуків стрілянини отам в лісі над озером? Ніч мовчала. По боках біля нього стовбичили темні постаті вартових, навпроти, за деревами, виднівся великий будинок з мертвими чотирикутниками вікон. І тиша, тиша, як на дні моря.

Але ось одне з вікон отого похмурого будинку відчинилося, і в його чорному отворі з'явилася ніжна біла пляма. Хтось підійшов до вікна і дивився в сад. Андрій міг би поклястися, що той «хтось» — жінка або дівчина. Бо у чоловіків не буває, не може бути таких ніжних облич.

Жінка дивилася в сад і мовчала. Мовчали й ті, що були внизу, під деревами. Мабуть, у цей сад не раз і не два привозили таких, як Андрій, і жінка добре знала, що то за тіні ховаються в пітьмі серед чорних дерев. Андрій злякався, що жінка зараз зачинить вікно й знову сховається в таємничій, недоступній для нього глибині кімнат.

«Якщо зараз зачинить, значить, мені кінець»,— подумав він і став ждати, до болю стиснувши щелепи, затамувавши в грудях віддих. Його серце билося так гучно, що його, здається, можна було почути на вулиці. І жінка теж, мабуть, почула той стукіт. Вона схилилася на підвіконні, підперла обличчя білими ніжними руками і несподівано заспівала тихим, глибоким голосом:

Ave, Maria, gratia plena,
Dominus tecum, benedicta tu.

Вона співала щось сумне-сумне, виразно вимовляючи латинські слова, яких Андрій зовсім не розумів. Але невідома, чужа для нього мелодія була такою близькою й привабливою, незрозумілі слова звучали так заспокійливо й мирно, що всі його страхи одразу кудись зникли і тепер було тільки бажання слухати й слухати цей жіночий голос, що линув з темряви, неначе з неба.

In mulieribus it benedictus...

Одна з темних постатей обабіч Андрія колихнулася, брязкнула автоматом, і назустріч заспокійливим, ласкавим звукам полетів роздратований чоловічий голос:

— Ей там! Заткни пельку й зачини вікно. Час не для молитов!

Вікно схлипнуло, і Андрій знову впав на дно моря.

Пара рижих битюгів ліниво помахує короткими хвостами. Довгий віз-платформа на товстих гумових колесах нечутно котиться за битюгами. Круглощокий, ще зовсім молоденький есесівець час од часу смикає за віжки, підганяючи коней. Ще два есесівці середніх років сидять у кінці платформи, не випускаючи з рук автоматів. Посередині, звісивши ноги, розташувалося

чотири чоловіки в «генеральській» уніформі. Три есесівці везуть кудись чотирьох «генералів».

У «генералів» чорні штани з широкими жовтими лампасами, чорні кітелі з жовтими нашивками на рукавах і жовтими поздовжніми смугами на спинах, чорні шапочки-ярмулки з жовтим перехрестям зверху. Людей у такій уніформі знають у Німеччині всі. Це — «бомба-генерали», люди, які розряджають радянські й союзницькі авіаційні бомби, що чомусь не вибухнули. Бомби не вибухають з різних причин. То фугаска потрапляє в надто м'який грунт, і вибуховий механізм не спрацьовує. То в бомбі зіпсований зривач. Інколи американці скидали бомби з годинниковим механізмом, які мали вибухати через кілька годин або навіть діб. Часто бувало так, що «бомба-генерали», щойно почавши поратися біля своєї чергової «пацієнтки», злітали в повітря, щоб уже ніколи більше не повертатися на цю сповнену горя й страждань землю. Третина бомб вибухала. «Бомба-генерали» гинули, як трава під косою. Фашисти на це не зважали. У них не було часу на те, щоб ждати, вибухне чи не вибухне та або інша бомба. Вони не хотіли зривати бомб толом: адже їх можна зарядити знову й послати назад, з своїми літаками. Вони поспішали виграти війну, хоч уже давно зрозуміли, що вона безнадійно програна. Як утопленик, вони хотіли потягти за собою ще мільйони людей, відібрати в них життя.

«Бомба-генерали» належали до приречених.

З тих чотирьох, що сиділи на возі, один був зовсім старий. Зморшки залягли на його щоках, як степові провалля. Великої лисини не прикривала навіть шапочка. Вузенький, як віночок римських кесарів, пружок сивого волосся лежав на черепі, мов приліплений. Тільки лоб, високий, кулястий, мов у поета Гете, і гордий красивий ніс робили це змертвіле обличчя привабливим. По боках біля старого сиділо два молодих чорнявих чоловіки. Один — блідий, аж світиться, з тонкими нервовими пальцями, з якоюсь несамовитістю в погляді, другий — повногубий красень, з темними тінями під великими, мов сливи, очима, в хвацько збитій набакир шапочці, плечистий, спокійний.

Четвертий був Андрій Коваленко. В «генеральській» формі він видавався тонким, як очеретина. Він схуд за ці дні ще більше, якось згорбився, в правому куточку губ накреслилася сувора складка. Як і всіх інших, його лише вчора привезли в барак, що був неподалік од міста Марбурга, звеліли переодягтися в форму «бомба-генерала» і от тепер везуть навіщось у місто, в те саме місто, де колись російський студент Ломоносов слухав лекції німецького вченого Христіана Вольфа. Їх, ясна річ, везуть не в Марбурзький університет і не на екскурсію в отой старовинний замок, що височіє над містом, сірий і похмурий, як середньовіччя.

Так, їх везли на окраїну міста, туди, де перепліталися сотні сталевих шляхів, на залізничну станцію. Вночі на станцію нале-

тіли англійські літаки й розбомбили ешелон, який стояв навпроти вокзалу. Ешелон був з мармеладом, і тепер цим мармеладом було забризкано все навкруги і здавалося, що то — кров.

Вокзал здіймав до неба уламки своїх стін. Вагонні вісі з колесами валялися за сотню метрів од рейок, а вагони лежали на землі без коліс, з потрощеними ребрами своїх стінок. На станцію вже пригнали кілька груп військовополонених поляків та італійців, яких Гітлер карав за зраду маршала Бадольо, але «бомба-генералів» повели далі, до в'їзних стрілок. Там, біля диспетчерської будки, вони побачили в землі невеличкий отвір, за сотню метрів од якого стирчала табличка з загрозливим написом: «Обережно! Небезпечно для життя!»

— Тут,— сказав один з літніх есесівців, тицькаючи пальцем в напрямку таблички.— Працювати!

«Генерали» мовчали. Жоден з них не мав ніякого уявлення про свою роботу, жоден з них не знав навіть, якої національності його товариші по нещастю.

Першим заговорив сивий. Він, мабуть, був німець, бо його німецька мова, якою він звернувся до есесівця, звучала бездоганно.

— Що саме нам треба робити? — спитав він.

— Витягти бомбу,— відповів есесівець.

— Як саме її витягати? Ви повинні показати нам.

— Показати? Ха! — засміявся есесівець,— та ми до неї ближче як за триста метрів і не підійдем. От вам щуп, лопати, ключ для вигвинчування зривача, вірьовки. Знаходьте бомбу, розкопуйте її, вигвинчуйте зривач і тягніть на поверхню. Зрозуміло?

— Мені зрозуміло, а моїм товаришам — не знаю.

— Ну от. Призначаю тебе старшим — і марш!

Есесівець одвернувся й запалив сигарету. Його товариш поторсав носком чобота щуп — довжелезний сталевий прут, підморгнув Андрієві й лагідно, майже ласкаво сказав:

— Пішли! Працювать! І швидко, а то я...

Обличчя в нього раптом скривилося, він замахнувся автоматом. Вартові були як вартові. Ні гірші, ні кращі од тих, яких Андрієві вже доводилося бачити. Та зрештою йому тепер усе було байдуже. Він узяв щуп і поволік його до тієї зловісної дірки між шпалами.

Коли всі зібралися коло отвору, старий сказав:

— Тепер давайте познайомимося. Почнемо з мене. Хоч як це сумно, але я — німець. Звуть мене Ервін. Прізвище — Гронеманн. В ув'язненні — з тридцять третього року. Комуніст.

— Виходить, нам пощастило, що ми зустрілися з чесним німцем,— весело промовив чорнявий красень.— Що стосується мене, то я — француз. Поль Сампік з Ам'єна. До ваших послуг,

як кажуть англійці. Був у полоні. Втік. Воював у макі [1]. Знову попався.

— Я серб,— виступив наперед блідолиций.— Бранко. Художник. З армії генерала Тіто.

Андрій назвав себе. Всі вони говорили по-німецьки, хто як умів.

— Колись німці відзначалися гостро розвиненим почуттям справедливості,— знову почав Ервін.— Останнім часом світ мав змогу переконатися в зовсім протилежному, але хай справедливість панує хоча б у нашому маленькому, такому навдивовижу інтернаціональному товаристві. Я пропоную найнебезпечніші операції проводити по черзі, щоб не наражати на небезпеку одразу всіх чотирьох. Наприклад, я беру оцей щуп і буду шукати бомбу в землі. Ви в цей час повинні одійти од мене якомога далі.

— А чому саме ти? — поцікавився француз Поль.

— Ну, хоча б тому, що це моя ідея,— всміхнувся Ервін.

— Домовились,— кивнув на знак згоди француз.— Далі?

— Далі ми всі разом розкопуємо бомбу, бо це надто важка робота для одного, та й оті,— він кивнув у бік есесівців,— не дозволять нам гуляти. Зривач буде вигвинчувати хтось один.

— Я,— сказав Андрій.

— О, ти ще маленький! — відсторонив його своїм широким плечем Поль.

— Ми всі тут однакові,— суворо промовив Андрій.— Я вигвинчуватиму зривач у цій бомбі.

— Боже, які всі нервові,— розвів руками француз.— Що ж тоді робитиму я, Поль Сампік, дитя бідних батьків із Ам'єна?

— На вашу долю припаде інша бомба,— заспокоїв його Ервін.

— Коли так, то я заперечень не маю. От тільки як наш друг Бранко?

— Мені однаково,— відповів серб.

Бомба, проскочивши поміж шпалами, пішла в землю не прямо, а якимись зигзагами, навскоси, так що Ервін насилу знайшов її збоку від лінії, на досить значній глибині. Поплювавши на руки, вони почали копати.

Земля була волога, змішана з жужелицею з паровозних топок, і лопати ніяк не лізли в неї.

— Набридне нашій старушенції слухати оте шкрябання — і як трахне вона! — задумливо промовив Поль.

— А ти боїшся смерті? — подивився на нього серб.

— Я шкодую.

— За чим?

— Шкодую, що ми залишимо цей світ таким же дурним і злим, яким застали його під час свого народження.

---

[1] Макі — французькі партизани, бійці Опору.

— О, після цієї війни світ набагато поліпшиться,— запевнив француза Ервін.

— Тоді я навіть на тім світі вип'ю чарочку коньяку за його здоров'я! — пожартував Поль.

— Між іншим, я одразу здогадався, що ти француз,— сказав йому Бранко.

— Як ти міг догадатися? — здивувався Поль.

— По очах. Тільки у французів такі очі. А про Ервіна я подумав, що він німець.

— Чому саме німець? — мляво поцікавився Гронеманн.

— Ти схожий на німецького художника Лукаса Кранаха, тільки без вусів і бороди і без його шевелюри.

— Ого! — вигукнув Поль.— Тобі личило б бути криміналістом. У тебе прекрасно працює уява.

— Ми, художники, вміємо «роздягати» людське обличчя.

— Що стосується мене, то я вмію роздягати лише жінок,— засміявся Поль.

— Ти намагаєшся бути схожим на того француза, який увійшов у прислів'я,— зауважив Ервін.

— Просто хочу бути самим собою,— знизав плечима Сампік.— Якийсь англійський лорд сказав, що він усе життя боровся з собою, щоб стати порядною людиною. Я не бачу сенсу в такій боротьбі. Краще справді бути порядним, ніж корчити з себе порядного. Що ти скажеш на це, Андре?

— Я ще малий для таких розмов,— усміхнувся Андрій.

— О, я переконаний, що ти мудрий, як Мафусаїл,— вигукнув Поль.— У вісімнадцять років потрапити в «бомба-генерали» — це не кожен зуміє.

— Мені двадцять,— поправив його Андрій.

— Двадцять — це теж дуже небагато, якщо згадати, що мені тридцять, а нашому дорогому Ервінові вже, мабуть, за п'ятдесят.

— В «бомба-генерали» потрапляють і кримінальні злочинці,— сказав Андрій.

— Ну серед нас то вже напевне немає кримінальних злочинців,— впевнено промовив Сампік.— Адже ж правда?

Всі мовчали. Та й що було казати? Коли знали, що Бранко не тільки художник, як він себе одрекомендував, а й партизан; що Ервін сидів одинадцять років у концтаборі зовсім не за колір своїх очей, а за свої переконання; що Поль, попри його бахвальство, не думав у цю війну ні про легкі успіхи в жінок, ні про тимчасові знайомства, а втікав з полону, щоб приєднатися до макі; що Андрій, як і тисячі інших радянських полонених, утікав і ще раз утікав з неволі, аж поки опинився серед смертників у чорно-жовтій уніформі.

До вечора вони були вже по коліна в землі. Вони увіходили в землю повільно, але невпинно. Голодні, байдужі до своєї роботи, вони не поспішали, хоч як загрожували їм здалеку

есесівці. Витягнуть цю бомбу — буде інша. Куди ж поспішати?

Розмови між ними поволі затихли. Перше знайомство відбулося, вони взнали найнеобхідніше, що треба було знати одному про одного. Тепер краще було мовчки длубатися в землі і думати, думати. До того ж слова, сам процес мовлення вимагали затрати енергії, а її й так уже залишилося небагато в їхніх знесилених, зголоднілих тілах.

На третій день їхньої роботи посеред круглої ями показався стабілізатор бомби. Троє вилізли на поверхню, Андрій лишився внизу. Йому подали ключ, великий і важкий, як рогач, і він підступився до чорного хвоста металевої сигари. Зривач був загвинчений між крильцями стабілізатора, круглий, мов сковорода. Кінчиками рогача-ключа треба було зачепити за ледь помітні виїмки в цій сковороді і вихопити її з сталевого тіла, в якому дрімало півтонни вибухівки. Ключ клацнув об стабілізатор і полетів на дно ями. Зривач тримався в своєму гнізді міцно, дуже міцно.

Андрій ще раз спробував повернути його, але ключ знову зірвався і знову дзенькнув об бомбу.

— Брже! Брже! Брже! [1]— нервово закричав згори Бранко.

— Не хвилюйся, Андре, спокійно,— порадив Ервін.

А Коваленко обливався потом над клятим зривачем і не міг навіть зрушити його з місця.

Поль першим зрозумів, у чому справа. Адже він бачив, які худі руки в цього руського юнака. І мовчки, нічого нікому не кажучи, він підбіг до ями й стрибнув до Андрія.

— Ти чого? — здивувався Коваленко.

— Допоможу тобі,— сказав Поль.— Тут треба добрячої сили, а я, бачиш, займався до війни штангою. Отак — раз, два! Раз, два!

Він показав руками, як підіймав колись штангу, і засміявся.

— Дай-но ключ.

Вибуховий механізм не піддавсь і йому.

— Берімось удвох,— сказав Сампік.— Раз, два!

Ключ під їхнім натиском легко подався вперед, і вони обидва попадали на землю. Попадали і так лежали, боячись поворухнутись, ждучи, що ось зараз щось клацне всередині бомби — і буде кінець усьому. Але бомба стояла непорушна, мовчазна, байдужа. Їм пощастило. Мабуть, зривач у ній був зіпсований.

Вони вигвинтили механізм і передали його нагору, прив'язавши до кінця вірьовки.

Тоді ще цілий день обкопували бомбу, щоб звільнити її від цупких обіймів землі, і лише після того витягли її на поверхню з допомогою цілої команди поляків.

---

[1] Б р ж е! — Швидше! *(Сербськ.)*

— Ми можемо втішатися самими собою біля цієї бомби, як кажуть англійці,— засміявся Поль.

— Чому ти весь час згадуєш англійців? — поцікавився Андрій.— Чи ти їх так любиш? Чи, може, жив у Англії?

— Я був під Дюнкерком,— сказав француз.— І бачив, як англійські транспорти везли на туманний Альбіон своїх бравих солдатів. Вони втікали, залишивши нас, своїх союзників, битися з танками Гудеріана. Вони стояли на палубах транспортів і милувалися чудовим видовиськом, яке відбувалося на землі. Танки йшли на нас звідусіль. Ми стріляли в них з гвинтівок. Вони били по нас з гармат. Англійці втекли за свій Ла-Манш. Нас посадили за колючий дріт. З того часу я й полюбив англійців.

— Я теж колись бився з танками Гудеріана,— сказав Андрій.— Бився разом з своїми товаришами, не думаючи ні про чию допомогу.

— А я не міг не думати,— гаряче промовив француз.— Бо вони ж союзники! Хіба союзниками стають лише для того, щоб пити французькі вина?

— Тепер нам ні на кого сподіватися,— зауважив Андрій,— треба дбати про визволення самим. Ніякі союзники нам не допоможуть.

— Ти гадаєш, що ми можемо втекти звідси? — не повірив Поль.

— Я переконаний у цьому.

— Ми використаємо для цього першу ж нагоду,— втрутився в їхню розмову Бранко.

— А я хоч і старий, але не відстану од вас,— сказав Ервін.

— Боже милий,— зітхнув француз.— Що б я зараз оддав за місяць, за тиждень, за один день свободи!

Тієї ночі на Марбург знову налетіли англійські літаки. Кілька годин гриміли на станції й у сусідніх од неї кварталах міста вибухи бомб, палало небо, здригалася земля. Вранці есесівці заявили, що сьогодні полоненим доведеться працювати у великому будинку, в який влучила важка бомба

Бомба пройшла крізь шість поверхів будинку і застряла десь у підвалі.

Поки вони не знешкодять її, в будинок не зможе повернутися жоден мешканець, отже, працювати треба швидко, без зволікання.

Віз зупинився в одному з уцілілих кварталів, есесівці провели своїх бранців вузькими звивистими вуличками, тоді невеличким скверіком з розчахнутими деревами, і вказали на високий будинок, що стояв на протилежному боці широкої вулиці.

— Он там. І не валандатись довго.

Есесівці стали в різних місцях, так щоб не спускати очей з будинку, але й не наближаючись до нього, а «бомба-генерали» пішли до центрального під'їзду. Троє з них вже кілька років були в Німеччині, але ще жодного разу не ступали в

німецький будинок. Четвертий був німець, але він теж одинадцять років знав тільки дерев'яні бараки, нари або ящики-ліжка і колючий дріт. Важкі різьблені двері з великою бронзовою ручкою грюкнули за ними, вони ступили на кам'яні сходи.

І от вони самі на весь будинок, на всі його шість поверхів. Десь у підвалі, зарившись глибоко в землю, лежить кругла й товста, мов відгодована свиня, бомба, яка може от-от вибухнути, лежить їхня загроза, їхня доля, їхній ворог. Але що один ворог поряд з тисячами ворогів, що оточують цей будинок, який тимчасово потрапив у руки чотирьох побратимів-смертників! І тому Поль, щойно вони лишилися самі, мрійливо пустив очі під лоб і промуркотів, вдаючи з себе маминого синочка:

— Передовсім ми повинні добре поснідати. І обов'язково з випивкою.

Всі були такі голодні, що ні в кого не вистачило мужності й сили заперечувати проти такої спокусливої пропозиції.

— Тоді,— захоплюючись, вів далі Поль,— тепла ванна, чиста білизна і спати, спати, спати аж до вечора.

— А коли нас там застукають вартові? — висловив побоювання Ервін.

— Швидше в цьому будинку з'явиться маршал Петен, ніж наші хоробрі есесівці! — засміявся Поль.— Ну, я пішов на розшуки сніданку й вина.

— Стривай,— зупинив його Андрій.— Треба домовитися.

— Про що ж домовлятися? — розвів руками Поль і виразно подивився на Бранко, сподіваючись на його підтримку.

Але серб мовчав.

— Ага, розумію! — ляснув себе по стегнах француз.— Наші брати слов'яни вже утворили свій альянс і виробили спільну програму дій, яку зараз запропонують неорганізованій масі в особі француза Сампіка й німця Гронеманна.

— Не плети дурниць, Поль,— буркнув Бранко.— Хіба ми не домовлялися втекти, як тільки трапиться нагода?

— Де ж ця нагода? — здивувався Поль і навіть озирнувся навкруги, так ніби нагода була якоюсь зримою річчю і її можна було побачити.

— Тут,— твердо сказав Андрій.— В цьому будинку.

— Ну, ну,— пробурмотів француз,— не думайте, що я противник свободи й інших прекрасних речей. Але не станете ж ви заперечувати проти сніданку?

— Ні,— сказав Бранко.

— І проти ванни й чистої білизни.

— А чи не буде це мародерством? — обережно запитав Ервін.— Закони війни безжальні...

— О милий Ервін,— поляскав його по плечу Поль,— коли банда Штюльпнагеля грабувала Францію, вона не задумувалася над такими високими моральними категоріями, як чесність і добропорядність. Я ж хочу взяти в Німеччині всього-на-всього

одну пару чистої білизни. І хай буде тому соромно, хто подумає щось погане, як кажуть англійці. Чи не так, Андре?

— Мабуть, треба перемінити не тільки білизну, але й верхній одяг, якщо вдасться тут знайти щось підходяще,— сказав Андрій.— Бо втікати в наших «генеральських» мундирах — це безглуздя.

— Ти великий практик, Андре!— вигукнув Поль.— Це говорю я, Поль Сампік, практицизм якого не сягає далі склянки вина й м'якої перини. Отже, вперед, до бою і звитяги, сини свобод, анфан з де ля патрі! [1]

Йому не вистачало німецьких слів, і тому він закінчив фразу своєю рідною мовою.

Обов'язки вони поділили так. Ервін мав стежити за вартовими й в разі небезпеки подавати сигнали друзям. Поль лаштував сніданок. Андрій і Бранко повинні були знайти в будинку необхідний для всіх чотирьох цивільний одяг, який замінив би їм чорні мундири з жовтими лампасами.

Сніданок був готовий за півгодини. Поль вирізав з білого хліба два десятки овальних грінок, змочив їх у суміші молока й яєць, підсмажив на маргарині, тоді наклав на грінки заздалегідь збиті яєчні білки, густо посипав їх натертим сиром, проробив у білках заглиблення й поклав туди по сирому жовтку, посолив і поставив у духовку. Коли жовтки добре запеклися, Поль полив усе це розтопленим маргарином (він страшенно шкодував, що в його розпорядженні немає коров'ячого масла, але де ж його можна було знайти в Німеччині!), притрусив зверху дрібно накришеною петрушкою і кропом і поніс на стіл.

Величезна сковорода шкварчала, булькала, сичала і навіть немовби зітхала, розповсюджуючи довкола себе такі запаморочливі запахи, що голова йшла обертом.

— Китайський аромат! Фірмене блюдо: «Яєчня «бомба-генерал»! — вигукнув весело Поль і опустив на стіл великий білий кофейник. Через хвилину до запахів яєчні примішався тонкий аромат міцної чорної кави. Вина в будинку не було. У всякому разі, Поль його не знайшов.

— Прошу за стіл, панове! — жеманно уклонився француз, і всі, навіть Ервін, без зайвих нагадувань взялися за стільці. З вікна кухні, де вони збиралися трапезувати, було добре видно вартових, що прогулювалися на протилежному боці вулиці, тому вони не боялися бути застуканими зненацька. Роки, довгі роки вони не бачили людської їжі, не сиділи за столом, накритим чистою, білою скатертиною, не держали в руках тонкої фарфорової чашки, теплої від налитої в неї пахучої рідини. Ніхто з них не пам'ятав, коли сидів він отак у світлій, білостінній кімнаті, насолоджуючись затишком, смакуючи наперед прекрасним сніданком, відчуваючи теплоту ванни і свіжість чистого

---

[1] Сини вітчизни *(франц.)*.

одягу. Після багатьох десятків місяців поневірянь, голоду, смертельних небезпек вони збиралися порозкошувати одну-єдину годину, щоб знову з головою пірнути в світ небезпек, убивств, туди, де на них будуть полювати, мов на диких звірів, де за ними будуть слідкувати тисячі очей, де на них чигатимуть тисячі вбивць. То невже ж їм не дадуть спокійно провести цю годину, одну-єдину спокійну годину за всю війну?

— Дорогі мої товариші,— піднесено сказав Поль.— Даруйте мені, але я неодмінно повинен виголосити промову перед нашим скромним сніданком. Справа в тому...

І тієї самої миті надворі завила сирена. Вона не була для них чимось несподіваним: тепер тривога в Німеччині вважалася так само звичним явищем, як вітер або дощ. І все ж вони трохи розгубилися.

Поль зупинився, не докінчивши фрази. Ервін кинувся до вікна. Бранко прошепотів щось сердите. Андрій відсмикнув руку, яку було простягнув до сковороди, так ніби там була не яєчня, а гримуча змія, і лице в нього стало біле, як глина.

Чого ти злякався, Коваленку? Хіба ти вперше чуєш цей залізний голос? Хіба не заставав він тебе зненацька посеред білого дня, хіба не будив серед темної ночі, відбираючи в тебе короткі години перепочинку, примушуючи бігти в сховище? Хіба ще й досі не звик ти до нього, як звик до вічних туманів і дощів, що висять над німецькою землею, до колючого дроту, який, здається, літає тут навіть у повітрі, як літають у тебе на Вкраїні білі нитки бабиного літа, до лайок і побоїв твоїх вартових?

Ні, Андрій злякався не виття сирени, він не боявся навіть того, що на Марбург от-от можуть налетіти американські літаки й засипати місто бомбами, він не думав про можливу смерть, яка могла впасти згори, як сніг на голову,— він жахнувся від думки, що може зірватися їхня втеча.

Адже після оцих довгих гудків попередньої тривоги щохвилини можна ждати інших, коротких, знервованих, полохливих, коли здається, ніби сирени захлинаються, і коли кожен знає, що тепер треба бігти в бункер. Вони не підуть сьогодні в бомбосховище — хай хоч як галасують вартові надворі. Але треба ж бути готовими до того, щоб зникнути з будинку, щойно спорожніють вулиці. А вони й досі не переодягнулися!

— Забираймо одяг і в підвал! — коротко кинув Андрій, вибігаючи з кімнати. Бранко мовчки пішов за ним. Ервін ще спостерігав за вартовими, один з яких став переходити вулицю, обережно наближаючись до будинку. Поль востаннє обвів поглядом кухню, важко зітхнув, тоді рішуче махнув рукою й узяв сковороду.

— Поснідаємо біля нашої бомбесі,— сказав він.— Я волію відпливати в гавань Ісусову з набитим шлунком. Хай не думають апостоли, що до них з'явився якийсь голодранець!

Андрій повернувся до кухні.

— Ви ще тут? — запитав він якось надто спокійно й попросив Ервіна: — Вийди, будь ласка, до вартових і скажи їм, що ми не підемо в бункер, бо в нас дуже багато роботи. Бомба зарилася під фундамент і вирвати її надзвичайно важко.

— І передай їм привіт од мене,— жартома додав Поль.

— Ну, ходімо,— втомлено промовив Андрій.

Він ще був блідий.

Вартовий не захотів і слухати Ервіна.

— Що-о? — заревів він.— Ви не підете до бункера? Накажете й нам стояти отут?

— Можете спуститися до нас у підвал,— спокійно сказав Ервін, добре знаючи, що він у даному випадку нічим не рискує.

— Ти що, підіймаєш мене на глум, комуністична наволоч! — схопився за автомат есесівець, але уривчасті гудки сирен дали знати про наближення ворожих літаків, і солдат замовк і став дивитися на небо. Однак дивитися йому треба було не на небо, а на сусідній будинок, бо саме з-за нього несподівано вивернулися три американських штурмовики і часто задиркали з своїх крупнокаліберних кулеметів. Кулі заторохкотіли по вулиці, мов град по бляшаному даху.

— Прокляття! — гукнув есесівець і притьмом кинувся в той бік, де було сховище.

Ервін спустився до товаришів. Вони переодягалися, квапляючись, прислухаючись до того, що діялося в місті. Поль встигав натягати на себе сірі, випрасувані штани і водночас запихати в рот яєчню. Бранко в темно-синьому костюмі, з своїм блідим худорлявим обличчям, облямованим чорною красивою борідкою, тепер особливо був схожий на художника. Андрієві дістався чорний, лискучий костюм, і він уже був зовсім одягнений, але виявилося, що Коваленко не вміє зав'язати галстука.

— Ай-ай,— співчутливо похитав головою Поль.— Як же це так, наш хоробрий юначе?

Для Ервіна залишився коричневий костюм. Побачивши, як він завагався, мабуть, не маючи особливого бажання одягати себе в цей не зовсім приємний колір, Поль засміявся:

— Джентльмени не носять коричневого, як кажуть англійці. Але в Німеччині це найлояльніший колір. Тож одягай, дорогий Ервін, і хай твої співвітчизники при зустрічі мають тебе за якогось гауляйтера.

— Шкода, що ми не маємо часу поголитися,— тернув себе по щоці Андрій.

— Нічого,— заспокоїв його Поль.— Ми візьмемо в руки плащі і будемо схожі на мандрівників.

— В Німеччині зараз, здається, не дуже-то полюбляють мандрівників,— сказав Бранко.— Всі ж ви читали на станціях лозунг доктора Геббельса?

— Редер мюссен роллен фюр ден зіг, уннотіге райзен ферлєнгер ден кріг [1],— одним подихом випалив Поль.— Чорт з ним, з Геббельсом і з його колесами! Пропоную докінчити оцю сковороду з виробами мого кулінарного мистецтва і алонз, анфан! [2]

Надворі бомби вже шматували небо і землю, і тугі хвилі повітря бились об стіни будинків і об міцну бруківку вузьких вулиць.

— Пора,— промовив Андрій і першим ступив на сходи, що вели наверх. Товариші пішли за ним.

Визирнувши з дверей і переконавшись, що вулиця порожня, Андрій вислизнув з будинку. Коли він уже йшов по тротуару, до нього приєдналися друзі.

— Ми йдемо не попрощавшись, як роблять англійці,— востаннє пожартував Поль.

Тепер треба було мовчати і йти, йти, йти, щоб якомога швидше лишити позад себе це місто, сховатися в зелених сутінках лісу, що був по той бік залізничної колії. Бомби рвались якраз там, куди прямували втікачі, але це було навіть краще. Бо де бомби, там завжди пустиня.

І жоден з них не повірив сам собі, коли з провулка, якраз звідти, де хвилину тому вирувала мішанина металу, полум'я й землі, вийшов поліцай. Він був миршавий, старий і кривий на одну ногу. Він тяг свою ногу, як тягне побитий собака хвоста. Він був один проти чотирьох, але обминути його не було ніякої змоги.

Поліцай мав за своїми плечима добрих шість десятків років життя, і ці роки дали йому досвідченість. Він уникнув тотальної мобілізації й не гнив десь у чужій землі лише завдяки своїй кривій нозі, але він знав, що фюрер може покликати його на фронт навіть з такою ногою, і тому важко було знайти ще одного такого ретельного служаку, як цей поліцай. Він сподівався, що коли до кривої ноги додати ще заслуги по службі — то це вже дасть йому цілковиту гарантію уникнути фронту.

І от тепер, при зустрічі з чотирма незнайомими чоловіками, які прогулювалися по місту під час бомбардування так, ніби це було великоднє свято, досвідченість підказувала старому поліцаєві, що тут не все гаразд, а службистська запопадливість примусила його заступити дорогу втікачам і грубо запитати:

— Во коммст ду гер? [3]

Поліцай звертався до Андрія, який стояв найближче до нього, але Коваленко мовчав. Досить йому було розтулити рота, щоб поліцай зрозумів, що перед ним — іноземець.

— Во крігст ду мантель? [4] — допитувався поліцай, щупаючи

---

[1] Колеса мусять крутитися для перемоги, непотрібні поїздки затягують війну *(нім.)*.

[2] Вперед, діти! *(Франц.)*

[3] Куди йдеш? *(Нім.)*

[4] Де взяв плащ? *(Нім.)*

пучкою новісінький макінтош, який висів у Андрія на зігнутій в лікті руці, і підозріло оглядаючи неголені обличчя зустрічних.

— Якого чорта сіпаєш? — виступив наперед Ервін.— Ми їдемо з фронту у відпустку. Зійшли з поїзда прогулятися.

— Документи? — простягнув руку поліцай.

— Всякій тиловій сволоті ще документи будемо показувати! — презирливо кинув Ервін і звернувся до товаришів: — Ходімо, панове.

Обминувши поліцая, неначе то був телеграфний стовп, утікачі спокійно пішли далі.

— Стій! — гукнув навздогін поліцай.— Стій, кажу!

Але вони добре знали, що зупинятися тепер уже не можна. Знали вони й те, що не можна пришвидшувати ходу, а надто — бігти. І йшли повільно, спокійно, переборюючи бажання озирнутися, стримуючи нервовий дрож, який поволі обгортав усе тіло.

Вулиця була довга, як їхнє мученицьке життя. А життя для них тут могло стати коротким, як пістолетний постріл. І той постріл загримів ззаду і, мов цвяхом, прибив серба Бранко до бруку. Ервін кинувся до вбитого.

— Куди ти, Ервін? — гукнув йому Андрій і зупинився. Француз Поль вилаявся, схопився руками за голову і кинувся бігти. Він надто любив життя, щоб спокійно ждати смерті. Андрій озирнувся. Ервін намагався підняти голову Бранко, а вона вислизала з його рук і падала й падала на землю, б'ючись об безжально тверді камені бруку. Поруч з кривим поліцаєм уже стояв один з їхніх охоронців, той самий, який хотів погнати їх у бункер, і наставляв на втікачів чорного автомата.

«Знову не вдалося»,— подумав Коваленко, і тої самої миті його щось ударило в груди під саме серце, раз і вдруге ударило, і вже не було в нього ні грудей, ні серця, а тільки щось липке і пекуче, мов полум'я. І він зів'яв від цього полум'я, ніби тонка стеблина молодого хмелю, і тихо, повільно опустився на холодне каміння.

Ой хмелю, мій хмелю, хмелю молоденький!..

З лівого боку була стіна. Сіра, грубо оштукатурена цегляна стіна, од якої віяло холодом і безнадією. Над головою нависав дерев'яний чотирикутний, вузький, мов труна, ящик. В такому самому ящику лежав і Андрій. Коваленка не вбили: він знову потрапив до табору.

Глянути правобіч Андрій не міг: заважав біль у грудях. Він відчув цей біль і свої рани, щойно опритомнів. Одна рана була в правому боці біля тієї, ще фронтової. Вона була така велика, що від неї в Андрієвих грудях утворився якийсь шалений протяг, і Коваленко ніяк не міг надихатися: повітря пролітало крізь нього, неначе крізь широку трубу. Андрій дихав часто-часто, до гіркоти в роті, але повітря провалювалося в якусь

безвість, а на своє місце присилало кров, гірко-солону, темну, і ця кров збивалася в клубок в Андрієвім роті і душила-душила юнака, немов нечиста сила з страшної дитячої казки.

Друга рана примостилася під самим серцем. Серце било просто в рану своїм невтомним молоточком, викликаючи нестерпний, непогамовний біль у всьому тілі. Та й самому серцю було боляче, і тому воно било в рану рідше й рідше, кволіше й кволіше. Серце вмирало. Вмирав і Андрій. Йому було страшно вмирати на самоті, через те він весь час намагався повернути голову, щоб глянути праворуч, де мали бути люди. Він проклинав оцю холодну, вкриту сірими патьоками цементну стіну, на яку вимушений був дивитися тоді, як йому так хотілося побачити, востаннє побачити когось із рідних, дорогих серцю людей.

І Андрієві все-таки вдалося повернутися. Біль закричав у його тілі тисячами пронизливих голосів, але Коваленко вже лежав на спині і дивився праворуч, туди, де стояли ряди двоповерхових дерев'яних ящиків, у кожному з яких лежали хворі, поранені і, можливо, вмираючі в'язні.

Андрієвим сусідом був чоловік з білим, м'яким, як мичка, волоссям і з дужими м'язистими грудьми. Груди ці, на яких не сходилася німецька трикотажна сорочка, здіймалися над ящиком круглим бугром і вражали не так своїм розміром, як кольором. Вони були сині-сині, аж чорні. І обличчя в біловолосого теж було все в синцях, при погляді на які Андрій навіть застогнав.

Від цього стогону сусід розплющив очі, теж сині, мов квітучий льон, глянув на Андрія і спитав по-польськи:

— Поранений, товаришу? Болить?

— А ти? — пошепки запитав Андрій.

— Я здоровий. Мені нічого.

— Чого ж ти такий?

— Який?

— Синій.

— Били.

— За віщо?

— Втікав.

— Багато разів?

— Сім.

— Ти молодець.

— Тепер уже не втечу більше.

— Злякався?

— Єжи Фурчак нічого не боїться.

— То в чому ж справа?

— Завтра мені зроблять укол.

— Укол?

— Так. А тоді до крематорію.

— Хто тобі сказав?

— Лікар.

— Звідки тут лікар?
— Ми ж у лазареті.
— А не в таборі?
— Кожний порядний концтабір має свій лазарет.
— Ми в концтаборі?
— Так. Ти вперше тут?
— Вже був.
— Я теж.
— Але за що тобі укол?
— Суум квікве [1]. Ти знаєш латинь?
— Трохи. Я бачив цей напис на воротях табору і в суді.
— Тебе судили?
— Так.
— Отже, ти засуджений до страти?
— Ні. Я «бомба-генерал».
— Ти «бомба-генерал»?
— Так.

Єжи деякий час мовчав. Андрій теж не говорив нічого. Він відпочивав і намагався захопити в легені хоч трохи повітря, бо під час розмови воно пролітало крізь них, як вихор.

— Ти втікав? — порушив мовчанку поляк.
— Так.
— І вони поранили тебе?
— Так.
— Ти можеш не боятися укола.
— Я й не боюся.
— Вони не стануть тебе убивати. Вони почекають, поки ти одужаєш, і знову пошлють тебе розряджати бомби. Це страшніше за смерть.
— Я не одужаю.
— Звідки ти це знаєш?
— Я вмру.
— Дурниці. Скільки тобі років?
— Двадцять.
— В ці роки не страшні ніякі рани.
— Однаково я вмру.
— Ти ще можеш вижити.
— Ні.
— Е, не кажи. Якби мені тільки рани, я б вижив. Бо я мав утекти звідси й добратися до своєї Вісли. Але укол зробить свою справу. Він діє безвідмовно. Десять хвилин — і раптова смерть, як від розриву серця. А тоді — крематорій. Це дуже сумна історія. Правда ж?
— Не треба про це говорити. Ти дужий, ти любиш волю. Тобі не можна думати про смерть.

---

[1] Кожному своє *(лат.)*.

— А ти наївне хлопча. Мабуть, новобранець. Не встиг навіть стрельнути, як потрапив у полон?

— Я офіцер.

— Ти офіцер?

— Так.

— Дивно. Ти зовсім не схожий на офіцера. Хоча від вас, радянських, завжди слід чекати несподіванок. Я зустрічав тут багато ваших хлопців і завжди захоплювався вами. А скажи, будь ласка, я схожий на офіцера?

— Ти схожий на сміливу людину. І ти — сміливий.

— Колись я був справді сміливий. І дурний. Коли під Свенце у вересні тридцять дев'ятого року ми вперше побачили танки Гудеріана, я скомандував своєму розділові оголити шаблі й повів жовнірів в атаку. На танки з шаблями! Там, під Свенце, загинула вся Польська поморська кавалерійська бригада. Підпоручик Єжи Фурчак не загинув, а потрапив у полон. Краще було б загинути.

— Навіщо так говорити? Хіба ти не боровся всі ці роки?

— Боровся, а що з того? Завтра мене візьмуть за ноги й відтягнуть до крематорію.

— Ти не здався?

— Ото тільки й утіхи. А коли розібратися, то все марне. Один поет дуже добре сказав про це. Ти мене слухаєш?

— Так.

Єжи заплющив свої сині очі й продекламував:

Збєгач за єдним клейнотем пустине,
Ішьч в тонь за перлом о цуду уродзі,
А жеби по нас зосталі єдине
Шьляди на пяску і кренгі на водзе [1].

— Слід у житті — от головне! — тихо промовив Андрій.

— Ти ще віриш у те, що од мене може лишитися який-небудь слід у житті? — здивувався Єжи.

— Він уже лишився.

— О, якби то воно було так!

— Після війни люди ставитимуть пам'ятники борцям проти фашизму.

— Борцям же ж...

— А ти хіба хто?

— О-о, я б душив фашистів оцими руками! Внукам би своїм заказав, правнукам... коли б вони були в мене.

— Ще будуть.

— Не заспокоюй мене, я не дурна гімназистка.

— А я й не заспокоюю. Ти повинен жити — от і все.

---

[1] Ради клейнода збігати пустиню,
Тонути ради перлів, щоб тоді
Лишився спогад після нас єдиний:
Сліди в піску і кола на воді.

— Повинні ми всі жити, і всі вмираємо. Молоді, красиві, дужі.

— Хто не хоче вмерти, той не вмре.

— І ти не вмреш?

— Ні.

— І я?

— І ти теж.

— Ти такий смішний хлопець. Але твої слова діють якось заспокійливо,— сказав Єжи.

Він поволі підвівся в своєму ящику й поклав свою руку на Андрієву.

— В мене ніколи не було брата,— сказав поляк,— але тепер він є. Ти рідніший мені за брата. Як тебе звати?

— Андрій. Андрій Коваленко.

— Ти з Росії?

— З України.

— Ти бачив Дніпро?

— Я виріс біля нього.

— А я виріс біля Вісли. У Варшаві. У мене там лишилася кохана дівчина. А ти знав кохання?

— У мене є кохана в Саратові.

— Де це?

— В Росії, на Волзі. Чув?

— Ми вже з тобою ніколи не побачимо своїх рік.

— Побачимо.

— Ти ж сказав, що вмреш?

— А коли не вмру?

— Тоді побачиш.

— Тож-бо й воно.

І Андрій спробував навіть тихенько засміятися.

Вони обидва були приречені і могли говорити, як рівні. Вони хвалили один одного, як закохані,— і це зовсім не свідчило про їхню нескромність. Андрій розповідав Єжи про Дніпро. Єжи розповідав йому про Віслу. Кожен вважав, що його ріка найбільша й найкраща у світі. Вони забули про смерть, про свої болі і розмовляли до самої ночі. Єжи сказав, що ця війна поставила перед ними дилему: перемогти або загинути. Андрій не згодився з ним. Він вірив у те, що перемогти можна й тоді, коли загинеш. Єжи цього не розумів. Він вірив лише у свої сили, як вірив колись, що зможе розрубати навпіл своєю білою шаблею чорний німецький танк.

— Я все ж боюся смерті,— признався він.— Ще з дитинства боюся смерті і темряви. Я бував у багатьох таборах. У Франції, в Австрії, в Польщі. Уся Європа зараз у темряві. А я жив колись біля трамвайного депо. Тобі не доводилося жити біля трамвайного депо, Андрію? Ах, ти з села. Тобі це важко уявити. Всю ніч ідуть трамваї в депо і над їхніми дугами спалахують іскри коротких замикань. Вони освітлювали вікна моєї кімнати,

і я звик спати при світлі цих спалахів. А тепер скрізь, хоч куди кинешся, темрява й темрява, важка й всепоглинаюча, як мільйони гробовищ, виритих війною. Ти не боїшся темряви, Андрію?

— Ні.

— А смерті?

— Смерті боюся. Мені ж тільки двадцять років.

— Так, тобі лише двадцять років. Мені двадцять вісім. Я майже на третину більше прожив.

— Я ще не встиг зробити, що думав.

— О, на це ні в кого не вистачає життя!

— Кажуть, що перед смертю треба думати про минуле, згадувати рідних, дитинство. Це правда?

— Я не знаю. Мені, наприклад, зараз хочеться спати. А тобі, мабуть, дуже боляче. Болять рани?

— Дуже.

— Ти відпочивай. Засни. Так буде ліпше. І хай тобі присниться Дніпро.

— Спасибі.

— Давай попрощаємося, бо навряд чи ми вже завтра зможемо це зробити.

— Ми ще поговоримо завтра.

— Ні. Удосвіта прийдуть есесівці з лікарем. Прощай, брате.

— Прощай, Єжи.

— Дай я тебе поцілую, Андрію. Ти не плачеш? Не треба плакати.

— Ні, я не плачу. Я ще не плакав за війну жодного разу.

— Молодець. Я щасливий, що зустрів перед смертю таку людину.

Вони замовкли, і кожен намагався заснути, але важко заснути, коли ждеш смерті, яка випростовується на весь свій зріст у твоєму тілі або ж має прийти на світанні разом з чужими жорстокими людьми.

Андрій намагався думати про дім, про батька й матір, про Катю. Але пам'ять його, знесилена, змучена безугавним болем, розгубила всі спогади, як квітка пелюстки. Йому тепер лишався біль, різкий і нестерпний, і думки. Вчора він шкодував, що його не вбили тоді одразу в Марбурзі, тепер дякував випадкові, який продовжив його життя на ці кілька днів. І перед смертю він ще зможе зробити добре діло. Зможе, хоч як це важко. Поряд з ним лежить поляк, якого мають завтра стратити. Андрій багато чув про поляків. Були часи, коли на варшавських, краківських, люблінських сеймах і сеймиках польська шляхта била в барабани і сурмила в мідні сурми, збираючись у походи проти України. Вони казали, що хочуть цивілізувати цю велику й багату землю. І от італійський ренесанс в степах України обернувся гострими палями, на які польські пани саджали непокірних українських селян.

Через триста років Пілсудському заманулося заволодіти Києвом, але довелося жовнірам втікати звідти ще швидше, ніж у часи Хмельниччини. Хтось сказав тоді про поляків: «Чого можна сподіватися від людей, які, навіть міцно вилаявшись, додають: «Проше пана!»

Все це Андрій знав. Але от зараз поряд з ним лежить поляк, і він не відчуває до нього ніякої ворожнечі, він знає, що це його брат по нещастю, брат по крові, брат — і це найголовніше! — по боротьбі. А раз так, треба допомогти йому, з останніх своїх сил допомогти. Андрій помацав у себе під сорочкою: чи на місці торбинка з клубочком. Так, торбинка була на своєму місці. Він проніс її через усю Німеччину, через усі дні свого полону, своїх нещасть, своєї неволі. Шматочок рідного металу нагадував йому далеку дорогу Батьківщину. Клубочок ниток він беріг пильніше, ніж беріг колись легендарний Тезей в темному лабіринті Мінотавра клубочок Аріадни. Німці не чіпали його ниток: їм подобалися хазяйновиті люди. Вони не догадувалися, що той клубочок для Андрія — то спогад про рідну землю, спогад про волю, про той благословенний час, коли він був бійцем. Бо немає більшого щастя для людини, ніж щастя бути бійцем за правду. Хай же тепер цей клубочок послужить йому востаннє.

— Єжи! — тихенько покликав Андрій товариша.

Єжи не обізвався, але по тому, як той на мить затримав дихання, Коваленко зрозумів: не спить, жде, щоб його покликали ще раз.

— Спи,— сказав Андрій,— спи хоч ти, бо я не засну вже до ранку.

І він знову пустив човника думок плавати в безмежному морі простору. Йому було важко думати про інших, але ніщо не заважало думати про себе. Завтра його вже не буде. Для нього, нарешті, закінчилася війна, закінчилось все. Він так і не став ученим, як мріяв, бо знову ж таки перешкодила війна. Андрій ненавидів війну, ах, як він ненавидів її! Скільки нещасть, скільки смертей. Чи ж пам'ятатимуть ті, хто залишиться живим, нас, загиблих? Чи будуть люди боротися проти війни, чи зрозуміють нарешті, що саме слово «війна» повинно стати так само ненависним, як слово «проказа»?

— Єжи!— знову покликав Андрій.

Єжи дихав рівно й спокійно, як дитина. Тоді Андрій став підводитися. Головне зараз було — не застогнати, погамувати крик болю, який наростав у тілі, підіймаючись до горла. Андрій зціпив зуби. Йому й так не вистачало повітря, яке проходило крізь пробиті легені, як крізь решето, а тепер він зовсім не дихав, боячись розбудити Єжи. Повіль-повільно перекинув Андрій через стінку ящика ногу, тоді другу. Заточуючись, мов сонний, ступнув до ліжка Єжи. Руки висіли вздовж тіла, як батоги. Не було змоги підняти хоч одну з них, обіпертися нею, щоб не впасти. Але треба було підіймати руку. Андрій зупинився

й спробував потихеньку ковтнути трохи повітря. Обличчя й груди в нього вкрилися холодними краплями поту, з роз'ятрених ран поповзли по тілу теплі струмочки. Коваленко став підіймати руку. Поворушив пальцями — слухалися. Тоді зробив ще крок до Єжи й обережно доторкнувся до його шиї, де мав бути чотирикутний алюмінієвий номерок. Добре, що вони недовго були ще в концтаборі і в них на руках не витатуювали номерів. Тих би він уже не поміняв. Андрієві пощастило: він одразу натрапив на шворку. Але що робити тепер? Зняти номер через голову, не розбудивши Єжи,— неможливо. Ні бритви, ні ножа, щоб перерізати шворку, Андрій не мав. Що ж робити? І тоді — диво дивнеє! — раптом пригадалася йому мама. Пригадалось, як сидить вона, бувало, на лежанці, поставивши каганець на коминок, і вишиває маленькому Андрійкові сорочечку. Вона завжди вишивала йому спідні сорочечки з білого тонкого полотна, вишивала маніжку й рукави червоними, як калина в лузі, квітами. І коли нитка кінчалася, мама не одрізала її, а просто відкусувала своїми білими, красивими зубами. Перекусити шворку! Андрій нахилився над Єжи, обіпершись лівою рукою об край ящика, впіймав губами шворку й став її кусати. Гриз зубами цю тоненьку мотузку, як свою гірку долю, як ненависного ворога, й вона виявилася міцною й неподатливою, як та чорна сталь на фашистських танках, яку він стільки разів бив із своїх гармат. Якусь мить йому навіть здавалося, що він ніколи не зможе справитися з цією шворкою й не заволодіє номером Єжи. Та ось теплий чотирикутник алюмінію вже в нього в руці. Поквапливо, як тільки міг, Андрій скинув з шиї свій номер і поклав його біля Єжи. Номер Єжи повісив собі.

Тепер треба було поміняти дошки біля ніг. Ці чорні дошки в «лазаретах» для полонених були такою ж звичайною річчю, як крематорії в концтаборах. На дошках крейдою писалися особисті номери тих, хто лежав у ящику. Андрій це знав і тому, замість того, щоб перепочити після кількох хвилин нелюдського напруження, він попрямував уздовж проходу. Дошки висіли на цвяшках, зачеплені петельками з такої самої шворки, як і та, що на ній тримався номер. Андрій зняв свою дошку, переніс її до ящика Єжи і закріпив її там, знявши дошку з номером товариша. Повісити шматок чорного дерева на своєму ліжку вже не було сили, і Андрій сів трохи спочити. Але одразу ж знову встав, злякавшись, що потім не зможе навіть поворухнутись. Нарешті обидві петельки міцно обхопили круглі головки чорних цвяшків, і Коваленко міг тепер спокійно лягти й спробувати востаннє вхопити в легені хоч трохи дорогоцінного повітря. Він уже не відчував болю, його мучив тепер якийсь незрозумілий тягар, що притискував тіло тисячотонною вагою, силкувався вдавити його в жорсткий матрац, розплющити, як корж.

«Хоч би не втратити свідомості»,— злякано подумав Андрій і раптом почув, як десь далеко-далеко стукнули двері.

— Вони! — зрозумів Коваленко і став прислухатися, забувши про тягар смерті, який гнітив його й гнітив, не одступаючись. В коридорі лунали кроки. Гучні, нахабні, самовпевнені. Ось вони ближче, ближче, ближче, ось вони вже гримлять, мов грім. Двері штуби розчиняються — і вісники смерті йдуть до Андрія. Тепер він бачить їх. Їх троє. Два есесівці і лікар-майор. Есесівці зупиняються, зупиняється і майор. Один з есесівців дістає з папки якийсь папір і починає читати вирок. Він читає виразно, підкреслюючи кожне слово. Потім усі троє роблять руками «Хайль Гітлер», цокають закаблуками, есесівець підходить до ліжок Єжи й Андрія, дивиться на номери і прямує тепер уже до Андрія. Холодними як лід руками він бере номерок на Андрієвій шиї, зіставляє його з тим номером, що записаний у папері, й киває головою лікареві. Оцей.

Лікар товстий, схожий на жінку. Він розкладає біля Андрієвих ніг приладдя, готує шприц і раптом помічає, що полонений дивиться на нього.

— Чого не спиш? — сичить він.

Руки в лікаря гарячі, якісь мокрі, липучі. «Лікар не має права хвилюватися»,— згадує Андрій слова, які колись давно-давно вимовила Катя, і тої самої миті відчуває, як товста голка впивається в його стегно.

— Так,— задоволено говорить лікар.— Готово.

Есесівці клацають каблуками і йдуть з кімнати. Лікар поспішає за ними. І тоді прокидається Єжи. Йому вже давно вчувалося крізь сон якесь бурмотіння, але він ніяк не міг зрозуміти, звідки воно долинає, а тепер от зрозумів, та надто пізно.

— Що тут сталося? — злякано спитав він.— Андрію, що ти зробив?

— Заспокойся, Єжи,— сказав йому Андрій.— Заспокойся і вислухай мене, бо мені лишилося жити дуже мало.

А Єжи вже мацав у себе на шиї, гарячково нишпорив під сорочкою, на грудях.

— Що ти наробив, божевільний! — закричав він.— Де мій номер? Хто давав тобі право?

— Мовчи, а то вони вб'ють і тебе! Мовчи! — суворо наказав йому Коваленко.— Чуєш?

— Чую,— вже тихше відмовив Єжи.— Але навіщо ти це зробив? Боже милосердний, навіщо ти це зробив?

— Так було треба. А тепер слухай. У мене вже немає сили. Підійди до мене і візьми отут біля пояса мішечок. В ньому ти знайдеш голку й клубочок ниток. Збережи цей клубочок. Збережеш?

— Збережу,— сказав Єжи,— клянуся божою матір'ю Ченстоховською, збережу.

— І дай мені слово, що ти доберешся до нашого Дніпра й там передаси цей клубочок.

— Даю слово.

— А тепер прощай, брате.

— Андрію, почекай! Андрію! Брате! Товаришу! — кликав Єжи.

Та Коваленко вже не чув його. Хвилі забуття, легкі й м'які, мов хвилі рідного Дніпра, хлюпали на нього звідусіль, гойдали його невагоме тіло, як тріску, і крізь них пробилася до свідомості лише напівдумка про Катю. І ще шкода йому стало, що не встиг тоді попрощатися з батьком. Так шкода, що захотілося Андрієві навіть заплакати, заплакати вперше за всю війну. Та він не встиг.

Бо вмер.

Простіть, мамо й тату, свого сина за те, що він вмер так далеко від вас, за те, що вмер раніше за вас.

Ви ще довго пам'ятатимете його. Згадуватимете свого сина вранці, як сходить сонце, і в безсонні ночі, в горі і в радості, взимку й повесні, поки й живі будете ви журитися за своїм сином — єдиною дитиною і проклинатимете війну. І ще будете ви тужити й нарікати на долю за те, що не поклала вона вашому синові під голову пахучого снопа пшениці, не постелила йому в боки білих, м'яких снігів, не заквітчала йому могили червоною калиною.

Бо пропав ваш син Андрій безвісти.

Чи ж безвісти?

Людина йшла на схід. Вона йшла вже багато днів. Вдень ховалася в лісових нетрях, а вночі вибиралася на шлях і прямувала туди, де ранками з-за крилатих хмар показувалося сонце. Людина йшла до сонця. Вона була голодна, обірвана, насилу трималася на ногах, але не відступалася від свого заміру. Їй треба було добратися до сонця. Їла людина мало. Зрідка вона одважувалася залізти вночі в який-небудь селянський льох і там добувала собі поживу. Спала під холодними дощами і пронизливими вітрами і снилися їй теж дощі й вітри. Якби тільки хто знав, які вітри снилися цій людині!

Ріки лишалися позаду: Ниса, Одра, Варта — людина не зупинялася. Великі й малі міста траплялися на її шляху: поперва́х німецькі, тоді польські — вона минала їх. Вже гримів десь попереду фронт — людина не сповільнила своїх кроків. Вона лише стала обережнішою. Обережність підказала їй обійти і Кольшубов, і Грембув, і Тарнобжег, що кишіли од фашистських військ, і прямувати далі. Вночі людина пробралася майже до ріки. Ріка була темна, сумна і, здавалось, надзвичайно холодна.

Зайшлого зупинили. Двоє радянських солдатів несподівано з'явилися в кущах і спитали, що йому тут треба. Вони непорозуміло розглядали цю людину, одягнену в якесь чорне дрантя з брудними жовтими лампасами, простоволосу, з голубими, як квітучий льон, очима.

— Ви руські? — спитав прихідець.

— Атож. Хіба не бачиш?

— Мене звуть Єжи,— сказав незнайомий,— Єжи Фурчак. Я йду здалеку, з самої Німеччини. Мене врятував од смерті ваш товариш Андрій Коваленко. Ось він передав вам.

Єжи дістав з-під лахміття маленьку торбиночку й витяг з неї клубочок.

— Він просив, щоб я доніс цей клубочок до Дніпра,— сказав він.

— Ти доніс його до Вісли,— сказав один з солдатів.

— То є Вісла?

— Вісла.

Єжи майже бігцем кинувся вниз по схилу до води, а солдати, подивившись йому вслід, стали розмотувати клубочок. Червоний як жар прапор ордена блиснув з клубочка, і золота зоря, і золоті снопи пшениці, і золоті літери: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Орден був зовсім новенький, чистий, незатьмарений. Солдати дивилися на нього і мовчали. Тоді поскидали шапки і виструнчилися.

Єжи не бачив ордена. Він присів над Віслою і вмочив у неї руки. Вмочив і навіть крикнув од несподіванки. Вода в цій з першого погляду похмурій і холодній річці була тепла-тепла, незважаючи на осінь, на холоднечу. Так він сидів на березі теплої слов'янської ріки, зануривши в її воду руки, і плакав. І здавалося йому, що біля його ніг не Вісла, а ласкавий великий Дніпро, якого йому ще зроду не доводилося бачити.

Київ, 1956

ЄВРОПА 45

Роман

ЛЮДИНА — ЦЕ ВОЛЯ

То був маленький рейнський буксир з високою білою трубою, з маленькою рубкою для стернового і маленькою каютою, де міг відпочити хтось з команди. Пароплавик уже багато років тягав між Дуйсбургом і Кобленцом довгі незграбні баржі, набиті всякою всячиною. Він зістарівся на своїй роботі і тепер увесь скрипів, кректав, хлипав мотором, через силу долаючи повільну рейнську течію.

Тепла червнева ніч лежала на зелених берегах і тихих водах великої німецької ріки. Такі ночі бували й до війни, коли буксир возив баржі з мотиками для виноградарів і з свіжими овочами для робітників Дюссельдорфа. Такими ночами було зігріте дитинство старого стернового, який народився, виріс на Рейні та, мабуть, і помре на ньому. В такі ночі згадуються далекі-далекі хвилини першого побачення, зринають на поверхню каламутного океану забуття перші слова кохання. Такі ночі пробуджують у людині несамовиту жадобу до життя, до щастя, до радості.

Але такі ночі стають прокляттям для тих, хто має вмерти.

За кормою буксира чорніла баржа. Ще годину тому можна було побачити, що баржу пофарбовано в брудно-жовтий колір, що вона стара, неоковирна і зовсім не відповідає своїй романтичній назві «Лореляй», вимальованій чорною фарбою на обох бортах. Годину тому можна було бачити, що на палубі баржі стовбичить високий маслакуватий солдат в окулярах і що в руках солдата — гвинтівка.

Тепер усе поглинула темрява. Баржа перетворилася на непевну, безформну масу. Постать солдата стала розпливчастою, невиразною, до того ж він почав сновигати по палубі туди й сюди.

Ніч сягала свого найвищого зльоту. Все було чорне: береги, вода, навіть небо. Серед цього чорного мороку солдата опав страх. Гвинтівка не рятувала від страху. Вона здавалася непотрібною й безглуздою. Солдат закинув її за плече, дістав з

кишені френча маленьку окарину й обережно подув у неї. Ніжний звук видобувся з глибини глиняного інструмента і полинув угору, лишаючи солдата на самоті з темрявою. Солдат розсердився. Його товариші й фельдфебель сплять собі, мабуть, у каюті буксира, а йому — стережи, пильнуй, хапай дрижаки. Він рішуче стріпнув головою і вдарив бадьорого марша.

Солдат намагався не думати про тих, хто сидів унизу. Перед цим він пильно прислухався до кожного шереху, що долітав з трюму, тепер чимдуж надимав щоки, щоб заглушити ніжними звуками окарини і невиразний тупіт усередині баржі, і приглушені голоси приречених, і голос власного сумління, який нагадував про милосердя й справедливість.

У трюмі баржі «Лореляй» було четверо радянських військовополонених. На світанні їх мали стратити на есесівському стрільбищі Ваш. Троє приречених сиділи попід бортами, подалі один від одного, четвертий міряв трюм уздовж і впоперек і, звертаючись до своїх невидимих у темряві товаришів, говорив і говорив. Звали його «киянин». Ніхто не знав, яке він мав військове звання, яке його справжнє прізвище, яка мирна професія. «Киянин» — цим вичерпувалися всі дані про нього.

Цей високий темно-русявий юнак, з короткою, як у багатьох українців, шиєю, з шевченківськими очима, глибоко схованими під стріхами густих брів, був відомий своїм товаришам як сором'язлива, стримана, неговірка людина.

Але тепер він плив назустріч власній смерті. Незвичайне нервове збудження зробило його невпізнанним. Він бігав по трюму, розмахував своїми довгими, колись дужими, а тепер зовсім знесиленими руками, жартував, сипав дотепами, сміявся, підбадьорював своїх друзів.

Він бачив їх усіх навіть у чорному, безпросвітному мороці.

Отам, на самому носі, притискуючись спиною до шорсткого борту, сидить молодший лейтенант Юра, голубоокий, біловолосий, ще зовсім хлопчик, з довірливим серцем, з нерозтраченими почуттями. Він ніяк не може повірити, що через три-чотири години його розстріляють, що його більше не буде на світі. Він не може збагнути, як це можна забрати в людини найцінніше, що вона має, — життя, забрати, не маючи на це ніякого права.

— Ну, скажи, киянине,— просить він,— як же це так? Яке вони мають право?

Киянин гасає по трюму і, не зупиняючись, говорить:

— Війна, Юронько. А на війні як на війні, хай їй чорт! Метелик і той має більше шансів виплутатися з скрутного становища, ніж ми з тобою. Бо метелик сідає біля квітки, розправляє свої крильця — і він уже не метелик, а квітка. Гусінь, мерзенна гусінь може сховатися від переслідування, перетворившись у суху паличку або в зелений листочок. Хамелеон за одну мить перефарбовується. Заєць взимку стає білий, як сніг, і показує

мисливцям з-під кущів дулі. А от людина від людини не сховається ніде й нікуди. Немає такої мімікрії, відсутній такий мімετизм.

— Нічого ховатися,— лунає з корми бас майора Зудіна,— ми не зайці. Боротися треба!

— Хе, боротися! — встряє в розмову четвертий смертник, військовий лікар Мазуренко.— Яка там боротьба в нашому становищі?! Я не можу уявити, що зі мною буде через кілька годин.

— Дуже просто,— сміється киянин,— ви сплатите природі борги, яких наробили ваші тато й мама. Ваше тіло стане таким собі невеличким складом, комірчинкою для ряду хімічних елементів. Можу вам приблизно сказати, що, зважаючи на ваш середній зріст, з ваших останків можна буде добути на шість цвяхів заліза, три столові ложки цукру, двадцять ложок солі, купку вугілля, з якого вийде близько дев'яти тисяч олівців, і вапна стільки, що його вистачить побілити курник. Крім того, в вашому тілі знайдеться певна кількість фосфору, достатня на випродукування восьмисот тисяч сірників, і гліцерину, з якого вийде кілограмів з п'ятнадцять динаміту. Якби нам зараз цей динаміт, ми б послали до дідька лисого і баржу, і вартового, і навіть буксир.

— Ви блазень! — вигукнув лікар.— Ви молокосос і невіглас! Перестаньте базікати!

— Говори, киянине, говори,— сказав майор Зудін,— легше думається, коли ти говориш.

— Говори, киянине,— підтримав майора і Юра,— говори, а то мені страшно.

— Розстріляють мене,— з легким сумом промовив киянин,— і ніхто ніколи не дізнається, кого ж саме розстріляли, і мати моя не знатиме, і батько, і сестричка Надя. Скажуть, загинув киянин — і все. А як його звали, хто він — невідомо.

— Яке це має значення, коли смерть перед очима? — простогнав лікар.

— Для мене як для людини — колосальне! — жваво відгукнувся киянин.— Особливо, коли врахувати, що я маю прізвище — Скиба, ім'я — Михайло, і що в мене був батько Іван, і що я жив у маленькому селі на березі Дніпра.

— Чому ж ти став киянином? — щоб підтримати розмову, запитав майор.

— Учився в Києві, а потім захищав його в сорок першому. В степу, в пшеницях, не бачачи ні Києва, ні Дніпра. А тоді, пораненого, мене захопили фашисти. Притягли до якоїсь комірчини, з'явилися якісь здоровила, почали мене допитувати. «Прізвище?» — заволав один з них. «Киянин»,— недовго думаючи, бовкнув я. «Ім'я?» — «Киянин». Він дивився на мене трохи довше, ніж перед тим. «Професія?» — «Киянин». Тепер він витріщився на мене, як на божевільного. «Національність?» — «Кия-

нин».— «Хіба є така нація — кияни?» — заревів гевал, зриваючись на рівні ноги, бо, треба зазначити, досі він сидів біля мене навпочіпки. «О,— заспокоїв я його,— не турбуйтесь. Герр-хмершпер, чи як там вас. Така нація справді існує, і головна її заповідь: плювати в пику всякій наволочі навіть тоді, коли в неї на пузі висить автомат!» І я спробував удатися до цієї процедури, хоча й лежав на землі, а до пики того дурбила було зо два метри.

— Отже, тебе звуть Михайлом? — сказав майор.

— Так. До шести годин ранку я ще буду Михайлом,— стверднв Скиба.— А потім після нас лишиться купка сирої землі й спогад. Ах, я й забув. Буде ще рапорт нашого фельдфебеля. Ви не уявляєте, товаришу лікар, що буде написано в рапорті?

— Одчепіться!— буркнув Мазуренко.

— Прошу пробачити,— зупинився біля нього Михайло,— я трохи помилився. Крім півдюжини цвяхів і побіленого курника, од вас ще залишиться рапорт, написаний на глянцевому папері прекрасним каліграфічним почерком, рапорт приблизно такого змісту: «Стрільбище Ванн, 6 червня 1944 року. Присутні: фельдфебель Кноблаух з команди 4225 і зондерфюрер гестапо Швайнегунд.

Смертний вирок, винесений 4 червня 1944 року радянським військовополоненим офіцерам Зудіну, Івкіну, Мазуренку й киянину (особисті номери такі й такі), сьогодні вранці виконано. О шостій годині ранку всіх чотирьох доставлено з баржі «Лорелей» на тюремному автомобілі до Ванна. Під час переїзду, як і протягом усієї останньої ночі, біля приречених перебувало четверо солдатів-вартових під командою фельдфебеля Кноблауха.

Виконувати вирок було виділено загін солдатів у складі двадцяти чоловік під командою штурмфюрера СС Кальбе.

На місці страти в той час, як загін тримав автомати на караул, засудженим зачитано текст вироку. Зважаючи на цілковитий атеїзм засуджених, представників духовенства на місце страти не допущено. Потім розбиті на дві групи, по десять чоловік у кожній, солдати, вишикувані на відстані п'яти кроків од засуджених, по команді виконали вирок. Це сталося о шостій годині тридцять три хвилини. Присутній при екзекуції штаб-арцт Ванце о шостій годині тридцять чотири хвилини констатував миттєву смерть усіх чотирьох засуджених».

Михайлів жарт (та чи й можна його було назвати жартом!) пропав марно. Можна викликати усміх у людей, що вмирають од хвороби, з голоду, але не в тих, що помирають од страху. Лікар цокотів зубами.

— Який жах!— простогнав він.— Я весь мокрий.

— А я не боюся! — раптом пролунав дзвінкий голос Юри Івкіна.— Якщо примусять копати собі яму — відмовлюся! І відвертатися не буду! І не дозволю зав'язувати очі! І плюну їм усім в їхні пики! Хай знають! Хай пам'ятають нас!

— Ех, паразити! — заскреготів зубами Михайло.— Їм людину вбити — що кави попити. Поставлять два десятки лобурів, скомандують їм, клацнуть замки м'яко, ласкаво, лагідно: «Клак!» А потім: «Фойєр!» — і тебе немає. Га? Весела штука! І чотирма на світі менше. А скільки б вони зробили цікавого, корисного, може, навіть геніального!

— Шкодувати ні за ким не треба,— спокійно сказав майор.— Народ безмежний і могутній, як океан. Він висуне з своїх глибин тисячі нових людей: великих полководців, геніальних учених, прекрасних художників, розумних політиків. Для тих же, хто вмирає, найголовніше — подумати про свою честь, про ціну свого життя.

— Боже мій милосердний,— простогнав лікар,— ніби ви не знаєте, що життя всіх без винятку людей має однакову ціну! Ціна ця — смерть.

— Одні живі, поки живуть, другі вмирають ще за життя, треті живуть і після смерті,— суворо нагадав майор.

— Ах, оця ваша філософія,— знову заперечив лікар,— ми слухалися вас як малі діти, і ось ми маємо. Ви забуваєте, що для того, щоб філософствувати, треба все ж таки жити. Насамперед жити, жити і жити.

— Невже товариш лікар гадає, що тільки він хоче жити? — засміявся Михайло.

— Але чому людей завжди розстрілюють саме на світанку? — почувся голос Юри.— Чому не дають подивитися ще раз на сонце, на останнє сонце в житті!

— Бо на світанні всі міцно сплять і ніхто не бачить злочину. Адже вбивати людину — найбільший злочин,— відгукнувся Зудін.

— У мене все переплуталося в голові,— стиха поскаржився лікар,— я відчуваю, як поволі перестаю бути гомо сапієнс, людиною...

— Доки у вас на ногах буде взуття, ви вважатиметесь людиною, як сказано в якійсь священній книзі,— кинув Михайло.

Після цього в трюмі залягла тиша. Було чути, як булькотить мотор буксира, як дзюркоче рейнська вода, облизуючи борти баржі. О, якби їхня сила та воля! Щоб змогли вони випручатися з своєї дерев'яної тюрми й опинитися в теплій, глибокій, вільній воді Рейну! Щоб змахнули руками, як птахи крильми, і попливли через саму бистрінь, якнайдалі від жахливого каравану смерті. Щоб могли жити, дихати повітрям, бачити сонце і боротися, боротися, боротися ще й завтра й позавтра. Щоб діждалися кінця війни. Перемоги.

— Говори, Михайле, мені страшно,— попросив Юра.

— Розкажи що-небудь про себе,— запропонував майор.

— А що про себе? — гірко засміявся Скиба.— Людина завжди краща од того, що про неї говорять за життя, і завжди гірша од свого некролога. Я б вам міг розповісти про Дніпро,

на березі якого виріс, але це лірика, а я ж викладав у школі біологію, робив вівісекцію собак і кроликів, отже, ніякої лірики, гола природа! В полоні — з сорок першого року. Тут теж лірики не було. Ви всі «новачки», недавно потрапили в фашистські лабети, ви не встигли скуштувати того, що ми. Та це й добре. Бо, наприклад, що таке дзвін? Це штуковина, яка досить мелодійно й приємно звучить. Але буває «дзвін» з колючого дроту. І тебе, голого, як мати породила, ставлять у цей дзвін і починають калатати

— І тебе ставили? — спитав Юра.

— Я ж сказав, що викладав у школі біологію, а не історію. Або ще таке: лежиш ти в ревірі, тобто в «лазареті». Лежиш і відчуваєш, що ось-ось перейдеш у новий стан. Але ж помирати не хочеться. Зовсім навпаки. Хочеться гукнути на весь ревір, на весь табір, на всю Німеччину: «Брешете, Михайло Скиба ще не вмре, він ще позмагається зі смертю, він ще завдасть чосу фашистам!» А тут приходять санітари, такі собі два типи з-під темної зірки, кидають тебе на закривавлені ноші й цурпелять до крематорію. Ти розплющуєш одне око, друге, переконуєшся, що живий, і стогнеш: «Куди ж ви мене тягнете? Я ж ще живий!» У відповідь один з тих зарізяк гиркає: «Заткни пельку! Герр доктор краще знають, живий ти чи мертвий».

— І все це ти пережив? — знову спитав Юрій.

— Я не хочу вмирати! — раптом закричав Мазуренко.— Не хочу, не хочу, не хочу!

— Мовчіть, а то почує вартовий,— цитьнув на нього майор.— Соромтеся, ви ж старший офіцер, комуніст!

— Я безпартійний! — схлипнув лікар.

— Тут безпартійних немає,— суворо сказав Зудін.— Для фашистів усі ми — насамперед комуністи, борці за свободу. А свобода й комунізм — нероздільні.

Лікар не відповідав. Він лежав на дні баржі, огорнутий пітьмою, знесилений, мокрий, як хлющ, од холодного поту, і лише час од часу якось чудно завивав: «В-в-вав... В-в-вав...»

Юра сидів, упершись руками в дно, і дивився просто себе широко розплющеними очима. Що він бачив у суцільній темряві? Михайла, який все бігав і бігав по трюму, щось бурмочучи, посвистуючи, посміюючись сам до себе, скаржачись на те, що нічого навіть «закурити, щоб вдома не журились»? Чи, може, майора Зудіна, який увесь час вовтузився в кормовій частині, так, немов шукав там чогось і ніяк не міг знайти? А може, пропливали перед його очима картини ще зовсім короткого життя? Оренбург, жовті береги Уралу, школа, потім ремісниче училище, заява до льотної школи— потай од матері, од батька, од усіх родичів. А там перші польоти, проводи на фронт, бої, палаючий літак...

— Я ще їм покажу,— ледь чутно шепотів Юра,— я покажу. Хай вони знають!

Два дні тому вони були одностайними в своїх діях і почуттях. Їх привезли з табору на свічковий завод, де вже працювали голландці й французи, і поставили до величезних дерев'яних чанів, у яких кипів парафін.

Позбігалися майстри, прийшов директор заводу, ведучи на шворці двох кривоногих бульдогів, сам теж опецькуватий і чеверногий, як бульдог; вартові штурхали полонених цівками гвинтівок і показували на чани: «Працювати!»

Біля входу в цех, на слизькій цементній підлозі височів штабель лантухів з плахами парафіну. Парафін був не білий, як звичайно, а коричневий, весь у патьоках нафти, масний, мокрий.

— З Плоєшті? — примруживши, спитав Михайло.— Ніколи навіть очищати парафінчик? Незабаром Плоєшті — капут...

— О, у нас є ще японський парафін з дерева,— суплячи сиві колючі брови, сказав директор.— Прима парафін, як слонова кістка! А зараз — працювати! Великій Німеччині потрібно багато свічок!

— У цьому ми не сумніваємося,— засміявся Михайло.

Робота в цеху нагадувала описи міфічного пекла. Стокілограмові мішки погано підкорялися знесиленим од тривалого недоїдання людям. Щоб навалити повний чан парафіну, вони вчотирьох мусили працювати майже годину. Але як тільки Мазуренко одкручував вентиль і могутній струмінь пари бив спідизу в товсті плахи, парафін поволі, але невпинно осідав, танув, мов сніг, і треба було знову й знову кидати в широку пащеку чана важкі смердючі плитки. А таких же чанів було чотири!

Потім парафін закипав. Спочатку з дна вискакували на поверхню великі бульби, вся поверхня розтопленого парафіну починала ходити ходором, а вже після цього в чані здіймалася справжня буря. Клекотіло, вирувало, плювалося на всі боки, кидало гарячі бризки на підлогу, на інструмент, на людей. Гарячий парафін, потрапляючи на незахищене тіло, одразу ж тужавів, приклеювався, мов пластир, і пік, пік, пік. Одяг від цих захололих збризків ставав брудним, шкарубким і зовсім не пропускав повітря, мов гумовий комбінезон.

Білий морок стояв у цеху. Не було чим дихати. Ядучі випари роз'їдали очі. В чанах сичало так, ніби тут спускала пару принаймні сотня паровозів. Вартові стояли за дверима цеху і лише раз по раз забігали до приміщення, щоб крикнути на полонених, які поки що не виявляли особливої старанності в роботі.

По обіді майор Зудін і Михайло, поїхавши з тачками по новий парафін, побачили в дворі заводу машину з причепом, на який вантажили оберемки якихось паличок, обгорнутих з одного кінця шматинами пропарафіненої ряднини.

— Що то таке? — спитав Зудін вартового.

— Факели,— відповів той,— підігрівати паровози, машини. Німецька армія має багато машин...

— Брехунів ще більше,— кинув Зудін.

Тим часом майор зібрав своїх друзів і звернувся до них з коротенькою промовою.

— Щойно я дізнався,— сказав він,— яку саме продукцію випускає цей завод. Це зовсім не свічки для покійників і не каганці для розбомблених міст. З парафіну, який ми будемо варити, тут роблять факели. Ці факели я вже бачив на Україні. Відступаючи, фашисти палять ними села й міста. Отже, ми стаємо співучасниками величезного злочину. Ми будемо відступниками, якщо ворухнемо хоч пальцем на цьому заводі. Я пропоную зараз же категорично відмовитися від роботи. Хай нас відсилають назад до табору.

Всі згодилися з майором.

І от саме тоді й прибіг директор.

— Що скоїлося? — заволав він ще з порога.— Чому не працюєте?

— Ми відмовляємося,— виступив наперед Зудін.— Робити факели — це воєнний злочин. Тих, хто їх робить, треба вішати.

— Саботаж!— заревів директор, не вислухавши навіть до кінця перекладача.— Я вас провчу, радянські свині! Солдати! Взяти їх!

Солдати нерішуче тупцювали на слизькій підлозі, дбаючи, здавалося, більше про те, щоб не впасти, ніж про виконання наказу директора. Вони мали пильнувати, щоб жодному з полонених не вдалося втекти, а примушувати працювати — це вже був клопіт власника заводу й дирекції. Для годиться вони, звичайно, поштурхали полонених прикладами гвинтівок, крикнули: «Давай! Швидко!», але це не справило на саботажників належного враження. Директор мовчки одв'язав своїх бульдогів і тицьнув пальцем на Юру: «Взяти!»

Жовті потвори, сопучи, кинулися на юнака. Вони стрибнули водночас, щоб дістатися до Юриного горла,— це врятувало Івкіна. Бульдоги зіткнулися в повітрі, стукнулися мордами і не змогли дістати вище грудей льотчика. З Юриного френча полетіли клапті, ще мить — і знавіснілі потвори будуть шматувати біле молоде тіло; аж раптом бульдоги жалібно заскавчали і обидва опинилися в чані з киплячим парафіном.

Їх укинули туди Зудін і Михайло.

Ошелешений директор не встиг навіть рота розтулити, як, піднятий могутніми руками Зудіна, вже висів над чаном і бачив, як під ним конають у рудуватій кип'ячці його вірні пси. Михайло, допомагаючи Зудіну, підхопив директора за ноги. А Мазуренко, який стояв зовсім розгублений, кинувся до вентиля і одкрутив його по саме нікуди. Мутно-білі фонтани вдарили з чана, мов лава з кратера діючого вулкана, замалим не торкаючись своїми пекучими язиками директора. Тоді він не витримав споглядання власної смерті й закричав. Він ревів, як переляканий, поранений звір. Він волав, благаючи допомоги, милосердя, ласки.

І вони відпустили його. Поставили на підлогу і обтерли руки об засмальцьовані френчі.

Гестапівський суд був короткий і жорстокий: смерть. Смерть усім чотирьом. І тому, якого ледь не загризли бульдоги. І тому, що відкручував вентиль. І тим двом, найнебезпечнішим саботажникам, призвідцям, комісарам. У тому, що Зудін і киянин комісари, німці не сумнівалися. Майор і Михайло не пробували спростувати цієї помилки. Хіба не все одно?

Але зараз майор Зудін був стурбований станом лікаря Мазуренка. Він боявся за нього. Він бачив, як нестерпно важко йому відчувати наближення невідворотного, жахливого, неймовірного. Знав, що очікування смерті набагато страшніше, ніж сама смерть, однак нічим не міг зарадити Мазуренкові.

Щоправда, в нього ще жевріла надія. Сповнений енергії, рішучості й мужності, Зудін звик ніколи не складати зброї. Все його велике, дуже тіло, його незборимий дух повставали, бунтувалися на саму згадку про смерть. Доки не пізно, треба шукати вихід. А той, хто шукає, завжди повинен знайти, як співалося в пісні.

І доки Михайло бігав по трюму і жартував, доки Мазуренко стогнав і вавакав, доки Юра прислухався до тих голосів, що лунали в його уяві, майор у тісних суточках кормової частини обмацував дно, борти, міцний дерев'яний стояк насоса для відкачування води з трюму і думав про те, як їм видобутися звідси на волю.

Виламати насос і лізти в отвір у палубі просто на вартового? Той перестріляє їх по одному, як кошенят. Пробити дно? Нічим. Проломити борт? Теж нічим. Щоправда, у борту була дірка, крізь яку виходив відвід насоса. Однак, судячи з діаметра патрубка, дірка була невелика.

Зудін продовжував свої пошуки. Він просив Михайла говорити, втішав Юру, соромив лікаря, а сам усе стукав і стукав пальцями в набубнявілі борти, вивчав кріплення насоса, ще й ще раз прикидав в уяві, який діаметр патрубка. Дерев'яний кожух насоса був прикріплений до дна тонким залізним стояком. Якщо добре налягти вдвох, то він, мабуть, легко зламається. Після цього насос можна відвести вбік настільки, щоб звільнити отвір. А потім? Вони ламатимуть дошки, вхопившись за краї, щоб розширити отвір, ламатимуть з останніх сил, з нелюдським напруженням. А вартовий? Він же почує тріскотняву. Та й не подужають вони цих дощок.

Майор ще раз пробіг пальцями навколо патрубка і несподівано натрапив на головку цвяха. Поряд був ще один, далі ще й ще. Цвяхи йшли по колу, огинаючи отвір на досить значній відстані від нього. Виходить, тут щось прибите? Дерев'яне кружало чи, може, шмат бляхи? Майор стукнув кісточками пальців у борт і припав до того місця вухом. Там була жерсть. І, певне, вона прикривала отвір, бо під нею гуло, як у порожній цеберці.

Отже? Досить вийняти патрубок, а потім ухопитися вдвох за краї цього бляшаного кружала, віддерти його — і стрибай просто в Рейн? Майор схопився руками за серце. Спокій, товаришу Зудін, спокій! Перевір ще раз, щоб радість твоя не виявилася передчасною. Подумай про вартового, який стовбичить над твоєю головою й прислухається до кожного шереху в трюмі. Подумай про чужі зорі, які байдуже світитимуть тоді, коли ти й твої товариші благатимуть у долі темряви, пітьми, безпросвітного мороку. Подумай про зрадливий дрож у руках і в грудях, дрож утоми, знесилення й надії.

Але живі борються! Ні голод, ні нещастя, ні сама смерть не об'єднують людей. Об'єднує їх боротьба. Тільки в ній порятунок для людини. Тільки в ній здобувається найголовніше — воля, свобода.

— Людина — це свобода,— пробурмотів майор і повторив голосно: — Людина — це воля. Михайле,— покликав він.— Михайле, а йди-но сюди!

Вперше цієї ночі вони не розмовляли голосно, а шепотіли. Юрі вчулося в тому шепотінні щось прекрасне й радісне, і він весь напружився від чекання, готовий щомиті зірватися на рівні ноги й бігти до друзів на допомогу.

Лікар, до краю знервований, пройнятий розпачем зневіри, навпаки, запідозрив у тихій розмові майора й Михайла щось лихе і застогнав ще голосніше.

Однак його стогону ніхто не почув, бо якраз тоді ж на палубі пролунали перші звуки окарини.

Солдат вирішив розважитися.

Зудін більше не ждав. Узявши Михайла за плечі, він повернув його до насоса:

— Давай!

Удвох налягли на вугласте дерев'яне одоробло. На палубі солдат вдарив марш. Зудін і Михайло натиснули щосили. Насос не рухався.

— Юро! Лікарю! — покликав Зудін.

Івкін метнувся на корму, спритний і дужий, як молодий тигр. Його плече вклинилося між круглим м'язистим плечем майора і кістлявим раменом Михайла.

Мазуренко не мав сили підвестися. Але він не міг більше лишатися на самоті посеред баржі і, зціпивши зуби, теж рушив на корму. Він повз. Падав на живіт, простягав уперед руки, спирався на лікті й переволікав уперед своє важке, неслухняне, мов чуже, тіло. Тепер лікар уже не вавакав. Вогонь надії осяяв і його душу, тільки не повертались ще до нього сили, втрачені в нелюдській боротьбі з страхом.

А на кормі тим часом тривало мовчазне змагання з деревом і залізом. Уже був зламаний залізний стояк. Уже корпус насоса відійшов убік, потягнувши за собою патрубок. Уже дихнуло з отвору запахом води, запахом рейнської ночі, запахом волі.

Зудін, Михайло і Юра, обламуючи нігті, здираючи на руках шкіру, хапалися за жерсть, намагаючись розірвати її на шматки. Михайло зняв з ноги дерев'яну колодку й спробував орудувати нею, як важелем. Юра обмотав руки ганчір'ям з френча. Зудін зовсім забув про біль і працював голіруч.

Мазуренко підповз до отвору, коли вже все було скінчено. Він ні про що не питав. Він зрозумів одразу геть чисто все. Не бачив темного отвору, який майже не вирізьблювався на чорному тлі борту, але відчував його. Не мав уявлення, як вдалося товаришам пробити міцні дошки, та й не цікавився цим. Був мить тому безсилим і зламаним, а тепер враз налився рішучістю, важкою, мов свинець, силою. Вхопився за край отвору й прошепотів:

— Я перший! Пустіть мене першим!

— Стривайте,— зупинив його майор,— ви хоч плавати вмієте?

— Н-не пам'ятаю,— цокочучи зубами, відповів лікар.

— Як це не пам'ятаєте?

— З-забув...

— То згадайте ж, чорт вас забирай! — штовхнув його плечем Зудін і наказав: — Юро, лізь першим. Пливти до правого берега. Збиратися на сигнал. Два посвисти. Давай!

Юра обережно просунув голову в отвір. Михайло підтримував його за ноги, щоб не було сплеску об воду. Гострий шматок бляхи зачепив Юру за штани, та Михайло швидко відігнув його — і перший втікач зник у хвилях німецької ріки.

Потім Зудін випровадив Михайла. Лікар заважав йому, благаючи пропустити його хоча б третім, і майор насилу втримався, щоб не вдарити його.

Михайло поплив у пітьму, а на палубі заливалася окарина.

Тоді майор підштовхнув до отвору Мазуренка.

— Лізьте, але тихо.

Лікар поспішав. Він бовтнувся в воду, мов мішок, і окарина несподівано замовкла. Невже солдат щось почув? Зудін обережно просунув голову й прислухався. Солдат зробив кілька кроків по палубі й знову заграв. Тепер він грав щось сумне й тягуче, як нещаслива доля, але до свідомості майора музика не доходила, бо той думав тепер лише про одно: швидше вирватися звідси. Висунувся ще трохи, ще — і раптом відчув, як його щось ухопило. Вхопило й тримає міцно-міцно. Він смикнув вперед — не пускало. Спробував податися назад і з жахом відчув, що не може цього зробити. Отвір був тіснуватий для його великого тіла, і, видно, в кількох місцях зачепився одяг за шматки бляхи.

Просунути в отвір руку, щоб намацати кляту бляху, майор не міг. Хоч як смикався — не допомогало. Німецьке сукно виявилося міцнішим, ніж здавалося на перший погляд. Кричати майор не міг. Не мав права наражати на небезпеку товаришів,

та й навряд чи встигли б вони повернутися на допомогу до того, як солдат вгатить у нього кулю.

Окарина грала й грала на палубі, але звуки її чомусь наближалися до того місця, де висів між небом і водою майор Зудін. Ось вона вже в нього над головою. Забувши про те, що йому треба випручуватися з пастки, майор, мов загіпнотизований, глянув угору й побачив над собою темну постать солдата. Солдат дивився вниз. Так тривало кілька довгих-довгих секунд. Двоє людей дивилися один одному в обличчя, один знизу, другий згори — один, стоячи на палубі, другий, виткнувшись з отвору, зробленого ним самим, зробленого для товаришів і для себе. Один побачив смерть. Другий — чотирнадцять днів відпустки, які давали за кожного радянського, застреленого при спробі втекти. Солдат востаннє дмухнув у трубку окарини, сховав інструмент до кишені, поволі зняв з плеча гвинтівку й клацнув запобіжником.

Майор зрозумів, що йому кінець. Зрозумів і гукнув на всю широчінь своїх могутніх грудей, щоб почули його аж на березі:

— Прощайте, друзі! Бийте гадів!

Солдат приклав дуло до голови втікача й вистрілив.

Потім він закричав. Закричав тонким, пронизливим голосом, щоб відігнати від себе страх, бо він уперше в житті вбивав людину. Закричав і вистрілив ще тричі, щоб дати знати начальству. Закричав і побіг по палубі, забувши про чотирнадцять днів відпустки, втікаючи од жаху, що охопив його холодними, як у мертвяка, руками.

Будь ти проклятий, невідомий фашистський солдате! Хай знайде тебе в час розплати грізна рука правосуддя й покарає найгіршою карою. Хай одвернуться від тебе всі, хто тебе знав, а діти твої хай забудуть твоє ім'я і згорають від сорому при слові «батько».

А ти, мужній радянський майоре, спи навіки в темній могилі, спи спокійно, як сплять усі герої й чесні трудівники.

...Михайло почув крик Зудіна й перші постріли, коли був уже поблизу берега. Течія досить відчутно зносила його назад, буксир з баржею шамотався десь зовсім далеко, але майорів поклик прозвучав так виразно, ніби кинутий був за три кроки звідси. Без роздумів, вагань і побоювання Скиба повернув до баржі й поплив назустріч власній смерті. Він квапився. Напружував рештки своїх сил, забувши про обережність, брьохався в темній воді, вистрибуючи на поверхню річки майже по пояс, воліючи якомога швидше дістатися туди, звідки подавав голос майор Зудін. Бо раз майор закричав, значить, йому не пощастило втекти, йому потрібна допомога.

Навіщо людина живе на світі? Для людей. Жити цікаво лише тоді, коли навколо тебе живуть інші. Робінзон вбачав мету свого існування не в тому, щоб просто вціліти, а щоб вижити й повернутися до людей, до цивілізації, туди, де все звичне,

рідне, близьке й дороге. І от незбагненне, зачароване коло життя: кожен мусить дбати про свою власну цілість, щоб існувала цілість загальна, і разом з тим окремо взяте існування — безглузде, непотрібне й смішне.

Михайло вже був коло берега. Рятунок уже дихав йому в обличчя, воля доторкувалася своїми м'якими крильми до його рамен. Але він не піддавався спокусі. Він-бо знав твердо: якщо товариш кличе на допомогу — треба йти. Хоч де б ти був, хоч як важко тобі доведеться, хай навіть смерть спіткає тебе — кидайся рятувати свого товариша, бо свобода для людини має сенс лише тоді, коли її вибороли для всіх тих, що страждали в неволі.

Люди оточують нас, як повітря, що ми його вдихаємо, щоб жити. Звуки їхніх голосів лунають для нас вічною музикою життя. Рідні обличчя сяють для нас, як маленькі сонця.

Михайла оточувала ніч, важка, як камінь. Десь з-поза холодних піль плюскотливих рейнських вод гарчав, як скажений собака, буксир з вартою. І звідти раптом ударив Михайлові в очі цілий жмут світла. Стривожені пострілами вартові обмацували поверхню ріки променем прожектора.

Знову гримнули з каравану постріли, й кулі затьохкали над водою, наздоганяючи й ніяк не можучи наздогнати слизькі білі промені світла, що ширяли по річці, вишукуючи на ній круглі голови втікачів. Михайло бачив, як пожадливо лижуть ці бліді язики світла темну воду, бачив, як нишпорять вони довкола, і як тільки запримітив, що промінь прожектора летить просто на нього, пірнув під воду. Він пірнув з заплющеними очима, бо злякався. Нема сили примусити себе глянути на той жахливий промінь, що був страшніший од смерті. Але коли вже опинився під водою і коли перший ляк минув, Скиба таки глянув угору. Над його головою, на збуреній ним воді лежало довгасте коло примарного світла. Воно схоже було на якесь фантастичне око. Темна каламуть спливала з річкового дна, химерні тіні вихилялися й вигойдувалися увсібіч під овалом блискучого, немов фосфоричного, світла, вода хлюпала звідусіль на це дивовижне око, а воно лежало на її поверхні, насторожене, непорушне й невблаганне, як доля, як смерть. Смерть дивилася на Михайла, виманювала його з схову, вичікувала, поки йому не стане снаги сидіти в каламутній воді й він випливе, щоб потім поринути вже навіки.

І від цього крижаного погляду Скибі одразу забракло в грудях повітря. Він відчув, що або ж вирине на поверхню, або ж вмре тут, у темних водах, не дихнувши востаннє повітрям землі. Знову заплющив очі і спробував відпливти під водою трохи вбік, щоб сховатися від круглого ока смерті. Плив довго-довго. Принаймні так йому здавалося. А коли знову глянув угору, побачив у себе над головою холодне світло прожектора.

Залишатися під водою Михайло більше не міг. Скупчив рештки сил і гребнув руками. Він вискочив на поверхню води, немов корок з пляшки. Вискочив просто в центрі того ненависного кола і перше, що зробив,— це захопив у легені повітря стільки, скільки міг. І здалося йому повітря солодким-солодким і п'янким, що аж голова пішла обертом і в очах потемніло. Коли ж минула хвиля раптового сп'яніння, Михайло з радістю, зрозумілою лише тим, хто бачив свою смерть і врятувався від неї, помітив, що промінь прожектора шастає вже зовсім стороною і що стріляють з буксира мляво й неохоче.

Або ж вони побили всіх, або ж усім пощастило втекти. То не буде гаяти часу й він. Миттю назад, до берега!

Берега, в буквальному розумінні цього слова, Михайло, однак, не побачив. Просто з води починалася міська вулиця з високими кам'яними будинками. Мокрий, тремтячий, став Михайло на чужому березі й озирнувся, шукаючи якої-небудь схованки. Темна бруківка, темне бескеття будинків, темний телеграфний стовп поблизу. І більше нічого. Михайло свиснув двічі, як було умовлено. Ніхто не відповідав. З ріки ще стріляли, і берег ось-ось міг теж прокинутися від сну. Тоді втікача схоплять. Бути впійманим після того, як вирвався з пащеки смерті? О ні! Він так не дасться.

Михайло пройшов кілька кроків понад берегом і наткнувся на купу каміння. Оглядівся й побачив, що стоїть перед руїнами. Будинки шкірили до нього щербаті роти своїх потрощених стін. Важкий сморід горілого дерева хлюпав у ніздрі, як вода. Холодна, слизька земля на краю бомбових вирв пекла босі Михайлові ноги.

Мабуть, не лишилося жодного мешканця в цих розбомблених, змертвілих кварталах. То чого ж він має боятися?

Знайшовши на землі замашний камінь, Михайло затиснув його в правій руці й сховався в руїнах. Час од часу він кидав у пітьму умовлений сигнал, але на посвист ніхто не відгукувався. Невже всіх побили? А може, вони попливли до того берега? Чи знесло їх течією?

У всякому разі, він вже й так надто довго сидить тут. До ранку залишатися на березі не можна, бо солдати влаштують облаву й обнишпорять кожен закуточок. Свиснувши востаннє й знову не дістявши відповіді, Михайло вибрався в провулок і пішов попід стінами колишніх будинків, зранюючи босі ноги об гостре каміння.

Ніч звернула на свою другу половину і вже несла новий день, який потім увійде в історію як день «Д» — 6 червня 1944 року.

Але Михайло не знав, що відбувається цієї ночі далеко на заході. Захід його не цікавив.

Він ішов на схід. Перед ним була надія.

У ПАСТЦІ

— Чи панські ніздрі лоскоче запах диму, пане Казіку?

— Ні, пане майор.

— Сусід німецького філософа Канта мав півня, який будив філософа надто рано. Кант хотів купити півня й кинути в борщ, щоб той не горлав на світанку, сусід не продавав. Тоді Кант сказав: «Пан має вуха звичайні, я маю слух метафізичний».

— У пана майора метафізичний нюх?

— Так, пане Казіку. Коли я мав стільки років, як ви зараз, у мене був нюх, як у молодого хорта.

— Але ж до дябла! Я справді нічого не відчуваю!

— Пахне, пане Казіку. Вірте старому майору Генрику Дулькевичу, що був не тільки добрим комерсантом, але й заповзятим прихильником краківської і варшавської циганерії [1], вродливих жінок, коштовного хутра й найніжніших у світі парфумів. Не обертаючись, я міг сказати, яка жінка увійшла до кімнати — Людвіка Сольська, Жуля Погожельська чи Ганка Ордонувна. Не питаючи, я взнавав, який спекулянт на плацу Наполеона торгує парфумами паризької фірми «Коті», а який має в кишені всього-на-всього флакон смердючої келиської води. Запах, пане Казіку! Запах говорив майорові Генрику Дулькевичу все. Невже ви ще й зараз нічого не відчуваєте?

— Щось ніби є.

— Тож-бо й воно. Чи не правда: пахне домівкою?

— Ніби так.

— І навіть бігосом. Польським бігосом, який кожна польська родина готує вечорами.

— Справді, пахне димом.

— Але яким димом, пане Казіку! Я ладен би вмерти, але хоч мить посидіти в затишній хатині біля веселого вогню.

— Ми пройшли всю Німеччину тільки завдяки тому, що забули про затишок.

— Але ж пся кошьч! Це вже не Німеччина, а Бельгія!

— Пан майор забуває, що ми перебуваємо в зоні лінії Зігфріда.

Вони стояли на приліссі, на краю великої галявини, повитої сизими хвилями присмерку. На тім боці галяви, тулячись до мовчазної стіни дерев, стояв гарний, як лялечка, будинок з мезоніном. Від нього линули пахощі диму й собаче гарчання. Поки не було ще видно людей, Казік ухопив пана Дулькевича за руку і потягнув назад у кущі.

— Послухайте, пане Казіку,— сказав той з благанням у голосі,— але ж на одну лише годинку! Будинок закинутий у такі нетрі, де немає жодної живої душі навкруги. Присягаюся, що

---

[1] Циганерія — богема *(польськ.)*.

в будинку живе якийсь самітний лісник, від нього нам не буде ніякого лиха. До того ж ми озброєні. Нас двоє, а він один.

— Звідки ви знаєте, що там живе саме лісник і що він один як палець?

— О-о, то вже я знаю, повірте моєму досвіду.

Собаки біля будинку раптом змовкли. Дулькевич визирнув з-за куща.

— Погляньте, пане Казіку,— прошепотів він.

Двері на ганок були відчинені. Їхній отвір освітлювався лампою, що висіла, мабуть, у коридорі, і в цьому отворі вимальовувалася висока чоловіча постать. Чоловік був у білій сорочці, поверх якої темнів пуловер, і в трусах, певно, в грубих шкіряних трусах, які носили німецькі лісники. Він стояв без капелюха — видно, просто вийшов дізнатися про причину неспокою собак, щоб одразу ж знову повернутися до кімнати, де готувалася смачна вечеря. В зубах у німця стирчала люлька. Коли він посмоктував її, тютюн починав жевріти й червоні зблиски блукали по обличчю господаря лісового будиночка.

— У нього борода й вуса,— шепнув Казік Дулькевичу.

— Не я вам казав, що лісник.

— Хто там? — спокійно спитав по-німецьки лісник, мабуть, зауваживши якийсь рух у кущах.

Тепер не варто було ховатися. Пан Дулькевич і Казік, засунувши руки до кишень, де в них були сховані парабелуми, вийшли зі схованки. Лісник, не змінивши пози, і далі стояв на ганку й смоктав люльку. Собаки знову невдоволено загарчали, але, мабуть, знаючи вдачу свого хазяїна, не показувалися на очі й не кидалися на незнайомих.

— Ам,— пробурмотів Казік, намагаючись вимовити слово «абенд», яким німці вітаються увечері.

— Амт,— коротко кинув лісник.

— Ми втомлені,— знову вибрав найлегшу фразу Казік, бо знав, що варто йому вимовити десяток німецьких слів підряд, і тоді навіть мала дитина впізнає в ньому іноземця.

— Заходьте,— запросив хазяїн.

Круті дерев'яні сходи, що вели, мабуть, до мансарди; відхилені двері маленької кухоньки, в якій виблискував посуд; затоптаний, але чистенький килимок під ногами; коричневі портьєри, які прикривали вхід до вітальні,— це було справжнє людське житло, про існування якого і Казік, і Дулькевич давно забули, про яке могли хіба що марити, потрапити до якого вже не сподівалися.

Багато місяців тому доля звела їх — колишнього підхорунжого Війська Польського Казімежа Марчинського і майора Генрика Дулькевича — у жахливій берлінській тюрмі Моабіт. Марчинський, або Казік, як його всі називали, потрапив до рук фашистів з «підземелля», тобто з польського підпілля, в якому він боровся з тридцять дев'ятого року. Любов до батьківщини

і ненависть до ворога привели колишнього студента Краківського університету підхорунжого Марчинського в табір тих людей, які не кинули Польщі напризволяще, не втекли ні до Франції, ні до Англії в сподіванні відстоювати свій рідний край на чужих теренах, а боролися з ворогом тут-таки, вдома. Такими людьми були комуністи. І Казік став комуністом.

Натомість пан Дулькевич, похапцем знявши свій майорський мундир, «на зелено» перейшов словацький кордон, дістався до Будапешта, звідти рвонув на Белград, потім кинувся в Італію і через місяць мандрів і поневірянь був у Франції. А Францію пан Дулькевич вважав другою батьківщиною кожного поляка. Однак «друга батьківщина» теж не захистила своїх приблудних дітей, і після страшної петенівської капітуляції панові Дулькевичу і тисячам його однодумців довелося перебиратися до Англії, що стала «третьою батьківщиною» поляків.

Незабаром панові Дулькевичу запропонували полетіти до Польщі кур'єром од лондонського уряду. Майор без особливого ентузіазму погодився. Його трохи непокоїло те, що поляки, судячи з їх лондонського життя, нічого не навчилися навіть після таких двох поразок, як поразка Польщі й капітуляція Франції. Знову точилися інтриги, виникали й розвалювалися партії, знову, мов бульбашки під час дощу, вискакували на рівну поверхню політичної калюжі людці з феноменальними талантами пасквілянтів і опльовувачів. Ще у Франції генерал Донб-Барнацький почав писати проти глави уряду Сікорського наклепницькі супліки; тепер, переселившись на Британські острови, Донб-Барнацький при підтримці колишнього польського посла в Парижі Юліуша Лукасевича й групи офіцерів, які не могли жити без заколотів, почав звинувачувати Сікорського в тому, що він буцімто під впливом британського агента поляка Регінгера має намір укласти мирний договір з Радянським Союзом і домовитися про формування там польської армії. В той час, як капітулювала Франція, як німці починали готуватися до стрибка через Ламанш, польський президент Рачкевич не мав нічого ліпшого до роботи, як викликати урядову кризу.

Між іншим, з Рачкевича був такий президент, як з пана Дулькевича папа римський. Коли в тридцять дев'ятому році румуни інтернували польського президента Мосціцького, той, користуючись з своїх конституційних прав, назвав своїм наступником польського посла в Римі присяжного пілсудчика генерала Веняву-Длугошевського. Однак уряди Франції й Англії добилися, щоб на цю посаду був поставлений Владислав Рачкевич, теж запеклий пілсудчик.

Досі пан Дулькевич усе ж чомусь вважав, що польський президент — це справа польського народу. Тепер, бач, виходило, що це справа Англії.

Власне, уряд генерала Сікорського теж виник самочинно. Ніхто його не обирав, ніхто не давав повноважень від імені

польського народу,— просто зібралася в еміграції купка крикунів і назвала себе «урядом». Пепеесівці, чорнопіднебінні ендеки, ротаті людовці, стронніцтво праци, стронніцтво генерала Сікорського — всі ці стронніцтва «робили» політику, всі змагалися поміж собою, хто здійме більший галас, усі не гребували найчорнішими справами, аби тільки опинитися зверху, а в цей час десь лежала в руїнах спалена, знівечена, розтоптана Польща, на вулицях її міст лунали постріли, на майданах височіли шибениці.

З пана Дулькевича був не який уже там і солдат, але навіть йому набридло сидіти в Англії, і тому він прийняв пропозицію летіти кур'єром до Польщі.

Перед відльотом йому довелося побувати у лідерів польських політичних партій, кожен з яких давав майорові відповідні інструкції, кожен наказував діяти в цілковитій таємниці, щоб, крий боже, не дізнались про це інші партії; кожен вважав, що саме його партійка визволить Польщу, і жоден з них не мав уявлення про те, що ж саме діється зараз вдома. Тому головне завдання пана Дулькевича полягало в збиранні інформації й передачі її в Лондон.

Сталося так, що пілот, який віз пана кур'єра, помилився і викинув майора не біля Познані, як передбачалося, а в Кюстріні, на лівому березі Одеру. Лондонський кур'єр опинився в руках гітлерівського гестапо і, злякавшись тортур, почав брехати на всі заставки. Тоді саме він і зустрівся з Казіком. Вони обидва були поляки, обидва носили в тридцять дев'ятому військові мундири, обидва мріяли про вільну Польщу і... обидва потрапили до однієї камери в Моабіті.

Щоправда, між ними була й різниця. Пан Дулькевич вважав себе за «півтора шляхтича»; Казік походив з кола тих інтелігентів, які заробляють шматок хліба повсякденною працею. В тридцять дев'ятому пан майор мерщій дременув за кордон, а пан підхорунжий діяв так, що потрапив навіть на сторінки історії. Історія ця звучала так: «Восени тридцять дев'ятого року генерал утік, полковник утік, майор утік, капітан утік, поручник утік, підпоручник утік, лишився один підхорунжий, який скомандував: «Шаблі наголо!» — й повів жовнірів на німецькі танки». Потім пан майор приміряв французькі й англійські мундири, а підхорунжий в цей час боровся з окупантами в лавах Спілки боротьби молодих. Різниця між ними була навіть тепер. Пан Дулькевич брехав гестапівцям. Казік не говорив нічого. Зате били їх однаково, бо з Казіка хотіли таким способом витягти якісь цінні зізнання, а панові Дулькевичу просто не вірили: бо не може ж людина одразу говорити правду, знаючи, що її однаково жде тільки смерть.

З Моабіту їх повезли вночі до концтабору Заксенгаузен, звідки, як було достеменно відомо Казіку, не виходив живим жоден поляк. Везли у великій вантажній машині «оппель-

блітц». В'язнів було багато, вартових — тільки двоє в кузові та ще двоє у кабіні поруч із шофером. Можна було втекти. Сподіватися на підтримку замученого пана майора Казік не міг, тому запропонував товаришам по нещастю кинутися на вартових, зв'язати їх, забрати зброю й утікати. Потім він обмотав собі й панові Дулькевичу лікті й коліна ганчір'ям, на яке перетворився його одяг під час катувань, і штовхнув того за борт. Сам він упав поруч з майором і допоміг йому підвестися.

Випадковий товарняк, на який вони вчепилися на першій же станції, завіз їх у Хаген. Тут пан Дулькевич, який на волі одразу ж оклигав, переконав Казіка не повертатися назад до Польщі, а йти до Франції, куди було значно ближче. Йшли ночами, вдень пересиджували в лісах. Харчувалися тим, що вдавалося дістати в підвалах сільських будинків. По дорозі Казік самостійно, без дозволу пана майора, напав на двох поліцейських, і озброєння втікачів поповнилося двома воронованими парабелумами. Потім Казік добув десь цивільний одяг. Важку й незграбну гвинтівку довелося залишити в лісі. Викинувши гвинтівку, вони зовні перетворилися тепер на звичайнісіньких німців. Пан Дулькевич, який дуже поспішав до Франції, запропонував іти навіть удень, але Казік обережно відрадив його від цього наміру.

Взагалі ж Казік в усьому слухався пана Дулькевича, бо, що там не кажи, той був усе ж таки майором Війська Польського, та й віком своїм годився підхорунжому в батьки.

Вступивши до цього будинку, вони забули про обережність. Вони обтрусили з себе обережність, як порох далеких доріг. Вони зраділи нагоді знову перетворитися з диких загнаних звірів на людей, посидіти в чотирьох стінах, спокійно посидіти, простягнувши ноги, подивитися на вогонь у печі, послухати тишу за вікнами, погортати книгу.

У вітальні горів камін. Саме тут, мабуть, смажив хазяїн перед їхнім приходом шинку з капустою, що красувалась тепер посеред великого столу, розрахованого принаймні на дванадцять чоловік. Але біля сковороди лежала одна виделка, на тарілочці була всього одна скибочка хліба, до столу був підсунутий один стілець, тоді як ще кілька стільців і дешевих крісел з грубою оббивкою тулилися попід голими, нічим не прикрашеними стінами. Тут не було ні пташиних опудал, ні оленячих рогів, ні будь-яких інших мисливських трофеїв, що їх можна було сподіватися в цьому будинку.

Господар мовчки підсунув до столу ще два стільці й показав рукою. Казік і пан Дулькевич, не перестаючи стискати пістолети, сіли. Хазяїн вийшов з кімнати.

— Зараз він приведе сюди цілу банду,— прошепотів Казік.

Пан Дулькевич теж був майже певний цього, але так легко погодитися з підхорунжим не міг.

— Соромтеся,— сказав він,— ви майже офіцер Війська Польського — і боїтеся!

— Ах, де те військо,— зітхнув Казік.

Однак господар повернувся сам. В руках він ніс добрячий шмат шинки, довгасту хлібину, виделку, ножі. Порізавши шинку на ту ж сковороду, він спритно підсмажив її на вогні, накраяв хліба і хрипким голосом спитав:

— Шнапс? Ром? Лікер?

У пана Дулькевича заблищали очі.

— Ром,— забувши про всі їхні побоювання, квапливо промовив він.— Ром і лікер! Можна й шнапс. Пся кошьч, люблю різнокольорові напої!

Казік чимдуж штовхнув пана Дулькевича під столом. Якщо його жахлива німщизна ще сяк-так могла пройти непомітною, то оце «пся кошьч» видало їх з головою. Тепер тільки дурень не зрозуміє, що перед ним іноземці.

Хазяїн знову вийшов і за хвилину повернувся з трьома бокатими пляшками. Три металеві, типово мисливські чарки він вийняв із задньої кишені своїх шкіряних трусів. Налив усім шнапсу, підняв чарку, кинув: «Прозіт!» — і вихилив свою частку, не дожидаючи гостей. Пан Дулькевич сьорбнув з чарки й закашлявся. Колись його вважали хіба ж за такого бібоша [1], а тепер після одного-однісінького ковтка мерщій мусив хапати виделку й, наштрикнувши добрячий шмат шинки, затикати собі пельку. Німець налив з другої пляшки, буркнув: «Ром» — і зовсім проковтнув напій, як собака муху. За ромом пішов лікер. Закушувати хазяїн не поспішав, тільки скоса позирав, як по-вовчому працює щелепами пан Дулькевич.

Коли на сковороді не лишилося вже нічого, а в пляшках ледь бовталося, хазяїн поворушив у каміні жевріючі поліна й зненацька спитав Казіка:

— Bist du ein Deutscher? [2]

— Ja [3],— відповів Казік.

— Це добре,— муркнув німець, хоч видно було, що він не вірить гостеві. Про пана Дулькевича не питав. Підвівся, хитаючись, пройшов туди й сюди по кімнаті й раптом заспівав грубим п'яним голосом:

Німецький ліс, німецький ліс,
Нема такого більш на світі...

Розчулений пан Дулькевич схопився з свого місця, підбіг до німця, обійняв його й, зазираючи хазяїнові в очі, затяг своєї:

В маленькій, тихій
Тій кав'яреньці...

---

[1] Бібош — гультяй, п'яниця *(польськ.)*.
[2] Ти німець? *(Нім.)*
[3] Так *(нім.)*

А німець зовсім розкис. Його бичачі очі набрякли од сліз, товсті губи тремтіли, коли він виспівував:

Там, де стоїть на узліссі хатина,
Куди вечорами лине серце моє,
Де на луці пасуться дикі сарни,
Там є мій дім.

Раптом він замовк.

Як пантера, що спить в золотій клітці,—

заспівав пан Дулькевич, однак хазяїн не захотів слухати свого гостя. Він глянув по черзі на Казіка й на Дулькевича, швидко вийшов з кімнати і, ставши через п'ять хвилин на порозі, чи то запросив, чи то наказав:

— Спати.

Гості підвелися і, похитуючись від утоми й незвичайної випивки, пішли слідом за ним. Німець повів їх по рипучих сходах нагору, в мансарду. Виявилося, що там була досить пристойна кімнатка з широким вікном і трьома солдатськими ліжками, застеленими коричневими вовняними ковдрами.

— Туалет внизу, в коридорі під сходами,— на прощання сказав хазяїн. Це була найдовша його фраза за весь вечір.

Коли вони лишилися самі, Казік відхилив темну штору, визирнув у вікно, пройшов по кімнатці з кутка в куток і спитав Дулькевича:

— Що будемо робити, пане майор?

— Спати,— безтурботно відповів той.

— А вранці?

— А вранці візьмемо з собою лісника й примусимо перевести нас через лінію Зігфріда.

— А що, коли це й є лінія Зігфріда?

— Пан Казік випив забагато шнапсу.

— У всякому разі, я пропонував би зараз же йти далі.

— Коли біля вас майор, пане підхорунжий, то втримуйтеся від будь-яких пропозицій.

— Але ж, пане майор...

— Пан хоче, щоб я повторив? Я наказую зараз же лягати панові спати!

— Можливо, один з нас буде чергувати про всяк випадок? — не втримався від нової пропозиції Казік.

— Не вчіть мене! — тупнув ногою Дулькевич.— Я сам знаю, що одному треба чергувати.

— Тоді дозвольте мені першому заступити на варту.

— Чому це пан хоче бути першим?

— Ну, я все ж таки молодший...

— Фурда! Хто вам сказав, що Генрик Дулькевич старий! Я ще й досі пам'ятаю, в якій сукні була пані Збишко-Потоцька в кабареті «Алі-Баба», що на вулиці Каровій, десять років тому. Якщо ви спитаєте мене про меню обіду, влаштованого італій-

ським послом у двадцять восьмому році, я перелічу вам усі страви в тому порядку, в якому їх подавали того вечора. Я пам'ятаю найдрібніші деталі усіх своїх сімдесяти шести любовних пригод, яких я ніколи не уникав і — візьміть до уваги! — не збираюсь уникати. А ви кажете, що Генрик Дулькевич — старий! Давайте мені свій пістоль і негайно лягайте спати. Я розбуджу вас, коли буде потреба.

Казік заснув одразу, наче вмер. Пан Дулькевич узяв двері на защіпку, вимкнув світло, підсунув стілець до вікна і з легким зітханням умостився на ньому. Він мав дивну натуру. В товаристві інших людей у голові в нього роїлися думки, як у вулику бджоли, а слова так і скакали на язик. Залишався сам — і голова порожніла. Він не міг видобути з неї бодай найменшої, наймізернішої думки, найкоротшого спогаду. Міг тільки сидіти отак, як зараз, і, втупившись у темряву за вікном, постукувати ногою по підлозі, неначе відбивав такт мазурки. Руки пан Дулькевич тримав на колінах. У кожній руці — по пістолету. Зрештою з нього зовсім непоганий вартовий. Може, він і народився військовим, може, з нього вийшов би новий Наполеон, якби оця війна не так довго десь барилася. А, пся кошьч!

Хотілося курити. Пан Дулькевич поторохтів сірниками, роздобутими передбачливим Казіком у якомусь підвалі, але згадав, що останній недокурок, знайдений все тим самим Казіком минулого ранку на лісовій стежці, вони по черзі досмоктали ще вдень. І як не догадалися попросити тютюну в хазяїна! Ідіоти! А зараз той, мабуть, уже спить.

Пан Дулькевич підвівся з стільця, випростався, розминаючи затерплі м'язи, і підійшов до дверей. Він сховав один пістолет до кишені, відкинув защіпку, недбало натиснув на ручку. Двері не подалися. Він натиснув дужче — двері навіть не здригнулися. Вони були замкнені!

Тисячі найпохмуріших припущень наповнили голову пана Дулькевича. Він не спав, але не чув кроків на сходах. Значить, той, хто замикав двері, намагався зробити це обережно, потай. Водночас німець не міг не знати, що два здорові мужчини зуміють вибратися з мансарди коли не крізь двері, то хоча б крізь вікно,— отже, він мав поспішати, якщо хотів покликати когось на допомогу чи повідомити гестапо. Але в такому разі поспішати мали й вони, Казік і пан Дулькевич! Треба будити підхорунжого й щось робити.

Майор почав нишпорити по стіні, шукаючи вимикач, але чомусь ніяк не міг знайти. Тремтіли руки. «А, пся кошьч!» — шепотів пан Дулькевич, шморгаючи носом так, що здавалося, втягне в ніздрі свої вусики. А руки все тремтіли й не могли натрапити на круглу головку вимикача.

Тоді пан Дулькевич дістав з кишені сірника й спробував присвітити собі. Він стояв обличчям до стіни й ламав сірник за сірником, які чомусь не запалювалися. Невже він злякався і

в нього дрижать руки? Але чого? Він був упевнений, що в кімнаті, крім нього й сплячого Казіка, немає більш нікого. Там, унизу, стоїть на чатах небезпека. Там причаївся ворог, підступний і обережний, який не насмілився йти в одкритий бій з ними, який злякався навіть тупання майорового черевика і, замість того щоб увійти до кімнати й заявити про своє рішення, позлодійському замкнув двері. О, вони легко виплутаються з нехитрої пастки, розставленої незграбним лісником! Вони підуть далі, підуть якомога швидше, щоб через кілька днів бути вже у Франції, у Франції, яка не здалася, яка спливає кров'ю, задихається під вагою грубого чобота окупантів, але бореться, бореться.

Однак сірники не запалювались. Вони ламалися в руках у пана Дулькевича, і пальці в нього дрижали й теж заламувалися, мов сірники. Невже-таки він боявся отого полохливого ворога! А нехай-но той ворог набереться одваги й з'явиться перед очі Генрика Дулькевича! Пся кошьч! Він дістане в черево повний заряд з парабелума! Хай-но він тільки поткнеться сюди!

І ворог з'явився. Він вдерся до тісної мансарди, як змій із страшної дитячої казки, і наповнив кімнату шумом, тріском, дзвенінням, скреготом, од яких у пана Дулькевича потемніло в очах.

— Хто тут? — зарепетував майор, обертаючись і виставляючи поперед себе пістолет.

Йому відповіла тиша. Таку тишу пан Дулькевич уявляв собі лише на тім світі. «Може, мене вбито?» — прошепотів він. Од цього шепотіння тиша ворухнулася, безшелесно, мов тінь, одбігла од пана Дулькевича в найдальший куток і знову причаїлася там, вислявши наперед безмовну темряву. Дулькевичу здалося, що німі стіни чужої кімнати підкрадаються до нього з усіх боків, щоб стиснути й розчавучити його, як плюскву. Він спробував закричати, однак з пересохлого горла видобулося тільки ледве чутне хрипіння. Тоді останнім зусиллям слабіючих рук він чиркнув сірником по коробці й з радістю дикуна, що добув перший вогонь, побачив у себе в руках крихітний парусок рудявого полум'я. Захищаючи полум'я другою рукою, в якій все ще був пістолет, майор вирушив у плавання по таємничому морю пітьми і мовчання. Маленький парус вогника вів уперед хистке суденце його надії. Він відвойовував у безмежного океану мороку круглі острівці й овальні материки освітленого простору, і пан Дулькевич сподівався, що от-от на одному з цих островів він побачить сплячого Казіка.

Сірник припік майорові пальця й погас. Дулькевич заторохтів коробкою і мерщій запалив нового сірника. Запалив — і мало не закричав од несподіванки й жаху. Там, де годину тому стояло Казікове ліжко, тепер зяяла чорна прірва. Прірва проковтнула і ті два порожні ліжка. Пан Дулькевич стояв біля

самісінького краю глибокої страшної ями, яка дихала на нього вільгістю, пліснявою й холодом.

Майор кинувся до дверей. Вони, як і раніше, були замкнені. До вікна — вікно не відчинялося, воно мало суцільну раму. І тоді Казік, якого вже не було, допоміг панові майорові востаннє. Майор згадав, як по дорозі до Заксенгаузена підхорунжий похапцем обмотував йому й собі ноги й руки дрантям,— зірвав з себе піджак, обмотав ним собі голову й ударив з розгону в раму.

Дзенькіт розбитого скла і відчуття льоту засвідчили панові Дулькевичу той незаперечний факт, що голова в нього ще досить міцна й годиться не лише для того, щоб носити капелюха й зрідка думати, але й для більш рішучих акцій. Він упав на землю, підгинаючи під себе лікті й коліна, зарився обличчям у пісок і, ще не підвівши навіть голови, вистрілив поперед себе з парабелума. Собаки налетіли на нього з обох боків двома клубками кусючої шерсті, але пан Дулькевич не злякався. Він перевернувся горілиць і так, навлежки, пальнув кілька разів по чотириногих супротивниках, примусивши одного з них відступити з перебитою лапою, а другого поклавши на смерть.

Коли він спробував підвести голову, щоб хоч сісти, з-під будинку вдарили по ньому з кулемета. Пан Дулькевич знову приплюснувся до землі і, звиваючись, як вуж, поповз до лісу.

Він повз, скреготів зубами від піску, що набився в рот, від страху, розпуки й безсилля, а позаду бив і бив кулемет, сердито, нервово, глухо, як із бетонованого дота.

З ВОГНЮ ТА В ПОЛУМ'Я

Вістря дня і ночі зіткнулися в одній точці, і в цій точці був Михайло Скиба. Згарища чужого міста вже давно лишилися в нього позаду. Там десь облизував береги темний Рейн, у якому прийняв свою смертну муку майор Зудін. Там розгубив Михайло своїх друзів, своїх товаришів,— і от він сам, один як палець, один на цій похмурій, непривітній землі, під чужим небом, серед чужих людей, які для нього — вороги.

Степовик з діда-прадіда, він не вмів ходити лісом, скрадаючись. Велика азбука природжених слідопитів, безмежний арсенал запозичених у звірів лісових хитрощів, мужня обережність мудрого племені людей, які щодня-щогодини ставали на змагання з всесильною природою і виходили переможцями, рятівні інстинкти, що зберігалися з прадавніх часів не знати ким і навіщо,— все це було невідоме Михайлові. Його ніхто й ніколи не вчив ховатися, обходити людські оселі, уникати шляхів, не зустрічатися з людьми. Змалечку його привчали до чесності, а чесні люди все роблять одверто, не ховаючись, сміливо й упевнено.

Тепер він мав іти, як нічний злодій. Мав шукати сховку в чорних нетрях ночі, просити притулку в байдужих тремтливих лісів. Мусив перетворитися на дикого звіра, на якого полюють тисячі мисливців і який заповзявся обдурити їх усіх, заплутати, збити з пантелику. Повинен був подолати голод, холод, втому й безсоння. Безоружний, мав стати звитяжцем озброєних до зубів, несхитних у своїй запеклості ворогів. Босий, зранюючи ноги об гостре каміння, мусив дійти туди, де сходить сонце.

Ой, як же далеко від людини сходить велике й тепле сонце!

Світанок застав Михайла в ліску, біля шосе, в хирявому сосновому ліску з низенькими кривими деревцями, наскрізь пропахтілому бензиновим перегаром, сумному, нещасному й жалюгідному.

Відійшовши від шосе, Скиба вибрав місце на пагорку, назгрібав сухої глиці й ліг на неї, вірніше, не ліг, а впав, украй знесилений. Одяг на ньому все ще був мокрий, але скинути це дрантя Михайло не наважувався. Голод мучив його, однак про якусь їду годі було й думати. Безнадія підкрадалася до серця, підкрадалася нечутно, по-котячому, і в Михайла не було снаги прогнати її геть, хоч і бачив він її невиразні, каламутні обриси, хоч і чув її скрадливі кроки.

«Е-е,— подумав Скиба,— що буде, те й буде. Раз мати народила, раз і помирати! Підождемо, товаришу Скиба, до вечора, а там ще кілометрів з двадцять відбехкаємо — от воно вже й ближче додому...»

Він вмостився зручніше на пахучому ложі, зігнувся в три погибелі, заплющив очі і незабаром уже спав і, мабуть, бачив гарні, втішні сни, бо посмішка весь час блукала на його красивих колись, а тепер зблідлих, безкровних губах, і щастя короткого забуття м'якими тінями лягало на вродливе лице.

Прокинувся Михайло від голоду. Вже був день, пригрівало сонце; одяг на втікачеві почав парувати, хвоя навколо була суха, наче костриця, тільки під Михайлом лишався клаптик, зволожений його одягом. Михайло перекотився на інше місце, підставляючи сонцю спину, і почав дивитися вниз, де між рахітичними сосонками сірів асфальт шляху. Від голоду темніло в очах.

«Хоч би пояс був та підперезатися міцніше»,— гірко всміхнувся сам до себе Михайло.

Його спостережний пункт був поблизу роздоріжжя двох шосе. Одне, яким Скиба сюди прийшов, тяглося приблизно з заходу на схід; друге, що перетинало його під прямим кутом, бігло з півночі на південь. Час од часу тим, другим, шосе проскакувала машина, а це, Михайлове, було порожнє, тільки сірів крізь дерева асфальт та тріпотіли серпанкові крильця несміливого марева над непомітними здалеку виямками.

Марево було таке ж самісіньке, як на Україні влітку над безмежним степовим шляхом, обдзвоненим блакитними дзвона-

ми неба й найспівучішого птаха на світі — жайворонка. Все інше було незвичайне, незнайоме, чуже: і оцей жалюгідний ліс, і безлюдне шосе, і навіть птахи, які шкабарчали над головою в Михайла набридливо, нахабно і насмішкувато. «Фіть-фіть!» — висвистувала якась невідома пташина, а Михайлові здавалося, ніби вона каже: «Лежиш? боїшся?» «Рик-рик!» — перегукувалася з нею друга, і втікачеві вчувалася в її голосі зловтіха: «Все одно не втечеш». «Тир-тир!» — подавала голос третя, і Скиба лякливо озирався: чи то не сухе галуззя тріскотить під ногами погоні. «Чі-чі! — втручалася в переклик четверта, немов хотіла злякати людину, що причаїлася під соснами, попередити її про наближення смертельної небезпеки: — Чі-чі! Чі-чі!»

Згодом на тім боці шосе вигулькнула з лісу дика кізка з маленьким жовтеньким козенятком. Вона постояла якийсь час біля самої дороги, принюхуючись і прислухаючись до того, що діялося по той бік вузької сіруватої стрічки, яка перетинала ліс навпіл. Козенятко вперлося об м'який оксамитовий бік своєї матері й теж зацікавлено поглядало на несподівану перешкоду, що постала на їхньому шляху. Мабуть, мати вперше вивела його з лісових гущавин на берег цієї сумної загусклої ріки, і козеня, як і кожен неофіт за подібних обставин, відчувало страх і цікавість, непевність і водночас рішучість, яка спонукає на відчайдушні, нерозважні вчинки. Воно ще раз тернулося об материн бік, а потім підштовхнуло свою годувальницю — іди, мовляв, уперед, а я позаду, побачимо, що там, на тому боці. І сарна, немов тільки й ждала цього підштовхування, цієї спонуки,— швидко задріботіла через шосе, прямуючи просто до того пагорка, на якому сховався Михайло.

Козеня, мить повагавшись, теж ступило на асфальт. Воно поставило свою ратичку на шлях обережно, так ніби боялося посковзнутися, але, коли переконалося, що нога тримається міцно, одразу ж крутнулося на місці й підстрибом побігло попереду матері.

Почуття цікавості, що виникло в козеняти, коли те опинилося перед асфальтовим шляхом, вже, мабуть, безслідно минуло, і тепер маленьку тваринку вів уперед всевладний інстинкт самозахисту. Захиститися ж од усіх небезпек можна було лише сховавшись. А ховатися найкраще завжди там, де ліс найгустіший. Козеня не знало, що на тому місці, яке йому припало до вподоби, вже розташувалася людина. Воно ще, мабуть, не знало й того, що найстрашнішим одвічним його ворогом є саме людина.

Сарна вже знала людей. Вони не чіпали її в цих кволеньких заказних лісах, навпаки — взимку, коли сніги вкривали землю побілілими, висхлими, промерзлими травами, коли жовкло листя, тужавіла кора на деревах, в найдальших закутках лісу люди ставили маленькі ясельця з духмяним смачним сіном. Коза не бачила людей, як підкладають вони сіно в ясельця, примі-

чала тільки незграбні, великі сліди на білому снігу і, хоч знала, що то сліди добрих істот, сахалася їх, бо голос предків, що невиразно шумів у її крові, наказував їй стерегтися людини.

Може, й цього разу сарна відчула, що попереду, в засідці, нишкне людина, і тому зупинилася, сподіваючись, що дитинча зробить те саме, але козеня не звертало на матір ніякісінької уваги, і їй теж довелося рушати з місця і видиратися на згірок, у гущавину.

Михайло мовчки ждав, що буде далі. Таку сарну він бачив досі лише один раз. Коли везли його поїздом до концтабору, в отакому самому лісі бачив він, як вийшла до колії руденька кізка з козенятком і, безстрашно споглядаючи гримотливе чудовисько, що мчало повз неї, стояла на узліссі, аж поки пробігли всі вагони. Паровоз викидав з труби й нанизував на кущі сизі кільця диму. Сарна з козенятком потрапили в одне з таких кілець і, огорнуті серпанком диму, самі здавалися прозорими, зітканими з диму, нереальними істотами.

Тепер козеня було за кілька кроків від Михайла, коза теж не відставала від свого дитинчати. Можна було роздивитися їх якнайдетальніше, можна було порозкошувати хоч цю коротку хвилину, відчуваючи, що ти не сам, що поряд з тобою — живі створіння, ніжні, прекрасні й звабливі, як твої спогади, як твої надії, як твої мрії.

Але в Михайла раптом пропала цікавість до споглядання кізок. В ньому прокинувся голод, дикий, непогамовний, незаспокоєний голод, від якого темніє в очах, туманіє в голові, який штовхає людину на безглузді, дивні, а то й жорстокі вчинки. Скиба зрозумів: щоб не вмерти, щоб мати снагу йти далі, боротися з ворогами, він повинен убити оце козеня, наїстися його теплого м'яса, забрати з його маленького тільця силу й перелити її у своє тіло, колись таке дуже, слухняне й красиве, а зараз немічне й безпорадне. Десь на світі ще тривала запекла війна, і він мусив квапитися, поспішати туди, де вона клекотіла, щоб битися поряд з своїми товаришами. А для цього йому потрібна була сила, та сила, що її відібрали в нього вороги, виточили з нього краплю по краплі, вимучили. То хто ж осудить його за те, що він уб'є козеня?

Так, він зараз ось візьме й уб'є його, задушить, а потім перегризе йому горло, бо ножа в нього немає. Ось зараз...

А козеня, веселе й безтурботне, підстрибувало все ближче й ближче. Воно ставило ніжки на землю якось не згинаючи, спрожогу, хизуючись, немов хотіло випробувати їхню міцність, і ніжки, сухі, тонюсінькі, тільки бринькали, як натягнуті струни, але не гнулися й не підламувалися. І коли Михайло поглянув на ці прекрасні, як у балерини, ніжки, він мало не закричав: «Та куди ж ти стрибаєш, дурне?» Але він не закричав, а тільки вирішив: «Уб'ю козу. Вона вже стара, пожила на світі. А козеняти жалко. Хай собі підстрибує...»

Козеня наблизилося до того місця, де лежав Михайло, і стало. Його мати, тепер уже стурбована, квапливо підбігла ззаду й теж зупинилася, немов її вдарили в груди. Вони стояли й дивилися на Михайла прекрасними вологими очима, глибокими, сумними й розумними, як у людей; дивилися без страху, з цікавістю, як дивилися колись оті дві сарни на гримотливий поїзд. Щось ухопило Михайла за горло, якийсь сухий і шорсткий клубок застряв у грудях і душив його, витискуючи з очей безсилі сльози.

— Агій! — несподівано для самого себе потихеньку сказав Михайло.— Чшіть!

Кізки навіть не поворухнулися. Мабуть, ще тривало заціпеніння, викликане несподіваною появою перед ними дивної істоти. З якимсь незрозумілим сумом, з цікавістю розглядали вони Михайла, і тільки швидке коротке дихання і матері, й дочки виказувало, видавало той острах, який все ж гніздився десь у їхніх маленьких сердечках.

Тоді Михайло, страшно скрививши обличчя, незграбно й загрозливо замахнувся на кізок. Він навіть підвівся трохи з своєї постелі, так ніби хотів кинутися на сарну та її дитинча, і важко впав на глицю, зарившись обличчям у сухі колючки.

Коли він через хвилину підвів голову, кізок біля нього не було.

Увечері, як посутеніло, Михайло, тримаючись шосе, знову пішов на схід.

Знову ніч була темна й тепла, як і перед цим, не простягала йому своїх м'яких дужих крил, а відштовхувала його, кидала йому під босі ноги тверде коріння, сухе гілля та торішні шишки з сосен. Ніч ховала від утікача людські оселі; вона не підпускала його ні до городів, на яких він міг би знайти хоч якийсь там стручок, ні до невеличких піль, де б він мав змогу пожувати молодих колосків, щоб хоч трохи погамувати голод.

Тільки ліс і шосе, кривенькі деревця й асфальт тяглися перед змученим втікачем, і не було їм ні кінця ні краю.

Десь опівночі сосновий ліс несподівано кінчився, і шосе увігналося в круглу купу лісу, листяного, високого, буйного, густого і, мабуть, не такого пустельного, бо Михайлові ніздрі вловили якісь нові запахи, що линули звідти,— запахи людського житла, людської їжі.

Без роздумів і вагань він попростував до нового лісу, тримаючись осторонь шосе, але й не гублячи його рятівної нитки в суцільній пітьмі. Він уже бачив попереду світло, що пробивалося подекуди крізь листя, і вже знав, що не піде звідси доти, доки не розживеться чогось попоїсти, аж раптом біля самого його вуха пролунало різке і зловісне: «Гальт!» Він добре — ах, як добре! — знав, що не сміє, не має права підкорятися отому ворожому вигукові, знав, що то його смерть, і все ж став. Зупинився, хоч сам не розумів чого, хоч сам дивувався своєму вчин-

кові. Той, що кинув у ніч загрозливий поклик, тепер ішов до Михайла. Він гупав по землі твердими чобітьми, брязкотів зброєю, сопів.

— Хто тут? — спитав він по-німецьки.

І лише тоді Михайло врешті опам'ятався і кинувся втікати. Він стрибнув убік, у кущі, впав, одразу ж схопився й побіг наосліп, не розбираючи дороги. Услід йому, ніби над самісіньким вухом, бухнув постріл. Потім ще один десь зовсім збоку. Третій постріл пролунав попереду — виходило, що Михайло біг просто в лабети невідомим переслідувачам.

Він звернув, щоб потрапити назад, до «свого» соснового лісу, але темні дерева навколо враз освітилися примарним зеленкуватим спалахом ракети, і Михайло, щоб його не помітили, впав у кущі.

Ліс оживав десятками голосів, приглушеними звуками команди, тупотнявою ніг, тріском, шелестом, шерехом. Певне, натрапив Михайло на якийсь військовий табір, і тепер там зчинилася тривога, яка не вгамується, аж поки не спіймають невідомого, що намагався пробратися на заборонену територію.

Лише тепер Михайло зрозумів, чому таким безлюдним було шосе, біля якого він пролежав цілий день і вздовж якого мандрував ось уже другу ніч. Мабуть, то якраз і було те шосе, по якому їх чотирьох мали везти в тюремній закритій машині на страту, а оцей схований в густому лісі величезний табір і є тим есесівським стрільбищем Ванн, про яке Михайло чув уже багато страшного.

З вогню він потрапив у полум'я. Втікав з баржі, щоб не бути розстріляним у Ванні, і ось примандрував сам до цього проклятого Ванна, щоб його спіймали тут, як мишу, й розстріляли тепер уже напевне.

А ніч повнилася гомоном, зловісним і загрозливим. Знову злетіли в повітря освітлювальні ракети, і хоч Михайло не боявся, що його можуть запримітити в густих кущах, але знав також: до ранку тут лежати він не зможе, бо тоді його обов'язково знайдуть.

Михайло згадував лісових кізочок і мимоволі заздрив їм. Які вони щасливі! Лежать десь зараз на сухому листячку, пригорнувшись одна до одної, поклавши голівки на свої невтомні красиві ноженята, і сплять собі, і сняться їм запашні трави, зелене листя й хрумкотливе духмяне сінце. А на нього полюють, як на звіра. Колись, мабуть, цілу тисячу років тому, Скиба був учителем. Він учив дітей, що людина — це найрозумніше створіння на світі, що це вінець і цар природи; він вчив їх, щоб вони пишалися званням людини й завжди несли його високо, як прапор. Чи думав він тоді, чи гадав, що колись доведеться йому боротися за свою людську гідність з отакими труднощами?

Мимовільний нервовий дрож охопив Михайла. Це не був страх — отакий дрож завжди проймав його перед боєм. Його

становище було зараз майже цілком безнадійним, однак Михайло не боявся. Все-таки це вже чимось нагадувало бій. Щоправда, одна сторона була беззбройна, її сили аж ніяк не можна було порівнювати з силами другої сторони, але Скиба знав, що так просто він не дасться до рук, а буде втікати, кидатиметься з боку в бік, може, навіть нападе на якого-небудь солдата, якщо буде нагода. Тільки не лежати на місці й не ждати, поки прийдуть і візьмуть тебе, як пташку з сильця.

Михайло виповз із кущів і поволі почвалав між деревами. Тепер він уже не розбирав, куди йде, не знав, де лишилося шосе, а йшов навмання, падаючи й щулячись, як тільки з сухим тріском злітала десь за деревами ракета. Світло ракет допомогло йому до певної міри зорієнтуватися. Він переконався, що справді потрапив у розташування великої військової частини, очевидно танкової, бо поміж дерев темніли не тільки високі корпуси казарм, але й довгі присадисті будівлі гаражів та опецькуваті циліндри цистерн для пального. Ще якісь похмурі приземкуваті будівлі запримітив Михайло, але добре роздивитися найближчу з них зміг лише тоді, коли після однієї з своїх чергових перебіжок опинився у високій м'якій траві біля мовчазної шерехатої стіни. Десь зашелестіла в повітрі ракета, і Михайло при її світлі побачив, що лежить біля дота. Табір був укріплений хіба ж так! Мабуть, тут набиралися сил есесівські головорізи, оклигуючи після прочуханів на Східному фронті. Лише тут, за суцільною лінією дотів і безсонних вартових, могли вони спокійно виспатися, не боячись, що нападуть радянські партизани або ж несподівано вдарять неждані й негадані радянські танки.

Так не буде ж їм спокою і тут! Відчайдушна, безрозсудно сміливa думка виникла в Михайловій голові, і він одразу ж, не вагаючись, взявся її здійснювати. Він вирішив атакувати оцей дот, захопити його, примусити гарнізон здатися, капітулювати перед ним одним, перед лейтенантом Радянської Армії Михайлом Скибою. У нього не було ніякісінької зброї, окрім товстої ломаки, що невідомо як і звідки потрапила йому до рук. Мабуть, схопив він її десь у кущах, коли падав, ховаючись від білого ока ракети, ухопив несвідомо, інстинктивно, щоб відчувати в руках хоч що-небудь, щоб не висіли вони вздовж тулуба безпорадні й непотрібні. На нього полювали, як на страховисько, як на дикого звіра, як на потвору. Його звели до рівня дикої доісторичної людини, яка вимушена була ховатися від ворога в кущах, стискаючи в руці криву, незграбну корчомаку.

Що ж, тоді він піде в атаку на оцей сучасний дот, як доісторична людина,— з однією тільки палюгою в руках, босий, обірваний, страшний.

Але все одно він не дасть спокійно спати есесівцям навіть тут, у глибокім німецькім тилу. Не дасть!

Михайло, пригинаючись, оббіг дот і, запримітивши зарослі

бур'яном сходи, ступив на них. І лише коли побачив важкі броньовані двері, які закривали вхід до фортеці, лейтенант зрозумів усю безглуздість задуманої операції. Такі двері не те що ломакою — їх навіть з протитанкової гармати одразу, мабуть, не проб'єш. Та, на його щастя, двері були відхилені. Ніхто не охороняв їх, і Михайло сміливо ступив у невідоме підземне царство. Довгий коридор, викладений коричневими кахляними плитками, в'юнився ще далі вглибину, розгалужуючись на кілька рукавів-завулків. Кожен з таких завулків кінчався дверима, і всі двері були зачинені. В доті або ж нікого не було, або ж його гарнізон відсиджувався за отими позамиканими дверима, глибоко під землею. При тьмяному світлі невеличкої електричної лампочки, схованої в дротяній сітці, Михайло запримітив ще одні двері, трохи менші, ніж решта, і штовхнув їх ногою. Двері легко прочинилися до приміщення — Михайло аж відскочив убік, сподіваючись, що звідти зараз з'явиться хтось із мешканців.

«Оперіщу по черепу,— холонучи від передчуття сутички, подумав він,— вихоплю в нього з рук зброю, а тоді побачимо».

Однак з приміщення ніхто не виходив. Там панувала тиша. Невже дот покинутий? Невже вони навіть новобранців не вчать, як захищати укріплення? Скиба зараз ладен був шкодувати, що в фашистській армії так несумлінно ставляться до навчання солдатів. Та й як не шкодувати, коли не знайшлося супротивника навіть для оцієї його дубиняки!

Михайло зазирнув до приміщення. В невеличкій кімнатці з голими бетонними стінами стояло двоє вузьких солдатських ліжок, застелених грубими вовняними ковдрами; до ліжок тулилися дві стандартні тумбочки, два нефарбовані стільці доповнювали сувору обстановку цієї солдатської келії, освітленої такою, як і в коридорі, маленькою лампочкою, схованою в дротяному ковпачку. Людей у кімнатці не було. Ніщо не говорило про те, що тут хтось мешкає, бо на ліжках не видно було навіть подушок в узголов'ї.

Михайло вже хотів був іти далі, як раптом надворі, десь біля входу в дот, почулися людські голоси. Сюди хтось ішов! Він миттю озирнувся, шукаючи, куди б сховатися, і не знайшов нічого, крім кімнатки, біля дверей якої стояв. А що, коли саме в ній сплять вартові, які змінюються з чергування? Що, коли вони зазирнуть сюди? Однак відступати вже було нікуди. Не роздумуючи, Михайло пірнув під одне з ліжок, умостився біля корчомаки й причаївся.

По коридору процокали підковами чиїсь чоботи; потім цокання стихло біля дверей кімнати, добре змазані двері нечутно відчинилися, на Михайла по підлозі війнуло вітром, і слідом за цим він побачив дві пари німецьких чобіт. Одні були великі, руді, майже червоні, забруднені й вишмагляні, але ще, мабуть, нові, бо шипи на підошвах зовсім не позбивалися. Другі чоботи

були маленькі, чорні, наваксовані й начищені до дзеркального блиску і, хоч насправді були старішими од рудих, здавалися з першого погляду новішими.

Вже з одних лише чобіт можна було знати про характери їхніх власників. Той, що в червоних, мабуть, високий, вайлуватий, ледачий, байдужий, похмурий і неговіркий. А той, у чорних,— меткий, веселий дженджик і балакун, любить попоїсти, випити, любить дівчат, і вони його люблять і летять, певно, на його наглянсовані чоботи, як метелики на світло. В обох у них було й спільне, і це одразу ж відзначив Михайло. Обидва були досвідченими, обстріляними, битими й перебитими солдатами. Це стало ясно Михайлові після того, як солдати, увійшовши до кімнати й не кажучи ні слова один одному, миттю поскидали з себе сталеві каски, чорні широкі пояси з поначіплюваними на них магазинами до автоматів, баклажками й сумками і безладно звалили все це в купу просто на підлогу між ліжками. Слідом за касками й поясами на купу полетіли автомати, а за ними й чоботи. Солдати скидали з себе амуніцію недбало, хизуючись один перед одним, як уміють хизуватися тільки фронтовики; роздягалися вони теж швидко, без розмов, як люди, що звикли цінувати кожну хвилину, відведену їм для відпочинку.

Ліжко над Михайлом зарипіло — то вмощувався власник червоних чобіт. Його товариш теж не гаявся. Він ліг, пошарудів у своїй тумбочці, потім клацнув запальничкою, і в кімнаті запахло тютюновим димом.

— Ти все куриш,— хрипко промовив той, що лежав над Михайлом.

— Все курю,— весело погодився чистун.

— Краще б світло погасив.

— А як його погасиш? Рубильник на командному пункті, а тут немає ніяких вимикачів. Хіба не знаєш?

— Викрути лампочку.

— Сам викрути, якщо просунеш свої пальці крізь сітку.

— Ну тоді розбий її чим-небудь. Набридло.

— Це ідея! — радо погодився дженджуристий і, мабуть, ставши на ліжко, стукнув чимсь металевим по лампочці. Дзенькнуло розбите скло, і світло погасло.— Так буде краще,— сказав маленький,— тепер хоч поспимо спокійно, якщо знову який-небудь йолоп не зчинить даремної тривоги.

— А може, то були англійські шпигуни? — висловив припущення власник червоних чобіт.

Маленький кинув наполовину не докурену сигарету на підлогу, і вона полетіла просто під ліжко, майже до Михайлового обличчя. Запаморочливо пахучий дим залоскотав йому ніздрі, голова пішла обертом, рот одразу ж наповнився слиною, гіркою й клейкою,— і Михайло не втримався перед непоборною спокусою. Він нечутно простягнув руку і зграбастав недокурок, мнучи його в пальцях, не відчуваючи, як вогонь обпікає йому пучки.

Курити він не міг — про це не варто було й думати. Але загасити недокурок і хоч пожувати тютюну, щоб відлягла від серця голодна млість, щоб не дрижали зрадливо ніздрі і щоб слина в роті не приклеювала язика до піднебіння,— хіба не мав він права хоч на це?

Та в цей час сполошився власник червоних чобіт.

— Ти навіщо викинув недокурок? — спитав він товариша.

— А тобі що? — здивувався той.

— Я б докурив.

— Не будь скупердягою.

— Будеш, коли на тиждень дають три сигарети. Куди ти кинув недокурок?

Він звісив з ліжка голову й спробував знайти недокурок, але нічого не побачив. Тоді солдат почав мацати по підлозі рукою. Михайло чув його важке дихання, чув шерхотіння його пальців по бетонній підлозі і зараз думав лише про одне: щоб солдат випадково не зачепив його рукою або ж не почав присвічувати сірником. Порятунок був, мабуть, у тому, щоб викинути недокурок з-під ліжка, підсунути його просто під оті пожадливі пальці, що все шаруділи й шаруділи по підлозі. Але Михайло зовсім забув про цей можливий вихід і лише боявся, щоб пальці не наткнулися на нього. Що тоді буде? Що буде?

Врятував його другий солдат. Він знову стукнув шухлядою своєї тумбочки і з усмішкою в голосі сказав здоровилові:

— Візьми ось сигарету й не сопи попід ліжком. Берлінська штучка «юно»! Чув?

— Ще б пак,— муркнув той, клацаючи запальничкою.— Де ти їх у чорта береш?

— Зв'язки з мирним населенням,— свиснув самовдоволено чистун.— У мене в Бензберзі знаєш яка кралечка є? Вона не те що сигарети — фау дістане, якщо я забажаю.

— У тебе скрізь є кралечки. І всім ти заприсягаєшся в коханні?

— А ти ж думав!

— Але ж совість, честь? Хіба ти про це не думаєш?

— Ми міняємо совість на хліб, а честь — на сигарети! — засміявся маленький.— Чи, може, ти проти такого обміну?

— Та ні, ні,— заспокоїв його власник червоних чобіт, одразу ж зваживши ситуацію й зробивши для себе висновок, що покірність принесе йому ще кілька сигарет, тих самих сигарет, яких йому не міг дати вдосталь навіть сам фюрер.

Незабаром солдати поснули. Спочатку заснув здоровий, потім, трохи поперекидавшись і посміявшись сам до себе, затих і маленький.

Михайло ніяк не міг діждатися цієї хвилини. Навіть у суцільній темряві він бачив посеред кімнати на купі амуніції два вороновані новенькі автомати, і йому хотілося мати ці автомати в своїх руках так, як ніколи й нічого не хотілося. Він взагалі

був байдужий до зброї, в дитинстві не любив гратися у «війну», але зараз пригортав би їх до серця, як кохану дівчину. Бо то було життя для нього, воля, щастя.

Адже немає на світі більшого щастя, як щастя бути справжнім бійцем!

Він виповз з-під ліжка, потихеньку взяв один автомат, перевірив, чи вставлений магазин, зняв запобіжник. Тепер йому ніхто не страшний. Накинувши на шию ремінь другого автомата, взяв у ліву руку обидва пояси з амуніцією і, подумавши, прихопив ще й здоровилові штани та червоні великі чоботи.

Фюрер знайде своєму солдатові нову взувачку. А не знайде — невелика біда.

Тепер ще треба було пройти непомітно коридором і не наткнутися на кого-небудь біля виходу з дота. Він визирнув за виступ коридора, глянув. Ніде нікого. Пробіг навшпиньках до виходу — броньовані двері були відхилені. Взув чоботи, підперезався обома поясами одразу, приготував автомат і подерся по сходах у темну ніч, яка обіцяла йому притулок і волю.

КУДИ НОГИ НЕСУТЬ

Колись понад Рейном росли знамениті дуби. Стародавні германці влаштовували під ними свої свята. Дерева вважалися священними. Кожне з них мало своє ім'я. Римські легіонери Цезаря, прийшовши сюди, дивувалися з небаченої величі рейнських лісових велетнів, що видавалися їм такими ж древніми, як сам світ. Корені тих дубів здіймалися над землею так високо, що під ними міг проїхати верхівець, а велетенські стовбури, підмиті й знесені водою, наводили жах на кораблі римського полководця Друза.

Тепер дубів уже давно немає. Вони пішли на панелі для баронських замків. На старих пнях повипиналося щось мирша-ве, гунодзувате, рідколисте, і тепер у цих лісах має поживу тільки гусінь. Заплутане павутиння асфальтових шосе й залізниць оснувало ліси звідусіль. Колись у цих лісах волога земля, вкрита пухнастим шаром перепрілого листя, пахла медом, від могутніх сосен струменів живлющий дух смолистої глиці, а молоді дерева, рясно обвішані тріпотливим листячком, пахли так, як пахнуть молоді дівчата. Тепер тут завжди висить у повітрі густий чад од перегорілого бензину, генераторного газу і смердючого брикету, яким ощадливі німці топлять паровози. Гудіння моторів, крякання автомобільних сигналів, паровозні сирени сповнюють колись безгомінні ліси, нагадуючи про нові часи.

І лише подекуди на шпичастих скелях і округлих зелених горбах мріють над лісами, над асфальтовими шосе й замащеними мазутом залізницями старовинні замки, як спогад минулого, як уцілілі могили тиші й історії. Та ще іноді раптом виникне з-посеред ріденьких гайків і прилук справжній буйний ліс з

віковічними деревами, з густими нетрями, з гудучими вітрами. Він дає притулок втомленій птиці й зацькованій звірині, до нього тулиться все скривджене, переслідуване, гнане, в ньому шукають спокою, схову й порятунку навіть люди.

В одному з таких лісів, десь біля рейнської притоки Рур, опинився Михайло Скиба через десять днів після початку своїх мандрів по настороженій Німеччині. Тієї ночі, вирвавшись з есесівського стрільбища Ванн, він вирішив повернутися туди, звідки прийшов,— до Рейну, переправитись через ріку і йти на захід, до Франції. Його шукатимуть по дорозі на захід — в цьому він був упевнений, адже він сам виказав напрямок своєї втечі, з'явившись другої ночі після зникнення з баржі за десяток кілометрів на схід до Рейну. А тим часом, поки загони СД [1] прочісуватимуть усі дороги, що ведуть на схід, він дістанеться до Люксембургу а чи й до Франції, десь наткнеться на партизанський загін й фашистів. Хоч би де бити, аби лиш бити.

Лівий берег Рейну на південь від Кельна, де Михайло переправився через ріку, виявився зовсім не схожим на правий. Це була хвиляста рівнина, лише подекуди облямована невеличкими гайками, ховатися в яких майже не було змоги. Зате Михайло «пасся» тут на городах і в полях, наповнюючи шлунок всім, що росло в низині: солодким горохом, полуницями, молодим ячмінним зерном. Він ішов ночами, а вдень залягав у схованки. Коли ж дістався до цього справжнього дикого лісу, то вирішив іти й удень.

Михайло поспішав. Він боявся, що голод звалить його з ніг раніше, ніж він встигне дістатися до партизанів, і тоді війна закінчуватиметься без нього, лейтенанта Михайла Скиби.

— А на це ж я не давав нікому згоди,— бурмотів сам до себе Михайло.

Настав дванадцятий день його мандрів. Цього ранку Михайло пожував якихось корінців, викопаних у лісі, і йшов уперед, майже не остерігаючись, лише час од часу визначаючи по мохові на деревах напрямок свого руху. Він ішов точно на захід, не знаючи, які міста лежать на його шляху, які ріки, куди приведе його обраний ним напрямок. Зброя, що нею був увішаний Михайло, надавала йому певності й разом з тим забирала останні сили. Автомати відтягували шию донизу, від важких магазинів на поясі терпли кульші. Можна було кинути один автомат, але Михайло через якусь дивну впертість не хотів цього робити, так немов боявся, що в скрутну хвилину один з автоматів обов'язково зіпсується і його доведеться замінити другим.

Якби Михайло міг подивитися на себе збоку, він би побачив досить кумедну постать, що пленталася лісом, насилу пересуваючи ноги. Стара, перефарбована в темно-зелений колір німецька пілотка на голові, порваний, такий самий перефарбований

---

[1] СД — служба безпеки в гітлерівській Німеччині.

френч, потаврований літерами SO [1]. Новенькі солдатські штани з ледь помітними залишками напрасованого рубчика пом'яті й забруднені. Міцні червоні чоботи з короткими широкими халявками. І все це увінчують два вороновані автомати, що теліпаються на грудях у людини, як вериги у подвижника.

Людина йде сама, серед тиші й спокою, тільки потріскують під її ногами сухі гіллячки та виспівують на деревах своїх одвічних пісень птахи.

Але хіба милуватимешся тим співом і урочистою красою пишного пралісу, якщо ти до краю знесилений, якщо все на світі для тебе зараз зосередилося в одному бажанні, в одному прагненні, в одному намаганні: не впасти, втриматися на ногах і йти, іти вперед?

Та є в природі картини, які примушують прискорено битися найнезворушливіше серце, перед величчю й могутністю яких схиляються найзаклопотаніші голови. Природа вміє вражати несподіванками, вона вміє примусити людину зупинитися перед її дивами.

Таку несподіванку готував праліс і Михайлові.

Скиба пробирався крізь чагарі, за якими — він це помітив ще здалеку — починався вільний, просвічений сонцем дубовий лісок. Там будуть просторі галявини, там буде тверда земля під ногами, там він зможе трохи відпочити без риску бути застуканим зненацька.

Але на самому краю чагарів Михайло несподівано натрапив на непролазний лісовий залом. Одного погляду було досить, щоб збагнути трагедію, яка розігралася тут під час бурі. Величезний віковий дуб, що колись самітно підіймав над лісом свою круглу кучеряву шапку, підточений часом, продуплявілий біля кореневища, був зламаний бурею і впав просто на своїх молодих сусідів, що ховалися під ним від повівів злої негоди. Михайло уявив те падіння. Дуб не хилився, не тріщав, не скрипів. Він сміливо зустрів своїми широкими зеленими грудьми божевільний шквал, що налетів здалеку, з голих рівнин, зустрів його так само несхитно й відважно, як зустрічав уже тисячі шалених вихорів за своє довге життя. Але надто багато своїх молодих сил порозтрачував він на оте цупке листя, що шумувало на його почорнілих гілках і лежало мертвим шаром унизу на землі, перетліваючи на порох; надто щедро він родив тверді опецькуваті жолуді й розсівав їх навколо, утворюючи отой ліс. І вже не лишилося в старого дуба сили, щоб вистояти проти вітру, і він зломився біля самої землі і впав, тяжко зітхнувши. Гук пішов по землі. Задвигтіла вона аж до самих глибин, вражена смертю лісового велетня. А дуб падав не сам. За одним замахом він скосив десятки дерев, що росли поблизу,— молодих, ще не зміцнілих дубків, крихких вільх, гнучких білокорих беріз і

---

[1] Sowjetoffizier — радянський офіцер *(нім.)*.

колючих гінких сосен. І вони вилягли поруч з дубом, покірні й нещасні, як бідні діти біля злого вітчима.

Це було, може, рік, може, два тому. Дуб уже вмер, засох, вільхи спорохнявіли, кора на березах зжовкла. Тільки молоді дубки ще пускали буйне галуззя, яке пообплітало увесь завал, та біля кореневища старого дуба поросла памолодь, що врунилася лискучим твердим листом. А дуб, навіть мертвий, вражав своєю силою й величчю. Його товстелезний дуплистий стовбур височів над повергнутими деревами, як гранітний бескид. Він лежав упоперек лісу, ніби велетенський неприступний вал, і звірі мусили обходити його, неспроможні подолати, птахи облітали стороною, жахаючись його непорушності й похмурості, води не текли під нього, бо він був важчий за камінь.

Михайло стояв перед дубом-каменем зовсім недовго, якусь хвилину. Уява ще малювала йому завершення великої драми лісового царя, а розум уже підказував, що треба шукати обхідного шляху, минати цю несподівану запину.

Скиба став пробиратися в той бік, де здіймалися до неба брунатні, закам'янілі після зламу закраїни дупла. Він тримався подалі від залому, щоб не заплутатися серед повалених дерев, і тому міг бачити майже все, що робиться й по той бік. Несвідоме передчуття ще однієї несподіванки примусило його дивитися туди досить пильно, і він раптом побачив... людину.

Це був, мабуть, німець, у знаменитому німецькому кашкеті з навушниками, закоченими догори й пришпиленими кнопками, з великим вугластим козирком. Михайло побачив тільки німцеву голову і ще встиг зауважити, що той давно не голений. Більше нічого запримітити Скибі не вдалося, бо з того боку залому пролунав постріл, і куля проспівала високо в деревах, примусивши Михайла притьмом упасти на землю й виставити наперед автомат. Другий постріл не забарився, але ця куля пролетіла вже зовсім низько. Вона хурчала, як дитяче гуркало, і перевертalася в повітрі, як цирковий акробат. Михайло насилу діждався, коли вона вже пролетить над його головою; йому все чомусь здавалося, що куля витанцьовує над ним, щоб клюнути його, як хижа птиця.

Але врешті нестерпно повільні й довгі секунди смертельної млості скінчилися і навколо залягла тиша. Безмежна ріка часу, вибита з свого русла двома недоладними пострілами, знову повернулася до звичних берегів і потекла далі, дратуючи людей, неспроможних наздогнати її швидкоплинні води.

Михайло лежав на землі, безсило скрегочучи зубами. Тепер він мав нагоду відпочивати скільки забагнеться, міг слухати пташиний спів, розглядати жучків і хробачків, які сновигали під самим його носом. Ще хвилину тому він страшенно поспішав, тепер у нього був час для роздумів. Дуже багато часу.

Страху Михайло не відчував. Навіть якщо його оточать звідусіль, він примусить дорого заплатити за своє життя. Але було

прикро й досадно. Де в біса взявся отой німець? І хто він такий? Лісник, прикордонник, поліцай? І що він тут робить? І чим озброєний? І чи не має помічників?

Німець теж, мабуть, лежав і не ворушився. Він не стріляв, ждав, що робитиме Михайло. Тоді лейтенант зрозумів, яку дурницю він вчинив, упавши на тому місці, де стояв, і не роблячи тепер жодної спроби відповзти вбік.

«Бовдур! — вилаяв себе Скиба.— Це ж елементарна річ: змінити позицію, яку засік противник».

Намагаючись не шарудіти, Михайло поповз управо, туди, куди перед цим мав намір іти. Німець не стріляв.

«Мовчиш, то й чорт з тобою,— вирішив лейтенант,— будемо просовуватися в такому ж темпі й далі».

І він знову поповз на ліктях, сторожко озираючись і прислухаючись до найменшого шереху. Однак ворог не подавав ніяких ознак життя. Можна було подумати, що він стріляв не в Михайла, а в самого себе і лежить десь по той бік завалу, конаючи од власної кулі.

«Чи не дурень? — думав Михайло.— Невже він не помічає, що я повзу? А може, просто вичікує? Ну, я ж з ним зараз втну штуку!»

І Скиба поповз... назад. Зовсім назад, туди, звідки прийшов. Він вирішив обійти німця далеко з тилу, наблизитися до нього звідти, звідки той його не очікував, і самому стати господарем становища, не дожидаючи, поки ворог перейде до більш рішучих дій.

Михайло боявся тільки того, що він не встигне, бо німець теж заховається, переповзе в інше місце і зненацька вдарить по ньому з нової засідки. Тому Скиба поспішав. Спочатку повз попластунськи, потім потихеньку йшов, пригнувшись, а там зовсім забув про обережність і побіг. Він дав доброго гака, щоб повернутися на попереднє місце, яле вже з другого боку залому, і, мабуть, впорався досить швидко, бо його супротивник ще лежав за пеньком і, простягши вперед руки, пильно придивлявся до того, що робиться навпроти. В обох руках у нього було по пістолету.

«Ого,— подумав Михайло,— дядько озброєний добре! Як це мені вдалося викрутитися?»

Тепер він був певний, що гру виграно. Велику й небезпечну гру, де єдиною ставкою з обох сторін було життя. А німець програв. Ось зараз Михайло чесоне з автомата, і той навіть не встигне озирнутися, щоб побачити, звідки ж прийшла його смерть. Але який же той німець був жалюгідний! Одяг на ньому зім'ятий, забруднений, подертий; черевики вже давно благали вічного спочинку, на одному з них не вистачало доброго шматка підошви, і видно голу брудну ногу блукача, картуз ззаду репнув по шву, як перестигла диня. Ні, конче треба ще раз глянути на обличчя свого ворога. А що, як це такий же втікач, як і він сам?

— Ей,— тихо покликав Михайло по-німецьки,— руки вгору!

Невідомий здригнувся. Дрож зсудомив йому спину, перекинувся на руки, на ноги.. «Німець» якось по-собачому швидко перевернувся на спину і підніс руки догори, але пістолетів не випускав.

— Зброю! — наказав Михайло.— Зброю геть!

Побілілі від напруження пальці розчепилися. Два парабелуми брязнули на землю.

— Встаньте! — підходячи ближче, запропонував Михайло.

Той підвівся, отетеріло дивлячись на Михайлові червоні чоботи.

— Хто ви такий? — все ще німецькою мовою спитав Скиба.

Невідомий мовчав і все дивився то на Михайлові чоботи, то на автомати, що теліпалися в нього на грудях, але перевести очі вище боявся. Це був літній уже чоловік, невисокий, худий, давно не голений. Цивільний одяг давав підстави вважати його німцем або ж бельгійцем чи люксембуржцем (Михайло знав, що був десь неподалік від кордону з цими країнами), зброя наштовхувала на думку, що це дезертир з армії, подерте взуття свідчило, що чоловік довго тинявся по лісу.

— Не росіянин часом? — по-російськи спитав Михайло.

Мовчанка.

— Француз?

Анітелень.

— Бельгієць? Люксембуржець? Англієць?

Невідомий мовчав. Його страшенно цікавили Михайлові чоботи, цікавили навіть більше, ніж автомати, ніж унизаний довгими плесковатими магазинами пояс із солдатською бляхою, ніж заросле, як і в нього самого, Михайлове обличчя.

— Та не дивіться ви на мої чоботи,— не витерпів, нарешті, Михайло.— Чи, може, ви думаєте, що я барон якийсь, що вийшов на полювання? Я такий самий втікач, як і ви. Радянський лейтенант. Звуть Михайлом. Прізвище Скиба.

Останні слова Михайло проказав українською мовою і помітив, як в очах незнайомого блиснув вогник зацікавленості.

— Не земляк часом? — спитав Скиба.— Не українець?

Той покрутив головою. Це вже був успіх, і Михайло вирішив форсувати перемогу.

— Може, білорус? Або поляк?

— Пся кошьч! — хрипко промовив невідомий.— Пан має рацію.

— Я одразу здогадався, що переді мною такий птах, як і я сам,— засміявся Михайло.

— Пан помиляється,— набурмосився поляк,— я не птах, а майор Війська Польського грабя [1] Генрик Дулькевич.

---

[1] Грабя — граф *(польськ.)*.

— Даруйте, товаришу майор,— жартома виструнчився Скиба.— Я одразу ж відчув, що переді мною майор, ще й до того ж граф, і тому не чесонув по вас з автомата.

— Не товаришу, а пане,— поправив його поляк.— Який я вам товариш?

— Прошу пробачити, пане майор. Прошу пробачити, і дякуйте богу за те, що він допоміг мені впізнати пана навіть ззаду.

— Перепрошую,— зацікавлено глянув на нього Дулькевич,— як пан догадався, хто перед ним?

— А ваші черевики,— вигукнув Михайло,— черевики з продертими підошвами, крізь які скаляться панські пальці! У нас на Україні приказка на цей випадок навіть є: видно пана по халявах.

Дулькевич знову спохмурнів. Цей українець надто багато бере на себе.

— Я, здається, можу забрати свою зброю? — сказав він.

— Так, так,— ствердив Михайло,— будь ласка. Тільки прошу вас більше не випробовувати своїх пістолетів на мені. Моє щастя, що з пана кепський стрілець.

— Я просто лякав пана,— пожував губами майор.

— Вірю,— заспокоїв його Михайло,— вірю й страшенно задоволений, що не сталося навпаки.

— Тобто?

— Що не я лякав пана майора.

— Це натяк? — скинувся Дулькевич.

— Ні, ні,— заспокоїв його Михайло,— я цілком щиро. Але дозвольте дізнатися, пане майор, куди ви прямуєте?

— Куди ноги несуть,— буркнув Дулькевич.

— А звідки?

— Яке це має значення?

— Бачте, коли людина не знає, куди вона йде, то вона мусить знати хоча б, звідки прийшла.

— Я був на лінії Зігфріда, на Західному валі. Вас це задовольняє?

— Цілком! І що ж там?

— Там я залишив мого найкращого приятеля, підхорунжого Війська Польського Казіка Марчинського.

— В цьому полягає доля всіх підхорунжих: залишатися, щоб майори мали змогу йти, куди їх понесуть ноги.

— Я йду до Польщі! — вигукнув Дулькевич.— А пан Казік загинув. Я теж міг стати жертвою безглуздого випадку, але я врятувався. Я бився з фашистами, як лев! Але ж ця проклята лінія Зігфріда! Там на кожному кроці пастка!

— Давайте обійдемо її,— запропонував Михайло.— Десь біля Аахена вона кінчається. Підемо на Аахен. Все ж ближче, ніж до Польщі. А там — Франція, партизани... Сподіваюся, в пана майора є якісь особисті рахунки з фашистами?

— Я насамперед — громадянин, а вже потім приватна особа,— пиховито нагадав Дулькевич.

— Це вірно,— погодився Михайло,— але в даному разі ви будете виступати насамперед як окрема озброєна одиниця, тобто все-таки особа, а своїми громадянськими правами користуватиметесь уже після війни. Однак ми з вами заглибилися в надто складні матерії. Чи не має пан майор чого-небудь попоїсти? Я голодний, як сто хортів.

— Я теж,— одразу зів'яв Дулькевич.— У цих клятих лісах немає жодного селища, де б можна було чогось розжитися. Я просто падаю від утоми й голоду.

— А я поминув кілька сіл, однак побоявся заходити,— признався Михайло.— І от харчуюсь, як олень,— листям та корінням.

— Чи не гадає пан, що я його повинен годувати? — підозріло глянув на лейтенанта Дулькевич.

— Боронь боже, звідки ви взяли?

— Але ж ви пропонуєте мені піти до якогось з тих сіл, що були на вашому шляху, і дістати для вас харчі, яких ви самі дістати не змогли.

— Слухайте, пане майор,— обурився Михайло,— хто вам сказав, що я пропонував таку дурницю?

— Ви.

— Я сказав вам іти разом зі мною туди, звідки я прийшов?

— Так.

— А чи відомо вам, пане Дулькевич, що Михайло Скиба ніколи не повертає назад, якщо йому треба йти вперед, і що він зараз прямує до Франції, а не до тещі в гості на м'які пампушки!

— Я йду до Польщі,— сказав пан Дулькевич.

— Щасливої дороги. Тільки все-таки згадайте, що туди далі, ніж до Франції. А крім того, вдвох завжди йти веселіше, ніж самому.

— Я йду до Польщі,— вперто повторив Дулькевич.

— Тоді до зустрічі після війни у мене вдома. Приїздіть до Києва. Будете гостем. Бувайте здоровенькі.

— Прощайте,— сказав пан Дулькевич і одвернувся.

Михайло поправив автомати й рушив. Потім, щось згадавши, зупинився й глянув назад. Дулькевич стояв на місці й дивився йому вслід.

— Мало не забув,— сказав Михайло.— Навіщо мені аж два автомати? Давайте поміняємося. Вам автомат, мені пістолет. Автомат і пістолет — це вже краще.

— Ні,— покрутив головою Дулькевич,— панова зброя мені не пасує.

— Ну, як знаєте,— знизав Михайло плечима і рушив далі. Заглибившись в ліс, він ще раз озирнувся і побачив, що Дулькевич і досі стоїть на місці. Михайло привітно помахав йому

рукою і вже більш не озирався. Єдиного товариша послала йому доля, та й той, бач, виявився з тих поляків, для яких фунт гонору дорожчий за тонну найщирішого золота людської приязні. Чортів пан!

Тихий, ледве чутний тріск примусив Михайла зупинитися. Він зняв запобіжник і наставив автомат у той бік, звідки пролунав підозрілий звук. За Скибою хтось гнався. За кущами лопотіло все ближче й ближче, людина важко хекала і зовсім не дбала про обережність. Михайло ледве встиг сховатися за дерево, як в десяти кроках од нього вирвався з-за кущів пан Дулькевич і погнав далі. Він біг, нашорошивши вуха, як заєць. Кумедно підкидав ноги, розмахував пістолетами (з якими, певне, отак і спав), задравши голову, від чого його підборіддя стирчало, немов ручка од ракетниці.

— Пане Дулькевич! — покликав Михайло.

Він зовсім забув про те,— що всяка, бодай найменша, несподіванка викликає в організмі Дулькевича шоковий стан і що майор здатен наробити дурниць. Забув і мало не поплатився за свою необачність.

Дулькевич миттю обернувся на голос, викинув уперед праву руку і пальнув з парабелума.

— Та ти що, здурів? — обурено гукнув Михайло, ховаючись за дерево.— Як шваркону з автомата — мокрого місця не залишиться!

Але шок у пана Дулькевича минув так само швидко, як і настав. Майор опустив зброю й винувато похнюпився, не наважуючись підійти до Михайла ближче.

— Звідки у вас оці звички старого дуелянта? — все ще гніваючись, сказав йому Скиба.— Розстрілялися, ніби у власному тирі в графському маєтку. Якого ви чорта тут гасаєте?

— Я йду в тому керунку, який мені пасує,— заявив поляк.

— Оскільки я встиг помітити, ви не йдете, а біжите, як молодий лошак.

— Я поспішаю.

— А крім того,— вів далі Скиба,— саме в цьому напрямку йду все-таки я.

— Ні, я!

— Тоді, щоб не розводити дискусій відносно пріоритету й інших делікатних речей, я даю вам змогу продовжувати похід у обраному вами керунку.

— А ви? — швидко спитав Дулькевич.

— О, для мене в цій милій країні — тисячі шляхів,— заспокоїв його Скиба.

Він звернув трохи вбік і швидко пішов уперед, не зупиняючись і не озираючись. Якийсь час позад нього було тихо, потім знову почулися тріскіт сухого паліччя й важке відсапування пана Дулькевича.

— Та це знову ви, товаришу? — роблено здивувався Михайло.

— Пане! — крикнув поляк.— Не товаришу, а пане!

— То це таки ви, пане Дулькевич?

— Ну я, то що? Може, ви мені забороните йти, куди я хочу?

— Навіщо ж забороняти? Але, якщо ви пам'ятаєте, перед цим я умовляв, переконував вас іти разом, а ви принділися.

— Я не мав певності, що ми пройдемо лінію Зігфріда. Крім того...

— Крім того?..

— Крім того, я не хотів офірувати своєю свободою.

— І все-таки йдете за мною?

— Я подумав, що панові без мене буде важко.

— У нас на Україні є таке прислів'я,— сказав Михайло,— коли береш вола за товариша, не кажи, що ти хочеш йому допомогти.

Пан Дулькевич одвернувся й мовчав. Але навіть по його спині було видно, як він страждає. Здоровий глузд підказував йому триматися цього веселого й сміливого українця, а гонор нашіптував зовсім протилежне, безглузде, дурне: «Ти маїор Війська Польського — і підеш попихадлом до якогось українця! Тобі хтось буде наказувати, утискувати тебе!»

А, до дябла той гонор!

— Я хочу йти разом з паном,— сміливо глянув на Михайла Дулькевич.— Сподіваюся, ми зможемо порозумітися.

— Ось моя рука,— сказав Михайло.— Рука і слово радянського громадянина, що буду допомагати вам завжди і ніколи не кину в скруті.

— Слово гонору! — урочисто промовив Генрик Дулькевич, стискаючи Михайлові руку.

Руки в обох були худі-худі, аж світилися. Шкіра, кістки та жили. Але обидва вони знали, що, поки в цих руках залишатиметься хоч крапля сили, вони будуть натискувати на спускові гачки і битимуться, битимуть фашистів, які зазіхнули на їхні рідні землі, на їхню волю, на їхнє життя і щастя.

— Тепер ще одне маленьке процедурне питання,— сказав Михайло.

— Прошу,— гречно вклонився Дулькевич.

— Раз тут зібралося двоє озброєних людей, то, очевидно, мова йтиме не просто про співробітництво на паралельних курсах, а міцну спілку?

— Так,— ствердив Дулькевич.

— І раз ви вже приєдналися до мене, то це до певної міри свідчить про вашу готовність слухати мене, як слухають солдати свого командира.

— То так.

— Але ж я хотів нагадати панові, що я лейтенант, а пан — майор.

— Е, фурда! — махнув рукою поляк.— Я був майором рівно сорок три хвилини. Коли у вересні тридцять дев'ятого року на нас напали німці, я був просто собі комерсантом, який займався поставками військового спорядження для нашої армії. А потім, того самого дня, коли все мало скінчитися, мене викликав знайомий генерал і повідомив, що я не просто комерсант Генрик Дулькевич, а майор Війська Польського. Поки я дістав собі мундир, поки припасував його, прийшла звістка про капітуляцію. Та що тут розповідати? Пан бачив, як я стріляю.

— Я не встиг роздивитися,— засміявся Михайло.— Доводилося думати про те, щоб сховатися.

— Ще раз перепрошую, пане командир,— вклонився Дулькевич.

ТОЙ, ЩО ВПАВ З НЕБА

Прадід Юджіна Вернера не народжувався американцем. Він був чистокровним німцем з Пфальцу, до того ж, як свідчили деякі факти з його життя, німцем непоганим, бо після невдалої спроби повалити монархію в Німеччині в 1848 році серед вигнанців з рідної вітчизни був і Йоганн Вернер, якому судилося збільшити кількість родин американських німців ще на одну.

Прадід, очевидно, не досяг особливих успіхів у новій вітчизні. Дідові поталанило більше, і, вмираючи, він залишив батькові Юджіна трохи грошей, на які вдалося купити невеличку ферму в штаті Вісконсин. Це був типово німецький штат. Тут жили люди, які спілкувалися поміж собою мовою, що звучала на Рейні й на Ельбі, які любили пиво, жирну їду, череп'яні люльки після обіду і розмови про міжнародну політику. В мілуокському ресторані «Швабенгоф» можна було з'їсти сосиски, що нічим не поступалися перед знаменитими франкфуртськими. Особливо славився ресторан своєю запіканкою з локшини з курятиною, причому курей вирощували тут же таки, в штаті, на фермах, що нагадували баварські або вестфальські хутірці. На фермі відгодовували каплунів кращих, ніж у Пфальці. Тут виводили породи курей, що неслися на день по двічі й по тричі.

Молоде покоління американських німців поступово відходило від батьків. Йому бракувало спогадів про батьківщину, про землю дідів і прадідів; родинні перекази про втрачений рідний край звучали вже приглушено, їм не вистачало живих барв і тих незначних на перший погляд деталей, які зачіпають найчутливіші струни в людській душі. А найголовніше полягало в тому, що молоде покоління втрачало мову своїх дідів. На вулиці, серед дітей звучала англійська мова; в магазині, в школі, по радіо, в кіно, в газеті, яку батько розгортав по обіді,— скрізь була тільки англійська мова. Німецька ще трималася в церкві, але й вона поступово американізувалася, в ній дедалі

більше з'являлося англійських слів і штучних підробок під англійські звороти. Неймовірні зусилля робили батьки, щоб навчити своїх дітей поряд з англійською і мови німецької. Не всім це вдавалося. Деякі махнули на все рукою. Мовляв, хай буде, як буде.

Юджін Вернер виріс у родині, яка не могла й не хотіла забувати про колишню батьківщину. Адже за неї було пролито кров їхнього предка! Справжньому німецькому вихованню Юджіна сприяло ще й те, що він змалечку нікуди не виїздив з батьківського обійстя, не поривався до Чікаго чи Нью-Йорка, не кидався шукати примарного щастя у вирі велетенських міст, а спокійно працював на тихому патріархальному хутірці.

Коли почалася війна, Юджін Вернер, як справжній американець, добровільно зголосився до армії, не дожидаючи, поки його покличуть на призовний пункт, і заявив, що хоче одним з перших ступити на німецьку землю, щоб своїми руками бити фашистів. Як і всі американські німці, він хотів підкреслити свій патріотизм, хоча ніхто не запідозрював його в протилежному. Його бажання було витлумачене в досить дивний спосіб: Юджіна відрядили до школи розвідників, після закінчення якої він одержав чин сержанта і тепер мав сидіти й ждати, поки десь у штабі згадають про його існування і вирішать викинути на німецьку землю, викинути не для відкритого бою, а для потаємної, страшної й небезпечної діяльності, що так часто закінчується зовсім безславною і нікому невідомою смертю.

Про нього згадали тільки тоді, коли війська союзників після довгого тупцяння, нарешті, висадилися в Північній Франції.

Чотиримоторний «боїнг» перекинув Юджіна до Англії, на військово-повітряну базу Стенмор. На базі все було американське: літаки, льотчики, джипи, намети. Англійці не мали на своєму острові жодної казарми. Їхні солдати завжди тинялися десь за морями й океанами, здобуваючи для британської корони все нові й нові володіння. Тепер довелося не тільки стягувати на Альбіон свої війська, а навіть впустити до себе чужі, чого Англія не робила ніколи в своїй історії.

Солдати жили в наметах, у бараках з штампованої бляхи, в приватних будинках.

Юджін гадав, що ті кілька днів, які йому доведеться ждати вильоту на завдання, він теж мешкатиме в одному з отих довгих наметів, але ввічливий підполковник у формі генерального штабу посадив Вернера на джип і повіз до невеличкого містечка Нортолта, червоні цегляні будиночки якого було добре видно з бази.

— Там ви відпочинете в приватній обстановці,— сказав підполковник.— Це корисно.

Був ясний літній день, сонце припікало зовсім по-американському. Юджін розстебнув ще один гудзик форменої сорочки і, ліниво мружачись, поглядав навколо. Йому подобалася і оця

вузенька доріжка, обабіч якої росте густа висока трава, і зелена лука, на краю якої стоять рівні ряди стандартних будиночків Нортолта, і небо, чисте, блакитне, безхмарне й ласкаве.

«Гарна ця Англія»,— подумав американець.

Раптом підполковник зупинив джип, вимкнув мотор і кинувся під машину.

— Ховайся! — крикнув він Юджінові.

Спочатку Юджін нічого не зрозумів. Зелена лука, сонне містечко на її краю, теплий вітер і чисте небо — яка тут може бути небезпека? Але одразу ж, як тільки перестав гудіти мотор і відлунав зляканий підполковників голос, в Юджінові вуха увірвався новий звук — моторошний, жахливий свист, що наростав з шаленою швидкістю, охоплював усе навкруги, заполоняв увесь простір; свист такий могутній, що, здавалося, земля зараз не витримає і полетить йому назустріч, закрутиться в божевільному вихорі, розсиплеться на шматки, на порох, на ніщо. Вернер не належав до числа обстріляних солдатів. Він ніколи не чув, як свистять артилерійські снаряди, як шелестять міни, як виють бомби. Він не уявляв, що може бути на світі отакий пекельний звук.

— Ховайтеся ж, хай йому чорт! — ще раз крикнув отетерілому Юджінові підполковник, і сержант, швидше скоряючись його владному голосові, ніж власному страхові, випав з машини й прикипів грудьми до шорсткого асфальту.

Свист перейшов у ревіння. Воно краяло й рвало блакитний простір на шмаття і кидало його на зіщулену, безпорадну землю, на очманілих, ошелешених людей. Ревище охопило півсвіту. Торжествуюче, всевладне, незбориме й невідворотне, воно узурпувало простір і тепер упивалося своїм нероздільним володарюванням, і здавалося, що йому ніколи не буде ні кінця ні краю.

Юджін тепер хотів лише одного: щоб якнайшвидше все скінчилося, щоб не чув він отого небесного гуку, щоб не валилося більше на його бідну голову покраяне шмаття безмежних небесних стовпів.

Тут, під маленькою зеленою машиною, на чужій зеленій луці, він уперше зіткнувся віч-на-віч з війною. Колись вона малювалася йому такою, як про це розповідалося в старих книжках: з прапорами, з сурмами, з барабанним боєм, з офіцерами, які, вимахуючи шпагами, ведуть своїх солдатів на штурм, з красивими хмарками диму, що вилітають з гарматних пащ після пострілу. Потім, у розвідницькій школі, терплячі капітани й лейтенанти зуміли довести йому, що війна — це вдалий пістолетний постріл з-за рогу, це вміння нечутно скрутити в'язи супротивникові, зберігши свою власну голову, мистецтво володіти автоматом і кулеметом, водити машину, усміхатися, тримаючи за спиною ніж, і спокійно ковтати отруту з ампули, коли тебе застукають зненацька люди, одягнуті не в таку форму, як ти.

Тепер Вернер побачив, що війна багатолика, як древній бог.

Ось вона летить на нього з чистого, незатьмареного неба, і він навіть не знатиме, звідки взялася його смерть.

Вибуху Юджін не почув. А може, й почув, та не зрозумів, що це таке. Він тільки побачив раптом, що машина якось дивно перехнябилася й попливла в повітрі, так ніби це була не машина, а мильна бульбашка. Побачив, що підполковник, розплатавши по-жаб'ячому руки й ноги, теж пливе в повітрі, і тільки тоді нарешті зрозумів, що й сам більше не лежить на асфальті, а висить між небом і землею, немов прив'язаний невидимими нитками. Попереду за якусь сотню метрів од них невідома сила вергала з глибин землі чорне хмаровиння піску, глини й сажі. Його кинуло на землю, і лише тоді він почув звук вибуху. Звук був повільний, тягучий, сильний. Всі небесні й земні громи злилися в цьому звукові, і тепер він стрясав небо, на якому народився, і землю, що на неї впав.

Тиша, яка настала після вибуху, була ще лагіднішою, ще прекраснішою, ніж перед тим. Знову пекло сонце, мліла під його щедрим промінням зелена лука, й мружив свої сонні очі маленький Нортолт — банальне містечко в банальній, неначе з туристської листівки, Англії.

— Кінчилося! — весело гукнув підполковник.— Поїхали, сержанте! Видно, ви народилися в сорочці. Я був у Африці, на Сіцілії, висаджувався в Італії, але такого бачити не доводилося.

Юджін мовчки сів у машину і здивовано глянув на підполковника. Що він таке говорить? Хіба можна порушувати благословенну тишу, яка настала після отого містичного ревища, хіба можна знову їхати машиною по землі, покошланій невидимою, фантастичною силою?

— Зараз сюди насуне повно роззяв,— провадив далі підполковник.— Наше щастя, сержанте, що ми були найближче від місця вибуху. Тепер не нам розповідатимуть, а ми зможемо сказати щось цікавеньке всім отим штабним пацюкам.

Справді, з боку Стенмора вже показалося кілька джипів, які чимдуж мчали до місця вибуху.

Підполковник хвацько розвернув машину біля краю велетенської вирви, скочив на землю і гукнув до Юджіна:

— Прошу!

Сержант поглянув униз. Широченна, глибочезна, закіптюжена чорною сажею ямега, на дні якої ще вився дим, а під ним вже збиралася калюжа каламутної густої води. Спалена, закидана кавалками глини, засипана брудним мокрим піском трава навколо. Знівечене шосе без асфальтового покриву, з голими кам'яними ребрами основи. І сморід. Тяжкий, нестерпний сморід, немов у газовій камері.

— Могло бути гірше! — весело вигукнув підполковник, промовисто поглядаючи на будиночки Нортолта.

Під'їхало кілька машин. З них повискакували жваві американські й поважні, набундючені англійські офіцери, мабуть,

дуже високих рангів, бо підполковник виструнчився й козирнув. Юджін теж козирнув, хоча зробив це автоматично, все ще не повернувшись до нормального стану.

Офіцери про щось швидко заговорили. Юджін чув слова «важка вода», «захоплена в Норвегії», «німецькі вчені», «можлива нова страшна бомба», але нічого з цієї розмови не міг второпати. Підполковник, який його віз, вислухавши офіцерів, упевнено сказав:

— Джентльмени, це просто отой німецький літаючий снаряд фау-1. Я був за якихось півсотні метрів од місця вибуху й можу скласти уявлення про силу й характер дії цієї штучки.

— А ви певні, що це не найновіша зброя, якою загрожує Гітлер? — спитав один з офіцерів.

— Чи впевнений я! — знизав плечима підполковник.— Адже це та сама чортівня, що літає на Лондон. Щоправда, фау-1 летить ніби повільніше, він перекидається в повітрі, як гладкий індик. А ця штука летить чи не з самої стратосфери й падає на вашу голову, як кара божа. Її вже не спиниш ні зенітками, ні винищувачами, як це ви робите з фау-1. Мабуть-таки, німці мали рацію, патякаючи про свою нову зброю.

Офіцери ще трохи поговорили й роз'їхалися. Підполковник теж завів машину і, рушаючи, сказав Юджінові:

— Мабуть, сержанте, до всіх ваших завдань долучиться ще одне: оці штуковини, що так любо-мило падають людям на голову посеред білого дня з ясного неба.

Через кілька днів Вернера знову привезли до Стенмора. Тепер він був не в формі сержанта американської армії, а в чистенькому одязі німецького залізничника колійної служби.

У великому наметі, що правив за їдальню, його нагодували смачною вечерею, причому сам кухар приходив і питав, що йому подати. Юджін насамперед зажадав яєчні з справжніх курячих яєць, а не з порошку. Йому принесли сковорідку, на якій шкварчали й підстрибували апетитні кружала жовтків, облямовані кораловими рифами ніжних білків, оточені цілим океаном розтопленого пахучого масла. Юджін поділився яєчнею з авіаційним техніком літака, який мав його везти; той засміявся:

— Тебе годують, як самурая.

Потім у тому ж наметі той-таки кухар, який був одночасно й капеланом авіаційного полку, прочитав перед усіма, хто летів на Німеччину, молитву.

— Господи наш,— бурмотів кухар,— зглянься на людей, що летять цієї ночі, і дозволь їм щасливо повернутись до нас. З певністю будемо чекати на прийдешнє, відаючи, що не забудеш нас, господи, у своїй ласці нині і присно. Амінь.

— Бог, мабуть, не зрозуміє нашого кухаря,— засміявся технік.— Адже коли його вигадали, ще не було ні льотчиків, ні літаків.

Перед посадкою авіаційний технік підійшов до Юджіна, зняв з своєї руки широкий білий перстень і простягнув сержантові:

— На щастя.

Перстень був дивовижно легкий і такий білий, що навіть у темряві виділявся на темній долоні техніка.

— Алюмінієвий? — спитав Юджін.

— А ти хотів, щоб тобі дарували золото? Та й потім: у німців теж олов'яні або алюмінієві.

— Спасибі,— промовив Вернер.

— Успіху! Повертайся.

— Спасибі,— ще раз сказав Юджін, сходячи у літак.

Нічний політ — це політ серед зір. Зорі висять над літаком, зорі пропливають попід літаком, зорі мерехтять справа й зліва, і починає мимоволі здаватися, що й ти теж часточка цього безмежного, величного й прекрасного зоряного царства і що ревуча машина, на якій ти летиш,— це не машина, а теж невеличка зірочка. У людей, які літають за мирного часу і яких попереду не ждуть ніякі страхи, ніякі труднощі й небезпеки, найголовніше бажання — якнайшвидше долетіти. Юджінові поспішати не було куди. Цей літак був останньою часточкою, що єднала його з Америкою, з рідним краєм, з людьми, серед яких він народився й виріс. Навіть зорі навколо літака видавалися своїми, американськими, такими, як і по той бік океану. Але варто буде йому переступити поріг кабіни, відірватися од метелевої сигари бомбардувальника, як він одразу ж опиниться під чужими зорями, над чужою землею, сповненою невідомих загроз і несподіванок.

«Боїнг» ішов не сам. Сто, двісті, а може, й тисяча бомбардувальників летіли цієї ночі на Німеччину. Здійснювався план англійського маршала авіації Артура Гарріса. Німці мають бути розбитими серед власних стін, доводив Гарріс. Руйнування промислових підприємств у містах слід розглядати як додатковий успіх, головною ж ціллю бомбардувальників завжди повинен бути центр міста. Знищити Німеччину місто за містом. Знищити німців. А тих, що залишаться живими, загнати під землю, в печери, сповнити їхні серця жахом і покорою.

З уривків розмов, які йому довелося чути в Стенморі, Юджін зрозумів, що головнокомандуючий англійською стратегічною авіацією головний маршал Артур Гарріс і американською — генерал Той Спаатс не давали згоди навіть на використання їхніх бомбардувальників під час висадки у Нормандії. Вже коли розгорілися бої у Франції, «бомбардувальні барони», як називали Гарріса й Спаатса військові, не вірячи в доцільність Другого фронту, все ще не давали літаків для переднього краю, а продовжували слати повітряні армади в глибокий тил. Танок смерті німецьких міст тривав. Гарріс і Спаатс воювали

з німецьким цивільним населенням. А фашистська армія тим часом продовжувала тримати фронт.

Юджін Вернер не знав законів війни. Він ще не встиг збагнути її таємниць. Розмови в Стенморі здавалися йому дивними й зайвими. Він звик виконувати накази начальства без заперечень, він вірив тим, хто стояв над ним і тисячами таких, як він, і розпоряджався їхньою долею. І він був упевнений, що все, що робиться, робиться правильно, що інакше й бути не може.

Він не знав, що цієї липневої ночі разом з тим «боїнгом», який віз його на завдання, летить ще тисяча «боїнгів» і «ліберейторів», щоб розстелити «бомбові килими» над прирейнськими містами. А якби й знав, то не зміг би собі уявити, що то за «бомбовий килим», і був би навіть радий тій обставині, що його поява на німецькій землі супроводжуватиметься таким пишним фейєрверком.

Літаки йшли на величезній висоті — десь близько восьми тисяч метрів. Довелося надівати кисневі маски, і Юджін шкодував, що він не зможе тепер з'їсти сендвіча й ковтнути з термоса теплого какао. Кілька разів пробував заснути, і йому справді вдалося подрімати кілька хвилин. Потім він прокидався, переконувався, що бомбардувальник летить так само рівно й спокійно, і знову гойдався на хвилях дрімоти. Єдине, чого йому зараз хотілося, так це того, щоб «боїнг» ніколи не долетів до мети, щоб линув і линув він по зоряному морю і щоб без кінця переживати оце неймовірне, фантастичне видовище: зорі над тобою, зорі під тобою і сам ти — ніби зоря.

Але ось над дверима до кабіни пілотів загорілася червона лампочка — сигнал уваги. Треба було приготуватися. «Боїнг» нахилив носа й пірнув униз, у пітьму, у невідомість, одриваючись від грімотливої повітряної армади, наближаючись до принишклої землі. Юджін ще тішив себе думкою, що разом з «боїнгом» летить клаптик рідного американського неба; однак свідомість того, що ось зараз йому доведеться кинутись у темну прірву, де немає ні зірок, ні тепла, ні співчуття, наповнювала серце млостю й жалістю до самого себе.

Сержант підключився до переговорної лінії, почув коротке командирове «о'кей!» і почав ладнати контейнери. Двоє з команди допомогли йому — і за мить два металеві ящики вже погойдувалися в темному просторі під ніжними куполами парашутів. Юджін потиснув руки льотчикам, перевірив лямки й ступив до чорного отвору. Він щось крикнув, сам не знаючи що, заплющив очі й кинувся в ніч. Різонуло несамовите ревіння моторів, ударило в обличчя холодне повітря, шарпнули під пахвами стропи парашута — і він почав падати на темну ворожу землю.

Літаки ще гриміли вгорі і сипали й сипали вниз жмути стрічок металевої фольги, щоб збити з пантелику німецькі радіолокатори. Фольга зачіпалася за парашутні стропи, повисала на

Юджінових плечах, і він приземлився, увесь обвішаний блискотливими стрічками, немов американський Дід Мороз — Санта-Клаус.

Тепер треба було знайти контейнери з рацією і боєприпасами, вийти до залізничної колії і, передавши в штаб свої спостереження про рух поїздів, висадити кілька мостів у горах.

До ранку Юджін просидів під розлогою лапатою сосною, не випускаючи з рук автоматичного пістолета, прислухаючись до кожного шереху, до кожного нічного звуку. Коли почало розвиднятися, він подивився на карту й рушив на обстеження квадрата, в якому мали впасти його контейнери.

Той, що був з вибухівкою, лежав біля самої залізничної колії, вірніше, не лежав, а висів між деревами, розгойдуючись на міцних стропах. Парашут, подертий і подірявлений об міцне гілля, вірно служив до кінця й не давав своєму вантажеві впасти на землю. Юджін вилаявся. Вдень біле полотнище буде прекрасним орієнтиром для пошукових груп (він чомусь був упевнений, що про його висадку вже знає вся Німеччина і що сотні спеціальних команд уже нишпорять понад Руром і Рейном, шукаючи сержанта американської армії Юджіна Вернера). Тому він перш за все поліз на дерево і перерізав з одного боку кілька строп. Контейнер поповз донизу, тягнучи за собою рештки парашута. Шовк рвався й тріщав гучніше од пістолетних пострілів. Він все волів залишатися між гілками, у високостях, лопотіти під вітром і біліти на всю Німеччину. Клятий американський шовк! Юджін видряпався ще вище й став ножем обрізати шматки парашута, намагаючись спершу звільнити контейнер, а вже потім прибрати з дерев оці чортячі ганчірки.

Вже добре розвиднілося, коли він закінчив свою роботу. Йому щастя, що по колії не пройшов ще жоден поїзд і що поблизу, певно, не трапилося нікого з німців. Юджін швиденько зліз додолу і став згортати подертий парашут, щоб закопати в землю і замести всі сліди свого перебування в цьому місці.

І саме тоді сталося найнесподіваніше.

Позаду раптом щось шелеснуло, м'яко й пругко стрибнуло до самої сержантової спини й просичало німецькою мовою, яку Юджін чув у себе вдома від першого дня народження, яку любив не менше, ніж англійську, і якої тепер боявся понад усе на світі:

— Генде гох!

Юджін не мав для роздумів жодної миті. Він випростався і підніс руки догори. Він підіймав їх повільно, важко, так ніби на кожній з них висіли двопудові гирі, але все ж піднімав, і той, позаду, не мав підстав турбуватися. Наказ виконувався незаперечно, жертва підіймала руки натреновано, майже підсвідомо, як автомат. Та саме на отой автоматизм і розраховував Юджін. Його права рука напівдорозі несподівано зупинилася і, раптово змінивши напрямок свого руху, окреслила різке

й нагальне півколо назад, туди, звідки почулося сичання невідомого. Удар був несхибний. Твердий, немов каменюка, Юджінів кулак різонув по гострій щелепі людину, яка причаїлася за спиною в розвідника, і людина впала на землю з коротким, глухим зойком-стогоном. Наступний рух Юджінової правиці був під полу френча, звідки вона вилетіла вже з важезним автоматичним пістолетом. Тепер розвідник не вимахував наосліп — він миттю повернувся обличчям до небезпеки, встиг зауважити постать людини, що лежала в нього під ногами, але не мав часу на її розглядини, бо зіткнувся віч-на віч з другою людиною, яка цілилася в нього з чорного німецького автомата.

Жодне почуття не встигло народитися в Юджіновій душі, жодна думка не пробилася на поверхню свідомості, крім одного-єдиного імпульсу-наказу, суворого веління, холодного й жорстокого розвідницького імперативу: «Стріляти!» Стріляти хоч би там що! Стріляти хоч в батька рідного. Стріляти вдень і вночі, на землі й у повітрі, у вогні й у воді! Стріляти, стріляти, стріляти — інакше будуть стріляти в тебе. Тут, як в американській дуелі, мав рацію той, хто вистрілить першим, і тому Юджін, не вагаючись, не роблячи ніякої спроби затримати палець, що вже натискував на спусковий гачок, вистрілив просто в обличчя тому, хто наводив на нього автомат.

Дивні речі діються на світі. Юджін вважав, що зараз усе для нього зосередиться на пострілі з пістолета, а насправді ж його увага раптом перенеслася вниз, на власні ноги, які чомусь відмовилися слугувати й безглуздо, смішно, по-цапиному підбрикнули вгору. Він був певний, що вжене кулю простісінько в обличчя свого напасника, а куля ні з того ні з сього цвікнула в білий світ, як у копієчку, бо пістолет у вирішальну мить пострілу чомусь поїхав назад, задираючись коротеньким тупим рильцем угору, до неба.

І лише тоді, коли Юджін гупнув об землю своїм дев'яностокілограмовим тілом, він зрозумів: сталося непоправне. Той, що лежав на землі, оклигавши від удару, підкотився Юджінові під ноги і збив його, як при грі в бейсбол. Треба було перш за все стріляти в нього або ж принаймні відскочити на кілька кроків назад від його підступно розпростертого тіла. А тепер? Що буде тепер? Нікого й нічого не бачачи, крім білуватого, повитого передранковою млою неба, Юджін стрільнув ще раз, не цілячись, навмання, куди попало. Це був його останній постріл. Бо одразу ж на ту руку, яка тримала пістолет, навалився власник автомата й став гнути її до землі, намагаючись вирвати зброю. Ворог був легкий, кволий, але впертий. Юджін хотів було розквитатися з ним, пустивши в хід ліву руку, але в цей час, немов здогадавшись про його намір, на ліву руку наліг другий напасник, той самий, що плазував до нього по землі. Юджін побачив обличчя німців — худі, неголені, брудні.

Він уявляв собі фашистів ощиреними, як вовки, тупими й

жорстокими, але чомусь ніколи не гадав, що вони можуть бути отакими нещасними й жалюгідними в порівнянні з ним — здоровим, відгодованим, сильним і красивим. Він поворухнувся — і обидва напасники мало не позлітали з нього, але рук не випустили.

— Чого стріляєш, дурень? — поганющою англійською мовою прохрипів до сержанта той, що тримав ліву руку.

«Вони знають, що я американець»,— стривожився розвідник і заборсався ще дужче.

— Кинь зброю: ми свої! — знову прохрипів той по-англійськи.

«Відомі нам ці штучки!» — майже весело подумав Юджін, знаючи, що доти, поки у нього в руках пістолет, його вороги безсилі.

Тоді другий, той самий, в якого стріляв сержант, раптом випустив Юджінову руку й, тикаючи себе в груди, сказав:

— Я радянський. Розумієш? Радянський.

Американець од несподіванки навіть сів. Він не помічав більше «знавця» англійської мови, що не випускав його лівої руки, забув про пістолет, важкий автоматичний пістолет восьмиміліметрового калібру, начинений кулями, надійний і безвідмовний. Слова невідомого ошелешили його, мабуть, дужче, ніж отой дивовижний вибух на англійському узбережжі. Радянський! Перед ним радянський солдат! Чи не диво?!

— Ти справді радянський? — спитав Юджін.

— Так,— кивнув той,— радянський лейтенант Михайло Скиба. Не треба стріляти. Ми знаємо, хто ви. Ми ваші друзі.

Він говорив німецькою мовою, старанно добираючи й вимовляючи слова, і його товариш, певне, вважаючи, що Юджін не зрозуміє, швидко переказав зміст відповіді своєю жахливою англійщизною.

— Хай йому чорт! — все ще не ймучи віри, промовив американець.— Але звідки це видно, що ви не німці?

— Погляньте на нас,— коротко відповів Михайло, а його товариш, як луна, повторив відповідь по-англійськи.

— Не будьте папугою,— сердито звернувся до нього сержант,— я знаю німецьку мову трохи краще, ніж ви англійську. А крім того, відпустіть мою руку.

— Перепрошую,— пробурмотів той,— перепрошую і репрезентуюсь: майор Війська Польського Генрик Дулькевич.

— Поляк? — не повірив американець.

— То так,— шанобливо схилив голову пан Дулькевич.

— От так історія,— потроху скидаючи з себе важке оціпеніння, промовив американець.— Але ж, до всіх дияволів, мені все ще не віриться. Це схоже на казку. Як ви на мене надибали?

Михайло пояснив:

— Почули, що якийсь американський літак знизився й кружляє над цим місцем, і вирішили: тут має бути висаджений десант. Ну, й кинулися. Ми побачили тебе ще тоді, як ти поліз на дерево за парашутом.

— От і треба було б знімати мене звідти, як спілу грушу,— засміявся Юджін, дедалі більше радіючи з свого несподіваного успіху.

— Я передбачав можливий опір,— сказав Михайло.— Я застерігав пана Дулькевича навіть на землі, але він не послухав мене і, бач, трохи потерпів.

— Я, мабуть, здорово клацнув вас, пане майор? — співчутливо запитав американець.

— Е, фарамушки! [1] — зневажливо махнув рукою поляк.— Останнім часом мене стільки били, що цього удару я майже не відчув.

— Зате ви мене здорово підчепили знизу,— зареготав Юджін,— це було просто блискуче!

— Генрик Дулькевич ще здатний на деякі речі,— скромно потупився поляк.

Тепер американець вже не відчував себе самотнім і нещасним. Навпаки, він здавався сам собі чимось на зразок доброго дядечка Сема, який упав з неба в непролазні хащі лише для того, щоб бути благодійником бідних, упосліджених і безпорадних утікачів. Він був дужий, здоровий, вони — слабі, кволі, замучені блуканнями. Він був багатий на продукти й боєприпаси, вони — бідні, як церковні миші. Він через кілька годин відшукає рацію і підтримуватиме зв'язок із своїм командуванням, вони — одірвані від усього світу, кинуті сюди напризволяще, нікому не знані й не потрібні.

— Ви, мабуть, голодні, як вовки? — спитав Юджін своїх нових товаришів.

— Як сто вовків,— посміхнувся Михайло.

— А коли перед їжею ще сьорбнути? — поляскав по великій плоскій баклажці, що висіла в нього на поясі, американець.

— Ні, цього нам не можна,— похитав головою Михайло,— ми надто знесилені. Та й навіщо зараз пити?

— На відзнаку нашого знайомства,— облизуючись, вкрадливо промовив пан Дулькевич.— Пся кошьч, це ж так романтично! В далекому німецькому лісі, на плато Ейфель зустрічаються троє союзників і п'ють справжнє сода-віскі чи американське бренді!

— Сода-віскі доведеться відставити,— суворо сказав Михайло.— Єдине, що ми можемо попросити в нашого американського друга, так це дати нам трохи попоїсти.

Михайло говорив притишеним голосом, намагаючись, щоб американець не чув їхньої суперечки. Зате Дулькевич верещав на весь ліс.

[1] Фарамушка — дрібниця, абищиця *(польськ.)*.

— Ми повинні виробити спільну лінію поведінки,— сказав йому Михайло.

— Яка, до дябла, лінія поведінки,— верескнув пан Дулькевич,— коли нам на голову впав з неба багатий американець з випивкою, свинячою тушонкою, шоколадом і галетами!

Вони говорили кожен на своїй рідній мові і добре розуміли один одного, зате американець не второпав з цієї розмови аж нічого й зачудовано поглядав на Михайла й Дулькевича.

— Тепер я починаю вірити, що ви справді ті, за кого себе видаєте,— посміхнувся він,— бо ваші мови такі співучі, красиві й незрозумілі, якими я й уявляв собі слов'янські мови. Але, сто дияволів, про що ви сперечаєтесь?

— Пан лейтенант — командир нашого маленького загону,— пояснив поляк,— і він категорично забороняє вживати в даній ситуації алкогольні напої.

— Ну, що стосується мене, то я не підлягаю панові лейтенанту,— вдоволено промовив американець.— Я солдат американської армії й можу пити й їсти що завгодно, незважаючи ні на чиї заборони, крім американських.

— Будь ласка,— розвів руками Михайло.— Ми з паном Дулькевичем — прибічники демократії в найширшому її розумінні й не намагаємося позбавити вас будь-якої з ваших американських свобод.

Юджін, незважаючи на свою простакуватість, усе ж відчув у цих словах глузливу нотку і одразу ж образився.

— Ви, мабуть, ще не знаєте, що на світанку шостого червня відкрився Другий фронт? — сказав він.

— Правда? — вигукнув Михайло.

— Другий фронт? — не повірив пан Дулькевич.

— Саме так,— самовдоволено посміхнувся американець.— Другий місяць вже триває битва за Францію. Наші війська незабаром будуть тут.

— А ми блукаємо в лісах і навіть не уявляємо, що діється на світі,— зітхнув Скиба.

— Отже, американська армія через який-небудь місяць визволить вас,— пообіцяв Юджін.

— Пся кошьч! — бадьорячись, вигукнув Дулькевич.— Але ж і ми допоможемо американській армії!

— А тому,— бундючно вів далі американець,— я маю цілком певне завдання свого командування і більше ніяких командирів не визнаю і визнавати не збираюся.

— Запевняю вас, що єдина наша мета,— сказав Михайло,— це битися з фашистами. І на доказ моїх слів пропоную вам одразу ж нашу допомогу. Що треба робити? Закопати парашут? Сховати подалі контейнер? Розвантажити його? Гадаю, що втрьох це можна зробити трохи швидше, ніж одному.

— Сто дияволів,— Юджін ляснув Михайла по плечу,— ви таки добрячі хлопці, як бачу. Давайте, мабуть, справді по-

ховаємо весь цей мотлох, а вже тоді я вас підхарчую. А то ви нагадуєте мені зараз моїх курей-рекордисток, які несуть по десять яєць за день, а через тиждень здихають.

БИЙ В БАРАБАН І НЕ БІЙСЯ!

Унтер-офіцер Гейн Корн з двома солдатами одержував біля інтендантського вагона продовольство на свою роту. Всі троє були худі, злі, замурзані, і дивним здавалося, як потрапили на цю маленьку, залиту сонцем, оточену прекрасними зеленими в'язами станційку отакі похмурі істоти і чому саме сюди прикотився пузатий вагон з хлібом, консервами, таблетками сухого спирту для підігрівання того, що солдати вже давно їли й так, холодним. Солдати, мабуть, розуміли всю недоречність своєї появи в такому тихому, благословенному куточку сплюндрованої ними ж самими землі й тому стояли мовчки, спостерігаючи, як товстий інтендант викладає на брудну брезентову шматину маленькі брусочки консервованого хліба, того самого солодкуватого, сухого, як тирса, хліба, од якого їх давно вже нудило; як лічить-перелічує бляшанки з паштетом, як наливає в термос, певно, вже заздалегідь розбавлену водою рудаву рідину, що колись мала назву «ром», а тепер нагадувала щось середнє між карболкою і помиями.

Унтер-офіцер теж спочатку мовчав, лише час од часу коротко відповідаючи на запитання інтенданта, але чим довше він мовчав, чим довше дивився на хліб, на маргарин, на консерви, тим всевладніше огортала його якась млость, і хотілося йому отак заплющити на мить очі і опинитися далеко-далеко звідси, од війни, од смертей, у себе на Рейні, біля коханої Доріс, у своїй затишній маленькій квартирці на Бензбергштрассе. Сьогодні вранці вбили їхнього фельдфебеля, і тепер Гейнц виконував його функції. Через годину або, може, й зараз налетять радянські штурмовики і вб'ють і його, і оцих солдатів, і цього інтенданта. Всім кінець. Ніхто не врятується. Хоч би ж ота тилова сволота перед смертю дала наїстися як слід, а то присилають зіпсовані консерви.

— Зараз би сюди кошик,— мрійливо промовив унтер-офіцер,— такий, знаєте, сплетений з білої лози кошик з круглою високою ручкою, і на тій ручці підвішені грона рейнського винограду, смажена качка і копчена ковбаса, тьмяно-червона, з білим поясочком, а внизу, в кошику,— груші. Жовті, з коротенькими хвостиками, немов поросята. Один-єдиний раз куснеш — і повен рот соку.

Солдати мовчали. Вони вже не вірили ні в кошик з високою ручкою, ні в ковбасу з білим поясочком, ні в бога, ні в чорта. Тільки дивилися на білі, пухкі руки офіцера інтендантської служби та час од часу боязко прислухалися: чи не ревуть за

осяяними серпневим сонцем в'язами радянські штурмовики — «літаюча смерть».

Гейнц Корн теж думав про смерть. Вона вже давно заволоділа його уявою, його діями, його єством. Він був обплутаний думками про смерть, як риба неводом. Вона скиглила й вила над ним, як буря над деревом. А хто ж не знає того, що дерева під час бурі не ростуть, а ламаються!

Гейнц бачив багато смертей. Він бачив білу смерть, холодну, мовчазну, байдужу білу смерть, що сковувала велетенські російські рівнини міцними, як сталь, морозами, засипала білими снігами, сичала грізними вітрами хуртовин, з-поза яких падали й падали на голови завойовників жахливі пекельні снаряди «катюш». Бачив чорну смерть, коли до самого неба здіймалися вирвані мінами з свого тисячолітнього лона стовпи українського чорнозему й тягли за собою, перетворюючи в прах, в ніщо, в примарний спогад нюрнберзьких єфрейторів, унтер-офіцерів з-над Рейну і молоденьких лейтенантиків з берлінських юнкерських шкіл. Бачив зелену смерть, змішану з баговинням білоруських і прибалтійських боліт, заквітчану, мов у стародавніх слов'ян, галузками сосен, беріз і верби. Бачив літаючу смерть, принесену на коротких крилах радянських штурмовиків, і повзучу, що сунулася на них в гримотливих «тридцятьчетвірках», невідворотна, мов доля.

Але хіба зрештою не однаково, якого кольору буде твоя власна смерть: біла, чорна, зелена, малинова?

— Єдине, чого мені ще хотілося б,— знову порушив мовчанку Гейнц,— це хоч раз обняти й поцілувати жінку. Хай не свою Доріс, а чужу, зовсім невідому жінку.

— Ви даєте такого драпака од руських, що на поцілунки не лишається часу, вже не кажучи про те, що тутешні жінки передбачливо ховаються од кавалерів, подібних до унтер-офіцера Гейнца Корна,— несподівано почувся ззаду насмішкуватий голос.

Гейнц обернувся. Перед ним стояв високий, як і він сам, але чистенький і гарненький, мов цяцька, штабс-фельдфебель і посміхався одразу всіма тридцятьма двома зубами.

— Ми в тилових піжонів зубів не купуємо,— буркнув Корн,— можеш закрити свою крамничку.

— Та ти що? — здивувався штабс-фельдфебель.— Не впізнав? Чи, може, ти не Гейнц Корн?

— А ти хто, кур'єр святого Петра? Прийшов запрошувати мене до раю? Чи, може, привіз мені із Ставки рицарський хрест з мечами й діамантами? — сплюнув Гейнц.

— Та ні, я просто Арнульф-Марія Фінк, який сидів колись за однією партою з тобою і якого ти мав звичку шмугляти гумкою по волоссю.

— Арнульф? — вигукнув Корн.— Добрий боже! Ну й свиня ж ти смердюча після всього! Вирядився франтом, витанцьовує

тут по шпалах, як прима-балерина, і впізнавай його! То це справді ти?

— Я.

— Ну то здрастуй, Арнульф.

— Здрастуй, Гейнц.

Вони потиснули один одному руки. Можна було й обнятися, як робили це колись порядні люди, але п'ять років війни повишкрібали з їхніх душ усі сентименти, і єдине, що їм залишилося,— це грубі, неоковирні слова, злий сміх, брудні дотепи і жести п'яних биндюжників.

— Давно ж ми не бачилися,— розчулено промовив фельдфебель,— ціле тисячоліття.

— Давно,— погодився унтер-офіцер.

— І тільки подумати: служимо в одній частині, а не знали про це,— знову почав Арнульф.

— Хіба мало тут усякого сміття,— буркнув Гейнц.

— Однак ти залишився таким же вередливим цуценям, як і був! — вигукнув фельдфебель і загилив унтера кулаком у спину.

— А ти свинею,— приймаючи виклик і даючи фельдфебелеві такого стусана, що од нього заточилася б і коняка, сказав Корн.

— До того ж ти просмердівся у своїх окопах як тхір,— зареготав Арнульф.

— А ти хоч і вибризкав на себе цебро кельнської води, смердиш кінською сечею, мов полковий ветеринар,— не лишився в боргу Гейнц.

— Хіба смердить? — стурбувався фельдфебель.

— Ще й як! Спитай он хлопців.

— От чорт! Цей запах може видати військову таємницю.

— Тобі вже стали довіряти таємниці? Примазався в штабі?

— Ось,— показав фельдфебель безпалу ліву руку,— бачив, як одчесало? Мов бритвою!

— Де ж це тебе?

— Далеко. На Волзі.

— Скажи спасибі, що дешево відбувся. Я б теж віддав усі свої пальці, щоб сидіти зараз у штабі.

— Звідки ти взяв, що я в штабі? — знизав плечима Арнульф.— Я, брат, трофейна команда.

— Скотомогильник, значить? — засміявся унтер-офіцер.

— Трофейна команда,— вперто повторив фельдфебель.

— Але в такому разі в тебе має бути хоч трохи руської горілки.

— Взагалі-то тепер ніхто про горілку не думає,— сказав фельдфебель,— але для давнього дружка знайдеться. Ти можеш звільнитися на часину?

— Ось одержу продукти, відпроваджу хлопців і спробую перетворитися на дезертира хоч на годину.

— Обережніше, будь ласка, з такими словами,— озираючись, сказав фельдфебель.

— А ти не бійся,— байдуже сплюнув Гейнц,— може, ще після війни дезертирів будуть вважати німецькими національними героями, а бухгалтери вестимуть статистику дезертирів.

— Ти все ж не забувай, Гейнц,— тихо мовив фельдфебель,— подумай, що ти верзеш?

— Боїшся наших хлопців? А ти прийди послухай, що вони говорять у бліндажах.

— А той? — кивнув на інтенданта фельдфебель.

— Плювати я на нього хотів! Не йому ж, а мені знову треба повертатися на передову. Можу ж я нарешті дозволити собі хоч таку розкіш, як поляпати трохи язиком!

Корн одержав продукти, поділив їх на три рівні частини, щоб усім трьом була однакова ноша, і сказав солдатам:

— Ви не дуже поспішайте, то я вас ще й наздожену. Треба земляка провідати.

Солдати забрали термос з ромом, закинули на плечі ранці з телячої шкіри, а брезент з хлібом потягли просто по землі. Унтер-офіцер теж був нав'ючений, як мул. За плечима в нього висів ранець з консервами, на грудях — автомат, пояс одтягали вниз важкий парабелум, шість запасних магазинів до автомата, протигазна коробка, в якій, мабуть, уже давно не було протигаза, бо там щось підозріло похлюпувало, обшита рудим сукном баклага. Крім того, Гейнцу дістався ще добрячий вузол з хлібом.

— Давай допоможу,— запропонував Арнульф.

— Не турбуйся, дотягну й сам. Показуй краще, де ти тут отаборився.

— Вже ж не на станції. Не такий я дурень, щоб ждати, поки на голову впаде бомба. Отам за гайком є дуже симпатична миза, а в ній моя резиденція.

— Коли так,— сказав Гейнц,— то бери мій клунок, хоч ти й фельдфебель. Тільки не запаскудь мені хліба конюшнею.

— Хочеш знати, звідки цей дурманячий запах? — спитав Арнульф.

— Коли цікаво, то катай.

— Тільки гляди — нікому анічичирк!

— Кажи, кажи, в абвер [1] не донесу.

— Он бачиш той ешелон на крайній колії?

— Допустимо.

— А ті дві гондоли в кінці?

— То й що?

— Чотирівісні руські гондоли по шістдесят тонн у кожній.

— І в тих гондолах — золото?

— Золото, тільки коняче.

---

[1] А б в е р — військова контррозвідка *(нім.)*.

— Коняче? — здивувався унтер-офіцер.

— Так, так, конячий гній.

— Ви одбили ці гондоли у руських?

— Вагони справді свого часу були захоплені у руських, але гній збирала моя трофейна команда.

— Ви збирали гній?

— Од самого Каунаса.

— І це в той час, коли ми втікали, як зайці, од радянських військ? Коли тисячі наших солдатів гинули за велику Німеччину?

— Гній — це теж для великої Німеччини,— всміхнувся фельдфебель.

Вони підійшли до вагонів. На першій гондолі внизу, під металевою сіткою, білів папірець; Гейнц нахилився й прочитав: «Станція відправки — Шештокай, станція призначення — Дельбрюк. Адресат: барон фон Кюммель».

— Послухай,— майже пошепки промовив Гейнц,— це той самий Дельбрюк? Наш Дельбрюк?

— А ти ж думав!

— І там у той час, коли я здихаю в окопах, сидить якийсь барон фон Кюммель і трофейні команди збирають гній для удобрення його полів?

— Мабуть, так воно й є,— погодився фельдфебель.

— І оцей гній їхатиме через всю Німеччину, яка вмирає з голоду, яку шматують бомби, яка щохвилини втрачає сотні тисяч своїх синів?

— Їхатиме. Цей Кюммель не тільки барон. Він ще й группенфюрер [1] військ СС і особистий друг Гіммлера, і сам фюрер дуже високої думки про нього,— сказав, лякливо озираючись, Арнульф.

— Звідки в тебе ця ідіотська звичка озиратися? — не стерпів Гейнц.

— У нас в дивізії, в абвері, працює небіж цього фон Кюммеля,— пояснив фельдфебель,— і якщо він почує хоч слово про свого дядечка...

— А може, ти брешеш,— знову почав унтер-офіцер,— може, оцей гній поставлений тут для маскування, щоб обдурити руських, продемонструвати їм наш спокій, нашу впевненість у своїх силах чи що там іще?

— Ешелон відправляється сьогодні, як тільки посутеніє. Вдень його наказано тримати тут, бо це тупик. Руські не здогадуються, що на Шештокаї стоять вагони з заводським обладнанням, вивезеним з Вільнюса...

— І з гноєм...

— Гній їх не цікавить.

— Я бачу, ти зовсім втратив почуття гумору, мій хлопчи-

---

[1] Группенфюрер — генерал-лейтенант у військах СС.

ку,— співчутливо поляскав Арнульфа по плечу Гейнц.— Руських не цікавить гній? А чому він має цікавити мене, унтер-офіцера Гейнца Корна? Чому я повинен битися за якийсь Шештокай, відстоюючи дві гондоли кінського гною?

— Можеш не битися,— знизав плечима Арнульф,— адже все одно, якщо руські захоплять Маріямполе або вузлову станцію Козлу-Руда, тоді цей Шештокай можна буде викинути собаці під хвіст. Тому начальство й поспішає. Мої хлопці десь валяються без задніх ніг після цього гною. Але, дяка богові, завдання виконано, і ешелон сьогодні відправляємо.

— Ну-ну,— буркнув Гейнц,— досить про це. Де твоя миза? Чи діждуся я сьогодні горілки?

Хутір, на якому зупинився Арнульф, лежав неподалік станції, в затишній улоговині, заповненій зеленими купами старих дерев. Дерев'яний будинок із скляною верандою й мезоніном привітно визирав з-поміж кущів бузку, всміхався до сонця лискучими шибками вікон, манив домашнім затишком, обіцяв прохолоду й спокій кімнат тому, хто стомився в далекій дорозі.

— Можна подумати, що нас тут ждуть за накритим столом,— зітхнув Гейнц.

— Хазяї втекли, мої солдати сплять у погребі. Будинок порожній,— пояснив Арнульф.— Я в ньому теж не сиджу, бо якось сумно і все ніби ждеш, що прийде справжній господар і попросить забиратися під три чорти.

— Попросить? — засміявся унтер-офіцер.— Ти не зовсім точно висловлюєшся, Арнульф! Витурить в шию! Розірве на шматки, спалить і попіл за вітром розвіє! От! І вірно зробить.

— У сорок першому ти про це не думав,— нагадав йому фельдфебель.

— Не думати нас учили разом з тобою.

— Я часто згадую Ремарка. Пам'ятаєш, у нього є фраза: «Нас дресирували до відваги, як циркових коней»?

— Я вже нічого не пам'ятаю. Я навіть забув, як пахне волосся моєї дружини.

— О-о, твоя Доріс феноменально збудована! Уявляю, як ти мариш нею ночами.

— Ти просто дурень!

— Дякую за комплімент.

— Знаєш що,— сказав Гейнц,— давай припинимо наше блюзнірське базікання. Де твоя горілка?

— Один момент,— попросив фельдфебель,— влаштовуйся в цій кімнаті, я зараз.

Вони увійшли до великої кімнати із старовинними литовськими меблями з різьбленого нефарбованого дерева. Низьку стелю перетинав товстий вугластий сволок, розцяцькований грубим орнаментом. Товстоногий стіл, стільці з високими спинками, ослони попід стінами — все вражало своєю суворою красою, міцністю, незвичайною, майже стерильною чистотою; все свід-

чило про те, що господарі цього будинку любили життя, любили трудитися і над усе ставили простоту, успадковану від батьків і дідів, спокій, що його приносила їм праця, і радість свободи, яку відчувають хазяїни своєї рідної землі.

І от тепер родина литовця мусить ховатися десь у болотах, рятуючи своє життя, а в її хаті топчуться чужинці; за столом, за яким увечері батько й мати збирали всіх своїх дітей, щоб з'їсти зароблений за день шматок хліба й м'яса, розлягається прихідець у брудно-зеленому мундирі, човгає по чисто вишкрябаних дубових дошках засмальцьованими ліктями, недбало струшує на них попіл з своєї смердючої сигаретки, пробує дрянати чорним од землі нігтем, мабуть, намагаючись лишити на згадку незграбні каракулі свого імені.

Гейнц Корн справді був за столом, ліниво розсівшись у зручному дерев'яному кріслі господаря дому, чадив сигареткою, машинально водив по настільниці нігтем, але думав не про те, щоб лишити згадку про себе в цьому випадковому на його шляху будинку, а зовсім про інше. Він уже не хотів згадувати про смерть. На його щелепах ходором ходили жовна. Він то хмурнів і сердито кусав сигарету, то заплющував очі, як від утоми, і тоді мускули його обличчя розгладжувалися і воно набирало лагідного, мрійливого виразу.

Таким і застав унтер-офіцера Арнульф, повертаючись з другої кімнати і несучи обома руками шестилітровий суповий термос.

— Можна подумати, що ти зараз заспіваєш «О грюне Рейн»,— сказав він.

— Іди ти знаєш куди! — огризнувся Гейнц.— Наливай краще.

Арнульф налив два алюмінієві кухлики від фляг, поставив їх на стіл, швидко покраяв хліб, розкрив бляшанку з паштетом.

— За фюрера? — нерішуче запропонував він, усідаючись навпроти Гейнца і піднімаючи свій кухлик.

— За нашу зустріч! — відповів унтер.

Вони випили не закусуючи, і Арнульф налив ще по кухлику.

— Ти, мабуть, часто згадуєш свій дім,— сказав він,— я не одружений, мені воно легше. А в тебе ж там Доріс, розкішна жінка...

— Чи згадую я свій дім? — спитав Гейнц, ковтаючи пекучу рідину і відчуваючи, як у нього починає палати в голові.— Ось, дивись!

Він витяг з кишені френча низку ключів на блискучому металевому кілечку й помахав нею перед очима в Арнульфа.

— Ключі від дамського серця? — спробував пожартувати фельдфебель.

— Від моєї квартири,— похмуро кинув Гейнц.— Я ношу їх у кишені всю війну. Колись я мріяв про те, як повернуся додому, зійду по східцях на четвертий поверх, вставлю оцей ключ

у шпарку, клац — і двері відчиняться передо мною, як райські врата перед праведником.

— А тепер?

— Тепер? Не знаю.

— То вип'ємо ще?

— Давай.

Тепер вони пили мовчки. Говорити не було про що. Колись разом росли, по п'ять годин просиджували за однією партою в школі, разом училися у сердитого майстра Гартмана важкій професії ливарника, а тепер ось уже п'ять років живуть нарізно, кожен своїм життям, кожен на самоті з своїми думками, і так і вмиратимуть, кожен по-своєму, і звуки їхніх імен підуть гуляти по світу в нових комбінаціях, уже в інших власників.

— А пам'ятаєш, як ми купалися в Рейні і як ти витяг мене з-під баржі? — сказав Арнульф.

— Нічого я не пам'ятаю, одчепися,— буркнув Гейнц.

— А Доріс? — не вмовкав фельдфебель, у якого четвертий кухоль горілки раптом прорвав шлюзи красномовства.— Ти пам'ятаєш, як за нею бігали всі хлопці з Дейца, Мюльгайма й Дельбрюка? Я теж був закоханий в неї, але вона, бач, вибрала тебе.

— Бо я не був таким глистюком, як ти.

— Раніше я не помічав у тобі такої злості, Гейнц. Ти ж знаєш, що я завжди тебе любив. То чого ж ти лаєшся?

— Не люблю, коли розпускають слину.

— Ах, ці нерви, ці нерви,— співчутливо проказав фельдфебель.

— Облиш мої нерви! — закричав Гейнц.— Мені остогидло все на світі: і оці безконечні відступи, і оцей танок смерті, і брехня, якою нас начиняють, як сосиски фаршем.

— Фюрер завжди говорить тільки правду,— пробачливо зазначив Арнульф.

— Правду? Правда була розтоптана, як тільки почалася війна. Звук першого пострілу з німецької гвинтівки заглушив кволий голос правди, і ми не чуємо його ось уже п'ять років! Фюрер говорить тільки правду! А якби полковник фон Штауфенберг поклав свою бомбу на півметра ближче до фюрера [1], що було б тоді.

— Тоді б захопили владу генерали-зрадники.

— Ага! І генерали, в свою чергу, говорили б тільки правду. Чи не так? Вони б уклали договір з альянтами [2], а нас з тобою залишили битися з руськими, виборювати щастя й достаток для них. І ти знову збирав би гній, якщо не для барона фон Кюмме-

---

[1] Йдеться про замах на Гітлера 20 липня 1944 року, вчинений членом підпільної військової організації полковником графом фон Штауфенбергом.

[2] Альянти — союзники, держави, що складали антифашистську коаліцію *(нім.)*.

ля, то для графа фон Штауфенберга. Кожен дбає про себе. Фюрер, міністри, генерали. То чому ж мені заборонено подбати про свою долю, пошукати правди для самого себе? Чому, я тебе питаю?

— Не кричи, будь ласка,— попросив Гейнца фельдфебель.— Хіба ж не можна тихше? І потім, подумай, що ти говориш?

— Говорю те, що хочу. І буду робити що хочу. Я буду співати, випорожнюватися й плакати тоді, коли мені заманеться, а не тоді, коли накаже начальство! Я хочу додому, на свій Рейн, і хай все провалиться в тартарари!

— Ти п'яний!

— Всі ми п'яні. В сорок першому були п'яними від перемог, тепер — од розгрому, який вчинили нам руські.

— Ти звертаєш на політику.

— Якщо те, що мене б'ють по шиї, називається політикою, то я хочу говорити й про політику. Я не хочу більше підставляти своєї шиї. Годі з мене! Наливай, чого ж ти сидиш!

— Ми обидва п'яні,— сказав Арнульф,— мабуть, досить. Адже тобі ще треба повертатися до своєї роти!

— Це не обов'язково,— з п'яною відвертістю заявив Гейнц.

— Як? — здивувався фельдфебель.— Ти не маєш наміру?.. Ти хочеш... Невже ти серйозно говорив біля вагона про... про дезертирство?

— Може, й тобі закортіло?

— Що ти! Я просто хотів тебе застерегти. Як свого колишнього товариша застерегти. Це ж злочин!

— Ну, то й будемо вважати, що застеріг. Бувай здоровий, не чхай і не горюй.

— Куди ж ти так швидко? Посидів би ще. Згадали б минуле...

— Насидівся. Назгадувався. Поспішаю до своєї роти!

Останні слова Гейнц вимовив з неприхованою іронією.

Арнульф провів його аж за подвір'я. «Хоче впевнитися, що я пішов не на станцію, а до свого підрозділу, сволота!» — подумав Гейнц і навмисне, щоб бачив фельдфебель, звернув до станції.

Хміль з нього вийшов одразу. Давно вже не відчував Гейнц такої ясності в голові й бадьорості в тілі. Він знав, що має робити, о, ще й як знав! Попрямував одразу ж до водокачки, не кваплячись, поклав на землю свій клунок з хлібом, відчепив од пояса протигазну коробку, вилив з неї ром, добре прополоскав, а тоді наповнив водою. Те саме зробив і з баклагою. Потім глянув на вузол. Хліба було забагато для нього. Плащ-палатка згодиться в дорозі, а всі ці буханки треба викинути, лишивши собі од сили три штуки. Але куди їх викинеш, щоб ніхто не помітив? Гейнц озирнувся навколо. На коліях, крім товарняка, в якому були гондоли з гноєм, стояло ще кілька порожніх вагонів; десь чмихав паровозик. Залізти до вагона й там випотро-

шитися? Але помітить який-небудь служака й здійме галас. Ні, вже краще піти он до тієї вбиральні.

Вбиральня була новенька, з свіжих соснових дощок, на яких хтось із ревнителів чистоти арійської раси вже встиг наляпати суриком сакраментальне «Нур фюр дойче»[1]. Гейнц мимоволі посміхнувся. Знав би отой невідомий писака, для якої мети скористається з цього німецького нужника унтер-офіцер Корн!

Гейнц зайшов до вбиральні, защепнувся зсередини і швидко розв'язав клунок. Плащ-палатку він приторочить до ранця. Туди ж покладе кілька буханок хліба. Решту залишить тут. Може, викинути зовсім? Ні, хліб викидати негоже.

Через кілька хвилин Гейнц був готовий до далекої подорожі. Ранець знову за плечима, зброю перевірено, баклага й «протигаз» на місці. Добре було б з'явитися вдома в сукняному новенькому мундирі, який дають відпускникам, а не в цьому фронтовому дранті, але тепер уже нічого не вдієш. Поїде як стоїть. Він бере на себе гріх; те, що він хоче зробити, називається злочин? Хай так. Після всіх заподіяних нацистами злочинів його власний буде, може, єдиною барвистою плямою на сірому тлі вбивства, грабувань і насильства. Щоправда, простіше було б здатися радянським. Але тепер пізно. Він прогаяв слушний час. Лишив після себе руїни, згарища, трупи, а тепер прийде, щоб покаятися? Хто ж повірить у його каяття? Хто має право повірити?

Ні, для нього тепер єдиний вихід — втікати. Втікати звідси, втікати і від радянських, і від своїх, добратися до рідної домівки, сховатися там, як пацюкові, в якійсь норі й ждати кінця війни. Доктор Геббельс лементує весь час про те, що після цієї війни буде лише два гатунки людей: уцілілі й знищені. Він не хоче бути знищеним. Йому хочеться уціліти.

Гейнц притулився спиною до тонкої стінки, схрестив на грудях руки й задумався. Востаннє, перед тим як зважитися на одчайдушний вчинок, він викликав на одверту розмову своє сумління, свою совість, свою честь.

Крізь щілини в протилежній стінці пробивалися червонясті промені призахідного сонця й сліпили Гейнцові очі. Він склепив повіки і одразу ж почув у своїх вухах два голоси. Один з них належав йому самому, другий — комусь сторонньому, але Корн міг би заприсягтися, що знає того стороннього, хоч ще зроду не чув і не бачив його. То подавала голос його совість.

Гейнц. Я стою над прірвою. В мене іде обертом голова. Мені страшно. Адже я людина.

Совість. А найдорожче для людини — її честь.

Гейнц. Якщо в мене лишилася хоч краплина честі, я хотів би її врятувати.

Совість. За честь голова гине.

---

[1] Тільки для німців *(нім.)*.

Гейнц. Але ж саме тепер я не хочу вмирати!

Совість. Ти повинен бути готовим до найгіршого.

Гейнц. Тоді краще лишатися тут. Я принаймні матиму спокій.

Совість. Нема спокою з нечистим сумлінням.

Гейнц. Ну гаразд. Ті, що вціліють тут, вкриють себе ганьбою й соромом, але ж вони вціліють! А мене не буде!

Совість. За сором голова гине.

Гейнц. Отже, виходу немає?

Совість. Ти його знайшов.

Гейнц. І це найкраще з того, що я міг вчинити?

Совість. Коли ти сам вибрав, то для тебе — найкраще.

Гейнц. І немає вороття?

Совість. Нема. Ти вже викинутий з війни.

Гейнц. Назавжди?

Совість. Доки триває війна, люди не можуть бути від неї вільними.

Гейнц. Отже, я став на шлях нової війни?

Совість. Так. Тепер твої колишні друзі стануть твоїми ворогами.

Гейнц. Неправда! Друзі не можуть бути ворогами!

Ця уявна розмова тривала одну лиш мить. Не вірилося, щоб за такий короткий проміжок часу можна було сказати так багато. Але Гейнц ще й досі чув відлунки двох голосів; він був у розпалі суперечки з невидимим співрозмовником і тому, розплющивши очі, тупнув чоботом і повторив ще раз останню фразу: «Неправда! Друзі не можуть бути ворогами!»

З щілин протилежної стінки вже не бризкало сонце. Воно сховалося за деревами і осявало станційні будівлі, напівпорожні колії й довгий ешелон м'яким, розсіяним зеленавим світлом. Гейнц зазирнув у одну з щілин і одразу ж відскочив од неї, вхопившись за серце.

— Ах, добрий боже! — прошепотів він посірілими губами.

Від станції, вздовж ешелону, спотикаючись об кінці шпал, зазираючи під вагони й на тормозні площадки, йшли два коротконогі польові жандарми. В касках, з білими сегментами металевих жандармських знаків на грудях, з довжелезними гвинтівками за плечима, маленькі, опецькуваті, якісь майже вугласті, жандарми здавалися близнюками. Гейнц спочатку навіть подумав, що то в нього двоїться в очах. Навшпиньках він наблизився до щілини і визирнув ще раз. Сумніву не могло бути. Жандармів було два, і вони когось шукали. Кого саме, унтер-офіцер Корн теж знав досить точно. Шукали й о г о. Бо вів жандармів товариш його дитинства штабс-фельдфебель Арнульф-Марія Фінк. Він витанцьовував попереду тих двох бовдурів, лискучий, як нова копієчка, вимахував руками і щось говорив-говорив, не вгаваючи ні на мить. А ті, в новеньких френчах, без єдиної орденської планки, без наймиршавішої медальки на грудях, у

напрасованих штанях, надягнутих з напуском на коротенькі халявки наквацьованих ялових чобіт, з тупими й байдужими мордами кримінальних злочинців, усе зирили й зирили попід вагонами, готові дістати звідти й продати за щербатий пфеніг навіть рідного батька.

Тепер Гейнц помітив, що в Арнульфа теж ретельно випрасувані штани, і мимовільний страх бути впійманим поступився місцем шаленій, непогамовній люті. Здерти б з нього штани й пиляти отим рубчиком по тонкій шиї, поки не захарчить і не здохне, як скажений собака!

Хай би поткнувся глистюк Арнульф сюди з своїми карячкуватими жандармами! Він би показав їм. Дамський браунінг на поясі в фельдфебеля і дві пукалки у жандармів — чого вони варті поряд з його автоматом? Тепер Гейнцові навіть хотілося, щоб Арнульф повів жандармів сюди. Він з якоюсь зловтіхою стискав у руках автомат, і його серце било в груди, як у бойовий барабан. Колись, ще до приходу нацистів, малим, він читав прекрасні вірші поета, книги якого штурмовики потім палили на майданах міста. Один з тих віршів зринув зараз у його пам'яті. «Бий в барабан і не бійся!» — було написано в ньому. «Бий в барабан! Бий в барабан! Стукоти, моє серце, і не бійся! Бий у груди, як у бойовий барабан!»

Його щастя, що з ним була зброя. Зброя, яка перетворилася в прокляття для всього німецького народу, ставала тепер для Гейнца символом свободи. Доки в нього в руках автомат, він вільний, він буде битися за свою волю, за своє життя, за свою честь. А потім він загине. Ну що ж. За честь голова гине...

Тож нехай ідуть сюди жандарми, нехай ідуть!

Кроки трьох наближалися. Глухо шурхотіла щебінка під грубими, вицвяхуваними підошвами чобіт. Клацали об камінці залізні підкови закаблуків. Долітали уривки розмови. Голоси були теж грубі, як підошви чобіт, хрипкі й осоружні, як собаче гарчання.

Ну, ближче, ближче, спробуйте зазирнути сюди!

— Він просто божевільний,— почув Гейнц слова фельдфебеля.— Я абсолютно переконаний, що він міг спробувати втекти з фронту. Але мій обов'язок...

В чому полягав обов'язок штабс-фельдфебеля Арнульфа-Марії Фінка, Гейнц не почув, бо в цей час над станцією заревли мотори літаків. Літаки, мабуть, линули понад самою землею, бо від гуркоту їхніх моторів задрижали навіть хисткі стінки Гейнцової схованки. Він припав до щілини, сподіваючись побачити радянські штурмовики, але побачив тільки, як Арнульф, а за ним і жандарми мовчки, поквапливо, не озираючись, полізли під вагон. А штурмовики, зробивши коло над станцією, посипали колії пекучим градом куль, потім почали кидати бомби, і Гейнц тепер зовсім забув про жандармів і про фельдфебеля,

а тільки благав бога, щоб жодна з бомб не попала в убиральню.

Колись, ще в сорок другому році, перед його очима вбито бомбою німецького генерала, і вбито не де-небудь, а в убиральні, на якій теж було написано «Нур фюр дойче». Ганебнішої, безглуздішої і разом з тим смішнішої смерті Гейнцові не доводилося бачити. З того часу він панічно боявся бомбардувань, а в убиральнях завжди сидів, як заєць під кущем. І от тепер випадок, безглуздий випадок привів його саме в це місце. Вискочити звідси Гейнц не міг. Бо ті пацюки з-під вагона, незважаючи на переляк, все ж помітять його — і тоді все пропало. Хвилину тому унтер-офіцер ладен був битися хоч з полком есесівців, але тепер, коли раптовий наліт радянських штурмовиків поклав знак рівності між Арнульфом, жандармами і ним, Корн відчув, як йому хочеться лишитися непоміченим. Жандарми з сліпої жорстокої сили, з уособлення безтрепетного, бездушного закону на його очах перетворилися просто в людей, яким був притаманний страх смерті, вони лежали під вагоном поряд з падлюкою Арнульфом і тремтіли не менше, ніж він, Гейнц; тваринний жах перед радянськими літаками став домінантою їхнього буття. То чому ж, якщо всі четверо врятуються від загибелі, один з них обов'язково має гинути від тих трьох?

Штурмовики зникли через кілька хвилин. Вони полетіли далі, і знака рівності, що полягав між усіма, хто перебував на станції, більше не існувало. Жандарми, крекчучи, вилізли з-під вагона. Арнульф виповз слідом. Він з невдоволеним виразом на обличчі почав терти ліве коліно.

— Пропали штани,— почув Гейнц його слова,— новісінькі штани, сакрамент!

Один з жандармів щось буркнув. Другий глянув на свої штани і теж почав терти, щоправда, не хусточкою, як фельдфебель, а просто рукавом френча, перед тим сплюнувши на обшлаг.

— Ну, ходімо, чи що? — сказав перший жандарм.

— Постривай, бачиш, як запацьорився,— невдоволено промовив Арнульф.

Він дивився на своє коліно, схиляючи голову то вправо, то вліво, і все тер, тер холошу штанів ретельно, повільно, спокійно, так ніби мав іти зараз на побачення, а не на полювання за людиною, за своїм найкращим другом. Гейнцові знову захотілося сіконути з автомата. Злякавшись, що не переборе спокуси, він узяв автомат на запобіжник.

— Ах, добрий боже, добрий боже! — насилу ворушачи губами, шепотів унтер-офіцер.

Нарешті вони пішли. Знову цокали підкови, шурхотіла щебінка, щебетав, як теща на іменинах, фельдфебель, а Гейнцові хотілося кричати від радості й щастя. Живий! Живий! Живий!

Тепер треба було дочекатися темряви. Дочекатися, не вихо-

дячи звідси, сидіти тут, аж доки рушить ешелон, і тільки тоді вже на ходу стрибнути на тормозну площадку однієї з тих гондол і їхати, їхати, їхати через усю Німеччину, аж до Рейну.

Темрява заливала землю нестерпно повільно. Вона виповзала з лісів і боліт, лякливо озираючись, миттю ховалася назад, як тільки десь спалахував постріл, терпляче очікувала, поки догорять бліді вогні ракет, кинуті в небо страхопудливими німецькими солдатами й залишені там напризволяще. Темрява скрадалася до станції, мов кішка. Її кроки були дрібні й непевні, як у немовляти. Здавалося, що вона ніколи не зможе пройти шляху між станцією й своїми криївками, що її рухові не буде ні кінця ні краю, як у тій математичній нісенітниці, в якій стверджується, що ніхто й ніколи не може подолати ніякої відстані, бо завжди буде лишатися в нього половина: спочатку половина всієї відстані, потім половина половини, далі половина половини половини і так до безконечності.

Гейнц проклинав темряву. Він відчував себе знову немічним і безпорадним. Що, коли ніч так і лишиться блідою, мов світанок, прозорою й ніжною, як ночі кохання всіх юнаків і дівчат світу? Що тоді буде з ним?

Але, мабуть, тим, що хотіли будь-що відправити сьогодні ешелон, теж набридло ждати, поки суцільна пітьма вкриє все навкруги. Ховаючись за шматки темряви, коліями квапливо пропихкав паровоз і, певне пройшовши стрілку, позадкував до ешелону, де звідусіль засюрчали залізничники. Через хвилину щось брязнуло, вдарило, як у порожню залізну бочку, і вагони почали наскакувати один на одного, гуркаючись залізними лобами буферів.

Гейнц зрозумів: до ешелону причепили паровоз.

Не встиг він вирішити, чи пора вискакувати із схованки, як почув, що залізний гуркіт котиться вже з другого кінця поїзда. Ешелон поволі рушав. Треба було бігти до гондол, бо вони ж десь далеко позаду і майже в самому кінці. Гейнц труснув ранцем, перевіряючи міцність кріплення, поправив автомат, помацав у лівій кишені френча ключі од квартири і сміливо відчинив двері. Поїзд уже йшов. Паровоз узяв з місця, і вагони котилися все швидше й швидше, з тихим шерехом, який поступово переходив у тягучий і тонкий спів сталі в рейках.

Гейнц засунув ліву руку до кишені, міцно стиснув ключі й побіг назустріч вагонам, що напливали на нього з напівтемряви, мов хвилі якогось дивовижного, міфічного моря. Вагони били своїми тупими лобами в повітря, навколо них закручувалися невидимі потоки й вихори, які штовхали Гейнца в груди й заважали йому бігти. Ранець на спині був важкий, як камінь, протигазна коробка боляче била по стегну, вода вихлюпувалася з коробки і тонкими цівками стікала по холоші штанів просто в Гейнців чобіт. Ключі в кишені, ще мить тому холодні, як

крига, тепер нагрілися й обпікали долоню. І в грудях теж щось пекло, якийсь гарячий вітер вривався в Гейнцові легені, витанцьовував там, мов божевільний, і, висмоктуючи рештки сил з перенапруженого до краю тіла, із свистом вихоплювався назад.

Гейнц біг, біг, біг, і йому вже здавалося, що цьому не буде кінця, що він бігтиме отак цілу ніч, а назустріч все котитимуться й котитимуться темні загадкові потвори, линутимуть з тонким сталевим дзвенінням, од якого стискається серце, мчатимуть, мов шалені дикі огирі, вицокуючи копитами своїх коліс по твердих штабах вузеньких рейок.

Гейнц забув про все на світі. Він пам'ятав тепер лише про ті ключі, що їх стискав у кулаці, та ще свердлила мозок думка про гондоли. Де вони? Чи плинуть вони до нього з темряви, чи візьмуть з собою до рідної домівки? А чи, може, він їх так і не діждеться; може, хтось в останню мить одчепив їх од ешелону, бо, мабуть, ці дві гондоли з гноєм були найбільшим безглуздям у найбільш безглуздій з воєн, в які будь-коли був уплутаний німецький народ.

Перша гондола виринула з темряви так раптово, що Гейнц не встиг нічого збагнути. Він все ще біг уперед, розпачливо махаючи правою рукою, і лише миттєва порожнеча, що виникла між першою й другою гондолами, повернула його до свідомості. Він рвонувся просто під колеса вагона якраз вчасно, щоб встигнути вчепитися за поруччя гальмової площадки. Темний вагон заіграшки підхопив напружене до краю тіло унтер-офіцера й поніс його туди, де вицокували десятки інших вагонів, натужився паровоз і зблискував вогнями пострілів фронт.

Якийсь час Гейнц нерухомо лежав на вузькій площадці, потім підвівся, швидко видряпався на борт гондоли, перевалився через нього й упав на м'який теплий гній. Там він, квапляючись і озираючись, викопав собі сховище, вистелив його плащ-палаткою, розклав у норі продукти й боєприпаси, сів і, вмостивши на колінах заряджений автомат, усміхнувся. Тепер хай буде, що буде.

Поїзд ішов понад самою лінією фронту. Фронт жив і вночі. Він пульсував білими зблисками автоматних і кулеметних черг, зітхав пострілами важких гармат, здригався од вибухів бомб, що їх розсипали невтомні радянські штурмовики. Гейнц прислухався до голосу фронту з якоюсь майже дитячою радістю. Хай гуде, дихає, б'є фронт! Хай двигтить земля і горить небо! Адже все це незабаром закінчиться. Він лишає позад себе розсатанілу смерть, кров, крики, посвисти куль, далекі громи гармат і близькі рики мін. Він більше не солдат, а пасажир, і поїзд повезе Гейнца в тишу, в спокій, туди, де течуть повільні ріки, де зеленіють прекрасні гори його Німеччини, його рідної землі, його батьківщини.

ДО БОГА ВИСОКО, ДО ФРАНЦІЇ ДАЛЕКО

Три дні кружляло троє людей по заросло-му пралісом плато Ейфель; три дні й три ночі з'єдналися для них в суцільне кільце, що ніде не починалося й не кінчалося. Розходитися в різних напрямках люди не наважувалися: страшно було втратити товариша і лишитися знову самому, як на початку своїх мандрів. Обережність була їхнім девізом. Пильність була зброєю. Час од часу, коли мовчанка ставала нестерпною, вони підбадьорювали один одного застережливими вигуками. «Увага!» — тихо промовляв Михайло. «Бачность!» — лунною відгукувався пан Дулькевич. «О'кей»,— бурмотів американець.

Три дні пошуків не дали нічого. Контейнер з радіостанцією і з основними запасами Юджінового продовольства немов провалився крізь землю. Чи то скинули його надто далеко звідси, чи, може, не розкрився парашут, і залізний ящик захурчав у яке-небудь бескиддя. Ентузіазм у американця досить помітно підупав. Його самовпевненість меншала в міру зменшення в речовому мішку запасів свинячої тушонки, аргентінської телятини й галет. Дедалі рідше згадував він про свою цілковиту незалежність, про свою місію, покладену на нього командуванням американської армії, і дедалі частіше заводив розмови про штат Вісконсин, про свою ферму, про улюблених курочок, від яких він мав таку втіху свого часу. Він показав Михайлові й пану Дулькевичу свої найбільші реліквії: срібний долар і фотографію, зроблену на міцному глянцевому папері. І той, і другий сподівалися побачити на фотографії обличчя коханої дівчини Юджіна, його батька чи матері, натомість з лискучого чотирикутника паперу зизом дивився на них головатий, носатий, гребенястий, як одуд, півень.

— Кращий півень на весь Вісконсин! — з гордістю заявив Юджін.— Шість кіло ваги. Розмах крил — один метр двадцять п'ять сантиметрів. Ноги завтовшки з страусячі. Дзьоб, як у кондора. Він побивав усіх півнів, яких проти нього виставляли. До нас приїздили найзапекліші півнятники Штатів. Вони привозили півнів лютих, як дияволи. Але мій Президент косив їх, мов траву. Яке то було розкішне видовище! Ви не можете собі уявити!

Пан Дулькевич заплющував очі й цмокав губами. Він був поклонником спорту й кабаре і не міг спокійно слухати про звитяги півня з американського штату Вісконсин.

— А які в мене були курочки! — захоплюючись дедалі більше, провадив своє американець.— Я так шкодую, що не взяв з собою жодної фотографії своїх рекордисток. Ці штабні пацюки вивертали всі мої кишені, щоб там нічого не лишилося зайвого й компрометуючого. Так ніби мої курочки могли мене

скомпрометувати перед німцями! Добре, хоч фотографію Президента все ж вдалося зберегти.

— А курочки, які ж вони? — спитав пан Дулькевич.

— О-о,— аж застогнав колишній фермер,— це було чудо природи. Я довго вивчав психологію курей, аж поки докопався, що вони дурні, як вісімнадцятилітні дівчатка. Курка, якщо її добре годують і якщо біля неї ходить такий півень, як мій Президент, звикла щодня нести яєчко. Вона не вважає це за свій обов'язок перед людьми, які її годують, навпаки — це для неї приємність...

— Все одно, що для мене чарочка коньяку,— докинув пан Дулькевич.

Михайло слухав їхню балаканину й посміхався. Як добре, що люди не впадають у відчай, навіть потрапляючи в найбільшу безвихідь. І як мало треба людині! Ось вони трохи пожували галет, запили водою з струмка, сіли під деревами, підставили свої обличчя вільному вітрові й розмовляють, жартують, згадують. Один потрошку прибріхує, другий йому підтакує, третьому теж хочеться встряти до їхньої розмови, ой, як же ж хочеться! Однак він ще не наважується, але ніхто не скаже, що він не слухає, хоч як важко розуміти швидку говірку американця, який то веде розповідь німецькою мовою, то раптом непомітно переходить на англійську.

А панові Дулькевичу розуміти Юджінову балаканину надзвичайно легко. Він схоплює лише поодинокі слова, в його свідомості вони групуються вже по-новому; він перебудовує розповідь американця на свій кшталт, домальовує картину своїми власними деталями, і перед його очима пролітають у якомусь несамовитому вихорі півні з закривавленими гребенями, людські натовпи, веселі, гомінливі бойовиська биків, кабаре з танцівницями. В його вухах лунає сміх жінок, завиває джаз, гуде невичерпним азартом тоталізатор. Він сидить, упираючись спиною об нагрітий сонцем стовбур німецької сосни, а його душа десь далеко-далеко звідси, в самому вирі божевільної циганерії, одчайдушної богеми, запаморочливої карузелі [1] життя.

— Чи знаєте, містер Вернер, що я грабя, граф? — раптом пробуджується пан Дулькевич.

Та Юджін тільки зневажливо махає рукою. Що таке граф, маркіз чи барон для американця! Америка визнає тільки гроші, вона обожнює успіх, схиляється перед славою, жадає сенсацій і рекордів. З усіх відомих світові титулів Америка визнає один-єдиний: титул чемпіона!

— Мої курочки,— розчулено говорить американець,— принесли мені світову славу. Я використав найуразливіше місце їхньої психології. З одного дня я зробив для них п'ять днів. Ночі? З ночей я теж робив день. Я робив їх стільки, скільки

---

[1] Каруселі (*польськ.*).

хотів. Як це мені вдалося? Дуже просто. Курочка сиділа в клітці, закритій з усіх боків чорною матерією. Через кожні дві години в клітці загорялася електрична лампочка. Дурна курка вважала, що то сходить сонце. А раз сходить сонце — треба нести яєчко. Вона зносила яєчко й кудкудакала. Я гасив лампочку, даючи змогу курочці подрімати й набратися нових сил. Звичайно, траплялися й ледарі. Вони сиділи в клітці, кліпали на світло і навіть не думали про яєчка. Інші, навпаки, пробували мене обдурити. Вони кудкудакали навіть у темряві, але так, вхолосту. Я довго морочився, поки підібрав собі покоління справді роботящих курочок. Кілька років довелося прогаяти на пошуки найкращого раціону для годівлі. І от уже перед самою війною моя курочка Флауер встановила нарешті світовий рекорд. Десять яєчок за один день! На нашу ферму з'їхалася ціла сотня журналістів. Прибули експерти з Чікаго й Нью-Йорка. Ждали навіть представника з Вашінгтона. Курочка кудкудакала, яєчка сипалися з-під неї, як горох, журналісти телефонували до своїх газет і фотографували мене, мою Флауер і мого Президента. Губернатор штату викарбував для мене спеціальну медаль. Спілка фермерів встановила премію мого імені, першим лауреатом якої став я сам. Це були незабутні дні.

— А потім? — поцікавився Дулькевич.

— Потім? Курочка здохла від надмірного виснаження. Вона була така синя, від неї тхнуло чимсь таким поганючим, що ні бездомні кішки, ні голодні собаки не захотіли навіть нюхати її м'яса. Ну, а мені довелося йти до армії, бо Америка оголосила війну Німеччині.

— Отже, ми знову повертаємося до війни? — посміхнувся Михайло.— Ми прогаяли три дні. Марно прогаяли.

— Не вчіть мене! — раптом вереснув пан Дулькевич.— Чуєте, не вчіть, що мені робити! Я грабя Дулькевич! Я знав самого пана президента Мосціцького! Я майор, а не якась там шмаркатерія!

— Тоді, може, ви візьмете на себе обов'язок командира нашого загону? — спокійно спитав Михайло.

— Ніякого загону немає,— вже спокійніше промовив Дулькевич.— Ви та я — хіба це загін?

— З нами ще третій,— нагадав Михайло.

— Він од нас не залежить.

— Це буде тривати недовго. Ще два-три дні.

— А потім? Ви маєте намір приєднатися до нашої групи? — звернувся Дулькевич до американця.

— По-моєму, ви добрячі хлопці, і я не бачу причин, чому б нам не бути разом,— сказав той.— Зв'язок з своїми я втратив, тепер хоч лягай і вмирай під деревом.

— У вас є ще завдання,— нагадав Михайло.

— Хе, завдання! — свиснув американець.— Найголовніше моє завдання полягало в тому, щоб передавати в штаб інфор-

мацію про рух поїздів і про об'єкти для бомбардувань. А підірвати кілька місточків — хіба це завдання!

— Ми висадимо ці мости,— сказав Михайло.

— А що ми будемо їсти? — вже зовсім по-дитячому розпустив губи Юджін.— В тому клятому контейнері в мене був добрячий запас продуктів, крім того — кілька тисяч німецьких карточок на хліб, ковбасу, сир, солодощі. Наші хлопці друкують ці карточки з такою ж легкістю, як друкують нью-йоркські газети. Мені розповідали на базі, що з літака разом з бомбами наші льотчики скидають пачки карточок і німецьких марок.

— Ах, потрапила б нам до рук хоч одна така пачечка,— зітхнув пан Дулькевич.— Ви такий непередбачливий, пане Вернер. Треба ж було взяти в кишеню хоч трохи цих карточок.

— Щоб мене одразу ж розстріляли як диверсанта? Звідки я знав, що спускаюся не в обійми до жандармів?

— Ну, то ви спустилися в обійми до голоду,— саркастично посміхнувся Дулькевич.

— Викрутимося,— твердо сказав Михайло.— Якщо ми з паном Дулькевичем одкрутилися від розстрілу, то голод якось подолаємо. У нас є зброя, ми вільні, а в серцях наших — рішучість і ненависть до ворога.

Дулькевич і американець мовчали. Пан майор задумливо шморгав носом, а хоробрий сержант сумовито позирав на свій спорожнілий мішок і, мабуть, шкодував, що так необачно подівся їстівним з цими захарчованими голодранцями, яких викинув на нього причаєний німецький ліс. Але треба було щось робити, і вони почали поволі, неохоче підводитися.

— Отже, пан приєднується до нашого зеспулу? [1] — уточнив Дулькевич.

— Мабуть,— знизав широченними плечима Юджін.

— І поступає під команду пана радянського лейтенанта? — допитувався майор.

— Та, мабуть. Бо я ж тільки сержант.

— Ви повинні дякувати мені,— сказав по-польськи Михайлові пан Дулькевич.— Коли б я його не вмовив, він би ніколи не лишився з нами. О, я знаю американців. Вони багаті й горді.

— Дякую вам, пане майор,— схилив голову Скиба.

Вночі вони вийшли на залізницю.

Час блукань скінчився. Вони мали все потрібне для військової одиниці: зброю, вибухівку, карту й компас. Двоє з них ніколи не воювали ні на фронті, ні у ворожому тилу. Михайло був фронтовиком, але мав дуже непевне уявлення про методи партизанської боротьби. Проте виконувати своє перше завдання всі вони йшли з однаковою рішучістю, яка посилювалася ще й неодмінною в таких випадках цікавістю.

---

[1] **Зеспул** — команда, загін *(польськ.)*.

Залізнична колія бігла попід жовтою кам'яною стіною, понад вузенькою гірською річечкою. Річечка дзюркотіла на кре́м'янистих перекатах, пустотливо вигиналася то в один, то в другий бік, вона повиривала на своєму шляху глибокі темні бакаї, і в них, виставляючи круглі, як веретена, спини, плавала форель.

Коли пан Дулькевич уздрів рибу, в нього потекла слина.

— Панове,— патетично вигукнув він,— якщо я до сьогодні жив без смаженої форелі, то тільки завдяки околичностям! Але тепер я не піду звідси доти, доки не скуштую цієї поживи. Я знаю дванадцять різних способів смаження форелі.

— А скільки ви знаєте способів ловити форель? — спитав Михайло.

— Ловити? — здивувався поляк.— Пся кошьч, мені ніколи не доводилося мати з цим справу... завжди тільки смажив і їв форель. А ловив її хтось інший. То, може, ви знаєте, пане лейтенант?

— Не маю ніякого уявлення. Окуня впіймати я б зміг зараз голими руками. Вони люблять залазити під каміння й там сидіти. На Дніпрі я не раз витягав їх з-під гранітних брил. А от форель...— він розвів руками.— Може, наш американський друг знає?

— Єдине, що я вмію, це красти курей,— засміявся Юджін.— У нас, у Вісконсині, це роблять так. Ви берете глечик, наповнюєте його пшеничними висівками, змоченими вишневим бренді, підкрадаєтесь до чужого паркана, перекидаєте глечик у двір, висипаєте висівки й тихенько кличете: «Тю-тю-тю!» Кури прибігають на ваш поклик, бачать поживу, починають клювати, одразу ж п'яніють і через десять хвилин лежать попід парканом, як мертві. Тоді ви перелазите в двір, збираєте курочок у заздалегідь приготовлений мішок — і гайда!

— Прекрасно! — вигукнув пан Дулькевич.— Але форель, як ми будемо ловити форель?

— Якщо хочете, можете спробувати,— засміявся Михайло.— А ми візьмемо на себе охорону вашої персони. Ви будете рибалити, як президент. У супроводі почту й охорони.

— Пся кошьч, я таки спробую. Ви бачите, форель стоїть на місці. Вона повертається писком проти течії і стоїть, немов прислухається до наших суперечок. Її можна брати голими руками. І я таки візьму її, і ми спробуємо смаженини.

Рибалити серед білого дня було не зовсім безпечно, однак натискові пана Дулькевича не можна було не піддатися. Вони вибрали одне з таких місць, де річка ховалася в невисоких лозах; поляк швидко роздягнувся, Михайло і Юджін стали на березі з автоматами напоготові — рибальство почалося.

Пан Дулькевич всунув худу довгу ногу в прозору воду й одразу ж одсмикнув її назад, так ніби потрапив у окріп.

— Що сталося, пане майор? — поцікавився Михайло.

— До дябла холодна вода,— цокочучи зубами, відповів Дулькевич.

— Але ж ви не відступите? — підохочував його Скиба.

— Пся кошьч! Генрик Дулькевич ніколи не відступав од задуманого!

Майор знову вмочив ногу в різучу воду й знову висмикнув її назад. Тоді він розсердився на свою легкодухість, надув щоки, змахнув руками і стрибнув у потік одразу обома ногами. Вода завирувала навколо його посинілих плескуватих, як дошки, литок, і Дулькевич спершу нічого не міг у ній побачити. Він стояв, намацуючи пальцями ніг гострі слизькі камінці, не наважуючись брести далі, синій, аж чорний, і притискав гострі лікті до ребер, неначе хотів у такий спосіб хоч трохи зігрітися.

— Є форель? — спитав американець.

— Ні дябла не бачу,— була відповідь.

— Далі, далі бредіть, пане майор,— порадив Михайло.— Форель любить глибину.

— Я зараз братиму її голими руками, пся кошьч,— насилу ворушачи побілілими від холоду губами, прошамкотів пан Дулькевич,— ви спробуєте сма...

Права майорова нога потрапила цієї миті на занадто слизький камінець, ліва чомусь теж не втрималася на зрадливому дні; річка раптом хитнулася перед очима пана Дулькевича, за річкою хитнулась гора, що закривала півнеба, потім — кущі, за ними — Михайло й американець на березі — все це загрозливо гойднулося спершу в один бік, потім у другий, пан Дулькевич злякано зойкнув і шубовснув у крижану воду.

Спочатку йому здалося, що він утонув. Він не мав ніякого уявлення про те, як потопають люди, і тепер, з головою зануривишись у воду незнайомої річки, вирішив, що настав кінець його мученицькому життю. Дулькевич заплющив очі, покірно зіщулився на кам'янистому дні і приготувався прийняти смерть, як щирий католик. Але пекельний холод до кісток пронизував пана майора, і холод цей привів у дію сховану в тілі дивну пружину, яка раптом випросталася й виштовхнула пана Дулькевича з води, мов корок із пляшки з шампанським. Він глянув на берег, на зелені кущі, серед яких стовбичили стурбовані товариші, на жовту, полупану тисячолітніми негодами гору, і йому зовсім перехотілося вмирати.

— Пся кошьч! — вистрибуючи на берег, вигукнув він.— Дайте мені парабелум, і я перестріляю цю форель, як собак!

— Одягайтеся, пане майор, поки нас не застукали біля президентських забав,— порадив йому Михайло.— Хай їй біс, вашій форелі. Чи не так, сержанте?

— О'кей! — давлячись од сміху, прохрипів американець.

Пан Дулькевич стрибав на одній нозі й ніяк не міг потрапити другою в холошу штанів.

— Дозвольте, я допоможу вам,— ступив до нього Михайло.

— Генрик Дулькевич ще спроможний натягти свої сподні сам,— відрубав поляк.

— То будемо вважати, що з фореллю покінчено? — не відставав Скиба.

— До дябла форель! Попросіть американця, щоб він дав мені ковтнути з баклаги. Я мушу зігрітися, щоб не вмерти.

Перший міст, який переносив на своїй кам'яній спині залізничну колію через гірський потічок, був звичайнісіньким банальним місточком, що лежав на кам'яних виступах берега. Ніякої охорони, жодної живої душі навколо. Михайло і Юджін швидко підвісили заряди вибухівки з обох боків колії, заклали зривачі, запалили шнур і кинулися в ліс, де їх чекав пан Дулькевич. Вибух пролунав зовсім слабо, гірські відлуння не рознесли його навколо, а, навпаки, затиснули звідусіль і не випустили за шпилі гір. Однак партизанам гук першого їхнього вибуху видався оглушливішим за все будь-коли чуте досі.

— Тепер, як кажуть у нас на Україні,— вдоволено промовив Михайло,— треба добре бігти, щоб за тобою лягала курява. Я гадаю, що ми якнайшвидше повинні передислокуватися на інше місце і висадити ще шматок залізниці кілометрів за сто звідси, щоб створилося враження, ніби тут діє кілька загонів.

— Як пан гадає передислокуватися? — поцікавився поляк.

— Спустимося в долину, де проходить шосе, й спробуємо захопити яку-небудь німецьку машину. Таким чином матимемо свій транспорт. Тимчасовий, звичайно. Потім доведеться машину десь заховати, щоб її довго не могли знайти, у всякому разі, так довго, поки ми знову змінимо місце свого перебування.

— А Франція? — розчаровано промовив поляк.— Коли ж ми будемо йти до Франції?

— О, до Франції далеко,— заспокоїв його Михайло.— Крім того, нам тепер там зовсім нічого робити.

— Як то нічого! — аж вдарив себе по стегнах майор.— А партизани? Пан лейтенант сам спокусив мене обіцянкою дійти до французьких партизанів і вальчити [1] з ними разом.

— Тепер ми всі партизани, навіщо ж нам ще добиратися до Франції?

— Але там аліанти! Там могутня союзна армія. Вона просувається невпинно вперед. Може, вона вже біля кордону з Німеччиною. Ми повинні з нею з'єднатися.

— Тут ми принесемо користі більше,— не поступався Михайло.— Трійка бійців у ворожім тилу важливіша, ніж батальйон на фронті.

— І ми так і бігатимемо по німецьких тилах, як зайці?

— Зайці не вміють кусатися. Ми навчимося цього мистецтва.

---

[1] Вальчити — боротися, воювати *(польськ.)*.

— Я протестую,— зробив останню спробу боронитися поляк.— Я не згоден з панським планом. Я вимагаю маршу на Францію.

— Марш — це надто пишно сказано,— засміявся Михайло.— А що думає наш американський колега?

— Я теж був би не від того, щоб потрапити до своїх хлопців,— почухав потилицю сержант.— Але вони, мабуть, ще довго тупцюватимуть у Нормандії. Крім того, я маю завдання залишатися в Німеччині, аж поки мені не накажуть забиратися звідси. А такого наказу, на жаль, не надходило.

— У вас немає зв'язку з штабом,— пожвавішав пан Дулькевич.— Якби ваша радіостанція не загубилася і пан доповів про висадження стратегічного мосту...

— Місточка,— підказав Михайло.

— Прошу пана не перебивати! Так от, якби пан доповів про свою успішну акцію, я певний, що його б одразу ж відкликали назад. Бо Америка вміє цінувати своїх солдатів.

— Будемо ж і ми високо цінувати своє життя,— сказав Михайло,— примусимо фашистів платити за нього якнайдорожчою ціною.

— Пан закликає мене до самогубства?

— Навпаки, до боротьби за життя.

— Хай пан не вчить мене, як мені діяти.

— Та я й не вчу вас, пане майор,— втомлено промовив Скиба.— У мене для цього немає ні досвіду, ні часу, ні бажання. От мені тільки здається, що наш загін швидше нагадує польський сейм гірших часів, аніж бойову одиницю. Ми дискутуємо замість того, щоб діяти.

— Ви хочете, щоб я мовчав? — вереснув Дулькевич.— Ви позбавляєте мене слова? Але я демократ і все життя боровся за демократію!

— Гаразд,— зітхнув Михайло.— Давайте поставимо мою пропозицію на всенародний референдум. Я пропоную дістатися до шосе, захопити машину і від'їхати від місця першої диверсії на якусь сотню кілометрів. Я голосую за свою пропозицію. Ви, сержанте?

— Я — за,— сказав американець.

— Ви, пане майор?

— Ви хочете, щоб я мовчав? — знову скипів поляк.— Ви затуляєте мені рота? Гаразд. Ви одержите від мене істеричну мовчанку. Я не прохоплюсь більше жодним словом.

— Скажіть, ви схвалюєте мою пропозицію? — наполягав Скиба.

— Так. Генрик Дулькевич ніколи не йшов проти розумної більшості. Тільки машина повинна бути легковою.

— Ви дбаєте про маскування? — висловив припущення Михайло.— Це вірно. Легкову машину потім простіше буде сховати.

— Я дбаю насамперед про зручність пересування,— вередливо надув губи пан Дулькевич.— Нагадую панові лейтенанту, що я грабя і завжди любив комфорт.

— Комфорт, то й комфорт! — вже зовсім весело махнув рукою Михайло.— Ходімо, товариші!

Така тепер буде їхня доля. То вони ховатимуться в найглибших лісових нетрях, обминатимуть залюднені місця, уникатимуть залізниць, шляхів і стежок. То, навпаки, самі прямуватимуть до міст і сіл, шукатимуть залізниць, квапитимуться до автострад і шосе, і чим менше буде послідовності й закономірності в їхніх діях, чим несподіванішими будуть їхні виходи до всенімецьких артерій сполучення, тим меншою буде для партизанів небезпека.

Ось і зараз. Доки там, біля висадженого мосту, нетерпляче чмихають паровози, що підбігли з обох боків, тягнучи за собою довгі вервечки навантажених вагонів, доки жандарми нишпорять по лісу біля колії, шукаючи диверсантів, маленький загін Михайла Скиби відмірює вже он який десяток кілометрів, поспішаючи до вузької жили сірого асфальту, що пролягає десь у долині.

Шосе відкрилося їхнім очам вже після сходу сонця. Воно розкидало свої смолисті петлі по перелісках, пнулося до сонця на круглих горбах і, падаючи сторч головою в таємничі видолинки, нишкло там, як велетенська гадюка.

— Не подобаються мені ці шосе,— сказав Михайло,— однак доведеться шукати щастя саме тут.

— Не розумію, про яке щастя мовить пан,— скривився пан Дулькевич.

— Про щастя втекти і не потрапити в тенета, як перепілка.

— Тоді хай пан виходить на шосе, підіймає руку й зупиняє першу-ліпшу машину,— глузливо порадив поляк.

— Так і доведеться зробити.

— Пан з глузду з'їхав! Ми повинні чекати ночі!

— Вночі жодна машина не зупиниться на ваш поклик. Ще й до того ви маєте шанс дістати у відповідь чергу куль. Як, сержанте?

— Я теж віддаю перевагу ночі,— почухав за вухом американець,— але...

Він безпорадно розвів руками. Михайлові доводи переконували його.

— Пся кошьч! — вигукнув пан Дулькевич.— Ми партизани чи дрібні злодюжки? Давайте вчинимо напад на якусь машину, здіймемо пекельну стрілянину, запустимо фейєрверки, попереляку€мо швабів. Га?

— Все це дуже романтично, але небезпечно,— зауважив Михайло.

— А пан боїться небезпеки?

— Боюся.

— То, може, пан — боягуз?

— Можете вважати мене й боягузом, коли ваша ласка.

— Але я не хочу, щоб мною командували боягузи! — напиндючився Дулькевич.

— Пане майор,— стомлено промовив Михайло,— наш маленький загін знову починає перетворюватися в парламент. Давайте домовимося раз і назавжди: або будемо щось робити, або-ж сядемо й будемо сперечатися, аж поки нас застукає гестапо.

— Мені не подобається, коли мною починає командувати якась шмаркатерія,— пробурмотів пан Дулькевич.

— Я вам уже кілька разів пропонував обійняти командування загоном.

— Пан завів нас у цю фурдегу, то хай пан і виплутується. Я вмиваю руки,— гордо скинув головою майор.

— Тоді дозвольте оголосити мій наказ: всім поголитися!

— Не розумію пана,— здвигнув плечима Дулькевич.— То пан поспішає до акції, то раптом починає дбати про туалет.

— Треба, пане майор, повірте, що треба,— наполягав Михайло.— Наше щастя, що в Юджіна є все необхідне для того, щоб надати нам людського вигляду. Адже є, сержанте?

— О'кей! — весело відгукнувся Юджін.— Бритва «жиллет», патентована мильна паличка для гоління, навіть флакон кельнської води. Хлопці там у штабі потурбувалися, щоб од мене навіть пахло справжнім німцем.

Через годину, сяк-так причепурившись, зжувавши по галеті, вони підібралися до самого шосе. Вирішили випустити на дорогу Юджіна, зовнішній вигляд якого був найкращим. Юджін мав іти по тому шосе в тому напрямку, де в кущах біля обочини засіли Михайло і пан Дулькевич, озиратися час од часу і, забачивши легкову машину, підійняти руку. Підозри це викликати не могло ніякої. Просто випадковий перехожий просить підвезти. До того ж це не якийсь волоцюга, а залізничник, котрий, певно, поспішає кудись у нагальній справі.

Юджін запалив німецьку сигаретку, міцніше насунув формений кашкет і закрокував по асфальту. Він ішов неквапом, перевальцем, трохи розставивши руки, які в нього, як і у всіх сильних людей, не прилягали щільно до тулуба, і збоку здавалося, що йде такий собі вайлуватий добродушний хлопчина, якого тільки неймовірно щасливий випадок врятував од тотальної мобілізації. Пасмо русявого волосся, що вибивалося з-під темно-синього кашкета, голубі очі під світлими широкими бровами, тонкий чутливий ніс, виразно окреслені губи, довгасте підборіддя — все в Юджіна було, як у пересічного німецького парубійка, предки якого до сьомого коліна включно мали найчистішу арійську кров. Єдине, що привертало увагу,— так це неймовірно широкі і якісь товсті плечі американця. І тепер, коли він ішов

по шляху, плечі ці аж двигтіли, розпираючи тіснуватий темно-синій френч.

— Не хотів би я впадати до рук такого драба десь у темному лісі,— прошепотів на вухо Михайлові пан Дулькевич, киваючи на Юджіна, що наближався до них, утюжачи простір, мов бульдозер.

— Тихше, пане майор,— сіпнув його за рукав Михайло.— Тихше, бо щось їде!

Справді, крізь чалапкання Юджінових ботинок пробивався далекий звук автомобільного мотора. Ось він ближче, ближче, ось упав у падол і одразу вискочив на пагорб. Вони ще не бачили машини, але звук уже котився їм під ноги і щомиті дужчав, ріс, більшав, так наче то був не звук, а щось зриме.

Юджін озирнувся. В розвідницькій школі його вчили розпізнавати марки німецьких машин — легкових і вантажних, і він одразу ж побачив, що просто на нього летить, грабастаючи широко розставленими колесами асфальт, сірий «хорх». Американець злякався. З настанов своїх керівників по школі він знав, що «хорх» — це машина високопоставлених фашистських чиновників. На «хорхах» їздять міністри, фельдмаршали, зрідка гауляйтери й генерали. Сам Гітлер любить цю присадкувату, широколапу машину з неймовірно могутнім дванадцятициліндровим мотором, що працює безшумно, ніби швейна машинка. Капітан Гревер з розвідницької школи завжди повторював: «Якщо вам трапляється десь на шосе «хорх», знищуйте його, не цікавлячись тим, хто в ньому їде. В ста випадках зі ста ви знищите якого-небудь надзвичайно важливого фашистського птаха. Бийте, чим трапиться, що буде у вас під рукою». Тепер у нього, крім захованого до кишені пістолета, під рукою не було нічого. Навряд чи зможе він заподіяти пасажирам якоїсь шкоди пістолетом, тим більше, що машина мчить з швидкістю понад сто кілометрів. До того ж у нього зараз інше завдання. Не бити, а зупинити машину. Зупинити! Спробуй затримати цього чорта, коли він пре з такою швидкістю. А крім того, раз там усередині сидить якийсь чин, то його особисті охоронці вмить зроблять з тебе підрешіток, випустивши з своїх автоматів усі кулі, які будуть в магазинах. Що ж робити? Кинутися в кущі, поки не пізно? Він підведе своїх товаришів. Хай вони й не американці, але він зв'язав свою долю з їхньою, вони теж ненавидять фашистів, значить — це добрі хлопці й треба бути падлюкою, щоб їх зрадити. Ні, він не має права зараз думати про свою шкуру.

А машина ревла вже, здавалося, за спиною в Юджіна. Він ще раз хотів озирнутися, і в цей час водій «хорха» засигналив. Сигнал у машини був хрипкий, моторошний, як паровозна сирена, і в сержанта одразу ж отерпли плечі, руки й спина. Але інстинкт розвідника підказав йому, що небезпека вже минула, що ті, в машині, не мають наміру бити по ньому з автоматів, не хочуть давити його колесами, навпаки, вони застерігають, щоб

він випадково не зробив дурниці й не ступив на крок лівіше, під їхню стрімливу, як ракета, машину.

І тоді Юджін озирнувся ще раз. Він просто зупинився і повернув назустріч машині своє добродушне, лагідне обличчя, обличчя найзвичайнісінького німецького хлопця, немов запрошував подивитися на себе. І водночас із цим Юджін простягнув праву руку й показав великим пальцем собі під ноги, на шосе. Він зробив це машинально, як робив сотні й тисячі разів у себе вдома, в штаті Вісконсин, і зовсім не думаючи про те, що цим американським жестом виказує себе з головою, зовсім забувши про маскування й обережність. Потім він схаменувся, хотів виправитися, сховати цей проклятий палець, що так недоречно виткнувся, але не встиг цього зробити.

«Хорх» заскрипів гальмами й зупинився просто біля ошелешеного Юджіна. Американець від несподіванки й розгубленості усміхався якоюсь майже дитячою, сором'язливою посмішкою і все ще не рухався з місця, каючись у душі за отой клятий суто американський палець.

— Ей,— гукнули йому з машини,— ви чогось хотіли?

Юджін глянув на «хорх» — за рулем сиділа жінка. Білява, з одутлим обличчям, у синьому дорожньому костюмі, німкеня дивилася на Юджіна байдужими водянистими очима й капризно стягувала на невидимий шнурочок свої нафарбовані тонкі губи. Поряд з жінкою вигніздився на сизих шкіряних подушках чорнявий красень у м'якому сірому капелюсі і в такому ж костюмі, що гарно облягав його сухувату жилаву постать.

— Чого треба? — відчиняючи дверцята, ще раз перепитала жінка, і Юджін зауважив, що голос у неї грубий і неприємний.

Йому ще не доводилося розмовляти із справжнім, тутешнім, неамериканським німцем, і він, природно, боявся, що його вимова одразу ж зрадить його. Тому сержант мовчки рушив до «хорха», проклинаючи в душі своїх товаришів, які чомусь барилися й не вискакували йому на допомогу.

Він не знав, що Михайло й пан Дулькевич, шпортаючись у траві, пробиралися крізь кущі, щоб підбігти до машини ззаду. Спереду витикатися з лісу було б безглуздям. Німкеня не глушила мотора і, якби помітила хоч найменшу небезпеку, мабуть, одразу б чкурнула. А тоді свисти услід!

— Справа в тому,— підійшовши до машини і поклавши важку ліву руку на дверцята, сказав Юджін,— справа в тому, що я...

Він говорив німецькою мовою, але говорив так невпевнено, що навіть сам не впізнавав свого голосу. Німкеня нетерпляче ворухнула губами. Її пасажир, нудьгуючи, глянув в овальне дзеркальце, закріплене вгорі перед водієм. Те, що він побачив там, одразу ж зігнало з нього нудьгу й байдужість, і він рвучко повернувся назад, щоб переконатися в тому, що дзеркало сказало йому правду. Юджін, не випускаючи дверцят, теж глянув

і побачив, як по шосе, розкарячивши ноги, біжить до машини пан Дулькевич. Німкеня, якій одразу ж передався неспокій її пасажира, краєчком ока глянула в дзеркальце і, не виявляючи ніяких ознак неспокою, повільно потягла до себе дверцята. Але ліва Юджінова рука тримала їх, немов залізний ланцюг. У той же час права рука сягнула до кишені штанів, ухопилася там за плескувату ручку пістолета й смикнула його догори. Німкеня замість того, щоб спробувати зрушити автомобіль, теж сягнула рукою до кармана, що був на внутрішній стороні дверцят, і теж потягла звідти щось велике, чорне й важке. Але цієї миті ззаду, з-за Юджіна, несподівано просунулася ще чиясь рука й лягла на правицю водійки, заважаючи їй дістати пістолет.

Та рука належала Михайлові Скибі.

— Геть з машини! Швидко! — по-німецьки скомандував він, і як ствердження цієї команди під самісінькі носи німкені і її пасажира ткнули свої пістолети Юджін і пан Дулькевич.

— Проше пана! — загаласував пан Дулькевич, заздрісно позираючи на новісінький костюм свого бранця і на його з біса м'який і принадний капелюх.— Проше пана ребелянта! [1] — повторив він ще з більшим знущанням у голосі.

Лише тоді німкеня схаменулася й вдарила ногою по педалі газу. Вона висмикнула білу пещену руку з Михайлової й ухопилася за білу кульку важеля швидкостей. Вона хотіла втекти, лишивши цих невідомих і небезпечних людей посеред дороги.

— Юджін! — крикнув Михайло.— Давай!

Американець ніколи не чув слова «давай». Він не мав ніякісінького уявлення про те, що могло значити таке слово. Але його командир звертався до нього, отже, треба було діяти. Обстановка підказувала, що саме він мав зробити. І тому, не роздумуючи, Юджін ухопив німкеню за поперек і висмикнув з машини, як висмикують з грядки гірку круглу цибулину.

У німкені вихопилося злякане «ах!», і вона гепнулася в кювет. Американець, не озираючись, нахилився, щоб зграбастати красеня в сірому. Але той не мовчав, як його водійка. Він сипонув в обличчя Юджіну одразу ж з добру сотню якихось круглих, гаркавих, зовсім не зрозумілих ні Михайлові, ні американцеві слів, що вилітали в нього з рота, немов кулі з автомата. Зате на пана Дулькевича енергійний словесний залп невідомого справив зовсім несподіване враження. Пан Дулькевич теж сипонув по незнайомцеві десятком таких же круглих і гаркавих слів і, одержавши у відповідь ще один залп, вигукнув:

— Панове, це француз!

Юджін озирнувся, питаючи поглядом Михайла: що робити? Спіткання з французом тут, посеред німецького шосе, в німецькому першокласному лімузині, не входило ні в які плани, ні в які передбачення.

---

[1] **Ребелянт** — заколотник, бунтівник *(польськ.)*.

— Що за француз? Звідки він? Як він тут опинився? — спитав пана Дулькевича Михайло.

— Мосьє Ріго — досить дотепний співрозмовник. Він каже, що до бога високо, до Франції далеко, тому він тут, а не деінде.

— Коротше кажучи, хто він?

— Він такий же полонений, як і ми,— поквапливо пояснював поляк,— а в машині опинився внаслідок дуже заплутаної і складної історії, якої не виповіси й за день, не те що отак, одразу.

— Француз, то й чорт з ним! — зробив висновок Михайло.— Давай, Юджін, сюди речі, поїдемо. Бо ми й так тут загаялися.

Американець одним стрибком опинився в кущах, підхопив речові мішки й зброю, помахав німкені, яка, нічого не розуміючи, сиділа собі в кюветі, і поліз у «хорх». Пан Дулькевич умостився позаду, поруч з Михайлом. Юджін сів за руль. Француз знову щось забелькотів, хапаючи Юджіна за руки, але той, незважаючи на нього, увімкнув швидкість. «Хорх» рвонув з місця.

Француз не переставав галасувати. Він повернув обличчя до пана Дулькевича, махав руками, підстрибував на сидінні і все сипав і сипав словами, як горохом.

— Мосьє Раймонд Ріго протестує,—повідомив пан Дулькевич.— Він вимагає, щоб ми взяли його даму.

— Може, він почне стверджувати, що його дама — теж француженка? — глузливо спитав Михайло, витягаючи з кармана на дверцятах величезний парабелум і показуючи його всім присутнім.

— Ні, вона німкеня.

— То якого ж біса треба вашому мосьє... як його?

— Мосьє Раймонд Ріго,— нагадав пан Дулькевич ім'я француза.

— Спитайте його, чи хоче він іти з нами, якщо він чесний француз?

— Мосьє Раймонд Ріго питає, хто ми такі,— переказав відповідь француза поляк.

— Відрекомендуйте нас, пане Дулькевич,— попросив Михайло.— Розкажіть панові Ріго все, не втаюючи жодної подробиці.

— Мосьє Ріго цікавиться нашими намірами,— сказав пан Дулькевич після того, як добрих п'ять хвилин лопотів з французом, виповідаючи йому все про своїх товаришів.

— Наші наміри дуже прості — бити фашистів,— посміхнувся Михайло.

— Він каже, що це нереально.

— А нереально, то хай вилазить з машини і йде до своєї німкені,— зменшуючи швидкість, сердито промовив Юджін.

Дулькевич переказав ці слова французові, і той злякано замахав руками.

— Ні, ні,— закричав він по-німецьки,— ваше товариство дуже мені імпонує. Але чи не можна було б все-таки забрати графиню?

— Яку графиню? — не зрозумів Михайло.

Виявилося, що француз володіє німецькою мовою, і тепер з ним можна було говорити без посередників.

— Графиню Вільденталь, з якою ви так брутально повелися. Ми повинні довезти її додому.

— На війні як на війні,— зітхнув Михайло.— Хто це сказав? Здається ж, ваш Наполеон. Що вдієш, коли ваша графиня зовсім нам не потрібна?

— Але це ж дама! — наполягав француз.

— А оце? — знову показав йому парабелум Михайло.— Не вхопи я за руку вашу даму, невідомо, що б вона зробила з нашим Юджіном.

— Але ж закон галантності...— знову почав Ріго.

— Послухайте, пане Ріго,— втратив терпець Михайло.— Давайте домовимося одразу: або ви йдете з нами й на якийсь час забуваєте про закони галантності, або ж ми продовжуємо свою подорож без вас, а ви лишайтеся отут, в кущах, демонструвати правила чемного поводження. Ми не маємо зайвого часу, ви розумієте?

— Але хто ви такі? Яка ваша мета? — спитав француз.

— Бити фашистів — ось наша мета,— відповів Михайло.

— Це принесе вам якусь користь?

— Вперше бачу людину, що ставить такі запитання,— здивувався Михайло.

— Справа в тому, що я цілком зневірився,— відверто признався Ріго.— Зневірився в усьому на світі.

— Ми постараємося розвіяти вашу зневіру,— пообіцяв йому Скиба.

— Справді?

— Спитайте пана Дулькевича. Він теж підтвердить мої слова. І наш американський колега теж.

— Пся кошьч,— відгукнувся поляк,— мосьє Ріго не шкодуватиме, що потрапив до нашої компанії!

— Я шкодую, що ми так брутально повелися з дамою,— знову завів своєї француз.

— Не турбуйтеся,— заспокоїв його Михайло.— Ця дама ще буде гнатися за нами, аби ми тільки встигали втікати. Я не думаю, що вона так собі, з легким серцем погодилася втратити «хорх».

— Вона не захоче втрачати мене,— зітхнув француз.— Машина для неї — дрібниця.

— То хто ж ви їй? — знетямлено глянув на Ріго Михайло.

— Ах, вона мене так кохала,— зітхнув француз.

— Вона вас кохала! — вигукнув пан Дулькевич.— Але ж це до дябла романтична історія!

— І заплутана, як волосся в бороді святого апостола Павла,— жваво додав француз.

А тим часом «хорх» несамовито рвав і ковтав повітря мідними ніздрями свого радіатора і кидав униз по шосе, втоптуючи його пожовані кавалки в тужавий асфальт.

НІЧ БУЛА ЙОГО ЦАРСТВОМ

Новою гордістю Брунгільди Сак була велика торшерна лампа. Бронзова Єва, яку обплів хтивий змій, стоячи однією ногою на великому (теж бронзовому) листу папороті, держала в руках виноградне гроно, і це гроно, коли вмикали електрику, починало світитися різними кольорами. Кімната наповнювалася химерною грою барв. Широка жовта тахта, що стояла біля вікна, ставала пурпуровою, коли на неї сипалися червоні промені, низенький полірований секретер під потоками синього сяйва вилискував, ніби новенький воронований пістолет, стіни від розсіяного жовтогарячого світла верхніх куль грона набували медяного відтінку, сталися медом, пахли медом. Сама господиня, в занадто декольтованому вузькому платті з парчі медяного кольору, з жовтим розпущеним по плечах волоссям, з кармінно-фіолетовими губами, прекрасна й зваблива, наче казкова дріада, теж, здавалося, пахне медом, невідомими квітами й терпким вітром весняних лук.

— Ти сьогодні солодка, як мед, Гільдхен! — вигукнув Рольф-Марія Фінк, заходячи до кімнати й знімаючи свого високого офіцерського кашкета.

— Не говори бридоти,— сказала Гільда.

— Але ж я цілком щиро,— намагаючись надати своєму обличчю якнайпривітнішого виразу, вів далі Фінк.— Жінки в декольте завжди нагадують мені комод з висунутою верхньою шухлядою, але тобі, Гільдхен, навіть декольте пасує. Та ще й як! І потім, я бачу, що за той час, як я в тебе не був, ти тут усе оновила. Оця лампа,— він підійшов до торшера,— що це? Єва? Прародителька гріхів наших?

— Тільки не ваших! — перебила його балаканину Гільда.

— Ну, не наших, то ваших, хіба не все одно,— поблажливо згодився Рольф.— Але ця Євуня таки до біса симпатична! Де ти її взяла?

— Не твоє діло!

— Хвалити бога, що ти не належиш до тих людей, які не сміють лишати без відповіді запитання штурмбанфюрера Фінка,— самовдоволено посміхнувся Рольф.

— Ти прийшов, щоб нагадати мені, що ти — штурмбанфюрер СС? — скривила в зневажливій посмішці свої кармінні уста Брунгільда.

— Але ж, ради бога: ні, ні й ще раз ні!

— Коли ти стаєш запобігливим, ти бридкий, як касторка,— сказала Гільда.

— Не сердься, Гільдхен,— приклав до грудей руку штурмбанфюрер,— я тебе починаю боятися, коли ти така. Дозволиш посидіти?

— Сідай.

— В моєму улюбленому кріслі?

— Чи не все одно?

Фінк поправив проділ на своєму безбарвному волоссі, виніс кашкет до передпокою, неквапом повернувся до кімнати, пройшов у куток, де, притулившись до узголов'я тахти, стояло глибоке плюшове крісло. Старі пружини натужно застогнали, приймаючи на себе тягар важкого Фінкового тіла. Штурмбанфюрер цілковито відчув себе в звичній обстановці, пересмикнув плечима, ще раз пригладив ріденьке волосся й спитав Гільду:

— Дозволиш закурити?

— Скільки завгодно! — недбало кинула та. Вона підсунула до нього низенький лакований столик японської роботи, на якому стояла попільничка, зроблена у вигляді середньовічного німецького замку, і лежало кілька пачок сигарет, серед яких були німецькі «юно», французькі «шартр» і навіть американський «честерфілд».

— Звідки в тебе американські сигарети? — підозріло глянув на неї Рольф.

— Прислав президент Рузвельт,— засміялася Брунгільда.

— Я питаю цілком серйозно.

— Ти можеш вести серйозні розмови з своїми в'язнями.

— Але ж я не начальник тюрми! — образився Рольф.— Я начальник табору. В мене немає в'язнів, я розпоряджаюся іноземними робітниками, що працюють на спорудженні оборонних об'єктів.

— От ними й розпоряджайся, а в мене можеш сидіти, палити сигарети, просторікувати...

— Говорити тобі компліменти,— вкинув штурмбанфюрер.

— Ти й до цього не здатний.

— Але ж, Гільдхен,— благально склав на грудях руки Рольф,— ти сьогодні до мене страшенно несправедлива. Чи, може, гніваєшся, що давно не був?

— Міг би не приходити до кінця війни!

— Це дуже довго,— зітхнув штурмбанфюрер.

— Не так уже й довго, як тобі здається.

— Але ж тоді ти рискуєш ніколи зі мною не розлучатися,— спробував перевести на жарти Фінк.

— Хіба ти вважаєш, що дотягнеш до кінця війни? — здивовано поглянула на нього Гільда.— А мені завжди чомусь здавалося, що тебе не сьогодні-завтра угроблять якщо не оті іноземні робітники, якими ти «розпоряджаєшся», то принаймні гестапо.

— Ну, гестапівці в мене ось тут,— показав кістлявого кулака штурмбанфюрер.— Що ж до іноземного бидла, то...— він зневажливо махнув рукою й зовсім несподівано докінчив: — А взагалі, краще давай чого-небудь вип'ємо, аніж правити оці безглузді теревені.

— Ти хотів палити,— нагадала йому Гільда.

— Ет,— піднявся з крісла Рольф,— не хочу я сигарет. Від них тільки в роті гірчить, а до серця не доходить.

— А в тебе є серце? — жваво підхопила Брунгільда.

— Не говори дурниць, Гільдхен,— напускаючи на себе поважність, сказав Фінк,— у кожного німецького мужчини є серце, до якого йому хочеться пригорнути таку пишну жінку, як ти. В тебе знайдеться щось випити? А ні, то я привіз там. У передпокої валізка з пляшками.

— У мене є кавовий лікер,— сказала Брунгільда.

— Давай кавовий лікер.

— І французький шоколад.

— Давай французький шоколад.

— Італійські фрукти в цукрі.

— Ніколи не відмовлявся від італійських фруктів у цукрі.

— Крім того, я дістала справжнього білоруського меду. Лісовий мед, що пахне липами й жасмином.

— У Білорусії був ще й мед? Чи ба? А в газетах писали, що там суцільні болота і тому наші війська для стабілізації й скорочення фронту залишили цю непривітну країну. Що ж, спробуємо білоруського меду.

— А ти жаднючий,— сказала Гільда, накриваючи на стіл.

— Просто я люблю пораювати,— зазираючи їй в очі довгим поглядом, відповів Рольф.— Крім того, мед нагадує мені твою солодкість і... війну. Запах війни в Росії — це запах крові й меду.

— Ти ж не був на фронті.

— Ет! — відмахнувся Фінк.— Облишмо цю тему.

Він дивився на карафу з лілового скла, за яким тьмяно поблискувала темна важка рідина, на кришталеві вази, що іскрилися алмазними гранями, на скляне мереживо розеточок, на тверді рипучі серветки, заправлені в срібні кільця, і звичний затишок огортав його душу. Заради такого вечора варто було трястися в автомобілі кілька десятків кілометрів до цього забутого богом і людьми, ба навіть авіацією аліантів, Дельбрюка. Заради такої жінки, як Гільда, можна було кинути не те що табір з кількома тисячами якихось там чехів, італійців і сербів, а навіть ставку фюрера, про службу в якій мріяв штурмбанфюрер.

Гільда наповнила дві кришталеві чарки тягучою коричневою рідиною, піднесла чарку до свого обличчя, глянула поверх неї на Фінка, ледь прищурила очі й сказала:

— Вип'ємо?

— Вип'ємо! — відгукнувся Фінк.— Прозіт, Гільдхен! Ти прекрасна, ніжна, чарівна жінка, Гільдхен! У мене просто голова обертом іде, коли я отак сиджу біля тебе.

— Ще не пив, а п'яний,— посміхнулася Гільда.— Давай тоді вже хоч вип'ємо.

— Вип'ємо,— ще раз повторив Фінк і поволі вихилив свою чарку.

Брунгільда пила маленькими ковточками, майже не вмочаючи в лікер губів, і нічого не їла. Зате штурмбанфюрер вижлуктив підряд чарок з вісім і тепер їв срібною ложечкою білоруський липовий мед, що невідомо яким чином потрапив аж сюди, на Рейн. Він їв мед, намагаючись зберігати пристойність, набираючи тільки на кінчик ложечки, але його товсті коричневі пальці з такою силою стискали тендітну ложечку, ніби він хотів проковтнути її разом з медом, а на обличчі у штурмбанфюрера проступала така пожадливість, що Гільді стало гидко.

Її врятував дзвінок у передпокої. Він пролунав у тиші кімнат гучно й вимогливо. Він був зовсім недоречний, отой дзвінок, для Фінка, і штурмбанфюрер насупив руді кошлаті брови. Зате Гільда одразу ж пожвавішала.

— Мабуть, хтось із моїх друзів,— весело промовила вона.— Ти посидь, я зараз піду відчиню.

— Стривай,— схопив її за руку штурмбанфюрер,— я сам піду відчиняти.

— Це не годиться,— не погодилася Брунгільда.— Я все ж таки тут хазяйка, а ти лише гість. Відпусти руку, будь ласка.

— Ні, не відпущу,— наближаючи своє велике обличчя до її прозорих русалкових очей, прошепотів Фінк,— не відпущу!

Він уп'явся губами в її уста, вхопив за теплі оголені плечі й гнув її до землі, ламав, як стеблину, впивався її запахом, її принадністю, гріховністю.

— Божевільний! — вириваючись прошепотіла Гільда й побігла до передпокою. Там вона, мабуть, поправила перед дзеркалом свою зачіску, навела губи і лише тоді відчинила двері, бо дзвінок пролунав ще раз, короткий, але знову ж такий гучний і нахабний, як здалося Фінку.

«Якщо зайде мужчина, я дам йому в пику! — вирішив штурмбанфюрер.— В пику, якщо він військовий. А коли це якийсь цивільний пацюк, то я його просто витурю звідси в шию».

Але до кімнати разом з Гільдою зайшла жінка. Гільдина пишність, краса й привабливість були наполовину штучні, зроблені вмілими жіночими руками з допомогою таємниць косметики, хитрощів у одязі, обстановці, у всьому, що оточувало молоду жінку, геть і ота безсоромно гола Єва, з рук якої, немов з вітража старовинного собору, розбризкувалися по кімнаті різнобарвні скалки світла. У жінки, яку Гільда ввела до кімнати, не було нічого штучного, вишуканого, нарочитого. Просте чорне

плаття, разок червоних коралів на повній білій шиї, темне, майже чорне волосся, дбайливо, але просто й скромно зачесане — все було таке звичайне й непоказне, що Фінк за інших обставин, мабуть, і не зауважив би одразу стількох подробиць. Але його вразило, приголомшило, потрясло обличчя жінки. Шалена, неймовірна, чиста й неторкана краса промовляла, криком кричала з кожної рисочки жіночого лиця: і з ледь розтулених соковитих уст, за якими волого поблискували молочні перлини зубів; і з красиво закроєного, міцного і в той же час ніжного носа; і з очей, карих, м'яких, довгастих, немов у японки; і з заспокійливо білого, прокресленого внизу чорними блискавками брів, чола. У Фінка задрижали ніздрі. Вся кров хлюпнула йому в голову й дико завирувала там, затуманюючи очі, викликаючи з потаємних глибин єства грубий клич пожадання. Він одразу ж забув про Гільду. Забув, так ніби її й не існувало ніколи на світі. Він би зараз кинувся на цю невідому жінку, м'яв її тіло, як глину, як віск, як у дитинстві м'яв у руках солодке тістечко, не наважуючись проковтнути його одразу, розтягуючи насолоду.

Неспроможний стриматися, Фінк різко підвівся з стільця й потягнувся назустріч гості.

— Знайомся, Рольф,— зауваживши, яке враження справила її гостя на Фінка, поквапливо сказала Гільда,— моя добра знайома, сусідка і майже вдова Доріс Корн.

— Я зворушений цим знайомством,— штурмбанфюрер приклав губи до холодної білої руки Доріс.— І разом з тим висловлюю вам своє співчуття з приводу...

— Гільда пожартувала,— урвала його мову Доріс, і її голос, якийсь по-жіночому особливо лагідний, різонув Фінка по серцю,— я зовсім не вдова і не збираюсь нею стати.

— Вона просто років зо три не бачила біля себе живого мужчини,— сказала Гільда, і Фінк відмітив про себе, що цинізм ще більше принижує її поряд з цією свіжою й незвичайною жінкою.

— Мій чоловік ось уже три роки на Східному фронті,— пояснила Доріс.

— Сподіваюсь, що він повернеться звідти живим і неушкодженим,— висловив припущення Рольф.

— І переможцем! — глузливо докинула Гільда.

Фінк невдоволено поглянув на неї. Вона не подобалась йому дедалі більше.

— Ти не віриш у нашу перемогу? — надуваючи губи, спитав він.

— Чому ти не питаєш мене одразу й про фюрера?

— Тобто?

— Ну, чи вірю я в перемогу і в фюрера?

— А коли дійсно спитаю?

— То я скажу, що не вірю ні в що на світі. І що мені остогидло дивитися на чоловіків, які віддають свої душі, як ми тіло.

— Зневіра — це найбільша твоя трагедія,— намагаючись надати своєму голосові сумирності, промовив Фінк.— Справжня німецька жінка не повинна піддаватися зневірі в цей тяжкий і вирішальний для нашої нації час.

— Справжня трагедія для жінки — це коли вона хоче вдарити себе в груди і бачить, що вдарити ні в що,— засміялася Гільда.— Нам з Доріс, хвала богові, така трагедія не загрожує.

І вона випнула свої груди, закуті в жовту парчу, немов у золоті лати.

— А від Гейнца ось уже три місяці — жодного листа,— сумно промовила Доріс.

Вона прийшла до своєї сусідки, мабуть, сподіваючись почути заспокійливі слова; їй, певне, хотілося зараз, щоб її хтось утішив, як малу дитину, висміяв усі її побоювання щодо коханого чоловіка, запевнив, що він живий-здоровий, що, хто зна, може, навіть збирається у відпустку на два тижні. Доріс знала, що її сусідка Гільда не належить до тих жінок, з якими їй щодня доводилося працювати по дванадцять годин на заводі для фюрера й великої Німеччини. Вона часто чула музику й п'яні голоси, що долинали знизу, з Гільдиної квартири; вона бачила, як Гільда міняє автомашини, наряди й обстановку в квартирі в той час, як усі ті, хто працював на заводі, ледве животіли на картки. Але, незважаючи на відчуття різниці і відчуженості між ними, Доріс все ж інколи зазирала до Гільди, а та, в свою чергу, частенько приходила до фрау Корн, приносячи з собою ласощі й вишукані напої.

Сьогодні внизу було тихо, тому Доріс і наважилася зайти до Гільди. Коли б вона знала, що тут мужчина, до того ж офіцер, вона б нізащо не турбувала сусідку. Але водночас у неї ще жевріла надія, що ці люди зможуть їй щось сказати про чоловіка. До того ж тут офіцер. Офіцери завжди знають більше, ніж дурні, затуркані жінки.

— Востаннє він писав звідкись з Білорусії,— знову сказала Доріс.

— О, з Білорусії! — відгукнувся нарешті Рольф.— Це ж чудесно! Гільдхен, чому ж ти не запрошуєш фрау Корн сідати? Я гадаю, що їй особливо приємно буде скуштувати твого меду. Адже цей мед з Білорусії.

— З Білорусії? — як луна, повторила Доріс.

— Абсолютно точно,— весело клацнув високими закаблуками офіцерських чобіт штурмбанфюрер.

— Боже, він гіркий, цей мед, як полин. Він має бути гірким! — сказала жінка.

— Сідайте, сідайте, фрау Корн,— метушився тим часом Фінк, не слухаючи її мови,— сідайте, і ми вас почастуємо тим

самим медом, який завоював ваш чоловік. Хто він — танкіст, артилерист, офіцер, солдат?

— Ні, він піхотинець. Унтер-офіцер.

— О, це прекрасно! Унтер-офіцера йому дали за хоробрість, адже так?

— Він нагороджений залізним хрестом першого і другого класу, хрестом за заслуги, медаллю за хоробрість.

— Я був певний цього,— поблажливо промовив Фінк, накладаючи в розетку для Доріс прозорого пахучого меду.— Мати таку чарівну жінку і не бути хоробрим фронтовиком — це зовсім не властиво для німецького духу.

— Ти базікаєш про фронтовиків так, ніби сам усю війну просидів у окопах,— зауважила Гільда, запалюючи тонку французьку сигарету.

— Мій обов'язок примушує мене залишатися там, де я потрібний фюрерові й рейху,— скромно потупився штурмбанфюрер.

— Гейнц писав, що останнім часом на фронті було дуже важко,— сказала Доріс,— руські наступають увесь час, і стримати їх ніхто не може. Гейнц писав, що коли так буде й далі, то незабаром руські дійдуть до Берліна.

— Радянський Союз невдовзі завалиться,— пообіцяв Фінк.

— Завалиться вам на голову,— додала Гільда. Але штурмбанфюрер навіть не глянув на неї.

— Фюрер жде тільки, щоб фронт руських розтягнувся якомога більше,— говорив він далі.— А потім фінни вдарять по Карелії й Ленінграду, турки — по Кавказу, японці захоплять Сибір. Наші наймані собаки зацькують руського ведмедя, як тільки почується на безкрайніх східних просторах мисливський вигук «га-ла-ла!». Наш мисливець не встигне навіть дійти до ведмедя, як той уже сконає. Нам лишиться тільки закріпити свої бойові штандарти на Кремлі.

— А якщо ні турки, ні японці не схочуть підставляти своїх ший під радянські снаряди? Що тоді? — спитала Гільда.

— Всіх руських фюрер знищить новою зброєю,— запевнив її есесівець.

— Хай спочатку знищить хоча б англійців,— докинула Гільда.

— Англію незабаром буде зломлено. Ми розіб'ємо Лондон будинок за будинком, ми сплюндруємо всі Британські острови, перетворимо їх на пустиню.

— Якби бог слухав собаку, то з неба падали б кістки, а не дощ,— засміялася Брунгільда.

— Я не хочу розголошувати військових таємниць,— набундючився штурмбанфюрер,— але скажу тільки те, що мій добрий знайомий группенфюрер Кюммель вже готується до того, щоб з своїм корпусом, який диспонує страшною зброєю відплати,

завдати нищівного удару і Англії, і аліантам, що висадилися у Франції.

— Це, мабуть, великий гріх упаде на плечі нашого народу,— злякано розширила свої прекрасні очі Доріс.

— Бог потурає героям, хоч би які вони були грішні,— повчально промовив Фінк.

— Отже, допускайте смуток і розпач до пупа й ніколи не вище і веселіться! — вигукнула Гільда й налила собі лікеру.— Ти вип'єш, Доріс?

— Хвилиночку,— спинив її Фінк,— я хочу, щоб ми випили за нашу перемогу не оцієї каламуті, а справжнього німецького коньяку з рейнських погребів.

— А він не у французьких пляшках, цей твій німецький коньяк? — розглядаючи проти світла свою чарку, спитала Гільда.

— Я не хочу на тебе гніватися тільки ради нашої чарівної гості, справжньої німецької жінки,— сказав Фінк і швидко вийшов до передпокою.

— Твій знайомий так часто вживає слово «німецький»,— сказала Доріс, запитливо звівши очі на Брунгільду,— що можна подумати, що йому не повірять у його німецьке походження.

— Професіональна звичка,— недбало кинула Гільда.— Ти не зважай. Він ще й не таке патякатиме.

Фінк повернувся з двома довгастими пляшками, в одній з яких був жовтуватий коньяк, а в другій — зелений, як молода трава, бенедиктин. Штурмбанфюрер одкоркував одночасно обидві пляшки, і в кімнаті повіяло холоднуватим запахом м'яти.

— Коньяк з бенедиктином — це напій богів з Валгалли,— потираючи руки, сказав Фінк.— Одмовлятися від нього — все одно, що відмовлятися від царства небесного.

— Боже, яке ж воно гірке,— мимоволі вирвалося в Доріс, коли вона обережно наблизила чарку до губів і спробувала трохи відсьорбнути з неї.

— Солодкими бувають тільки жінки,— пожадливо пожираючи її очима, мовив есесівець.— Солодкі хвилі кохання, солодкі поцілунки, обійми...

— Навколо така страхітлива війна, що тепер про кохання, мабуть, ніхто й не думає,— сумно проронила Доріс.

— Ви помиляєтеся,— аж підстрибнув на стільці Фінк,— ви глибоко помиляєтеся, фрау Корн, тобто я хотів сказати — дорога Доріс. Сподіваюся, ви дозволите себе так називати?

— Але ж ми лишилися одні на цілому світі,— не слухаючи його, вела далі жінка. Вона говорила, немов загіпнотизована, немов у стані глибокого сну, викликаного війною, поневіряннями, страхом і відчаєм.— Увесь світ воює проти Німеччини, всі країни, найбільші й найменші. Боже, що з нами буде...

Цей мінорний настрій теж був до лиця вродливій жінці, але Фінк волів би бачити її все ж не такою — веселою, одчайдушною, трошки навіть вульгарною, як це вміє робити Гільда.

— Смію вас запевнити,— сказав він, намагаючись надати розмові жартівливого звучання,— смію вас запевнити, що в нас зараз просто немає серйозних ворогів. Ну, руські там... Але ми їх знищимо новою таємною зброєю. Англійці й американці взагалі воюють лише так, для форми. З ними у нас ніколи не було розходжень і не буде. Це просто прикре непорозуміння і, запевняю вас, тимчасове.

— Як це все набридло,— зітхнула Гільда.— Руські, американці, англійці. Фюрер говорив се, фюрер говорив те. Наші війська спокійно відступили, а ворог у паніці й поспіху зайняв нові позиції. П'ять років ми живемо тільки війною, п'ять років ми чуємо прекрасні слова, палкі заклики і поволі перетворюємося з живих людей в заспиртованих виродків, яких я бачила колись у Кельнському університетському музеї. Ми нерухомо висимо в просторі, оточені смердючим спиртом облудних слів, брехливих обіцянок, фальшивого пафосу, а десь за стінками величезної скляної банки, що зветься Німеччиною, шумить життя, ходять прекрасні чоловіки в м'яких цивільних костюмах, а не в латаних мундирах, і жінки, виставляючи напоказ справжні перли й діаманти, красуються під вогнями люстр, яких не треба маскувати.

— Ти п'яна, Гільдхен,— сердито сказав Фінк.

— Для мене ж єдиним ствердженням того, що живу, що щось діється і час не стоїть на місці, є лише той факт, що я час од часу мушу зрізати нігті,— не слухаючи його, вела далі Гільда.

— Зневіра для німецького серця — річ небезпечніша, ніж іржа для зброї,— повчально підніс пальця догори штурмбанфюрер.— Ми повинні пам'ятати, що на нас дивиться весь світ. Ви кажете, Доріс, що весь світ воює проти нас? Але, запевняю вас, це лише так здається. Наприклад, нам оголосила війну Куба. Що таке Куба? Острів, на якому росте цукрова тростина й тютюн, що з нього виробляють знамениті гаванські сигари. На Кубі захопив владу якийсь сержант Мачадо, хворий на манію збирання орденів. Він зібрав найбільшу колекцію в світі. Принаймні так він сам гадав. Але раптом одного прекрасного ранку цей сержант дізнається, що в рейхсмаршала Герінга колекція орденів утричі багатша. Розгніваний диктатор викликає міністра закордонних справ і наказує йому оголосити війну Німеччині! Чи не смішно?

Він задер голову, і по його довгій шиї пробігли конвульсії, що мало означати, певно, сміх. Жінки сиділи мовчки. Фінк зрозумів, що перевести розмову на легкі теми не вдається, і мовчки проковтнув дві чарки зряду. Спирт ударив йому в голову й викликав новий приплив красномовства.

— Війна любить вражати несподіванками,— заговорив знову штурмбанфюрер.— Зараз, наприклад, багато хто вважає, що ми програли війну, ми ж її неодмінно виграємо. Історія дає нам найнесподіваніші приклади. Хто, наприклад, сумнівався в перемозі Росії над Японією в 1904 році? Ніхто. Київський купець Ломакін навіть заклався з своїми друзями, що японці попросять миру не пізніше липня 1904 року. Він пообіцяв з'їсти свої старі чоботи, якщо помилиться в своїх передбаченнях. І помилився.

— І що, той купець з'їв чоботи? — зацікавлено повернула до Фінка голову Гільда.

— Певно ж, що з'їв!

Доріс підвелася.

— Я, мабуть, уже піду,— нерішуче сказала вона.— Засиділася, а завтра треба на завод. Ти ж знаєш, Гільдхен, що я їжджу на роботу велосипедом. Вісім кілометрів туди, вісім назад — втомлюєшся за день.

— Добре, що хоч у нашому Дельбрюку немає заводів і його не бомблять,— позіхнула Гільда.

— Його не бомблять просто тому, що він надто маленький, порівнюючи з Кельном і Мюльгаймом,— сумно всміхнулася Доріс.— Ну, добраніч.

— Добраніч,— поцілувала її в лоб хазяйка,— заходь, Дорі.

— Спасибі,— відповіла та.— До побачення, пане Фінк.

— Я піду проведу вас,— уникаючи погляду Гільди, сказав есесівець.

— Дякую, дякую,— поквапливо промовила Доріс.— Тут всього лише один поверх. Я звикла сама.

— Не примушуйте мене бути неввічливим,— з п'яною настирливістю наполягав Фінк,— не можу ж я, як вихований мужчина, відпустити вас уночі на темні сходи.

— Але я справді звикла сама,— з благанням подивилась на Гільду Доріс,— чи не правда, Гільдхен?

Брунгільда мовчки жувала недокурену сигарету. По її нафарбованих губах зміїлася ледь вловима посмішка. Вона знала, що Фінк тепер уже не відчепиться. Чи не так він колись заволодів і нею? Вона тоді теж була в знайомих, і він теж напросився проводити її додому, говорив щось про свою вихованість, про чемність, а потім...

— У тебе надто одноманітні прийоми,— не стерпіла вона.

Однак Фінк не звернув на її слова жодної уваги. Він запобігливо відчиняв перед Доріс двері, поштиво вклонившись, ждав, поки вона вийде на площадку сходів, і вибіг за нею навшпиньках, мов злодій.

— Можеш сьогодні більше не повертатися,— вслід йому кинула Гільда.

Доріс було соромно. Соромно за себе, за Гільду, за оцього поважного офіцера, що вчепився в неї, мов кліщ.

— Не підтримуйте мене, я не впаду,— сказала вона Фінкові.— Я знаю тут кожен східець.

Та штурмбанфюрер тепер уже нічого не чув. Нарешті він допався до цієї п'янкої, приворожливої жінки! Темрява на сходах, темрява в очах, темрява в душі й у мозку. Немає почуттів, зникла свідомість. Тільки гатить у скроні кров і стрясає тілом дика хіть. Тепла, принадна жінка теж була в усьому темному. Біле лице, біла шия й білі руки лише підкреслювали чорноту, в якій вони існували тепер для нього і тільки для нього. Він наливався буйною й шаленою силою в пітьмі. Ніч була його царством. Він жив, як сліпі кажани, як сичі, що шукають жертв і розкошують тільки в мороці. Ніхто ніколи не бачив, що робив штурмбанфюрер Фінк, бо все покривала ніч. Ніхто не знав, де можна знайти його, бо хіба ж можна знайти що-небудь у пітьмі. Він знущався з ув'язнених концентраційних таборів, на воротях яких було написано: «Робота робить вільним»; він убивав сотні й тисячі людей, убивав мовчки, не бачачи лиць своїх жертв, не чуючи їхніх голосів, ховаючись за чорними стінами ночі, як вовкулака. Він арештовував сотні німців, сонних, теплих, піднятих просто з постелі, і втішався їхньою безпорадністю в суцільній, всепоглинаючій темряві. Серед ночі він міг увійти в кожен дім, в кожну квартиру і, побачивши жінку, яка йому сподобалася, взяти її, як беруть склянку води. Його володіння простягалися від ночі до ночі, оперезані білими ланцюгами днів, невиразні й неокреслені, як туман, таємничі й моторошні, як міфічний хаос.

Ніч була його царством, то чи ж міг він оддати тепер світлові оцю жінку, трепетну, сповнену соків життя, як достиглі виноградні грона, просякнуту гріхом, як ота Єва у Гільди на торшері?

Фінк боявся лише одного: щоб не вибухнути тут-таки, на сходах, не наробити дурниць, не злякати Доріс передчасно. Він міцно тримав її під лікоть, але не дозволяв собі жодної вільності, аж поки вони не опинилися перед дверима її квартири.

— Дякую вам,— сказала Доріс.— На добраніч.

— Ви навіть не запрошуєте мене зайти,— стримуючи дрож у голосі, поскаржився Фінк.

— Коли-небудь удень зайдете з Гільдою — буду вельми рада,— відповіла Доріс.

— І все ж таки я б хотів подивитися, як ви живете,— наполягав штурмбанфюрер.

— Запевняю вас, що ви нічого цікавого не побачите.

Доріс почала відмикати двері.

— Дозвольте, я вам допоможу,— запропонував Фінк.

— Дякую. Я вже сама. На добраніч.

Вона швидко переступила поріг, але Фінк схопив її за руку.

— Це не зовсім скромно,— сказав він,— але я дуже й дуже

хотів би до вас зайти. У мене є до вас справа. Надзвичайно негайна й важлива справа.

— Які можуть бути справи? — не повірила Доріс.— Майте на увазі, якщо ви затіяли щось лихе, я покличу сусідів, дам знати Гільді. Вам краще іти вниз.

Фінк мовчки увійшов до передпокою, хряпнув за собою дверима й, узявши Доріс тепер уже за обидва лікті, повів її вперед, до дверей у кімнати, яких він не бачив у пітьмі, а просто вгадував.

— Пустіть, що ви робите! — безпорадно тіпнулася в його лабетах жінка.

А він мовчки штовхнув її до дверей у кімнати, ті самі кімнати, де вона зазнала найбільшого щастя з своїм Гейнцом, де прождала й проплакала всю війну. Він хотів вдертися до маленького світу її речей, зруйнувати її бідний затишок, поглумитися над нею самою.

— Що ви робите? — розпачливо крикнула вона ще раз.— Пустіть, я вимагаю, щоб ви мене пустили! Чуєте?

А він пхав і пхав її уперед, і темрява мінилася перед його очима, як феєричний світильник в руках у хтивої Гільдиної Єви, і кров вигравала у вухах марш темряви, марш мороку, марш всепокриваючої, всеперемагаючої ночі.

Ніч була його царством — то чи ж міг він відступитися перед жінкою, м'якою й солодкою, як нагріте в долонях тістечко!

Вони опинилися в кімнаті, і Доріс вигнулася всім тілом убік, щоб дістатися до стіни, де був вимикач.

— Треба засвітити,— простогнала вона,— дозвольте, я увімкну лампу.

— Навіщо нам світло,— засміявся він і спробував притягти її до себе ближче. Але жінка, впершись руками йому в груди, не поступалася, і він ніяк не міг зламати її рук, твердих, немов закам'янілих. Тоді Фінк спробував охопити Доріс ззаду й на мить випустив її лікті. Жінка одним стрибком опинилася біля стіни, клацнула вимикачем, і невеличка кімнатка по вінця виповнилася теплим жовтавим світлом, що виливалося з-під великого оранжевого абажура, який висів над столом. Фінк так і залишився стояти як стій там, де його застукало коротке клацання вимикача. Він не бачив ні Доріс, що, сполотнівши, прихилилася до стіни, ні позапинаних темними шторами вікон, ні розчинених навстіж дверей у себе за спиною. Він бачив тільки оту велику електричну лампу під жовтогарячим, як апельсин, абажуром, круглий стіл під лампою, накритий дешевою, але гарною скатертиною з штучного шовку, а за тим столом, зіпершись ліктями брудного солдатського френча на гаптовану скатертину, сидів унтер-офіцер з чорною їжакуватою бородою, з чорними вусами й чорними вогнями в очах.

Усі мовчали. Несподіванка виявилася владнішою за їхні почуття. Надто різким був перехід від темряви до світла. Надто

дивним виявився дарунок, який несло з собою рятівне світло для Доріс.

Штурмбанфюрер схаменувся першим. У його володіння вдерся непрошений гість. Хтось посмів зазіхнути на його царство. Тим суворішою буде відплата. Тим безжальнішим буде його серце.

Він звично простяг руку до лівого боку, де на поясі в нього висів восьмизарядний «вальтер», ляпнув по кобурі й почав її розстібати. Доріс побіліла ще більше. Вона б кинулась поміж чоловіками, щоб заступити своїм тілом Гейнца, але їй забракло сил. Вона тільки й могла отак хилитися до стіни, горнутися до неї плечима, безпорадно ворушачи пальцями рук.

Фінк розстібав кобуру. Він поспішав, пальці не слухалися; раптом здерев'янілі, вони ніяк не могли вхопити зрадливого гудзика, а унтер-офіцер все ще сидів нерухомо, тільки палали в його очах чорні вогні ненависті. Нарешті вказівний і великий пальці правої штурмбанфюрерової руки обхопили гудзик застібки, обхопили міцно, впевнено і почали вдавлювати його в широкий розріз ремінця, пришитого до кришки кобури. Зараз усе буде зроблено. Він погасить світло в цій кімнаті разом з чиїмсь життям, а таки доможеться свого. Зараз, зараз!

І тоді унтер-офіцер спокійно опустив руку під стіл, війнувши китицями гарної скатертини, і дістав звідти великого парабелума. Парабелум був обшмугляний, блискучий, плямистий, мов саламандра, стріляний-перестріляний і такий великий, що, здавалося, не вміститься на маленькому круглому столикові. Унтер-офіцер затиснув рукоятку пістолета в кістлявому величезному кулаці, клацнув запобіжником і знову застиг у загрозливому чеканні.

Фінкові пальці випустили гудзик застібки. Рука, що вовтузилася з кобурою, похапцем шаснула вниз, до кишені, вихопила звідти пачку з сигаретами, друга рука тим часом послужливо піднесла запальничку. Фінк викресав вогню, пахнув димом, круто повернувся на місці й, не кажучи ні слова, вискочив з квартири.

Двоє людей, які не знали на світі більш нікого, які жили тільки одне для одного, які марили цією хвилиною зустрічі, яким колись хтось обіцяв, що вони житимуть щасливо, гарно й розкішно, опинилися тепер одне перед одним нещасні, зацьковані, упосліджені.

— Доріс,— прошепотів Гейнц,— Доріс, моя мила, прекрасна й бідна Доріс.

— Гейнц,— теж пошепки промовила вона,— Гейнц, невже це ти?

— Я.

— Чому ти його не вбив?

— Він утік, Доріс.

— Ти забув про ненависть на фронті, Гейнц? А я навчилася їй тут, у тилу.

— Я теж навчився, Доріс. Я не пошкодував би для нього кулі. Але він утік, як заєць. Він такий самий боягуз і так само підлий, як і його брат, з яким я зустрівся на фронті.

— Який брат, Гейнц? Що ти говориш?

— О, вони схожі, як дві краплі води. Дарма, що я ніколи не бачив цього есесівця, бо він десь крутився до війни в Берліні, але запевняю тебе, що вони мов викапані. Тільки цей старіший і ще нахабніший.

— Але ж, ради бога, Гейнц! Ми говоримо зовсім не про те, про що слід зараз говорити! Адже ти приїхав з фронту, повернувся додому, до мене...

— До тебе.

— Надовго?

— Назавжди.

— Тебе відпустили?

— Ні.

— Ти поранений? Без ніг? Чому ти не встаєш?

— Я не поранений, з руками й ногами.

— Що ж тоді?

— Я втік з фронту.

— Дезертир?

— Називай це, як хочеш.

— Але як ти потрапив до квартири?

— Ось ключі, які я брав на війну. Ти вже про них забула.

— А чому не світив? Боявся?

— Хотів зробити тобі приємну несподіванку.

— Але, Гейнц, ми говоримо зовсім не про те.

— Я розучився говорити. Я не знаю, про що нам треба вести розмову. Навчи мене, Доріс.

— Нам треба втікати.

— Втікати?

— Зараз же, негайно, поки цей есесівець не привів сюди жандармів або гестапо.

— Я не випущу живим звідси жодного з них. У мене, крім пістолета, ще є автомат і цілий ящик патронів.

— Це дурниці, Гейнц, я не дозволю тобі стріляти. Ми зараз же йдемо.

— Але куди ти, Доріс?

— З тобою.

— Зі мною?

— Чому ти питаєш?

— Мені ще не віриться, що в мене є Доріс і що вона готова стати дружиною дезертира.

— Не говори зайвого, Гейнц. Допоможи мені взяти необхідні речі. Ми попросимо в дворі у майстра Гартмана мотоцикл, я скажу, що захворіла мама і треба негайно до неї поїхати.

— А далі?

— А далі поїдемо до моєї тітки, що мешкає біля Ізерлона. Там глухе місце, ліс навколо, там ти сховаєшся.

— І ти зі мною?

— І я з тобою!

Вони швидко спустилися по сходах, вийшли у двір. Доріс розбудила Гартмана, викотила з сарайчика мотоцикл, і через хвилину ніч сховала їх од людських очей.

Тепер ніч буде їхнім царством. Білі руки днів сплітатимуться над нею в розпуці, безсилі дістатися до її потаємних глибин. Дні забудуть про благословення ще двох загнаних у чорні лабета ночі людей, бо ці люди благословлятимуть ніч, свій сховок, свій порятунок, свою надію.

Був серпень тисяча дев'ятсот сорок четвертого року. Ніч переламувалася навпіл між вісімнадцятим і дев'ятнадцятим днями цього серпня.

ТРАГЕДІЯ ВИСОКИХ ШИРОТ

Дні війни набиті подіями, ніби кають потопаючого океанського пароплава людьми.

Дні війни сповнені подій значних і незначних, таємних і явних, знаних і незнаних. Були події, про які сповіщали всі телеграфні агентства світу, події, за якими стежили мільйони людей, і були випадки, про які ніхто ніколи нічого не відав. Події, що ними згодом пишатимуться нащадки, чергувалися з вчинками, згадуючи які червонітимуть навіть безсторонні історики. І якщо про порятунок дезертира з фашистської армії Гейнца Корна хтось згадуватиме з щирою радістю, то хтось другий намагатиметься замовчати подію, набагато важливішу для долі війни, подію страхітливу, трагічну навіть для часів війни, коли все стає трагедією.

Це було влітку 1942 року.

Армія фашистського генерала Паулюса форсувала Дон і взяла напрямок на Волгу. Відомство доктора Геббельса на весь світ розголосило, що Радянський Союз не протримається і місяця, що комунізм буде знищено. Тірольські стрільці лаштувалися до того, щоб піднятися на Ельбрус і закріпити на його вершині фашистський прапор з свастикою. Після Волги фашисти мали намір ударити через Кавказ на Іран, згодом на Індію, розколоти увесь світ, пошматувати тіло найбільшого земного материка — Азії. Тисячі радянських солдатів, стікаючи кров'ю, знемагаючи від ран, вмираючи, боронили світ від фашизму. Радянський уряд вимагав від союзників відкрити в Європі Другий фронт проти фашистів, відкрити негайно, без зволікань, в ім'я майбутнього людства. Союзники — Черчілль і Рузвельт,— що діяли від імені своїх народів, не могли відмовити в цій законній

вимозі Радянському Союзові, але з якихось міркувань щоразу відкладали остаточну дату відкриття Другого фронту. Черчілль носився з своєю ідеєю «вразливого підчерев'я Європи», згідно з якою Другий фронт треба було відкривати не у Франції, а на Балканах. Атлантичний вал, якого в сорок другому році ще фактично не існувало, висувався як доказ неможливості висадки на узбережжі Франції. Усталена дата відкриття Другого фронту — літо 1942 року — пересувалася кудись у невідомість.

Війна тим часом фактично тривала тільки на сході. Усе, що можна було взяти з західних фронтів, Гітлер брав і кидав під Воронеж, на Волгу, у Крим, у Карелію, під Ленінград. З частин других ешелонів «вичісувалися» всі солдати, які могли служити на сході. На схід відправлялися всі машини, танки, найновіші артилерійські системи. Боєздатні військові з'єднання їхали теж на схід, а на їхнє місце прибували рештки потрощених полків, розгромлених дивізій, напівзнищених армій, ставали частини, укомплектовані людським матеріалом, загорнутим до армії невблаганною рукою тотальної мобілізації, частини, що поспіль складалися з кривих, глухих, розбитих хворобами старих людей.

Такі події передували трагедії, про яку йтиметься тут.

27 червня 1942 року, о сьомій ранку, сержант бойової команди фрахтовця «Меркурій» Кліфтон Честер дізнався від свого командира, що надвечір, як тільки до їхнього конвою прилучаться ескортні судна, він, Кліфтон Честер, має переїхати на крейсер «Йорк» в розпорядження капітана морської піхоти Нормана Роупера.

Кліфтонові не хотілося розлучатися з своєю командою, де він знав усіх і всі знали його, розлучатися тільки для того, щоб опинитися на великому військовому кораблі, на якому він буде самотнім серед отих пиховитих і задавакуватих моряків, що звикли трактувати бойові команди торгових суден як «плаваючу піхоту». Йому жалко було покидати свій «Меркурій», на якому він уже двічі перепливав океан і один раз ходив до Мурманська з вантажем зброї й боєприпасів.

— Це так необхідно, сер? — спитав Честер свого командира.

— Так,— була відповідь.

— Сподіваюся, що це тільки на час нашого плавання?

— Очевидно, тільки на цей час,— сказав командир.

Капітан Норман Роупер, хоч і носив морську форму, певно, тільки випадково був приписаний до складу королівських військово-морських сил. З того, як він спотикається на високих корабельних порогах, Кліфтон відразу зрозумів, що капітан — сухопутний пацюк. А блідість обличчя нового Честерового начальника давала підстави гадати, що той, окрім усього,— ще й кабінетна людина, яка весь час просиджує за столом, не бачачи сонця, не підставляючи лиця вітрові. І от у такої людини

Кліфтон Честер мав бути ординарцем. Певно, це була якась шишка, якщо для неї треба було неодмінно ординарця-сержанта, до того ж сержанта, знятого з бойової команди, де кожна людина — незамінима. На значимість капітана Роупера вказували також інші ознаки.

Він зайняв каюту старпома. Це була звичайнісінька офіцерська каюта. Два ілюмінатори назпроти низьких металевих дверей. Між ними — хронометр, що вилискував нікелем. Праворуч на стіні — портрет короля Георга. Ліворуч за ширмою — вузенька тахта, вкрита східним килимом. На маленькому письмовому столику — біблія, морські карти, лоції. Для господаря каюти — дзиглик, для гостей — два вигідні шкіряні фотелі. Оце й усе. Набагато скромніше, ніж приміщення для флагмана, де, крім просторої каюти, є ще й салон, такий великий, що можна грати навіть у гольф. Щоправда, якраз навпроти каюти капітана Роупера був вузенький відсік з широким шкіряним диваном, над яким висів портрет адмірала Нельсона. Та хіба ж шануючий себе британський офіцер сидітиме у відкритому відсіку, маючи каюту?

І все ж, незважаючи на скромне приміщення нового Кліфтонового начальника, саме ця каюта стала місцем, де збиралися найвищі чини конвою, включаючи навіть самого командира ескорту — сивого, високого контр-адмірала, який завжди співчутливо поляпував Кліфтона по плечу й посилав його за чаєм до буфету офіцерської кают-компанії.

В обов'язки Кліфтона Честера входило не тільки безпосереднє обслуговування свого шефа, але й чергування в радіорубці, щоб на випадок, коли капітанові Роуперові поступатимуть радіограми, миттю нести їх униз, до каюти.

Радіорубка містилася на третій палубі, але Кліфтон частенько добирався аж до верхньої бойової палуби, полюбляв заводити розмови з обслугами ерліконів, цих дивовижних двадцятиміліметрових зенітних гарматок, які за одну мить випускали в повітря сотні снарядиків, що від них — Кліфтонові вже доводилося бачити це — фашистські літаки спалахували, як смолоскипи. Йому подобалося, притулившись десь в закутку на носі або на кормі, спостерігати, як, перевалюючись з хвилі на хвилю, линуть по сірому безмежному морю десятки стрункіх, прекрасних військових кораблів, охоплюючи з двох боків рівні колони конвойованих суден, серед яких десь був і «Меркурій».

Незабутнє це видовище — конвой у Північному океані.

Він збирається десь біля берегів Ісландії. Стрункі фрахтовці з трюмами, набитими снарядами й патронами, з гірляндами танків на палубі; неповороткі танкери, що обережно тягнуть по воді свої черева, виповнені нафтою або високооктановим бензином; низенькі вантажні пароплавики з воєнною сировиною; судна, зроблені зовсім недавно на американських верф'ях, і старі калоші, чиєї дати появи на світ вже ніхто не пам'ятає; сірі

красені й брудні, обдерті трампи — все це випливає в умовлену годину з маленьких ісландських портів, витикається з схованок і прямує до заздалегідь визначеного місця, куди з Скапа-Флоу вже поспішають швидкохідні есмінці, потужні крейсери і поважні авіаматки.

В морі коммодор конвою шикує свої транспорти й танкери в похідний ордер. Вони витягуються в кілька довгих колон, відстань між якими не перебільшує п'ятисот метрів, вони йдуть, притискуючись один до одного, так ніби хочуть захистити кожен свого товариша, йдуть з однаковою швидкістю, на однаковій відстані вдень і вночі, йдуть, зберігаючи радіомовчанку, щоб не бути виявленими ворожими пеленгаторами, не запалюючи в найгустішому мороці навіть червоних кормових вогнів, щоб не запримітив часом фашистський літак а чи фашистський підводний човен, який щомиті може нечутно вирнути з морських глибин.

А навколо конвою, охоплюючи його віялом, шугають по холодних сірих полях води міноносці й морські мисливці, на палубах яких чатують біля скидачів глибинних бомб безсонні команди. В тісній кабіні на кожному з них сидить обслуга асдіку[1] і невтомно посилає в глибину цілі потоки радіохвиль. І як тільки радіощупальці наткнуться десь у холодній імлі на веретеноподібне тіло ворожого підводного човна, у навушниках чергового офіцера залунає тривожне «пінг-пінг-пінг» і на командирському мостику оживе гучномовець: «Асдік до командира! Асдік до командира! Луна червона сорок[2]. Луна червона сорок. Наближається. Наближається».

Тоді бережися, невідомий підводний пірате! Тебе або ж потоплять глибинними бомбами, не давши тобі востаннє погляну-ти на сонячне світло, або ж примусять випливти на поверхню, знівеченого, оглушеного вибухами, і таранять, розрізаючи вутлий корпус човна навпіл твердим кілем міноносця.

Позаду конвою йдуть важкі кораблі ескорту. Лінійні крейсери, броненосці, фрегати. Вони беруть слово на випадок появи ворожих надводних кораблів. Вони забезпечують конвой від нападу з повітря. На кожному з них — вісім радарних кабін. Вісім круглих екранів індикатора. Вісім пар очей втуплено в них. Жоден літак не підлетить до конвою непоміченим, не підпливе жодне судно. Радар — це очі крейсера. Очі, що бачать крізь ніч, крізь туман, крізь запону відстані. Крейсер може вести вогонь, не бачачи супротивника й не показуючись йому на очі. Командир має змогу корегувати вогонь своїх могутніх далекобійних гармат, керуючись даними індикаторів.

---

[1] Асдік — гідролокатор на англійських кораблях для виявлення підводних човнів.

[2] Слова «луна червона» умовно означають, що ворог з лівого борту. Якщо супротивник підходить з правого боку, гідроакустик передає: «Луна зелена».

І от ескадра, що мала таку могутню зброю, неприступна ні для якого ворога ескадра, яка мала ескортувати конвой з тридцяти чотирьох транспортів аж до Мурманська, несподівано повернула додому, в Скапа-Флоу, повернула, покинувши транспорти, що везли сотні тисяч тонн боєприпасів, таких потрібних тим, хто захищався на Волзі, повернула тишком-нишком, боягузливо, так ніби на ній були не хоробрі британські моряки, а якісь мокрі миші.

Моряки не були винні в цьому. Починаючи від рядових матросів, від гарматних обслуг, від радарних команд і механіків аж до командирів кораблів і навіть отого високого сивого адмірала, що поляскував Кліфтона Честера по плечу й любив частувати офіцерів з своєї платинової цигарниці,— всі вони не були винні в тому, що сталося в далекому холодному океані, десь навпроти норвезьких берегів, у високих широтах, куди так рідко забираються кораблі.

Винним у всьому був капітан Норман Роупер. Та ще, може, сержант Кліфтон Честер, хоча, зважаючи на його службове становище й на сувору дисципліну, якою завжди відзначався королівський військово-морський флот, сержанта Честера можна було й виправдати.

Сучасний військовий корабель напханий гучномовцями. Все його велике й складне життя регламентується по радіо. Радіо — це й порятунок для кожного моряка, це й прокляття. Бо воно не дає людині жодної хвилини спокою, воно весь час бурмоче, весь час наказує, когось кудись посилає, чогось вимагає, воно ніколи не спить і тобі не дає заснути, а коли, змучений, ти впадеш десь на тверду металеву палубу й забудешся на коротку мить, воно підведе тебе посеред ночі тривожними дзвінками гучного бою і кине тебе на бойовий пост, де ти маєш або вмерти, або перемогти.

Все почалося тоді з радіо. Кліфтон Честер, вибравши вільну мить, розмовляв з хлопцями, які чергували біля пом-помів [1] на верхній палубі. Раптом над самим його вухом задзвенів металевий голос: «Радіо — капітану Роуперу! Радіо — капітану Роуперу!»

Кліфтон вмить скотився по вузькому трапу на другу палубу, пробіг до кормового трапа, загримів ще нижче і вже стояв захеканий, блідий від поспіху, в радіорубці.

— Заберіть свою радіограму,— сердито сказав йому лейтенант, що чергував у рубці.— Вона зашифрована так, що ми тут нічого не можемо збагнути.

Кліфтон відніс телеграму капітанові.

Мабуть, той розшифровував її сам, бо довго сидів у каюті, зачинившись і наказавши Кліфтонові нікого не впускати до нього. Потім звелів іти за чаєм.

---

[1] Пом-поми — сорокаміліметрові зенітні гармати.

Коли Честер повернувся з великою мельхіоровою тацею в руках і, штовхнувши двері каюти ногою, просунув туди спершу свою тацю, а потім просунувся й сам, то побачив, що в гостях у капітана Роупера вже сидить адмірал з своєю платиновою цигарницею, і ще два офіцери з штабу адмірала. Всі дивилися на бліде аскетичне обличчя Роупера, який саме докінчував, певно, тільки що розпочату фразу.

— ...«Тірпіц» з ескадрою вийшов з Альтен-фіорду,— почув Кліфтон.

У нього всередині все похололо від передчуття надзвичайних подій. Нарешті! Нарешті той «Тірпіц», той вічний пострах усіх північних конвоїв, фашистський лінкор, який з своїми трьохсотвісімдесятміліметровими гарматами чатував за кількома рядами бонів і протичовнових сіток у вузькому фіорді, сховавшись за скелястими берегами, нарешті він вийшов назустріч британській ескадрі, і вона вступить з ним у бій, щоб перемогти, бо британці завжди перемагають!

Про той «Тірпіц» розповідали легенди. Велетенський корабель тоннажністю в сорок дві тисячі тонн, озброєний найновочаснішою зброєю, з власними літаками на борту, прикритий неймовірно товстою бронею, він викликав змішане почуття остраху й захоплення водночас. Однотипний з ним лінкор «Бісмарк» одним-єдиним залпом бортових гармат потопив на початку війни найбільший військовий корабель світу — британський лінійний крейсер «Худ». Цей факт красномовно свідчив про ту бойову міць, якою володів «Тірпіц». Однак «Бісмарка» все ж таки потопили і потопили британські моряки — отже, «Тірпіц», хоч який він був загрозливий, теж не був непереможний. Честер знав це, як знав це кожен британський моряк. Певно, й капітан Роупер радів нагоді поквитатися з ворожим лінкором. Тому й вважав за необхідне попередити адмірала, щоб той належно підготувався до зустрічі з фашистською ескадрою.

Кліфтон, жодним порухом не виявляючи свого хвилювання, порядкував на столі, розставляючи чашки, цукерницю, чайники.

— Дивно тільки,— вів далі Роупер,— що повідомлення прийшло від нашого агента, який перебуває на острові Магерей, в районі Нордкапу. Як могли всі інші агенти прозівати ескадру, коли вона йшла вздовж узбережжя?

— А вона там і не йшла,— посміхнувся адмірал.— З Альтен-фіорду є п'ять виходів. Цілий лабіринт шхер. «Тірпіц», очевидно, пробрався непомітно аж до північного рукава Альтен-фіорду і вийшов у відкрите море вже через Порсангер-фіорд.

— «Тірпіц» іде разом з крейсером «Адмірал Шеєр», дванадцятьма ескадреними міноносцями, з повітря його прикривають сотні літаків.

— Ну, вже й сотні!— відсьорбуючи налитий йому Кліфтоном чай, зневажливо промовив адмірал.— Запевняю вас, що там не більше десятка. І вся ця так звана ескадра для нас —

просто єрунда. Особливо якщо ми дамо знати ще американській ескадрі, яка йде північніше від нас. Тоді жоден ворожий корабель не повернеться до свого затишного фіорду.

— Мій службовий обов'язок — сповістити про все Лондон,— сказав Роупер.

— Мій службовий обов'язок теж вимагає цього,— сказав адмірал.— Але я сповіщу панів з Уайтхоллу[1] тоді, коли мої кораблі зроблять перший залп по «Тірпіцу».

— Це ваша справа, сер,— твердо мовив Роупер.— Що ж стосується мене, то я це зроблю зараз. Сержант Честер!

— Слухаю, сер! — виструнчився Кліфтон.

— Віднесіть цю радіограму.

— Так, сер.

Тепер Кліфтон знав, хто такий капітан Норман Роупер. Його начальник належав до складу Інтелліджженс Сервіс — в цьому не було жодних сумнівів. Інакше-бо звідки в нього агенти на норвезькому узбережжі, звідки таємничі радіограми, яких ніхто на крейсері не може розшифрувати, звідки ота незалежність, яка дає капітанові Роуперу право діяти всупереч волі адмірала. Тепер Кліфтон пригадав, як першого ж дня його служби у Роупера той суворо наказав йому тримати язика за зубами, не виносячи за двері капітанської каюти нічого, що йому, можливо, доведеться коли-небудь почути. Він навіть дав йому підписати папір про нерозголошення таємниці, який Кліфтон підписав не читаючи, будучи зовсім байдужим до всіляких паперів.

Дійшовши до висновку, що його шеф — неабияка фігура на крейсері, Кліфтон навіть засвистів від гордощів і так зі свистом і увірвався до радіорубки.

— Звелено негайно передати до адміралтейства! — випалив він.

— Знову китайська грамота,— невдоволено промовив лейтенант, беручи радіограму.— Тільки радіомовчанку порушуємо, даємо змогу викрити нас. Якісь балачки розводять...

Кліфтон насилу втримався від того, щоб не сказати лейтенантові про зміст отих «балачок». Якби тільки хто знав на кораблі про ті відомості, які мала в собі оця принесена Кліфтоном телеграма.

Надвечір того самого дня Честер знову носив у каюту Роупера чайники з цейлонським чаєм і тверді галети, знову сидів там адмірал з своїми офіцерами, але тепер уже адмірал не виймав своєї платинової цигарниці, не казав ласкаво Кліфтонові: «Хлопче, а принеси-но ще чаю, та тільки міцного», не посміхався ласкаво. Ні, адмірал, почервонівши, роздуваючи ніздрі, чимдуж стримуючись, щоб не перейти на крик, гнівно говорив капітанові Роуперу:

---

[1] У а й т х о л л — резиденція англійського військового міністерства і адміралтейства.

— Це все наробили ви, капітане. Це ваша провина. Тим, з Уайтхоллу, тільки дай. Вони раді кожній нагоді ухилитися від бою. Вони там називають це благорозумністю. А в наших умовах дуже важко, а іноді й просто неможливо провести грань між благорозумністю і боягузтвом або, коли хочете,— підлістю. Ви знаєте, яке завдання ставиться перед кожним військовим кораблем? Воно формулюється трьома словами: викрий — вступи у бій — знищ! А що пропонують нам: викрий — ухились від зустрічі — утечи! Утекти, не зробивши жодного пострілу по ворогові! Облишивши без захисту тридцять чотири судна. Не довівши конвою до руських портів. Не довізши до Росії такого потрібного їй вантажу! Що скажуть наші нащадки, дізнавшись про цей ганебний факт? Що скажуть вони про мене і про вас, капітане Роупер!

— Я виконую свій військовий обов'язок,— сказав Роупер.

— Ол райт! Це робить вам честь. Але хіба б не була ця честь ще більшою, якби ви сприяли не нашій втечі, а нашій перемозі?

— Я не міг не передати телеграми.

— То передайте ще одну. Скажіть, що попередня була помилкою. Що підтвердження про пересування німецької ескадри не поступило.

— Я не маю права цього робити.

— А хіба я маю право втекти з поля бою? А тридцять чотири транспорти? Триста тисяч тонн вантажу — боєприпасів, зброї, пального, матеріалів — маємо ми право покинути, щоб їх потопили боші?

— Це вирішують у Лондоні,— спокійно промовив Роупер.

— Ганьба,— тремтячим голосом сказав адмірал.— Це ганьба.

Він підвівся й пішов до дверей. За ним пішли його офіцери.

Кліфтон Честер, хоч стояв по той бік порога, все чув. Спершу він теж обурювався, як і адмірал. Тільки подумати: такий безглуздий наказ! Вони економлять військові кораблі, бояться, щоб — боронь боже — німці не потопили який-небудь міноносець,— хай краще потоплять десяток транспортів, навантажених снарядами для Росії. Потім йому стало страшно: адже всі транспорти загинуть! Всі до одного. Один за одним. Колона за колоною. Будуть торпедовані з підводних човнів, розбомблені з літаків, розстріляні з «Тірпіца», який бавитиметься ними, мов мішенями на морському полігоні. Ще згодом ним заволоділо бажання якомога швидше повернутися на свій «Меркурій», в свою бойову команду, стати до стоп'ятдесятмілімстрової гармати й бити по ворогові, як тільки він з'явиться. Бо Кліфтон Честер був насамперед солдат, а солдати від війни не втікають.

Він вирішив сказати про свій намір капітанові, вимагати, щоб його негайно було відправлено на «Меркурій», на його рідний корабель, на його бойовий пост.

Але Роупер не мав наміру вислухувати свого денщика. Не дивлячись на нього, він сухо сказав:

— Негайно в радіорубку. Я жду важливої радіограми з Лондона.

Однак Лондон мовчав. Натомість прийшла телеграма з невідомості, таємнича, як і перша, і так само трудна для розшифровки, бо Роупер ламав над нею голову цілих дві години.

Кліфтон увесь час чатував біля дверей каюти, щоб, як тільки капітан скінчить свою працю, доповісти йому про намір повернутися на «Меркурій». Ескадра ось-ось могла розвернутися й піти зворотним курсом, вона йшла за конвоєм тільки завдяки впертості адмірала, який бомбардирував Уайтхолл телеграмами, вимагаючи, щоб перший наказ було відмінено, але щомиті могло прийти підтвердження того божевільного наказу, і адміралові нічого тоді не лишиться, як тільки повертати кораблі. Кліфтон повинен був устигнути на той час перебратися на «Меркурій».

Капітан покликав його до каюти й звелів стелити постіль.

«Постелю — тоді скажу»,— вирішив Честер, швидко працюючись біля тахти, наводячи лад у каюті, змахуючи неіснуючий пил зі столу. Мимохідь, якось машинально глянув на аркуш паперу, що лежав зверху цілої купи телеграм і якихось таблиць, в очах у нього зарябіли округлені літери, написані твердою рукою капітана Роупера, але він нічого не встиг розібрати. До паперів Кліфтон був завжди байдужий. Він не вірив паперам, не любив їх, ставився до них з погордою. Але цей папір тяг його до себе немов магнітом. Честер ще раз глянув туди, глянув непомітно, вдаючи, що зчищає щось з поверхні столу,— і на цей раз весь текст, виписаний на твердому жовтуватому папері, влігся йому в мозок, влігся міцно, надійно, назавжди.

То була розшифрована радіограма, принесена Кліфтоном дві години тому. Телеграма була лаконічна: «На траверсі Нордкапу «Тірпіца» торпедовано радянським підводним човном. Відчайдушно сміливий маневр. Ескадра повернула назад і увійшла до фіорду».

Кліфтон глянув на капітана. Той теж дивився на свого ординарця, і по його очах Честер зрозумів, що Роупер помітив, як він читав радіограму.

— Ви щось хотіли сказати, сержанте Честер? — спокійно спитав Роупер.

— Так, сер. Я хотів... Я хотів тільки спитати, чи не треба мені віднести чогось до радіорубки?

— Ні, не треба. Можете йти спати. Ця ніч буде в нас спокійна.

Кліфтон стояв, не рушаючи з місця.

— Ви щось хотіли ще, сержанте Честер?

— Так, сер. Я хотів тільки спитати: ескадра йде далі?

— Ескадра повертається на базу.

— А...— Кліфтон хотів сказати: «А як же з оцією радіограмою про «Тірпіц?», але не сказав цього, а вимовив друге: — А я саме хотів просити вас, щоб мене пустили на мій корабель.

— Тобто?

— На «Меркурій», де я служив.

— Ви хочете цього?

— Так, сер.

Честерові кортіло сказати ще: «Я хочу, щоб ви відправили в Адміралтейство оцю останню телеграму», але він не наважився. Все ж таки він був тільки сержант, а Роупер не слухався навіть адмірала. Не сержантське то діло — давати вказівки офіцерам його королівської величності.

— Підійміться на палубу до вахтенного офіцера,— спокійно промовив Роупер,— і передайте йому наказ адмірала про те, щоб вас негайно перекинули на «Меркурій».

— Так, сер.

— Виконуйте.

— Слухаю, сер.

Вони розлучилися, як і зустрілись: холодно, офіціально, немов то були не люди, а бездушні автомати. Короткотермінова служба Кліфтона Честера у капітана англійської розвідки Інтелліджснс Сервіс Нормана Роупера закінчилася. Кліфтон ще сподівався, що капітан все-таки відправить оту телеграму і з Уайтхоллу прийде наказ, щоб ескадра супроводжувала транспорти, однак сподівання його були марні.

На ранок, якщо взагалі можна було мовити про ранок в цих широтах, де тривав у літні місяці нескінченний полярний день, на ранок, отже, ескадра розвернулася, з крейсера коммодору конвою була передана світлограма, згідно з якою транспорти мали добиратися до Мурманська не разом, а поодинці, коммодор, забувши про британську стриманість, відповів лайкою, яку сигнальний прожектор ретельно переказав на флагманський корабель,— настала друга фаза життя конвою, що мала закінчитися його смертю.

Беззахисні транспорти, щоб віддалитися від району дії німецьких підводних човнів, дерлися дедалі вище та вище, намагалися обійти острів Ведмежий — улюблене місце фашистських піратів — якомога північніше, забиралися у високі широти, де полярний день полум'янів ще яскравіше, де він, здавалося, був вічний, де сонце кружляло по небу, немов прив'язане, не падаючи за обрій і не пускаючи на море рятівних хвиль мороку, що приховав би британські кораблі.

Моряки благали в природи ночі, вони проклинали цей вічний день, що не обіцяв їм схорони, не обіцяв порятунку й пощади. Порятунок серед цих пустельних морів Півночі був тепер неможливий, як людська надія на безсмертя. Кинуті напризволяще своїми кораблями, британські транспорти йшли на певну смерть, але не відступали, йшли мовчки вперед, тільки прокли-

нали цей страшний полярний день, проклинали фашистів та ще своїх братів — військових моряків, які ні в чому не були винні.

Все відбулося так, як і мало відбутися. Спочатку над районом, в якому розсипалися транспорти, закружляв фашистський розвідник «кондор», закружляв спокійно, на недосяжній височині, з катівським педантизмом вираховуючи місцеперебування кожного транспорту і передаючи дані своїм базам.

Згодом налетіли інші «кондори» — вже з бомбами, незграбні, але грізні. Вони запалили один танкер, і той довго палахкотів страшним червоним полум'ям, не хотів тонути, ішов уперед, навіть охоплений вогнем, навіть умираючи.

Наступна хвиля атаки принесла «хейнкелів». Вони провели торпедний напад з повітря. Три транспорти розламалося навпіл, один перевернувся,— але й це було не все: тепер мала настати торпедна атака з-під води, з підводних човнів, що, покликані хижим «кондором», вже, мабуть, розгортали навколо транспортів свої смертельні запони.

Однак, поки підводники десь лаштувалися до атаки, налетіли «штукаси», ревучі штурмовики «Юнкерс-87», які падають майже на палубу корабля, скидають важезну бомбу і з жахливим ревінням проносяться далі. «Штукаси» напали на «Меркурій», якому до цього часу щастило уникнути ворожих нападів. Шість горбатих маленьких літачків, двома ланками по три в кожній, зайшли з корми, щоб добре вицілити бомби вздовж корпусу судна, і понеслися на струнке красеня, сиплючи на голови ошелешених людей металеві громи.

Однак люди не розгубилися. Щулячись від неймовірного повітряного грому, вони палили по літаках з чого тільки могли, били з зенітних кулеметів, з гвинтівок, з пістолетів. Важка гармата, в обслузі якої знову був Кліфтон Честер, теж вдарила по фашистах раз і вдруге, і, певно, то на її снаряд наткнувся в повітрі один з «штукасів». Снаряд поцілив літакові в крило. Він відірвав крило начисто якраз тієї миті, коли штурмовик наближався до корми пароплава, і важка машина, з скреготом, виском, ревінням промчавшись понад палубою, змітаючи на своєму шляху все живе й мертве, врізалася в твердий настил на носі, якраз там, де були якірні клюзи.

Пілот знав, що гине. Нічого не міг зробити, щоб врятувати літак або хоч власне життя. І, мабуть, не бажаючи гинути самотою, вирішив останнім зусиллям потопити корабель. Він встиг відчепити бомбу, важку двохсотп'ятдесяткілограмову бомбу, що висіла під штурмовиком, як чорна гладка свиня, але відчепив її вже тоді, коли літак доторкнувся до палуби. Ніс «Меркурія» здригнувся від удару «штукаса», він навіть осів трохи вниз, але як тільки літак, відбившись, мов від трампліна, перекинувся за борт, форштевень поволі став задиратися, бо фрахтовець якраз долав чергову хвилю, і бомба, скинута фашистом, покотилася просто до гармати Кліфтона Честера.

Минула якась мить, якийсь уламок секунди. Десь у металевому череві бомби, мабуть, працював механізм, що мав от зараз перетворити дві сотні кілограмів вибухівки на грім і полум'я, ще ніхто не встиг нічого подумати, нічого збагнути, Кліфтон Честер теж не встиг нічого збагнути. Машинально, якось підсвідомо, кинувся він до бомби, що котилася щораз швидше, упав на неї, забувши про небезпеку, і погорнув страхітливу металеву сигару до борту. Поки вона не вибухнула, треба було викинути її за борт. Інакше — кінець усьому: і Кліфтонові, і його товаришам, і прекрасному «Меркурію». За борт! За борт!

Він пхав бомбу по слизькій палубі, котив її ближче й ближче до борту, він і досі був єдиним з-поміж усіх, бо йому ніхто ще не спромігся прийти на допомогу, його підсвідома сила виявилася найчуттєвішою. Власне йому ніхто й не встиг прийти на допомогу. Бомба легко, майже без опору докотилася до краю палуби, повагом перехилилася за борт, мить висіла над прірвою, немов роздумуючи. Кліфтон, кваплячись, востаннє штовхнув кляту бомбу — і вона весело перевернулася, тягнучи за собою й Честера.

До води бомба долетіла раніше і потонула, так і не вибухнувши, а Кліфтон лишився на поверхні, підтримуваний своїм корковим нагрудником. З «Меркурія» йому кинули індивідуальний плотик з бальзового дерева — і це було все, що змогли для нього зробити. Бо на фрахтовця йшла нова трійка «штукасів», і зупинятися йому, щоб підібрати потерпілого сержанта, значило, як то кажуть моряки, «піти на грунт» з усією командою, з вантажем, з Кліфтоном, якого могли б порятувати для того, щоб за хвилину він знову потопав.

«Меркурій» утікав від «штукасів», швидкий, прекрасний, закамуфльований під колір північних морів ламаними косими чорно-білими лініями на тьмяно-блакитному тлі. Він уникав бомб, які рвалися в нього за кормою, боляче б'ючи Честера водяними хвилями детонацій. Він вже, здавалося, був поза небезпекою, бо «штукаси», викидавши свої бомби, полетіли на свою базу, як раптом на його шляху з'явився новий ворог, перед яким транспорт був беззбройний.

Честер не бачив ворога. Не знав, що він уже тут. Довідався про це тільки тоді, коли біля лівого борту «Меркурія» цвікнуло вгору кілька десятків тонн білої-білої води. То була торпеда. Вона влучила, здається, в саму середину лівого борту під ватерлінією, зробила велетенську вирву, в яку відразу ж з несамовитим гугонінням ринула вода. «Меркурій» трохи накренився на лівий борт, але машини його працювали так само чітко, так само красиво розрізав хвилі гордий форштевень, так само впевнено здіймалася над водою корма. Друга торпеда вдарила у фрахтовець з правого борту. Очевидно, тут був не один підводний човен, тут їх зібрався цілий вовчий табун. Цього разу вирва в тілі корабля була страхітлива. Кліфтон заплющив очі, щоб не

бачити смерті свого рідного фрахтовця. Коли розплющив очі, побачив «Меркурія», який так само гордо й упевнено мчав уперед. Машини працювали повним ходом. Вони працювали, незважаючи ні на що, незважаючи на торпеди, незважаючи на те, що корабель тоне.

«Меркурій» потопав. Він вмирав на бігу, він ще мчав, рвався кудись. Куди? В сірі, холодні глибини, у безвість, у морок, у невідомість.

За хвилину він зник. Море проковтнуло його безслідно. Воно котило байдужі хвилі над тим місцем, де щойно летів прекрасний казковий корабель. Море не лишило від «Меркурія» нічого. І Кліфтон заплакав, дивлячись на смерть свого корабля.

Задубілими від холодної води руками він витирав сльози, змішані з солоною водою, сльози були холодні, як і вода, вони не пекли в очах, пекло десь глибше, у самому серці, пекло невгасимим вогнем.

...Десь цього літа під'їздитимуть на велосипедах до маленьких будиночків на узбережжі хлопці-листоноші, стукатимуть у хвіртки, гукатимуть:

— Тітко Перл, вам повідомлення з адміралтейства.

По всій Англії одержуватимуть матері, що живуть у маленьких цегляних будиночках, лаконічні повідомлення з адміралтейства про те, що їхні сини загинули за короля й Британію, і не знатимуть матері, де загинули їхні сини, на яких морях і хто винен у їхній смерті.

А в «Лондон Газетт», певно, з'явиться повідомлення про нагородження капітана Нормана Роупера DSO [1] або навіть Вікторія кросс [2], і капітан Роупер гордо носитиме свій орден, бо жодна людина в світі не знатиме, що він не герой, а злочинець.

Єдиний свідок невідправленої телеграми, сержант Кліфтон Честер, гадатиме капітан Роупер, вже нікому не розповість про те, що знає. Одна з таємниць великої війни надійно захована в найкращому сейфі людської забудькуватості й безнадії. Називається той сейф — смерть.

Однак Кліфтон Честер не вмер. Того похмурого дня, коли загинули його товариші, коли тонули транспорти, фрахтовці й танкери, його підібрав німецький підводний човен, що сунувся з поля нерівного бою пошарпаний і понівечений. Ще раз Честер мав нагоду пересвідчитися в силі духу британських моряків, коли побачив потрощені механізми, побачив понівечену обшивку, яка порепалася, виставляючи на поверхню смуги гумової губки і жмути жіночого волосся, яким німці герметизували свої човни. Пізніше Кліфтон довідається, що волосся те фашисти брали в жінок, яких спалювали в печах крематоріїв, але того дня він до всього був байдужий. Байдуже йому було, що його

---

[1] DSO (Distinguish Service Order) — англійський військовий орден.
[2] Хрест Вікторії — найвищий англійський бойовий орден.

врятували фашисти, байдуже було, що загрожували автоматом, що примусили стати до помпи і викачувати воду, яка заповнювала нутро човна. Він навіть не подумав про те, що своєю працею, отим викачуванням води якоюсь мірою сприяє врятуванню своїх ворогів, можливо, саме тих, які потопили «Меркурій». Він рятував не фашистів — рятував себе, щоб вижити, щоб уціліти, повернутися додому, до Англії, й розповісти про вчинок капітана Роупера, розповісти про те, про що він не міг говорити там, на крейсері, перебуваючи в жорстокому полоні залізної військової дисципліни й субординації.

Він усе витерпів, все подолав. І жахливу «дорогу номер п'ятдесятий» у Північній Норвегії, де на каторжних роботах умирало тисячі полонених, де взимку вони продовбували автомобільні тунелі в снігу, жили в снігу, спали в ньому, окутані вічною чорнотою полярної ночі, голодні, побиті, вмираючі. І гіркоту невдалих втеч, коли рвався до кордону нейтральної Швеції і весь час натикався на фашистські патрулі. І поневіряння по Данії, де він два тижні сидів у якійсь норі, боячись поворухнутися, сподіваючись, що діждеться якого-небудь друга, а діждався знов-таки фашистів. І пересильні табори, й табори каторжні, і штрафні команди.

Тепер він потрапив до цього табору знищення, де люди риються в землі, неначе кроти, й помирають, як мухи, мордовані хворобами, голодом, холодом і почварами-есесівцями.

І ось цієї ночі, лежачи на нарах поряд з своїми товаришами — чехом Франтішеком Сливкою та італійцем Піппо Бенедетті, Кліфтон згадував той день сорок другого року, той довгий, нескінченний день у високих широтах, що приніс стільки горя. Чи доживе він до повернення в Англію? Чи розповість про те, що знав?

Хто ж то знає.

З ЧОГО РОБЛЯТЬСЯ ГРОШІ

Так бігати Рольфові Фінку не доводилося ніколи в житті. Він насилу встигав перебирати ногами, скочуючись зі сходів. Під колінами в нього нило, немов поперерізав хтось жили, хотілося сісти на холодне каміння й безвільно сунутися вниз важким шматком м'яса і кісток. Але Рольф зляканo озирався — чи не женеться страшний унтер з обшмугляним парабелумом,— мчав униз ще швидше.

Біля дверей Гільдиної квартири він передихнув і натиснув на кнопку електричного дзвоника. Дзвінок зателесувався за дверима, однак Гільда чомусь не поспішала відчиняти. Фінк натиснув ще й ще. Вся квартира тепер аж лящала од несамовитого деренчання, але кроків за дверима не було чутно.

— Гільда! Гільдхен! — тихо покликав штурмбанфюрер.— Одчини, будь ласка. Мені на хвилиночку, Гільдхен!

Скрегочучи зубами, він терзав ненависну кнопку дзвінка; за дверима дзеленчало, тренькало, бренькало, дзвінок зойкав усіма своїми залізними голосами, і всі вони звучали розпачливо й безнадійно.

Гільда не одчиняла. Фінкові навіть здалося, що вона підкралася до дверей і стоїть за ними, принишкла, насторожена, чекаючи. В шпарину проникав до нього запах її парфумів, запах меду й сухих невідомих трав, і він загрюкав у двері кулаками.

— Гільдхен! — майже кричав штурмбанфюрер.— Дорога, та одчини ж нарешті! Мені негайно треба подзвонити по телефону! Чуєш? Справа невідкладної державної ваги! Гільдхен!

Вона віяла на нього крізь шпарину в дверях медвяними запахами свого теплого тіла і не рухалася з місця.

— Але ж, Гільдхен,— знову переходячи на шепіт і прислухаючись до того, що робиться вгорі, біля квартири Доріс і того божевільного унтера, почав благати штурмбанфюрер.— Невже ти мені не віриш, Гільдхен? Я мушу подзвонити. Негайно! Від цього залежить моє майбутнє. Моє і твоє. Ти чуєш? Гільдхен!

За дверима панував спокій. Штурмбанфюрер востаннє дирknув дзвінком, сплюнув і вилаявся.

— Повія! — адресуючись до зачинених дверей, просичав Рольф.— Справжнісінька повія, сакрамент!

Він вилетів з під'їзду, мерщій вскочив до свого «оппеля» — й натиснув на стартер.

Черговий кельнського управління гестапо, що переїхало з розбомбленого приміщення на околицю, кудись аж до Оссендорфа, вислухав Фінка, насилу стримуючи позіхи, на які його тягло чи то спросоння (штурмбанфюрер розбудив його), чи то від банальності того, про що йому торочив оцей здоровило-есесівець.

— Кажете, дезертир? — перепитав він.

— Так, Дельбрюк. Бензбергштрассе, 27. Унтер-офіцер, дезертирував з фронту, до того ж, як видно, не сам, бо зброї в нього повна квартира. Пістолет, чотири автомати, станковий кулемет,— брехав Фінк, щоб налякати гестапівця.

— Він вам показував цю зброю? — іронічно глянув на Фінка черговий.

— Послухайте,— скипів той,— ви що, мені не вірите?

— Та ні,— заспокоїв його гестапівець,— от тільки неясно мені одне.

— Що саме?

— Чи буде ждати унтер наших людей, поки вони приїдуть по нього?

— Ви дурень! Не розпатякуйте, а накажіть, щоб негайно поїхали й зцапали того голубчика, поки він теплий. Він там

зараз почне розціловуватися з своєю дружиною, якої не бачив три роки...

— А-а, тоді все зрозуміло,— починаючи про щось догадуватися, посміхнувся черговий.

Фінк почервонів. Цей сопляк ще буде з нього кепкувати!

— Я забув представитися,— бундючно сказав він,— штурмбанфюрер Фінк, начальник особливих робіт в області Рейнланд-Вестфалія. Честь маю.

— Ви штурмбанфюрер Фінк? — У гестапівця одразу розвіявся сон.— Прошу пробачення. Я зараз дам розпорядження. Через годину унтер буде тут. Якщо бажаєте, можете навіть почекати.

— Дякую. Я поспішаю. Подзвоню до вас згодом по телефону,— на ходу кинув Фінк, надягаючи рукавичку.

По дорозі до машини він вдоволено посміхався. Ще не забули! Ще пам'ятають, що він працював у Берліні, щодня бачився з Гейдріхом, тим самим Рейнгардтом Гейдріхом, якого всі оці пацюки боялися, мов вогню; знають, що він досить близько знайомий з рейхсфюрером СС Гіммлером, що йому тиснув руку сам фюрер. Мій боже, на яких запаморочливо високих вершинах життя може опинитися людина!

Фінк їхав у своєму куцому попелястому «оппелі» пустельною нічною дорогою й згадував минулі роки, що здавалися тепер йому привабливими й неправдоподібними, як казки братів Грімм.

З чого все почалося? Ага, згадав. Він і Альфред Науйокс, давши драла з нудних інститутських лекцій отут-таки, в Кельні, насмокталися в ресторані Гертвіга коньяку, змішаного з бенедиктином, потім підхопили двох дівчаток, поволокли їх у Дейц, і там, на самому березі Рейну, згвалтували. Хто ж міг знати, що то дочки якогось гамбурзького туза! Вони, бачите, приїхали подивитися на Кельнський собор і випадково потрапили в компанію веселих буршів. Так, немов цих дуреп хтось просив потрапляти в їхню компанію! Коротше кажучи, Рольфа й Альфреда, мов цуциків, схопила поліція; вони посиділи трохи в похмурій, мабуть, найстрашнішій у всьому світі кельнській тюрмі, потім їх судили, та ще судили двічі — раз у себе вдома, в Кельні, а вдруге — в Гамбурзі, щоб отой дурень, батечко двох лахудр, заспокоївся. Тому телепню навіть на думку не спадало, що він знеславив своїх дочок більше, ніж добрі бурші Фінк і Науйокс. Але діло вже було зроблено.

Коли через деякий час Гейдріха з гамбурзького відділу СС, де він посідав досить значне становище, було переведено до Східної Пруссії, з ним поїхали й новоспечені молодші чини СС Науйокс і Фінк. В Східній Пруссії Гейдріх відразу ж почав конфліктувати з гауляйтером Еріхом Кохом. Гауляйтер, старий пруссак, з свинячими очицями, бундючний і самовпевнений, не міг терпіти в себе під боком цього бандиткуватого молодика,

який не тільки шпигував за кожним його кроком і доносив у Берлін Гіммлеру, але — тільки подумати! — ще й почав волочитися за дружиною Коха.

Гейдріх не любив говорити про свої справи відверто. Він був занадто хитрий, занадто обережний, занадто бридливий щодо всілякого бруду, коли йшлося про казармене варнякання есесівських чинів, які полюбляли вихвалятися своїми «подвигами». Науйокс з приводу цього казав, що Гейдріха зіпсувала професорська родина, в якій він виховувався. Він називав свого шефа білоручкою й чистоплюєм. Це не заважало, однак, тому самому Науйоксу виконувати найбрудніші завдання «чистоплюя», висловлені шляхетним тоном, з безліччю перепрошень. Знав-бо: на випадок чого Гейдріх відірве йому голову без всяких перепрошень.

Фінка Гейдріх використовував для якихось таємних поїздок до родового маєтку гауляйтера Коха в Ріхау. Йшлося про листування державної ваги, як сказав Рольфові Гейдріх, про листи, в яких зацікавлені сам фюрер і Гіммлер. В той же час Фінк добре знав, що в листах, які він возив до Ріхау, зацікавлено всього лиш дві особи: сам Гейдріх та дружина свиномордого гауляйтера, пишнотіла, з біса апетитна блондинка.

Всі ці походеньки кінчилися тим, що Кох почав просити Берлін прибрати від нього Гейдріха. Пруссак був прямолінійний і дурний, як найостанніший телепень. Він гадав, що зробить Гейдріхові гірше, гадав, що той загримить з запаморочливої висоти свого становища, на яке зіп'явся, незважаючи на свій молокососний вік, вважав, що після цього Гейдріх вже більше не зможе звестися на ноги. І помилився. Гейдріх умів завчасно підстелити собі соломки туди, де мав упасти. В Берліні його вже ждав сам Гіммлер, щоб поставити на чолі наймогутнішої організації — гестапо.

Ідею про створення таємної політичної поліції — гестапо подав у тридцять третьому році прусському прем'єр-міністрові Герінгові якийсь Рудольф Дільс. Невдовзі Дільса було усунуто, і на чолі новоствореної організації став Гіммлер. Той відразу збагнув, що гестапо треба сполучити під однією опікою разом з СС, і почав шукати енергійну, підступну, брутальну людину для гестапо з тим, щоб самому обійняти верховну владу і над таємною поліцією, і над СС. Такою людиною і став для нього Гейдріх.

Кожен воєначальник, якщо тільки він хоче тривалий час втриматися на своєму посту, повинен скрізь возити з собою купу лакиз, що виспівуватимуть йому хвалу й перерізатимуть горлянки всім явним і потенціальним супротивникам. Затямивши собі цю вичитану в якійсь бульварній книжечці істину, Гейдріх прибув до Берліна на чолі загону солдатні, серед якої викрасовувалися й кельнські гвалтівники Фінк та Науйокс.

Вони обидва були в захопленні від свого шефа. Його довгаста, типово нордична голова була завжди сповнена планами. Для нього не існувало таємниць. Він бачив усе наскрізь. Він знав, хто чим дихає, кому чого хочеться, хто про що мріє. Про свої мрії він ніколи нікому не говорив. Не мав нічого для себе особисто. Все віддавав фюрерові й рейху.

Так, він відчув, що крупні риби — кельнські банкіри й прусські юнкери — бояться дрібноти, зібраної в штурмових загонах СА, очолюваних одним із соратників фюрера Ернстом Ремом, знав, що про усунення штурмових загонів від влади мріють Герінг, Гіммлер і Гесс, і тому почав діяти згідно з цими своїми відомостями.

З гестапо в канцелярію Герінга весь час надходили тривожні сигнали про неіснуючі заміри штурмовиків, Герінг відразу ж біг до Гітлера, переказував усе це фюрерові, той пінився, тупав ногами, кричав, що він зітре Рема в порошок, розжене СА, як щурів, поздирає з них коричневі сорочки, щоб вони не ганьбили чесної форми націонал-соціалізму. Було вирішено розпустити штурмові загони у відпустку, забравши в них заздалегідь зброю, а вже опісля Герінг і Гіммлер планували розправу з цими бунтівливими й непокірними представниками дрібної буржуазії, яка поки що вигукувала: «Євреїв на шибеницю, бюрократів під стінку!», а завтра, чого доброго, могла тягти слідом за бюрократами і власників рейнських заводів та прусських латифундій.

Двадцять восьмого червня тридцять четвертого року Гітлер виїхав у подорож по Німеччині. Він побував у Ессені на весіллі в гауляйтера Тербовена, а увечері двадцять дев'ятого прибув у Годесберг біля Бонна, де замешкав у готелі Дреєзн. Там його чекали Геббельс, шеф преси Отто Дітріх, командуючий СА Лютце і голова верховного партійного суду майор Бух. Геббельс і Дітріх мали звідомляти Німеччину про кожен крок її фюрера, Лютце повинен був забезпечити безпеку Гітлера. А присутність майора Буха вказувала на те, що там, де фюрер, там завжди справедливість і порядок.

Уночі з Берліна подзвонив Герінг і захриплим від хвилювання голосом повідомив Гітлера, що загони СА, які мали йти у відпустку, розібрали зброю і зайняли свої пости, певно, готуючись до державного перевороту. Фюрер негайно викликав Геббельса і Дітріха. Ті вдали, що нічого не знають, хоч у Берліні вже лежали пачки віддрукованого випуску «Фелькішер Беобахтер», у яких було розписано і так званий «путч Рема», тобто вигаданий державний переворот, який намагалися здійснити штурмовики, і навіть — о диво! — було повідомлено, кого розстріляно. Серед страчених зрадників фігурували прізвища Рема, політичного противника — генерала Шлейхера і навіть заступника Рема Едмунда Гейнеса, якого в цей час не було навіть у Німеччині, бо за тиждень до подій він поїхав на відпочинок

на острів Мадейру. Геббельс знав, що руки гестапо дотягнуться куди завгодно, тому Гейнес теж потрапив у мартиролог.

О другій годині ночі Гітлер літаком подався до Мюнхена. На аеродромі Шляйссгайм його зустрів керівник мюнхенського СА Шнайдгубер, щоб доповісти про те, що зброю зібрано і штурмовики готові йти у відпустку, але Гітлер зідрав з нього погони і наказав гауляйтерові Баварії Вагнерові арештувати «зрадника». Далі все пішло, як по писаному.

У Бад Вісзее, де Рем ждав Гітлера, замовивши найкращі мюнхенські наїдки й напитки, помаршировали есесівці на чолі з командиром «СС Лейбштандарт Адольф Гітлер» Зеппом Дітріхом. Рема підвели з постелі просто в піжамі, привезли в мюнхенську тюрму, всунули йому номер «Фелькішер Беобахтер», де було написано про його «путч» і про його смерть, і хотіли, щоб він покінчив самогубством. Але Рем був недогадливий, тому довелося послати в камеру двох есесівців, щоб вони пристрелили «найкращого друга фюрера».

А в цей час у Берліні, в резиденції Герінга, теж кипіла «робота». Розвалившись у вигідних фотелях, Герінг, Гіммлер і Гейдріх сиділи в кабінеті «товстого Германа»; Герінг і Гейдріх попивали коньяк, Гіммлер просто сидів і нудьгував, розглядаючи свої наманікюрені нігті. Щохвилини до кабінету есесівці втягали якихось перелякаиих, знетямлених людей, Гейдріх ставив у списку, що лежав на круглому полірованому столику, «птичку», а Герінг ревів: «Прибрати!» Гіммлер блискав своїми окулярами, кривив тонкі губи — і жертву волокли надвір, щоб укинути в машину, відвезти до кадетського корпусу в Гросс-Ліхтерфельді й там вирядити туди, де немає ні зітхань, ні печалей.

Фінк і Науйокс стали після тієї ночі штурмфюрерами.

Згодом були Австрія, Чехословаччина, Польща. Було багато роботи для тих, хто її прагнув. В тридцять восьмому році Фінкові з його друзями довелося добряче попрацювати в самому Берліні, коли Гейдріх наказав, щоб у столиці спалахнула водночас щонайменше тисяча єврейських погромів.

Повноваження були якнайширші. Наказано не стримуватися, забути про все. Повторювалися слова, промовлені десь Герінгом: «Ми варвари, і ми хочемо бути варварами. Це почесне звання». Фінк горів жадобою помсти. Тільки подумати! Якийсь єврей убив у Парижі секретаря німецького посольства фон Рата, вбив чистокровного арійця, вбив з-за рогу, підступно й боягузливо! І з цими євреями ще панькалися! Носилися з планом виселення всіх європейських євреїв на острів Мадагаскар, щоб вони там розкошували бананами та ананасами! Вірно зробив Гейдріх, коли викликав найдовіреніших своїх поплічників і доручив «відважно й по-рицарськи» розв'язати єврейське питання! Фінкові не треба було втовкмачувати, що то значить «по-рицарськи». Есесівський офіцерський чин, який він на той час

уже заробив, зобов'язував розуміти все сказане і не сказане. І він розумів і діяв.

У тридцять дев'ятому році Фінкові пощастило бути біля самого фюрера. Назавжди запам'ятав він той серпневий день у Оберзальцбергу, запам'ятав блиск генеральських мундирів, вигуки «Хайль!», шорсткий голос Гітлера.

У великій кімнаті, попід стінами, облямованими дубовими панелями, стояли есесівські офіцери, яких добирав сам Гіммлер для цього випадку. Стояли в чорних мундирах, у білих парадних поясах, скам'янілі й отетерілі від страху й урочистості. Трохи поперед Фінка стовбичив ад'ютант фюрера капітан Відеман, колишній командир роти, у якій Гітлер служив рядовим солдатом під час першої світової війни дев'ятсот чотирнадцятого року.

На стінах, вище панелей, темніли чорні прямокутники ведут німецьких міст — Мюнхена, Дрездена, Лейпціга. Посередині кімнати великий стіл, застелений білою скатертиною. На столі величезна ваза, схожа на балію, повна квітів. Великі чашки для чаю. Солоне печиво, фрукти. Фюрер не вживав м'яса, вся Німеччина знала це, всі повторювали його слова: «Слон не їсть м'яса, а серед тварин найдужчий. Я хочу бути слоном серед людей».

На чільному місці стояло крісло для фюрера. Велике, глибоке, з високими підлокітниками. Чорне дерево, інкрустоване слоновою кісткою. Оксамитова оббивка: на темно-червоному тлі золотий виноград.

Фюрер увійшов поперед великої групи генералів, серед яких був і обергруппенфюрер СС та генерал поліції, колишній злочинець, з ганьбою вигнаний з морського флоту, обер-лейтенант Рейнгардт Гейдріх. Спершу Гітлер сів у крісло, але як тільки почав говорити, підвівся і виголосив свою промову стоячи.

Він говорив про майбутню війну, про велике призначення рейху, про непереможність арійської раси.

«Нашою силою є наша швидкість і наша брутальність»,— заявив він. Він намалював похмуру картину становища, яке склалося в Європі без твердого керівництва. Європа задихалася без видатних людей. Вона ждала їх — і фюрер великодушно йшов назустріч її сподіванням. Він сказав тоді: «У Франції або Англії нема жодної видатної особи. По смерті Сталіна, що є тяжко хворою людиною, ми розіб'ємо Радянський Союз. І тоді настане період нашого панування над світом. По смерті Кемаля Туреччиною правлять кретини і ідіоти. Король румунський цілковито перебуває в полоні своїх сексуальних поваб. Король Бельгії і скандінавські королі — м'якотілі паяци, залежні від доброго травлення своїх народів...»

Після цих слів Фінк назавжди втратив повагу до всіх державних діячів світу, ясна річ, окрім фюрера і його міністрів.

Фюрер ще сказав того дня про напад на Польщу: «Накажу кільком групам у польських мундирах, щоб атакували Шльонськ або протекторат. Чи світ повірить тому, чи ні, мені однаково. Світ вірить тільки в успіх».

Тоді ж таки Гейдріх відкомандирував Фінка на схід в розпорядження якогось здоровила з СС, разом з яким вони мали доконати найделікатнішу акцію з усіх, що доводилося Фінкові виконувати досі.

Їм дали кілька есесманів, в одній з тюрем вони взяли десяток польських контрабандистів, нарядили їх в мундири польських жовнірів, завчасно прислані за розпорядженням самого начальника ОКВ генерала Кейтеля, самі теж вирядилися польськими офіцерами і в ніч проти першого вересня «захопили» німецьку радіостанцію в Глівіцах. Підведені до мікрофонів контрабандисти стали вигукувати польською мовою підбурливі гасла, спрямовані проти рейху, мешканці рейху, ясна річ, обурилися, уряд негайно вжив рішучих заходів. Так почалася війна, а в Фінка з'явився новий чин.

Гейдріх, який на той час об'єднав у своїх руках гестапо, службу безпеки СД і навіть кримінальну поліцію — крипо, залишався для Фінка взірцем у всьому, чи ж треба казати, як дорожив Рольф своїм становищем втаємниченої й довіреної людини обергруппенфюрера.

Пиха його мала ще збільшитися після того, як він одержав від Гейдріха нове, цього разу найтаємніше з усіх попередніх завдання.

Гейдріх викликав Фінка до себе в Далем, де в нього була розкішна вілла. Він був, як завжди, вишуканий, вичищений, продезинфікований, і Фінк навіть подумав, що в обергруппенфюрера навряд чи є піт під пахвами, як того вимагала расова теорія.

Наказ Гейдріха був короткий: негайно поїхати до Відня, відшукати там якогось доктора Гйотля і рівно за чотири тижні повернутися з найдокладнішою доповіддю на тему, що раптом зацікавила обергруппенфюрера. Тема ця була — виготовлення фальшивих грошей.

Гейдріх попередив, що, крім Фінка і доктора Гйотля, про це не повинна знати жодна людина на світі. Фінк зрозумів: доля подає йому до рук прекрасну нагоду висунутися ще більш по службі. Забувши, що Гейдріх над усе не любить пустопорожнього патякання, він все ж таки не міг стриматися й, посміхаючись, сказав:

— Герр обергруппенфюрер нікого кращого б не міг знайти для виколупування того доктора з Відня. У мене давні зв'язки з австрійськими вченими.

— Що ви маєте на увазі? — хмурячись, спитав Гейдріх.

— У тридцять восьмому році під час аншлюсу мені довелося арештувати якогось професора чи то навіть академіка Зі-

гмунда Фрейда. Казали, що він мав понад вісімдесят років, але старикан був ще досить дебелий. Згодом я довідався, що його знав увесь світ. Той дідуган висунув якусь там психічну теорію. Не пам'ятаю, як вона точно називалася. Про вплив статевої діяльності на життя людини і на життя цілих держав.

— Висуваючи цю теорію, Фрейд мав на увазі саме таких йолопів, як ви, Фінк,— беззлобно промовив Гейдріх.

— Дякую, герр обергруппенфюрер, за визнання моїх чоловічих здібностей! — проревів зраділий Фінк.— У мене таки дійсно статеві можливості невичерпні й спонукають мене до щораз нових вчинків на славу нашого рейху. А той Фрейд, мабуть, невдовзі кикнув. Його, здається, наші хлопці засунули до Дахау, а там вже ніяка психологія не могла порятувати старого єврея.

— Досить базікати, Фінк,— сердито промовив Гейдріх.

— Яволь, герр обергруппенфюрер! — гаркнув Фінк, намагаючись збагнути наміри свого шефа.

«Певно, це робиться для самого рейхсфюрера СС»,— подумав він, сидячи в шкіряному фотелі й попихкуючи дорогою сигарою, яку Гейдріх, за давньою звичкою, підсунув йому, тільки-но він увійшов до кімнати. Фінк знав, що Гіммлер, який походив чи то з бідної родини баварського вчителя, чи то з общипаних священиків, незважаючи на своє становище в третій імперії, весь час плекав думку розбагатіти. Він заздрив Герінгові, ненавидів таких ділків, як Крупп, з презирством ставився до спритних фінансистів типу Шахта. Його мрією було розбагатіти в якийсь казковий спосіб. Десятки есесівських команд, виконуючи особисте завдання Гіммлера, нишпорили по всій Німеччині, шукаючи скарби. У підвалах гестапо на Лейпцігерплатц було обладнано алхімічну лабораторію, і кілька шарлатанів уперто дошукувалися в ній таємниці «філософського каменя», з допомогою якого все можна було б перетворювати на золото. Гіммлер скуповував за шалені гроші уривки якихось підозрілих рукописів, власники яких присягалися, що це таємні рецепти візантійських мудреців, обізнаних з секретом «філософського каменя».

І тепер Фінк був певний, що Гейдріх хоче догодити рейхсфюрерові СС, давши йому до рук новий спосіб збагачення, замінити пошук «філософського каменя» продукуванням фальшивих грошей.

— Ми робитимемо радянські карбованці? — висловив несміливий здогад Фінк.

— Ви телепень, Фінк,— майже ласкаво промовив Гейдріх.— За шість років нашого знайомства ви так, мабуть, нічого й не навчилися, хіба що гвалтувати молоденьких дівчаток. Зараз я викладу вам невеличкий урок, після якого ви ліпше держатимете язик за зубами.

Фінк отетерів. Він знав, які «уроки» дає Гейдріх. Ждав, що влетять зараз до кімнати такі самі головорізи, як і він сам, схоплять його,— і поминай як звали! Та замість банди побийголів до кімнати нечутним кроком увійшов висохлий, начищений і наблищений не згірше за самого Гейдріха обер-лейтенант з петлицями відомства адмірала Канаріса, відсалютував рукою, клацнув закаблуками, вклонився, чого Фінк аж ніяк не сподівався від такого ферта, й приємним, тихим голосом доповів:

— Обер-лейтенант Карлсен до ваших послуг, герр обергруппенфюрер.

«Карлсен» — то було щось скандінавське. Фінк презирливо скривився. Він з погордою ставився до абверу, де, за його переконанням, зібралися якісь підозрілі людці, вороги фюрера. Власне, він знав, що саме так думає Гейдріх, і це надавало його зневазі до відомства адмірала Канаріса ще більшої сили.

Справді-бо: сам начальник абверу — грек, співробітники в нього — якась різноплемінна братія, якій зовсім не дорогі інтереси імперії і яка тільки й думає про те, як би зрадити, як би зробити щось корисне для своїх колишніх вітчизн. Взяти хоч би оцього прилизаного ферта. Певно, швед або датчанин, певно, знає всі мови на світі і готовий служити усім на світі, аби тільки добре заплатили. Що ж то він скаже?

— Поясніть, Карлсен, цьому панові,— мляво сказав Гейдріх,— поясніть йому значення валюти, в тому числі й нашої великонімецької рейхсмарки. Прошу.

Карлсен ще раз вклонився, показуючи свій соняшниково-жовтий проділ, заклав руки за спину й почав:

— Як відомо, завдяки нечуваним успіхам нашої економіки, загальновизнаний до цих пір обмінний еквівалент усіх цінностей — золото відживає свій вік. Відбувається пришвидшений процес демонетизації золота. Ми стоїмо перед проблемою цілковитого звільнення світу від безглуздої влади золота. Так вчить наш фюрер.

— Прекрасно, Карлсен,— муркнув Гейдріх.— Продовжуйте, прошу вас.

— На перших стадіях золото буде замінено валютами. Які ознаки валюти? Перше: стабільність. Друге: інтернаціональне визнання. Третє: властивість купувати всі пропоновані товари. Неважко переконатися, що з усіх існуючих зараз світових валют ці ознаки найяскравіше виражені у німецької рейхсмарки. Це істина, що не потребує доказів.

— Абсолютно вірно, Карлсен,— похвалив обер-лейтенанта Гейдріх.— Далі, що буде далі?

— Згодом, коли Великонімеччина запанує над усім світом, гроші відімруть взагалі, як і золото. На економічну арену вступлять господарські союзи, величезні клірингові системи, обмін товарів замінить усе.

— Отже, ми противники як золота, так і грошей в принципі? — поспитав Гейдріх.

— Так,— була відповідь.

— Але це не означає, що ми можемо допустити знецінення нашої рейхсмарки?

— Абсолютно не означає.

— І що ми можемо, наприклад, потурати різним фальшивомонетчикам?

— Ні в якому разі ми не можемо допускати злочинних дій проти нашої валютної системи. Це карається законом повсюди. Міжнародна конвенція по боротьбі з підробкою паперів, підписана більшістю держав світу, передбачає, що підробка грошових знаків кваліфікується як один з найтяжчих кримінальних злочинів.

— Вам зрозуміло, Фінк? — спитав Гейдріх.

Фінк нічогісінько не розумів. Чого хоче від нього обергруппенфюрер? Може, поїхати до Відня і викрити шайку фальшерів, на чолі якої стоїть отой доктор Гйотль? Але чому ж тоді Гейдріх поручив привезти Гйотля до нього та ще й з доповіддю? А може, під «доповіддю» він мав на увазі просто судовий протокол? Хіба хто-небудь збагне цього Гейдріха! Він ніколи не каже навпрямець, чого йому хочеться.

— Сподіваюся, що вам усе тепер ясно? — повторив Гейдріх і підвівся з свого крісла.

— Яволь! — підскочив і собі Фінк. (А що б же він мав ще казати!)

— Отже, їдьте до нашого веселого Відня і виконуйте завдання.

— Яволь!

— І не забувайте про все, що тут сказано.

— Яволь!

У Відні Фінк з'явився в колишній палац Ротшільда до начальника гестапо й СД бригаденфюрера СС Раша й передав йому наказ Гейдріха, сподіваючись, що бригаденфюрер скаже, що його хата скраю і що хай наказ виконує той, хто його отримав. Але навдивовижу сталося інакше. Раш мовчки натиснув на кнопку сигнального дзвінка і наказав шарфюрерові, що виник на порозі, мов дух з арабської казки:

— Покличте до мене оберштурмбанфюрера Гйотля.

Справа ставала щораз делікатнішою. Не треба було шукати таємничого доктора в місті з мільйонним населенням, мов голку в сіні. Не треба було викривати шайку фальшивомонетчиків, раз цей доктор Гйотль служив у СС та ще й мав чин вищий, ніж у Фінка, який дійшов ще тільки до штурмбанфюрера.

Доктор Гйотль сподобався Фінкові. Стрункий м'язистий мужчина, трохи вищий середнього зросту, з інтелігентним обличчям, на якому вирізнялися великий, ідеально рівний ніс і маленька, як у античного бога, верхня губа. Темне, як у самого

фюрера (адже той — також австрієць!) волосся, густі чорні брови, з-під яких лагідно позирають красиві допитливі очі. Голос у доктора стриманий, гармонійний, ласкавий.

«Та це ж справжній аристократ! — подумав про себе Фінк.— А я гадав, що зустріну якогось бандита».

Рольф уявлення не мав, що ховалося за лагідною спортивною зовнішністю й вишуканими манерами доктора Гйотля.

Його кар'єра почалася дивовижно. Молодий науковець Віденського університету Гйотль, вивчаючи історію європейських держав, зацікавився справою ЕКШ. ЕКШ — скорочена назва «Етелькозі Шеветсег» — таємна реакційна мілітаристська організація, що виникла в Угорщині в 1919 році для боротьби з революційним урядом Бела Куна. Після захоплення влади в країні капіталістами та поміщиками ЕКШ розпочала активну диверсійну діяльність проти своїх сусідів — Чехословаччини, Румунії та Болгарії,— ставлячи на меті повернути Угорщині території, втрачені внаслідок Тріанонського мирного договору. Для диверсій необхідні були гроші, і от керівники ЕКШ — адмірал Хорті, граф Телекі, земельний магнат князь Віндішгрец — організували виробництво фальшивих банкнотів. Фальшували румунські, чеські й французькі банкноти. Це була помилка, бо можна обдурювати один банк, але ввести в обману банки відразу трьох країн — це вже занадто. Рано чи пізно таємне мало стати явним, так воно й сталося. В 1936 в Будапешті відбувся скандальний процес, внаслідок якого князь Віндішгрец помандрував за грати, а вся Європа заговорила про угорських махінаторів.

На тему виробництва угорською ЕКШ фальшивих грошей Гйотль написав невеличке дослідження, перед тим вивчивши мало не напам'ять всі матеріали будапештського процесу. Чи не єдиним читачем цього «дослідження» був Гейдріх, який уже тоді переглядав записки університетів, полюючи на людей, які згодом мали поставити науку на службу СС і гестапо, винаходячи «душогубки», газ «циклон» і сумнозвісні газові камери. Шеф гестапо відразу ж зрозумів, що за птах той Гйотль, і до Відня полетів наказ запропонувати докторові службу в СС, мотивуючи це тим, що СС потребує людей освічених і мислячих. Гйотль не вагався жодної хвилини. Без жалю залишив він університет і помандрував до Чехословаччини, де під керівництвом Конрада Гейнлейна готував п'яту колону, що за рік відіграла таку значну роль в загарбанні Чехословаччини Гітлером. Через два роки він уже був оберштурмбанфюрером СС, знову був у рідному Відні, але мріяв тепер не про наукові подвиги, а про те, як краще опрацювати плани шпигунської мережі в Югославії за дорученням з Берліна.

І от тепер його кликав до себе сам Гейдріх, наказуючи привезти детальний план виробництва й розповсюдження фальшивих грошей.

— На жаль, деталей я не знаю,— сказав Гйотль Фінкові.— Мене цікавили тільки принципи.

— Принципи свої можете викинути собаці під хвіст,— сказав Фінк.— Обергруппенфюрера ніколи не обходили ніякі принципи. Він — людина дії. І нас, своїх підлеглих, привчив до дій.

— Тоді доведеться їхати до Будапешта,— запропонував Гйотль.

— Хоч на край світу! Аби тільки за місяць ми були в Берліні з тим, чого від нас вимагають. Готовий вас супроводжувати.

В Будапешті Фінк перепробував усі тамтешні вина й наїдки, поки доктор Гйотль нишпорив у пошуках таємниць фальшування банкнотів. Колишні ватажки ЕКШ догреблися тепер до найвищих постів у країні. Адмірал Хорті був регентом Угорщини, граф Телекі — прем'єром. Ні той, ні другий не став би навіть розмовляти з Гйотлем про якісь там фальшиві гроші. Оберштурмбанфюрер ніяково розводив руками: що вдієш, це не Австрія, не Чехословаччина, не Польща. Угорщина — незалежна країна, рівноправний член антикомінтернівського пакту. З нею заграє сам фюрер. Тут ніякими погрозами не візьмеш.

Фінк скреготав зубами. Він завжди був прибічником рішучих дій і вважав пістолет єдиним аргументом у всіх суперечках і непорозуміннях. Але не полізеш же з пістолетом до регента або прем'єр-міністра.

Нарешті Гйотлеві пощастило познайомитися з князем Віндішгрецом, який відбув своє покарання у в'язниці і тепер відгулював у вишуканих аристократичних товариствах втрачені марно роки. Тут знадобився аристократизм доктора Гйотля, його манери, його ввічливість, терпеливість і настирливість.

Фінк був навіть трохи розчарований: все обійшлося тихо, мирно, нікого не довелося з'їздити пістолетом по зубах, нікого не довелося стукнути. Доктор Гйотль добув усе необхідне тільки завдяки своїм дипломатичним здібностям. «От пролаза!» — майже з захопленням думав про нього Фінк.

З цього часу йому судилося працювати з доктором цілих два роки. Гейдріх наказав організувати виробництво (так, так, виробництво, а не якесь там жалюгідне фальшування!) справжніх англійських фунтів стерлінгів.

Знову на поверхню виплив обер-лейтенант Карлсен, якому Гейдріх звелів прочитати для Фінка та Гйотля коротеньку лекцію про фунти стерлінгів, і знову Фінк слухав тихий голос скандінавського вилупка, який бубонів:

— З тридцять дев'ятого року в Англії розпочато фідуціарну, тобто не забезпечену золотом емісію фунтів стерлінгів. Фунт стерлінгів перетворився на чисто паперову валюту, він перестав бути тінню великого імені — золота, як сказав один з економістів. В той же час фунт стерлінгів має поширення майже у всьому світі, не обмежуючись країною стерлінгової зони,

сягає нейтральних країн, залюбки приймається в сусідній з нами Швейцарії. Випуск паперових грошей в Англії зростає щороку, і було б нерозумно не скористатися нагодою і не влитися в цей океан паперових грошей з своїми грошима, тим самим роблячи неоціненну послугу великій справі, розпочатій нашим фюрером.

— А чому б нам не випускати американських доларів? — брякнув Фінк.— По-моєму, то гроші ще надійніші.

— Як повідомляється в офіціальному бюлетені казначейства США,— знову забубонів Карлсен,— долари, які перейшли через руки держав осі, не можуть використовуватися як засіб купівлі. Ми не можемо рискувати. У випадку з доларами ми завжди натикатимемося на надзвичайно пильний контроль. Отже, якщо долари — то тільки справжні.

Цей паскудний Карлсен знав усе на світі. Треба було погоджуватися з ним і починати мізкувати над фунтами стерлінгів.

Виявилося, що робота тільки розпочинається і що роботи — по саму зав'язку. Цей телепень Гйотль, незважаючи на його докторство, виявляється, не мав ніякого уявлення про те, з чого англійці роблять папір для своїх фунтів. Довелося діставати купу справжніх англійських банкнотів, возити їх по різних лабораторіях, ждати, поки ті вчені кендюхи винюхають все, що можна винюхати з заяложених папірців, поки вони посічуть їх на локшину, поварять у якихось розчинах, обдивляться, обрахують. Фінк терпляче ждав висновків лабораторних тхорів. Висновки були несподівані: англійці виробляли свої фунти стерлінгів з старовинних гатунків лляного полотна! Вони як почали виготовляти папір для грошей ще в часи, коли не застосовувалася целюлоза, так і не міняли технології. Певно, ці кляті консерватори не застосовували й машин при цьому, а виробляли папір ручним способом. У всякому разі, коли доктор Гйотль спробував папір машинної продукції, нічого не вийшло.

Фінк почав шукати спеціалістів. Перерив усі табори для полонених, а таки досяг свого. Незабаром Гйотль мав папір.

Решта була справою часу й деякого терпіння, а також бурхливої організаторської діяльності Рольфа Фінка.

Фунти почали друкувати, поставили на них необхідні підписи, номери. П'яти-, десяти-, двадцяти- і п'ятдесятифунтові банкноти, новенькі, аж рипіли, лежали купками на столі у Фінка, і він милувався ними, як дитина ялинковою іграшкою. Бо це ж таки був добрий шмат і його праці!

Та через тиждень прибіг Гйотль, перелякaний, блідий, нещасний: експерти виявили, що на фальшивих фунтах надто виразно віддруковано знаки. На справжніх фунтах внаслідок дії часу фарба проникла в саму середину паперу, й створювалося враження, ніби знаки на папері ледь розмазані.

— Що ж тепер буде? Що буде? — стогнав доктор.

— Що буде? — спокійно перепитав Фінк.— А нічого. Ми викличемо наших лабораторних тхорів і накажемо їм зробити так, щоб на наших фунтах фарба теж розмазалася.

— Я вже звелів це зробити, але ж обергруппенфюрер має ці фунти, що перед вами. Що скаже він? — бідкався Гйотль.

— Пояснимо йому. Я сьогодні ж піду на прийом і з'ясую,— заспокоїв його Фінк.

Тільки через місяць він довідався про причину неспокою оберштурмбанфюрера Гйотля.

Їх обох викликали в Далем до Гейдріха пізньої ночі. Наказано було прибути негайно.

Гейдріх був не сам. Біля столу, облизуючи сухі губи, стовбичив знову той самий Карлсен. Обергруппенфюрер не запросив есесівців сідати, не запропонував їм сигар, залишив їх обох біля порога, довго мовчав, кидаючи крижані погляди то на Фінка, то на Гйотля, потім уривчасто промовив:

— Карлсен, прошу!

Обер-лейтенант вихопив звідкись з-за спини газету, защелестів нею, розгорнув, сховав за вимазаними друкарською фарбою аркушами своє хортяче обличчя й пробубонів щось невідомою Фінкові мовою.

«Певно, щось скандінавське»,— подумав Фінк.

— Перекладіть,— звелів Гейдріх.

— Панове бачать в моїх руках британську фінансову газету «Файнешел ньюс». Тут написано: «За повідомленням агентства Рейтер, португальською поліцією в Ліссабоні виявлено спробу пустити в обіг велику кількість фальшивих англійських фунтів стерлінгів. Всі дані вказують на те, що гроші ці випродуковано в Німеччині, де поблизу міста Франкфурта-на-Майні збудовано спеціальну фабрику для цих цілей. На Тренділ-стріт [1] відмовилися прокоментувати ці відомості».

— А ми якраз хочемо прокоментувати ці відомості,— встряв Гейдріх.— Хто перший? Фінк!

— Я гадаю, все це брехня,— сказав Фінк.

— А ви, Гйотль? — повернувся Гейдріх до доктора.

Гйотль переминався з ноги на ногу, обличчя йому взялося плямами.

— Ну, чого ж ви мовчите? — гримнув Гейдріх.

— Я винен,— відрубав Гйотль.— Я хотів спробувати, перевірити... Мені не терпілося... Я розумію, що вчинив це в поспіху, необдумано... Зробив злочин...

— Ви пустили за кордон партію фунтів, які згодом виявилися недосконалими? — уточнив Гейдріх.

— Так. Саме так. Я казав про це панові Фінку.

— Обережно, пане оберштурмбанфюрер,— гукнув Фінк.— Щось я не чув від вас таких визнань. Ви чогось боялися тоді,

---

[1] Вулиця в Лондоні, де міститься британське казначейство.

але чого саме, я так і не довідався. Може, ви боялися нічної темряви або сірого вовчика. Хіба ж я знаю!

— Заткніть пельку, Фінк,— наказав Гейдріх.— Оберштурмбанфюрер Гйотль, ви усвідомлюєте всю злочинність вчиненого вами?

— Яволь!

— Я накажу вас судити. Накажу розстріляти просто без суду! Ви це знаєте?

— Яволь!

— Раз в іноземній пресі появилося таке повідомлення, ми не можемо не реагувати на нього. Тепер нам треба руйнувати поблизу Франкфурта якусь фабрику, заявивши, що то якраз те, про що писала англійська газета, а вас судити як головного винуватця. І майте на увазі: присуд буде нещадний.

— Але ж, герр обергруппенфюрер,— несміливо промовив Гйотль,— я хотів тільки перевірити, я хотів користі для нашої справи... І потім... Адже коли в двадцять сьомому році у Франкфурті виявлено групу фальшивомонетчиків, їх виправдали...

— Карлсен, поясніть,— звелів Гейдріх.

Той Карлсен і досі стояв тут. Він був готовий до всього. На все в нього були пояснення! От би кого з задоволенням поставив до стінки Фінк.

— В двадцять сьомому році,— забубонів Карлсен,— франкфуртською поліцією випадково було виявлено в торговій частині міста склад, де зберігалася велика кількість фальшивих радянських червінців. Судовий процес, що виник у зв'язку з цим, виявив, що в справі виробництва фальшивих радянських грошей замішані представники різних країн. Серед них були такі відомі люди, як керівник тресту «Роял Датч шелл» Генрі Детердінг, шведський промисловець Альфред Нобель, німецький генерал Макс Гофман і цілий ряд інших. В зв'язку з цим, а також у зв'язку з тим, що дана організація ставила своєю метою нанести шкоду спільному нашому ворогові — комуністичному Радянському Союзу, а також беручи до уваги, що гроші були тільки виготовлено, але ще не пущено в обіг, звинувачених було виправдано.

— Як бачите, Гйотль,— холодно сказав Гейдріх,— немає жодної підстави для того, щоб можна було виправдати вас. Шкодую, але це так.

Це було страшно. Страшно й безглуздо. Мати в руках готові гроші, зроблені з таким трудом, мати такі невичерпні можливості, що відкривалися б перед Фінком і Гйотлем, як тільки вони б почали розповсюджувати фунти стерлінгів,— і раптом таке.

— Ви, Фінк, можете йти,— звелів Гейдріх.— Ваше щастя, що ви нічого не знали. Хоча вам, як моєму представникові, треба було все знати і запобігти нерозумному вчинкові Гйотля.

Але ви не зуміли цього зробити. Тепер ідіть і назавжди забудьте про все, що ви знали з приводу всієї цієї акції.

— Яволь! — проревів Фінк, радіючи з того, що несе свою голову цілою з цього страшного лігва.

А Гйотль залишився. Що там було в нього з Гейдріхом, Фінк не знав. Лише згодом довідався, що Гйотля послали до Сербії чи то до Хорватії, в райони, що так і роїлися партизанами.

Невдовзі Фінк помандрував слідом за Гейдріхом до Праги. У Гейдріха була мрія стати міністром внутрішніх справ третьої імперії з тим, щоб згодом витіснити, можливо, навіть самого Гіммлера. Які в нього були наміри, цього ніхто не знав. Зате важко було відшукати запопадливішого вбивцю і виконавця найбожевільніших примх фюрера й Гіммлера, ніж Гейдріх. Не раз і не два Гейдріх натякав Гіммлерові, що на чолі міністерства внутрішніх справ потрібна тверда людина, а не такий слимак, як отой Фрік, але рейхсфюрер СС вдавав, що не розуміє натяків свого начальника гестапо й СД. Починати війну проти Фріка він боявся, знаючи, що за того горою стоїть Гітлер. Бо то ж Фрік у тридцять другому році допоміг Гітлерові, який до того не мав ніякого підданства і був небажаним іноземцем у Німеччині, то саме Фрік допоміг фюрерові оформити німецьке громадянство й тим самим зробив можливе просунення Гітлера до рейхстагу, а згодом на пост рейхсканцлера. Але якщо не було змоги усунути Фріка прямо, то були тисячі способів довести фюрерові, що Фрік — нероба, що він не витримує конкуренції з боку цілого ряду енергійних і відданих працівників, чільне місце серед яких посідав саме Гейдріх. Щоб дати йому змогу ще більше відзначитися на службі, Гіммлер допоміг Гейдріхові одержати посаду протектора Богемії й Моравії, створених на терені колишньої Чехословаччини, як звелів те зробити фюрер. Попередній протектор барон фон Нейрат не зміг впратися з бунтівливими чехами, там потрібна була твердіша рука.

Більшого катюги, ніж Гейдріх, для чеського народу важко було відшукати. Коли він дізнався, що німці кілька місяців не могли знайти таємних нафтосховищ під Прагою, бо чехи-робітники, незважаючи ні на які катування, не говорили, як пробратися до нафтосховищ, Гейдріх тільки посміхнувся. Коли він довідався, що студенти Карлового університету в Празі виступали проти третьої імперії, він наказав посадити всіх студентів разом з професорами в ешелон і відправити їх до найближчого німецького концтабору. Коли йому доповіли, що два концтабори, створені на території Чехії в Подебрадах і Мілановичах, переповнені, він наказав «розчистити» концтабори, відправивши кілька ешелонів ув'язнених до таборів знищення.

Невідомо, як далеко б зайшов у своїй «бурхливій діяльності» Гейдріх, якби 27 травня 1942 року два празькі студенти

Ян Кубіс і Йожеф Габчик не поклали край запопадливості претендента на пост міністра третьої імперії.

Фінк лишився живий того дня лише завдяки випадку. Він мав їхати в одному автомобілі з Гейдріхом з його підміського замку до Празького Граду, але в останню хвилину Гейдріх взяв з собою двох полковників СС, і Фінкові не лишилося місця.

Студенти мали меткі очі. Зустрівши машину Гейдріха біля Лібенської лікарні, вони спершу кинули в неї гранати, а коли автомобіль спинився, добили обергруппенфюрера і його попихачів автоматними чергами.

На місце вбитого Гейдріха в Берліні прийшов якийсь Кальтенбруннер. Розповідали, що він адвокат за професією, за національністю — австрієць, і Фінк вирішив, що це така собі канцелярська миша, в окулярах, з тихим, як у Карлсена, голосом, з несміливими манерами. А з такими людьми треба завжди бути брутальними і рішучими. Фінк вирішив діяти. Ще з Праги він написав Кальтенбруннерові листа, в якому докладно розповів про свою місію у Гейдріха, про доктора Гйотля, про фунти стерлінгів. Він домагався, щоб його викликали до Берліна і дозволили йому продовжити справу, для якої він стільки попрацював з небіжчиком обергруппенфюрером.

Справді, не минуло й тижня, як Фінка викликали до Берліна. Наказано було з'явитися негайно, літаком.

Кальтенбруннер сидів у тому самому кабінеті, в якому стільки років перед цим володарював Гейдріх. Але як усе змінилося в кабінеті! Зникло все: меблі, килими, ніжні пастелі на стінах, мініатюрний портрет фюрера на столі. Натомість появився величезний килим на підлозі, гігантський коричневий стіл, колосальний портрет Гітлера над головою в начальника гестапо, а сам начальник гестапо сидів у різьбленому дубовому кріслі, схожому на трон царя міфічних велетнів, довгопикий, булькатий, з величезним хижим носом, і держав на столі перед собою два здоровенні кулацюри, якими, так і здавалося, зараз почне лупцювати прибулого.

Фінк навіть не встиг подумати про те, куди подівся його вигаданий тихий чиновник в окулярах, не встиг, бо здивувався ще більше, побачивши біля столу Кальтенбруннера свого давнього знайомого обер-лейтенанта Карлсена. Той стояв так само поштиво, як і колись, такий самий акуратний і прилизаний, держав під пахвою якусь худеньку, як і сам, течку і шанобливо ждав, що скаже його новий повелитель.

— Так от,— хрипко промовив Кальтенбруннер, вислухавши Фінків рапорт.— Одержавши вашого наклепницького листа, я хотів був наказати вас повісити на першій же гілляці, але обер-лейтенант Карлсен вступився за вас, повідомивши, що у вас і до цього бували випадки завихрення в психіці. Тому я змінив своє рішення, хоч роблю це дуже рідко й неохоче. Хочу сказати вам таке. Якщо ще хоч одна людина почує від вас про те, що

буцімто покійний обергруппенфюрер Гейдріх чи там ще хто в Німеччині хотів зайнятися продукуванням фальшивих грошей, ви житимете після цього рівно півгодини і ні на секунду більше. Затямили собі?

У Фінка не було духу крикнути «яволь», і він тільки кивнув головою.

— Ви це вигадали,— вів далі Кальтенбруннер,— вигадали цей наклеп на гестапо, на імперію, на все святе для нас. Зрозуміло?

— Яволь,— промовив Фінк.

— Зважаючи на вашу розладнану психіку, я прийшов до висновку послати вас начальником концтабору на вашу батьківщину. Адже ви звідкись з Рейну, так?

— Так,— ствердив Фінк.

— Я сам стежитиму за вашою службою,— пообіцяв на прощання Кальтенбруннер, і Рольф зрозумів, що тепер йому немає вороття до Берліна й до влади, поки в оцьому кабінеті, за оцим столом засідає такий зарізяка.

І от вже два роки нидіє він тут на Рейні серед паршивих іноземців, серед цього бидла. І досі не без жалю згадував Рольф Фінк про те, яку прекрасну нагоду давала йому доля до рук, і скреготав зубами при згадці про Карлсена, що так обкрутив Кальтенбруннера і випхав його, Фінка, лютував на чехів, які вбили Рейнгардта Гейдріха і тим самим убили його, Рольфа-Марії Фінка, прекрасне майбутнє.

Десь о третій годині ночі Фінк дістався нарешті туди, куди їхав,— до одного з невеличких таборів, у якому жили підпорядковані йому іноземні робітники й військовополонені. Він викликав сонного начальника табору й коротко розпорядився:

— Негайно чотири чоловіки охорони й дюжину чехів! Ви теж підете зі мною.

— Але дюжини чехів ми, мабуть, не нашкребемо,— позіхаючи, сказав начальник табору, молодий есесівець, який уже знав, навіщо Фінкові чехи.

— Хто там у вас ще є?

— Одержали нову партію макаронників,— маючи на увазі італійців, відповів начальник,— є один англієць, страшенно запеклий тип.

— Давайте макаронників і англійця. Англійця й чехів — на кінець. Щоб подрижали як слід. Я їм покажу!

Він мав усі підстави бути задоволеним: крім чехів, йому до рук потрапить і англієць. Фунти стерлінгів. Володарюй, Британіє! Сини Альбіону... Хо! Він покаже їм усім!

ПЕРЕД БРАМОЮ СМЕРТІ

Самотність зіткана зі спогадів. Вона дратує, непокоїть. Людина плаває в споминах, як одинока риба в холодному морі. Спогади оточують її високим частоколом, міцним, як мури середньовічних замків. Є щось спільне між всевладною силою споминів і нічною темрявою. Людині важко зносити наодинці спомини й залишатися віч-на-віч з пітьмою.

Кліфтон Честер не становив якогось винятку з людського загалу. Він також страждав від самотності. В цю «ювілейну» для нього ніч йому хотілося з кимсь поговорити, перемовитися бодай словом, хотілося щось робити, кудись іти, бігти, втікати з табору, як пробував він уже втікати кілька разів. Однак його товариші спали, стомлені каторжною працею на укріпленнях, отже, співрозмовників у Кліфтона о цій пізній порі не було. Втікати з замкненого барака, пильнованого есесівцями, можна було хіба що божому духові, а не живій людині, яка має сто вісімдесят п'ять сантиметрів зросту і — навіть на німецьких жалюгідних харчах — добрих шістдесят кілограмів ваги. Серце у Кліфтона так щеміло, що він відчув: або щось зараз робитиме, або вмре на оцих темних паскудних нарах, умре в темряві, самотній і нещасний.

Честер засвітив недогарок свічки, підвівся, понишпорив у себе в узголов'ї, де були особисті «речі», намацав стару фанерну скриньку від сигар, поторохтів нею над вухом і, впевнившись, що там є кілька гудзиків, радо посміхнувся. Роботу знайдено. Але одразу ж Кліфтон згадав, що загубив голку. Чи то вона десь випала, чи дав комусь і забув узяти назад: у всякому разі, коли його перевели до цього табору й він почав переглядати своє майно (він любив особисті речі, бо вони нагадували, що він усе-таки людина, раз володіє якоюсь власністю), голки не було.

— Ніколи б не подумав, що така дурниця може засмутити дорослу людину,— пробурмотів Кліфтон і обережно поштовхав італійця Піппо Бенедетті. Не розплющуючи очей, той спитав:

— Якого диявола?

— Голки, в тебе немає голки?

— Спитай у чеха. Придумав теж, шукати голку серед ночі!

Він перекинувся на другий бік і захропів.

Англієць розбудив чеха Франтішека Сливку. Маленький русявий чех спав, зібгавшись бубликом, і дихав тихо, як дитина. Він був завжди ласкавий до товаришів і навіть зараз, розбуджений глупої ночі, приязно посміхнувся до Кліфтона і, дізнавшись, чого йому треба, одразу ж кинувся до свого речового мішка, щоб знайти там голку.

— Може, тобі треба щось зашити? — спитав він.— То я допоможу.

— Спи, спи,— заспокоїв його Честер,— просто на мене напало безсоння.

— Ти сподіваєшся відіспатися після війни? — ласкаво примружився Сливка.

— А ти сподіваєшся діждатися кінця війни? — здивовано позирнув на нього англієць.

— Неодмінно. І тобі теж бажаю. А тепер пробач: я буду спати.

Не одвертаючись від світла, він ліг, заплющив очі і задихав тихо-тихо. Усміх світився на його милому обличчі, і Честерові стало якось тепліше від тої посмішки.

«Які гарні люди є на світі»,— подумав він, орудуючи голкою.

Кліфтон пришивав гудзики до закаврашів френча. Гудзики ці давно вже повідлітали, і він не звертав на це ніякої уваги, а от сьогодні згадав про непорядок в мундирі й вирішив його усунути. Він пригадав історію гудзиків на закаврашах мундирів англійських солдатів. Історія була кумедна. Королева Вікторія, оглядаючи якось війська, звернула увагу на те, що майже у всіх «томмі» страшенно зашмаркані рукави. Коли вона спитала про причину такого неподобства в генерала, той відповів, що солдат — не панянка, носовиків не носить і, отже, витирає носа рукавом. Тоді королева розпорядилася видати солдатам носові хусточки, а на рукави нашивати по три гудзики на закаврашах. Згодом це перетворилося в традицію, як перетворювалося в традицію майже все в Англії. Що ж, Кліфтон Честер підтримає хоч цю маленьку вітчизняну традицію, коли у нього немає можливостей на щось більше.

Виявилося, однак, що пришити гудзика інколи важче, ніж збудувати Букінгемський палац. На дверях барака загриміли замки, до приміщення вскочили два есесівця й чимдуж загорлали:

— Вставати! Всім! Швидко!

Честер з жалем відклав голку. Зондерфюрер вигукнув номер, скомандував йти вперед. Честер здивувався: переводять до іншого табору? Але чому в такий час? І без речей. Може, якась термінова робота? Однак він недвозначно дав зрозуміти начальникові табору, що працювати відмовляється взагалі, бо згідно з конвенцією про військовополонених його не мають права примушувати працювати на військових об'єктах. Комендант ще погрожував Кліфтонові. Може, він зараз хоче здійснити свою погрозу? Але ж ведуть не його одного. Позаду вигукують нові номери, і ще кілька груп чалапає в темряві слідом за ним.

Солдат привів Кліфтона до барака, де мешкала варта. Електричне світло засліпило англійця, і він затулив очі рукою. Коли ж глянув, то побачив, що за нефарбованим дерев'яним столом, поруч з комендантом табору, сидить якийсь горбоносий есесівець, мабуть, офіцер. Комендант мовчав, мовчав і офіцер.

Кліфтон заклав руки за спину, відставив ліву ногу, ледь підняв голову і надав обличчю нудьгуючого виразу, немов на заняттях із стройової підготовки, від яких він не встиг відкупитися, давши сержантові шилінг.

— Стати струнко! — гаркнув офіцер.

Англієць навіть не ворухнувся. Краєчком ока він бачив, що комендант вдоволений з його поведінки. Мабуть, його тішило, що полонений виявляє прямі ознаки непослуху високому начальству. Сам раб по натурі, він радий був бачити безсилість того, перед ким гнув спину. Мить тому комендант сидів набурмосений, блідий, аж синій, чимсь знервований, а тепер, як здалося Кліфтонові, навіть посміхнувся і якось ніби подався до полоненого. Права комендантова рука, що лежала досі на білій стільниці нерухомо, враз пересунулася, і пальці затанцювали, вибиваючи щось на кшталт маршу.

Солдати ввели до барака ще чоловік з десять полонених. Кліфтон побачив серед них і своїх сусідів — італійця Бенедетті і чеха Сливку. Він підморгнув їм, і ті протовпилися до нього, щоб стати поряд.

Німці за столом знову грали в мовчанку. Офіцер, переконавшись, певно, що його накази не впливають на цих затурканих сонних людей, не робив більше спроби поставити полонених струнко і тільки перебігав по обличчях своїми колючими каламутними очима. Комендант сидів, закинувши ногу за ногу, і все тарабанив по столу пальцями. Він тарабанив і пильно дивився на Кліфтона Честера. Тоді Честер теж затримав на ньому свій погляд і раптом зауважив, що німець опустив очі на свою руку, яка витанцьовувала по столу, мов божевільна. Це була мить. Наступної миті комендант знову дивився просто в очі Честерові, немов закликав його вірити йому, просив ще раз поглянути на оту руку, яку тіпав і тіпав нервовий, невтишимий дрож.

Кліфтон подивився на руку. Середній комендантів палець викреслював на столі невідомі риски, а мізинець, підсумовуючи його марну роботу, ставив після рисок крапки. Риска. Пауза. Риска, риска, риска. Пауза. Знову риска і крапки. Дві крапки після риски. Дві крапки після риски на міжнародній абетці Морзе означали літеру «д». Одна риска — «т». Три риски — «о». Німець вистукував коротеньке німецьке слово «тод». Це слово знала вся Європа. Його не треба було перекладати на інші мови. Воно означало «смерть».

Комендант попереджував полонених. Щось зворухнулося в його темній душі, і він вирішив зробити їм хоч цю невеличку послугу. А може, то був машинальний жест професіонального вбивці? Може, його рука вистукувала слово «смерть», як рука закоханого виводить ім'я коханої?

Офіцер ще раз бликнув каламутними очима й повільно проказав:

— Усім чехам вийти вперед.

Кілька чоловік ступили на крок ближче до столу. Серед них був і Франтішек Сливка.

— У якій справі арештований? — звернувся до нього офіцер.

— У справі Гейдріха,— неголосно промовив чех.

— Що? Не чую! — крикнув есесівець.

— Прошу вас,— повторив Сливка голосніше,— у справі Гейдріха.

— Ти у справі Гейдріха? — підвівся з свого місця штурмбанфюрер Фінк (бо це таки був він).

Сливка мовчав. Він уже двічі повторив, скільки ж можна ще говорити про це? Не стане ж він розповідати цьому здоровилові, що захопили його цілком випадково. Він ішов тоді празькою вуличкою з такою ж самою течкою під пахвою, які були в Кубіса й Габчика. Тільки в них у портфелях була вибухівка, а в Сливки — ноти нової пісеньки. Він-бо вважав, що ніякий Гейдріх не заборонить чехам співати їхні пісні. Він ішов. Пролунав вибух. Почалася біганина. Його схопили. От і все.

Штурмбанфюрер Фінк дивився на Сливку, і його очі шаліли. Вони затягувалися плівкою і ставали схожими на скляні.

«Хіба додати, що я композитор і арештований помилково?» — подумав Франтішек, але одразу ж відмовився від такого наміру. Бо чому б це він мав так низько ставити свою музику — нижче пістолетів і пачки динаміту? Кожен воює, як уміє і чим уміє. Він музикант і готовий приймати муки за музику, хоч хай там що.

А скляні очі, що втупилися в маленького чеха, все більшали й більшали і, здавалося Франтішеку, заслоняли вже півсвіту. Той есесівець хоче злякати Сливку. А боже милий, хіба в ласкавій Франтішековій душі є місце для страху? Його ніколи там не було, немає і, мабуть, не буде. А скляні очі шукають це місце. Вони дивляться незрушно, дивляться довго, вони ще будуть дивитися цілу тисячу років, і по їх лискучих півкулях холодними тінями перебігатиме одне-однісіньке слово: смерть. Смерть, смерть, смерть...

А отой другий німець, що сидить за столом, недбало закинувши ногу на ногу, щось вистукує. Чи не можна перекласти це на мелодію, обгорнути сухий кістяк такту м'якою тканиною співучості, поєднати різку уривчастість ударів з ніжним малюнком ласкавої музикальності? Ні, не можна. Він, Франтішек Сливка, ніколи не писав музики про смерть і не напише. Він любив життя, кохання, зелені соковиті трави, ясні сонця квітів, милі дитячі посмішки і про них складав свої пісеньки. Його пісеньки співала колись уся Прага, то чи стане засмучувати він своє рідне золоте місто похмурими мелодіями плачу?

Нехай же скляніють очі, нехай собі вибивають сухі катівські пальці нервовий марш.

Сливка нічого не чув. Він умів одгороджуватися від світу непроникною стіною зосередженості, що була потрібна йому в

ті часи, коли він ще мав змогу писати музику. Це професіональне вміння властиве лише композиторам та письменникам, трохи рідше — вченим і художникам. Штурмбанфюрер Фінк ніколи не чув про існування подібного явища, тому його здивуванню й обуренню не було меж, коли він спостеріг, що маленький чех не те що не відповідає на його запитання, а навіть не слухає його.

— Зв'язати їх усіх — і в машину! — наказав він комендантові.

— А може, краще розпорядитися просто... солдатам... Щоб не возити кудись там за табір,— спробував відмовити його комендант.

— Виконуйте наказ! — обірвав його штурмбанфюрер.— Взяти двох вартових. Ви — зі мною! І ліхтарик. Ліхтарик неодмінно. Чи ви забули свої обов'язки?

— Я — ні,— мляво боронився комендант,— але, бачте...

— Наказуйте!

Слова наказу впали, мов холодне важке каміння. Солдати хапали очманілих людей, тягли їх надвір, у темряву, і там сповивали міцними вірьовками. Зв'язаних, немічних, їх кидали в кузов важкого «мерседеса», немов дерев'яні оцупки. Кліфтон Честер пробував боронитися від напасників, однак він був сам, а їх багато. Його зв'язали швидко, з професіональним умінням, і він опинився у кузові, як опинилися там і Сливка, і Піппо Бенедетті, і всі ті, кого вихопив з барака сліпий випадок.

Потім їх кудись везли. Бурчав мотор. Гуцикала машина. Стогнали й тихо лаялися люди. Десь був світанок, але він барився. Чорний ліс стояв на чатах і не впускав світлих світанкових хвиль у свої глибини. Це була найдовша ніч, яку будь-коли знали люди.

— Містер Сливка,— прохрипів Кліфтон,— нас розстріляють. Чуєте, містер Сливка?

— Я знав про це ще два роки тому,— просто відповів чех.

— А кінець війни?

— Він буде...

— Мовчіть, дияволи! — плаксивим голосом закричав італієць, але його ніхто не зрозумів, бо кричав він своєю рідною мовою.

Машина їхала недовго. Може, ще зовсім поряд табір? Але яке це мало значення!

Їх знову тягли по одному, як тягають з машин дошки або колоди. Два дужі есесівці, важко хекаючи, волокли зв'язаних бранців кудись убік і складали на вологу од роси траву долілиць. Коли кузов спорожнів, машина від'їхала трохи далі. Есесівці залишилися на дорозі. На варті.

А між тими, що лежали на землі, замаячили дві постаті. Кліфтон Честер трохи повернув голову й, скосивши очі, побачив тих двох. Вони були чорні, високі, страшні. Вгрузаючи важкими ногами в покошлані трави принишклої землі, головами своїми

вони сягали аж до самого неба, підпирали його похмуре склепіння, мов два примарні апокаліпсичні стовпи. Чорнота попливла перед очима Кліфтона Честера. Він наливався мороком, пітьма заповнювала його серце і вихлюпувалася крізь очі. Чорні стовпи хиталися, плавали в темряві. Ще мить — і вони поглинуть Кліфтона, розчавлять його, якщо він не знайде в собі сили поворухнутись або хоч подати голос. Честер застогнав. Він застогнав ледве чутно, крізь зціплені зуби, застогнав для себе, щоб відігнати видіння жахливих стовпів, які все хиталися й хиталися між землею й небом, лиховісні, загадкові й загрозливі.

Зблиск світла, короткий і гострий, як ніж, вивів англійця з стану напівпритомності. Він зрозумів, що живе, відчув на щоці вологість трави; солодкуватий запах мокрої землі проник у його ніздрі і знову викликав стогін. Але то вже був стогін надії, немов у моряка, що, знемагаючи, боровся з хвилями й раптом побачив світло маяка. Кліфтон вірив у світло. Він з дитинства любив маяки, що ними був унизаний острів його вітчизни, мов намистом. Маяки білі, веселі, закличні. Маяки червоні, тривожні, застерігаючі. Маяки жовті, що, мов маленькі сонця, просвічували найгустіші тумани. Маяки фіолетові, цяцьковані маяки, схожі на вогні різдвяної ялинки. Честер знав, що маякам треба вірити. Промінь світла серед темної ночі завжди віщував радість. Так учили його змалечку люди моря.

Але війна ламала всі уявлення про добро й зло, про радість і смуток, про надію й розпач. Вузенький промінчик світла віщували Кліфтонові Честеру не визволення, а смерть. То був останній зблиск життя з-поза похмурої брами смерті, і Кліфтон зрозумів це одразу ж після того, як почув постріл. Він побачив, як гострий промінь уперся в щось у землі,— і гук пістолетного пострілу розпанахав мертву тишу ночі. Промінь зник, щоб з'явитися через секунду вже ближче, і знову застиг нерухомо, наколовши щось на землі своїм жовтим жалом, а пістолетний рик увігнав гостре вістря в м'яке й беззахисне тіло й погасив промінь. Честер застогнав утретє. Його непокоїла й дивувала мовчанка товаришів. Навіть крикливий італієць Піппо Бенедетті лежав десь у пітьмі й мовчав. Чого вони ждуть, на що сподіваються? Невже не бачать, як наближається до них смерть? Он знову блиснув ліхтарик у руці коменданта, знову нахилився над розпростертим зв'язаним тілом чергової жертви штурмбанфюрер і спокійно розрядив свій пістолет у потилицю лежачого. Один присвічує, другий стріляє в жовту пляму, що лягає на потилицю в'язня. Це вже третій. А їх тут, здається, дванадцять. Кліфтон лежить десятим. А може, восьмим? Може, навіть п'ятим? І ось зараз ліхтарик вихопить з темряви його суху русяву потилицю і штурмбанфюрер вгатить у неї свій заряд! Чого ж вони мовчать? Хіба вже всі мертві? Тоді ось зараз помре й він. Помре, так і не розповівши нікому, як помирали британські моряки в холодних морях Півночі. Помре, так і не дізнавшись,

чи послав тоді капітан Норман Роупер другу телеграму до Адміралтейства. Та яке йому тепер до цього діло! Він маленька людина, сержант королівських військово-морських сил, у нього в Четемі залишилася кохана дівчина, висока білява дівчина з яскравими губами. Його батько втонув у морі, як тонуть тисячі англійських моряків, і мати благала сина не йти на море, залишатися все життя на землі. Він мусить повернутися до своєї матері, до своєї дівчини, на свій острів, унизаний маяками, білими, червоними, жовтими, фіолетовими маяками, що сяють, наче вогні на різдвяній ялинці.

Кліфтон звивався на землі. Він хотів розірвати на собі міцні вірьовки, хотів одповзти якнайдалі від страхітливого місця, хотів угрузнути в землю, сховатися в траві. Він боровся з путами мовчки, зціпивши зуби, та коли бліда пляма електричного ліхтарика опинилася поряд з ним і пожадливо занишпорила по землі, вишукуючи чиюсь потилицю, Честер не витримав і закричав. Він заплющив очі, притисся щосили до землі й кинув у причаєний простір свій крик, як кидають пляшку з потопаючого корабля. Він нікого не кликав, не благав, не просив нічиєї допомоги. Тільки хотів дати знати світові, що ще живий, що не вмер і не хоче вмирати.

Два постріли пролунали майже водночас. Глухі, короткі постріли, наче хтось стукав молотком по дерев'яній дошці. Слідом за ними диркнула коротка автоматна черга. Біля Кліфтонового обличчя брязнув на землю електричний ліхтарик. Він упав на траву й спокійно дивився своїм оком на небо. Золотистий димок роївся над єдиним оком ліхтарика. Тоненький стовпчик золотистого пилку. Стовпчик не здригнувся від гупання чиїхось важких ніг, що квапливо хилили й толочили траву, несучи роздільне володарювання одних, і починалося володарювання інших людей, які прийшли з глибин лісу і били з автоматів сюди, щоб відігнати чорні постаті катів, і в бік шосе, звідки мляво відстрілювалися есесівці.

Стрілянина тривала довго. Ліхтарик весь час лежав у траві, притиснутий до вологої землі стовпчиком золотистого димку, а Кліфтон Честер дивився на той стовпчик і теж лежав у цілковитому безрусі й ждав, що ж принесуть йому звуки, породжені ніччю.

Нарешті холодний клекіт зброї урвався. Нові люди вийшли з лісу на галяву. Їхні тихі голоси були прекрасні. Якесь запитання пролунало в пітьмі. Сливка заворушився поруч з англійцем при звуках співучої мови того, що спитав, але нічого не встиг відповісти, тільки застогнав.

— Чи є тут хто живий? — повторили запитання англійською мовою, спитали десь зовсім поряд, і Кліфтон, не спускаючи погляду з стовпчика золотого пилку, закричав, заплакав, засміявся:

— Є, є, є!

МЕРТВИЙ ХАПАЄ ЖИВОГО

У монотонному гомоні старих паркових дерев учувалася пересторога. Шумкі дерева вихльоскували голим віттям над головою в майора Роупера, нагадуючи йому згрізна про шалені вітри, що розгулювали тепер над морями і лише краєм зачіпали цей маленький острівець на Темзі, старезний парк і двоповерхову віллу посеред нього. Норман Роупер мерзлякувато зіщулився. Він подумав про те, що, можливо, незабаром доведеться пливти аж до Африки, звідки готувалося вторгнення в Європу, пливти по розбурханому весняному океану, рискуючи бути потопленим німецькою торпедою або ж налетіти на німецьку міну. Ах, ці руські! Відтягли б вони ще на себе й німецькі підводні човни, як відвернули вже всі сухопутні й повітряні сили, розгромивши на Волзі армію Паулюса. Тоді можна було б спокійно комбінувати свої військові дії, не рискуючи надаремно життям.

Роупер звернув з доріжки і попростував до вілли, не обминаючи кущів, топчучи торішню пожовклу траву на газонах.

У його кабінеті на першому поверсі горів камін. Не горів, а жеврів, але й то була розкіш, якщо взяти до уваги кризу з паливом і врахувати ту обставину, що король одержував по картках для опалення Букінгемського палацу стільки ж вугілля й дров, як і він, майор Інтелліджене Сервіс Норман Роупер.

Скинувши в передпокої плащ і картуз з морською кокардою, майор пройшов до кабінету, підсунув до каміна крісло, зручно вмостився в ньому й простягнув до вогню великі, почервонілі від холоду руки.

Роупер являв собою тип англійця, якого ми звикли бачити на популярних ілюстраціях до кримінальних повістей Агати Крісті: високий, щелепастий, з упертим ротом і густими короткими бровами. Від безсонних ночей у майора в куточках очей залягла синява, сиза тінь лежала і в двох глибоких зморшках, що йшли від носа й охоплювали, мов ніжки кронциркуля, рот. Кінчик довгого хрящуватого носа якось утомлено звисав над чорними проваллями великих ніздрів, і від цього майор здавався старішим за свої сорок два роки.

Але сорок два роки — то сорок два роки. До останньої хвилини він оддавав їх на службу Британії, а Британія відплатила йому майорськими погонами, та й то дала їх лише після тієї клятої операції у Арктиці. Коли в сороковому році капітан Роупер впіймав німецького шпигуна, який стежив за британською військовою комісією, що перевіряла французькі порти, йому навіть не подякували. А шпигун був нахабний і самовпевнений. Він причепився до комісії вже на лондонському вокзалі Вікторія, разом з нею переплив Канал і навіть зумів пообідати за одним столиком в ресторані Шербура. І за такого птаха — нічого! Щоправда, тоді Роупер майже нічим не рискував. Просто

виконував роль детектива. Не те що в океані, де «Тірпіц» міг вліпити стокілограмовий снаряд просто в його каюту.

І от після всього цього він — лише майор. А той сопляк Мартін — підполковник. Усі знають, що він купив свої дві бронзові корони на погони за гроші, але всі удають, що це їм невідомо, а Мартін ще й гне кирпу, робить з себе начальника.

Щелепи на блідому обличчі Роупера заходили ходором. Він був злий зараз на весь світ, на самого себе, на життя й на долю. Чому одним випадають патріотизм, гарячі почуття, а другим — гроші, чини й заслуги? Чому одні мусять вмирати, мерзнути, гибіти в морі, розбиватися в літаках, а інші — сидіти біля камінів, курити дорогі сигари, попивати цейлонський чай і розсилати в усі боки інструкції про те, як краще вмирати? Щоправда, він теж був одного разу винуватцем багатьох смертей. Двадцять два транспорти загинули тоді в Північному океані. Він сам послав їх у те пекло, знаючи, що вороття звідти немає. Але його переконали, що краще хай загинуть ці транспорти, ніж першокласні військові кораблі. Адміралтейству потрібна була зачіпка, щоб вернути ескадру. Він дав таку зачіпку. Він виконав свій обов'язок перед Англією — і хай хто-небудь скаже, що це було не так.

Кожен, у кого є хоч краплина здорового глузду, зрозуміє, що рискувати дорогим заради не дуже дорогого ніколи не варто. Військова ескадра, яку міг тоді розгромити «Тірпіц», ясна річ, була в десятки й сотні разів дорожча за старі транспорти, вантажені свинячою тушонкою і мазутом. Адміралтейство прийняло тоді вірне рішення, завернувши ескадру, а він, майор Роупер, до кінця виконав свій військовий обов'язок, допомагаючи Адміралтейству в тій відповідальній операції. Моралісти спробують засуджувати його вчинок. Репетуватимуть про відсутність етики, гуманності, приписуватимуть йому всі смертні гріхи: мовляв, як він міг покинути в чужому холодному океані своїх співвітчизників, як міг спокійно пливти додому, знаючи, що позаду вмирають британці? Що ж, на війні як на війні. На війні є тільки наказ і його виконання або ж невиконання. Морально чинить той, хто виконує свій обов'язок. Запорука моральності полягає в тому, чи вважає людина, коли вона діє так, а не інакше, що вона тим самим виконує свій обов'язок. Первородна помилка туполобих догматиків — шукати зміст або мету обов'язку поза самим обов'язком. Ще філософ Кант вважав єдиним критерієм моральності категоричний імператив. Моральний той, хто підкоряється обов'язку, хто виконує наказ.

Задзвонив телефон, порушуючи плин виправдувальних думок Роупера. Майор узяв трубку, трохи помовчав з властивою людям його професії підозрілістю, потім неголосно промовив: «Вас слухають». Хто слухає, охоче а чи ні, як слухає — уважно чи просто підкоряючись настирливому дзвінкові,— на жодне з

цих питань не можна було відшукати відповіді в байдужому, безбарвному: «Вас слухають».

Говорив підполковник Мартін, безпосередній начальник майора Роупера. Його не збентежило холодне «Вас слухають», він не став, як завжди, принидитися і показувати свою службову вищість,— навпаки, Мартін був ввічливий і люб'язний, як ніколи перше.

— Роупер,— гукав Мартін у трубку, примушуючи майора кривитися від його різкого голосу,— Роупер, у мене сьогодні вільний вечір. Чи не хотіли б ви скласти мені компанію в Чарлтон Джуніор Клабі?

— Якщо ви цього хочете,— почав був Роупер, але Мартін, невпізнанно привітний, позбавлений своєї повсякчасної спесивості Мартін, не дав йому доказати і закричав ще пронизливіше, ще безшабашніше:

— Облиште, Роупер! Вільний вечір— це вільний вечір. Ми можемо обійтися без своїх чинів, забути про війну, викинути з голови свою нудну роботу і перетворитися нарешті на нормальних людей, на джентльменів. Згода? Відповідайте!

— Якщо ви бажаете...

— Ви невиправний, Роупер! І все ж таки я вас жду. Посилаю за вами катер. На набережній чекає вас моя машина. Півгодини на переодягання вам вистачить?

Роупер поклав трубку, скривився. Цей вискочень Мартін вважає роботу розвідників нудною. Певно, він вважає її ще й брудною для своїх аристократичних руценят. Хоча, якщо сказати правду, то і в його аристократизм Роупер не дуже-то вірив. Бо що може бути аристократичне в такому плебейському прізвищі, як Мартін? Мартінів у Англії стільки ж, як Іванових у Росії, Мюллерів у Німеччині або Ковальських у Польщі.

І він ще насмілюється з таким презирством говорити про їхню роботу, про роботу розвідників, британських розвідників, вух і очей Британії! Адже жодна з людських інституцій не може похвалитися стількома співробітниками, для яких провідною зіркою були найсвятіші ідеали, домінантою існування яких були патріотизм і постійна готовність до самопожертви, до безіменних подвигів. Взяти хоча б його, Нормана Роупера. Ірраціональні комплекси, незаспокоєні інстинкти, жадоба пригод і грошей, так часто й несправедливо приписувані розвідникам,— все це йому було невластиве і чуже. Почуття патріотизму — ось чим він керувався повсякчас і повсюдно. Бо він солдат і британець перш за все, хоч що б там думали про нього сумнівні аристократи типу Мартіна.

Однак Мартін був того вечора такий чарівливий, що навіть Роупер полагіднішав і сидів за столиком у Чарлтон Джуніор Клабі навпроти свого шефа зовсім не таким, як годину тому у себе в кабінеті. Тепер це був просто ввічливий джентльмен у чорній парі, тепер він посьорбував з бокала іспанський херес,

стримано посміхався на дотепи зодягнутого у фрак Мартіна, червонів, коли той посилав компліменти на його адресу, пробував навіть заперечувати, коли Мартін, захопившись, став розписувати достоїнства Роупера.

— Друже Роупер,— казав Мартін,— я завжди помічав, що ви ставитеся до мене трохи насторожено, навіть з недовірою. І я завжди шукав нагоди, щоб довести вам, що ви помиляєтесь, бо я люблю вас, як брата, і ціную ваші здібності, ставлю їх, коли хочете, вище за свої власні, хоча про мене досить-таки непоганої думки в тих колах, які ми обидва з вами поважаємо. Ви можете й тепер витлумачити мої слова дією хересу або ще чого-небудь міцнішого, але вже завтра вранці я, сподіваюся, зможу вам довести, що слова мої — не пустий звук.

Мартін говорив і говорив. Роупер, який ніколи не любив базік, сьогодні терпляче вислухував усі освідчення Мартіна в повазі й любові, бо підсвідомо відчував у всьому цьому щось нове, якусь зміну в своїй військовій долі. А він нічого нині так не прагнув, як змін! Хай навіть Африка. Хай робота серед єгиптян або суданців, хай риск, відчайдушні акції, небачена сміливість під самим носом у ворога, аби лиш довести, що він насамперед солдат, що тоді, в Північному океані, він діяв чесно, виконував наказ.

Прощаючись, Мартін загадково посміхнувся і сказав Роуперові:

— Завтра вранці я подзвоню вам. Передбачається невелична прогулянка. Моя машина чекатиме на вас там, де й сьогодні.

Коли наступного ранку Роупер зійшов з катера і, затуляючись коміром шинелі від бризок холодного дощу, наблизився до чорної закритої машини, дверцята відчинив йому не підполковників шофер, а сам Мартін.

— Сьогодні я перетворююся на вашого особистого шофера, Роупер,— посміхаючись, сказав підполковник.— Як спалося?

— Добре,— буркнув Роупер, подив якого щохвилини більшав.

— Що снилося?

— Уявіть собі: собака!

— Вельми цікаво.

— Мій повсякчасний сон! Як тільки почалася війна, почався й цей сон. Щоночі сниться, ніби величезний рудий собацюга перегризає мені горло. Це так неприємно і...

— І страшно...

— Так, і страшно... Як тільки я побачу його вві сні, відразу прокидаюся, щоб не дати йому змоги вчепитися мені в горло.

— Що ж,— засміявся Мартін,— ви дієте, як справжній розвідник. На Сході є така приказка: «Перш ніж твій ворог перегризе тобі горлянку, перегризи ти йому». Щось на кшталт цього.

— Цей сон — символічний,— похмуро промовив Роупер.— Очевидно, собака — це фашизм.

— Ніколи не помічав у вас прагнення до символіки, Роупер,— вміло маневруючи між потоками машин, сказав Мартін.— Мені завжди здавалося, що для вас більше характерна, так би мовити, прямолінійність. Щось на кшталт цього.

— Гадаю, що ви можете дозволити своєму підлеглому не бути дуже прямолінійним хоча б уві сні,— вперше посміхнувся Роупер.

— В ці тяжкі часи навіть наші сни належать королю й Британії,— голос Мартіна був надзвичайно урочистий.

— Що ви хочете цим сказати? — насторожився Роупер.

— Я хочу сказати, що іноді корисно буває з'єднати рішучість і прямолінійність з хитрістю, яка межує з символікою, коли хочете.

— Це надто заплутано й туманно висловлено, щоб його можна було перекласти на мову наказу.

— На жаль, я не можу говорити ясніше, бо й сам перебуваю коло дозволеної межі символічності й туманності. За півгодини ви дізнаєтеся про більше, а я так і не знатиму нічого, окрім цього загального постулату, яким вас тільки що почастували.

— Куди ми їдемо? — лише тепер поцікавився Роупер.

— Раз ми вже біля мети, то я відкрию вам цю таємницю: ми прямуємо в Чекерс. Там вас ждуть.

— Мене?

— Так. Я тільки ваш шофер. Не більше. Можете уявити, яка ви ДП [1], якщо у вас шофер — підполковник.

— Я ніколи не прагнув бути важливою персоною,— не відгукуючись на жарт Мартіна, бовкнув Роупер.

— Але чому? Ді Пі — це звучить зовсім непогано!

— Становище завжди зобов'язує. У важливих персон завжди багато турбот. А коли в людини надто багато турбот, вона починає метушитися, і тоді мимоволі всі втрачають до неї повагу.

— Тобто, важлива персона перестає бути важливою.

— Рано чи пізно це завжди настає.

— Ви ж надаєте перевагу людям одної ідеї, одної справи?

— Хоча б.

— Тоді я радий, що вибрав саме вас, Роупер.

— Вибрали? То це ви?

— Так, так, право вибору поки що надається мені і тільки мені, коли йдеться про моїх підлеглих.

— Але навіщо? Куди?

— Зараз дізнаєтеся.

Машина зупинилася навпроти хвіртки, що вела в невеличкий садочок, який оточував одну з вілл Чекерса. Крізь голе віття дерев можна було досить виразно роздивитися двоповерховий

---

[1] Д П — англійське DP(distinguished person) — важлива персона.

цегляний будиночок, звичайний собі будиночок, яких у Англії тисячі.

— Ідіть, Роупер,— м'яко сказав Мартін.— Ідіть, я приїду за вами, як тільки ви звільнитеся. Тут моя влада над вами кінчається. Боюсь, що назавжди кінчається. І не тільки влада, але й усі мої переваги. Хай береже вас бог, Роупер.

Це було вже зовсім нове в поведінці Мартіна. Роупер, стурбований, підійшов до хвіртки. Спробував відчинити її, вона виявилася замкненою. В саду і коло вілли — ніде жодної живої душі. У Роупера від хвилювання спітніли долоні. Він став догадуватися, що Мартін привіз його сюди з якимсь таємничим наміром, і ось тут зараз вирішиться його, Нормана Роупера, доля... Чому тут? Чому не в звичній службовій обстановці, не в кабінетах їхнього управління, серед відомих йому по службі людей?

Сковзнувши поглядом по оббитій дощами хвіртці, Роупер побачив кнопку дзвоника і натиснув її своїм кістлявим пальцем. Дзвінок не розбудив тиші, що мирно дрімала поміж мокрих дерев. Доріжки в саду були й далі порожніми. Жодна тінь не промайнула в вікнах вілли. Роупер хотів був подзвонити ще раз, як раптом запримітив, що по бічній алеї поспішає до хвіртки кривий інвалід, старий ветеран, певно, ще вікторіанської епохи, своєрідний музейний експонат, з тою тільки різницею, що зодягнений був не в старомодний мундир, а в американський непромокальний плащ.

Інвалід мовчки відчинив хвіртку і провів майора через сад. Коло під'їзду він, не кажучи й слова, показав Роуперу, куди слід іти, і зник.

Роупер увійшов до темнуватого передпокою, скинув шинелю, картуза, пригладив волосся і нерішуче постукав у важкі двері, що вели в глибину вілли. Жодного відголосу. Він натиснув на двері — вони легко відчинилися. Ступив через поріг і опинився в довгастім холі, стіни якого були завішані картинами старих майстрів. Мабуть, у Мартіна все ж таки були якісь зв'язки з аристократами, раз привіз він його, Роупера, в такий воістину аристократичний особняк, де картин — мов у старому родовому замку.

Але — хай йому чорт! — яке відношення до всього цього: до аристократії, до розкішних особняків і коштовних картин — має він, Норман Роупер? З якої речі Мартін вирішив увести його в коло своїх знайомих та ще таким таємниче-загадковим робом?

В дверях навпроти гойднулася важка портьєра, і з-за неї показався високий товстий чоловік, з моложавим і рум'яним, мов у горців, обличчям і сивим ріденьким волоссям на масивному черепі. Чоловік був одягнений в польову форму британської королівської гвардії. На лівому рукаві його мундира було нашите зображення ока — символ невсипущої пильності, кручений

зелений шнур аксельбанта, вив'юнившись з-під погона, зустрічався коло кишені френча з цілою низкою різнокаліберних брелоків — досить кумедної прикраси як для військового мундира. Та, поглянувши на погони господаря і побачивши на них полковницькі відзнаки, Роупер не став навіть у думці обурюватися безглуздістю брелоків, а квапливо стукнув закаблуками і поштиво виструнчився перед старшим за чином.

— Радий з вами познайомитися,— швидко підходячи до Роупера, густим басом промовив полковник.— Віскі?

Була десята ранку, час, коли жоден англієць віскі не бере в рот. Але Роупер не наважився відмовитися.

Полковник жестом запросив майора йти за ним, наблизився до невисокого столика, відсунув крісло, сів у нього, показавши Роуперу на крісло навпроти, підсунув до себе високу пляшку, склянку, налив у неї прозорої рідини, додав з сифона, що стояв тут-таки, содової, і подав пляшку майорові. Роупер квапливо проробив те саме, що й полковник.

— За короля,— сказав полковник.

— За короля,— як луна, повторив майор.

— Курите? — спитав полковник, дістаючи з шкіряної шкатулки, що лежала на столі, опецькувату гавану, і знову замикаючи шкатулку маленьким ключиком, який висів у нього між брелоками.

— Сигарети,— сказав Роупер, збагнувши, що претендувати на регалію після того, як у тебе перед носом замкнули шкатулку, було б принизливо.

— У вашому віці я теж надавав перевагу сигаретам,— прокректав полковник.

До кімнати вбіг чорний пудель. Він сів неподалік від полковника і вичікувально подивився на нього. Полковник підвівся, взяв з другого, зовсім малесенького столика, в другому кінці холу, тарілочку з їжею і поставив її перед пуделем.

«Я попав у вишукане товариство,— в думці поглузував над собою Роупер,— картини, сигари, собаки...»

— Собака завжди повинен отримувати харч з рук свого господаря. Адже так? — звернувся полковник до Роупера.

Майор поштиво нахилив голову, згоджуючись з словами полковника.

— Мені вас добре відрекомендували, містер Роупер,— помовчавши трохи, промовив полковник.

— Радий чути це, сер.

— Рекомендували як прекрасного, винахідливого розвідника і відданого британця.

Рекомендувати Роупера міг, ясна річ, тільки Мартін.

— Я завжди готовий довести це, сер,— відповів Роупер полковникові.

— Дякую. Мені сказали, що ви добре знаєте німецьку мову?

— Так, сер.

— А також французьку?
— Так, сер.
— Італійську теж?
— Так, сер.
— Навіщо одній людині так багато мов? — засміявся полковник.
— Я досить ретельно й дбайливо готувався до професії розвідника.
— Мені подобаються такі люди,— пробурмотів полковник.
— Дякую, сер.
— Я хотів би дати вам одне маленьке доручення.
— З радістю виконаю його, сер.
— Хай вас не бентежить моя... е-е-е... форма...
— Підполковник Мартін попередив мене, щоб я нічому не дивувався, сер.
— Це чудово: нічому не дивуватися! Ще старий Горацій казав про це. Ви не здивуєтеся, якщо я скажу, що саме вами зацікавилася одна важлива особа?
— Ді Пі? — мимоволі вирвалося у Роупера.
— Ві Ді Пі [1],— поправив його полковник.— Ви навіть уявити не можете, як це серйозно.
— Я намагаюся уявити, сер,— червоніючи, сказав Роупер.
— Ваші дії тоді, в Північному океані, ваша рішучість в ті хвилини — такі речі не забуваються, мій дорогий майоре,— майже сентиментально промовив полковник.— Тільки виняткові люди можуть таке зробити. Коли мертві хапають живого, треба бути залізною людиною, щоб іти вперед і не озиратися на них, на мертвих. Адже так?
— Цілком точно, сер!
— Нині для вас є нагода самому побувати в мерцях.
— Не зовсім розумію вас, сер.
— Дуже просто: перетворитися на мерця.
— Але, сер! — вигукнув Роупер, вважаючи за зовсім недоречне такий дикий жарт з боку поважного аристократа-полковника.
— Не хвилюйтеся, мій дорогий майоре,— по-батьківськи заспокоїв його полковник.— Йдеться про вашу... е-е... формальну смерть. До того ж тимчасову. Насправді ж ви житимете і, я б сказав, житимете ще енергійніше, ніж нині, бо ваше існування буде сповнене надзвичайно бурхливою діяльністю. Те, що жде вас, переживали хіба що британські розвідники часів полковника Лоуренса або легендарного Раффлеса [2].
— Я весь увага, сер.
— Не знаю, чи доводилося вам цікавитися коли-небудь фінансовими питаннями. Скажімо, питаннями валюти?

---

[1] VDP (very distinguished person) — дуже важлива персона (*англ.*).
[2] Герой популярного в Англії роману Е. Горнунга.

— Тільки в найзагальнішій формі.

— Не біда. У нас є час. За місяць вам пояснять усе, що треба знати, а потім ви відправитесь через Ліссабон і Мадрід просто до Швейцарії, звідки, очевидно, доведеться пробратися до Італії. Вам допоможуть зробити це легко і просто.

— Так, сер.

— Йдеться про намір нацистів викинути на світовий ринок величезну масу фальшивих англійських банкнотів.

— Розумію, сер. Ми повинні перешкодити нацистам.

— Но-но, майор! Я був кращої думки про вас. Не забігайте поперед батька в пекло.

— Але ж, сер...

— Повторюю, нацисти мають намір викинути на світовий ринок мільйони фальшивих фунтів стерлінгів. А раз вони мають такий намір, то вони його виконають, як виконують усе наміче-не. Цьому не можна перешкодити. Це треба використати.

— Боюся, що я вас знов не розумію, сер.

— Зрозумієте! Вам треба буде стати розповсюджувачем цих грошей.

— Але ж, с...

— Мовчіть! Нацисти зараз гарячково вишукують способи такого розповсюдження, і в них нічого не виходить. Очевидно, вони спробують шукати агентів у нейтральній Швейцарії. Ось тоді ви й запропонуєте свої послуги. Про деталі не турбуйтеся, все буде продумано.

— Але ж, сер! — вигукнув Роупер.— Навіщо мені ставати розповсюджувачем фальшивих фунтів стерлінгів?! Мені, офіцерові його величності...

— Щоб виконати свій обов'язок перед Британією,— сердито зиркнув на нього полковник і повторив: — Щоб виконати свій обов'язок перед Британією. Ви мене розумієте?

— Так, сер. Але...

— Знов ви своє «але»... Ви матимете окреме розвідницьке завдання.

— Але я не знаю, про яке завдання йде мова, сер. Окрім фальшивих...

— Про фальшиві банкноти ми вже домовилися. Зараз дізнаєтеся про своє основне завдання.

Полковник підвівся, швидко вийшов з кімнати і, повернувшись за кілька хвилин, поклав перед майором аркушик паперу. Роупер побачив на папері кілька рядків, накреслених якимсь до болю знайомим твердим, рішучим почерком. Він звів очі на полковника, сподіваючись почути від нього, що означає цей аркуш паперу і цей чоловічий до болю знайомий почерк.

— Я вже казав вам про дуже важливу особу, яка зацікавилася вами,— сказав полковник.— За дорученням цієї особи я маю повідомити вам...

З цими словами полковник випростався. Підскочив з свого місця, витягнувся в струнку і майор Роупер.

— Я маю повідомити вам,— майже урочисто казав полковник далі,— що ви відправляєтеся до Італії з завданням дістати кілька листів, написаних оцим почерком, листів, відісланих з Англії в різні часи. Кілька листів. Трохи більше десятка. Дістати за всяку ціну. Може, купити їх за ті самі фальшиві фунти. Якщо треба — то можете платити за листи і справжньою валютою. Золотом, платиною, коштовними каменями — чим завгодно. Ми достатньо багаті для цього. І листи варті витрат. Я повторюю: такі листи варті витрат. Ясно вам, майоре Роупер?

Полковник простяг праву руку і пещеним пальцем доторкнувся до аркушика. Роупер простежив за його рукою, ще раз глянув на почерк, занотовуючи в пам'яті кожну найдрібнішу його деталь і водночас гарячково нишпорячи в своїй пам'яті, у тренованій, досконалій розвідницькій пам'яті, щоб згадати нарешті, де він бачив такий почерк.

— Вам ясно, майоре Роупер? — повторив полковник, і тоді Роупер глянув на нього, ще раз помандрував поглядом до полковникової руки, до того аркушика на полірованій поверхні столу, і... згадав. Згадав і злякався свого відкриття, і поблід лицем, мов справжній мрець, став восково-жовтий, аж полковник злякався такої несподіваної блідості і мерщій наточив у склянку содової з сифона.

Але Роупер не став пити води. Тепер він не мав сумніву: пам'ять підказала йому безпомилково. Відкриття було несподіване, воно було страшне, але водночас і хвилююче. Той почерк належав, він міг належати тільки одній людині на світі. Той почерк належав британському прем'єр-міністру Уінстону Черчіллю.

Кров поверталася до обличчя майора Роупера. Смертельна блідість поступалася місцем гарячому рум'янцеві гордості. Його, майора Роупера, просить сам Уінстон Черчілль! Перший британець після короля. Рятівник нації. Великий державний муж. Чи ж не про це ти мріяв усю війну, майоре Роупер! І чи не це буде твій нищівний удар по всіх отих мартінах!

— Я готовий виконати це завдання, сер! — хрипко промовив Роупер.— Я все зрозумів, сер, і докладу всіх зусиль, щоб з честю виконати завдання.

— Прекрасно, мій дорогий майоре. Чудово, мій милий майоре. Ці листи,— полковник витримав паузу і пильно глянув у очі Роуперу,— ці листи зберігаються у містера Муссоліні. У Беніто Муссоліні — дуче Італії.

Це вже була несподіванка, якої людина, хоч трохи слабкіша за Роупера, не змогла б перенести. Листи Черчілля у Муссоліні? У фашистського дуче Італії?

— Вони адресовані йому? — поспитав Роупер, не наважуючись повторювати ім'я Муссоліні.

— Так, вони адресовані були свого часу саме йому. А тепер ви повинні їх звідти добути.

— Так, сер.

— От і все. Ви помираєте на британській землі і воскреснете на ній знову, але тільки разом з листами однієї дуже важливої особи. Запам'ятайте: не фотокопії листів, а оригінали. Все, що вам буде потрібно, зроблять. Ваше майбутнє після війни надійно забезпечене. Про це вже потурбуюся я і... дуже важлива особа також. Ви матимете справу безпосередньо з нами.

«Собака повинен отримувати харчі з рук свого господаря»,— згадав Роупер.

— Ви згодні? — спитав полковник.

— Так, сер.

— Хочете подумати?

— Я звик виконувати накази, а не розглядати їх як привід для роздумів або дискусій.

— Чудово. Ви мені подобаєтеся дедалі більше. Роботу свою почнете за сигналом. Ним буде одне якесь слово. Ну, скажімо — «джорні» [1]. Хай це буде просто прогулянка по Італії. Отже, «джорні».

— Так, сер.

— Якщо з якихось причин треба буде припинити операцію, я постараюся повідомити вас про це.

— Так, сер.

— Але ваша «прогулянка» не повинна кінчитися марно. Занадто погана пам'ять часто породжує гризоти сумління. Чи не так? Хай краще наше з вами сумління буде спокійним. Віскі?

— Дякую, сер. Дозволите йти?

— Ідіть. І хай береже вас бог.

Уже коли Роупер був біля дверей, полковник затримав його ще на хвилину.

— Сподіваюся, що це розмова двох джентльменів? — сказав він.

— Так, сер.

— Я так і знав. Після війни ми, мабуть, зустрінемося вже генералами. Правда ж? Джордж Хілл [2] теж починав цю війну майором, як і ви, а зараз уже бригадний генерал.

Він засміявся. Лунко, як у бочку. А майор Роупер раптом відчув, що в нього підгинаються ноги. Сам не знав, що з ним. Вийшов з кімнати, поволі причинив за собою двері й знесилено сперся на одвірок.

Що він зробив?

Тоді, саме тоді, як гримів тисячокілометровий руський фронт, як помирали сотні тисяч невідомих майорові солдатів, як

---

[1] Journey — прогулянка, подорож *(англ.)*.

[2] Джордж Хілл — ветеран англійського шпигунства в Росії. Перед другою світовою війною видав у Англії книгу «Ідіть шпигувати». В 1941 р. в чині майора був посланий в СРСР на чолі спеціальної воєнної місії.

лилася кров народів усієї Європи, як горіли від фашистських бомб квартали Іст-Енду, як ждав він фашистської торпеди в свою каюту на «Йорку», як японці різали в джунглях Бірми й Малайї білоголових англійських хлопців, як матері обіцяли дітям, замість іграшок і цукерок, смерть Гітлера й Муссоліні,— саме тоді Черчілль листувався з фашистом номер один, з дуче Італії Беніто Муссоліні.

Що він писав йому? Обіцяв сепаратний мир? Домовлявся про співробітництво? Обіцяв компроміси й поступки?

Тепер старий лис хоче замести сліди. Листи не повинні потрапити ні до чиїх рук, інакше виникне грандіозний всесвітній скандал. Черчілль дбає про своє реноме. Черчілль хоче залишитися в очах усього світу миротворцем. А він, майор Роупер, згоджується йому допомагати.

Він, що понад усе ставив національну гордість.

Він, що називав себе справжнім британцем.

Тепер його викинули з війни, з чесної битви. Він сам себе викинув. І немає вороття. А може, є? Ні, він дав слово, слово джентльмена. Крім того, він солдат. Над ним тяжіє обов'язок перед батьківщиною, уособленням якої є зараз отой товстий високий чоловік, що й досі регоче за дверима полковницьким басом. Він складав присягу королю. Та й хто знає: може, йдеться про врятування честі не одного Черчілля, а всієї Англії?

А коли так, то він буде рішучим до кінця. Сміливим і холодним. Винахідливим і жорстоким. Несхитним і хитрим.

Майор Роупер поправив картуз. Чорний картуз, над лискучим козирком якого красувалася морська емблема Британії: серед золотого листя — золотий якір і над ним корона. Віднині все це не потрібне йому. Він перестає бути майором англійської морської розвідки. Він перестає бути самим собою. Він стане просто мертвяком.

Норман Роупер насупив брови й підібгав губи. Шкіра на його щелепах напнулася, як на барабані. Він був готовий на все.

Старий інвалід шанобливо ждав неподалік, щоб провести його до хвіртки. За хвірткою стояла чорна машина, і в ній був підполковник Мартін, який назавжди втрачав свою владу над майором Роупером.

КОЛИ ЛАМАЄТЬСЯ КРИГА

Француз лишився по той бік шосе. Він волів за краще подивитися, що вийде з тієї каші, яку заварив дивний руський. Руський назвав мосьє Ріго німецьким прихвостнем. Прихвостень — це від слова «хвіст». Ці слов'янські мови страшенно важкі. Навіщо говорити «хвіст», коли є таке зручне й коротке французьке слово «ке»? А мосьє Ріго не любив труд-

нощів у житті. Хай їм біс! Він зазнав уже всього. З нього досить.

Ті божевільні уже повертались. Повертались не самі. Туди йшли втрьох, тепер їх шестеро. Рівно вдвоє більше. Армія радянського лейтенанта збільшилася на сто процентів. Раймонда Ріго вони можуть не лічити, він пішов з ними тільки еспрі де кор — з почуття солідарності.

— Дуже добре, мосьє Ріго, що ми з вами зустрілися,— підходячи ближче, сказав Михайло.

— Випадок,— знизав плечима Ріго,— чистісінький випадок. І зовсім не бачу, яка вам від мене користь. Адже я тільки спостерігав.

— Ви привели нас до табору.

— Вам хотілося знайти який-небудь табір. Я знав один з них — от і показав.

— А нам якраз бракувало людини, добре обізнаної з місцевістю.

— Чи не вважаєте ви, що я буду провідником вашого... гм... божевільного загону?

— А хоч би й так?

— Я протестую.

— Це ваше право. Ми нікого не примушуємо.

— Хто це — ми?

— Ми всі. Я, пан Дулькевич, Юджін Вернер і три наші нові товариші...

Вони розмовляли на ходу. Всі семеро швидко віддалялися від страшного місця.

— Хто ці нові? — поцікавився француз.

— Я ще не знаю,— сказав Михайло.

— Дивно.

— Так, дивно. А там,— Михайло махнув рукою назад,— лишилося ще дев'ять. Мертві. У нас навіть немає часу їх поховати.

— Ви помиляєтеся,— втрутився один з новаків. Це був Кліфтон Честер.— Там лишилося не дев'ять, а десять. Один з них — комендант табору.

— То окремо,— сказав Михайло.— Я лічу дев'ять убитих. Шкода, що ми не маємо часу їх поховати.

— Ми повернемося сюди після війни,— вперше заговорив Франтішек Сливка.— Повернемося, щоб поставити їм пам'ятник. З білого мармуру.

— І обов'язково з ангелами,— додав пан Дулькевич.— Ангели — це неодмінно.

— Наскільки я знаю, ангели — це кур'єри небесної канцелярії, яких бог посилає до своїх фаворитів,— втрутився в розмову Раймонд Ріго,— але якщо бути фаворитом бога означає лежати в темному лісі з простреленою головою, то я б не хотів мати нічого спільного з ангелами.

— Пан — безбожник,— осудливо сказав Дулькевич.

— Мосьє, ви маєте справу з студентом останнього курсу богословського факультету Сорбонни,— засміявся Ріго.

Вони поспішали, майже бігли й увесь час перекидалися словами, що, здавалося, були зараз цілковито безглуздими й непотрібними. Їх було семеро, семеро людей різних національностей, що мали кожна свої звичаї, свої особливості, свою мову. Мова... Мова — це душа народу. Найдорожче для людини — це думка, а вся солодкість думки — в рідній мові. Ворог може захопити територію. Він може сплюндрувати міста й села. Але доки живе душа народу — народ безсмертний. Вмирає душа — вмирає й народ. Без мови немає народу. Він зникає з лиця землі, як древні ацтеки. Чи не тому ворог зазіхає найперше на мову народу, який він хоче уярмити?

Гітлер говорив: «Треба подумати, щоб підкорені народи ніколи не об'єдналися. Об'єднатися вони можуть лише проти нас. Через сто років у Європі буде жити двісті п'ятдесят мільйонів людей, що розмовляють по-німецьки. Народи повинні забути свою мову».

Їх було семеро. Семеро людей різних національностей. І всі вони мали одного ворога, проти якого об'єдналися. Доки не було війни, всі вони леліяли свою рідну мову, пишалися нею, а тепер настала війна — і от змішала все, примусила їх розмовляти якоюсь дикою мішаниною слів, якимсь есперанто, дивовижним волапюком, основу якого — о, жахливий парадокс! — складала мова їхнього спільного, найтяжчого, найстрашнішого ворога.

Їх було семеро, і всі вони могли спілкуватися поміж собою лише німецькою мовою. Бо тільки вона була зрозумілою одразу для всіх. Вони користувалися німецькою, щоб потім, по війні, поки й живі, знову говорити своєю рідною, материнською мовою, знову пишатися нею, леліяти, як дівчину, як квітку.

— Комендант передчував свою смерть,— порушив мовчанку Кліфтон Честер.— Просто дивовижно.

— Якби знала моя бідна мама, що було з її синочком, вона б померла з горя,— зітхнув італієць.

— А пан чех? — хекаючи поруч з маленьким Сливкою, що пересувався в темряві з дивовижною легкістю, говорив у цей час пан Дулькевич.— Я бачив у Лондоні вашого Бенеша. Але скажу панові по щирості: ви мали Бенеша, але не мали такого полковника, як наш Бек.

— Того Бека, що продався Гітлерові? — спитав простодушний чех.

Цього пан Дулькевич не міг стерпіти.

— Не знаю, чи брав наш Бек од Гітлера гроші, але одно знаю напевне: Гахою не став!

Пан Дулькевич натякав цим на відомий усім факт підписання президентом Чехословаччини Гахою добровільної угоди про приєднання Чехословаччини до Німеччини.

— Але ж президентові пригрозили, що бомбардуватимуть Прагу,— сказав Сливка.

— У нас бомбардували всю Польщу.

— Крім того, підпис президента нічого не означав, бо німці фактично вже захопили Чехословаччину.

— Ми, поляки, боронилися од бошів. А ви сиділи в запічку.

— Пане...— сказав Сливка.

— Дулькевич, прошу пана.

— Пане Дулькевич, я не солдат, я композитор. Але я чех і не дозволю ображати мою вітчизну.

— А я не дозволю ображати мою гідність! — вереснув Дулькевич.— Я майор Війська Польського, грабя Дулькевич...

— Панове,— втрутився Михайло, що мовчки слухав суперечку між двома представниками східноєвропейських держав,— чи не краще нам усе-таки дотримуватися тиші, поки ми не відійдемо далі від табору?

— Слушна пропозиція,— підтримав його француз.

Далі йшли мовчки. Наближався світанок. Чим світліше ставало навколо, тим рідшим, просторішим здавався ліс. Крикнув спросоння зляканий птах. Тріснула гілка під ногою важкого Юджіна. Десь ледь чутно шумів потік. На плато Ейфель о цій порі в глухих хащах лунало ревіння диких кабанів. А тут, на краю Кельнської рівнини, тільки й почуєш, що шум потоку, тріск гілляки під власною ногою та гудіння машин на далеких шосе.

Далі, далі від шосе, від людей, від людських пристановищ!

Якийсь час Михайло все повертався й повертався думкою до «хорха», схованого ними в копиці сіна зовсім недалеко звідси. Сісти б усім на могутню машину, щоб якнайдалі від'їхати від зловісного табору смерті, де вже, мабуть, зчинили тривогу ті фашисти, яким удалося втекти годину тому. Та Скиба відкинув спокусливу думку. «Хорха» вже, певне, розшукують по дорогах. Усі шосе блоковані, і єдиний порятунок — у лісах, у горах, у несходимих пущах.

— Вам не доводилося бувати в цих лісах? — звернувся Михайло до француза.

— Я звик мати справу з шосе,— відповів той.

— Треба йти далі,— зробив висновок Михайло.

Ніхто не заперечував. Троє врятованих від смерті, хоч були найслабші, йшли першими, бо кожному з них усе ще вчувалася погоня. Юджін, навантажений, мабуть, більше за всіх, пересувався спокійним, натренованим кроком. Француз плентався трохи збоку з таким виразом на обличчі, немов хотів сказати: «Моя хата скраю». Михайло час од часу відставав, щоб зорієнтуватися, потім переганяв усіх, ставав на чолі групи, щоб згодом знову відстати й перелічити усіх, подивитися, чи не відстав хто. Лише пан Дулькевич, після сутички з Сливкою втративши

до всього інтерес, насилу пересував ноги і не відстав досі від групи лише тому, що боявся самотності й темряви.

— Пся кошьч,— бурмотів він.— Куди ми поспішаємо? Чи не на сніданок до кельнського гауляйтера? Нас ждуть за столом, накритим білою скатертиною, на якій парує апетитна кава. Ха!

Коли вже зовсім розвиднілося і далі йти ставало небезпечно, Михайло скомандував зупинитися на відпочинок.

Американець і англієць виявили охоту стати на варту. Решта розташувалася на маленькій галявині, під старою високою сосною. Пан Дулькевич одразу ж упав навзнак на м'який килим з глиці, заплющив очі і вдав, що спить. Італієць і чех обережно присіли навпочіпки й озирнулися навкруги, готові щомиті підхопитися на рівні ноги й утікати. Француз, притулившися спиною до гладенького стовбура сосни, жував якусь травинку й насмішкувато позирав на командира загону, що порядкував з нужденним сніданком.

Сніданок складався знову ж таки з Юджінових галет і бляшанки аргентінської телятини, взятої із запасів американця.

— Харчуємося за рахунок Америки? — зауважив Ріго.

— Коли з цієї Америки нічого більше не візьмеш, то що ж...— посміхнувся Скиба.

— Американці наступають у Франції,— нагадав Ріго.

— За той час, поки вони «наступають», наші армії пройшли відстань, рівну двом Франціям,— сказав Михайло.

— Чиї це «наші»? — удав, що не розуміє, француз.

— Радянські,— спокійно пояснив Скиба.

— Прошу пробачення, я й забув.

— Будь ласка. І запевняю, що коли б на шляху наших армій стояло таке місто, як Париж, воно вже було б давно визволене. А от американці чомусь не поспішають, хоч німці фактично навіть не чинять їм опору.

— Американці — реалісти,— знизав плечима Ріго,— вони знають, що за красивими фасадами Парижа ховається чотири мільйони голодних французьких ротів. А кому захочеться годувати кілька мільйонів французів?

— То хай вони прогодують кілька днів хоч нас,— в тон йому відповів Михайло.

— Ви дотепний співрозмовник,— похвалив його француз.— Ніколи не гадав, що руські можуть бути дотепними.

— А ви, мабуть, намагаєтеся вдавати з себе того легковажного француза, який увійшов у прислів'я? — кинув Михайло.

— На жаль, я справді легковажна людина,— зітхнув Ріго.

— Такі речі вимагають пояснень і доказів,— сказав Михайло,— інакше товариші подумають, що ви просто зводите наклеп на самого себе.

— Я авантюрист,— знову зітхнув Ріго.

— Кілька годин тому ви стверджували, що авантюристи — ми,— нагадав йому Михайло.

— Ви просто відчайдушні люди. А справжній, викінчений авантюрист — це я. Хочете, я розповім вам з самого початку свої пригоди?

— З приємністю послухаємо.

Раймонд Ріго почав свою розповідь. Сидячи під сосною, заплющивши очі, він говорив і говорив, іноді збивався з німецької на рідну мову, і тоді пан Дулькевич бурмотів переклад, хоча багато з тих слів, яких вживав Ріго, були й так зрозумілі для всіх присутніх.

Це було життя людини, ще зовсім молодої, сповненої колись надії і навіть благочестя, а тепер зневіреної до кінця цинізмом і бездушністю війни.

Раймонд Ріго був пікардійцем. Всі війни, всі битви, що точилися на території Франції, відбувалися в Пікардії. Війська завжди товклися по її нивах, як отари овець на пасовиськах. Кожен горбок пікардійської землі був могилою невідомого солдата. Мабуть, не було такої армії в Європі, солдати якої не пройшли б через пікардійські рівнини. Жителі Пікардії завжди бачили більше смертей, ніж народжень. Може, саме тому вони були богомольними й усі сподівання покладали на всевишнього. Може, саме тому батько Раймонда Ріго — Жак Ріго — одвіз сина до Парижа, ще коли тому було десять років, і віддав його до єзуїтського коледжу, звідки Раймонд згодом перейшов на богословський факультет Сорбонни. Він готувався стати священиком. Він вірив у бога тому, що бог мав порятувати Францію від усіх нещасть. Змалечку його вчили, що сніг, який лежить на вершинах гір і ніколи не спускається на виноградники Франції,— білий, що небо над його батьківщиною — блакитне, а кров, пролита кращими синами Франції за свою вітчизну,— червона. Біле, блакитне, червоне — то були кольори національного прапора республіки. І хоч Ріго носив чорне вбрання, він знав, що найсвятішими для нього є три кольори: білий, червоний і блакитний. В його уяві Франція поставала як країна, що їй, як Золушці або мадонні на старовинних фресках, уготована незвичайна доля. Франція малювалася йому великою, вільною і прекрасною. Позбавлена свободи й величі, вона переставала бути Францією.

Тому, коли почалася війна з фашистами, він кинув Сорбонну й пішов добровольцем до армії.

Солдатська казарма показала йому, що він глибоко помилявся в своїх думках і мріях. Він побачив, що про долю Франції ніхто не дбає, що про її оборону ніхто не турбується. Солдати були озброєні старими лебелями й бертьєрами, придатними хіба що для музеїв, але не для фронту. На солдатів надягали блакитні мундири минулої війни, в яких вони були схожі на галерників. Штани в цих мундирах треба було зашнуровувати знизу аж до колін — час якраз достатній для того, щоб опинитися в німецькому таборі для полонених. Про розваги для солдатів

дбали більше, ніж про зброю й мундири. Солдатам щодня видавали шовкові хусточки, пропахчені найніжнішими парфумами. Через день у тісних казармах, повних блощиць, з'являлися акторські ансамблі, що презентували героїчним захисникам вітчизни мініатюрні «фолі бержер» [1].

Коли нарешті їхню частину кинули в місце прориву німецьких танків, то найголовнішою зброєю були великі, двадцять п'ять сантиметрів у діаметрі, баклаги з довгими вузькими шийками, з яких можна було смоктати вино, не наливаючи його в кухоль.

Головнокомандуючим французькою армією був генерал Вейган — генерал, який ніколи нічим не командував і який мріяв тільки про розгром Росії. В дев'ятнадцятому році він був військовим радником у Пілсудського. В тридцять дев'ятому році готував у Сірії армію, яка мала вдарити на Баку й Кавказ. Коли ж дійшло до захисту Франції, Вейган не вигадав нічого кращого, як негайно капітулювати. Двадцять першого червня сорокового року фашистський генерал Кейтель передав французьким уповноваженим німецькі умови перемир'я в тім самім вагоні в Комп'єнському лісі, в якому в листопаді 1918 року уповноважений Антанти маршал Фош продиктував умови капітуляції Німеччині. Німецький меч знов був устромлений у серце Франції. Французька армія, позбавлена командування, зраджена своїми міністрами й генералами, розбіглася.

Біг кудись і Ріго. Він не вірив тепер ні в бога, ні у Францію, ні в щасливу долю. Вірив тільки в свої власні ноги. Але й ноги, врешті, не витримали. Вони прагнули спочинку. Він заснув під французьким сонцем на соковитій зеленій луці, але проспав недовго. Його розбудили німецькі жандарми. Зелена лука виявилася військовим аеродромом. Йому наказали копати собі могилу. Він копав, плакав і молився: Молитися навчили його ще в єзуїтському коледжі. Простакуваті жандарми ніколи не бачили нічого подібного. Один з них трохи знав по-французькому. Він спитав: чи Ріго не ворожбит? Чи не заклятя якісь він бурмотить над свіжовикопаною могилою? Щоб хоч чим-небудь подратувати клятих бошів, Ріго відповів, що він — астролог. Він хотів назватися священиком, але не був певний, що фашисти милують священиків. І потім — це вже було б занадто тривіально. Молодий священик, запідозрений у шпигунстві, героїська смерть з молитвою на устах. Ні, він хотів умерти астрологом. Хай ці дурні хоч будуть здивовані.

Але «дурні» не тільки здивувалися — вони не стали розстрілювати Ріго, а перепровадили його до штабу. В штабі поцікавилися, чи він справді астролог, якийсь майор зажадав навіть, щоб Раймонд склав йому гороскоп, і Ріго три ночі дивився на небо й викреслював на шматку паперу якусь нісенітницю, аж

---

[1] «Фолі бержер» — відоме вар'єте в Парижі.

поки не оголосив майорові, що його жде генеральський чин і власна вілла в Ніцці.

Раймонда відрядили до офіцерського табору, приділили йому окрему кімнату, дали ординарця з полонених французьких солдатів, спеціальний пайок. Там, у таборі, він переконався, що життя — це великий ярмарок, де нужда людська гендлює всім, за все і для всього. Він жив як у бога за пазухою. До нього приїздили фашистські генерали, всілякі партійні бонзи, аристократи. Вони запобігали перед ним, бо від нього залежало напророкувати їм повні жмені щастя й успіхів. Він читав французькі й німецькі газети, слухав радіо, бачив, що все летить шкереберть, що від старого спокійного життя вже нічого не лишилося, що залізна стопа Марса випалює на тілі Європи все нові й нові жахливі сліди, і брехав, брехав, брехав фашистам. Він застерігав їх од лихих зірок — Сіріуса, Арктура та сузір'я Волосожара. Наказував боятися Сатурна — цієї блідої, свинцевої планети, що наганяє слабкість і хворобу. Чоловікам брехав, що вони народилися під знаком Марса в сузір'ї Лева і тому обов'язково мають бути героями. Жінки до Раймонда не приходили, отже, він був позбавлений труднощів розумітися з цією галасливою половиною людського роду. Ріго не знав точного порядку й назви дванадцяти астрологічних домів гороскопу й вигадував щоразу нові, аби тільки догодити клієнтам.

Влітку минулого року його раптом забрали з табору й у супроводі якогось типа в цивільному повезли до Берліна. Раймонд уперше проїхався в жовтих вагонах берлінського метро, прочитав на кахляних стінах плакат, який повідомляв про те, що «Берлін курить «Юно», тобто цигарки «Юнона», які французові не раз доводилося курити з щедрих дарунків його клієнтів; потім був на прийомі в есесівського генерала з фізіономією професіонального вбивці, після чого Ріго посадовили в чорний лімузин і одвезли за місто.

Згодом виявилося, що це шикарна есесівська вілла на Ванзее. Вілла кишіла астрологами, чарівниками, ворожбитами й ясновидцями. З усіх концтаборів Німеччини сюди зібрали шарлатанів найрізноманітніших національностей, включаючи й німців. Був навіть один турок, невідомо звідки взятий. Були шамани, мулли, єврейські рабини. Їх зібрали у великому залі, прикрашеному портретом Гітлера й двома прапорами з чорною свастикою посередині, й оголосили, що від них вимагають точно встановити місце, де перебуває дуче Італії Беніто Муссоліні.

Це вже пахло не гороскопами й не передбаченням долі на десяток років уперед. Відповіді вимагали негайно, і відповіді точної. І це тоді, коли жоден з них не мав ніякісінького уявлення, що сталося з Муссоліні і з Італією. Захопили Італію союзники? Але, згідно з останніми даними, вони ще були на Сіцілії, і якщо судити з досвіду їхніх попередніх воєнних дій, то, щоб зайняти Італію, їм знадобиться на менше ніж півроку, а то,

може, й цілий рік. Хіба Муссоліні втік? Зрадив Гітлера, і той хоче покарати дуче за зраду? Але ж для цього є інші, перевірені засоби, є гестапо, є наймані вбивці, є величезний військовий апарат, що тримає в руках майже всю Європу. Чому саме різнокаліберні шарлатани мають займатися такою делікатною справою, як розшуки Муссоліні?

На перший же «сеанс» прибув сам Гіммлер. Він наказав відкрити для сорока пройдисвітів винний погріб вілли, кухарі приготували для них найвишуканіші страви, і після царського банкету рейхсфюрер СС пообіцяв сто тисяч марок нагороди і звільнення з табору тому, хто скаже йому, де зараз дуче.

Почалися сеанси. Кожен молов усе, що спадало на думку. Ворожили по зірках, на кофейній гущі, з допомогою книг, написаних невідомими мовами.

Гіммлер терпляче їздив на ці ідіотські сеанси. Це був жалюгідний кволий чоловічок у пенсне. Завжди блідий, з спітнілим, приклеєним, як у ляльки, до черепа волоссям. Він мстився за свою немічність і жалюгідність усьому здоровому, сильному, красивому. Він і шарлатанів, мабуть, обожнював через своє замилування всім хворобливим, вивихнутим, безглуздим і шкідливим.

Гіммлер наказував обслузі не шкодувати наїдків і питва, і ті, хто пам'ятав ще передвоєнний період, почали говорити, що повертаються благословенні часи Рудольфа Гесса, який був рідним батьком для всіх астрологів і провидців. То Гейдріх після відльоту Гесса до Англії запакував їх до концтаборів, але тепер нарешті знову починається золотий вік для людей, позначених перстом долі.

Ріго мовчав і ждав, що буде далі. На їхні сеанси почали їздити дами. Тоді саме вродливого француза й запримітила графиня Вільденталь — жінка з дуже високими зв'язками в Берліні. Певне, графиня вирішила не повертатися до себе на Рейн без чорноокого галла, бо через кілька днів до Раймонда прийшов довготелесий офіцер-есесівець з аристократичними манерами, наказав розвісити в його кімнаті велику географічну карту Італії, запропонував французові сигарету і сказав:

— Я чув, що мосьє в своїх передбаченнях використовує тільки точні науки?

Ріго був обережний, мов канатоходець.

— Ви не помилилися,— відповів він.

— Давайте говорити відверто,— різонув есесівець,— у всі оті витребеньки не вірить ніхто, крім фюрера й Гіммлера. Ви про це добре знаєте.

— Я мав змогу переконатися в протилежному,— відпарирував Ріго.

— Ну, може, ще є в Німеччині кілька сот ідіотів, яким нічого більше робити, як тільки слухати базікання всіляких брехунів.

— Ви мене ображаєте,— набундючився Ріго.

— Прошу пробачення,— підскочив офіцер.— Ви гість рейхсфюрера СС, і я справді поводжусь по-свинськи, говорячи вам такі речі. Але вислухайте мою пропозицію, будь ласка.

— Я вас слухаю,— сказав Ріго.

— Вам треба сьогодні ж увечері вказати рейхсфюрерові один пункт на цій карті.

— Я можу зробити це й без карти,— поважно промовив Раймонд.

— Гаразд, допустимо, що я вам вірю. Але моя пропозиція зводиться до того, щоб ви показали саме на цій карті, і сьогодні, бо ми не можемо гаяти часу. Муссоліні може потрапити до рук аліантів, і тоді кінець усьому. Ви знаєте, який страшний у своєму гніві фюрер.

— Мені з ним не доводилося зустрічатися,— насмішкувато подивився на есесівця Ріго.

— Зате ви добре знаєте, що фюрер зробив з вашою Францією.

— Я не був у Франції з часу її капітуляції.

— Ми ухилилися від основної теми,— нагадав офіцер.— Наші умови: ви показуєте рейхсфюреру точку на карті, натомість одержуєте обіцяну нагороду — сто тисяч марок — і свободу. Свободу... разом з чарівною жінкою.

Свобода з жінкою — це було все одно, що свобода пересування, коли тебе прив'яжуть до паровоза.

— Чи не можна без жінки? — поцікавився Ріго.

— Ви не пошкодуєте,— запевнив його есесівець.— Крім того, знайте, що якраз ця жінка вибрала вас на важливу місію одкриття таємниці рейхсфюрерові. Погодьтеся, що я міг би запропонувати зробити це першому-ліпшому з сорока ваших... гм... колег і певний, що жоден би з них не відмовився.

— Але ж я відмовляюсь!

— Ну, ви просто ламаєтеся, як усі французи в таких випадках,— посміхнувся офіцер.— Коротше кажучи, ви згодні?

— Згоден з однією умовою.

— А саме?

— Щоб мені принесли веретено.

— Веретено?

— Так. Не стану ж я тикати в карту пальцем. Треба, щоб це було якось обгрунтовано. Щоб тут брали участь потойбічні сили.

— Послухайте,— сказав йому есесівець,— ви геній. Я гадав, що ви просто божевільний, тепер бачу, що помилявся.

— Цілком можливо,— охоче погодився Ріго.

— Це кажу вам я, оберштурмбанфюрер Гйотль, доктор юриспруденції Віденського університету.

— Радий був познайомитися,— вклонився Ріго.— Тепер кажіть, де та точка на карті.

Того ж вечора він розкрутив перед Гіммлером веретено й непомітно зупинив його тоді, коли вістрям своїм воно ткнулося в групу островів поміж Корсікою й Сардінією.

Веретено вказувало якраз на острівець Святої Мадлени. Там під охороною загону карабінерів сидів арештований урядом маршала Бадольо Беніто Муссоліні.

Ста тисяч марок Раймондові не дали. Він тільки розписався у великій прошнурованій книзі про те, що жертвує ці гроші на оборону великої Німеччини.

Свободу він одержав з вісімдесятикілограмовим додатком у вигляді графині Вільденталь, яка заволоділа французом, як середньовічний сюзерен своїм васалом.

Але тепер уже Раймондові було однаково: де жити, з ким жити, як жити — аби тільки жити й ні про що не думати, нічого не боятися.

— Чого варті пригоди, якщо ними не можна ні перед ким похвалитися,— зауважив пан Дулькевич.— Я вважав пана романтиком, а пан просто цинік і вагабунда [1].

— Таке життя,— знизав плечима Ріго.

— У Франції тисячі патріотів борються проти фашистів у лавах Опору,— сказав Михайло,— це теж життя, мосьє Ріго.

— А ви навіть не пробували цього зробити,— втрутився до розмови Франтішек Сливка.

— Я маленька людина. Мені не треба вирішувати світових проблем. Вермут «кассі», трошки помади для волосся і якомога більше кохання — от і все. Ви кажете: батьківщина, народ, обов'язок. Яке мені до цього діло? Людина безнастанно ошукувана. Ошукують її суспільство, держава, церква, родина, які накладають незборимі пута на її прагнення. Ошукують її також розум і логіка, які зубожнюють світ, слугують стандартним міщанським цінностям. Людина не може бути щасливою, доки не віднайде своєї внутрішньої свободи. Існує стан духу, де життя й смерть, уява й дійсність, минуле й майбутнє, виражальне й невиражальне перестануть вас турбувати й відчуватись як протилежності. Як осягнути такий стан? Забути про все, дати волю тому, що в людині гнобиться й спотворюється логічним розумом, відкинути пута розуму, який заважає нам на кожному кроці, поринути в шалений вир кохання й насолод. Ось де щастя. Класичний Француз — це людина, що ставить на перше місце в житті й у всьому на світі кохання. Це робить докер Марселя й виноградар Шампані, ресторанний офіціант і прем'єр-міністр. Коли Даладьє був прем'єром, він дбав більше про свою коханку де Круссоль, ніж про Францію. А Поль Рейно думав не про те, щоб зупинити танки Гудеріана, а про те, щоб гітлерівський посол Отто Абетц не відбив у нього графині Елен

---

[1] Вагабунда — волоцюга *(польськ.)*.

де Порт. То чому ж я, Раймонд Ріго, двадцятичотирирічний молодий чоловік, не маю права поставити на перше місце свою коханку, а вже на друге...

— Замовкніть! — крикнув Михайло, і крейдяна блідість залила його щоки.— Замовкніть, а як ні, то...

Він махнув рукою і одвернувся. Ріго намагався зневажливо посміхнутися, але в нього тільки тіпалися посірілі губи.

Італієць і чех дивилися на нього з неприхованою зневагою; пан Дулькевич позіхнув і сказав, ні до кого не звертаючись:

— Не люблю ренегатів. У всіх різновидностях.

Француз не лишився в боргу.

— А я не вірю в добро, осягнуте на злій дорозі,— сказав він.

— Пан вважає, що бити фашистів — зло! — вигукнув поляк.

— Воювати можна лише тоді, коли ти солдат,— заперечив француз.— Тут немає фронту, тут немає війни. Тут є тільки дрібний розбій.

— Розбій? — не стерпів Михайло.— А хіба то не розбій, коли розстрілюють матерів і дітей, коли людей живцем закопують у протитанкові рови, коли пакують юнаків і дівчат у душогубки і палять цвіт усіх європейських націй у печах крематоріїв? Чи, може, ви не чули про все це, мосьє Ріго?

Йому вже давно треба було замовкнути, але хіба ж був коли-небудь хоч один француз на світі, що зіпсував собі щастя мовчанкою?

— Все це марні розмови,— поблажливо посміхнувся колишній богослов,— ви не зможете переконати мене, я не переконаю вас. Я відокремлений від кожного з вас непрохідною прірвою, як кожен з вас відокремлений від мене. Мій біль і ваш біль, моя радість і ваша радість, мої думки і ваші думки, моя смерть і ваша смерть зовсім різні, і їх можна змішувати, лише ігноруючи очевидність.

— Теорія потенціальної зради,— буркнув Михайло.— Під час війни всі чесні люди повинні єднатися навколо справедливої ідеї, як згуртовуються солдати навколо прапора. А ви проповідуєте теорію мишачої нори.

— Війна повелася зі мною надто суворо, щоб я міг ще раз повертатися до неї,— не здавався француз.

— Ми теж ненавидимо війну, але рвемося до неї усіма силами своєї душі, бо, поки вона триває, ніхто не має права сидіти склавши руки й ждати, чим усе це закінчиться.

— Це просто сила звички,— недбало відмахнувся француз,— незаспокоєний стадний інстинкт. Нічого спільного тут немає з героїзмом, солдатським обов'язком і іншими високими речами, вигаданими в кабінетах за склянкою червоного вина. Подібного відчуття зазнає хлопчик, якого замкнули в кімнаті в той час, коли його однолітки з галасом ганяють по подвір'ю м'яча.

— Ми не хлопчики, синьйоре,— нагадав про своє існування Піппо Бенедетті, який досі мовчав.

— Ви були б трупом, якби я не привів до табору цих панів,— кинув у бік Михайла й пана Дулькевича француз.

— Граціа [1], синьйоре,— ласкаво промовив італієць.

— Я гадаю, що ми зрештою порозуміємося,— звертаючись до всіх, сказав Франтішек Сливка.— Бо хоч би який ти був сердитий на ту чи іншу людину, завжди в твоєму серці має залишатися куточок для примирення з нею.

— Миритися будемо після війни,— кинув Михайло.— За той час мосьє Ріго, можливо, трохи вилікується від надміру бенедиктинської скромності.

— А що це таке — бенедиктинська скромність? — живо спитав француз.

— Це коли себе вважаєш розумним, а всіх інших дурнями.

Ріго замовчав. У радянського лейтенанта, виявляється, язик гострий, як бритва. Тим більше, що всі, здається, стоять на його боці. Що ж, кожен робить що хоче.

А Михайло, звівшись на рівні ноги й навіщось обсмикнувши свій подертий френч, заговорив до поляка, чеха й італійця.

— Друзі,— сказав він,— нас уже шестеро. Вас, мосьє Ріго, ми не лічимо. Шестеро колишніх солдатів — це велика сила. Я пропоную від сьогодні вважати нашу групу партизанським загоном і назвати наш загін...

Є слова, яких не зможуть витлумачити найвправніші перекладачі. Їх барва неповторна. Їхня музика ні з чим не зрівнянна. Їхнє серце не можна пересадити в груди іншої мови.

Таким було слово «Москва».

Михайло задумався лише на мить, вибираючи назву своєму загонові. А може, він просто хотів паузою підкреслити урочистість хвилини, яку переживали вони всі, за винятком мосьє Ріго? Голос у нього тремтів, коли він повільно й виразно вимовив:

— Москва.

— Москва,— сказав Франтішек Сливка.

— Москва,— тихо повторив Піппо Бенедетті.

— Але ж Москва! — вигукнув пан Дулькевич.

Француз мовчав. Губи в нього ворушилися, якесь слово бриніло на них, але Ріго не помічав того слова. Він був здивований тим, що тільки-но відбулося в нього перед очима. Мов з неба впав, виник загін озброєних людей. Як їх назвати — партизани, гвериль'яси чи франтирери? Хіба не все одно? Вони існують — і це найголовніше. Досі він не вірив у те, що десь є чесні бійці, які боронять таку невідчутну річ, як ідея справедливості; гадав, що це просто гарна вигадка, тепер вони були перед ним. Раніше він вважав, що партизани — це комуністичні агенти, спеціально

---

[1] Граціа — дякую *(італ.)*.

закинуті в глухі ліси, вони уявлялися йому маріонетками, які слухняно виконують чиїсь накази; тепер вони були перед ним. Тепер випадок допоміг йому побачити, що боротьба проти фашизму й проти війни — це воля всіх чесних людей, воля, що об'єднує поляків, чехів, італійців, руських, англійців, американців і, звичайно ж, французів, якщо не брати до уваги таких, як він.

Він чув слово «Москва». Знав, що Москву й Ленінград фашисти вважали ідеологічними бастіонами комунізму, через те Гітлер хотів захопити ці міста перш за все. Бачив німців, що носили на руках чорні пов'язки після того, як в сорок першім їхні армії розгромлено в полях під Москвою. Ті німці, серед яких він жив і яких зневажав, здригалися від одного слова «Москва». Він ніколи не гадав, що в простих, на перший погляд, речах може таїтися стільки високої поезії й героїки. Не було ні барабанного бою, ні звуків фанфар, ні шелесту прапорів. Не було бучних промов. Не гриміли салюти. Не кидали квітів і не витирали хусточками очей жінки. Ніхто — ні друзі, ні вороги — не знав про існування купки вцілілих у фашистському пеклі людей. Ні в яких штабах не планувалися операції загону радянського лейтенанта Михайла Скиби. А цей загін уже жив, він носив горду назву «Москва», він уже вирушав у похід, уже діяв.

Усе ламалося навколо Раймонда Ріго, як ламається навесні крихка крига на річці. Поняття, якими до сьогодні оперував його розум схоласта, виявилися беззмістовними, мов порожні консервні бляшанки. Ідеали, в яких він зневірився, знову поставали перед його очима, сповнені величі й святості. Цінності, якими він дорожив, відступали перед всевладною силою купки людей, а ті, які він відкинув, мов непотрібні черепки, раптом почали набувати вартості.

— Послухайте,— сказав Ріго,— я не знаю, що у вас вийде, як взагалі не дуже-то вірю в усі ваші гарні порухи, але я переведу вас через Рейн, інакше-бо вас переловлять на Кельнській рівнині, як куріпок.

— Пане Дулькевич,— попросив Михайло поляка,— підіть, будь ласка, змініть Юджіна й Кліфтона. Треба, щоб вони теж знали про організацію нашого загону і...

Він кивнув швидкий погляд на француза.

— ...і про згоду мосьє Ріго допомогти нам у місцях, які він добре знає.

— Так,— нахилив голову француз.— Саме в тих місцях, які я досить добре знаю.

ІТАЛІЙСЬКЕ КАПРИЧЧІО

Багато прекрасних намірів часто лишаються нездійсненими, в той час, як злі діла доводяться до кінця, хоч і несуть вони людям тільки муки, страждання і згубу.

Усунувши Фінка, Кальтенбруннер відразу ж викликав до Берліна доктора Гйотля, прийняв його з усією привітністю, на яку тільки був здатен, сказав, що йому приємно познайомитися з земляком, і звелів продовжувати справу, яку Гйотль розпочав ще при Гейдріхові.

— Але ніяких фабрик, ніяких лабораторій в Берліні,— суворо попередив Кальтенбруннер.— У нас для цього є кращі місця. Карлсен, ви підшукали відповідне місце?

— Яволь, герр обергруппенфюрер,— схиляючи голову, промовив Карлсен, що був присутній при розмові від початку до кінця.— Я гадаю, що найліпше буде робити це в концтаборі Заксенхаузен, в Оранієнбурзі. Мною вже відібрано відповідну кількість євреїв-спеціалістів...

— Пам'ятайте,— попередив Кальтенбруннер обох,— пам'ятайте, що все має бути витримано в дусі найглибшої таємниці. Ніхто не повинен знати більше, ніж йому слід, як сказав наш фюрер. Найменша спроба розпустити язик закінчиться оцим,— він зробив красномовний жест, черкнувши ребром долоні по шиї.— З своїми підвладними там, у Заксенхаузені, не панькайтеся. При одному натякові на непослух — Індустрієнгоф [1]. Зрозуміло?

— Яволь! — майже водночас гаркнули шеф великої аферн і його «консультант».

Незабаром Оранієнбурзький «монетний двір» почав видавати свою «продукцію». Пачки новеньких фунтів стерлінгів лягали в окуті залізом скрині, виповнювали їх, зігрівали втомлене від турбот серце доктора Гйотля, викликали якийсь небачений блиск навіть у каламутних очах завжди спокійного й урівноваженого Карлсена. Тепер постало найголовніше завдання: розповсюдження фальшивих банкнотів. Легко нав'язувати переможеному різнокольорові папірці, називаючи їх грішми й викачуючи за них з захопленої країни всі ті товари, яких не маєш змоги заграбастати одверто. Так було з «краківськими злотими» в Польщі, з «ост-марками» на окупованих територіях Радянського Союзу, так було в Північній Африці, де американці ввели знамениті «долари з жовтою сіткою», так мало бути у Франції, для якої союзники вже готували «франк вторгнення».

Але нав'язати фальшиві гроші нейтральним країнам, які торгують з тобою не з примусу, а з вигоди, переконати ввічливих комерсантів у білих галстуках, що ти накидаєш їм не фаль-

---

[1] Індустрієнгоф — блюзнірське найменування (буквально: «промисловий двір») площі, де відбувалися страти в концтаборі Заксенхаузен.

шиві папірці, а справжню дорогоцінну валюту,— тут потрібна не менша вправність, ніж при друкуванні фунтів стерлінгів.

Доктору Гйотлю було наказано знайти людину, яка б згодилася без риску для справи обмінювати фальшиві фунти на повноцінне золото, швейцарські франки й американські долари. Може, тієї хвилини, коли йому передавали цей наказ, оберштурмбанфюрер Гйотль і згадав не без жалю свого колишнього співробітника, великого практика Рольфа Фінка, а може, й не згадав, бо за цей час розвинулися не лише «наукові» таланти доктора, але й типово гестапівський нюх на все злочинне, підступне, брудне. Він знав тепер, що в усіх небезпечних і сумнівних справах треба покладатися насамперед на самого себе, не довіряючи більше нікому в світі, але водночас використовуючи інших, як користується жокей першокласними скакунами для того, щоб першим домчати до фінішу й одержати приз.

На той час «конюшня» оберштурмбанфюрера Гйотля вже налічувала кілька таких «скакунів». Особливо багато було в нього цікавих знайомих в Югославії, де вели між собою боротьбу найрізноманітніші розвідки світу, включаючи навіть розвідки нейтральних країн, і де можна було вершити які завгодно діла.

Доктор Гйотль прикинув, хто б з його югославських знайомих зміг виручити його з скрути, і зупинився на Лютві Тозані.

Лютві Тозан був однією з наймальовничіших постатей, які докторові Гйотлю доводилося будь-коли зустрічати. Вони познайомилися ще в сороковому році, коли Гйотль займався організацією зв'язку між гестапо й хорватськими усташами.

Знайомство відбулося випадково, на белградському стадіоні, під час футбольного матчу. В перерві між двома таймами один з агентів підвів до Гйотля літнього сивого пана, що вишукано мовив французькою, й представив їх одного одному.

Вони сіли в ложу й пробесідували решту матчу.

— Якщо панові колись знадобиться будь-яка фінансова допомога,— посміхаючись своїми виразними чорними очима, сказав Лютві Тозан,— то згадайте мене. Завжди до ваших послуг.

Лютві Тозан був турецький мультимільйонер. Цей син турка й сербки володів найбільшим турецьким концерном морських фрахтових суден, був хазяїном газетного концерну, кількох оптичних фабрик, що знаходилися у Франції й Швейцарії.

В Туреччині вміли поважати багатих людей. Лютві Тозан входив до складу турецької державної комісії по закупці зброї за кордоном. Фінський уряд, невідомо за які заслуги, іменував Тозана почесним консулом у Стамбулі. Турецьке громадянство, фінський дипломатичний паспорт і міжнародні капітали забезпечували Лютві Тозану повну свободу пересування. Дивним чином він опинявся завжди там, де вибухала війна. Першого вересня 1939 року його бачили у Варшаві. Навесні сорокового року він з'явився в Франції. Через два місяці подався до Англії,

а шостого квітня прибув до Белграда. Він скрізь рекламував себе як громадянина нейтральної країни, його дружина теж була «нейтралка» — з Швейцарії. Однак усі, хто знав Лютві Тозана, звали його не інакше, як «ангел війни».

Підкреслюючи свій нейтральний космополітизм, Тозан навіть ім'я своє міняв залежно від того, в яку країну приїздив. У себе в Туреччині він був Лютві. У Франції — Людовік. В Італії — Луїджі. В Угорщині — Ласло.

З німцями він загравав теж, але до Німеччини чомусь приїздити не наважувався. Зате частенько навідувався до Угорщини, і одвідини ці зрештою кінчилися тим, що в березні сорок другого року Тозана арештували в Будапешті за підозрою участі в диверсії на паровозному гийорському заводі. Тозана звинувачували в тому, що він, по завданню англійської Інтеллідженс Сервіс, постачав диверсантам вибухівку для висадження в повітря оборонного підприємства.

Через місяць військовий суд засудив Тозана до страти. Це був четвертий смертний вирок у його довгому й метушливому житті. Вперше йому загрожувала шибениця як членові партії младотурків. Тоді він утік з в'язниці. Потім його двічі засуджували заочно під час першої світової війни. Викрутився й тоді. Тепер смерть знову зазирала йому в очі.

Прямих доказів того, що Тозан — агент Інтеллідженс Сервіс, у слідства не було. Зате гестапо мало згоду турецького мільйонера на співробітництво. Цього було досить, щоб регент Угорщини, сухопутний адмірал, помилував Тозана як чужинця. Страта була замінена десятьма роками в'язниці. В січні сорок третього року Тозана перевели з будапештської тюрми Маргіт до приватного шпиталю, щоб видалити камені в нирках, у квітні він уже вільно пересувався по всій Угорщині, в травні виїхав спочатку до Туреччини, а потім до Швейцарії, де чекала його дружина.

Гйотль телеграфував Тозанові на його швейцарську адресу про бажання зустрітися. Через день прийшла відповідь. Тозан давав згоду й питав про місце зустрічі. Оберштурмбанфюрер побоявся їхати до нейтральної Швейцарії, де його легко могла «викрасти» англійська або американська розвідка, і тому назвав Італію. Тозан повідомив, що буде з товаришем, і просив улаштувати візи. Це вже була дрібниця.

На призначене побачення в багатому ресторані «Ульпія», розташованому поблизу римського Колізею, Тозан прибув разом з блакитнооким чоловіком, одягнутим з підкресленою елегантністю.

— Після будапештського непорозуміння я ніколи не подорожую тепер сам,— засміявся Лютві й представив незнайомого: — Герр Швенд, комерсант і фінансист.

Швенд заговорив з Гйотлем німецькою мовою. Голос він мав горловий, як людина, що звикла спілкуватися англійською мо-

вою. Оберштурмбанфюрер пильно придивлявся до нового знайомого. Має, певно, близько сорока років. Вміє одягатися. Вишукані манери. Дивовижне вміння володіти собою. З першого погляду справляє враження багатого промисловця, що звик орудувати солідними капіталами. Чомусь здалося Гйотлеві, що Швенд — американець.

Кельнер поставив перед ними чарочки й пляшку «мартіні». Коли він одійшов, Швенд вибачливо звернувся до Гйотля:

— Пробачте, герр доктор, але я звик до віскі.

З подальшої розмови з'ясувалися головні пункти біографії Швенда. Він докладно розповідав про себе, хоч спочатку й здавався неговірким і замкнутим. Німець з походження, по закінченні навчання багато подорожував по Європі.

— Як і я,— докинув Тозан.

Всі засміялися. Швенд зауважив, що Європа видалася йому тісною, і він вирішив вирватися за Геркулесові стовпи. Він поїхав до Африки й Америки як представник німецьких експортних фірм. Але його тягло на самостійність.

З досвіду, набутого в подорожах і вивченні світу, він зробив висновок, що найприбутковішою річчю є торгівля зброєю. З цією метою він прибув до Маньчжурії, де став у Харбіні економічним радником білого ватажка генерала Семьонова.

За гроші, зароблені за зброю, продану Семьонову, він спробував шукати міфічний скарб, вивезений з Сибіру білим бароном Унгерном, однак невдовзі переконався, що знайти будь-що в Азії неможливо. Тоді Швенд вибудував собі віллу в Баварії. Але в Німеччині він не знайшов для себе відповідного заняття і подався до Америки, де обійняв посаду керівника великої фірми «Банге і Борн» по торгівлі збіжжям. Зав'язав контакти з рядом південноамериканських фірм, з якими «Банге і Борн» підтримувала торговельні стосунки. І все ж нова робота його не задовольняла. Як тільки почалася війна в Європі, він почав задумуватися над тим, щоб кинути своє зерно й податися на рідний материк. Бо там, де війна, потрібна зброя. А він уміє продавати цю річ. З цією метою він і прибув до Швейцарії, де зустрівся з своїм давнім другом містером Тозаном.

— А що, якби вам запропонували торгівлю такими речами, які сильніші за зброю? — потягуючи віскі, глянув через край келишка на Швенда оберштурмбанфюрер.

— Не знаю таких речей,— знизав плечима Швенд.

— Сподіваюся, герр Тозан не образиться на мене, якщо я запропоную вам зустрітися завтра... ну, хоча б отут...

Він дістав з кишені блокнот, вирвав сторіночку й швидко написав адресу: «Віа Тассо, 52».

Тозан посміхнувся: німець не витримав узятого на початку вечора тону й зірвався. Типовий поліцейський з заштатного містечка. Боже, як усе-таки погано виховані всі оці гітлерівці!

Вони просиділи допізна. Ліниво перемовлялися про малозначущі речі. Десь о першій ночі оркестр заграв щось закрутисте й сумбурне, мов сонне марення. Гйотль, заплющивши очі, слухав і всміхався. Він же був віденцем! Сьогодні меломан у його душі брав гору над фашистом.

— Що вони грають? — пошепки спитав він Тозана.

— А хіба я знаю? — байдуже кинув той.— Певно, якесь каприччіо, заплутане й божевільне, як наше життя.

— Ви вважаєте наше життя заплутаним?

— А по-вашому, воно пряме, як телеграфний стовп?

Гйотль змовчав. Тозан і його супутник посиділи ще трохи й підвелися.

— Отже, до завтра? — сказав Швендові Гйотль.

— Яволь,— відповів той і підкинув догори руку в фашистському вітанні.

— Ви теж підіймаєте руку? — здивувався Гйотль.

— Краще підняти одну, ніж дві,— посміхнувся Швенд.

На пропозицію Гйотля організувати розповсюдження фальшивих фунтів Швенд пристав. Наступного вечора оберштурмбанфюрер передав йому скриньку, в якій було п'ятсот тисяч фунтів стерлінгів, що згідно з міжнародним курсом дорівнювало десяти мільйонам німецьких марок. Швенд попросив для початку два тижні.

За фальшиві фунти він насамперед накупив фальшивих документів: тут був найменший риск. Роздобув для себе особисто кілька італійських паспортів на різні прізвища, купив єгипетський, португальський, іспанський і кілька південноамериканських паспортів. Потім Швенд придбав (цього разу вже справжній) замок Лабер, розташований неподалік од Мерано. Загублений серед буйних виноградників, прихований від сторонніх очей старим розлогим парком, замок був ідеальною «головною квартирою» фальшивомонетників.

На бучному банкеті в новопридбаному замку Швенд познайомив доктора Гйотля з першими агентами своєї організації. Гйотль, що звик мати справу здебільшого з кримінальними злочинцями типу Рольфа Фінка, сподівався й тут спіткати типових махлярів з чорного ринку. Однак його ошелешив цілий букет ввічливих, ідеально зодягнутих джентльменів, при яких було соромно навіть уживати таке слово, як «фальшиві гроші».

Швенд познайомив Гйотля з присутніми. З директором одного з швейцарських банків, поряд з яким сиділи найбільші фінансисти Італії: керуючий Італійським банком Акцоліні й голова Римського банку Гуарьєрі. З власниками розкішних отелів, з фінансистами й дипломатами нейтральних країн, що прибули з Рима, щоб розвіяти свою нудьгу. Одразу ж після вечері зраділий Гйотль повітав Швенда з присвоєнням йому чину штурмбанфюрера СС, повідомив його, що віднині він має називатися не Швенд, а доктор Вендінг, що під його команду передається

спеціальне відділення штабу Третього німецького танкового корпусу в складі двадцяти чотирьох молодших чинів СС, які мають оберігати замок і виконувати кур'єрські функції. Тут же укладено фінансову угоду. Швенд мав отримувати тридцять три й три десятих процента від обороту. З цієї суми вісім і три десятих процента йшли особисто Швендові, решта — 25 процентів — головним агентам і їхнім помічникам. Усі втрати внаслідок конфіскації, крадіжок і інших непередбачених випадків мав відшкодовувати Швенд.

Швенд виявився добрим фінансистом. Коли доктор Гйотль збирався від'їздити з замка, він попросив, щоб той захопив з собою три скриньки. Оберштурмбанфюрер здивувався: які там ще скриньки?

Новоспечений доктор Вендінг провів Гйотля в кімнату з загратованими віконцями, повідмикав обкуті залізними штабами три скрині, що стояли на мармуровій підлозі, і швидким рухом відкинув віко однієї з них.

Жовте м'яке світло полилося зсередини тісного чотирикутника. Гйотль нахилився над скринькою, немов уклонявся. Клубки золотого дроту, тугі й заплутані, як мелодія італійського каприччіо, лежали біля його ніг. Швенд відкрив другу скриню — золото швейцарських франків, справжніх золотих франків різонуло доктора Гйотля по очах. Третя скриня, як діжа з тістом, була виповнена пухкими пачками зеленуватих американських доларів.

У Гйотля задрижали руки. Такої суми грошей він не бачив ніколи в своєму житті. Всі фінанси, що їх зараз мало в своєму розпорядженні СД, не становили й десятої частки тієї безцінної валюти, яка була перед ним.

— Але ж ви чарівник, доктор Вендінг! — здавленим голосом вигукнув Гйотль.— Ради бога, як ви змогли дістати одразу стільки золота? Де вам удалося знайти дурнів, що міняють простісінькі папірці на цей благородний метал? І чому золото має вигляд дроту? Це нагадує якусь східну казку!

— Дозволите? — сідаючи на ріжок скрині з доларами, поспитав Швенд.

— О, я перетворююся в цілковитий слух!

— Я прочитаю вам маленьку лекцію про золото.

— Будь ласка!

— Як вам, очевидно, відомо, золото — це валюта валют. Особливого значення воно набуває тоді, коли світ з тієї чи іншої причини ділиться на дві чи там скільки половин. Здебільшого причиною такого поділу є війна. Війна вимагає зброї, різноманітного військового спорядження, машин. Війна примушує деякі країни забути на певний час про виробництво предметів народного споживання...

— Гармати замість масла,— докинув Гйотль.

— Так, гармати замість масла. Виробництво замінюється або ж трофеями, або ж воююча країна змушена купувати потрібні їй товари деінде. Світ наш тримається досі тільки завдяки тому, що є частина людей (або ж держав), які хочуть щось продати, і є знову ж таки частина (очевидно, божевільних, якщо не божевільні ті, що продають!), які неодмінно хочуть купити те, що продають перші. Зараз одним з найбільших світових продавців є Сполучені Штати Америки. Вони продають що завгодно і кому завгодно. Навіть Німеччині, з якою воюють. Але Америка за все вимагає тільки золота або ж доларів. Ви здивуєтесь, дізнавшись, що самій Америці золото взагалі не потрібне. Рік тому в конгресі був прийнятий навіть спеціальний закон, що забороняє видобуток золота на території Сполучених Штатів. Джеклондонський Клондайк відійшов у небуття. Мета американців: позбавити золота інших, скупчити всі його основні запаси в своїх країнах, замкнути в печерах форту Кнокс у штаті Кентуккі й, таким чином, заволодіти фінансовим важелем усього світу. Бо давня приказка «золото править світом» правдива і за наших часів.

Міжнародний монетний фонд під тиском США встановив ціну золота — 35 доларів за унцію. Це страшенно низька ціна для золота, зате долар, як гадали американці, мав одразу ж підскочити у своїй вартості, витіснити з світових ринків всесильний фунт стерлінгів і стати валютою валют замість золота. І все ж таки долар не є таким бажаним, як золото. Люди вірять у золото, намагаються купувати цей благородний метал, скупчувати його запаси в своїх руках, свідченням чого є хоча б той факт, що золотом почала цікавитись навіть Азія. Держави, що заборгували США, користуючись з цього, продають золото «наліво» по ціні вищій, ніж 35 доларів за унцію, а потім сплачують свої борги доларами. Ось вам останні ціни на золото: в Індії — 80 доларів за унцію, в Гонконгу — 68, в Парижі — 76, в Швейцарії — 91. Південно-Африканський Союз, що є зараз найбільшим постачальником золота в світі, теж намагається обійти сакраментальну ціну — 35 доларів за унцію й перепродує продукцію своїх казкових копалень буцімто для «промислових цілей». Швейцарія закуповує золото в Африці, потім частину пускає на годинники, з частини карбує монети, а решту переробляє на дріт, який потім продається у всіх швейцарських магазинах. Спекуляція золотом в державному масштабі! Однак юридично тут усе гаразд, бо продається промисловий виріб — золотий дріт.

Для фінансових розрахунків користуються золотими монетами. Клієнти завжди надають перевагу золоту в монетах, бо їхня проба відома; крім того, монетами простіше виконувати платежі. Використовуючи цю прихильність до монет, швейцарці карбують свої золоті франки, ну, а ми, в свою чергу, добуваємо їх за свої фунти стерлінгів.

— Чи не надто ви квапитеся, доктор Вендінг? — уриваним від хвилювання голосом спитав Гйотль.— Чи не викличе в кого-небудь підозри поява на міжнародному ринку такої великої кількості англійських фунтів?

— Гроші ніколи не викликають підозри,— спокійно відповів Швенд,— заспокойтеся, мій любий докторе, і надсилайте мені чимшвидше нову партію фунтів для реалізації.

...Стосовно Німеччини Італія завжди була безпечним ворогом і небезпечним союзником. Літо сорок третього року принесло підтвердження цієї думки.

11 червня 1943 року союзницькі війська висадилися на Сіцілії. Італійська армія не чинила ніякого опору. Єдиною жертвою висадки був англійський солдат, якого вкусив осел.

19 липня відбулася зустріч Гітлера з Муссоліні. Стурбований фюрер сам приїхав до Італії. Він бігав по просторому залу палацу в Фельтре (до Рима Гітлер їхати побоявся, а дуче, в свою чергу, боявся виїздити з Італії на австрійський перевал Бреннер, де вони найчастіше зустрічалися з фюрером; боявся, бо не був певний добрих намірів німців щодо його персони), бігав і кричав щось про тотальну війну, про жертви, про нову зброю, перед якою капітулюють аліанти. Муссоліні сидів у кріслі, тер свої бліді щоки, слухав просторікування Гітлера і думав про те, що, мабуть, капітуляція станеться раніше, ніж буде застосована обіцяна фюрером нова зброя. Тільки хто першим капітулює — от питання. Його начальник генерального штабу генерал Амброзіо наполягає, щоб Італія вийшла з війни. Солдати відмовляються воювати. Гарнізон острова Пантеллерія здався без єдиного пострілу, хоча в підземних ангарах і сховищах острова можна було пересидіти які завгодно бомбардировки. Здався й гарнізон острова Лампедузи. Бої точаться на Сіцілії. Південна Італія, Італія жебраків і голодранців, жде не діждеться тієї хвилини, коли буде покінчено з фашистами. Навіть у його власній Великій фашистській раді...

— Що ви скажете мені, мій дуче? — заламуючи руки, вигукнув фюрер і зупинився навпроти Муссоліні.

Дуче мовчав. Його обличчя пересмикнула гримаса болю.

— Здається, в мене починається приступ печінки,— через силу вимовив він.

Тепер німецькі й італійські фашисти стежили одні за одними зі зброєю в руках і недовір'ям у серцях.

26 липня 1943 року в Італії стався державний переворот. Напередодні в Палаццо Венеція, де жив дуче, у великому залі, завішаному картинами старих майстрів, прикрашеному гобеленами й бронзою, зібралася Велика фашистська рада, якої Муссоліні не скликав з 1939 року, і вперше за всю історію італійського фашизму проголосувала проти Муссоліні. Проти дуче голосували навіть його власний зять, недавній міністр закордонних справ Галеаццо Чіано і маршал де Боно.

Увечері двадцять п'ятого липня Муссоліні викликано до королівського палацу Квірінала. Дуче спробував викласти королеві свої плани на майбутнє, але Віктор-Еммануїл перебив його, заявивши, що прем'єром уже призначено маршала П'єтро Бадольо. Бронзової статуї Муссоліні, що перше стояла позад королівського трону, не було. Фашистський дуче зрозумів, що йому кінець. Він спробував загрожувати королеві, однак той спокійно оповістив його, що аудієнцію закінчено. Коли Муссоліні покидав палац, на сходах до нього наблизився ввічливий молодий офіцер карабінерів і тихо сказав:

— Беніто Муссоліні, вас арештовано. Прошу йти за мною.

Муссоліні зник. Лопнув, як дощова бульбашка. Фашистська партія за один день розсипалася, мов пісок.

У Берліні зчинилася неймовірна паніка. В Головній квартирі відбулася вночі нарада, на якій Гітлер насамперед наказав окупувати Італію німецькими військами. Подальший проект, прихований під криптонімом «Операція студент», передбачав арешт уряду маршала Бадольо і королівської сім'ї. На випадок невдачі цього плану або капітуляції Бадольо перед союзниками вступала в силу «Операція Вісь», що передбачала роззброєння і взяття в полон усієї італійської армії. Гіммлер пропонував, крім того, викрасти й привезти до Німеччини римського папу. Гітлер кинув на Рим парашутно-десантну дивізію. З Південної Франції, Тіролю й Карінтії в долину По переведено групу армій «Б» фельдмаршала Роммеля. Гітлер ждав Муссоліні до Берліна як свого особистого гостя. Отже, треба було негайно розшукати дуче й привезти до фюрера.

До Італії прилетів літаком посланий Кальтенбруннером знаменитий авантюрист, майстер найбрудніших справ, керівник спеціальної диверсійної групи СС гауптштурмфюрер Отто Скорцені. Двометровий здоровило з наївним обличчям дегенерата, з байдужою посмішкою вбивці, Скорцені лякав самим своїм виглядом навіть тих, кому доводилося з ним працювати. Він уславився, як неперевершений спеціаліст «міжнародних конфліктів». Це під його командою група головорізів спровокувала в тридцять дев'ятому році напад фашистських військ на Польщу. Це він організовував уявний замах на Гітлера в мюнхенському погрібку Бюргербраукеллер з метою арешту співробітників англійського посольства в Голландії. Це його «загін» без єдиного пострілу захопив столицю Данії Копенгаген. Скорцені бачили в Парижі й у Норвегії, в Австрії й Чехословаччині. Він з однаковою ретельністю виконував накази Гейдріха й Кальтенбруннера. Для нього не було неможливого. Неперебірливість у засобах поєднувалася в ньому з відвагою, винахідливість з упертістю, відчайдушність з жорстокістю.

Скорцені спекулював своїм прізвищем. Коли потрапляв до слов'янських країн, перелицьовувався на слов'янина і казав, що правильно його прізвище вимовляється «Скорчений». В Німеч-

чині видавав себе за нащадка прибалтійських баронів і доводив, що прізвище його — то зіпсоване «Скорцен». В Італії він відразу став італійцем, додавши до прізвища одне «н»: Скорценні. Однак ніхто з італійців не клюнув на цю вудочку. Про Муссоліні італійці просто не хотіли говорити.

Скорцені змушений був телеграфувати Кальтенбруннеру про неможливість виконання його наказу.

Саме тоді один з швейцарських агентів привіз Швенду привіт от «давнього знайомого Лютві Тозана» й запрошення на «прогулянку». Швенд негайно послав шифровку Гйотлеві, пропонуючи свої послуги в справі розшуків дуче. Він сповіщав Берлін, що італійці, чекаючи висадки союзницьких військ, намагаються за всяку ціну міняти свої ліри на американські долари або англійські фунти, і відверто говорив, що не скористатися з цієї обставини було б просто безглуздям. Берлін чомусь не відповідав, і Швенд уже почав було хвилюватися. Він приїхав на свою римську квартиру, щоб бути ближче до німців. Берлін мовчав три дні. На четвертий, уночі, Швенда викликали на віа Тассо, де мешкав уповноважений гестапо в Італії Каплер. Каплер повідомив Швенда, або доктора Вендінга, як він тепер називався, що, на визнання його особливих заслуг перед імперією, йому доручається одна з найбільших справ великої війни — виявити місцеперебування Муссоліні.

Швенд, одягнений у фрак і білу манишку, мовчки розкланявся й вийшов.

За тисячу фальшивих фунтів лейтенант карабінерів поінформував Швенда, що чув розмови, буцімто дуче сховали десь флотські офіцери.

Тепер залишалося встановити, з якого порту вивезли дуче. Дрібних портів можна було не брати до уваги: все відбувалося надто швидко, отже, дуче могли вивезти лише до порту, де напевне можна було знайти потрібне судно. Швенд кинувся до Генуї. Три дні сипав направо й наліво фунтами стерлінгів, та так і не зміг дізнатися нічого певного. Йому лише натякнули, що треба шукати, мабуть, у Неаполі.

Тоді Швенд поїхав до Неаполя.

Неаполь став на той час місцем паломництва. Туди стікалися з усієї Італії колони втікачів. Утікали всі ті, хто не хотів більше бачити німців. Утікали ті, хто прагнув якнайшвидше зустріти армію аліантів. Утікали просто, щоб не сидіти на місці. Всі втікали від війни, голоду, епідемій, терору, смерті, руїн. Поїзд Рим — Неаполь, у який сів Швенд, був наповнений втікачами. Офіцери, солдати, священики, поліцаї, жінки з дітьми й без дітей, старі чоловіки, бабусі, дівчата. Солдати сиділи на дахах вагонів, висіли на східцях, товпилися на тамбурних площадках, співали, сміялися, галасували, радіючи кінцю Муссоліні.

Спека була страшенна. В класний вагон набилося з сотню зайвих людей. Швенда мучила спрага, задуха гнітила йому гру-

ди, перед очима мелькали чорні галасливі роти, фіолетові обличчя, розпатлані голови. Гамір, колотнеча, тіснява.

На станціях стояли німецькі конвої. Швенд не міг, не мав права признатися, що він теж німець, і тому терпів. Терпів тісняву, задуху, галас, терпів презирливі холодні погляди німецьких солдатів, які дивилися на втікачів-італійців з ненавистю й зневагою, терпів своїх сусідів і боявся їх, бо вони б розтерзали його, дізнавшись, хто він такий.

Моторошно було їхати по країні, яка перестала бути собі господарем, яка перетворилася в хаотичне нагромадження будинків, людей, солдатів і руїн.

Не було нічого. Не було фронту, війни, перемог, не було «Віва іль дуче» [1].

І в цьому суцільному небутті так званий Швенд мусив робити заповідану йому здалеку «прогулянку».

Неаполь являв собою велетенську купу руїн. Мармурове приміщення поштамту було розбомблене, і Швенд не зміг навіть телеграфувати до Рима про своє прибуття. Він не зміг відшукати на вулицях ні таксі, ні візника. Поїхав, як кажуть італійці, на коні святого Франціска: пішов пішки.

В порту щось горіло. Чорний кошлатий дим здіймався до неба й змішувався з димом Везувію. Швенд заплутався в темних брудних вуличках Палонетті й довго вибирався з них, обходячи купи битого каменю, розтрощених меблів, спотикаючись об трупи вбитих під час бомбардування людей, і скрізь натикався на дітей.

Здавалося, діти всього Неаполя, всієї Італії висипали на темні вулички Палонетті, щоб виконати тут надзвичайно важливу, термінову, невідкладну роботу. Діти були страшенно заклопотані й не звертали ніякої уваги на Швенда, на гудіння літаків, що кружляли над містом, на пожежі в порту й на вічний дим Везувію.

Діти шукали в руїнах іграшок. Швенд навіть зупинився, зробивши для себе це несподіване відкриття.

Так, діти, забувши про війну, про кров, про трупи, що валялися тут же, на вулицях, шукали іграшок.

Кольорові ганчірочки, мідні прикраси від старовинних комодів, поламані ручки од крісел, металеві кульки від родинних ліжок, на яких народжувалися, спали й умирали цілі покоління неаполітанців, старі пляшки, потовчені люстерка, пошматовані книжки з довгоносим Піноккіо, скляні кульки намиста, чорні, сині, червоні кульки намиста, яке носили їхні матері, бабусі, сестри,— все це ставало іграшками.

Діти знаходили запорошені намистинки, обтирали, облизували їх і бавилися ними. В них не було більше нічого. Їм лиши-

---

[1] Хай живе дуче.

лися тільки скляні потріскані кульки. Матерів, які носили намисто, не було. Не було ні бабусь, ні сестер.

Були руїни, згарища, попіл.

І діти, що шукали намистинок.

Швенд згадав старе італійське прислів'я: «Ведере Наполі є пої морі» — побачити Неаполь, а потім померти. Що ж, йому пощастило: він побачив Неаполь мертвим. Неаполь помер раніше, ніж ті, що будуть тепер його бачити.

Швенда душила спрага. Спрага, ще страшніша й нестерпніша, ніж була у вагоні. Побачивши на вулиці Медіна невеличкий бар, Швенд завернув до нього.

Блідий одутлий бармен сидів біля дверей і відганяв од себе мух. Шовкове покривало — неодмінна оздоба навіть найбіднішого в Неаполі родинного ліжка — висіло на його плечах.

— Жарко,— сказав Швенд, щоб розпочати розмову.

— Можливо,— знизав плечима бармен.

— Чи не знайдеться у вас чого-небудь попити? — намагаючись подолати свій акцент, спитав Швенд.

— Хіба ви ще не напилися? — зиркнув на нього бармен, і в його погляді горіла зненависть.

— Я вас не розумію,— обережно промовив Швенд.

— Ми говоримо «санкве». По-німецькому — «блют», кров. Її було вже досить, щоб напитися.

— У вас тут багато мух.

— Людей стає менше — мух більше.

— Це парадокс?

— Є така земля — Антарктида.

— Я вас знову не розумію.

— Там немає жодної мухи.

— Справді?

— Жодного карабінера.

— Вірно.

— Жодного німецького солдата.

— Тобто ви хочете сказати... мухи зникнуть разом з німецькими солдатами?

— Саме це я й хочу сказати. Тепер у нас немає фашистів і дуче. І слава мадонні, що немає. Незабаром не буде й вас. Усе минеться. Війна, смерть, кров, фашисти, мухи. А Неаполь лишиться.

— То у вас так і не знайдеться чогось пити?

— В Неаполі люди п'ють горе,— сказав бармен,— горе і кров.

Він одвернувся від Швенда, показуючи йому своє розцяцьковане покривало. Швенд вийшов з бара й побрів далі. У вухах у нього бриніло: «Все минеться, а Неаполь лишиться... Все минеться». На кожному кроці він натикався на дітей і на кров. Земля була просочена дорогоцінною кров'ю людини. Людська

кров була змішана з пилом вулиць. Вона позапікалася на стінах будинків.

Швенд переступав згустки крові між камінням бруку і йшов далі й далі.

«Все минеться, а Неаполь лишиться...»

Широка й пряма вулиця Толедо привела його до молу Санта Лючія. В гротах Монте ді Діо неаполітанці ховалися від бомбардувань. Люди переселилися до гротів на постійне мешкання. Вся гора біліла від випраної білизни, вивішеної сушитися. Неаполь капітулював перед морем, він вивісив тисячі білих прапорів людської нужди, він розіп'яв їх, як паруси, під якими хотів пливти до свободи, до визволення від війни.

«Все минеться, а Неаполь лишиться...»

Море зазирало в широкий отвір вулиці Толедо ще здалеку. Воно було вільне, спокійне й чисте. Море свободи. Море сподівань. Море прагнень.

Коли Швенд побачив море, щось зворухнулось на його обличчі, якийсь імлистий туман застелив очі, коротке зітхання вирвалося з його грудей. Але це тривало невловимий відрізок часу. Частку секунди.

Він ішов далі, незворушний, високий, рішучий, і його блакитні очі під густими короткими бровами блищали сталлю, а на щелепах напиналася шкіра, міцна, як на турецькому барабані... Він робив свою «прогулянку».

Через дві години Швенда арештувала портова італійська поліція, запідозривши його в шпигунстві. В його кишенях знайшли італійський паспорт на ймення Джованні Віка і невелику суму італійських і німецьких грошей. Паспорт свідчив про італійське походження Швенда, його акцент зраджував іноземця. Швенда посадили до кімнати з загратованими вікнами і не дали навіть води.

Увечері Швенд просунув крізь щілину дверей п'ятдесятфунтовий банкнот і англійською мовою попросив карабінера, який стояв на варті біля дверей, повідомити начальника портової поліції, що він вимагає аудієнції. Поліцай не знав англійської мови. Але, як поліцаї всіх портів світу, він надто добре знав колір англійських фунтів стерлінгів. Сума хабара і вміння ховати гроші (адже поліцай був присутній при обшуку Швенда) засвідчували той простий факт, що за дверима сидить якась велика цяця. Тому поліцай, не роздумуючи, повідомив свого начальника.

Начальник карабінерів, маленький, товстий, з жирною нижньою губою, з чорною щетиною в носі, викликав гидливу гримасу на випещеному обличчі Швенда.

Він говорив жахливим неаполітанським діалектом, якого не розуміють навіть самі італійці. Він метушився, як офіціант дешевого ресторану, забачивши грошовитого відвідувача. Він запросив Швенда сісти, а сам стояв і дивився Швендові в рот.

— Я не Джованні Віка,— сказав Швенд,— і не німецький шпигун, за якого мене мають ваші поліцейські. Я майор англійської розвідки Норман Роупер.

Ледь чутне «о!» вихопилося з уст начальника поліції. Це не був звук недовіри чи сумніву — швидше подиву.

— Ви самі розумієте,— продовжував Швенд,— що я не мав змоги тримати при собі будь-які документи, крім італійського паспорта. Єдиними моїми документами є оце ось.

З цими словами він поклав на стіл дві грубі пачки англійських банкнотів.

У начальника поліції защипало в пучках від бажання доторкнутися до грошей, але він подолав спокусу й сховав руки за спину.

— Моїм обов'язком,— спокійно вів далі Швенд,— було збирання інформації, необхідної для зайняття Неаполя військами союзників. Чи, може, синьйор не чекає приходу союзницького флоту?

— О свята мадонна, хто тепер не чекає цього! — вперше порушив мовчанку начальник поліції.

Він пробував говорити англійською мовою, але це була мова американських гангстерів італійського походження, а не величні звуки Шекспіра.

Швенд поблажливо посміхнувся.

— Синьйор шеф буде напевне нашим другом, якщо він уже навіть оволодів мовою англосаксів.

— І вашим помічником,— поквапливо додав начальник,— свята мадонна не дасть мені збрехати, що я таки прислужуся аліантам. Я зведу вас з людьми, які дадуть вичерпну інформацію про все, що цікавить пана майора.

Неаполітанці виявилися діловими людьми. Швенд залишив у Неаполі двадцять тисяч фальшивих фунтів. Він пробув там аж два тижні. Зате повертався до Рима з відомостями, яких не мав жоден німець.

Муссоліні переховували на острові Святої Мадлени в архіпелазі Бучінарі, що загубився десь поміж Корсікою й Сардінією.

До Берліна полетіла депеша. Кальтенбруннер негайно надіслав відповідь. Звучала вона дивно: «Особисто вірю. Але фюрер настроєний скептично».

Виявилося, що коли Гітлеру доповіли, в який спосіб дістали відомості про місцеперебування Муссоліні, він затупотів ногами й закричав, що не вірить жодному італійцеві. Навіть тому, який бачив дуче на власні очі.

Гіммлер одразу ж висунув свій план, назвавши його «Операцією Марс». Рейхсфюрер СС переконав Гітлера, що розшуки таких сановних осіб, як дуче, не можна провадити за допомогою тривіальних розвідницьких методів, бо такі люди перебувають під покровительством самого провидіння, і, отже, тут мають брати участь надприродні сили. Гітлер, який теж любив

посилатися на провидіння, що буцімто керувало всіма його діями і оберігало від усіх ворогів, радо пристав на пропозицію Гімлера.

Так виникла божевільна авантюра з «чаклунами» Ванзее.

Лаври Швенда перехопив якийсь невідомий французик, який, на прохання доктора Гйотля і за його підказкою, тицьнув веретеном на той-таки острівець Святої Мадлени.

Отто Скорцені, втомлений довгою бездіяльністю, отримавши з Берліна наказ перевірити правдивість наслідків «чаклунства», переодягнувся пілотом і полетів на «хейнкелі-III» до архіпелагу Бучінарі. Під час перельоту сталася аварія, й Скорцені зробив вимушену посадку на сусідньому острівці.

Італійський офіцер, відповідальний за збереження Муссоліні, помітивши німецький літак, зчинив тривогу. Коли наступного дня Скорцені на чолі флотилії військових катерів налетів на порт Святої Мадлени, дуче там не було.

Знову приведено в дію агентуру Швенда, знову посипалися направо й наліво фальшиві фунти стерлінгів.

Історія повторювалася з дивовижною точністю.

Підкуплені італійці інформували Швенда, що дуче схований у спортивному готелі на Кампо Імператоре в гірському масиві Гран Сассо. Швенд побував на місці й пересвідчився, що цього разу до Муссоліні буде дістатися ще важче. Єдиним шляхом сполучення з готелем була повітряна канатна дорога, яку пильно стерегли берсальєри [1], ті самі берсальєри, якими так пишався колись дуче.

У Берліні знову не вірили в правдивість інформації. Гімлер, мабуть, ще раз хотів закрутити веретена на Ванзее.

Однак Скорцені вирішив діяти на власний страх і риск. Він заявив, що не буде ждати. Доктор Гйотль не схвалював цього наміру. Він боявся повторення випадку, що трапився на Мадлені. Але Скорцені, намовлений доктором Вендінгом, не послухався. Знову він сів на літак і сфотографував схили Гран Сассо. З готелю помітили літак, знову, як на Мадлені, зчинили тривогу; комендант залоги негайно повідомив прем'єра Бадольо.

Та поки прем'єр з своїм кабінетом вирішував питання про переведення Муссоліні в нове місце, було вже пізно.

Скорцені висадився з групою парашутистів поблизу готелю, на гірській луці. Лука мала нахил в сорок п'ять градусів, тобто ні практично, ні теоретично не годилася для висадки парашутистів. Літаки, скидаючи десант, не встигали повертати назад і врізалися в масив гори. Три чверті машин розбилося на дрізки. Одного кулемета було б досить, щоб зчистити з луки всіх парашутистів Скорцені, не давши їм змоги зробити жодного пострілу.

---

[1] Берсальєри — моторизовані добірні війська в фашистській Італії.

Однак берсальєри не відкривали вогню. Пояснювалося це тим, що напередодні солдати одержали від невідомої особи грубенькі пакети. В пакетах були цидулки з проханням не відкривати вогню по союзницьких солдатах, що мають захопити дуче. Прохання підтверджувалося кругленькою сумою англійських фунтів. Такий пакетик разом з іншими одержав і берсальєр Піппо Бенедетті. Він теж піддався загальній людській слабості й не відкрив вогню, коли побачив, як на зелену луку сиплються озброєні до зубів люди, одягнуті в маскувальні халати. А може, справді повірив, що дуче хочуть захопити аліанти? Може, його погубила надмірна довірливість, а не сріблолюбство?

Хоч би там що, а згодом Піппо Бенедетті не раз шкодував, що 12 вересня сорок третього року його автомат мовчав.

Він шкодував уже тоді, коли його автомат, як і зброя всіх інших берсальєрів, опинився в руках у німецьких есесівців; шкодував, коли поставлений поряд з своїми товаришами під варту, дивився, як з дверей готелю гордо й самовпевнено виходить дуче, в чорному велюровому капелюсі, в чорному пальті з піднятим коміром, у чорних рукавичках. Муссоліні був піжоном. Він одягався, як власник будинку моделей. Про це в Італії знали всі. Одного журналіста, який наважився покритикувати галстук дуче, він наказав кинути до в'язниці. І ось навіть тут, арештований, не знаючи, що з ним буде завтра, Муссоліні найперше дбав про свою зовнішність і, мабуть, навмисне добрав чорних кольорів, що підкреслювали трагізм становища, в якому він перебував донедавна, і які так пасували до його блідого обличчя.

Дуче посміхався. Він посміхався, як римський імператор під час тріумфального в'їзду в столицю. Гордість і самовпевненість випромінювалися з його булькатих очей, з його нахабного, важкого підборіддя. Навіть його ніс, надгризений кулею ірландки міс Гібсон у квітні двадцять шостого року, стирчав гордо й самовпевнено. Муссоліні йшов, прямо несучи голову, не дивлячись по боках, немов цирковий борець після перемоги над супротивником. Він залишав цю арену битви звитяжцем.

Шанобливо охопивши дуче підковою живих тіл, крокували позаду усміхнені есесівці. Німецький широкомордий капітан барон фон Берлепш, обвішаний автоматними магазинами, ніс великий чорний чемодан дуче. Другий чемодан ніс камердинер Муссоліні — лисий присадкуватий чоловічок, чимсь невловимо схожий на дуче. Двометровий Скорцені з біноклем на грудях, з залізним хрестом першого класу на кишені френча ждав дуче біля дверей, завмерши в позі «струнко». Він задирав підборіддя, витягаючи свою товсту довгу шию, немов відчував уже на ній лоскітливий дотик стрічки рицарського хреста, яким його нагородить Гітлер за врятування «великого дуче».

Піппо Бенедетті мало не заплакав, дивлячись на церемонію, одним з винуватців якої був і він сам. У боковій кишені його

сірого френча лежала пачка фунтів стерлінгів. За неї він продав Італію, продав свою власну свободу, своє життя.

Комерсант і фінансист Швенд знав найбільшу людську слабість. Знав і вмів нею скористатися. Він не шкодував фунтів. «Великий дуче» коштував німцям п'ятдесят тисяч фальшивих фунтів стерлінгів. Щоправда, при потребі Швенд міг би заплатити й справжніми фунтами. Бо йому особисто був потрібен дуче. На свободі. По цей бік фронту.

Біля вагончика канатної дороги, в якому Муссоліні спустився в долину, Швенд опинився першим. Власне це був не Швенд, а оберштурмбанфюрер СС доктор Вендінг. Доктор Вендінг першим привітав дуче з визволенням. Привітав італійською мовою, врятувавши Муссоліні від потреби відповідати на привітання німецькою мовою, яку Муссоліні знав поганенько. Потім оберштурмбанфюрер Вендінг зробив так, що в машині, куди поклали чемодани дуче, не було нікого, крім нього самого й водія.

І в той час, як Муссоліні, оточений своїми «визволителями», котив чимдуж до аеродрому, де ждав його літак, що мав везти дуче до Берліна, Швенд-Вендінг-Роупер гарячково нишпорив у чемоданах колишнього фашистського диктатора Італії. Муссоліні обшукували, як дрібного злодюжку.

Листів, написаних твердим рішучим почерком британського прем'єр-міністра, в чорних чемоданах не було. Справа ускладнювалася. Вона ставала заплутаною, як мелодія італійського каприччіо.

ПОЛЮВАННЯ НА ЛЮДИНУ

Юджін Вернер лежав у молодій дубині на краю картопляного поля й пильно вивчав одиноку ферму, що притулилася до схилу пагорба, так ніби шукала затишку од вітру. За два метри від американця, обмостившись гіллям, причаївся Кліфтон Честер. Вони лежали вже досить давно, мабуть, годин зо три або й чотири, і за ці кілька годин Честер не обізвався до свого товариша й словом.

Юджін нетерпляче крутився на своєму місці. Бісів англієць! Мабуть, таки правду кажуть, що можна рік прожити з «томмі» в одній кімнаті і він не спитає тебе, чи ти одружений, яка твоя професія, звідки ти, як тебе звати, нарешті.

Виручили американця кури. Ці улюблені, чарівні створіння були, виявляється, й у Німеччині. Після довгого й марудного лежання біля пустельної ферми (їхній командир хотів вивчити за день ферму, щоб уночі зайти туди й попросити для загону харчів. Знайшов у кого просити!) Юджін нарешті побачив, що з-за сарайчика вигулькнула біленька курочка. Вона гребнула в траві однією лапою, потім другою, засокоріла, як сокоріли кури і в нього на фермі, і до неї одразу ж приєдналося кілька

подружок. Незабаром курочок назбиралося дванадцять штук, усі біленькі, чистенькі, акуратні, як німкені. Півня не було. Мабуть, економний хазяїн не тримає півня або ж просто перетворив його в каплуна й з'їв за здоров'я свого фюрера.

Одна курка відокремилася від гурту й попаски наблизилася до засади. Придивившись пильніше, Юджін побачив у неї на нозі бляшаний номерок. Це його здивувало. Нумерувати курей, коли їх усього дванадцять і кожну з них можна розпізнати навіть з заплющеними очима! Це вже перевершувало всякі межі педантизму, яким німці прославилися на весь світ. А може, дійсно, правду казали їм у розвідницькій школі про те, що в Німеччині кожна соломинка й травинка — на обліку. Тоді молоді американські хлопці не дуже-то вірили своїм інструкторам. Бо де це бачено, щоб усе в країні: хліб, м'ясо, масло, олівці, дитячі іграшки і навіть — вершина абсурду! — голки,— щоб усе це видавалося тільки на картки. Німецькі газети перед різдвом виходили з великими гаслами: «Кожній німецькій дитині — іграшку до різдвяних свят». Селяни, що вигодовували кабанів, держали по кілька корів, повні двори птиці, не мали права спожити хоч краплину без картки. Свиню треба було одвезти на бойню, де бауер [1] одержував за свою старанність хвіст, вуха й ноги на холодець. Решта лишалась для фюрера. М'ясо ж селянин одержував у магазині на картки. Те саме з молоком, яйцями, хлібом. Подоївши корів, кожна господиня мерщій зливала молоко до бідонів і виставляла їх за ворота на спеціальній лавочці. Машина молокозаводу забирала бідони й відтарабанювала їх на приймальний пункт, де селяни могли одержувати потім віянку. Яйце з-під курки, ще тепле, треба було мерщій нести на той самий пункт, де на кожну курку заводилася персональна картка, немов на гангстерів у Федеральному бюро розслідувань.

Гітлер нікому не давав вільно дихати. Він усе підпорядковував війні. Вся країна жила для війни. Німці тільки й знали, що затягували пояски дедалі тугіше. Дивний народ! Юджін не міг зрозуміти подібної терплячості, хоч і в самого у жилах текла німецька кров. Навіть тоді, коли на Гітлера вчинили замах генерали, німці не пішли за ними. Генералів подушили, як кролів, а ці дурні, як і раніше, їдять нечищену картоплю й несуть на приймальні пункти кожне яєчко. І нумерують бідолашних курочок.

— Чуєш, Кліфтон,— звернувся Юджін до англійця,— у мене в Вісконсині була куряча ферма, до якої оцим пронумерованим пташкам так само далеко, як нам з тобою до господа бога.

— Краще помовч,— неохоче відгукнувся Честер,— а то трапляться поблизу гестапівці, і ти одразу ж опинишся біля всевишнього.

---

[1] Бауер — селянин *(нім.)*.

— Я хоч диверсант, мені можна б остерігатися, але чому боїшся ти? — сплюнув американець.— Адже згідно з Женевською угодою впіймані втікачі-полонені можуть бути покарані лише дисциплінарно, тобто не більше ніж на двадцять одну добу арешту.

— Конвенція,— пробурмотів англієць.— Хіба ти не читав у газетах, що фашисти роблять з полоненими?

— Газети? — засміявся Юджін.— Ха! Хто ж їх читає? Кому цікаво те, про що вони пишуть? Америка все одно виграє війну — пиши не пиши.

— Поки вона виграє, ти встигнеш тисячу разів померти.

— У нас з тобою хитрий і обережний командир — він не доведе до згуби своїх солдатів.

— Не сподівайся, що ти весь час тільки й будеш гріти живіт на теплій землі.

— Я не боюся нічого,— весело сказав американець,— ні полону, ні смерті.

— Полон страшніший за смерть,— зауважив англієць.

— Ну, ну,— не повірив Юджін.— Згідно з конвенцією полонені дістають по два нові мундири. Щотижня одержують з Америки посилку з продуктами. Шоколад, згущене молоко, галети, консерви.

— Згідно з конвенцією,— гірко посміхнувся англієць.— А якщо ти не одержиш ні мундира, ні посилки?

— Рузвельт мусить прислати. Якщо ж не пришле — не виберемо його більше президентом. У нас демократія.

— Ніяка демократія не звільняє від обов'язку боротися з ворогом.

— Та чого ти до мене прискіпався? — розсердився Юджін.— Я хотів розповісти тобі про свою ферму, а ти: обов'язок, ворог, війна... Можна подумати, що я дезертир. Хочеш, покажу тобі фотографію свого найкращого півня. Чудо природи. Супер-півень. Такого не знайдеш у всій Європі.

— У мене в Четемі лишилася дівчина,— замріяно промовив Кліфтон,— її звали Айріс. Ми дали обіцянку одне одному: на Новий рік уночі дивитися на Велику Ведмедицю. Щоб наші погляди зустрілися там і щоб ніщо не заважало: ні війна, ні бурі, ні злі люди...

— Ти сентиментальний, як студентка коледжу,— сказав Юджін.— Якщо на підлозі провести крейдою пряму лінію й покласти на неї курку, то курка втупиться в білу риску й лежатиме, наче прив'язана. Якби я міг покинути пост, я б залишив тебе тут, як курку на крейдяній лінії, і дав би тобі змогу тішитися гіпнозом ідіотської меланхолії.

— Цить,— раптом стрепенувся Кліфтон,— дивися!

По схилу, від шосе, схованого внизу за виступом пагорба, видиралося вгору до ферми кілька чоловіків. У сірих костюмах, з галстуками, в дорогих фетрових капелюхах, вони мали б ціл-

ком пристойний мирний вигляд, якби в кожного з них у правій витягнутій уперед руці не поблискував пістолет. Сумніватись не доводилося: до ферми наближались гестапівці. Чого їм там треба, кого вони шукали, кого хотіли застукати зненацька (для того, певне, і залишили свою машину десь далеко від ферми, щоб не викликати підозри),— не знали ні Юджін, ні Кліфтон. Невже француз завів їх у пастку? Три дні після переправи через Рейн він тяг партизанів через гори й чорторії, обіцяючи вивести до знайомої ферми, де можна буде відпочити й підхарчуватися. Француз заприсягався, що ферма розташована в лісі, осторонь від населених пунктів, що там за рік буває лише один гість, та й то — гарненька жіночка, хазяйчина племінниця. Він випадково заїхав колись із своєю графинею туди напитися молока, і ще тоді впала йому в око чарівна небога господині.

Ясна річ, французове базікання всі пропускали повз вуха, але охоче згодилися відпочити день-два на мизі, тим більше, що вона якраз лежала на обраному ними шляху.

А тепер от — гестапівці.

— Ти чеши до командира, а я залишуся тут,— сказав Юджін англійцеві.— Коли що — можете не турбуватися: жоден з них не піде звідси живим. Коти!

Кліфтон відповз назад. Він прошелестів по кущах, як ящірка. Юджін перевірив автомат і продовжував стежити за діями джентльменів у сірому. Вони оточували будинок. Один побіг за хату, другий став на причілку, якраз навпроти Юджіна, двоє вскочили досередини.

Почалися хвилини напруженого чекання. Час тягся нестерпно повільно. Він ледве плентався. Він шкандибав, мов кульгавий пес. Хвилини чекання втілилися для Юджіна в миршавому чоловічку, одягнутому в сірий костюм. У чоловічку, що стояв на причілку біля купи чи то соломи, чи то коров'ячих кізяків і наставляв на всі боки вуха, немов звуковловлювач. У американця засвербіли руки. Він примружив око й спробував прицілитися в чоловічка. Він посадив його на вершину мушки й проковтнув слину. Мушка заповнювала весь простір перед очима. Її гігантський трикутник був схожий на єгипетську піраміду. І на самому вершечку піраміди, розставивши ноги, стримів блідий вухатий чоловічок з іграшковим пістолетиком у зсудомлено зігнутій руці. Американець відчув: не витримає. В розвідницькій школі його вчили, що ціль ніколи не слід спускати з мушки. Впіймав на вершину чорного трикутника — бий! Хай котиться з піраміди, хай перекидається, хай розставляє руки і ноги. Бий, бий і бий!

Товстий Юджінів палець поповз до спускового гачка. Плавно ліг в зручний виямок. Метал одразу ж нагрівся й змокрів од поту. Юджін хвилювався. Ще чого не вистачало! Коли стріляєш, забудь про нерви, забудь про все. Пам'ятай лише про мушку і про спусковий гачок, який повинен тихо, повільно,

але неухильно відповзати назад під тиском твого вказівного пальця.

Але пострілу не сталося. Юджін одсмикнув пальця від спускового гачка, так ніби йому підклали шматок розпеченого металу. Піраміда мушки нахилилася вбік, і чоловічок зіскочив з її вершини. Щоправда, він зіскочив ще раніше, як тільки Юджінів палець почав наближатися до спуску.

З дахового вікна, просто на голову чоловічкові, стрибнуло щось довге й гнучке, мов леопард. Коли це «щось» упало на купу соломи, потім миттю, немов підкинуте пружиною, звелося на довгі ноги й дременуло до лісу, якраз до того місця, де лежав американець, Юджін побачив, що то був молодий німецький унтер, обвішаний орденами й зброєю, мов на параді. Щоправда, мундир на унтер-офіцерові був не зовсім парадний з огляду на його заношеність, засмальцьованість і пошматованість, але цієї деталі Юджін помітити не встиг.

В отворі вікна з'явилася голова одного з тих гестапівців, які зайшли до будинку, подивилася вниз і, мабуть вирішивши, що стрибати не зовсім безпечно, крикнула вухатому:

— Держи!

Той відразу ж допустився помилки. За всіма правилами військового мистецтва йому треба було падати на землю або ставати на коліно й палити по втікачеві з близької відстані. Однак або ж він був недосвідчений у справі полювання на людей, або ж у них був наказ захопити унтер-офіцера живим, бо чоловічок не впав і не став на коліно, а чимдуж побіг за довгоногим унтером. Це було все одно, що пустити коротконогу таксу доганяти мисливського хорта. Гестапівець одразу ж заплутався в картоплинні, тоді як унтер, перестрибуючи за одним махом через десять кущів, добігав уже до Юджіна.

Все відбулося так швидко, що американець не встиг навіть вирішити, як йому поводитися. Втікач наближався до нього, погоня теж насідала.

На підмогу вухатому з-за будинку вивернувся ще один гестапівець, такий самий здоровило, як і унтер-офіцер, потім з будинку вискочив один з тих двох, які робили там обшук. Не злазив лише той, що був на горищі. Згори йому було добре видно «поле бою», і він корегував дії своєї банди.

Мов на зло, Кліфтон десь барився. Чи він хоч повідомив загін? На цих англійців ніколи не можна покладатися. Юджін вирішив, що він мусить втрутитися. Все одно ті типи почнуть нишпорити по кущах і викриють його схованку. Тоді від них не відчепишся. Треба бити, поки не пізно.

Але потрібну мить він прогаяв. Прогаяв, бо тоді, коли Юджін ще тільки збирався стріляти, позад нього пролунав короткий постріл, і гестапівець-корегувальник полетів сторч головою вниз на купу коров'ячих кізяків. Юджін похвалив у думці стрільця. По-перше, влучно, а по-друге, розумно: ті, що плута-

ються в картоплинні, не втечуть і так, а той, на горищі, міг сховатися. Спробуй потім його викишкати.

Не роздумуючи, він приклався до автомата і улолокав вухатого. Зблизька виявилося, що вуха в нього звичайнісінькі, але для Юджіна він так і лишився вухатим. Унтер пролопотів повз нього, ламаючи кущі, мов дикий кабан, і нічого не бачачи на своєму шляху. Одебелілий від страху, він, мабуть, не чув і пострілів. Два вцілілі гестапівці кинулися назад. Юджін пустив їм услід довгу чергу, але промазав. Він озирнувся, сподіваючись, що його помилку поправить невідомий стрілець. До нього біг Михайло.

— Бий! — кричав він.— Бий, бо втечуть!

— А унтер? — розгублено спитав американець.— Що з ним?

— Його затримають наші хлопці. Бий тих!

Михайло полоснув по гестапівцях, що котилися вже по схилу горба. Юджін теж приєднався до командира, одначе без певного успіху. Гестапівці вже сховалися у заглибині шосе. Михайло та Юджін, нехтуючи небезпекою, побігли вниз. Вони ще встигли побачити чорний «вандерер», що, пихкаючи димом, рвонув навтікача. Юджін дав услід машині коротку чергу, цілячись по скатах, але Михайло притримав його за руку.

— Все одно вже випустили. Вони тепер і без коліс утечуть. Треба зникати звідси і нам.

— Відпочили,— свиснув американець.— Попили молочка!

— Нічого не вдієш.

У зарослому високими буйними деревами вибалку вони застали решту загону. Всі стояли, готові щомиті йти далі. Посередині, недовірливо озираючись, стовбичив унтер-офіцер.

— Ну, розповідайте,— звернувся до нього Михайло.— Хто ви, що з вами, чому вас переслідують?

— А хто ви? — насторожено спитав унтер.

— Важко сказати. Найкоротше буде— партизани. Партизанський загін «Москва».

— Москва! — вигукнув унтер.— Туди його мать!

Він засміявся від радості, що знає ці російські слова — найсвятіше слово війни і найгіршу лайку. Це було все, що він навчився на Східному фронті, на страшному Східному фронті, який став прокляттям для німців.

— Москва — дуже добре,— сказав унтер,— я був під Москвою. Врятувався в лазареті. Потім у Білорусії, в Литві. З Литви втік. Дезертир. Звуть Гейнц Корн. Ховався тут у жінчиної тітки. Разом з дружиною. Вона поїхала додому, щоб одвезти мотоцикл, який ми позичали. Надмірна чесність її занапастила. Мабуть, гестапо схопило дружину, а вже потім добралося й до мене.

— Підеш до нас у загін? — спитав Михайло.

— А мені можна?

— Гадаю, що так,— сказав командир,— як на вашу думку, товариші?

Ніхто не озвався й словом. Американець розглядав Корна. Йому вперше доводилося стояти так близько від справжнього озброєного німця. Хай він і дезертир, але це таки солдат — недаром же йому начіпляли стільки хрестів і медалей. Якраз з отакими хлопцями Гітлер і промарширував по всій Європі. Добре, що їх зупинили хоч руські. Бач, і цей знає Москву. Гарне словечко! Їхній командир влучно вигадав — назвати загін саме так.

Пан Дулькевич ховав очі. У нього не було особливих підстав цілуватися з німцями, хай вони хоч сто разів дезертири. Отой фацет, що заманив їх у пастку з підхорунжим Марчинським, теж мав з біса мирний вигляд. Як то він співав: «Німецький ліс, німецький ліс, нема такого більше в світі». А потім? А тортури в Моабіті? А сорок три хвилини в майорському мундирі? Сорок три хвилини й ні на секунду не більше. Може, то папа римський винний у зневазі пана Дулькевича, а не оці типи з-під темної зірки?

Італієць, чех і англієць, яких усього лиш кілька днів тому розстрілювали співвітчизники Гейнца Корна, теж не квапилися з прийняттям до своєї спілки жилавого німця.

Один мосьє Ріго байдуже хльоскав себе галузкою по штанині, що ще й досі зберігала напрасований рубчик. Гейнц Корн мимоволі задивився на той рубчик. Йому пригадалася станція Шештокай, фельдфебель Фінк у напрасованих штанях. Невже й тут можуть бути піжони?

— Друзі,— порушив коротку мовчанку Михайло.— Я розумію ваші почуття. Місяць тому я теж, мабуть, не наважився б подати руку німецькому озброєному солдатові, хоч би й такому, що порвав з фашизмом. Розумом я зміг би збагнути необхідність такого кроку, серцем — ні. Але цей місяць мене багато чого навчив. За цей місяць сталася подія, свідком якої я був. У німецьких лісах, далеко від лінії фронту, зібралася група людей найрізноманітніших національностей. У всіх нас різні мови, різні погляди на життя, різні смаки. Але у всіх нас спільна мета: боротися проти фашизму, проти війни. Ви тільки-но бачили, що людину переслідують, на неї полюють, як на дикого звіра, не через належність її до тієї чи іншої національності, а тільки через її погляди. Гейнц Корн не хоче війни, він заявив протест проти війни — і от його хочуть за це вбити. Хіба після цього ми не маємо права назвати Гейнца Корна своїм товаришем? Хіба він не має права йти разом з нами? Я прошу вас відповісти на мої запитання.

— Ви говорите, як міністр пропаганди,— саркастично посміхнувся пан Дулькевич.

— Ви хочете заперечити, пане майор? — швидко спитав його Михайло.

— Хай скажуть свою думку інші,— відкрутився від прямої відповіді поляк.— Генрик Дулькевич усе життя був у опозиції. Генрик Дулькевич — ліберал і над усе ставить свободу власної думки.

— Пан Дулькевич крутить там, де треба сказати прямо: «Цей хлопець наш, і хай він іде туди, куди йдемо ми!» — рішуче промовив американець.

— Містер Честер — ви? — спитав Михайло.

— У нас військовий загін — голосування тут ні до чого,— сказав той.

— Пане Сливка?

— Хай іде з нами.

— Сеньйор Бенедетті?

— Якби про це знала моя мама, вона б померла.

— Мосьє Ріго, ви все ще утримуєтеся?

— Війна довга, у мене ще є час.

— Тоді дозвольте наказувати. Пане Корн, забрати в убитих зброю й документи. Якщо ваша родичка зможе допомогти нам продуктами — будемо дуже вдячні. Юджін, ти допоможеш унтерові. Через півгодини вирушаємо. Мосьє Ріго, ви й надалі залишаєтеся нашим провідником?

— Мабуть, ні.

— Підемо по компасу. До завтра сховаємося в горах. Потім вийдемо до заводу шарикопідшипників. Сподіваюся, ви дотримаєтеся своєї обіцянки, мосьє Ріго?

— Я покажу вам завод,— хльоснув прутиком француз.— Покажу й подивлюся, що з цього вийде.

— Що ж, ми визволялися не для того, щоб прогулюватися горами й лісами.

«СИЛЬНИЙ І МУЖНІЙ»

Серед інших об'яв у «Кельніше Рундшау» Рольфові впала в очі одна: «Страх перед бомбардуваннями викликає в організмі спазматичні явища, небезпечні для здоров'я. Лише коньяки, продуковані нашою фірмою, усувають цей хворобливий стан».

— Ідіоти! — буркнув Фінк, складаючи газету.

Він щойно вийшов з ванни й тепер розтирав своє побузковіле тіло твердим, як тертка, рушником. Звичка читати газети після ванни з'явилася у Фінка недавно. Раніше він взагалі не зазирав до них, а газетярів вважав брехунами й шантрапою. Тепер доводилося перечитувати щоденні випуски, бо новин було так багато, вони напливали з такою катастрофічною швидкістю, що годі було й думати заховувати спокій і байдужість до подій, які відбувалися на світі. Після замаху на фюрера в армії почалися великі переміщення серед генералів. Змінювали командую-

чих арміями, командирів дивізій, бригад і полків. Зміни зачепили навіть СС. У газетах мигтіли все нові й нові імена группенфюрерів, про яких Фінкові ніколи не доводилося чути. На фронтах діялося щось неймовірне. Аліанти, щоправда, тупцювали в Італії вже другий рік; те ж саме, певно, збиралися робити й у Франції, зате руські перли несамовито. Не треба було дратувати руського ведмедя. Хай би собі відсипався за Волгою в сибірській тайзі. Тепер він виліз з свого барлога, і зупинити його буде дуже важко. Фюрер все ще обіцяє нову зброю. Літаки-снаряди руйнують Лондон, ракетні фаустпатрони б'ють руські танки, німецький «голіаф», керований по радіо, повзає по укріплених позиціях ворога і наводить жах на солдатів, як наводили жах у сорок першому році на німецьких танкістів руські собаки, кидаючись під танки й висаджуючи в повітря машини. І все ж фюрер обіцяє ще нову, ще жахливішу зброю. Доктор Геббельс кепкує з відчайдушних спроб аліантів знищити німецьку армію до того часу, поки вони самі не капітулюють перед новою німецькою зброєю. А той час уже не за горами. Зараз, як ніколи, фюрерові потрібні вірні, віддані солдати. Такі солдати, як він, Рольф Фінк. Він мусить вирватися з цієї кельнської ями й потрапити до Берліна, до Берхтесгадена, в Оберзальцбург. У нього в минулому чималі заслуги. Він зуміє довести, що вони не випадкові.

А брат, цей сопляк Арнульф, скімлить у своїх листах, щоб забрав його до себе. На Східному фронті, бачте, немає більше трофеїв. Його команда там не потрібна. Просить поговорити з группенфюрером Кюммелем, якому він зробив якусь послугу. Коли це справді так, то Рольф сам би не заперечував скористатися з протекції барона фон Кюммеля. У того колосальні зв'язки в Ставці. Він формує в Голландії корпус спеціального призначення, що підлягає безпосередньо фюреру. Треба буде поїхати до группенфюрера під виглядом інспекції своїх іноземців, які виконують там фортифікаційні роботи.

Рольф глянув у дзеркало. Він любив розглядати свій профіль. Тонкий, довгий, немов стручок спаржі, ніс, на думку Рольфа, робив його схожим на знаменитого італійського поета Данте. Цікаво, чи росла в ніздрях у Данте щетина?

Блискучим пінцетом Фінк довго й старанно вискубував у себе в носі цупке руде волосся. Дві волосини були білі. Посивіли? Це після тієї божевільної ночі. Він схитрував, поселившись у Браувайлері, в монастирській лікарні. Навколо все горіло й руйнувалося, бомби сипалися на Кельн, Мюльгайм, Аахен, Дейц, Мюнхен-Гладбах, Брюль, а Рольф відсиджувався в монастирі, як у бога за пазухою. Але та ніч...

Фінк облишив на якийсь час туалет і пішов до телефону. Він довго лаявся, поки його з'єднали із знайомим співробітником гестапо.

— Тут Фінк,— сказав він у трубку,— скажи, Реде, як там

у вас із тим унтером? Що-о? Арештували його дружину? А він сам де? Поклав двох ваших агентів? Йолопи! Шофер бачив двох озброєних людей? Він був такий переляканий, що міг побачити не двох, а двадцять два унтери одразу. Він боягуз, ваш шофер! Навіщо тримати в себе подібне дрантя! А чи відомо тобі, Реде, що унтер полює на мене? Так, так. За два дні до вашої операції він напав на мене в лісі й мало не вбив. Тільки завдяки моїй мужності... Що ти кажеш? Де він на мене напав? На Ейфелі. Неймовірно? Як він міг за день опинитися біля Ізерлона? Ти просто селюк, Реде. Я не впізнаю тебе. За сучасних засобів пересування кожен німець за день може опинитися на другому кінці фатерлянду. За унтером стежили? Не плещи казна-чого! Я сам порадив вам метнутися по всіх родичах — його й дружини. А то ви б і досі чухалися. Не знаєш, що робити далі? Випустіть дружину. Як то навіщо? Для приманки. Хай вона сидить удома й жде чоловіка. Рано чи пізно він з'явиться. І тоді — накривайте. Є важливіші справи? Не базікай, Реде. Я особисто зацікавлений. Ти мене розумієш, Реде. Особисто. Ну, хайль! Мені набридло слухати твої зітхання.

Фінк повернувся до дзеркала й почав голитися. Леза він вживав тільки німецькі — марки «Ротбар-бе-бе», бритва була фірми «Жиллет», конфіскована ще в сороковому році в якогось єврея, що приїхав з Америки. Хай не швендяє сюди й туди!

Шкіра від дотиків леза ставала рожевою й лискучою. Рольф притрусив щоки рисовою пудрою, виклав на голові волосся так, щоб проділ був збоку, як у фюрера. Потім надяг спідню сорочку. Сорочки він любив шовкові. Не оте німецьке дрантя з штучного деревного шовку, а італійські сорочки фірми «Каприччіолі», конфісковані ним у концтаборі Заксенгаузен у польського комерсанта. Ці поляки страшенні пронози. Фінк уявлення не мав, що макаронники вміють робити щось путяще. А той поляк припер з-за кордону цілу сотню таких сорочок. Далі Штеттіна він їх, звичайно, не повіз.

Мундир для вечірніх прогулянок має бути ідеально свіжим і новісіньким. Що ще? Ага, Гільда не любить, коли від нього тхне дешевими сигаретами. Жінку легко обдурити.

Фінк дістав із столика флаконchик паризьких парфумів «Небезпечна пригода», приладнав пульверизатор і збризнув свої сигарети. Тепер усе гаразд. Чоботи чи ботинки? Мабуть, чоботи. «Будьте мужніми й сильними»,— говорив фюрер, звертаючись до цвіту нації, зібраного на кам'яних трибунах гігантського нюрнберзького стадіону «Партайгеленде». Людина в чоботях завжди здається дужчою, ніж у ботинках. Справжній солдат мусить носити чоботи.

Фінк натягнув на цибаті ревматичні ноги лаковані чоботи з твердими халявами й високими закаблуками.

Зібравшись, він знову підійшов до телефону, щоб подзвонити до гестапо й попросити прислати охорону в будинок, де

мешкала дружина унтера-дезертира, але, вже знявши трубку, роздумав. Краще він візьме двох своїх солдатів. А тих бовдурів треба підігнати, щоб швидше випустили Доріс. По-перше, треба захопити унтера. А по-друге... По-друге, він доб'ється від тієї жінки визнання своєї гідності. Штурмбанфюрер Фінк доведе, що він мужній і сильний, як і личить справжньому арійському мужчині.

Брунгільда не ждала Фінка. Він зрозумів це одразу, як тільки побачив її розчароване обличчя, коли вона відчинила двері. Рольф за давньою звичкою мерщій поставив носок чобота у щілинку між дверима й порогом. А то ще роздумає й хряпне дверима перед самісіньким носом. Кукурікай тоді.

— Заходь,— промовила Гільда. Голос у неї був чужий і байдужий.

Він пройшов у передпокій, повісив на оленячих рогах, прикріплених до бронзового щита, кашкет, поставив на підлогу саквояж з пляшками.

— Ти забув минулого разу порожні пляшки,— замість привітання сказала Гільда.— На тебе це не схоже.

Фінк промовчав. Адже вона добре знала, чому він не взяв пляшок. Сама ж не впустила до квартири. Крім того, що це взагалі за розмова? Натяк на його скупість? Але ощадливість ніколи не мала нічого спільного із скнарістю.

В кімнаті Гільда не запросила Фінка сідати. Гола Єва бризкала різнобарвними краплями світла, і в його примарній грі Гільдине обличчя здалося Рольфові принаднішим, ніж будь-коли.

— У мене є до тебе невеличке прохання,— надаючи своєму голосові стомленості, промовила Брунгільда.

— Чоловік зробить що завгодно для жінки, яку колись кохав, але ніколи не покохає її вдруге,— набундючено виголосив Фінк.

— Ти вже мене розлюбив?

— Не будемо про це говорити.

— Пам'ятай, що жінка кохає один день, а ненавидить — сорок.

— Чи не забагато?

— Що в тебе було з Доріс? За віщо її забрали? Це ж свята жінка, порівнюючи зі мною, з тобою, з усіма нами.

— Ніхто не має монополії на святість.

— Цілком невинна жінка мусить страждати...

— У світі панувало й пануватиме тільки страждання. Так сказав філософ Шопенгауер.

— Сядь, будь ласка. Стоячи ти завжди говориш страшенні дурниці.

— Дозволиш сісти в моє крісло?

— Я викинула його. Ти не помічаєш, що я змінила меблі?

Рольф озирнувся. Справді. Замість тахти — чорний шкіря-

ний диван. Такі ж фотелі попід стінами. Портрет Гітлера в генеральському кашкеті. На підлозі — килим із свастикою. Тільки Єва та копія Ван-Дейка, стара копія картини «Венера у Вулкана», яку Гільда чомусь дуже любила, а то все нове, неприємне, казенне, так, ніби це не жіночий будуар, а приймальня якого-небудь крайсляйтера.

— Звідки це в тебе? — здивувався Фінк.— Адже ти, як усі жінки, любиш сталість в домі, затишок, домашнє тепло.

— Це подарунок группенфюрера фон Кюммеля.

— Ти знайома з группенфюрером?

— Він презентував мені також нову машину. Вона дісталася йому в подарунок від Герінга, коли той приїздив на полювання у фрісландський маєток барона. Товстий Герман навіть запрошував барона прогулятися по Рейну на його шикарній яхті «Карін II». Карін — це його дочка. Уявляю, яка вона щаслива. Машина марки «цепелін». Ти ніколи не бачив такої машини. Але в мене немає бензину. Тепер так важко його дістати. Я хотіла попросити в тебе.

— Якщо барон подарував тобі машину, то він мусив подарувати й бензин,— знизав плечима Фінк.

— Фон Кюммель не може займатися дрібницями.

— А я, по-твоєму, створений для того, щоб задовольняти твої дрібні примхи?

Його неприємно вражала сьогоднішня Гільдина зарозумілість. Але що в неї з Кюммелем? Як вона познайомилася з группенфюрером? Цікавість мучила Фінка, як брак повітря.

— Ти, певне, скучала без мене? — раптом змінив він тему розмови й спробував посміхнутися. Гільда зауважила, що його усміхнений рот схожий на ледь відкриту консервну бляшанку. Їй захотілося ще більше принизити Фінка, розтоптати його гідність, як топтав він її тіло всі ці два роки, і вона сказала:

— Барон подарував мені також новий радіоприймач «Телефункен». Це не те, що твій «Блаупункт». Вечорами я тепер маю змогу слухати Лондон і навіть Нью-Йорк.

Жінка завжди лишається жінкою. Вона мріє про плечі, які б заслонили її од світу. В той час як війна розширює виднокруг чоловіка, виднокруг жінки ще більше звужується. Війна звільняє чоловіків од щоденних турбот про побут, перекладаючи їх на жіночі плечі. Чоловіки роблять свої справи. Свої? Але чи не ради жінок робиться все на цьому божевільному світі? Людина оточує себе тим, що насамперед подобається жінці. Дорогі меблі, радіоприймач «Телефункен», машина нової марки. Вона боїться втратити ці блага, а уряд завжди використовує цей страх для підтримання й підігрівання патріотизму, кінцевою метою якого є вбивство так званого «ворога», незалежно від того, напав цей ворог сам чи на нього напали. І все життя — безупинна війна, в якій програють ті, хто менше захопить здобичі. Барон фон Кюммель переміг його, Рольфа Фінка, як Герінг, що ходить

у костюмі з голубої замші й носить золоті шпори, переміг барона. Було гірко й прикро від цієї думки. Фінк облизав сухі губи.

— Давай вип'ємо, Гільдхен,— бадьорячись, запропонував він.— Коньяк гамує спрагу, сприяє травленню, зміцнює м'язи, очищає кров, промиває кишки, пожвавлює діяльність нирок, розігріває кістки й поліпшує настрій.

Він хотів сьогодні вразити Гільду хоч красномовністю, але на жінку, здавалося, ніщо не впливало. Вона не помічала ні його бездоганного проділу, ні сорочки фірми «Капричціолі», що витикалася з-за розстебнутого коміра, ні сигарет, збризканих найніжнішими паризькими парфумами. Фінка не існувало для неї.

Штурмбанфюрер приніс пляшку коньяку, сам відшукав два келишки, налив собі й Гільді, однак вона не доторкнулася навіть. Фінк швидко вихилив три келишки підряд. Він знову озирнувся по кімнаті. Чорний, жовтий і червоний кольори панували тут. Навіть на копії Ван-Дейка, здавалося, були тільки ці три кольори. Якщо змішати чорне, червоне й жовте, матимемо коричневу барву — колір націонал-соціалізму, державний колір імперії фюрера Адольфа Гітлера. Невже Гільда стала запеклою прихильницею націонал-соціалістських ідей? Він нічого не міг второпати.

Два роки тому Гільда була не менш вродливою, ніж зараз. Тоді в неї на стіні висіла ця сама копія Ван-Дейка. Німецькі війська стояли на Волзі. Англійські літаки скидали на Німеччину тільки листівки. Роммель ганяв по пустині 8-му британську армію, як солоного зайця. Тоді Гільда сміялася йому в обличчя й говорила, що якби їй запропонували вибирати між Гітлером і франкфуртською сосискою, вона б вибрала сосиску.

Тепер незмінною лишилася тільки копія Ван-Дейка. Руські — на Віслі. Може, ще доберуться навіть до Одеру. Роммеля давно немає на світі, а пекучі піски Сахари засипають трупи його гренадерів. Німецькі міста палають від англійських бомб. З Західного фронту надходять каламутні відомості. А Гільдхен вирішила раптом вдавати з себе правовірну нацистку. А може, це пастка? Може, на нього хтось доніс у Берлін і фон Кюммелю доручили перевірити його лояльність? Він повинен сьогодні ж поїхати до группенфюрера й запевнити в відданості ідеям великого фюрера. Він рветься до бою за велику Німеччину. Він відчуває в собі приплив нових сил.

— Чому ти на мене так дивишся, Гільдхен? — раптом спитав він.

— Дивуюсь, як я не помітила, що в тебе ніс схожий на вужа. На вужа, передавленого двічі. Ніби його переїхали колесом раз і вдруге. Кінчик твого носа нагадує мені підведену гадючу голову. В тебе страшенно бридке обличчя.

— Ти знову говориш дурниці,— сердито промовив Фінк.

— Хочеш побачити справжнього німецького мужчину? —

спитала вона; їй не терпілося викласти всі свої козирі, вбити Фінка одразу на смерть. Вона метнулася до спальні й винесла звідти невеличкий альбом, оправлений коричневою м'якою шкірою. Навіть альбом — коричневий.

— Подивися,— сказала вона, показуючи йому здалеку якусь фотографію. Він глянув їй через плече. Гільда, гола-голісінька Гільда, його Гільдхен, сиділа на колінах у барона фон Кюммеля, одягненого в мундир группенфюрера, в мундир з двома срібними листками на чорних петличках.

Вона сиділа в нього на колінах, оповивши теплими пишними руками тверду группенфюрерову шию, і усміхалася, мов наяда.

— Дай сюди цю гидоту! — грубо крикнув він. Вона відскочила від нього й одкрила нову сторінку. Знову Кюммель і знову божественне лице Гільдхен.

— Я наказую тобі віддати! — ще грубіше вигукнув він і ступив до жінки.

Вона відбігла до самих дверей і гортала, гортала перед його побілілими від гніву очима, і він аж заревів, побачивши, чим заповнений альбом.

Гільда була в чужих обіймах. Вона стогнала від мук любові в чужих руках. Прокляття! І після цього ще хтось йому говоритиме, що на небі є бог, а на землі справедливість!

— Гільдхен, я не вірю,— намагаючись втихомирити збурену душу, сказав він.— Оддай мені цей альбом, і я знищу його в тебе перед очима. Нічого не було. Я п'яний. Я божеволію.

— Дивись! — крикнула вона.— Дивись і знай, що все це було. Все це правда! Я теж хочу жити! Мені набридло все: війна, бомби, брехня. Ти хотів зробити з мене зручну німецьку жінку, що знає три «К»: кіндер, кірхе, кюхе? Я не хочу бути такою жінкою! Мені набридло моє життя. Життя без пригод, без хвилювань, без кохання. Що я знала? Тільки нудьгу. Щоденну, монотонну, понуру нудьгу. Я хочу незвичайного! В моїх жилах тече кипуча тевтонська кров. Чи не ти сам казав про це! Я хочу робити, що мені заманеться. Чи не це обіцяв фюрер усім німцям, коли посилав їх завойовувати світ!

— Ти оддаси мені альбом,— стиха сказав Рольф, підступаючи до Гільди,— ти віддаси мені його, інакше...

— Що інакше? — випнула вона груди.— Може, ти вб'єш мене, як убиваєш беззбройних іноземців? Може, видаси мене гестапо, як видав Доріс, що не підкорилася тобі!

— Віддай альбом! — ревонув Фінк над самим її вухом і вхопив чіпкими пальцями за край м'якої шкіряної палітурки.

— Не віддам,— видихнула вона й вирвала палітурку.

— Ні, ти віддаси, ти віддаси, ти віддаси! — без кінця повторював він, хапаючи пальцями повітря, осліпнувши від шалу, втративши контроль над собою. Їй треба було сховатися до спальні, зачинитися й пересидіти, поки мине в нього напад люті, та Гільда не хотіла поступитися. Надто довго вона терпіла біля

себе цього жорстокого слимака, у якого ніс нагадує розчавленого гада.

— Не віддам,— знову повторила жінка і навіть ногою тупнула.

Вхопившись лівою рукою за альбом, Фінк правою почав розстібати кобуру «вальтера». Гільда не помітила цього. Вона вчепилася в альбом, як кішка, і кусала зарослі волоссям пальці колишнього коханця міцними білими зубами.

Рольф повільно витягнув пістолет, коротко розмахнувся і вдарив Гільду в лівий висок. Вона здивовано зойкнула, поточилася й упала на поріг спальні, не випускаючи з рук альбома. Фінк подивився, як здригнулося від судороги її тіло, раз і вдруге. Тоді нахилився над жінкою, видер з її рук альбом, швидко перегорнув його і, не озираючись, пішов до дверей. Вже коли надів кашкет і взявся за ручку дверей, раптом згадав про саквояж. Нагнувся і підхопив його. Ще раз зупинився, подумав, повернувся до вітальні, забрав зі столу пляшку з недопитим коньяком і всунув її до саквояжа. Коли виходив з вітальні, озирнувся туди. Гільда лежала нерухомо. В куточку її уст червоніла тоненька цівочка. Тільки тепер звернув увагу на її плаття. Плаття було жовте. Яскраво-жовте, мов шкуринка дині. На шиї в убитої чорніло велике скляне намисто. Гола Єва сипала на чорне намисто, на плаття, на цівочку крові різнобарвні промені, і коричневі тіні блукали по обличчю, по шиї й по руках непритомної, а може, й убитої жінки.

ХАЙ ЖИВЕ МОСКВА!

Сучасна війна стала жертвою техніки. Здавалося: убий техніку — і війна сконає.

Американські генерали хотіли виграти війну без солдатів — самими літаками. Командуючий стратегічною авіацією Той Спаатс вважав, що Німеччина капітулює того самого дня, як його літаки розбомблять останній нафтоперегінний завод і фашистська армія опиниться без пального.

Спаатс помилився. Німці замінили бензин дровами. Машини, трактори, танки було переведено на генераторний газ. Гауляйтери в тилу й генерали на фронті їздили на «оппель-адміралах», у яких ззаду, на місці запасного колеса, були причеплені чорні циліндри газогенераторів. Солдати презирливо звали їх самоварами. В повітря злітали винищувачі, які, замість бензинових баків, мали стальні балони з газом. Балони висіли під літаками, немов торпеди. То були торпеди відчаю й заклятої впертості.

Вся Німеччина пиляла дрова. Вестфальські дуби, саксонські сосни, тірольські буки перетворювалися на оцупки десятисантиметрової довжини. Вищали циркулярки. Гори м'якої тирси ви-

ростали біля загублених у гірських долинах тартаків. Дим від газогенераторів стояв над країною. Він змішувався з димом пожеж, що лютували над містами Німеччини, руйнованими англійськими бомбардувальниками головного маршала королівської авіації Артура Гарріса. Дим виїдав очі. В диму задихалися маленькі діти. Німецькі жінки, покалічені на фронті чоловіки, старі діди, що, як найкращі дні свого життя, згадували республіку, а придуркуватого Гінденбурга залічували до лона святих,— усі вони ждали того дня, коли скінчиться жах, накликаний на їхню вітчизну божевільними фашистами.

Але Гітлер продовжував війну. Він радів обмеженості англійців: чим більше зруйнують вони німецьких міст, тим зліші-ми, на його думку, будуть німці, тим дужче заволодіватиме їхніми серцями бажання відплатити. Він знав про неймовірну, казкову працездатність німецького народу й використовував цю рису з жорстокістю й цинізмом наглядача над рабами.

Прискорити розгром фашистів міг хіба що той, хто зумів би вивести з ладу всі їхні заводи шарикопідшипників.

Винахід шарикопідшипника зробив у техніці революцію не меншу, ніж винайдення колеса. Без шарикопідшипників не може працювати жоден мотор, жодна машина. Армія, позбавлена машин і моторів, втрачає свою рухливість, перетворюється в незграбну мішанину людських мас і гине під ударами противника. Під час війни вся техніка на фронті відновлюється. Чим запекліші бої, тим коротші цикли заміни знищеної техніки новою. Воюючі країни в час війни досягають казкових темпів виробництва машин. Без шарикопідшипників жодна машина не вийде з заводських воріт.

Військові спеціалісти, що засідають у штабах, мають у своєму розпорядженні могутні засоби для ведення війни з ворогом. Вони планують операції з урахуванням усіх факторів. Перебуваючи в полоні традиційних методів мислення, вони не наважуються зосередити всю силу удару в одній-єдиній точці.

Той, хто має в своєму розпорядженні лише дуже обмежені сили, неминуче змушений буде вибирати тільки одну точку для удару.

У командира партизанського загону «Москва» було всього п'ять чоловік, не лічачи його самого. П'ять чоловік, озброєних автоматами й пістолетами, патронів до яких вистачить не більше як на двадцять хвилин запеклого бою, і кількома пакетами вибухівки з запасів Юджіна Вернера. Тому він зрадів, коли почув од Раймонда Ріго про підземний завод шарикопідшипників. Ось об'єкт для нападу! Француз спершу навіть не міг пригадати точно що саме виробляють на тому заводі. Він пам'ятав лише, що завод підземний, що він ідеально схований в горах, пам'ятав, як знайомі графині Вільденталь, якісь високі чини, хвалились тим, що жоден літак не скине бомби на цей завод.

— Вони ще говорили, що завод виготовляє ці... як їх? — закрутив пальцями мосьє Ріго.— Ну оті, що крутяться...

— Колеса? — підказав Михайло.

— Ні, ні, такі... дитячі іграшки... круглі кульки такі.

— Шарикопідшипники? — догадався командир.

— Здається. Так, так, саме ці... шарикопідшипники. Графиня ще сміялася тоді й висловлювала здивування... Щоб для якихось там кульок будувати в такому місці завод.

— Ви можете вивести нас до нього? — спитав Михайло.

— Раз я вже потрапив на посаду вашого гіда, то що ж,— розвів руками Ріго.

І ось вони нарешті дійшли. Вони бігли три дні й три ночі через гори й ліси, як олені. Боялися гестапівської погоні, брели лісовими струмками, щоб собаки не натрапили на їхні сліди, не розкладали вогнищ, щоб не видати себе димом, не ставали на відпочинок, куняючи на ходу, щоб опинитися якнайдалі від місця, де лежали два забиті ними гестапівці.

Ріго провів їх до старого замку. Над прірвою височів шматок кам'яної стіни з двома амбразурами. Височезна циліндрична башта здіймалася в кінці заростого травою й маленькими квітами майданчика. Облуплена, подзьобана негодою башта з сірого каменю похмуро дивилася на прихідців маленькими вічками бійниць, і страшно було від однієї думки про те, що тут колись жили люди, що з чорних отворів башти витикалися широкі розтруби аркебузів і запалені гноти диміли в руках у незворушних воїнів, закутих у залізні лати. Руїни замку стояли, мов привид війни, мов нагадування про недовговічність і непотрібність усього того, що зв'язано з убивствами, підозрами й чварами. От були колись бої, сиділи в гірських кам'яних гніздах озброєні жорстокі ландскнехти й знищували кожного, хто наважувався показатися з лісу, а згодом і самі були знищені плином часу, і лише жалюгідні кам'яні уламки нагадують про їхню колишню могутність.

І ця велика, найбільша в історії людства війна відійде в минуле. І нові покоління будуть згадувати її з страхом, з ненавистю, з відразою і докладуть усіх сил, подбають, щоб війна більше не повторювалася.

Чи ж подбають?

Мусять. Повинні. Зобов'язані. Інакше за віщо ж б'ються зараз на фронтах мільйони радянських солдатів, за віщо страждають тисячі англійських і американських юнаків, навіщо й вони, маленька групка згуртованих війною людей, поневіряються в чужій країні, балансують поміж життям і смертю, бездомні, голодні, виснажені, нікому невідомі?

Круті кам'яні східці вели на майданчик до башти. Між східцями поросла трава, квіти ломикаменю витикали маленькі голівки з щілин між каменями, плямиста сіра ящірка грілася на круглому шматку пісковику, що відокремився від піраміди схо-

дів і лежав осторонь. Здавалося, що східці від першого ж дотику до них розкотяться отакими круглими камінцями в усі боки, розсиплються на порох. Однак француз відважно ступив на них і подерся вгору, чіпкий і вправний, як мавпа. Опинившись на майданчику, він махнув рукою:

— Сюди! Звідси видно все. Навіть бог після сотворіння світу бачив менше, ніж я зараз.

Михайло поліз по східцях першим. За ним підіялися всі інші.

— У цих руїнах ми пили з графинею Вільденталь божественний рейнвейн,— заплющуючи очі, промуркотів Ріго.

— Можна подумати, що мосьє Ріго — ходячий наклеп на французьку націю,— сказав Михайло.

— Французи люблять життя! — вигукнув Ріго.— Я теж люблю. І хто може мені заборонити подібну річ?

— Поки триває війна, треба не просто жити, а боротися,— роздивляючись навколо, кинув командир.

— Мені набридли ваші банальні істини,— одвернувся від нього француз.

— Я б судив вас після війни як військового злочинця.

— Нічого дивного в цьому немає. Ви азіат. А всі азіати — жорстокі. Це аксіома.

— Спитайте європейця Честера.

— Я б теж судив,— похмуро промовив Честер.

— І американця Вернера.

— Наші хлопці просто набили б йому пику,— сказав Юджін.— І, між нами кажучи, я б не позаздрив тому, кому наші хлопці надають по мордасах.

— Ви були в найвигіднішому становищі з-поміж нас усіх,— знову почав Михайло.

— Крім пана Корна,— швидко вставив француз.

— Навіть він був у гіршому становищі. Йому треба було порушити присягу. Якби його впіймали, він би загинув, як зрадник. І невідомо ще, чи розібралися б потім у тому, герой він чи просто дрібний злочинець. Вам же у всіх випадках була забезпечена героїчна смерть.

— Все життя мрію про героїчну смерть,— зітхнув пан Дулькевич.

— У вас був рік вільного життя,— продовжував Михайло.— Необмежені можливості. Цілковита свобода пересування. Знання місцевості. Гроші. Зброя.

— У мене не було зброї,— похмуро кинув француз.

— Ви легко могли її дістати.

— Релігія вчить нас бути милосердними й не проливати кров.

— Вам показували табори знищення? Ви бачили, що фашисти розтоптали заповіді бога, якому поклоняються; ви самі

не вірите в ці постулати, застарілі й поруйновані, як оцей замок.

— Не розумію,— розвів руками француз,— це що — суд наді мною? Тоді навіщо було йти так далеко? Чи, може, вам не вистачало романтичних аксесуарів? Замок, таємнича долина і загадкове мовчання первісних гір... Ви хотіли, щоб я, як Ісус Христос, сам виніс свій хрест на Голгофу?

— Не будьте блазнем, мосьє Ріго,— спинив його Михайло.

— Але ж мені здається, що з деякого часу всі ми робимо спільну справу,— ображено сказав француз.— Щоправда, я не стріляю, але хто, як не я, перевів вас через Рейн, хто сховав у горах, хто вивів до підземного заводу?

— Справа у нас спільна, погляди на життя, як видно, різні,— зауважив Михайло,— і я особисто не бачу причин не відстоювати своїх поглядів.

— То, може, ви ласкаво дозволите робити те ж саме й мені?

— Я не бачу в цьому ніякої користі. Ніхто з присутніх не бачить. Ваші погляди хибні. Тут ми одностайні.

— Гм. Так? Ви ще не знаєте, які вулкани можуть клекотіти в душі Раймонда Ріго! Я доведу вам усім, що я справжній француз.

— У нас на Україні кажуть: не можна вилити з глечика того, чого туди не наливали.

— Гаразд. То, може, вас усе-таки цікавить завод?

— Де він?

— Тут, під нами.. Прошу.

Де ж був завод? У них під ногами лежала величезна похмура долина. Дике бескиддя внизу, в примарній імлі. Жовта глина урвищ. Сіре, в брудних плямах, як спина ящірки, каміння. Обрідні чагарі поміж ним. Де ж завод?

— Як бачите,— засміявся француз,— навіть така легковажна й не потрібна нікому особа, як Раймонд Ріго, може колинебудь придатися. Ви не помічаєте ніякого заводу, адже так? Ви не помічаєте ніяких ознак життя в мертвій долині, правда ж? Ви навіть уявити собі не можете, що під вами, всередині гори, кипить робота, га? Але зверніть увагу на той далекий-далекий гайок на протилежному боці долини. За ним — робітничі висілки. Ціле місто. Між містом і замаскованими отворами в горі під нами протягнуті сталеві троси повітряної дороги. По закінченні зміни ви можете побачити, як над долиною пропливають вагончики, що везуть робітників — одних додому, других на завод. За нашою горою — залізнична станція. Колія впирається в гору. Далі, до самого заводу, йде тунель. Тунелем вивозять готову продукцію. Жодна людина, крім поїзної обслуги, не зможе проїхати тунелем. Люди потрапляють на завод лише повітряним шляхом. Я був у висілках. На вагончики повітряної дороги можна сісти на станції, розташованій теж у повітрі. Високо над землею на сталевих фермах змонтовані

майданчики для посадки. Майданчики охороняються есесівцями. Жодна людина без перепустки не пробереться нагору. Перепустки міняються щодня. Існує цифровий код для нумерації перепусток.

— Хай йому чорт,— засміявся Юджін,— ви були б непоганим розвідником, мосьє!

— Я завжди відзначався допитливим розумом і майже ідеальною пам'яттю,— потупився Ріго.

— Це не завод, а фурда,— пробурмотів пан Дулькевич,— він працюватиме навіть після того, як Німеччина підпише акт про капітуляцію, навіть після кінця світу.

— Треба щось робити,— замислено промовив Михайло.

Що робити, він і сам поки що не знав.

Лякала неприступність гірських бескидів. Похмура таємничість підземного заводу вселяла неспокій у серце й непевність у своїх силах. Адже ці сили такі незначні. Це не те, що висадити в повітря маленький місточок або обстріляти двох полохливих есесівців. Перед ними стояла фортеця, що могла витримати облогу цілої армії. Здобути фортецю вони не могли. Знищити — теж. Пошкодити? Важко сказати напевне. Але й відступати вони не збираються.

— Перш за все нам треба відпочити,— вирішив Михайло.— Виспатися, зміцнити свої сили, спокійно обдумати все. А там буде видно. Хто за відпочинок?

Це було зайве запитання.

Франтішек Сливка став на варті. Вперше в житті він стояв на варті. Вперше в житті держав у руках зброю, якою навчив його користуватися радянський лейтенант Михайло Скиба. Раніше він боявся зброї й ненавидів її. Перед війною Сливка перечитував усі видання міжнародної ліги пацифістів. Захоплювався пацифістською книгою лауреата Нобелівської премії професора Лафонтена. Поряд з нотами витворів великих німецьких композиторів на його столі лежала праця німецького доктора Людвіга Кіде «Пацифістська ідея у розвитку людства».

У Франтішека Сливки була наймирніша професія на землі — він писав музику. Ласкаві маленькі пісеньки для празьких естрадних співачок, пісеньки про кохання, про квіти, про сонце. Він не написав жодного маршу. Він не любив маршів і боявся їх, як боявся гармат, гвинтівок і кулеметів. Він був маленьким громадянином маленької країни, маленькі міністри якої гарантували її громадянам спокій і вічне процвітання.

Війна охопила Чехословаччину з усіх боків, мов пожежа. Маленька держава, що продавала іншим країнам танки й гармати, зів'яла від пекельного полум'я війни, розстріляна своїми ж гарматами. Пацифізм не врятував Чехословаччину, як не врятував він і Франтішека Сливки.

І тепер Сливка хоч ще з острахом позирав на автомат, але ніяка сила не примусила б його випустити зброю з рук.

Гейнц Корн варив гороховий суп. Класичний німецький ербзензуппе, який уміють готувати лише німці. Піппо Бенедетті підкладав до вогнища сухого хмизу й розповідав Гейнцові про свої військові пригоди. Колишні союзники зустрілися тепер по другий бік фронту, щоб укласти цього разу між собою новий, нерозривний і вічний союз.

Юджін і Кліфтон, демонструючи англосаксонську єдність, лягли збоку, і американець усе-таки примусив англійця подивитися на фотографію його улюбленого півня і вислухати розповідь про те, як, щоб боротися зі злодіями, в Америці татуюють курей. Татуювання видно навіть на смаженій курці. Юджін бачив це сам.

Пан Дулькевич атакував француза. Чому мосьє Ріго комизиться? Франція явила світові прекрасні приклади героїзму. Ідеали Великої революції. Конвент. Наполеон. Він був здрайця, але все ж великий полководець. Барикади Комуни. Ян Домбровський. Поляки вмирали за Францію, вважаючи, що вмирають за Польщу. Бо за Польщу можна битися скрізь і вмирати за неї теж можна скрізь. Пся кошьч, невже мосьє Ріго не розуміє?

— Мені хочеться спати, мосьє Дулькевич,— одвернувся від нього француз.

Тоді колишній майор наріпився на Михайла: чому той терпить блюзнірство француза? Командир одмахнувся від балакучого пана. Він обдумував план операції проти підземного заводу.

Потім вони їли ербзензуппе. Суп пахтів димом, у ньому бракувало картоплі, засмажив його Корн маргарином, що пінився, мов нафта. Однак тьопали всі гарячу страву з таким завзяттям, ніби перед ними поставили казанки з черепаховим супом. Пан Дулькевич навіть вилизав казанок і лише тоді спохватився:

— Пане Корн,— звернувся він до Гейнца,— чим ви заправляли суп?

— Маргарином,— відповів німець.

— Але ж, пся кошьч, я не терплю маргарину!

— А чи відомо мосьє, що Наполеон зазнав поразки під Ватерлоо тільки тому, що не давав своїм солдатам маргарину? — зареготав француз.

— Фурда,— пирхнув поляк,— якби пан запропонував мені до війни оцей маргарин, я б зареготав йому просто в ніс! Я, грабя Дулькевич,— і маргарин? Неймовірно!

Підмінили на посту Сливку, нагодували його і полягали спати. Вартовим Михайло наказав змінюватися через кожні дві години. Сам заступив першим після Сливки. Навряд щоб тут їм загрожувала якась небезпека, але все ж подбати про обережність не заважало.

Вночі всіх розбудив пан Дулькевич, якому саме випало чергування.

— Панове,— кричав він,— вставайте, летять! Це не якісь там фарамушки, а справжня армада!

Люди схоплювалися й знетямлено терли очі. Небо над їхніми головами гриміло моторами. Від моторошного ревіння здригалися гори. Ліс шумів, ніби захоплений бурею. Двигтіла земля під ногами. Тьмяно-червоні вогні пропливали в темному, як сон, небі, й важко було зрозуміти — зорі то чи вогні літаків.

— Зараз вони бомбитимуть нас! — кричав пан Дулькевич.— Пся кошьч! Вони таки нас бомбитимуть!

Бомби летіли вже тоді, коли поляк тільки збирався кричати. Їхнього свисту ніхто не чув. Грім вибуху впав у бездонні глибини долини й теж не долинув до партизанів. Полум'я в тому місці, де, як стверджував француз, були робітничі висілки,— от усе, що побачили розгублені від несподіванки люди біля руїн віковічного замку. Потім ніч знову заповнила весь простір чорними водами мороку, й лише згодом продерлися крізь них гострі вогники пожежі, що розгорялася над висілками.

А небо клекотіло, гриміло, ревло. Небо билося об землю океанським прибоєм несамовитого гудіння металу, кинутого в горючу бензинову пару, і палаючого бензину, замкнутого в непробивно міцних металевих тіснинах.

Зціпивши зуби, Михайло ждав. Ждав, що ось зараз літаки почнуть скидати бомби в долину, почнуть лупати тисячотонні схили, щоб загорнути завод, як мурашник; жбурлятимуть грімотливу вибухівку на тунель, на станцію, що причаїлася з другого боку гори, на хисткі опори канатної дороги.

Марно він ждав!

Літаки байдуже минали долину, і червоні вогні страхітливої ілюмінації, запаленої ними над робітничими висілками, жалібно блимали їм услід.

Мабуть, льотчики не знали, що ховається в надрах гори. Треба було дати їм знак, сигналізувати!

— Вогонь! — крикнув Михайло.— Негайно розкласти вогнище! Всі по хмиз! Якнайбільше дров!

Він першим кинувся збирати хмиз. Повзав у темряві, хапав усе, що траплялося, і кидав на перетліле вугілля, що залишилося від Гейнцового вогнища. Юджін, Кліфтон, Франтішек, Піппо, Гейнц, не роздумуючи, заходилися допомагати командирові.

Пан Дулькевич спочатку нічого не второпав. Який вогонь? Навіщо хмиз? Його вивів із заціпеніння несамовитий крик француза.

— Нещасні! — волав мосьє Ріго.— Самогубці! Божевільні! Що ви робите? Вас розбомблять, як пацюків! Боже мій милосердний!

З переляку він кричав рідною мовою. Його ніхто не зрозумів, крім пана Дулькевича, та й не до француза було всім цієї хвилини. Люди поспішали. Вони зносили на купу листя, сухе гілляччя, соснові шишки. Вони падали, натикалися один на

одного, ламали нігті об невидимі в темряві камені. Ними володіла одна-єдина думка: швидше, швидше, швидше! Запал мисливця, від якого втікає дичина, додавав їм сили. Ось зараз відгримлять у чорну безвість літаки — і знову лякатиме їх таємничою неприступністю підземний завод, де кується зброя війни, знову вискакуватимуть з тісного тунелю ешелони з залізними серцями машин знищення. Швидше, швидше, швидше! Вогню, полум'я! Хай палахкотить червоний маяк на принишклій землі й викликає на себе зливу бомб!

Михайло чиркнув сірником. Кволий вогник поповз по травинках і галузках, поповз поволі, вибираючи зручні місця, щоб перестрибувати через прірви порожнечі, здригаючись від ляку й власної нерішучості. Та як тільки тріснула перша гілочка, охоплена звідусіль тремтливим полум'ям, вогонь одразу ж пожвавішав, вмент стрибнув догори й оповив піраміду хмизу червоним прозорим крилом.

Француз і поляк, схопившись за голову, кинулися бігти далі від самогубців, які хотіли вмерти під бомбами. Ідеали Великої революції й Конвенту не турбували більше пана Дулькевича. Барикади Комуни й кров Домбровського не стали на його шляху. Він переступив їх з такою ж легкістю, як і зневірений мосьє Ріго, для якого не лишилося нічого святого, крім власної шкури.

А літаки стрясали й стрясали небо, і не було їм ні ліку, ні спину.

Заклопотані пілоти не звертали уваги на вогник, що загубився серед безмежних земних просторів. На їхніх картах те місце, де світився вогник, не було відзначено червоною крапкою. Люди внизу старалися марно.

— Якби знати умовний знак,— бігаючи по хмиз, говорив Михайло,— це було б ідеально...

— Найпростіше — це хрест. Викласти з вогнищ хрест,— сказав Юджін.— Наші хлопці сипонули б бомби, коли б побачили зірку з вогнищ. Американську п'ятикутну зірку. Але такі речі треба готувати заздалегідь. І на всяк випадок бути далі від вогнища, бо хлопці вліплять усі бомби точно в ціль.

— Вони могли б уліпити їх і в наше вогнище,— зауважив Кліфтон.

— О, а я й не подумав про це,— засміявся Юджін.

— Ти міг би дременути разом з поляком і французом,— мовив англієць.

— Чому це я, а не ти? — обурився Юджін.

— Ах, синьйори, ваша лайка ні до чого,— зітхнув Піппо Бенедетті.— Якби знала моя мама, де зараз її синочок, вона б умерла. Але, хвала мадонні, літаки вже проминули нас.

— На жаль, це так,— сказав Михайло.

— І ми знов стоїмо перед проблемою, яка має назву «Підземний завод»,— додав Гейнц Корн.

— Це була непередавана музика,— прошепотів Франтішек

Сливка.— Тисяча літаків у темному небі. І небо корчиться над землею від конвульсій. Це сильніше, ніж «Реквієм» Моцарта.

Довгі стрічки металевої фольги тихо сипалися на них із спустілого неба. Падали з сухим шурхотом, як тверде осіннє листя. Шелестіли, як сторінки невидимої книги.

Чиїсь пальці гортали над ними сторінки великої книги війни.

Француз і поляк повернулися через годину. Ріго нишком притулився збоку на сухому листі й удав, що давно вже спить, а пан Дулькевич пробрався до руїн замку, де замість нього стояв на варті Кліфтон Честер, і почав тихенько підкахикувати, щоб звернути на себе увагу.

— Скажіть спасибі, містер Дулькевич, що в мене добрі очі і я впізнав вас одразу, як тільки ви з'явилися,— промовив англієць.— Інакше вам би довелося випробувати на собі влучність сержанта королівської морської піхоти.

— А що пан тут робить? — прикинувся овечкою поляк.

— Стою на посту, з якого ви ганебно втекли.

— Пся кошьч! Я ходив у розвідку!

— Якщо втеча називається розвідкою,— пробурмотів Кліфтон,— то ви маєте рацію.

Вранці всі вдали, що не помітили нічної втечі пана Дулькевича й Ріго. Обидва винуватці сиділи біля казанків з кофе принишклі, не підводячи очей; видно було, що навіть Раймонда Ріго мучать докори сумління. Бо одна справа проповідувати філософію боягузтва, а друга — показати людям, що ти сам боягуз.

Михайло висунув пропозицію підготувати вогнища заздалегідь, розкидавши їх над самим краєм урвища, і підпалити, як тільки загудуть літаки, причому підпалити з таким розрахунком, щоб усі встигли втекти, поки вогонь розгориться.

Дві ночі партизани палили вогнища. Вони вигадували всілякі сигнали. Розіклали багаття з того боку, де була станція. Та літаки методично скидали бомби на робітничі висілки.

То були тихі прекрасні висілки з маленькими будиночками, що їжачились під сірим небом гострими червоними покрівлями, встеленими ребристою черепицею. Перед кожним будиночком був квітничок з маленькими червоними трояндами, які квітують протягом усього літа, за що їх особливо люблять німці. Старі вестфальські металісти, робітники з діда-прадіда, яких не підмів «генерал-тривога» [1] на фронт, вечорами після зміни виходили з будиночків, сідали в квітниках, палили череп'яні люльки, такі ж старі, як сама Німеччина, з виписаними на них готичним шрифтом наївними афоризмами на зразок: «Після доброї їжі забудь про турботи». Робітники згадували добрі давні часи, проклинали Гітлера й наці, а вночі на них сипалися з чорного

[1] Так називали державного уповноваженого по вишукуванню людських резервів.

неба англійські бомби, і тоді ті, хто лишався живий, проклинали не тільки Гітлера, а й Черчілля.

Завод стояв цілісінький. Він двигтів у земних надрах і випльовував крізь отвір тунелю все нові й нові вагони продукції, а бомби трощили робітничі висілки. Жінки з розтріпаним волоссям, з божевільними очима носили по пожарищах дітей; подушки в червоних напірниках, в червоних німецьких напірниках валялися на вулицях у бруді й уламках поряд з потрощеними старовинними сервізами саксонського фарфору, книгами Гете й Шіллера, оберемками нот, на яких були записані мелодії, викликані до життя генієм Бетховена, Баха й Моцарта, поряд з родинними фотографіями.

Усе мішалося в первісному хаосі, все летіло шкереберть, і серце зупинялось у грудях від думки про марність і жорстокість таких руйнувань.

А тут ще кожен з партизанів згадував про те, що в нього вдома, в його рідній країні, руйнування ще жахливіші.

Партизани проклинали підземний завод. Він став на їхньому шляху, всесильний і моторошний, як війна, і вони нічого не могли йому заподіяти. Навіть якщо вони вмруть, як самураї, то й тоді це буде марна жертва.

Вони палили вогнища, забувши про страх. Третьої ночі вже ніхто не пішов од вогнищ, бо не вірилося, що літаки стануть скидати на них бомби. З сторожових веж канатної дороги могли помітити дивні сигнали на пустельних горах і послати сюди озброєний загін — партизанам було байдуже.

Завдати хоч якоїсь шкоди підземному заводові! Цього вимагав од них військовий обов'язок. Цього вимагала від них совість.

Тоді Михайло повів їх до станції. Він ще сам не знав, що вони робитимуть там, знав тільки: більше сидіти в руїнах замку їм несила.

Ніч вони йшли, а день лежали в скелях, спостерігаючи тоненьку жилку життя, що пульсувала внизу, в поросломy кучерявим лісом придолинку.

Станційка була сонна, маленька, непоказна. Маленький будиночок під банальною червоною черепицею, дві колії, будка стрілочника. Блискучі колії підбігали до станційки зі сходу і зупинялися біля неї як укопані. Далі шляху не було. Його перетинала гора. Гора лежала впоперек колій і вигинала велетенську спину проти сонця, неначе кішка. Голову вона ховала в зеленому шумовинні лісів. А хвостом колючих чагарів закривала круглий отвір тунелю, продовбаний у її череві.

Ніяка повітряна розвідка не могла б викрити тунелю в горі. Льотчик лише міг здогадатися. Бо не могла ж станційка обслуговувати мертву гору. Навіщось її тут поставили? Однак там, де діють накази, здогади зайві. Ніхто не наказував пілотам шукати тут об'єктів для бомбових ударів, ніхто не велів скидати

бомб, і пілоти вели свої машини далі, не звертаючи уваги на підозрілу станційку, не помічаючи дивних вогнищ, що горіли в пітьмі.

Михайло лежав на гарячому камінні й кусав губи. Вночі вони спустяться вниз і висадять у двох-трьох місцях залізничну колію. На більше в них просто немає вибухівки. Через день-два німці знову пустять по лінії поїзди. Бо тут навіть немає мосту, щоб вивести колію з ладу на триваліший строк.

Вони ще можуть обстріляти станцію. Можуть навіть спробувати захопити її, хоча навряд чи це вдасться: тунель і станційка, певне, добре охороняються. Крім того, на станції нічого захоплювати. Голі рейки й непотрібний будиночок? Висадити в повітря стрілку? Завтра ж привезуть і поставлять нову.

Вперше за час своїх блукань Михайло відчув страшне безсилля. Це було те безсилля, від якого плачуть дорослі мужні люди, яке штовхає їх на безглузді вчинки або ж, навпаки, сповнює душу зневірою й байдужістю. А що може бути страшнішого за байдужість для бійця!

Листівки... Кинути б на станцію, в тунель, на поїзд, що буде тут проходити, пачку білих паперових птахів, здивувати й налякати спокійних людей, які ховаються в гірському закапелку, збурити їхні почуття, примусити запрацювати мозок.

Та в них не було паперу. Михайло мало не закричав од безсилої люті.

Десь горіли, запалені війною, тисячі гектарів лісів. Інші тисячі гектарів лісів пережовувалися залізними щелепами машин і білими як сніг полотнищами свіжого паперу лягали під жадібні вали ротаторів. Мільйони примірників газет вилітали щодня, щогодини з пропахлих фарбою й гарячим мастилом друкарень, повідомляючи громадян про відвагу й доблесть, про нові смерті й народження, про нові машини й старі звички їхніх власників. Газету можна було придбати за копійки. В цей час десь купували й продавали не тільки газети — людські душі; цілі держави мигтіли в руках гендлярів, як металеві монети.

А вони лежали на кам'яному узгірку й не могли дістати клаптика паперу. Нишпорили по кишенях, у мішках; пан Дулькевич навіть мацав у своєму картузі,— може, законний власник засунув десь за навушник клапоть газети? Юджін шкодував, що викинув папір, у який були запаковані галети. Гейнц Корн міг запропонувати цілу батарею олівців і ручок, але, крім списаного солдатського блокнотика, не мав нічого.

— Пане Ріго,— нарешті згадав Михайло,— чи не допоможете хоч ви?

Ріго мовчки простягнув йому кілька аркушиків глянцевого паперу, на яких красувався герб і гриф графині Вільденталь.

— Чого ж ви мовчали? — вигукнув командир.

— До мене ніхто не звертався.

— Чи не вважаєте ви, що вам час визначити свою долю? — запитав його Михайло.

— Її визначено ще від дня мого народження.

— Боюся, що ваш оракул не міг передбачити зустрічі з подібним товариством,— засміявся Юджін.

— Нам треба помиритися,— втрутився до розмови Сливка.

— Я гадаю, що мосьє Ріго понесе сьогодні листівки на станцію,— сказав Михайло,— і цим буде покладено край усім нашим суперечкам.

— Мерсі боку [1],— вклонився француз.— Я полізу в долину лише в тому разі, коли збожеволію.

— Гаразд,— спокійно промовив Михайло,— давайте писати листівку. Хто буде писати? Мабуть, Гейнц. Він все ж найкраще знає німецький правопис. Гриф графині Вільденталь ми на всяк випадок відірвемо. Залишимо на згадку мосьє Ріго. От так. Тепер треба вирішити, що писати. Як почнемо?

— Я гадаю, що треба почати із звернення,— сказав Сливка,— звернутись до німців. Так і написати: «Німці!»

— Можна було б додати: «Гей ви, німці, пся кошьч!» — підказав пан Дулькевич.

— Нагадую, що це не лайлива листівка, а відозва партизанського загону «Москва»,— сказав Михайло.— Треба витримати її в спокійному тоні.

— Пся кошьч,— вигукнув поляк,— не люблю спокійного тону!

— Далі можна написати так,— запропонував Гейнц.— «Робітники підземного заводу, залізничники, солдати!»

— Вірно. Якраз перелічені всі, хто тут відсиджується,— зауважив Юджін,— а після цього чеши просто: «Кидайте роботу, кидайте зброю, бо все одно незабаром прийдуть американці й вам не поздоровиться».

— Містер Вернер забув про англійців,— надувся Честер.

— Пся кошьч,— гукнув пан Дулькевич,— панове забули про Військо Польське!

— Якщо вже ви користуєтесь моїм папером, то допишіть і Вільну Францію,— докинув мосьє Ріго, в якого почуття патріотизму взяло гору над політичною індиферентністю.

— Але ж це відозва, а не політична декларація,— тихо нагадав Франтішек Сливка.

— Що-о?! — обурився пан Дулькевич.— Хто це нас тут буде повчати? Може, ще й італійцеві заманеться втиснутися поміж союзників? Сателіти нещасні, пся кошьч!

— Якби знала моя мама, що зі мною, вона б умерла,— прошепотів Піппо.

Тільки Гейнц Корн мовчав. У цих незгодах він уже вгадував ту велику суперечку про майбутнє його народу, яка розгорнеть-

---

[1] Велике спасибі *(франц.)*.

ся після війни. Поки що він не міг брати в ній участі. Дивитися й слухати — це було все, що він міг, на що мав право за даних обставин.

Михайло теж мовчав і перебігав поглядом по обличчях своїх товаришів. Кожен з них має рацію. У кожного болить душа насамперед за свій народ, кожен відстоює свою армію, у кожного своя національна гордість. Чи ж має хто право нехтувати цією гордістю? Адже для того й точиться кривава війна, щоб кожен народ міг жити так, як йому хочеться, щоб розвивалися всі нації, рівноправні й незалежні.

— Все це треба було б написати,— сказав він,— але, на жаль, у нас просто не вистачить паперу, тому я пропоную коротший текст. Наприклад, такий:

«Німці! Робітники підземного заводу, залізничники, солдати! Ви робите злочинну справу, працюючи для війни. Вас обдурюють. Кидайте роботу й зброю. Геть війну! Геть Гітлера! Хай живе вічний мир на землі!

Партизанський загін «Москва»

— Ви дипломат, пане Скиба,— вислухавши його, промовив пан Дулькевич.— Але, пся кошьч, невже треба було дряпатися мені на таку високу гору лише для того, щоб написати кілька слів, не згадавши про Військо Польське!

— Ми не згадуємо ні про чиє військо,— заспокоїв його Михайло.

— А Москва — хіба то не радянське військо? Те слово воює більше, ніж будь-яка армія!

— Москва — це мир,— сказав Скиба.— Знайдіть слово, яким би можна було замінити Москву,— ми поставимо в листівці ваше слово. Прошу.

Такого слова Генрик Дулькевич знайти не міг. У нього в голові крутилися імена президентів, прем'єрів, назви кабаре й дансингів, прізвища популярних акторок, міста й містечка великого світу, по якому він немало швендяв у своєму довгому й буйному житті, але поняття, рівнозначного слову «Москва», не було в калейдоскопі пам'яті колишнього майора, комерсанта, графа й кавалера пана Дулькевича.

— Пишіть так,— згодився він,— пся кошьч, у вас є деякі здольності, пане командир.

Гейнц заповнив акуратними рядками прямих літер усі чотири аркушики поштового паперу. Чотири листівки — це було жалюгідно мало. Однак доводилося вдовольнятися й цим.

— Як їх прикріпити? — спитав Михайло.— Я читав про листівки в книжках, але не маю ніякого уявлення про те, що з ними треба робити.

— Очевидно, потрібен клейстер,— знизав плечима Дулькевич,— ви берете квач, намазуєте листівку, ліпите її до станційної стіни й ідете далі.

— А може, краще передати нашу листівку по радіо? — прислужився Ріго.— Стати перед мікрофоном, попросити в слухачів хвилиночку уваги, прочитати їм текст, раз і двічі прочитати, а потім запропонувати послухати своїх домашніх канарок...

— Ви хлопчисько, мосьє! — огризнувся пан Дулькевич.

— Мабуть, я зможу дати вам пораду,— несміливо обізвався італієць.— Найлегше зробити так. Взяти камінець. Невеличкий круглий камінець. Покласти листівку на землю й придавити її зверху камінцем. Щоб не заніс вітер. Аркуш паперу, придавлений до землі камінцем, найшвидше зверне на себе увагу. Запевняю вас.

— Старий конспіратор Піппо Бенедетті має досвід у цих справах,— засміявся француз.

— Тут досить елементарної кмітливості, синьйоре,— скромно потупився Піппо.

— Будемо вважати, що вихід знайдено,— підсумував їхню маленьку пересварку Михайло.— Тепер — хто йде на операцію. Іду я — це вже вирішено. Потрібний хтось другий.

— Я,— сказав Юджін.

— Ці американці завжди лізуть першими,— невдоволено пробурмотів Кліфтон Честер.— Не гадаєте ж ви, містер Вернер, що я буду сидіти тут, на горі, склавши руки. Я ще зобов'язаний вам за врятування мого життя.

— Признатися по щирості,— посміхнувся Юджін,— я не сподівався, що визволю нудного, як правила вуличного руху, англійця. Зачувши, що хтось кричить англійською мовою, я подумав, що там американець.

— Дякую за комплімент,— сказав Кліфтон,— але на операцію піду з командиром все ж таки я.

— А моя пропозиція? — нагадав Піппо Бенедетті.— Невже мені не доручать розкидати по станції листівки? Запевняю вас усіх, що зроблю це якнайкраще.

Пан Дулькевич переступав з ноги на ногу.

— Пся кошьч,— пробурмотів він,— я, майор Дулькевич, мушу вистрибувати поперед усяких сержантів і капралів! Фурда!

Франтішек Сливка несміливо прошепотів, що йому треба ж колись пройти бойове хрещення, то чому б не зробити цього саме сьогодні.

Але Михайло вибрав Гейнца. Так було найбезпечніше, бо Гейнц — німець. В разі потреби він зможе навіть переговорити з вартовими або залізничниками, якщо партизанів викриють. Кілька хвилин вони завжди зуміють таким чином вигадати, а цього буде цілком досить, щоб відступити неушкодженими.

Коли добре стемніло й Михайло з Гейнцом зібралися спускатись у долину, до командира підійшов француз.

— Я хочу з вами,— стиха промовив він.

— Але нас тільки двоє.

— Я — третій.

— Тоді, може, ви заміните Гейнца?
— Ні, я — третій.
— Знову, як хвіст?

Ріго поморщився. Він не любив цього слова. Все-таки французьке «ке» зручніше від українського «хвіст». Чотири приголосні звуки з одним голосним! Навіщо люди вигадують стільки трудного в житті? Француз не вимовить такого слова, навіть якщо йому загрожуватиме розстріл. Але в долину він мусить піти. Він дав папір на листівки. Зрештою чим він гірший за інших?

— Я хотів би сам розкидати листівки,— сказав Ріго.
— Це може бути небезпечно,— попередив його Михайло.
— Я готовий до небезпеки.
— Тоді візьміть у когось пістолет. Візьміть мій.
— Дякую, мосьє.
— Юджін, ви залишаєтеся за мене.
— О'кей!

Ніч проковтнула їх без єдиного звуку.

Ще вдень Михайло намітив шлях, яким вони мали спускатися. Але те, що завидна здавалося виступом у схилі, в темряві виявлялося ямкою, а на місці улоговини несподівано виростали шпичасті уламки скель. Жоден з них трьох не був призвичаєний до гір. Досі вони мандрували, користуючись більш-менш зручними проходами, тепер мали йти, нікуди не звертаючи, не маючи змоги обирати легший шлях. Спуск забрав удвоє більше часу, ніж планував Михайло. Вони вийшли на колію неподалік од станції, причому Гейнц спіткнувся об семафорні дроти й мало не розбив собі обличчя, впавши просто на рейки. Скрадаючись, наблизилися до станції, ховаючись поза кущами й намагаючись не шелестіти. На станції було тихо й темно. Лише з завішеного вікна в кімнаті чергового крізь маленьку щілинку пробивався вузенький промінчик світла, вказуючи на те, що станція не спить, що вона готова приймати й відправляти поїзди вдень і вночі.

Далі, на стрілках, хтось розмовляв. Перемовлялися поодинокими словами, яких через значну відстань не міг зрозуміти навіть Гейнц.

— Давайте трохи зачекаємо,— запропонував Михайло.

Вони присіли за кущами.

— Добре було б прикласти до рейок вухо й послухати,— прошепотів Корн,— можна почути, чи не йде поїзд.

— Зачекаймо,— повторив Михайло,— треба трохи призвичаїтися до місцевості.

Француз не міг усидіти. Він дрібно тремтів і раз у раз засував руки до кишень, так немов хотів їх зігріти.

— Командире, я піду,— прошепотів Ріго.
— Ви надто збуджені, накоїте дурниць.
— Я все-таки краще піду,— рвався француз.

Михайло подивився на нього з недовірою: чи не хоче цей чортів француз піти й видати їх у руки вартових?

— А що, коли я піду разом з вами? — сказав раптом Скиба.

— Це небезпечно. Ви — командир,— заперечив Ріго, згадуючи кращі часи свого недовгого солдатства.— Хай йому чорт, я миттю обернуся. Можна йти?

— Ідіть,— потиснув йому спітнілу руку Михайло.— Ідіть, тільки глядіть: обережність і ще раз обережність! Ну, щасливо!

Француз припав до землі й поповз попід семафорними дротами. Вони якось задзвеніли, ніби натягнуті струни, і Михайло тихцем вилаявся: який усе-таки незграбний цей богослов!

Партизани бачили, як Ріго випростався на рейках, заклав руки в кишені й з недбальством гуляючої людини зник у темряві. Зник надовго. Може, назавжди. Станція німувала. Замовкли й ті голоси, біля стрілок. Промінчик світла у вікні чергового все ще стримів, немов жовта спиця в чорному колесі ночі. Француза не було. Що він там робив, де никав так довго, вони не знали. Потім задвигтіли раптом рейки, і зліва, з невідомого й таємничого простору, полинув на них глухий гуркіт. Гуркіт перейшов у сопіння й чахкання, на станційку влетів чорний задимлений паровоз, тягнучи за собою вервечку опецькуватих цистерн. З низької широкої паровозної труби роєм вилітали іскри, смерділо брикетним димом; на станції одразу стало тісно й гамірно. Якісь люди бігали по вузенькому перону, заливався сюрчок біля жадібної пащеки тунелю, гриміло зчеплення між цистернами, які ще насідали ззаду, стукаючи передніми буферами.

Француза не було. Він лишився по той бік залізного громаддя поїзда, відрізаний від своїх нових друзів, самітний і безпорадний. Невдало почав мосьє Ріго партизанське життя. Краще б уже він і не починав його зовсім.

Мосьє Ріго виринув з темряви, як водолаз з моря. Він прослизнув між двома цистернами, перестрибнув дріт і впав на землю біля Михайла й Корна, так ніби навколо був день і кожен свій крок можна розрахувати з точністю до сантиметра.

— Цистерни повні пального,— прошепотів він.

— Звідки ви знаєте? — не повірив Михайло.

— Запах. Крім того, на гальмових приступках стовбичать озброєні вартові. Я врятувався лише завдяки тому, що причепився до якогось залізничника й плентався за ним по всій станції, доки не шмигнув між цистернами.

— Відступати,— коротко наказав Михайло,— підійматися просто вгору. Потім обстріляємо ешелон. Листівки ви порозкидали?

— Так. Одну поклав біля станції, одну всунув до будки стрілочника, дві одніс до тунелю.

— Ви не мали права цього робити.

— Я був обережний, як канатоходець,— стиха засміявся Рі-

го.— Згадайте, що така обережність врятувала мене колись од самого Гіммлера.

Вони подерлися вгору. Гейнц і Михайло підіймалися мовчки. Француз, збуджений пережитим, увесь час бубонів собі під ніс.

— Подумати тільки,— говорив він,— людина, яка дурила голову самому Гіммлеру, з допомогою елементарного веретена провіщала здійснення таких подій. І тепер вона мусить скрадатися в темряві перед банальним, дурним німецьким солдатом. І втікати, мов заєць. І тремтіти так, ніби в тебе під штаньми — хвіст. Клятий хвіст! Це слово буде переслідувати мене, мабуть, і на тому світі!

— Стоп! — скомандував Михайло, коли вони піднялися по схилу на кільканадцять метрів.— Стріляємо з автоматів, я й Гейнц. Цільтеся добре, Гейнц. Бережіть патрони.

Дві черги диркнули водночас. Гейнц зарядив свій автомат магазином з трасуючими кулями, і з десяток маленьких вогняних комет врізалося в цистерну, що стояла навпроти станції. Михайло бив по цистерні, сусідній з паровозом. Перший залп не дав наслідку. Тоді вони вдарили ще й ще раз. Десь загорілося. Полум'я цівкою бризнуло з цистерни і схопило в обійми пузату металеву посудину, добираючись до її черева, витанцьовуючи на шишкуватій спині. Партизани чимдуж подерлися вгору. Тепер треба було втікати. Втікати не від німців, а від пожежі. Зараз почнуть вибухати цистерни. На сотні метрів розлітатиметься липке полум'я. Палатиме земля, горітиме каміння, корчитиметься від пекельних температур ліс.

Ніщо живе не вціліє внизу. Згорять і їхні листівки. Мосьє Ріго марно ризикував. Ті, які вціліють у тунелі, так і не дізнаються про існування партизанського загону «Москва». Ті, які стоять за верстатами в підземеллях шарикопідшипникового заводу, так і не знатимуть, що їхні зусилля даремні, що всепереможний дух Москви, дух розгрому фашистських армій докотився вже й сюди, в гори Вестфалії.

Москва була тут! Вона вирувала і клекотіла червоним полум'ям у гірській ущелині. Їй було тісно в ній. Вона рвалася на волю, на простір, вона хотіла заполонити собою всю Європу, увесь світ.

— Москва! — закричав Михайло.— Хай живе Москва!

І, кривавлячи руки об гостре каміння, його побратими — Гейнц Корн і Раймонд Ріго, мов сп'янілі, сповнені шаленства й захвату від першої перемоги, першого успіху, теж гукали кожен своєю мовою:

— Хай живе Москва!

А внизу гуготіло полум'я, і цистерни репалися, як вулкани, і гори гриміли й хиталися від могутніх струсів.

Успіх породжує довір'я. Заслуги Швенда в розшуках Муссоліні були до такої міри незаперечні, що коли до Італії прибув особистий представник Гіммлера доктор Дольман, щоб звільнити з-під домашнього арешту дочку Муссоліні Едду і її чоловіка, колишнього міністра закордонних справ графа Чіано, то першим, до кого він звернувся по допомогу, був доктор Вендінг, він же Швенд, він же комерсант і громадянин світу.

Справа була досить важкою навіть для Швенда.

Едда Чіано разом з чоловіком і дітьми перебувала під домашнім арештом в одному з будинків багатого графа. Їй було дозволено щоденну прогулянку з дітьми, але під опікою офіцера таємної поліції. З графом Чіано було ще гірше. Його вдень і вночі пильнував цілий загін карабінерів і кілька таємних детективів, і він взагалі не мав права виходити з будинку ні під яким приводом.

Можна було захопити особняк, кинувши на нього загін есесівців, посадити графа з його родиною на літак і вивезти до Німеччини. Тим більше, що в Дольмана була телеграма від самого Гітлера про те, що він запрошує графиню Чіано разом з дітьми до Німеччини як своїх почесних гостей.

Але такий план упирався в одне: в стрілянину. Кляті італійці після випадку з викраденням дуче обов'язково здіймуть стрілянину.

Це було тим більш прикро, що німці фактично володарювали в Римі вже кілька днів. Після втечі уряду маршала Бадольо в Пескару і після того, як маршал Кавілья підписав акт про капітуляцію, Рим було проголошено «відкритим містом». Відкритим, ясна річ, для німців. Але назва «відкритого міста» зобов'язувала до певного порядку, до якоїсь тиші. Хоча б на перших десять-п'ятнадцять днів.

Швендові сказали, що він не має права ризикувати. Та він і сам знав про це. Він знав, якою довірою користувався граф Чіано в дуче, знав, що Едда Муссоліні виконувала в батька роль особистої радниці, і тому не мав права ставити їхнє життя в залежність від випадкової кулі, що вилетить з німецького автомата чи італійського карабіна.

Треба було уникнути пострілів. Постріли треба було замінити... фунтами.

Знову був пущений в дію випробуваний механізм підкупів. Через посланця графині Чіано — синьйора комендаторе — Швенд довідався, яку ціну призначають карабінери за кожний не натиснутий своєчасно спусковий гачок. Тариф був невисокий: тисяча фунтів.

Увечері наступного дня синьйор комендаторе прийшов, щоб забрати гроші. Домовилися, о котрій годині до будинку під'-

їдуть машини. На прощання синьйор комендаторе подав Швендові шкіряну торбинку. Вона була така важка, що той мало не випустив її з рук. Можна було подумати, що там ртуть або свинець.

— Графиня Чіано дуже просила вас,— сказав синьйор комендаторе,— щоб ви довезли цю торбинку цілою до Німеччини. Її вміст має величезне державне значення.

Ясна річ, справжній джентльмен ніколи не стане розкривати чужих таємниць, особливо коли йдеться про таємниці жіночі. Але справжній мужчина ніколи не стане вірити жодній жінці, хай вона буде хоч графиня, хоч імператриця. Як тільки посланець Едди Чіано пішов, Швенд взявся до торбинки. Численні печатки, якими її було запечатано, його не турбували: той, хто зумів підробляти англійські фунти, легко підробить найскладнішу печатку. Сургуч тріснув під міцними пальцями Швенда. Гострим ножем, кишеньковим англійським ножем з двома лезами, Швенд спритно перерізав ремінці, якими була обплутана торбинка. Розпустив зашморг. Узяв торбинку за нижні ріжки, швидко перевернув над столом і витрусив з неї все, що було.

Те, що він побачив, засліпило його ще більше, ніж засліпили колись доктора Гйотля скрині з золотом і американськими доларами. На тверду стільницю з сухим шурхотом посипалися прозорі зернята світла, ніби вогняні бризки, і, притиснуті власною вагою, покірно влягалися на незручному дерев'яному ложі. А на них уже сипалися нові й нові бризки вогню і сяяли синім, жовтим, червоним, зеленим, переливалися фіолетовими й оранжевими барвами, мерехтіли бурштином, смарагдами, кривавочервоними рубінами. Так сяють зорі в тропіках, сяють і сиплються в океан, який теж міниться фосфоричними вогнями, як мінилися зараз потемнілі очі Швенда.

Метеоритний дощ ущух. Діаманти лежали на столі купкою. Вони палали невгасимим вогнем, і здавалося, зараз пропалять тонку дошку столу й проваляться вниз, розсиплються, розкотяться, розлетяться на всі боки і ніхто не зможе їх зібрати. Швенд поквапливо почав згортати діаманти назад, до торбинки. Він котив їх обережно, по одному, відчуваючи під пальцями їхні тверді грані, їхню опуклість, їхню вагомість. Кожен діамант важив не менше як вісім-десять каратів. В цілому це складало величезну суму. Швенд вжахнувся розмірів цієї суми, спробувавши підрахувати вартість діамантів, що лежали в шкіряній торбинці. Що ж, він вручить торбинку графині Чіано цілою й незайманою. Він купить довір'я дочки Муссоліні за вкрадені у Італійської держави діаманти, як купив довір'я німців за фальшиві фунти стерлінгів, виготовлені доктором Гйотлем.

О восьмій ранку наступного дня коло будинку на віа Тассо стояло два нові лімузини: могутній «паккард» і акуратний просторий «шевроле». Обидві машини мали італійські реєстраційні знаки. В обох за кермом сиділи чорняві молодики, одягнуті

в цивільне, у обох, якби хтось запитав, виявилися б італійські шоферські посвідчення.

З будинку вийшов високий білявий чоловік. Темний костюм лежав на ньому ідеально. Плащ був перекинутий через руку, як у римського хлюста. Чорний капелюх вигідно відтіняв бліде довгасте обличчя з міцними щелепами. То був Швенд. Він сів у передній «паккард». Відчинені шофером передні дверцята так і лишилися — Швенд надавав перевагу заднім місцям. Він знав, що, згідно з обчисленнями статистики, сімдесят шість процентів смертності при автомобільних катастрофах припадає на передні місця і тільки двадцять чотири — на задні. Крім того, ззаду завжди легше сховатися від цікавих очей. І потім: джентльмени ніколи не їздять поряд з шоферами.

Машини нечутно проскочили тихими римськими вулицями. Квартали багатих особняків, що тяглися за парком Монте Пінчіо, ще спали. Лише в садочках прогулювалися бонни з дітьми. В одному з таких садочків мала гуляти й Едда Чіано.

«Шевроле» обігнав «паккарда». Водій знав, де шукати графиню. Можна було турбуватися лише з приводу поведінки офіцера: чи не здійме він тривоги? Однак Швенд не мав часу ламати голову над поведінкою охоронця графині: йому треба було вихопити з-під варти самого графа.

Карабінери, що стояли біля дверей, бачили, як на вулиці тихо зупинився чорний «паккард». Однак їхню увагу привернули в цей час якісь оздоби на стінах будинку, оздоби, яких вони раніше чомусь не помічали.

Одночасно, немов підкоряючись нечутній команді, поліцаї одвернулися від дверей і заходилися пильно розглядати кожен свій бік будинку. З дверей швидко вийшов високий, стрункий чоловік, одягнутий у темне, як і Швенд, і попрямував до машини. Швенд ждав графа, ледь відхиливши дверцята. Машина вже їхала. Вона рушила нечутно, як і спинилася кілька хвилин тому. Як тільки за графом хряпнули дверцята, «паккард» рвонув уперед, мов несамовитий.

— Граф Чіано, сподіваюсь? — по-французьки спитав Швенд.

— Так,— відповів міністр дзвінким молодим голосом.

— Ради бога, тихше. Дозвольте відрекомендуватися. Доктор Вендінг. Оберштурмбанфюрер СС.

— Ми можемо розмовляти як рівні,— засміявся Чіано,— у мене чин підполковника авіації.

— Дозвольте потурбуватися про ваші речі. Вони залишилися в будинку? Їх треба добути звідти?

— Ласкаво дякую. Щодо речей розпорядилася графиня. Вони будуть там, де слід.

— Можливо, синьйор міністр має якісь важливі папери, які треба вивезти...

— Жодних паперів! — весело вигукнув Чіано, і Швенд невдоволено подумав, що граф легковажний, мов школяр.

— Цінності які-небудь,— продовжував підказувати він.

— Всі мої цінності — це моя голова,— гордо промовив Чіано. Він скинув капелюха, так ніби хотів дати змогу співбесідникові помилуватися міністерською головою.

Розвідник повинен бачити не дивлячись і дивитися не бачачи. Швенд непомітно скинув оком на цю найдорожчу прикрасу автора осі «Берлін — Рим — Токіо». Голова в Чіано справді була красива: велика, кругла, з високим опуклим лобом, з густим чорним волоссям, що спускалося до шиї дрібненькими кучериками. Голову підтримувала міцна горда шия, справжня римська шия, округла й м'язиста, з засмаглою шкірою. Чіано посміхався. Посмішка в нього була широка, він немов хизувався своїми рівними зубами, ідеальною грою м'язів на округлому обличчі, випуклими яблуками щік. Та це могло справити враження на жінок, а не на Швенда.

— За наших часів голова — досить сумнівна цінність,— зауважив він.

— Пан вважає, що голови більше не потрібні людям? — поцікавився Чіано.— Вік універсальних політиків і державних діячів звільняє решту громадян від обтяжливого процесу мислення?

— Я просто знаю, що тепер для збереження тієї чи іншої голови доводиться витрачати більше цінностей, ніж містять у собі ці голови.

— Голова графа Чіано — це особлива голова,— поважно промовив міністр.— Досить сказати, що мої друзі японці присилають мені з Шанхая особливу китайську траву для натирання волосся. Багато років я витратив на тренування своєї пам'яті. Моя голова — це, коли хочете, вже мистецький твір, а не просто частина людського тіла.

— Я в захопленні від пана міністра.

— Додайте: колишнього. Я не міністр від третього лютого цього року. Муссоліні розігнав свій кабінет. Він усіх боїться, нікому не довіряє, навіть мені. Сам очолив п'ять міністерств: троє воєнних, внутрішніх і закордонних справ. Сам стоїть на чолі партії, фашистської міліції, армії, корпорацій.

— Стояв,— підказав Швенд.

— Так. Стояв. Тепер Муссоліні немає. Немає фашизму. Немає Італії.

— Хвала богові, Муссоліні врятований німецькими воїнами. Вони порятують також Італію,— урочисто промовив Швенд.

— Ми хотіли вести Італію до перемоги без Муссоліні,— зітхнув Чіано,— це було важко, але нам не лишалося іншого виходу. Доводилося вибирати між любов'ю до дуче й до Італії.

— Ви любили Муссоліні?

— Його не можна не любити. Це — геній фашизму.

— Тоді, очевидно, ви боялися за його долю, коли Муссоліні арештували?

— На жаль, не мав для цього часу,— засміявся Чіано,— доводилося боятися за самого себе. Я знаю, що на мою голову вже давно полюють. Полюють англійці, американці, німці. Сам дуче теж з задоволенням напоїв би мене касторкою.

— Касторкою?

— А ви не знаєте? Це типово фашистська кара. Кара касторкою. Людині силоміць вливають літр або два касторки, кишки не витримують, лопаються — людина помирає. Дуже просто.

— Я хотів би повернутися до теми про голову пана міністра. Дозвольте маленький експеримент?

— Пан оберштурмбанфюрер — вчений? Доктор психології?

— Просто скромний дилетант,— потупився Швенд.

— Що ж, коли серед нас немає авторитетніших суддів, то я радий буду слугувати й дилетантові,— великодушно згодився Чіано.— Нам далеко їхати?

— О-о, далеко. В гори. Там нас жде літак.

— Гаразд. Я вас слухаю, пане Вендінг.

— Чи не міг би мені сказати шановний граф, якщо його не зраджує пам'ять, що говорив йому французький посол Андре-Франсуа Понсо того дня, коли пан міністр вручив йому ноту про вступ Італії в війну?

— Але ж це державна таємниця! — вигукнув Чіано.

— Хіба в Італії можливі таємниці? — скупо всміхнувся Швенд.

— Ви ображаєте мою батьківщину,— вилаявшись, прошепотів граф,— але, на жаль, сказане вами — правда. В Італії таємниці тримаються точнісінько так, як вода в решеті. Однак ви помиляєтеся. Я не вручав ноти французькому послові — я просто прочитав її. Важливі державні акти ніколи не забуваються, мій дорогий пане Вендінг. Державний діяч повинен любити не тільки пишність і всі ті привілеї, що їх дає йому влада, але й мати мужність приймати рішення при розв'язанні складних і спірних питань, з риском допуститися помилки. Я занадто ретельно обдумував тоді цей відповідальний крок, щоб так легко забути його через кілька років.

— Дякую,— вклонився Швенд.— Отже, мосьє Франсуа Понсо сказав вам того ранку...

— Я був одягнутий у форму підполковника авіації,— перебив його Чіано.— Мосьє Понсо спитав мене: «Ви теж будете літати?» — «Так, я солдат»,— відповів я. «І навіть на Париж?» — «І навіть на Париж, коли буде потреба».— «Глядіть, мосьє граф, щоб вас не збили над Парижем».

— І це все?

— Все.

— Вас збили не над Парижем, а над Римом. Вас збили в Римі, не давши піднятися в повітря.

— Зараз я піднімуся на німецькому літаку,— засміявся Чіано.— Ви задоволені моєю пам'яттю?

— У вас виняткова пам'ять. Ви, очевидно, добре пам'ятаєте й те, що сказав вам того знаменного ранку посол Великобританії сер Персі Лоран?

— Чи пам'ятаю я? — Чіано знову засміявся.— Я навіть можу сказати вам, пане Вендінг, що сер Персі Лоран попросив у мене олівця й паперу, щоб записати ноту про оголошення війни. Коли я прочитав йому: «Ім'ям його королівської милості короля Італії, імператора Ефіопії, короля Албанії і т. д. ...», він спочатку нічого не зрозумів. А потім навіщось вирішив переписати ноту власною рукою. Я дав йому бланк з грифом нашого міністерства закордонних справ, він акуратно відірвав ту частину, на якій був оддрукований гриф, потім сів, надів свої окуляри в металевій оправі й переписав слово в слово всю ноту! А я диктував йому, як учитель католицької школи. Потім, уже прощаючись, він сказав: «Ви гадаєте, пане міністр, що війна буде короткою й переможною? Ви помиляєтеся. Війна буде довгою, дуже довгою, і зрештою ви її програєте».

— Він не помилився, сер Персі Лоран,— спокійно відзначив Швенд.

— Так, він не помилився,— згодився Чіано.— Італія справді програла війну. Але помиляєтесь ви, герр Вендінг, вважаючи, що я не знаю про ваше друге ім'я, Швенд, вважаючи, що міністр закордонних справ Італії не знає про зграю фальшивомонетників у його країні. Хочете, я скажу, на яку суму вам вдалося викинути на світовий ринок фальшивих фунтів до дня мого арешту?

— Ви не повідомите мені нічого нового,— спокійно сказав Швенд.

— Я вірю німцям! — захоплено вигукнув граф.— Всі вони такі, як ви, пане Швенд. Ніколи не розгублюються. Залізні люди! Але признайтеся, невже вас не схвилювало те, що таємниця фальшивих фунтів більше не є таємницею?

— Ті, хто не мусять про неї знати, про неї не знають.

— А якщо це будуть не вороги, а друзі, які захочуть вам допомогти?

— Ми ні в кого не просимо допомоги. Ми беремо те, що нам треба.

— Є речі, яких ви не зможете взяти. Наприклад, материк, відділений від Німеччини океаном.

— Материк?

— Так. Південна Америка. Чи ви гадаєте, що я марно просидів у кріслі міністра закордонних справ добрих п'ять років, п'ять воєнних років, що дорівнюють сотні років миру? Щоправда, ваш Ріббентроп досить скептично ставиться до моєї особи. Він якось сказав, що Чіано був би добрим міністром закордонних справ, якби не займався закордонними справами,

— Герр Ріббентроп міг і помилитися.

— О, він дуже й дуже помилявся, кажучи таке! Але будемо говорити з вами, пане Швенд, як ділові люди. У мене налагодилися досить близькі стосунки з цілим рядом впливових людей з політичних і фінансових кіл багатьох країн Південної Америки. Я знаю особисто багатьох високих урядовців, послів, банкірів, промисловців. У Південній Америці діє ціла сітка фашистських агентів, що підкоряються особисто мені. Ви уявляєте, яку потужну організацію по розповсюдженню фальшивих фунтів стерлінгів можна утворити на південноамериканському материку? Згодом ми змогли б впливати навіть на політику розташованих там держав. Ми б заснували світову фінансову імперію, перед якою безсилі були б усі кордони. Ця імперія діяла б і після закінчення війни. Незалежно від її наслідків.

— А коли б я домігся згоди на здійснення проекту пана графа? — обережно запитав Швенд.

— Я ставлю єдину умову,— швидко промовив Чіано,— дати мені можливість негайно виїхати до Південної Америки і забезпечити мені посаду головного агента вашої операції. З моїми зв'язками я зроблю чудо.

— Гадаю, що такий виїзд можна було б легко організувати,— сказав Швенд.— Але разом з тим я маю відомості, що Кальтенбруннера цікавлять деякі матеріали, якими диспонує пан міністр.

— Наприклад?

— Наприклад, різне державне листування, власні щоденники пана графа, мемуари.

— Все наше листування — важливе, звичайно,— у генерального секретаря партії Старачі. Йому дуче довіряв найбільше. Але там немає нічого цікавого, запевняю вас. Що ж стосується моїх щоденників, то їх теж немає.

— Зовсім?

— Зовсім. Не існує в природі. Все тут,— Чіано постукав себе по лобі.— Колосальний матеріал. Я знаю, що цікавить Кальтенбруннера. Йому потрібні компрометуючі матеріали на Гітлера й Муссоліні. Передайте, що я обіцяю надіслати йому перший же варіант своїх мемуарів, за які сяду по приїзді до Південної Америки. Обіцяю не баритися.

— Могли бути документи, що компрометують не тільки Гітлера й Муссоліні, а й інших державних діячів,— наполягав Швенд.

— Як ви сказали? Повторіть. Наприклад?

— Наприклад, кремлівських діячів.

— Ради не стануть зав'язувати з нами стосунки.

— Рузвельта.

— Нічогісінько.

— Черчілля.

— Старий торі хитрий, як лис. Чемберлен був простіший і дурніший. Він приїздив до Рима й перед виступом у сенаті присилав дуче конспект своєї промови для коректив. Черчілль не підтримує ніякого видимого зв'язку з нами. Він не дається до рук.

— Могли бути листи англійського прем'єра.

— Листи? До кого?

— Скажімо, до дуче.

— До дуче? — Чіано занепокоєно подивився на Швенда.— Ви сказали — листи Черчілля до дуче? Як ви сказали? Повторіть!

— Так. Я сказав — листи Черчілля до дуче. Кільканадцять листів, пересланих неофіціальним шляхом.

— Святий Домініку! — Чіано важко зітхнув.— Ви знаєте більше, ніж я гадав.

— Ви теж,— посміхнувся Швенд.

— Але цих листів ніхто ніколи не дістане,— поквапливо сказав Чіано.

— Чому? Вони дуже придалися б нам.

— Листи ховає сам дуче. Він возить їх з собою, як ладанку і листи фюрера. Треба було говорити з самим дуче.

— Муссоліні не мав цих листів. Його зненацька арештували, і листи десь були сховані.

— Очевидно, в секретаря. А може, в тієї дівки Петаччі.

— Але ви знаєте їх зміст?

— Так, я знаю їх зміст. Єдина людина в Італії, крім дуче. Навіть Едда, якій він у всьому довіряє, не догадується про існування цих листів.

— А донья Ракела?

— Що ви! Дуче дозволяє їй тільки стріляти з рушниці шпаків. Це єдиний привілей, яким користується його дружина.

— А Кларетта Петаччі?

— Ця дівка? Зроду-віку! Вона буде тримати портфель з листами сто років і навіть не зазирне до нього. В неї в голові інше. Я один. Окрім самого дуче, ясна річ. Усі листи лежать у цій голові,— Чіано знову доторкнувся до свого випуклого чола,— лежать, як у сейфі, прошу пана.

— І вони теж помандрують до Південної Америки? — байдуже спитав Швенд.

— І вони теж помандрують,— охоче підтвердив Чіано.— Помандрують, щоб лягти на сторінки моїх мемуарів. Нащадкам нашим цікаво буде, як обдурювали один одного наші діди. Адже ж так, пане Швенд?

— Мабуть, що так,— згодився графів співбесідник.— Приїхавши до Берліна, я доповім геррові Кальтенбруннеру про нашу розмову.

— Паспорти для виїзду — і перший же примірник мемуарів навзамін,— нагадав Чіано.

— Так, так,— кинув Швенд, а сам дивився на голову Чіано й думав про себе, що таку голову випускати цілою нікуди не можна.

В горах їх чекав транспортний літак «Юнкерс-52». Швенд познайомився з графинею Чіано, високою чорнявою жінкою з посмішкою Джоконди на тонких губах. Льотчик доповів про готовність машини. Швенд запросив сановну родину сідати. Сам він супроводжував подружжя Чіано до столиці. Торбинка з діамантами перемандрувала до рук Едди, забезпечивши з цієї самої хвилини Швендові прихильність не лише графа, а й його дружини.

Прибувши до Німеччини, подружжя замешкало в Оберальмансгаузені, на березі озера Штарнсбергзее, у невеличкій віллі. Швенд теж поселився з родиною Чіано, ставши на якийсь час їхнім мажордомом.

Через день він побував у Кальтенбруннера й повернувся до Оберальмансгаузена з фальшивими уругвайськими паспортами для всієї родини графа.

— Тільки нікому ні слова,— попередив він Чіано,— пам'ятайте про обіцянку, яку ви дали через мене герру Кальтенбруннеру, і нікому не говоріть про свій від'їзд.

— Навіть Едді?

— Нікому, це значить: нікому, крім дружини,— посміхнувся Швенд.— Пан міністр досить добре знає це золоте правило державних діячів.

Того ж вечора Едда Чіано запросила Швенда на свою половину й стурбованим голосом сповістила йому «новину»: вони їдуть до Північної Америки. Галеаццо вже все влаштував, і вона, врешті, вільно зітхне без набридлої війни. І їхні діти будуть у безпеці. Слава богу. Але чи не був би пан Вендінг ласкавий (Едда не знала, що Вендінг має ще й інші прізвища) поміняти їм на іспанські песети кілька мільйонів італійських лір? Очевидно, у пана Вендінга в столиці зв'язки, і йому це легко було б зробити. Вона самітна в цій країні, їй тут ніхто не зможе прийти на виручку.

— Я з радістю б,— зітхнув Швенд,— але ж така велика сума. Скільки ви кажете?

— Сім мільйонів.

— Це занадто велика сума. Але я дам вам пораду. На завтра вас запрошує до себе фюрер. Він вас любить. Ви чарівна жінка, до того ж дочка його найкращого друга. Попросіть його про цю маленьку ласку.

— І ви гадаєте, що фюрер знайде час потурбуватися про мене?

— Переконаний!

Порада виявилася слушною. Зчудований Гітлер, почувши дивовижну просьбу Едди, почав випитувати, навіщо їй у Німеччині іспанські песети. Едда, як усяка жінка, не стрималася й

розповіла фюрерові про намір її чоловіка виїхати разом з родиною до Південної Америки, де б він міг спокійно писати свої мемуари, що покажуть його перед світом таким, яким він є насправді — шляхетним, інтелігентним, розумним.

Долю графа Чіано було вирішено. Гітлер, як і Швенд, не міг випустити у вільний світ таку голову, як у колишнього міністра закордонних справ Італії. Голову, що тріщала колись од планів укладання різних пактів, від планів розчленування Європи, яким заздрив сам фюрер, голову, начинену таємницями, сотої частини яких вистачило б для цілковитого зганьблення його, Адольфа Гітлера.

Воля Гітлера й воля невідомої людини на ймення Швенд зійшлися в одній точці. Точкою цією була голова графа Чіано. Голова, що красувалася на класичній римській шиї. Голова з винятковою пам'яттю. Голова з волоссям, натертим китайською травою.

У Північній Італії, в містечку Сало, на березі озера Гарда, Муссоліні, підтримуваний есесівцями генерала Вольфа, організував маріонеткову «Італійську соціальну республіку». Він знову грав роль великого державного діяча. Відновлював фашистську партію. Граф Чіано був запрошений до «Італійської соціальної республіки». Знервований довгим сидінням у Оберальмансгаузені, зляканий провалом спроби втекти до Америки, Чіано готовий був їхати хоч до чорта в зуби, аби тільки вибратися з цієї Німеччини, де, він добре знав це, на нього вже давно гострять зуби і Борман, і Гітлер.

Другого листопада, по прибутті в аеропорт поблизу Верони, Чіано був арештований і одвезений до в'язниці Скальчі. Він залишив тюрму лише як один з підсудних процесу про зраду Муссоліні, який відбувався в старовинному замку Кастель Веккіо.

Удосвіта сьомого січня сорок четвертого року залп карабінерів обірвав життя колишнього графа, міністра й зятя дуче.

Швенда перестала цікавити доля графа одразу після того, як Кальтенбруннер наказав скасувати уругвайські паспорти. Одну половину своєї місії він виконав. Лишалася друга — найважча: виудити в Муссоліні листи, які не вилетіли з Італії.

Керівник «Операції Бернард» повернувся до замку Лабер. Там його ждав дружній лист від Лютві Тозана. Старий авантюрист писав, що хотів було трохи прогулятися по Швейцарії, але стан здоров'я не дозволяє йому цього зробити. Тому Тозан просив Швенда поки що теж відкласти свою прогулянку.

Швенд був здивований. Що сталося в Лондоні? Чому прийшов такий дивний наказ? Потім він заспокоївся. Так буде навіть краще. Він матиме тепер час ретельно підготуватися, щоб діяти потім швидко й рішуче, а не гаяти час, як прогаяв він з графом Чіано. Знову бачили його на пишних раутах в бездоганному вечірньому вбранні, з білим галстуком-метеликом над

білим пікейним жилетом. Знову крутилися в просторих апартаментах замка типові римські валютники з П'яцца Колонна-гіголо поряд з фінансовими тузами Німеччини, Італії й нейтральної Швейцарії. Лилося шампанське. Спорожнювалися батареї пляшок «мартелю» — найдорожчого французького коньяку. Німці дудлили пиво, привезене з Баварії, італійці — вино з содовою водою. Похмуру самотність зайнятих справами чоловіків дедалі частіше прикрашали своєю присутністю жінки. Біляві німкені, з товстими від надмірного вживання кофе ногами, стримані італійки з північних областей, поважні римські матрони й тонкоплечі дівчатка з італійських портових міст. Незабаром у замку Лабер з'явилися й синьйори з родини Петаччі.

Така родина могла бути лише в Італії. В Італії, де дівчат завжди більше, ніж чоловіків, що мають намір одружуватися. В Італії, де кожна мати благає мадонну, щоб та послала щастя її дочці. В Італії, де врода цінується так само невисоко, як і апельсини, яких надто багато. Де поняття «вродлива» розтягується, як гума.

Самої вроди було замало для щастя в Італії. Врода цінувалась у Франції, де гарні жінки збиралися тільки в Парижі. За вроду добре платили американські мільйонери. Стримані англійці цінували красу. В Німеччині проста лаборантка мюнхенського фотографа Поля Гофмана Єва Браун могла стати коханкою самого фюрера лише завдяки своїм стрункім ніжкам.

В Італії жодна мати не вірила в талант своєї доньки, у її можливість забезпечити свою долю.

Мама Петаччі теж не вірила в своїх дочок. Вона знала, що без неї вони обидві — Кларетта й Маріан — загинуть, як цуценята в багні римських вулиць. Мама Петаччі атакувала настирливо й уміло. Вона була певна, що таких вродливих, таких чорнявих, таких високостанних дочок, як у неї, немає ні в кого в Італії. І вона таки домоглася свого. Бездарну, як сокира, Маріан вона всунула до кінофірми, зробила її зіркою — не без допомоги підтоптаного, але хтивого режисера, ясна річ,— Кларетті пощастило ще більше. Вона впала в око самому дуче. Це мама Петаччі примусила її зарепетувати на вулиці, коли проїздила кавалькада розкішних машин, серед яких була і відкрита машина Беніто Муссоліні. У Кларетти був досить гарний і сильний голос, щоб дуче почув, як вона кричить: «Хочу дитини від дуче! Хочу дитини від дуче!»

В країні, що знаходиться під егідою святого Ватікану, родинна зрада переслідується з особливою суворістю. Бігамістів одлучають від церкви, їх виганяють з Італії, розгніваний натовп може розтоптати святотатців.

Однак Беніто Муссоліні був дуче, а дуче все дозволено.

Донья Ракела, законна дружина Муссоліні, одержала пенсію й повеління не показуватися дуче на очі, а Кларетта Петаччі стала італійською Євою Браун.

Родина Петаччі могла пишатися своїм становищем. Маріан, ця самовпевнена нездара, вирішила навіть поміняти своє плебейське прізвище на яке-небудь аристократичне. Про її бажання одразу ж сповістили газети. Не було порятунку від женихів, багатих, сановних, впливових, вродливих, старих і молодих. Маріан тепер називалася вже не Петаччі, а Маріан де сан Серволо.

Їхній брат — Марчелло, якому колись мама Петаччі шила сорочки з недоношених платтів Кларетти й Маріан,— тепер мав змогу міняти костюми по десять разів на день. У нього був власний автомобіль. Його ласки запобігали знатні дами.

Швенд заманив до замку Марчелло. Він довго накачував цього хлюста з бачками іспанського тореро «мартелем», і коли той добряче сп'янів, вивів його до кімнати для куріння, посадовив у крісло й сказав:

— Синьйор Петаччі, про вас ходять недобрі чутки.

— А саме? — стрепенувся Марчелло.

— Кажуть, нібито ви спекулюєте золотом.

— Хто вам міг сказати таку дурницю?

— Питаєте не ви мене — питаю я.

— Дозвольте поцікавитися, хто ви такий? — запально вигукнув молодий Петаччі.

— Крім того, що я доктор Вендінг, я ще й оберштурмбанфюрер СС, начальник спеціального відділення гестапо в Італії. Ви чули що-небудь про гестапо?

— Гестапо не має ніякого відношення до «Італійської соціальної республіки»!

— Ви глибоко помиляєтеся. Хочете, я накажу вас зараз же арештувати за економічну диверсію проти Італії й Німеччини, а на ранок буду мати в руках згоду Муссоліні на ваш розстріл?

— Дуче цього ніколи не зробить.

— Чому ви так думаєте?

— Йому не дозволить зробити цього Кларетта, моя сестра.

Швенд спокійно засунув руку в нагрудну кишеню фрака й дістав звідти складений учетверо аркуш твердого жовтуватого паперу.

— Читайте,— сказав він, подаючи папір Марчелло.

У Петаччі застрибали перед очима літери. Він дивився на папір і не йняв віри тому, що читав. Його смагляве обличчя стало білим, як борошно.

У нього в руках був рескрипт дуче про його, Марчелло Петаччі, розстріл! Наказ, підписаний Муссоліні, з усіма печатками, на офіціальному бланку.

— Святий Домініку,— насилу ворушачи помертвілими губами, прошепотів Марчелло,— помилуй і захисти мене!

— Що ви скажете тепер? — спитав Швенд, забираючи папір з безвільних рук Марчелло.

Петаччі мовчав.

— Ви переконалися, що гестапо — всемогутнє?

Італієць тільки схлипнув горлом.

— Наша всемогутність сягає навіть далі, ніж ви гадаєте,— продовжував Швенд і спокійно розірвав рескрипт, підписаний Муссоліні. Спочатку він перервав його надвоє, потім начетверо, після того подер на дрібні клаптики, склав їх у велику кришталеву попільничку й підпалив. Товстий папір чадів і не хотів горіти. Швенд розірвав кілька сигарет, підклав під купку тоненького паперу і нарешті розпалив маленьке вогнище. Марчелло, не одриваючи погляду, стежив, як горить на прозорій гранчастій попільничці його смерть. Його власна смерть!

— Такі видовища трапляються не часто, чи не правда? — немов угадуючи його думки, посміхнувся Швенд.

Обличчя Марчелло взялося червоними плямами. Він повертався до життя повільно й невпевнено. Він ще не знав, чи даровано йому життя. Страшний папір, подертий на клапті, палав перед його очима, але чи не з'явиться з чорної кишені гестапівця папір ще жахливіший?

Петаччі зростав у державі, де закони існували тільки для того, щоб ними нехтували ті, в кого була влада, а справедливість була замінена примхою. У державі, де рядові громадяни щодня, щогодини відчували, що означає бути битими без можливості реваншу. У державі, де таланти й заслуги особливо викликали підозру дуче й спричинялися до швидкого й нещадного гніву Муссоліні.

Марчелло не мав часу задумуватися над тим, що відбувається навколо. Але навіть він уже давно зробив для себе висновок, що в час, коли навкруги лютує терор, найкраще бути безвісним. Він ніколи не ліз туди, де щодня крутилася Кларетта, він боявся вишуканого товариства, підтримував зв'язки з спекулянтами, міняйлами з П'яцца Колонна, місяцями пропадав у підозрілих вертепах. Марчелло знав, що навіть у невинності немає порятунку, а він же був винний. Він спекулював краденим золотом, він використовував своє прізвище, як кредитний білет, він доїв його, як дійну корову.

І невже ж таки несподівано настала розплата!

Швенд не квапився. Якщо людині трапилася нагода вмерти, а потім воскреснути, треба дати й час відчути всю радість воскресіння. Тим дорожче заплатить потім людина за найбільшу радість: радість і щастя жити, дихати, існувати. Мовою комерсантів це називалося набити ціну. А Швенд мав себе за непоганого комерсанта.

— Ви можете їхати додому,— нарешті сказав він Марчелло.— Наступного тижня прошу вас до мене в гості. Бажано з сестрами. З Маріан і Кларетою. Вам не важко буде їх привезти? Про те, що було сьогодні, постарайтесь не говорити нікому. Будьте певні, що ми дізнаємося, як тільки ви десь прохопитеся хоч словечком.

Марчелло вийшов з кімнати, хитаючись, мов п'яний.

Сестри Петаччі виявилися поганеньким матеріалом. Маріан справді була дурна, як вівця. Від її базікання у Швенда заболіла голова. Кларетта говорила тільки про свою любов до дуче. Вона перебувала в тому стані, коли слова породжують почуття. Від частого й набридливого повторення слів про кохання до дуче Кларетта, певно, й справді відчувала до кривоногого «вождя» щось на зразок прив'язаності. Швенд не став переконувати її в протилежному. Він спробував обережно вивідати в Кларетти, чи їй відомо щось із державних справ її коханого, однак жінка торохтіла тільки про полювання, про бали, про веселі прогулянки, про наряди, і Швенд зрозумів, що з жіночою половиною роду Петаччі він більше не буде мати безпосередніх стосунків.

Він узявся за Марчелло.

Марчелло зайшов до кімнати для куріння, засунувши руки в кишені штанів. Він дивився на Швенда спідлоба налитими кров'ю, немов у роздратованого бика, очима. Посмоктуючи сигару, Швенд спокійно сказав:

— Джентльмен тримає руки в кишенях тільки тоді, коли забув надіти підтяжки.

Петаччі вихопив руки з кишень. Червоні, спітнілі, тремтячі руки, одна з яких, певно, стискала шорстку ручку пістолета.

— Сідайте,— запросив Швенд.— Сигару? Сигарети?

Знову сидів молодий Петаччі на турецькому диванчику й, не кліпаючи, дивився на хиже обличчя всемогутнього гестапівця, що плавало в синьому диму од сигари. Швенд сказав:

— Ви будете постачати нам золото. Це вже вирішено. Але гестапо вміє бути вдячним за послуги. Ми платитимемо за кожну унцію золота удвоє більше проти існуючого курсу. Платитимемо валютою. Англійськими фунтами, що котируються зараз аль-парі. Ви мене розумієте?

Марчелло ковтнув слину. Досі йому платили за золото теж удвоє більше, але завжди італійськими лірами, на які не можна було останнім часом купити навіть шкарпеток. А тут — англійські фунти.

— Ми платитимемо вам не за золото,— продовжував Швенд,— золото ми збираємо просто для того, щоб воно не спливало за кордон. Ви одержуватиме від нас гроші за інформацію. Інформацію про дуче.

— Про дуче?

— Так. Ви мусите стежити за кожним кроком Муссоліні й негайно сповіщати мене. В цей небезпечний для італійської нації час ми повинні подбати про безпеку її вождя. А це можливо лише в тому разі, коли навколо нього не буде ніяких таємниць для його найщиріших друзів — німців. Ви добре знаєте, що лише німцям дуче повинен завдячувати збереженням життя. Крім того, як люблячий брат, ви повинні подбати й про Кларетту.

Доля дуче — це доля Кларетти. Безпека дуче означає безпеку Кларетти. Ви мусите переконати Кларетту, що вона не повинна відпускати вас від себе. Ви знайдете потрібні слова для цього, адже так?

— Очевидно, знайду.

— Ви сповіщатимете мене через агентів, яких я вам вкажу, телеграфом, по радіо. Хоч би де ви були. Хоч би що з вами сталося. І ніхто, крім нас двох, не повинен про це нічого знати.

— Так.

— Я міг би примусити вас заприсягнутися, однак не зроблю цього. Ви мали нагоду переконатися в тому, що в наших руках є речі, сильніші за присягу. Адже так?

— Так.

— До завтра. Завтра я жду вас для інструкцій. Ля ріведере [1].

— Ля ріведере.

СОНЦІВ ВОГОНЬ

Скільки людей за мирного часу мріє про те, щоб провести ніч десь за містом, у буйних зелених житах, умитися росою на світанні, побачити рожеве, мов скибка кавуна, небо на сході!

А вони щоночі йшли, йшли. Вони плавали в росах, як по морю. І небо, і ліси, і гори — все повторювалося навколо них, оберталося, як стрілка на годинниковому циферблаті, і щодоби коло їхніх мандрів замикалося, щоб на ранок повторитися знову.

Почалися дощі. Вони йшли ночами, нудні, монотонні, набридливі. Вранці не можна було знайти жодної сухої стеблини в лісі, щоб розпалити багаття, і вони сушили свій промоклий до нитки одяг, своє розм'якле взуття на сонці, на нещедрому сонці німецької осені.

— Води хоч умийся, лісу хоч убийся, а хліба хоч плач,— сміявся Михайло.

Серед них не було мандрівників за професією, блукачів за покликанням. Вони ремствували на осінь, на дощ, на вільгість лісів, на похмуре нічне небо. Михайло, щоб підбадьорити занепалих духом товаришів, жартував:

— Пропоную не обговорювати дій небесної канцелярії. У мусульман заборонено розмовляти про погоду, бо це вважається критикою аллаха, а він, як відомо, безгрішний.

— Пся кошьч,— одразу ж ліз у сварку пан Дулькевич.— Але ж ми не мусульмани!

---

[1] До побачення *(італ.)*.

— Ми маємо право виводити свого бога з терпіння,— піддражнював його Ріго.

— Пся кошьч,— бурмотів колишній майор,— мені набридло це лайдацтво. Хіба це військовий загін? Це — майонез! Тут зібралися самі атеїсти й богохульники. Вони заженуть мене в могилу. Раніше я важив дев'яносто сім кілограмів, а тепер, мабуть, сорок сім.

— З яких — два кілограми шкіри, сорок п'ять — кісток і жодного грама м'яса,— докинув Михайло.

— Пан забуває про мозок. У мене самого лиш мозку два кілограми й двісті грамів. Як у Леонардо да Вінчі.

— Це ще треба довести,— хихикнув француз.

— Мосьє мене ображає.

— Викличте мене на дуель. Серпами.

— Чому саме серпами? Такою хлопською зброєю?

— Тому що дуелі всіма видами зброї в цивілізованих країнах заборонені, а про серпи в забороні не сказано,— зареготав Ріго.

— Коня з бричкою тому, хто забере від мене цього француза,— пробурмотів пан Дулькевич.

Іти доводилося тепер обережно, бо на їхньому шляху лежав густонаселений Рурський район. Гори були втикані заводами. Міста й містечка тулилися одне до одного. Села зливалися з робітничими висілками. На галявинах, порослих молодою отавою, обгороджених колючим дротом, паслися корови. Їхні хазяї були, певне, десь поблизу. Шосе, такі безлюдні у Вестфалії, тут аж кишіли від машин. Верткі «оппелі», розкарякуваті «мерседеси», пофарбовані в жаб'ячий колір «адлери», старі довоєнні «форди», довгі й горбаті, як утюги, і важкі «каділлаки», схожі на старовинні карети, поставлені на автомобільні колеса, могутні дизелі з причепами і десятки дрібних, як мишата, машинок між ними,— всі оті «піжо», «дкв», «бмв». Все це гуло, диміло, гарчало, котило луни по зелених горах, нагадувало про те, що кожен зайшлий мусить бути обачним і настороженим.

Партизанів завжди підтримує народ, який їх висуває. Загін «Москва» виник у чужій, ворожій країні, де марно було сподіватися на підтримку й співчуття. Партизан завжди знає свій край. Ліси, степи й гори рідної країни допомагають йому, як стіни власної хати. Тут місцевість була їхнім ворогом, настороженим, причаєним ворогом. Бо вона була невідома їм.

Після розгрому ешелону з нафтою Михайло вивів загін до робітничих висілків на другому кінці долини й таки домігся свого: вони ще раз розжилися паперу й розкидали по висілках листівки про партизанський загін «Москва».

Потім пішли на захід. Тепер вів їх Михайло. Французові не доводилося бувати в цих місцях, він краще знав південну частину гірського Рейнланду і охоче відмовився від ролі провідника.

В них була незвичайна мета. Вона виникла цілком несподівано й нежданo. Вона заполонила серця всіх, і навіть скептично настроєний Раймонд Ріго, що після свого нічного рейду в долину почав ставитися з деякою повагою до Михайла, захопився новою ідеєю.

Сталося це надвечір одного з днів, коли вони кружляли по горах, намагаючись заплутати можливу погоню з підземного заводу. Літо вже лишилося десь далеко позаду, і їх стрічав вересень. Був час, коли води в ріках пахнуть палим листом, коли трави стають прозорими, як промащений папір, коли ночами спадають на землю сірі дощі та важкі краплисті роси, коли захмарені дні неохоче показують людям скупе на ласку сонце. Несподівано літо послало їм на розстання щедрий дарунок: суху дзвінку ніч і день, залитий сонцем і блакитними водами неба. Сонце було схоже на молодого древнього бога — голого й рожевого в морських розливах теплого, ласкавого неба. Вони відчували, що то останнє сонце нинішнього літа, і прощалися з ним, як, ідучи в бій, прощаються з нареченими воїни. Сонце залишалося в них позаду, як залишилися їхні домівки, їхні отчі місця, їхня рідна ріднина. Кожному того дня згадувалася вітчизна, і уявлялася вона вся в сонцевім вогні, з голубими шовками небес, гаптована смарагдами трав.

Рідна земле! Кому ти не наснишся ночами, до кого не промовляєш своїм вічним голосом, чиї очі лишаться сухими при згадці про тебе, далеку, кохану, єдину! Ось сидять у німецькому сосновому лісі семеро бійців, і над ними одне сонце, і небо одне, і однакові трави схиляються до них, і ті ж самі сосни шумлять-нашумлюють кожному з них, та тільки кожен з них бачить своє сонце над головою, і небо голубіє йому не так, як іншим, і трави пахнуть інакше, і сосни виспівують різними голосами.

Михайлові Скибі уявляється його Україна. Велетенські степи мріють під сонцем, катран зеленіє при дорозі, пшениці гомонять притишеним гомоном і лащаться до біленьких хаток; теплі піняві моря на південному краї змивають русі коси його милої вітчизни. Могутній Дніпро розкидав нитки своїх приток і рукавів і нанизав на них перлини міст: білостінний Чернігів і гордий Київ — столичний град молодої Радянської України, зелені Черкаси й славну Полтаву, обвіяний спекою заводів Дніпропетровськ і прославлене Запоріжжя з електричною підковою нового щастя впоперек Дніпра, завихрений степовими бурями Херсон — знамениту «кавунячу столицю» — і Миколаїв, що зазирає одразу в дзеркало трьох рік; маленький Очаків, де вмирали за революцію матроси лейтенанта Шмідта, і Одесу — місто, що подає руку всім заморським друзям, галасливе, безладне й добре місто синів моря, які гордяться своєю Одесою, несхожою на жоден порт світу.

Генрик Дулькевич бачив Польщу. Не похмурий Вавель і не камені варшавського Старого Мяста. Він бачив Польщу, як во-

на купається в теплому підсонні. Сонце соталося медом. Воно спливало з небес на ліси, на гори, на міста, на людей, що вміли так гарно сміятися, співати й танцювати. Сонце сліпило Генрика Дулькевича. Він заплющував очі — сонце не зникало. Воно сяяло, горіло, полум'яніло під склепленими повіками очей мільйонами вогнів, мільйонами барв, мільйонами відтінків. Він п'янів од сонця.

Піппо Бенедетті лежав горілиць. Він упивався повітрям, хмільним, неначе вино. Він плакав од гордості за Італію. Бо хто не був у Італії, той не бачив справжнього неба. Залита голубим небом,— о Італіє! — ти вся голуба!

Дівчиною з подолом, повним троянд і винограду, сміялася з-під сонця до Раймонда Ріго Франція.

Ходив серед нагрітих у небесному горнилі кам'яних мережив Златої Праги Франтішек Сливка, і давні, як сині Татри, слов'янські співання гриміли в його вухах. Він дивився на німецьке небо, а здавалося йому, що зазирає у Влтаву. І не суха глиця була під ним, а столітні камені Карлового мосту.

Кліфтон Честер не міг пригадати жодного туману над Англією. Вони були, оті знамениті тумани, але коли саме? Сонце і трави, з яких визирають червоні цегляні будиночки,— то й була Англія. А вночі над нею сяяли, неначе тисячі сонць, маяки. Під час війни маяки гасять. Але сонце над його Англією не згасає. Воно світить йому звідти за сотні кілометрів, через моря, гори, через ріки й ліси, через чужі міста й села.

Маленьке німецьке сонце двоїлося, троїлося, ставало стократним в очах Юджіна Вернера. Він був упевнений, що молоде американське сонце — найбільше в світі, як найбільша й найбагатша його земля — Америка, земля піонерів з нерозтриньканими силами, земля найдовших рік, найвищих дерев, найгамірливіших міст. Тож розпромінюйся, скупе німецьке сонце, щоб хоч трохи нагадало ти Юджінові Вернерові веселе й щедре сонце його вітчизни!

Гейнц Корн був сумний. Бо поки триває війна, для німців не було ні сонця, ні неба, ні зелені трав.

Настав вечір — і затьмарив усім світлий настрій.

Сонце котилося за ліси. Голубе небо стало ще голубішим і чистішим. Сосни співали колискових пісень і видзвонювали кожною гілочкою, кожною хвоїною.

І раптом звук далекого вибуху, приглушений відстанню, але донесений сюди горами, звук розбив ніжні дзвіночки сосен, заглушив лісові шепоти, сколихнув дрімаючу землю. Вони відчули звук після того, як Гейнц Корн, підхопившись за ноги, побіг кудись уперед і, показуючи рукою на захід, закричав:

— Дивіться! Дивіться!

Може, того звуку й не було. Може, домалювала його їхня уява. Бо звикли вони до того, що все на війні починається з вибуху, з пострілу, з глухого гуку. Західний край неба, голубий

і чистий, раптом у них перед очима перехрестила товста смуга білого диму, що клубочилася і росла, мов хмарний стовп над вулканом. Здавалося, підскочив хтось високо-високо в небо й розмотує-тягне за собою нескінченний сувій полотна, задимленого, обкладеного кучерявими баранцями білого хмаровиння. Стовп усе вищав і вищав. Він уже не міг стояти прямовисно. Згинаючись від власної ваги, він похилився наперед, а той «хтось» усе розмотував і розмотував білий сувій, розділяючи небо навпіл.

— Це нагадує картину сотворіння світу,— порушив мовчанку француз.— Господь бог розділяє землю і воду. Посередині ще лишається хаос, однак не мине й кількох хвилин, як хаос зникне.

— Це страшний суд,— прошепотів пан Дулькевич.— Кінець світу. Інакше цього не можна назвати.

— Це ракета,— сказав Михайло.— Та сама ракета, якими німці обстрілюють Лондон. Або я нічого не розумію взагалі.

— З цією леді я мав щастя зустрічатися,— похмуро промовив Юджін, згадавши жаркий день у Стенморі, підполковника, джип і моторошну вирву край шосе на зеленій луці.

— Ракета,— прошепотів англієць.— Вона полетіла на Лондон. Ми повинні негайно йти туди. Вони пустять ще і ще. Ми повинні не дати їм цього зробити. Мерщій!

Його слова були закликом. Не відгукнутися на цей заклик значило відвернутися од війни, сховатися від неї, замість того, щоб вийти на змагання.

— Ми підемо туди,— твердо сказав командир.— Ми повинні піти.

— Туди! — вигукнув американець.— Туди або нікуди більше! Хай йому чорт, мені починає подобатися вся ця карусель!

— Туди! — тупнув ногою пан Дулькевич.— Пся кошьч, ми поламаємо ці фарамушки.

— Це дуже далеко,— сказав Гейнц Корн.— Можливо, навіть у Голландії.

— Ми підемо до Голландії,— рішуче заявив Піппо Бенедетті.— Свята мадонна, якби знала моя мама, де я, вона вмерла б од страху. Але ми підемо й до Голландії.

— Треба йти,— приєднався до всіх Франтішек Сливка.— Інакше ми будемо свідками найбільшого злочину в історії.

— Панове,— сказав Ріго.— Смію вас запевнити, що це не примітивний літак-снаряд фау-1. Мені розповідали, як він летить, нічого подібного. Це щось нове. Мабуть, той самий фау-2, про який кричить фашистська пропаганда. Нова зброя Гітлера. Остання ставка берлінських гравців.

Все одно вони повинні йти на боротьбу з смертоносними ракетами. Війна змінює своє лице. Набирає космічного розмаху. Вона відривається від землі, щоб упасти туди ще з більшою силою.

Вони повинні вбити новий паросток війни, не давши йому розвинутися!

Тепер їхній шлях викреслювався кривою, що пролягала щодня в надвечірньому небі. Димний хвіст ракети манив їх до себе, примушував забувати про втому й небезпеку. Глухий вибух, що посилав ракету в небесні безвісті, відлунювався у вухах могутнім покликом. Вони повеселіли, їхні очі горіли завзяттям, вони розповідали один одному про своє життя, про своє минуле, бо цього вимагало їхнє спільне майбуття, що малювалося на сірих полотнах неба каламутними фарбами ненависної ракети.

Гейнц Корн став куховаром загону, хоч варити було майже нічого, хоч дедалі важче й важче було розкладати вогнища вдень так, щоб не здіймався над ними дим. Дим міг виказати їх, а вони тепер ні про що не дбали так, як про те, щоб неушкодженими дійти до ракетних площадок.

Розташовувалися на вершинах, посеред найгустіших заростей; вартові вилазили на дерева, щоб далі бачити. Не відходили від свого табору, щоб не заблудитися, щоб не наткнутися випадково на сторонню людину. Лежали, спали, спльовували, згадуючи про куриво, розповідали, сміялися з дотепів.

— Кожна людина хоче мати дурня, який би слухав її базікання,— сміявся Ріго.— Висловлюючись по-науковому, кожен з нас мріє про аудиторію. Може, я брешу?

— Пся кошьч,— зітхнув пан Дулькевич, зручніше вмощуючись біля вогню й пильнуючи, щоб не згоріли рештки його черевиків, які він сушив, не скидаючи з ніг.— Чи знаєте, панове, про що зараз мріє Генрик Дулькевич?

— Цікаво,— кидав хтось.

— Про пару накрохмалених манжет. Перунє ясний. Пара «мушкетерських» манжет з коштовними запонками. Така дрібничка, а як вона змінює людину!

— Закінчиться війна — будуть вам і манжети, і штиблети,— заспокоював поляка Михайло.

— А пан вважає, що вона закінчиться?

— Неодмінно.

— Фурда. Війна ніколи не закінчиться. Люди не можуть без неї жити. Ви знаєте, що діється в Південній Америці? Там немає війни, відколи іспанці перебили індійців і загнали їх у джунглі. Але люди все одно якось викручуються: то влаштовують воєнні перевороти, то якісь заколоти. Паф! Паф! — і все. І вже відлягла кров од серця.

— У вас промовляє зараз майор,— зауважив Михайло.

— Пся кошьч! Я не майор — я комерсант! Але я й до війни займався тим, що закуповував для Польщі зброю. Моя спеціальність — мотори. Я мав справу з кращими іноземними фірмами. Фірма Сітроєна, Анрі Сітроєн, Париж, сімнадцять, рю Гонкур. Фіат. Знаменитий італійський фіат! Компанія деї моторі,

Турін, віа Сан Паоло, двісті п'ятнадцять. Я б закидав Польщу моторами й танками, і ми б ніколи не програли війни. Але наші кавалерійські генерали ревнували танки до коней. Вони кричали, що коні порозбігаються від шуму моторів. І коли настав той клятий вересень, виявилося, що в нас коней більше, ніж танків і автомобілів. Ми програли війну через коней. Навіть не через коней, а через стремена.

— Через стремена? — не повірив француз.

— Пся кошьч. Між департаментом кавалерії й департаментом військового постачання весь час точилася суперечка щодо ширини стремен. Перший пропонував вісімнадцять міліметрів, другий — тридцять три. А тим часом танків і броньовиків ніхто не купував. Ніхто не дбав про оборону. Планували тільки наступ і захоплення чужих земель. Велика Польська не уявлялася без України — аж до Кубані включно. Перепрошую, пане Скиба, але були такі божевільні, які спали й бачили себе в Києві. Вірте, що Генрик Дулькевич ніколи не належав до категорії цих божевільних.

— Я вірю вам, пане Дулькевич,— запевняв його Михайло.

— Пілсудчики мріяли про колонії. Де? Хіба не однаково? В Африці, на островах Полінезії, на Гренландії! Створили колоніальні війська, під час з'їздів колоніальної й морської ліги влаштовували паради цих військ. Я сам один час мріяв про те, щоб потрапити до Африки. До Польської Африки, щоб розвинути там небувалу комерцію. Я навіть вивчав для цього англійську мову.

— Англійську? — перепитував американець.— Чому саме англійську?

— А тому, що в Африці всі мешканці розмовляють тільки по-англійськи,— не задумуючись, пояснював пан Дулькевич.— То були часи. А тепер немає навіть пари чистих манжет.

— Месьє! — гукав француз.— Месьє і медам! Дозвольте продемонструвати перед вами мої успіхи, яких я досяг в окультизмі. Ви гадаєте, що він обмежується справами потойбічного світу? Ви глибоко помиляєтеся, месьє! Я, наприклад, можу вгадувати долю, нахили й бажання людей навіть по лініях... не рук, ні, але ніг! Дайте вашу ногу, мосьє Сливка. Мерсі. Високий підйом вашої ноги свідчить про темперамент і художнє обдарування її власника.

— Хіромантія, пся кошьч,— спльовував сердито пан Дулькевич.— Але ж усі знають, що пан Сливка композитор.

— Яйцеподібна п'ятка в мосьє Честера свідчить про його педантизм і мовчазність,— тарабанив француз.

— Я міг би сказати про це, не дивлячись на пана Честера!

— Кругла підошва в нашого командира служить доказом його оптимізму,— не вгавав француз.

— Лайдацтво! Вся ваша наука, пане Ріго, лайдацтво! — кричав пан Дулькевич.

Тоді Раймонд Ріго несподівано міняв характер своїх «пророкувань» і, хитро підморгуючи, говорив:

— Хочете, месьє, я зараз вгадаю по лініях ніг мосьє Дулькевича, чого йому хочеться?

— Я вже сказав! — репетував поляк.— Мені хочеться пари накрохмалених манжет! Я джентльмен, пся кошьч!

— Лінії ніг вельмишановного мосьє Дулькевича,— не слухаючи його, продовжував Ріго, позираючи на шкуратки, з-під яких стирчали криві майорські пальці,— лінії ніг мосьє майора промовляють про його непереборне бажання наїстися вареної картоплі.

— Фурда! [1]— кричав пан Дулькевич.— Хто сказав панові таку буйду! [2]

— О,— втихомирював його Ріго,— картопля заспокійливо впливає на людську психіку, мосьє Дулькевич. Саме картопля найбільше відповідає вашому збуреному настрою. Як зелений салат, наприклад, збуджує прагнення до музики, як груші сприяють логічному мисленню, а морква й шпинат усувають стан депресії.

— Моя мамо,— стогнав Піппо Бенедетті,— що я зараз віддав би за миску спагетті з тюфтелями й склянку віно россо — червоного вина!

— А я гадав, що в Італії, крім Муссоліні і гангстерів, немає нічого,— сміявся Юджін.

— Гангстери, то тільки в Америці,— махав на нього руками Піппо.— Хай покарає мене святий Джованні, якщо в Італії знайдеться хоч один гангстер.

— Італія — це країна співу,— говорив задумливо Франтішек Сливка.— Я ніколи не був у Італії, але вона уявляється мені прекрасною, як хорал.

— Над нею небо голубе, мов плащ мадонни! — захоплено вигукував Піппо.— Там дівчата з тілом кольору свіжого масла, як у мадонни на картинах...

— Що пан розуміє! — відразу ж втручався пан Дулькевич.— Бачив би пан Людвіку Сольську, коли вона грала в «Годіві» Леопольда Стаффа! Вона ходила по сцені зовсім гола! Пся кошьч, як вона ходила, аби хто тільки знав!

— Леді Годіва — героїня англійської легенди,— не витримував у цьому місці й Кліфтон Честер.— Щоб врятувати рідне місто Ковентрі від непосильного податку, вона проїхала по вулицях верхи на коні без одягу.

— Знайшла перед ким їхати! — зневажливо відмахнувся пан Дулькевич.— Якщо англійцеві покажеш голу жінку на білому коні, то він спершу помітить, що кінь — білої масті, а вже потім зауважить жінку.

---

[1] Ф у р д а — дурниця, нісенітниця *(польськ.)*.

[2] Б у й д а — вигадка, брехня *(польськ.)*.

— Англійці — джентльмени насамперед,— з гордістю сказав Кліфтон.

Юджін Вернер хихикнув. Це опудало, Джон Буль, здоровило в червоних штанях, з якого сміються в Америці, хоче присвоїти собі гречність і джентльменство.

— Можу розповісти вам, що говорять у нас у Штатах про джентльменство англійців,— сказав він.— Є така веселенька історія. Про агента Скотленд-Ярда, який гнався за двома злочинцями і впав у глибоку яму, повну води. Злочинці були справжніми англійцями, тобто джентльменами, як каже Кліфтон. Вони повернулися, допомогли агентові видобутися на поверхню, а тоді знову дали драла. Через півгодини їх схопили. Той-таки агент надів їм стальні наручники.

— Пане Скиба,— звернувся поляк до Михайла.— Чому ви не берете участі в нашій балаканині? Хіба у вас немає чогось цікавого нам розповісти?

— Мені було цікаво слухати вас,— ввічливо відповів Михайло.

— Але ж ви!

— Мабуть, розповім і я вам що-небудь. Хоч мені б хотілося почути й Гейнца, і Піппо, і пана Сливку.

— Я мрію написати колискову пісню,— усміхаючись, промовив маленький Франтішек.— Щоб її розуміли діти всієї землі. Щоб спали під її мелодію міцно. І щоб неодмінно усміхалися вві сні.

— Коли діти усміхаються уві сні, їм сняться ангели,— сказав пан Дулькевич.

— Хіба ви одружені, мосьє? — здивувався француз.— Ви ні разу не згадували про свою дружину.

— Пан теж не згадував! — огризнувся Дулькевич.

— Але ж я — колишній богослов. Крім того, ще молодий, як і всі ми тут. Ми просто не встигли придбати собі на великому аукціоні людського суспільства того, що зветься дружиною, дітьми, домом. Чи не так?

— Людина, яка присвятила життя патріотичному служінню своїй вітчизні, не може розпорошувати свої сили на такі речі, як кохання, шлюб, родина,— гордо проголосив пан майор.

— І такою людиною є ви,— підказав американець.

— Ви не помилилися.

— Я не згоден з вами, пане Дулькевич,— подав голос Михайло.— Ви помиляєтеся.

— Прошу пана,— набундючився Дулькевич.— Генрик Дулькевич ніколи не помиляється. Ми, поляки, страждаємо тяжкою національною хворобою — патріотизмом. Цього ніхто не зрозуміє.

— Ні, чого ж,— не здавався Михайло,— на мою думку, вас зрозуміє кожен з присутніх, бо в кожного з нас є своя батьківщина і кожен є її палким патріотом. Але я скажу про свою

батьківщину. Вона молода ще, така ж молода, як і я, ми росли разом з нею; нам було важко, мабуть, важче, ніж будь-кому іншому, але ми ніколи не чули про непотрібні самопожертви, у нас співали пісні про любов, у нас давали ордени матерям. Зате нас учили, що самотній людині завжди сумно, що вона відчуває себе нещасною тільки через свою самотність, відірваність від інших, від колективу. А родина — це вже маленький колектив великого людського суспільства.

Пан Дулькевич мав гідну заздрості впертість.

— Пан не знає романтики самотності,— кинув він.— Українцям ніколи не була властива романтичність у характері.

— Ви знову ж таки помиляєтеся, пане Дулькевич,— лагідно заперечив Михайло.— Я не нагадуватиму вам про таку романтичну сторінку в історії України, як Запорозька Січ. Не час зараз говорити й про те, як українці виганяли з Києва романтично настроєного пана Пілсудського. Але візьміть ви те, що в нас відбулося за двадцять п'ять років Радянської влади. Приїздіть до нас у Київ, до Запоріжжя, до Харкова. Погляньте, як прикрасилися наші найбільші в світі степи. Хіба то не романтика?

— Я кажу про романтику, що увійшла в побут народу,— буркнув Дулькевич.

— А наша пісня? Хто на світі не знає українських пісень! У вас є Шопен. У нас — народні пісні.

— О, Україна — то наша слов'янська Італія! — захоплено вигукнув Сливка.— То море співу й мільйони чарівних мелодій.

— Я міг би вам розповісти, наприклад, як у нас на Україні смалять кабана,— продовжував Михайло.— Це має мало спільного з кабаре й голою Сольською, що походжає по сцені. Але це одно з маленьких народних свят, сповнених, коли хочете, глибокої романтики.

Уявіть собі ніч. Темну осінню або весняну ніч, не зовсім теплу, але не зовсім і холодну. Уявіть невеличкий двір, огороджений шелюговим тином або ж вербовим живоплотом, білостінну хату, довгі сараї, ожередик соломи за сараями. Уявіть, що з самого ранку в дворі, в хаті, в сараях і за сараями — метушня. Жінки гріють у великих казанах воду, чоловіки готують сіль, дерев'яні бодні, гострять ножі, малеча бігає по двору принишкла й слухняна, навіть собачка Букет лежить під сараєм, відкинувши хвоста.

І от ніч. Батько з дідом ідуть до сажа. Звідти долинає коротка метушня, слабе кувікання — і все.

Приходять сусіди. Допомагають винести з сажа заколотого кабана. Його несуть обережно й повільно. Він біліє в темряві, мов снігова гора. Діти ступають за спинами дорослих навшпиньках, не дихаючи, витягуючи шиї. Кабана кладуть за соломою на голій грядці. Батько командує носити солому. Це —

справа малечі. Діти наввипередки біжать до скирти, перечіпаються, падають на землю, а підводяться вже з оберемками пахучої сухої соломи, такої пахучої, що від неї йде обертом голова й знову заплітаються ноги. Соломи набирає кожен стільки, скільки зможе обхопити руками.

Обкладеного соломою кабана підпалюють. Підпалює дід. Він по-молодечому швидко й вправно підносить запаленого сірника в кількох місцях до соломи. Полум'я спалахує майже одночасно з усіх боків. Воно розпанахує ніч, підстрибує високо-високо й там витанцьовує, гуде, пустує. Я згадав про це полум'я тієї ночі, коли ми з Гейнцом і Раймондом висіли над долиною, в якій рвалися палаючі цистерни. І якби тільки хто знав, як захотілося тоді мені знову побачити в темному небі веселі язики полум'я. Мирного, щасливого полум'я.

Обгрібають з кабана жар, затоптують тліючі віхті і починають накривати величезну непорушну тушу мокрими ряднами. Зараз почнеться найцікавіше: гнітити! Дід командує залазити на кабана. Спочатку саджають найменших, тих, що самі не можуть вибратися на теплу гору. За ними лізуть самостійніші, потім — жінки, за ними чоловіки. Спина у кабана простора, як лава. На ній вистачає місця всім. І от сидять, мовчать, схвильовані урочистістю хвилини, гнітять.

Сидять довго, аж поки сало на кабані одстане од м'яса. Так говорить дідусь. А дідусеві всі вірять. Бо він усе знає.

Коли добре вигнітили кабана, його починають шкребти. Жінки обливають водою, чоловіки, засукавши рукава, беруть гострі ножі з косими лезами, зганяють із спини, боків і черепа залишки згорілої щетини. Шкіра на кабанові починає світитися воском. Кабан палає в темряві, як велетенська воскова свічка. І найбільше жовтих принадних променів скупчується в двох протилежних точках — на хвості й твердих хрящуватих вухах. Спробувати свіжого кабанячого хвоста або вуха — з цим ніщо не може зрівнятися. Більшої радості в дитячому житті важко собі уявити.

Я згадую своє дитинство, згадую, як батько з дідом кололи кабана, як ми гнітили його, як ждали хвоста і як я ласував ним — ще теплим, пропахлим димом, гіркуватим і разом з тим солодким-солодким, як мед із стільників,— згадую, і мені здається, що вже ніколи більше не повторяться для мене такі чарівні хвилини.

— Пся кошьч,— сказав пан Дулькевич,— це таки справді романтично, пане Скиба, але тут немає поживи для буйної натури.

— Ось вам для буйної натури,— спокійно промовив Михайло.— Тридцятий рік. Одинадцятирічний хлопчик Мишко Скибеня, себто я, сидить за столом, залізши в самий куток, і читає роман «Нілія». В той час Мишко Скибеня ще не звертає уваги на прізвища авторів, його цікавили тільки назви й зміст самих

книжок. Автори його не обходили: книжки-бо мали самостійне життя, цілком незалежне від авторів.

Так от, Мишко сидить і читає «Нілію». Маленький каганчик ледь освітлює пожовклі сторінки книги. В книжці йдеться про якусь дівчину Нілію, що володіла даром ясновидіння. В Єгипті точиться запекла боротьба. Англійці, суворі й злі, хочуть витіснити звідти добрих і великодушних французів на чолі з якимсь Кауфманом. Кауфман рятує свою армію, вивозячи її на канонерці, яка може і плавати, й пересуватися по суші. Але сам він з найціннішою частиною свого війська потрапляє в оточення. Англійці на чолі з кровожерним Лордом загрожують знищити їх. У Лорда, крім великої сили війська, є ще дівчина Нілія, яка, засинаючи, бачить все те, що сховане від людських очей. Добрі чорні невільники викрадають Нілію й приводять її в сад до Кауфмана. Той просить Нілію заснути і вказати їм шлях до порятунку. Нілія засинає; вона блідне, стає прозорою, як скляна, і говорить дивною мовою, якої ніхто не розуміє. Нарешті один з чорних невільників перекладає її слова. Ці слова: «Тут. Де я». Кауфман наказує копати на тому місці, де лежить Нілія, і незабаром заступи солдатів натикаються на залізну плиту. Вони піднімають плиту — під нею підземний хід.

А надворі ніч, тиха весняна ніч, засріблена місяцем. І вдома нікого немає, бо мама Мишкова вмерла, коли йому було п'ять років, а батько десь на колгоспних зборах. Він був організатором першого колгоспу в селі, й тепер його обрали головою. Мишко може цілком віддатися переживанням про долю Кауфмана, його солдатів, чарівної Нілії; він уявляє себе в Єгипті, він бореться за справедливість, він сидить не за столом у селянській хаті, а на березі Нілу, і нільські папіруси шелестять біля його ніг, а за спиною підпирають синє небо похмурі піраміди. Під голими підошвами в Мишка не долівка, а гарячий пісок Нубійської пустині, і то не гніт потріскує в лампі, а від одинокого колодязя в оазисі лунають постріли засади, висланої Лордом.

І от саме тоді, коли Кауфман спустився в підземний хід і малий Мишко хотів теж шмигнути за ним, за стіною прогупали важкі кроки, й на маленьке причілкове вікно, поряд з тонкою тінню від старої акації, впало дві опецькуваті і короткі тіні невідомих людей.

Ніл зник. Він всотався в пісок Нубійської пустині. А пісок розлетівся за вітром. І в тиші, що настала, чорніли не тіні Великих пірамід, а тіні двох незнайомців, зловісні, як лиха доля. Мишко звівся навшпиньки, швидко перехилився над лампою й хукнув зверху в скло. В хаті стало темно, тільки у вікна лилися прозорі потоки місячного сяйва. Тіні за причілковим вікном були нестерпно чорними. Мишко заплющив очі, щоб їх не бачити. Коли він глянув на вікно, тіней уже не було. Біля акації, спершись широкими спинами об її потріскану кору, сиділо двоє

чоловіків. Вони скручували з цупкої газети «козячі ніжки» й розмовляли між собою. Розмовляли навмисне голосно, щоб чув Мишко.

— Старого немає вдома,— пошкодував один.

— Зате Скибеня тут,— сказав другий.

— То вб'ємо хоч Скибеня? — запропонував перший і переклав з одного коліна на друге щось коротке й гостре. Обріз.

— Давай і вб'ємо, чого ж,— не став заперечувати другий.

Вони запалили «козячі ніжки» й деякий час мовчки смоктали гіркий дим.

— То вб'ємо? — знову почав перший.

— Атож.

— Щоб і заводу не лишилося?

— Еге ж.

Хлопчик уже не дивився на них крізь шибку. Він прищулився в кутку, плакав, зціпивши зуби, боячись схлипнути, і затискував у руці маленький каганчик, з тьмяно-зеленого скла каганчик, маленький, як лампадка в бабусі перед образами. «Хай тільки полізуть,— плачучи, думав він,— хай тільки полізуть!»

А ті, покуривши, посперечавшись, кому вбивати хлопчика, і не дійшовши згоди, вирішили інше: підпалити хату. Один з них став на призьбу, став, зовсім затуливши чорними чобітьми вікно, довго чиркав і тулив до стріхи сірник, лаявся.

— Гороб'яче гніздо знайди й запали,— порадив йому напарник,— зразу пихне!

Той, мабуть, виконав його пораду, бо за хвилину зіскочив з призьби й одбіг до акації. Вдвох вони одійшли в глибину двору, сховалися в тіні від повітки й стали ждати. Вони ждали, поки розгориться стріха й малий Мишко вискочить з хати. Ждали, щоб убити його, як курча. Вони не поспішали втікати, бо, певне, знали, що всі на зборах і не одразу помітять пожежу.

Стріха зайнялася. Мишко чув, як тріщить солома, до нього вже доходив перший дим. Гіркий, смердючий, задушливий дим. А він усе ще стояв у кутку, затиснувши в кулачку зелений скляний каганчик, мовчки ридав і повторював у думці: «Хай тільки полізуть! Хай тільки спробують!»

Колгоспники прибігли, коли вже впали крокви й горіли слижі. Непритомного Мишка батько виніс на руках з хати, що стугоніла од полум'я. В руках у хлопчика, в закляклому маленькому кулачку був каганчик.

Куркулів тих тоді знайшли й судили. А маленький хлопчик, вирісши, так і не зміг потім відшукати дивної книжки під назвою «Нілія», смішної і наївної книжки, з якою в нього пов'язаний найстрашніший спогад дитинства.

— Як бачите, пане Дулькевич, наше життя освітлювали всякі пожежі.

— Пане Скиба, ви мали тяжке дитинство,— співчутливо промовив поляк.— До дябла тяжке.

— А потім знайшлися добродії, які вирішили зробити тяжкою і мою юність,— сказав Михайло.

— Ах, ця війна,— зітхнув Франтішек Сливка.— Я відчуваю, як з пацифіста перетворююся в найзапеклішого прихильника війни... війни проти війни, за мир. І щоб діти спали під колискову пісню, яку я їм напишу.

— У вас є діти, герр Сливка? — спитав Гейнц.

— Є синок. Зараз йому вже дванадцять років. Гонзик. І він не знає, де його батько. А я не знаю, де він. Боже правий! Щоб батько не знав, що з його сином!

— Пане Скиба,— патетично промовив поляк,— ви розповіли нам цікавості з країни, про яку ми нічого не знали. Я, Генрик Дулькевич, завжди був демократом, але сьогодні я з особливою силою відчув це. Війна, обмиваючи мене своїми вогнями, повертає мені скарб народних почуттів. І ваші вогні, пане Скиба, палають там же...

— Над нами палає невгасимий сонців вогонь,— сказав Михайло.— Пам'ятаєте день, коли на місці згаслого сонця закурівся дим ракети? То наш день. Він веде нас уперед.

І вони йшли вперед.

У ПРИТУЛКУ ДІАНИ

Группенфюрер СС барон фон Кюммель мешкав у окремій віллі на околиці голландського містечка Хогсварт. Барон мав добрий смак. Рольф Фінк пересвідчився в цьому, як тільки за ним зачинилися важкі дубові двері з грубою різьбою, що мала символізувати, певно, колишню могутність імперії Нідерландів.

Напівтемний передпокій з необтинькованими стінами з червоної цегли був витриманий у похмурому стилі середньовічних замків. Він був просторий і лункий — власник розпорядився зробити цей передпокій, очевидно, просто для того, щоб гість, переступивши поріг, одразу ж потрапляв в атмосферу урочистої старовини, тиші й спокою. Німці, захопивши віллу, розпорядилися тут по-своєму. На підлогу були кинуті дешевенькі килими фабричного виробу. Під стінами стояли фарбовані дерев'яні вішалки для шинелей, вішалки, мабуть, взяті з офіцерського казино, і біля них стовбичив мордатий шарфюрер, поштиво вклоняючись кожному, хто входив до вілли. На стіні праворуч красувався напис: «Якщо плюєш на підлогу — ти свиня». На стіні ліворуч казармений афоризм доповнювався: «Якщо кидаєш недокурки на підлогу, то ти теж свиня».

Фінк кинув плащ на руку шарфюрерові, віддав кашкет, поправив зачіску й попростував до вітальні.

Похмура готика поступалася тут місцем легковажному барокко. Ліпний плафон з гірляндами прикрас, мармурові панелі

на стінах з довгастими медальйонами посередині, на яких були намальовані гарні жіночі голівки, праворуч на півстіни — камін, певніше не камін, а колосальна голландська піч, прикрашена кахляними баранчиками, купідончиками та іншою чортівнею, якій Фінк не міг добрати навіть назви. Крісла, диванчики, пуфики, обтягнуті лискучим атласом блакитного кольору. І в усій вітальні панував якийсь блакитний присмерк, порушуваний тільки червонястими відблисками каміну. На пуфиках, на яких годилося вигніджуватися хіба що куртизанкам, випростовуючи спини, сиділо кілька військових і один цивільний. Фінк клацнув закаблуками, відрекомендувався. Присутні неохоче попідводилися. Всі вони були старші чинами від Рольфа — один бригаденфюрер, два штандартенфюрери і один оберштурмбанфюрер, але, очевидно, дотримувалися того принципу, що в гостях у барона фон Кюммеля всі повинні бути рівними. Не підвівся назустріч Фінку тільки цивільний. Коли штурмбанфюрер підійшов до нього, щоб познайомитися, той пробурмотів щось нерозбірливе, схоже на лайку.

— Це крайсляйтер з Дюссельдорфа,— прошепотів Фінкові один з штандартенфюрерів,— страшенна свиня, між іншим.

Группенфюрер з'явився через півгодини, коли між гостями вже все було переговорено, коли всі проблеми Західного і Східного фронтів присутніми були вирішені і коли для всіх лишалося одне: сидіти й дивитися на дрова, що повільно жевріли в каміні.

— Перепрошую, що примусив ждати моїх гостей,— люб'язно промовив фон Кюммель.— Затримався в справах. Важкий час. Ця війна, ах, ця війна!

Він потиснув усім руки, причому ніс свою руку через вітальню так, ніби то була не рука, а щось дорогоцінне й крихке. Пересувався обережними коротенькими кроками, несучи руку витягнутою вперед, з перевернутою догори долонею. Тицяв її кожному на коротку мить і відразу ж забирав назад і дивився на гостя так, ніби говорив: «Будь вдячним і за це, не кожному випадає щастя дотикатися до цієї руки».

Коли урочисту церемонію вітання було закінчено, фон Кюммель розчинив двері до сусідньої кімнати й запросив гостей снідати.

З царства блакитних купідонів вони потрапили до притулку для голодних і спраглих, до місця, де колись набивали свої ненаситні шлунки відчайдушні гуляки-рицарі, бундючні голландські купці — гези, задавакуваті мисливці. Довга кімната з вузькими прорізами заграторованих вікон, крізь різнобарвні скельця яких майже не проникало досередини сіре голландське порання, була освітлена кількома лампами бра, зробленими у вигляді совиних голів. З чорних дубових панелей, що сягали мало не до темної стелі, вкритої коричневою олійною фарбою, тягнулися до присутніх гіллясті оленячі роги, розставляли кри-

ла опудала фазанів і диких гусей, ікласта голова дикого вепра роззявляла червону пащеку. Стіни їжачилися зброєю. Старовинні пістолети сусідили тут з кривими мисливськими ножами, шомпольні рушниці висіли поруч з дорогими східними кинджалами, новенькі бельгійські двостволки, легкі, мов іграшка, здавалися ще легшими біля важезних тесаків, якими можна було зарубати мамонта; вороновані вінчестери визирали з-поміж гірлянд блискучих топірців, сікачів і ще якихось ріжучих, колючих, шпигаючих знарядь убивства. Це був арсенал зброї, призначеної для знищення тварин.

— Майне геррен,— жартома сказав группенфюрер,— входячи до цієї кімнати, я завжди залишаю за порогом навіть свій браунінг. Чи не хочете зробити те саме й ви? Тут не повинно бути солдатів. Тут — мисливці. Це — притулок богині лісів і пасовиськ Діани. Тож будьмо її рабами хоча б на час сніданку.

Присутні з веселим галасом пристали на пропозицію барона. Меткі шарфюрери зібрали в них кобури з пістолетами й винесли до вітальні.

— Ви тут у цілковитій безпеці,— запевнив гостей фон Кюммель,— отже, облишмо всі думки і турботи і сядемо за стіл.

Стіл тягнувся вздовж усієї кімнати. Зроблений з того ж самого чорного дерева, як і панелі, він був обставлений грубими зручними стільцями. Стільці загриміли, на мить притихли розмови; всі вмощувалися, роздивлялись, прикидали, що з'їсти в першу чергу, чим наситити свій солдатський шлунок.

Сніданок обіцяв бути розкішним. Омари на порцелянових тацях, голландський сир у срібних коритчатках, паштет з гусячої печінки, оздоблений велетенськими гілками петрушки, яку можна було бачити лише в Голландії, запечена риба «блюфіш» з картоплею по-німецьки. Потім шарфюрери почали розносити гігантські дерев'яні таці з смаженою оленятиною, фазанів з каштанами й перепілок шофруа. Лілові кришталеві вази були наповнені ніжними персиками. Морозиво дванадцяти сортів вабило своєю прохолодою з гранчастих скляних горщечків. Дорогоцінне абрикосове бренді часів Наполеона, роздобуте бароном в якомусь французькому монастирі, змінювалося різким червоним бордо, поданим до дичини, а срібні головки пляшок марочного шампанського звабливо поблискували з цеберочок, наповнених льодом.

Працювали щелепи, оголювалися зуби, білі костяні зуби, синюваті стальні й жовті — з конфіскованого в концтаборах золота зуби. В чорних проваллях ротів зникали найсмачніші шматки. Натомість вилітало глибокодумне варнякання.

Знову про фронт. Про почесну здачу Парижа, проголошеного «відкритим містом». Це так підкреслює цивілізованість німців. Про загадкове самогубство генерала Клюге й повернення до командування Західним фронтом фон Рунштедта. Про нову зброю. Найбільше про нову зброю, яка була в їхніх руках.

Перед якою капітулюють аліанти. Перед якою не витримають потім і Ради.

— Панове,— просторікував фон Кюммель, набиваючи рот паштетом,— на нас покладено місію спростувати застарілі погляди Александра Македонського й Наполеона про неодмінне захоплення ворожої території й закріплення на ній. Ми розіб'ємо ворога з власної території.

Крайсляйтер, який досі мовчав, вирішив втрутитися в розмову:

— Не забувайте, пане барон, що ми,— підкреслив слово «ми»,— не бажаємо, щоб вашу зброю застосовувано з німецької території. Тим самим ви поставите Німеччину ще під більші удари з повітря. Бази для фау мають бути тільки на чужих територіях.

— Голландія — це частина Німеччини,— одмахнувся від нього группенфюрер,— вам уже давно це треба зрозуміти, герр крайсляйтер. Де стоїть німецький солдат — там і Німеччина. Фрісландію незаконно було розділено на дві частини. Арденни також мусять бути тільки німецькими. Ми повинні контролювати Рейн від верхів'я до того місця, де він впадає в море. Рейн мусить бути німецьким!

Крайсляйтер мовчав. Він зацікавився фазаном, що плавав у рудій каштановій підливі, і, мабуть, вирішив, що проблема знищення смачно засмаженого птаха цієї хвилини важливіша за проблему військового мистецтва, в якому дуже важко докопатися до істини.

— Ми помилялися з самого початку,— продовжував фон Кюммель.— Головне командування приносило в жертву сотні тисяч німців заради просування на кілька сот метрів уперед по скопаній снарядами землі. Віднині цим варварським методам ведення війни покладено край. Фюрер розпорядився воювати лише новою зброєю. Це зброя СС, зброя відплати й визволення. Лише за перші три тижні бомбардування Англії фау-1 там загинуло двадцять сім тисяч англійців. Жертви від фау-2 будуть у десять, у сто разів більші.

— Ми завжди вважали негідним придбавати пóтом те, що можна придбати за рахунок крові,— пробурмотів крайсляйтер, насилу повертаючи язиком у переповненому роті.

— Герр крайсляйтер,— люб'язно нахилився в його бік барон,— спробуйте оленятини. Цього оленя убив я сам, і, запевняю вас, це не звичайний олень, а коли хочете, легендарний, міфічний, казковий. В Арденнах ходить переказ про могутнього оленя, якого не вбивають ні мисливці, ні навіть браконьєри, бо він буцімто символізує добробут і волю голландців. Але от прийшли ми, німці, й любісінько улолокали цю недоторканність. Бо, по-перше, для нас не може тут бути недоторканних речей...

— Хто не прагне чужого, не вартий свого,— вставив крайсляйтер.

— А по-друге, ніхто не може заборонити німцям полювати, де їм завгодно, бо це наше улюблене заняття. Полювання схоже на війну, війна схожа на полювання, а хіба ми не досягли вершин досконалості в цих забавах? Отже, майне геррен, пропоную тост за арденнського оленя. За оленя, що ніколи більше не встане.

— За оленя! За оленя! — одностайно загукали присутні.

Рольф Фінк не брав участі у розмові. Він був випадковою людиною серед цих відгодованих ессесівських командирів, його чин не дозволяв дуже розпатякувати, хоч становище незалежного й давало право на певну свободу мислення. Поки що він використовував цю свободу, налягаючи на бренді й заколисуючи себе солодкими мріями про своє майбутнє. Він не мав сумніву, що генерал Кюммель допоможе забезпечити йому все, що завгодно. Барон тепер у нього в руках. Фінк непомітно для присутніх мацав кишеню френча, щоб пересвідчитися, чи там фотокартка. Вона була там! Та сама, на якій гола Гільда оповивала тонкими руками тверду шию группенфюрера. Фінк диктуватиме баронові свої умови. Йому набридло киснути у вигнанні. Командувати іноземним бидлом. Копирсатися в землі, неначе він не заслужений ессесівець, а кріт. Він хоче в Ставку. У Кюммеля там повно друзів, йому нічого не варто влаштувати туди й Рольфа.

Сидіти в Альпах, у далекому від війни Берхтесгадені. Милуватися тихим Кенігзее. У вільну годину займати столик у кафе «Альпійська троянда», тішачи розмовою яку-небудь гарненьку туристочку. Щодня бачити фюрера. Гаркати «хайль!». Відчиняти дверцята його броньованого «мерседеса», відомого всій Європі. Командувати залогою потайних ліфтів, що підіймають фюрера і його найдовіреніших гостей з Оберзальцберга до замка «Орлине гніздо». Чи то ж не щастя!

Повільний плин розмови зійшов на теми легші. Заговорили про Діану, про те, як малювали цю прекрасну богиню німецькі художники. Засперечалися про те, що зобразив Дюрер на своїх знаменитих гравюрах «Немезіда» й «Морське чудо».

— Що не кажіть, панове, а жіноче тіло сповнювало натхненням не тільки серця художників, а й серця воїнів,— промимрив бригаденфюрер Гаммельштірн, у якого — Фінк це помітив — лоб майже до самісіньких очей заріс волоссям.

— У гаю Немі біля Агріції був храм старогрецької Діани-Артеміди,— сказав фон Кюммель.— Тут її жерцем, «царем лісу» ставав той, хто, подолавши в двобої попереднього «царя», відламував гілку з священного дерева. Хай йому чорт, показали б це священне дерево мені.

— А мені чомусь здавалося, що герр группенфюрер уже побував під таким деревом,— з п'яною безцеремонністю раптом сказав Фінк.— Щоправда, попереднього царя він убити не зміг, але в жерцях у Діани все-таки побував...

— О-о,— догідливо захихикав Гаммельштірн,— герр барон, виявляється, не марнував часу.

— Я не можу вдавати з себе дурного пастуха Ендіміона, який спить і жде, щоб гола богиня Місяця прийшла й поцілувала його,— самовдоволено вишкірився барон.— Я йду й цілую першим.

— І я сказав би, непогано цілуєте,— знову промовив Рольф і поліз до своєї кишені.

Французькі монахи вживали досить-таки міцненького бренді. Та Фінк ще не сп'янів настільки, щоб показати фотографію всім присутнім. Він підвівся з-за столу, підійшов до группенфюрера, що сидів якраз під кабанячою головою, і подав йому фотокартку.

— Прекрасно! — не даючи взнаки, вигукнув Кюммель.— Сподіваюся, що пан штурмбанфюрер подарує мені зображення цієї Діани?

— Будь ласка,— вклонився Фінк.— У мене ще цілий альбом таких знімків.

Барон, продовжуючи реготати, сховав знімок до кишені.

— Ця Діана, яку ви мені подарували, герр Фінк,— сказав він,— нагадує мені портрет Діани де Пуатьє роботи Франсуа Клуе. Нікому, панове, не доводилося бачити цього портрета? Шкода. Прекрасна коханка двох французьких королів, якій Франція зобов'язана найпишнішими квітами свого Ренесансу, зображена на портреті гола до пояса, і перса в неї, мов два фарфорові блюдця. Дівочі перса, тугі, як яблука. Це прекрасне видовище, майне геррен, запевняю вас.

— А я чув, що в справжньої Діани було багато персів,— зауважив один із штандартенфюрерів.

— О, це богиня, чарами якої користалися водночас різні жерці,— засміявся барон.— Адже так, пане Фінк? Греки поширювали байки про її непорочність, а самі зображали богиню так, немов це була дружина індійського бога Шіви. У Діани Ефеської, храм якої спалив знаменитий Герострат, було вісімнадцять персів.

Рольф не був підготовлений до такої вишуканої розмови. Йому більш пасувало оте надряпане внизу на стіні: «Якщо плюєш на підлогу — ти свиня». Він навіть не второпав, чи вдалося йому стурбувати группенфюрера. Той і далі базікав про Діану, про яку Фінк спочатку подумав, що то якась патентована повія, і далі розливав вино, порядкував за столом, сміявся, сипав дотепами.

Ну, та хай посміється. Фюрер не любить, коли його генерали вплутуються в сумнівні зв'язки. В таких випадках його суд короткий: відставка або розстріл. Злітали й не такі голови, як у Кюммеля. Військового міністра фон Бломберга позбавили посади тільки за те, що він одружився з дівчиною, яку покохав, а Гейдріх підсунув фюрерові фальшиві документи, що буцімто

вона була повією. Головнокомандуючий сухопутними військами Фріче за це ж саме навіть поплатився життям під час польської кампанії. А тим більше зараз. Сам фюрер доручив фон Кюммелю захищати честь Німеччини новою зброєю, а той марнує час у товаристві жінок сумнівної поведінки!

Після шампанського барон запропонував гостям трохи розважитися.

— Я покажу вам щось екстраординарне,— пообіцяв він.— Рекомендую не забути зброї, бо ми знову будемо солдатами, віддавши належну шану дарам щедрої Діани.

Звеселіле товариство порозсідалося по машинах і потяглося слідом за бароновим «хорхом». Незабаром Рольф пересвідчився, що їдуть вони до табору іноземних робітників, переданих ним у розпорядження группенфюрера для інженерних робіт. Учора він цілий день їздив по дюнах, дивився, як чехи, росіяни, поляки, італійці, серби копають бліндажі, як із спеціальних розприскувачів фарбують кожну лопату свіжовикинутої землі, щоб не помітили їхньої роботи літаки союзників, і залишився вдоволений. У дюнах працювали чоловіки, жінки й діти. Перше вистачало чоловіків, тепер вони перемерли, а нових бранців чомусь не надходило. Доводилося використовувати всіх. У таборі жили цілі родини, вивезені з територій, залишених німецькою армією. Важко було дотримувати належного порядку в таких таборах, але що вдієш!

І чого це їде до табору фон Кюммель? Може, в нього там завелися коханки серед іноземок? Коханки за дротом? Це не подобалося навіть неперебірливому Рольфу.

Машини проскочили крізь послужливо розчинені есесівцями ворота. Високі ворота, обплутані колючим дротом, на яких висіли великі залізні літери: «Арбайт махт фрай» — робота робить вільним.

Прибіг комендант табору й поштиво ждав, поки повисідають з машин високі чини.

— Ведіть. Показуйте,— коротко кинув фон Кюммель. Він був у шкіряному плащі сталевого кольору, в сірих рукавичках, у сірому високому картузі, в лакованих чоботах. Усі його «фюрери» теж були в сталево-сірому. Рольф і крайсляйтер вирізнялися з-поміж них своїми чорними цератовими плащами з клапанами на плечах, що були схожі на крила.

Група сірих військових із чорними постатями Фінка й крайсляйтера по боках посунула доріжкою. Комендант ішов збоку. Він давав необхідні пояснення. Спотикався від запопадливості. По-собачому загрібав чобітьми сірий мокрий пісок.

«Старається,— зауважив про себе Фінк,— передо мною так не п'явся».

Зрідка траплялися на їхньому шляху мешканці табору. Це були хворі, немічні або ті, що працювали вночі.

Поодинокі постаті людей не змінювали гнітючої одноманітності навколишнього забарвлення. Сірі дюни, сірі бараки серед них, похмурі, низькі, без єдиного віконечка. Люди в сірому одязі. З сірими обличчями. І над усім цим — низьке сіре небо.

А десь була тепла вітальня з блакитними купідончиками й пуфиками, оббитими лискучим атласом, сповнена спокійного блиску старовинної зброї, увішана мисливськими трофеями їдальня, затишний притулок Діани. Смачні наїдки і напої, розмови про жінок, про поцілунки... І казармений плакат у старовинному передпокої про свиню, що розкидає недокурки. Мила німецька брутальність...

Группенфюрер повернув назад. Він ішов швидко, плащ метлявся на ньому, під твердими підошвами лакованих чобіт жалібно повискував пісок.

На відгородженій двома рядами колючого дроту солдатській половині табору фон Кюммель побачив кілька високих старих дерев.

— Чому не спиляли? — коротко спитав він коменданта.— Ув'язнені можуть скористатися деревами для втечі.

Той підбіг до группенфюрера, козирнув, хватонув ротом повітря.

— Це нагадує солдатам домівку, рідну Німеччину, герр группенфюрер!

— Ви сентиментальні, комендант. Накажіть привести сюди кількох в'язнів.

Барон зупинився, схрестив руки на грудях і став чекати. Бригаденфюрер і Фінк полізли до кишень по сигарети. Группенфюрер подивився на них осудливо: вихована люди не палять на вулиці. Тим більше, коли йде дощ. Ще й при старшому.

Бригаденфюрер дістав замість сигарет хусточку й витер змокріле обличчя. Фінк запалив пропахчену паризькими парфумами сигаретку. Він плювати хотів на всіх баронів. Він тут хазяїн. А всі оті группенфюрери лежать у нього в машині. В альбомі, оправленому коричневою шкірою.

Вартові пригнали кілька сірих постатей. Люди тремтіли від холоду й мжички. На високе начальство вони не дивилися. Їм усе було байдуже.

Фон Кюммель підійшов до групи, тицьнув пальцем, затягнутим у сталевого кольору оленячу замшу.

— Ти! Лізь на дерево! Швидко!

Солдати миттю повторили команду. Чоловік запитливо глянув на своїх товаришів. Чого треба цим есесівцям? Ті мовчали.

— Ну? — тупнув ногою группенфюрер.

Солдати клацнули затворами. Чоловік, похнюпившись, пішов до дерева.

Це була сосна. Стара сосна, що виросла на волі, відполірована вітрами, щедро скроплена дощами. Вона розгалужувалася вгорі широкою кроною, а знизу, біля землі, була рівною й гла-

денькою, неначе обстругана. Чоловік підстрибнув, але не дістав до найнижчої гілки. Лізти по гладенькому стовбуру він не міг: був надто кволий.

— Допомогти! — наказав солдатам Кюммель.

Солдати підбігли до чоловіка й підсадили його. Той вхопився за гілку, насилу переважився через неї, потім закинув ногу і сів.

— Вище! — крикнув фон Кюммель.

Чоловік поліз вище. Сіра пляма серед зеленої глиці.

— Ще вище!

Группенфюрер гнав чоловіка до самісінького верховіття. Аж поки під легким тілом того почали вгинатися гілки. Поки зламався сук у нього під ногою. В'язень повис між небом і землею. Він гойдався, тримаючись з останніх сил за тонку гілку, його сірі руки синіли від напруження.

— Пилку! — скомандував группенфюрер.— Миттю!

Принесли звідкись пилку. Широку дворучну пилку з вигнутим черевом, що шкірилося конічними гостряками зубців.

— Пиляти! — наказав барон тим, що стояли під охороною солдатів.

Люди не ворухнулися.

— Ну!

Ніхто не брався за пилку.

Группенфюрер дістав браунінг, гарненький браунінг з ручкою слонової кістки, підійшов до в'язнів і вистрілив одному з них у голову. Чоловік упав на сірий пісок мовчки, без стогону, без зітхання.

— Ну!

Люди взялися за пилку. Вони повільно тягали шматок різучої сталі, боячись, соромлячись, не наважуючись глянути вгору, де гойдався на хисткій гілці їхній товариш. Вони пиляли дуже повільно й дуже довго. І той, угорі, весь час гойдався й гойдався і мовчав, як і той, що упав з простріленою головою.

Внизу було тихо. Тільки хижо шипіла пилка: «Ш-ш, ш-ш...» Розмови стихли. Фінк зім'яв у пальцях недокурену сигаретку. Паризькі духи неприємно лоскотали ніздрі. Цей Кюммель розіграв добрячий спектакль. Невже він старається для нього, Рольфа? Йому не бракує вигадки. Навіть сам Фінк не міг вигадати краще. Після сніданку Діани — і раптом таке. Що там вони говорили про картини старих німецьких майстрів? Діана. Немезіда... Старі німецькі майстри були телепнями, порівнюючи з такими людьми, як цей барон!

Сосна не витримала. Вона застогнала. Важкі корчі перебігли по її струнконому тілу. Щось хряснуло, щось зламалося в її дерев'яному серці, і вона почала хилитися донизу. Вона падала повільно, тихо, вона осідала на землю, як сіра мжичка. І разом з сосною падав чоловік у сірому з посинілими руками, з яких він не випускав тонкої гілки.

Группенфюрер зробив крок до солдата. Він вихопив з його рук автомат і швидко підніс його до плеча. Десяток куль випурхнуло з чорного вічка, мов десяток злих ос. Звук черги нагадував диркання дятла по сухій корі. Дим від пострілу був гіркий і смердючий, Фінк облизав тонкі губи. Його не здивував і не стривожив сам постріл. Уже давно постріли для Фінка були, як для мисливського собаки, традиційним складником одвічного порядку на світі. Але сьогодні йому чомусь стало страшно. Лячно було бачити в руках у группенфюрера автомат. Щоб відігнати мимовільний перестрах, Фінк дивився тепер не на группенфюрера, а на сосну. Чоловік випустив гілку. Він шугнув на землю, мов забитий птах. Сосна поквапливо накрила його важкою шапкою зеленої тремтливої глиці.

Группенфюрер віддав автомат солдатові. Він міцніше натягнув рукавичку, пересмикнув плечима. Обернувся до Фінка.

— Ви мали нагоду пересвідчитися в міцності моєї руки, герр штурмбанфюрер!

— Яволь! — клацнув закаблуками Рольф.

— Ви мій гість, і я не міг відмовити собі в приємності розважити вас як міг.

— Красно дякую, герр группенфюрер.

Комендант нерішуче тупцював біля группенфюрера.

— Що там у вас ще? — спитав його барон.

— Дозвольте доповісти, герр группенфюрер, у вбитого лишилася дружина з немовлям.

— Я не помилився, назвавши вас сентиментальним,— засміявся фон Кюммель.— Але пам'ятайте, що німці не тільки сентиментальні, але й милосердні. Застосуйте до цієї нещасної жінки милосердя замість байдужості. Відшукайте її й накажіть розстріляти. Разом з немовлям. Раз родина втратила свого годувальника, ми повинні подбати про її майбутнє.

Вже коли сідали до машини, фон Кюммель підійшов до Фінка й сказав йому:

— Сподіваюся, що ви заночуєте під моїм скромним дахом, герр штурмбанфюрер?

Рольф зрозумів: барон просто набивав собі ціну. Він знав, що доведеться торгуватися, і заздалегідь готував Фінка до поступок. Після сніданку буде вечеря. Що ж, доведеться поторгуватися.

Спотикаючись у темряві, пан Дулькевич мугикав пісеньку:

Цо нам зостало з тих лят
Мілошчі первшей?
Зесхнєнте лішьче і квят
В томіку верши [1].

— Пісеньки нагадують мені весну мого життя,— немов виправдуючись, промовив поляк.

І знову чалапали вони по мокрому піску, керовані в своєму рухові лише холодним фосфоричним сяйвом стрілочки компаса на руці в командира, і знов, як унісон їхнім крокам, їхнім стражданням, поневіряннням, їхнім думам і печалям, пливли за ними звуки пісеньок пана Дулькевича.

— Сентимент є безцінний, любов вічно молода, а пісні про неї завжди близькі.

То виголосив знову пан Дулькевич. І знову почулося його мугикання:

Юж нігди
Нє услише коханих твих слув.
Юж нігди
До мих уст нє пшитулішсен знув.
На завше позостано
Дні смутку і монк...[2]

— Цю пісеньку співала Віра Бобровська в кабаре «Морське око» у Варшаві. Слова дурні, але що ж — спогади. Коли я проказую слово «Варшава», в моїй мові з'являється акцент меланхолії...

Юж нігди
Як скрутнє два слова те бжмйо.
Юж нігди
Нє зобаче твоіх очу за мгло [3].

Ніколи. Ніколи більше. Не повернуться вони до рідних домівок. Не побачать коханих очей. Не почують дорогих голосів. Ніколи.

---

[1] Що нам лишилось з тих літ
Кохання першого?
Засохле листя та квітка
В томику віршів.

[2] Вже ніколи
Не почую коханих твоїх слів.
Вже ніколи не притулишся знов до моїх уст.
Назавжди зникнуть дні смутку й мук...

[3] Вже ніколи!
Як жорстоко два слова ці звучать.
Вже ніколи
Не побачу твоїх очей за імлою.

— Ніхто не ставить своєю метою шибениці,— пробурмотів француз,— але як багато людей потрапляє на неї навіть тоді, коли завчасно бачить її зловісні контури.

Юж нігди,—

тихо співає поляк.

Ніколи не збочать вони з обраного шляху. Ніколи й нізащо.

— Після війни я перестану зватися паном,— сказав поляк,— перестану зватися майором, яким я був сорок три хвилини, а буду снобом, сибаритом, буду тішитися життям. Алкоголь, дим, музика й філософія — більше нічого.

— Мені снилося вчора, що я втратив свою мову,— тихо обізвався з темряви чех.— Ніби немає більше фашистів, але немає й моєї рідної мови. Що це за сон?

— Воювати лише для перемоги над фашистами — мало,— обізвався спереду командир.— Треба ще перебудувати світ на краще.

— Пан — комуніст? — спитав Дулькевич.

— Ви могли б про це не питати,— відповів Михайло.— Я радянська людина, я борюся з фашистами, отже, я — комуніст. Я не можу не бути комуністом.

— Комуністи завжди щось будують,— засміявся француз.

— Вони хочуть, щоб людям краще жилося.

Це знову був Михайлів голос.

— Пан знає польську приказку: «Краще зберегти одне людське життя, ніж збудувати костьол»? — спитав Дулькевич.

— Непогана приказка. Особливо якщо брати до уваги, що ми йдемо на смерть не заради того, щоб потім хтось цією ціною збудував костьол.

Пан Дулькевич знову замугикав пісеньку, насилу вилускуючи з пам'яті зернята слів. Він співав про польську дівчину Ванду, продану до шинків Аргентіни, де бавилися нею байдужі й жорстокі люди. Лише один молодий гітарист називав її святою й чистою, тільки він шептав їй про своє кохання, просив не плакати, дати йому свої мальовані уста, дозволити дивитися в її кохані очі, віддавав їй своє серце, віддавав усе, що мав і чого не мав.

Холодний вітер. Холодний дощ. Холодні кущі. Холодна темрява. І ласкаве ім'я польської дівчини серед чужого холоду.

Вандо! Вандо! Твоя доля хвилює, до звуків твого імені прислухаються Михайло і Франтішек, Гейнц і Піппо, Юджін і Кліфтон. Тебе кличе до себе не тільки той безвісний гітарист, але й Генрик Дулькевич.

Чи чула ти, Голландіє, такі імена?

Було літо, й була Німеччина — вона позаду. Колючі їжаки шелестіли ночами в торішньому листу, і в тому шурхоті вчувався звук притишених кроків погоні. Кажани нечутно вишугували з дупел у старих соснах і розпинали в блідому небі косі паруси

своїх крил, і в їхньому німому льоті змішувалися незвідані жахи старих казок і непевність партизанської дійсності. Ріки, повні форелі, дзвеніли в борах, ніби кришталеве скло, і в цьому дзвенінні вчувалася пересторога.

Голландія зустрічала осінню.

Гейнц — він побував тут у сороковому році — розповідав про Голландію. Він не вмів говорити докладно й красиво. З його розповіді виходило, що Голландія — це країна, де багато води, дощу, туманів, каналів, трави, тюльпанів, сиру й вітряків. Вітряки тут стоять, як пам'ятники. На центральній площі Роттердама височить вітряк з круглим конусним дахом. На свята вітряки прикрашають електричними гірляндами. Якщо немає вітру, їх крутять електрикою. Голландці обожнюють старовину. Їхні жінки ще й досі ходять у мереживних чепцях і фартухах, які бувають лише на картинах Рембрандта.

Та вони поки що не бачили ні голландців, ні тюльпанів, ні сиру, ні навіть вітряків.

Перед ними розстилалася горбиста рівнина, перетята пологими валами піщаних дюн. На дюнах зрідка росли сосни, височіли поодинокі тополі, стелився мокрий верес і бринів на вітрі колючий дрік.

Повільна річка трапилася їм на шляху, дивна річка, що текла вгорі, піднята над рівниною у пухнастому ложі віковічного намулу, текла пустельна й сумна, немов у царстві мертвих.

Ракета згоряла тепер уже зовсім недалеко — за самою річкою. Їм здавалося, що вони чують, як шурхотить вона в повітрі, відчувають на своїх обличчях пекельне вирування розжарених газів, на які опиралася в своєму стрімкому вознесінні ракета. Цього вечора вони перебралися через річку, знайшовши в кущах верболозу стару барку. Ніч мала вивести їх до ракетної площадки. Яка-то вона буде? Ніхто не знав. Може, цілий ліс у дюнах заставлений ракетами. Може, охороняє ракетні бази полк, дивізія, армія. Може, там усе — у підземеллях, за товстими бетонними стінами, за сталевими дверима.

Михайло згадував, як він ішов на штурм дота з ломакою в руках, і посміхався: вони не відступляться. Вмруть, але знищать ракетну базу.

У Кліфтона Честера ось уже два дні перед очима невідступно стояла картина: в задощеному надвечір'ї висить над самісінькою землею велетенський загострений олівець. Вогненне кільце палає внизу, і олівець плаває на ньому, як на рятувальному кругу. Та ось вогонь повивається димом — олівець відривається від землі й летить угору. Все це триває уламок секунди, але Кліфтонова свідомість розчленовує жахливу мить на точні відрізки. І він бачить знову й знову, як зривається сталева ракета з вогняного припону й летить у безвість, щоб звідти впасти на Лондон, на Англію, на його бідолашну матір, на Айріс. Честер стискає ручку пістолета. Якби міг, він би вчепився

в оте вогняне кільце, не дав би ракеті одірватися від нього, він розвіяв би дим, яким вона відштовхується від землі.

І коли вдосвіта за дюнами перед ним раптом вималювався силует одинокого вітряка, Кліфтону здалося, що то не вітряк, а ракета. Він попросив командира, щоб той відпустив його туди, вперед, самого. Він має право побачити ракету першим. Помста — це теж його виключне право. І хто може відмовити йому?

Михайло посилає до вітряка Кліфтона й Сливку. Він цінує відвагу англійця, але не забуває старовинної мудрості, що відвага — то наука про те, чого слід боятися, а чого — ні. В розвідку завжди треба йти вдвох. Так підказує обережність.

Сливка й Честер перекочуються через дюну. Сірі кущі кроплять їх холодними бризками. Сливці холодно й страшно. Йому хочеться розмовляти. Коли говориш, забуваєш про страх.

— Пане Честер,— каже Франтішек,— я дуже шкодую, що в мене зараз немає фотографій моєї Ружени й Гонзика. Я показав би вам їх. Ви не можете уявити, які вони милі.

Кліфтон мовчки дереться на нову дюну. Він зарівається в пісок і сичить на Сливку:

— Пригинайтесь!

Сливка падає животом на м'яку подушку вересу й пробує повзти. Пісок потрапляє йому в рот, скрипить на зубах, навіть у очах у нього вже, здається, пісок.

— Пане Честер,— шепоче знову Сливка,— наше повзання нагадує мені диригентську роботу. Хто не знає, то гадає, що диригент — це ледащо. А він за вечір виділяє з свого нещасного тіла стільки тепла, що його б вистачило на кип'ятіння сорока літрів крижаної води.

— Чш-ш,— сичить англієць.— Облиште своє базікання.

Вітряк стоїть далі, ніж здавалося на перший погляд. Дюни, як і гори, скрадають відстань. Повзти дедалі важче, дедалі частіше зупиняється Франтішек Сливка, щоб відсапнути, а Кліфтон пре вперед, як паровоз. Так, ніби вони були не на однакових харчах у таборі знищення.

Коли вже до вітряка залишається якась сотня метрів, розвідники бачать з вершини дюни, що він стоїть над старим висхлим каналом. Канал тягнеться кудись далеко-далеко. По ньому, мабуть, можна йти, як по проспекту. В англійця загоряються очі.

— Повертайтеся назад,— шепоче він Сливці,— і скажіть про канал. По ньому ми можемо йти й удень. Ми повинні квапитися. Ідіть! А я побуду тут. У млині, на мою думку, немає нікого.

Справді, вітряк стоїть зачинений. Посічений дощами, посірілий від негоди, старий і немічний, він ледве тримається на високому підмурку з потемнілої цегли. Парусинові кватирки в крилах наполовину позгнивали, й стара парусина висить клаптями.

Биндюг, яким колись повертали млин крилами навпроти вітру, стирчить короткий і безпорадний, без стрункої катеринки на кінці. Вітряк дивиться на мокрі дюни своїми сірими дощаними стінами без віконечок, своїми зачиненими дверима — і нічого не бачить. Він сумний і безпорадний без людини, без хазяїна.

А де ж твій хазяїн, вітряче? Чи покинув він тебе та поїхав за море шукати щастя на таємничих островах Індонезії? Чи проміняв твій спокій на гамірливе життя приморських містечок? Чи вбитий ворогами, які топчуть тепер предковічну землю батавів? Ти мовчиш. Ти не маєш мови, щоб говорити. Ти не маєш очей, щоб бачити. Ти глухий і байдужий. Але ще зберігається в тобі тепло людських рук, і воно вабить кожного, хто натрапить на тебе, блукаючи по сумному голландському гесту [1].

І Кліфтон Честер теж не міг лежати під холодними бризками сірого неба, бачачи перед собою вітряк. Він швидко підповз до млинових східців, озирнувся навколо, щоб переконатися, що за ним ніхто не стежить, і спритно видерся на нижню площадку. Звідси було так добре видно навкруги! Однак Честер пам'ятав про обережність. Він торгнув плечем вузенькі двері й з радістю і водночас з легким холодком побоювання відчув, що вони піддаються його натискові. Двері були незамкнені. Вони зарипіли на давно не мащених завісах і впустили Кліфтона до напівтемного приміщення, що освітлювалося тільки крізь щілини та чотирикутну ляду, яка вела нагору. Тут уже давно не пахло борошном, а пахло вільгістю, травою, що поросла внизу, мишаками й старими мішками. Товстезний шестигранний стовп, на якому трималася вся дерев'яна споруда, вганявся нижнім кінцем у темний отвір, зроблений у підлозі, а верхнім ховався за помостом другої площадки. Біля стіни, зачеплена за край ляди, висіла дерев'яна драбинка, що вела нагору. Кліфтон, не роздумуючи, подерся по ній. Драбинка мала всього лиш вісім щаблів. Кліфтон ледве переступив три з них — і його голова опинилася над верхнім помостом. Розставивши лікті, він вчепився за край ляди і на всяк випадок оглядівся. Праворуч був посад із жорнами й чотирикутним ковшем над ним. Зліва Кліфтон не встиг нічого побачити. Не встиг, бо, як тільки повернув голову, погляд його вперся в чорне вічко німецького автомата, що дивилося просто в голову англійцеві. Автомат був нахилений вниз, аж до помосту. П'ять пальців руки, що належала невідомо кому, підтримували автомат за чорну коробку магазина. Чоботи з наваксованими коротенькими халявками й заболоченими передками темніли по той бік автомата. Власника чобіт і автомата Кліфтон не побачив. Не мав на те ні часу, ні бажання. Солдатська кмітливість підказала йому, що гаятися не слід. Природний інстинкт самозбереження примусив лікті обм'якнути, розігнутися, і, не підтримуваний більше нічим, Кліфтон упав

---

[1] Гест — хвиляста рівнина в північно-східній Голландії.

униз. Він знав, що німець миттю кинеться до ляди й шукатиме чорним вічком своєї зброї його бідолашну голову. Не знав тільки, що внизу його жде ще страшніше. Ще коли падав, почув унизу коротке знайоме й загрозливе:

— Генде гох!

А коли впав на твердий поміст і потягнувся до кишені, де в нього був пістолет, побачив, що з-за стовпа цілиться в нього ще один німець. Усе було розраховане з суто німецькою акуратністю й точністю. Він потрапив у пастку, як дурна миша.

Верхній німець зіскочив на допомогу нижньому. Кліфтонів пістолет помандрував до глибокої солдатської кишені.

— Хто такий? — спитав верхній солдат.

— Що тут робиш? — спитав нижній.

Запитання були зайві. Він мав зброю, отже вийшов не на прогуляйку по старому каналу. Він ховався від німців — тож не діждатися їм від нього ані слова.

— Одведи його, Альфред,— сказав верхній,— до унтера Бюрсте. Він розпорядиться.

— А може, його самим?..— виразно чиркнув пальцем себе по шиї нижній.

— Ні, так не годиться. Ти ж сам чув наказ: усіх затриманих розстрілювати за наказом найближчого командира. Унтер-офіцер Бюрсте розпорядиться, веди. А я лишусь тут. Може, ще схоплю якогось голландця.

— По-моєму, це не голландець,— сказав той, якого звали Альфредом.

— А хто?

— Ти бачиш, який на ньому одяг? Це — полонений. Мабуть, руський. Більшовик? — звернувся він до Кліфтона. Англієць мовчав.

— Не я тобі казав,— вдоволено промовив солдат.— Такого птаха треба було б доставити до нашого гауптштурмфюрера.

— Далеко ж він забрався,— співчутливо промовив верхній.— Ей, ти, рус! Звідки? Москва? Севастополь?

Кліфтон посміхнувся: солдат трохи вивчив географію далекої східної країни. Він добре запам'ятав міста, де їм давали прочуханів. Есесівець зрозумів його посмішку по-своєму.

— Ну-ну,— загрозливо промимрив він,— ти не дуже! Тут тобі не Москва! Группенфюрер фон Кюммель жартів не любить! Веди його, Альфред, до унтера.

— А може, до капітана?

— Вистачить з нього й унтера! Ач, посміхається!

Солдат приправив кінець своєї фрази поганою лайкою.

— Ну, ходімо,— сказав Альфред і підштовхнув Кліфтона стволом автомата. Англієць кинув на нього погляд, сповнений ненависті. Він би перегриз горло цьому есесівцю! Тільки подумати: бути так близько від ракети й потрапити в пастку! Та ще й завести в пастку весь загін. Кліфтон був певний, що Михайло

вже веде загін по його слідах і що той есесівець з вітряка покосить їх усіх до одного. А ні, то прибіжать на стріляннну інші есесівці — і все загинуло.

Вони пішли по дну каналу. Того самого каналу, по якому Честерові хотілося якнайшвидше дістатися до клятих ракет. Злежалий намул рипів під їхніми ногами. В'юнилася дрібненька травиця. Піщані видми облягали виднокруг. Можна було дивитися тільки вгору, та й звідти гнітило обвисле під вагою звільжених хмар небо. І далі, скільки сягає око,— вузька ущелина каналу, бугровиння мокрих пісків по його берегах, обрідні чагарі й похмуре небо. І час од часу різке, полохливе, тривожне: «Не озиратися! Вперед!»

Коли б есесівець тримався хоч трохи ближче. Щоб Кліфтон встиг повалитися на нього, не давши змоги натиснути спусковий гачок. Щоб заціпеніння й розгубленість, викликані несподіванкою, не встигли минути. Щоб нагальність подолала відстань.

Та солдат добре знав, що безнадія може штовхнути приреченого на відчайдушні вчинки. Він пильнував, щоб між ними весь час була десятиметрова відстань. Ні більше, ні менше.

Спочатку Кліфтон сподівався, що звідкись прийде порятунок. Звідки саме, не знав, але не хотів вірити в те, що має загинути. Його розум, усі почуття повставали при думці про смерть, про загибель. Хіба для того воскрес він з мертвих, воскрес у темному німецькому лісі, щоб його вбили посеред холодних голландських дюн? Хіба відшукав серед холодних піль війни теплий острівець людської приязні й дружби для того, щоб втратити його назавжди, невідворотно?

Тяжко помирати самотою. Коли боєць біжить в атаку і бачить справа й зліва од себе товаришів, коли він чує поклик командира, що запалює його серце, коли звуки своїх і чужих пострілів і криків змішуються в нерозбірливому клекоті — тоді він не думає про смерть. В стугонінні бою йому вчуваються лише марші звитяги, він прагне тільки одного — перемогти, він певний перемоги, її контури вже вимальовуються перед його запаленими вогнем боротьби очима. І якщо смерть спіткає бійця, то буде вона легка, гаряча й славна.

Коли ж безглуздий випадок видасть тебе в руки твоїх ворогів і коли тебе вестимуть на страту посеред мовчання й безладдя, тоді нерозтрачені в бою сили покинуть твоє тіло напризволяще й воно почне конати задовго до смерті. Млость наповнить груди. Не стане твердої грудки твого невтомного, гарячого серця,— щось холодне, безформне й безсиле борсатиметься між ребрами дедалі тихше й тихше. М'язи, зруйновані раковою пухлиною розпачу, повиснуть на руках і ногах, мов мокре ганчір'я. Сонний туман обплутає мозок, і жодна думка не проб'ється крізь нього. Одне-єдине бажання лишиться тобі, як нагадування, що ти ще живий, не вмер, ще існуєш. Бажання кричати,

ревти, мов безсловесна тварина; шматувати криком твої груди, горло, рот, такі непотрібні, зайві, безглузді.

Кліфтон Честер був тепер у полоні цього бажання. Дике ревіння розпирало йому груди. Воно підбиралося вже до горла, і Кліфтон спробував піднести руки. Неймовірна, легендарна англійська впертість боролася в ньому з крижаною розпукою смерті. Він хотів піднести безсилі руки, щоб ухопити себе за горло й не випустити з грудей отого звірячого крику. Він хотів задушити себе раніше, ніж прорвуться через гортань дикі звуки людської ганьби. Хотів — і не міг. Руки не підкорялися. А груди кричали, тіпалися від крику, давилися криком.

Не було тісної вийми каналу, сірих дюн, гостролистих кущів, низького неба, не було шелепання чобіт есесівця. Був крик. Єдиний, безмежний, всепоглинаючий...

ЯКОБ ВАН РООТ

В Амстердамі більше води, ніж землі. Будинки обмиваються там морем, як атоли в океані. Діти граються не на тротуарах, а на хистких містках, прокладених над зеленою водою каналів. Кожен амстердамець любить море, як свою душу. Власники майбутніх фортун народжуються в похмурих кам'яних будинках, оточених масною водою, що плюскоче об замшілі камені вже сотні років. Несподіванка чекає кожного амстердамця за дверима: досить натиснути клямку. Ця несподіванка — море. Вони вручають морю своє життя, розпливаються на тісних кораблях у всі кінці землі, щоб знайти чарівні країни, зображені на поштових марках, на тих самих марках, яких так багато привозять до Амстердама і які змалечку привчають голландця до думки, що його щастя не вдома, а далеко за океаном, на пальмових островах, де ростуть дерева, прикрашені не вітами, а виловленими в океані різнобарвними черепашками, схожими на квіти, де живуть найвродливіші жінки на землі, де хвилі горнуть на береги молочні перли.

Плавав колись за море і червоноволосий Якоб ван Роот. Він повернувся звідти обпалений сонцем, з потемнілою шкірою, повернувся без фортуни в широкій кишені цупкої матроської куртки і... без ноги. Вийшло так, що Якобові не трапилося щасливої нагоди, щоб упіймати своє щастя, а безглуздий випадок забрав у нього ногу. Вдома Якоб досить швидко переконався, що інвалід — це людина, яка дуже потрібна суспільству доти, доки вона не стала інвалідом. Безногий, він нікого не цікавив. Він не знав, що таке пенсія, як не знав, що таке гроші. Кілька років тинявся Якоб у порту, поки нарешті пощастило відкрити маленький кіоск, де він торгував марками, ілюстрованими журналами, тютюном і люльками. Він продавав марки, на яких бу-

ли зображені пальми, чудернацькі риби, кораблі з білими, як чаїні крила, парусами, бородаті президенти й жінки з загадковими усмішками. Ілюстровані журнали, якими кіоск ван Роота був обвішаний, немов старі торгові шхуни матроською білизною, кипіли барвами, як східні килими. Досить було простягти руку й перегорнути сторінку, щоб опинитися на Таїті, цьому «останньому раю на землі», або ж побачити над своєю головою падаючу зірку Бабіло, що спалила Атлантиду; в шелестінні наглянсованих сторінок неважко було почути гамір і клекіт велетенських міст Америки й загадкову тисячолітню тишу Азії — цієї колиски найстаріших цивілізацій; журнали звертались до мовчазного Якоба різними мовами: дзвінкими, як старовинні голландські гульдени, і притишеними, немов кроки відвідувачів амстердамських музеїв, ясними й прозорими, ніби море вранці, і таємничими, неначе знаменитий амстердамський дім з лілови-ми шибками, крізь які зсередини було все видно, а знадвору, крім лілових відсвітів,— нічого.

В папушах тютюну за міцними розмальованими обгортками, мов за стінами чужих міст, були зібрані пахощі з усього світу: солодкість медвяних трав болгарських планин і полинна гіркота анатолійських нагір'їв, терпкість прогрітих сонцем червонястих китайських полів і запаморочливий аромат поросло'ї джунглями й цукровою тростиною Куби.

Якоб ван Роот продавав люльки — коротенькі англійські люльки й турецькі люльки з довжелезними чубуками, череп'яні німецькі й скляні американські; люльки, вирізані з ароматного дерева й зроблені з викинутого морем бурштину; люльки, відшліфовані до неймовірного блиску і в бородатих наростах грубого різьблення.

І чим більше він дивився на зображення чужих країн, чим частіше мандрував по сторінках чужих журналів, вслухався в незрозумілі слова малознаних мов, вдихав аромати далеких земель, тим частіше він думав про те, що найкращою країною для нього є все ж таки його рідна Голландія. Та Голландія, що забрела в море, як її найбільше місто Амстердам. Голландія мудрого Еразма, геніального Рембрандта й несамовитого ван Гога. Голландія, де ріки течуть над головами мешканців, а міста лежать нижче моря, що нависає над ними, як вічна загроза. Голландія, що виникла з піни морської, як міфічна богиня. Голландія, що вже сім віків бореться з морем, відвойовуючи в нього мільйони гектарів землі, на якій ростуть тюльпани. Голландія, повернута обличчям до моря, до води, яка дає їй життя і яка завжди була її найзапеклішим ворогом.

Не бачив Якоб тільки одного. Поки Голландія боролася з морем, поки голландці були повернуті лицем до води, з-за спини, з суходолу вдарив ворог, лихий і підступний.

По тих вуличках маленьких голландських міст, по вимощених червоною цеглою вуличках промарширували сіро-зелені

полки фашистських солдатів. Біля молів Роттердама стали фашистські танки. На полях, засіяних тюльпанами, вигарцьовували мотоциклісти на зелених «цюндапах».

Голландії більше не існувало. Її порти вмерли. Вітряки не вимахували крилами й не качали води в канали. Знамениті чорні тюльпани облямовували її маленьку землю, мов траурні стрічки.

Якоб ван Роот закрив свій кіоск. Журнали більше не надходили з широкого світу, марки вкривалися пилом, за продаж тютюну загрожував розстріл. Він сидів у своїй кімнаті, дивився в чорну воду під стінами будинку й ждав свою біляву Анн, таку схожу на покійну матір і таку ж ласкаву й задумливу. До війни Анн працювала на радіо. Тепер радіостанція теж була в руках фашистів, а його дочка не могла служити ворогам. Вона щодня йшла кудись у місто, поверталася увечері, приносила старому батькові що-небудь попоїсти й розповідала новини. Новини були сумні. Голод, самотність, арешти, розстріли.

Настав вечір, коли Анн не повернулася. Її не було й на другий, і на третій вечір. Через три дні до Якоба прийшов якийсь юнак, подав одноногому товстого зошита й сумно промовив:

— Анн арештована. Очевидно, її розстріляють. Вона просила передати вам зошит. Це її щоденник. Вона записувала все, що діялося в Амстердамі при німцях. Ми не можемо зберігати цей зошит, бо кожен з нас не сьогодні, то завтра піде слідом за Анн. Щоденник треба опублікувати після війни. По ньому зроблять фільми й п'єси. Тисячі людей дивитимуться на страждання голландців, плакатимуть і проклинатимуть війну. Збережіть голос вашої дочки, вашої Анн, батьку Якоб.

Якоб сидів перед юнаком, мов обгорілий пень старого дерева. Він був чорний і нерухомий. Тільки червоне волосся палало на його схиленій голові та в душі палав невгасимий вогонь ненависті.

— Діти,— сказав він юнакові,— чому ви не бережете свого життя? Воно потрібне буде Голландії після війни. Чому ви не дозволяєте боротися з фашистами нам, старим?

— Ми оберігаємо вашу мудрість,— відповів юнак.— Ваша мудрість потрібна буде Голландії після війни. Ми молоді, в нас більше сили. Збережіть коріння наших душ, батьку Якоб. Сховайтеся, підіть з Амстердама, де вас, мабуть, уже шукають теж, підіть куди-небудь у глухе містечко. Люди повинні побачити після війни щоденник Анн ван Роот. Чуєте, батьку Якоб?

Якоб пішов на схід. У маленькому Хогсварті жили родичі його покійної дружини, він замешкав у них. Це було глухе містечко в дюнах, і ніхто не гадав, що воно знадобиться навіщось ворогові. Однак незабаром Хогсварт наповнився фашистами. Дюни навколо містечка були оголошені зоною смерті. Кожного, хто ступав за межі міста, розстрілювали без суду.

Тоді Якоб вигадав, як помститися ворогові. Колись його вчили, що помста — розкіш богів. Тепер він знав, що помста — то його розкіш.

Щовечора, як тільки сутеніло. Якоб ішов у дюни. Він шкутильгав на своїй дерев'янці повільно й обережно. В правій руці в нього була важка сучкувата палиця, подарована індійським шкіпером ще тоді, коли Якоб продавав марки й тютюн. Через плече висіла стара міцна сумета. В ній лежали сильця й сітки. Сплетені з кінської волосіні сильця, маленькі й великі, білі, чорні й руді, сильця, в які можна було впіймати перепілку й дику козу, куріпку й оленя. Якоба приваблювало не полювання — його приваблювала змога топтати свою власну землю, голландську землю, яку вороги об'явили зоною смерті. Він кидав виклик ворогам, щодня, щоночі. Він грався з смертю, шкутильгаючи на своїй дерев'янці побіля фашистських вартових, сміливий і вправний, як ті гези, що боролися колись з іспанськими загарбниками. Лишаючись на самоті, він мугикав собі під ніс пісні гезів, старовинні, напівзабуті пісні, в яких розповідалося про шумливе море, про тихі голландські луки, зарослі кучерявими вербами, про принца Егмонта і чорних ландскнехтів кровожерного герцога Альби.

Інколи Якоб не встигав поночі повернутися до містечка, і тоді він ховався в дюнах цілий день. Він вивчав стежки, по яких сновигали есесівські патрулі, з такою ж пильністю, як потаємні тропи пташиних і звіриних мандрів. Він гартував свою ненависть, відточував свій гнів на твердому точилі терпіння й обережності, певний того, що рано чи пізно відплатить ворогові за смерть Анн, за муки голландців, за поневолену вітчизну. Самотність не лякала Якоба: за довгі роки, проведені серед німих марок, галасливих журналів і запашних тютюнових папуш, він звик до самотності.

І тому, коли Якоб ван Роот одного похмурого ранку побачив раптом перед собою людину, якій треба було допомогти, він не одразу наважився це зробити.

Страшно було порушувати свою самотність, не хотілося передчасно розмотувати тяжкий клубок гніву, що зібрався в душі. Досі Якоб хизувався перед ворогами своєю одчайдушною сміливістю, а час розплати відкладав на потім; тепер випадок дав йому до рук маленький виріжок на похмурій скелі помсти, і Якоб не наважувався вхопитися за нього, такий він був маленький.

Одноногий голландець стояв у кущах, майже не пригинаючись, і дивився, як по дну старого каналу просувається до нього двоє людей. Позаду був ворог — це Якоб зрозумів одразу. Попереду — якийсь невідомий. Він ішов похнюплений і безсилий. Ішов повільно, збайдужілий до всього. Хто він? Француз, голландець чи руський? Відважний боєць чи нещасний утікач? Колишній солдат чи просто бранець? Якоб довго дивився в

далечінь каналу. Він мав зіркі очі, що звикли до відкритих морських обріїв, а думки в його старій голові снувалися повільно, як пісні острівних жителів. То були думки людини, якій нікуди поспішати, навколо якої безмежність моря й неба, у якої життя таке ж одноматіне, як припливи й відпливи солоних вод.

Є давній і дикий спосіб ловити птахів. Він виник ще тоді, коли людина не мала ніякого уявлення про мозок і про функції, які він виконує. Випадок, безглуздий і жорстокий, приніс відкриття, що поширилося серед усіх птахоловів світу, як пошесть.

Якщо перепілці виколоти очі розпеченим дротом, вона почне кричати. Вона плакатиме, співатиме, кричатиме безугавно, автоматично, вдень і вночі, поки й не сконає. Кричатиме й закликатиме до себе, в розставлені поряд сітки й пастки, своїх вільних братів і сестер.

Якоб ван Роот ніколи не користувався з цього нелюдського способу. Він би краще вмер, ніж допустився б такого. Але фашисти... Вони б викололи очі не те що перепілці, а й людині, аби лиш заманити до своїх душогубок яку-небудь жертву. Чи отой бранець — не сліпа перепілка, щоб упіймати старого Якоба?

Він повинен бути обачним і спокійним, як лоцман, що веде корабель поміж рифів.

Але двоє наближалися. Передній дедалі нижче схиляв голову, а задній дедалі нахабніше розмахував зброєю, і Якоб не витримав.

Він з'їхав по крутому укосу на дно каналу, дістав з сумети найміцніше сильце, сховав зашморг у травичці й притьмом видерся назад. Ждати, поки двоє підійдуть зовсім близько, він зміг досить легко: навчився цього мистецтва, вичікуючи, щоб у його сильце ступила обережна куріпка чи перепілка. Та коли під чобітьми есесівця зарипів намул, коли Якоб побачив сірі щоки приреченого, він злякався, що ворог обмине його сильце. Вперше в житті Якоб зрозумів, що таке хвилювання. Не міг влежати в кущах. Його поруділий від часу капелюх витикався то тут, то там. Голландець забув про обережність, забув про те, що есесівець може запримітити його капелюх і всадити в нього чергу з автомата. Холодний пісок пік Якоба, мов розпечена тропічним сонцем палуба. Хрипкий віддих виривався з його прокурених тютюнами-запридухами грудей. Очі, які ніколи не зраджували, заволоклися слізьми. Чи не промине ворог сильця? Чи ступить його чорний нахабний чобіт у міцний, як ненависть, Якобів зашморг? Чи ступить?

Якоб уже не бачив переднього. Він забув про його існування. Вся його увага зосередилася на фашистові, на його чорних важких чоботях, що пересувалися нестерпно повільно. Якобові хотілося закричати: «Швидше! Швидше!» Його рука, що тримала кінець сильця, напружилася до краю. Боячись злякати німця хрипким диханням, він перестав дихати. Швидше! Швидше!

І фашист ступив в окреслене тонкою волосінню, цупкою во-

лосінню, вирваною з хвостів брабантських возовиків, коло. Він поставив ногу одразу всією ступнею і наліг на неї, щоб угнітити голландську землю, міцніше вгнітити її. Він не квапився забирати нахабного чобота з в'юнкої голландської травиці, толочив, м'яв, чавучив і душив її.

Якобова рука смикнула за волосінь. Зашморг з тонким посвистом обплів ногу есесівця. Прозора товста нитка, натягнута між Якобом і фашистом, бринькнула, і солдат упав на дно каналу. Він упав животом на свій чорний автомат. Більше Якоб нічого не бачив. Голландець викотився з кущів і поїхав униз. Кліфтон Честер ще боровся з лежачим есесівцем, коли Якобова палиця з міцного, як залізо, індійського дерева впала на голову ворога. Палиця була така важка, що вдруге її не довелося піднімати. Англієць показав йому на автомат. Голландець кивнув. Кліфтон повернувся, забрав автомат, зняв з убитого пояс з магазинами. Тоді вдвох полізли по крутому схилу. Одноногий допомагав Кліфтонові, який ніяк не міг отямитися.

— Куди ти ведеш мене? — спитав Честер, коли голландець потягнув його через дюни.

Якоб мовчав. Він досить добре знав мову Кліфтона Честера, але не вважав за потрібне зараз говорити. Слова були зайвими. Він переконався в цьому вже давно. Тому Якоб просто махнув рукою, показуючи на далекий вітряк, що ледве мрів у сірих дощових сутінках.

— Там теж есесівець,— застеріг його Кліфтон,— і, мабуть, зв'язаний телефоном із своїми.

Якоб мовчки показав йому перерізаний провід, що лежав на землі, мов розтоптана гадюка.

— Не гадаєш же ти, що фашист підпустить нас до вітряка? — знову заговорив Кліфтон, дивуючись, що зустрів людину, поряд з якою він здавався неймовірно балакучим, балакучішим за пана Дулькевича. Голландець мовчки йшов далі, тільки хрипко дихав і темнів лицем. З-під капелюха вогнилося в нього неймовірного кольору волосся. Тверда дерев'янка нещадно толочила дрік.

Якоб зупинився лише тоді, коли побачив, що є люди, які вміють ховатися в дюнах краще, ніж він. Голландець був такий вражений, що навіть вигукнув:

— О!

Франтішек Сливка, винуватий і розгублений Франтішек Сливка, вирісши немов з-під землі, стояв перед Якобом і Кліфтоном. А з-за сусідніх кущів підіймалися Михайло й пан Дулькевич, Гейнц Корн і Юджін, Піппо і Раймонд Ріго. Весь загін поспішав на виручку свого товариша, необачно покинутого чехом. Михайло підійшов до голландця і потиснув йому руку.

— Хто ви такий? — спитав він.

— Якоб ван Роот.

— Ми вдячні вам за те, що ви врятували нашого товариша.

Голландець знизав плечима. Так ніби йому потрібна була чиясь вдячність! Він навіть не поцікавився, хто вони такі.

— Ви голландець? — продовжував питати Михайло.

Відповіді він не одержав. Відповідь була зайвою. Ван Рооти живуть лише в Голландії.

— Ми партизани,— переконавшись, що мовчазного голландця нічим не розворушиш, сказав Михайло.— Американець Юджін Вернер, англієць Кліфтон Честер, француз Раймонд Ріго, німець Гейнц Корн, поляк Генрик Дулькевич, чех Франтішек Сливка, італієць Піппо Бенедетті й нарешті я — українець, радянський офіцер Михайло Скиба.

Голландець мовчки дивився на тих, кого показував йому Михайло.

— Наш загін зветься «Москва»,— вів далі командир.

— Москва? — хрипко спитав Якоб.

— Так, Москва.

І тоді раптом усі побачили, що голландець займається зовсім незвичайною для нього справою: Якоб ван Роот сміявся! Сміявся, реготав до сліз, до клекоту в горлі, до гикавки.

Він махнув двічі своєю дерев'янкою й опинився біля Михайла. Кинувши палицю, Якоб обхопив Михайла, сміявся, плакав, цілував радянського лейтенанта в зарослі колючі щоки й бурмотів:

— Москва — дуже добре! Прекрасно — Москва!

Навколо була осінь, мокрі дюни, мокрий дрік, з колючок якого звисали краплі води, ніби він плакав, а тут раптом немов засяяло гаряче сонце й висушило все навкруги, позолотило, прикрасило веселковими барвами — так багато було тепла в старому Якобовому серці й з такою щедротою виливав він це тепло на людей, що об'єдналися навколо могутнього слова — Москва.

Бо Москва — то була столиця країни, в якій радянські солдати розгромили армію генерала Паулюса, ту саму Шосту німецьку армію, яка в сороковому році захопила Голландію, примусивши генерала Вінкельмана оголосити капітуляцію. Москва помстилася за Голландію, тепер вона подавала руку через усю Європу голландським борцям, і Якоб ван Роот був першим, хто потиснув цю руку.

Він пригадував колись пісні предків про стародавніх гезів, а нові гези з'явилися в голландських дюнах, відважні й відчайдушні борці з фашизмом, які несли відплату за Анн.

Він оберігав свою самотність, щоб тепер розбурхати її тиху лагуну тайфуном могутнього слова — Москва.

Він вивчав стежки, протоптані ворогами, і тропи пташиних мандрів і не запримітив доріг, по яких могли прийти друзі.

І старий Якоб реготав від щастя. Вперше в житті реготав, і його волосся палало, як червоний прапор боротьби й свободи.

Раптом голландець схаменувся: як він смів зупинятися, поки на них дивився крізь дощову каламуть темний вітряк?

Якоб урвав сміх. Він підняв свою палицю і пішов уперед, пішов мовчки, нікому нічого не кажучи. І Михайло зрозумів старого голландця. Він був хазяїном на своїй землі й хотів, щоб його слухали тут. Йому хотілося бути першим скрізь, де треба битися за Голландію. Не варто було заважати старому Якобові. Михайло махнув рукою й пішов загін за голландцем.

Коли підкралися поміж дюнами досить близько до вітряка, Якоб дав знак усім лишитися, а сам спокійно попростував далі. Він не ховався. Навпаки, намагався триматися таких місць, звідки його було добре видко тому, що сидів у млині. Голландець рискував. Досить було німцеві запідозрити що-небудь, і він би поклав Якоба однією-єдиною чергою. Крім того, раз уже впіймавши сьогодні випадкового забродy, німець міг відмовитися від повторення спокусливого полювання на людину й знову ж таки розстріляти голландця ще до того, як тому вдасться підійти впритул до вітряка.

Партизани, тамуючи віддих, спостерігали за просуванням голландця. Як повільно й важко він іде. Як глибоко вгрузає в пісок дерев'янка. З яким зусиллям звільняє він від тягаря свого тіла сучкувату палицю, щоб перенести її на метр уперед і знову налягти на неї. Чи дійде він нарешті, чи скінчиться колинебудь оце жахне чекання, чи витримає той, що у вітряку, і чи витримають вони, щоб не вихопитися з-за дюни й не побігти на допомогу Якобу?

— Що він надумав? — прошепотів Кліфтон.— Адже в нього навіть немає зброї.

— Зараз побачимо,— відповів йому Михайло,— зараз побачимо.

Якоб нарешті дошкутильгав до вітряка. Есесівець, певне, ждав, що той підніметься на нижню площадку й зайде досередини, але голландець спритно прослизнув під низ млина. Що він там робив? На це питання міг відповісти хіба що Михайло. Бо на Україні махають з пагорбів дерев'яними крилами такі самісінькі вітряки, як і в Голландії. Мабуть, і тут, як на Україні, теслі, будуючи млин, залишають внизу під ним останні стружки й відрубки. Сто років стоїть вітряк, і сто років лежать під ним, надійно захищені від негоди товстим муром-фундаментом, сухі, як порох, стружки. Може, вони лежать і під голландським млином і Якоб ван Роот зараз підкладе їх під поворотне коло. А есесівець жде, коли в млині застукотить дерев'янка необачливого голландця. Хай жде.

Якоб довго не показувався. Навіть Михайло вже почав побоюватися за нього. Запальний голландець ще, чого доброго, міг полізти на есесівця з своєю палицею. Чи ж варто було втрачати бійця? І водночас він розумів, що нічим не може допомогти Якобові. Кинутися всім на штурм вітряка? Есесівець

перестріляє всіх до одного, не давши пробігти й півсотні метрів. Почати самим стріляти навмання? Ще, чого доброго, попадеш у голландця. Командир карався. Даремно він відпустив Якоба. Треба було стримати його. Обійти цей вітряк і швидше ховатися в дюнах, щоб уночі наблизитися до ракетної площадки.

Та ось нарешті Якоб виринув з-під вітряка. Він виповз з протилежного боку й, пригинаючись, побіг у дюни. Він біг з таким розрахунком, щоб есесівець не помітив його відступу або хоч не зміг стріляти. Бо якщо весь вітряк світився щілинами, крізь які добре було вести спостереження, то не всюди в його стінах були отвори для того, щоб просунути автомат. Голландець сховався за піщаним горбом. Чи помітив його есесівець? Чи поженеться за ним? Що робив Якоб під млином? Такі питання мучили кожного з тих, що лежали сховані в кущах, лежали мовчки, голодні, мокрі, втомлені. Цей день замість відпочинку приніс стільки турбот.

З-під млина просочилася тоненька цівочка сизого диму. Перша несмілива цівочка вигулькнула в задощений день і миттю сховалася назад. Та, сховавшись, вона вислала замість себе товстого димового крученика, що вже не боявся ні дощу, ні вітру, а поповз по шершавій стіні вітряка, впертий і свавільний. Ще одне димове руно виповзло поряд з першим, а за ним посунули цілі отари сизих димових баранців. Вітряк наповнювався димом, він викидав з себе дим, бурхав ним крізь усі щілини, і здавалося, ось зараз зірветься з фундаменту й полетить у небо, як ракета.

Есесівець не показувався. Він зрозумів, що його викурюють, як тхора, догадався, що за дюнами ховаються невідомі люди, в яких, напевне, є зброя, раз вона була в того, котрого він вирядив з Альфредом до унтер-офіцера Бюрсте. І тому фашист задихався від диму, з жахом спостерігав, як спіднизу добирається до нього жадібне полум'я, однак вискакувати з вітряка не наважувався.

А вітряк димів і димів, і ті, що були знадвору, ще й досі не бачили вогню, а тільки дим, дим і дим.

І коли вже набридло ждати, коли здавалося, що дим розвіється й вітряк знову стоятиме принишклий і загрозливий, з верхніх дверей і з-під крил бурхнуло червоне полум'я. Тієї ж миті з млина пролунав постріл. Тихий, ледь чутний в стугонінні полум'я постріл з автомата.

Есесівець наклав на себе руки. Він боявся невідомих людей більше, ніж смерті.

А вітряк повився полум'ям, здригався від шалених вогняних вихорів, що витанцьовували в його струхлявілім череві, гудів і здригався, як під час бурі. Якоб підійшов до загону й став на вершину високої видми, обіпершись на палицю. Він скинув капелюха, і голова в нього палала, наче вітряк. Усі обернулися до голландця. Він махнув кудись капелюхом. За вітряк, за дюни,

за дощ. Кліфтон Честер першим побачив те, що показував Якоб.

Пропікаючи низькі холодні хмари розжареним струменем газів, з-за дюн злітала ракета.

ЧАС РОЗПЛАТИ НАСТАВ

Ніч. Дощ. Вітер. Шумлять кущі, шумлять дерева на дюнах. У печері, вивіяній вітрами між товстим корінням старезної тополі, притишкли люди. Всі мокрі, втомлені, напівсонні. Туляться один до одного, важка пара здіймається над ними й розноситься вітром по дюнах. Якоб час од часу дістає з кишені свою «цибулину» — старий матроський годинник, що, не кваплячися, відлічує секунди й хвилини. Як же повільно відцокує він їх сьогодні!

Всі мовчать, навіть балакучий пан Дулькевич заплющив очі і вслухається в завивання вітру. Чується лише тихий голос Франтішека Сливки. Чех розповідає про такі далекі й дивні речі, що вони здаються просто неймовірними.

— Наш театрик,— каже Сливка,— був скромний і тихий, але в нас були найкращі співаки в Празі. І от з'являється пан Богумил, у якого, крім бажання заробити й нахабства, немає більш нічого, і починає розвалювати наш театр. Він запрошує до себе нашу кращу співачку Гавличкову й каже їй: «Ви одержуєте в Сливки шість тисяч крон? Я даю вам сім. Кидайте ту крамничку й переходьте до мене». Гавличкова приходить до мене й заявляє, що змушена покинути наш театр. Чому? Тому, що їй дають в іншому місці сім тисяч. Якби я знав, з ким я маю справу, я б сказав Гавличковій: «Ідіть!» І вона сама б повернулася назад через тиждень, бо пан Богумил не дав би їй ні семи тисяч, ні просто семи крон. Але я кажу Гавличковій: «Нікуди ви не підете, бо я даю вам вісім тисяч». Тоді пан Богумил дає дев'ять. Починається аукціон. Я збільшую ставку до десяти. Зупиняємося на дванадцяти тисячах, які обіцяє пан Богумил. Я ж, як чесний режисер, не можу далі підвищувати ставку, бо театрик мій не витримає цього. Однак, щоб втримати в себе Гавличкову, я таки додаю ще тисячу. А інші що? В тім'я биті? Свобода, братерство, рівність — основні засади мистецтва. До мене приходять бас, баритон, тенор, приходить сопрано. А ви ж знаєте, панове, що ще італійці сказали: «Немає порядного сопрано нижче за сто кілограмів». Наша пані Грушка важила сто дванадцять. Я боявся її, скажу вам по щирості. Коли вона стукнула в мене перед носом кулаком, у якому було не менше двадцяти кілограмів, я перелякався і набавив їй також. Тенорові, басові й баритонові набавляти вже було ні з чого. Почалися чвари. Концерти зривалися. Артисти один за одним кидали театр.

А пан Богумил підібрав осколки, і незабаром його кабаре гриміло на всю Прагу.

— Пся кошьч,— прохрипів з пітьми пан Дулькевич,— колись було життя! Ти надягаєш накрохмалену сорочку, жилет, смокінг з такими слизькими відлогами, що по них можна спускатися на нартах, і думаєш, куди піти. Ти можеш піти до кабарету «Банда» при вулиці Мокотувській або до кабарету «Алі-Баба» на Каровій, коли ж маєш охоту — то до дансингу «Адрія» на вулиці Монюшка або до цукерні Землянської на Мазовецькій. А в кіно йде фільм «Сто метрів кохання...»

— Я чув колись легенду,— замріяно продовжував Франтішек Сливка.— В ній розповідається, як маленький хлопчик підслухав хоровод русалок, а потім ходив по всьому світу й грав на скрипці русалчині пісні. А нам випало чути щодня плачі і пісні вмираючих людей. Як це тяжко й гірко!

Я й досі згадую, як перед самою війною купив у Празі рушницю. Гарну рушницю штучного виробу за вісімсот крон. Це було на початку зими. Я взяв свого восьмилітнього Гонзика, і ми поїхали з ним з Праги на ріку Сазаву, в поля, на перше в нашому житті полювання. Ми довго ходили засніженими полями, не зустрічаючи ніякої дичини. Вже надвечір біля дороги я побачив дві сірі пташки. Гадаючи, що то куріпки, я прицілився й вистрілив. Одна пташка злетіла в повітря, друга лишилася лежати на пухкому снігу. Я підійшов до неї й побачив, що то посмітюха, мила домовита пташка, яка не летить на зиму у вирій, а лишається в Чехії й віщує селянам погоду. Я взяв забиту пташку й пішов по дорозі, а наді мною кружляла її подруга й плакала, так жалісно плакала. І Гонзик, який плентався позаду, теж плакав і дорікав мені, навіщо я вбив пташку.

Це було так давно. Цілі роки минули з того дня, тяжкі й мученицькі роки, а я все ще пам'ятаю і тихі надвечірні поля за Сазавою, і засніжений шлях, і маленьку сіру пташку, що, покірно підібгавши лапки, лежала на пухкому снігу. Часто ночами я прокидаюся, і мені вчувається голос милої, ласкавої пташки. З широких порожніх чеських полів линуть до мене душі забитих птахів, як у якійсь забутій казці, і мучать мене своїм плачем. Особливо отой голос сироти-посмітюхи, яка, мабуть, уже ніколи не знайде собі подруги й приречена на страшну вічну самотність. Навіщо я вбив ту пташку?

І підводжу я з подушки голову, і вслухаюсь у тишу ночі, а мені все вчувається оте тихе «піль-піль-гу». Ви пам'ятаєте, як кричить посмітюха?

Щось пробурмотів француз, завовтузився італієць, а пан Дулькевич сердитим голосом промовив:

— Кожен має міль, яка його їсть.

Піппо Бенедетті згадав, що йому теж колись стало шкода півня, якого він украв і, щоб той не здійняв крику, вбив. Убив каменюкою і досі пам'ятає повернуте до нього кругле півняче

око, яке жалібно і водночас осудливо дивилося на нього, скляніючи, заволікаючись плівкою смерті.

Але ж він тоді був голодний. Свята мадонна, який він тоді був голодний!

— А найважче й найстрашніше те,— після мовчанки продовжував стиха Сливка,— що в серці моєму народжується музика. Я перекладаю плач птахів на мелодії, які колись заграють оркестри. Душі забитих птахів оточують мене щоночі й крають своїм плачем моє серце. А душі людей, загиблих, замучених, спалених, задушених, розстріляних, повішених фашистами людей стоять навколо мене й мовчать. Бо їхніх мук не можна передати словами, їхні страждання не вкладаються в прокрустове ложе законів контрапункту, їхні стогони дужчі за урагани над материками й морями.

— Ми теж помирали,— пробурмотів Кліфтон Честер.— І нас мучили, розстрілювали, душили.

— Ми вмирали тисячу разів і тисячу разів оживали знову, щоб продовжувати боротьбу з ворогом і війною,— сказав Михайло.

Якоб нахилився над своїм «хронометром». Дивно було, як він може розрізняти що-небудь у суцільній темряві.

— Пора,— промовив голландець і повторив: — Пора.

Швидко підводилися, вимахували руками, щоб зігрітися, щоб відігнати від себе крижаний вітер. Всі щулилися, у всіх цокотіли зуби від холоду й від нервового напруження. Вони сиділи в печері під тополею ще з дня, з того часу, як полум'я відвирувало над вітряком; сиділи, знаючи, що їх, мабуть, вже шукають у дюнах; сиділи, дожидаючись глупої ночі, щоб іти просто в зуби до ворога.

За порадою Якоба вирішили захопити генерала фон Кюммеля і добитися від нього, щоб він повів їх до ракетної площадки.

Михайло наказав шикуватися по троє. Знаменитий німецький стрій — по троє. Мов у кавалерії. Якщо навіть у тебе буде чотири чоловіка, то й тоді ти мусиш вишикувати їх по троє.

Гейнц був сьогодні за командира. Він ішов попереду і на випадок зустрічі з патрулями мав виграти час, зайшовши з ними в розмову. Нарешті він побачить того барона, для полів якого через усю Німеччину возили трофейний гній з Східного фронту. Нарешті подякує за вонючу гондолу! Якоб шкутильгав позаду. Зрідка він кидав одне слово: «праворуч» або «ліворуч» чи просто — «прямо». Вимощені цеглою вулички Хогсварта були тихі й насторожені. Таких вузеньких вуличок Михайлові ніколи не доводилось бачити. Три чоловіки, ставши поряд, заповнювали вуличку від паркана до паркана. Партизанів можна було хапати з-за парканів, не висовуючись. Озброєний пістолетом солдат легко перебив би в такій вуличці роту наступаючого противника.

Та Якоб знав, куди він веде своїх друзів. Жоден патруль не трапився на їхньому шляху, жодна жива людина.

Вузька покручена вуличка подерлася вгору, до кірки, що стовбичила в темряві, лякаючи гострим шпичаком своєї бані. Якоб скомандував іти вправо, через видолинок, за яким стояла вілла группенфюрера.

— Абтайлюнг,— скомандував Гейнц, коли вони дійшли до воріт,— гальт! [1]

Вартовий, мабуть змерзши, пройшовся туди й сюди, щоб зігрітися, і на хвилинку залишив свій пост біля воріт. Коли він повернувся, там темніла якась постать.

— Ей,— злякано вигукнув вартовий,— хто там?

— Свої, свої,— заспокоїв його Гейнц.— Чи нема в тебе вогню? Намерзлися в дюнах, як цуцики.

— Вогню йому захотілося,— пробурмотів есесівець, підходячи ближче й нишпорячи в кишені,— зараз я тобі дам вогню, і забирайся звідси якнайшвидше...

Та дати вогню він не встиг. Гейнц збив його з ніг одним ударом. Він забув у цю мить, що б'є німця, може, навіть свого однолітка, з яким колись купалися в Рейні, бігали в трусиках до школи, одержували потиличники від майстра Гартмана, залицялися до дельбрюкських дівчат. Може, грали з ним в одній футбольній команді і він підводив Гейнца з трави, коли тому розбили коліно. Може...

Німець убив німця. Далеко від рідного дому, в тихій маленькій країні, серед темної ночі. І ніхто ніколи не дізнається, хто вбив, як, коли, за віщо. Бліді від кабінетних сидінь слідчі не будуть доскіпуватися подробиць убивства, прокурори не вимахуватимуть руками на гучних процесах, адвокати не пускатимуть під лоба очей, викликаючи сльози в жалісливих дамочок.

Бо вбили одного з тих, хто захищав війну, хто ніс її в мирні землі, убили вбивцю. А в кодексі людяності це не зветься злочином.

Вілла громадилася в кінці доріжки баштами й башточками, у темних чотирикутниках її вікон причаїлася підозра. Гейнц відтяг вартового вбік, зняв з нього зброю й махнув рукою. Шлях був вільний.

І вони посунули до причаєного будинку. Йшли всі разом, ніхто не хотів відставати, кожному було страшно лишатися без товаришів. Піппо Бенедетті перший взявся за високі дубові двері, перший натиснув на них. Двері були замкнені.

Нарада тривала кілька секунд.

— Тут є якась веранда? — спитав Піппо.

— Є,— відповів Якоб.

— Ведіть.

Француза й Кліфтона Михайло залишив біля дверей.

---

[1] Підрозділ, стій!

В саду шуміли дерева. Кам'яний дашок веранди нависав над кущами вічнозеленого буксу. З веранди спадали вниз зелені батоги плюща.

— Підсадіть мене,— пошепки попросив Піппо.

Бенедетті був типовим італійцем, який уже у вісімнадцять років уміє все: закохуватися в дівчат, класти цеглу, шити чоботи, кувати коней, показувати фокуси, їздячи з бродячим цирком по всій Італії, набивати морською травою крісла, стельмахувати, печерувати раків, грати в футбол, зрізати виноград, красти яйця в курниках і мідні проводи високої напруги в нутелях, і якщо Ромео п'ятсот років тому вмів залазити на чужі балкони, то чому б не володіти цим нескладним мистецтвом і Піппо Бенедетті! Щоправда, за мовчазними дверима балкона його ждала не кохана Джульєтта, однак італієць не вагався жодної секунди. Піднятий на могутніх плечах Юджіна, він замахав руками, як уміють махати лише італійці, вхопився за виріжок веранди, подригав трохи ногами й переліз через гратницю.

Знизу не видно було Піппо. А він навшпиньках прокрався до широкого венеціанського вікна, що виходило на веранду, і зазирнув у кімнату. В кімнаті щось червоніло. Італієць злякано відсахнувся од шибки, але цікавість примусила його зазирнути ще раз. Він витягнув шию, напружив зір. У кімнаті жеврів вогонь. Піппо відчув, як у нього відразу ж поклякли руки. Він заплющив очі й похитав головою. Свята мадонна, подержати б зараз руки долонями вниз над жевріючими вуглинами! Кімната була величезна, цілий зал. Середина освітлювалася відблиском червоного жару в каміні, а кутки потопали в пітьмі. Чи не сидить там хто-небудь?

Піппо не став кликати до себе підмогу. Він вирішив, якщо треба, то рискувати самому. Присівши, італієць спробував відчинити вікно. Потягнув його спочатку до себе, потім штовхнув уперед. Вікно не відчинялося.

Піппо, не вагаючись, зняв з себе френч. Добре було б намастити його чимось клейким, але де ж зараз дістанеш клею! Італієць умочив френч у калюжу дощової води, що назбиралася на веранді, приклав його до нижньої шибки й різко натиснув. Скло тріснуло з гарматним гуком. У просторій порожнечі залу той гук подесятерився, і від нього здригнулася вілла. Басовитий тріск скла почули, мабуть, аж на тому краю містечка. Вітер заніс його в дюни. Бо немає нічого оглушливішого, як дзвеніння розбитого скла в мертвій тиші ночей.

Тільки Піппо не чув шаленого тріску роздавленої ним шибки. З вправністю фокусника він хапав скляні скалки, замотував їх у м'яку тканину френча, не давав просипатися на підлогу. Він-бо знав, що скло дзвенить тільки тоді, коли падає додолу.

Френч, напханий гостряками скла, полетів назад. Може, навіть у ту саму калюжу, в якій перед цим виковбасувався. Піппо просунув руку до кімнати, намацав круглу головку шпінгалета

й сіпнув її догори. Про верхній шпінгалет не варто було турбуватися: якщо у кімнатах жили люди, якщо вони допізна палили в каміні вогонь, то виходили вони й на веранду, щоб подихати свіжим повітрям. А той, хто користується верандою, не стане щовечора лазити на триметрову височину, щоб засунути в гніздо шпінгалет. Для цього досить нахилитися й замкнути вікно на нижню защіпку.

З залу війнуло на італійця теплом і пахновинням дорогих сигар. У Піппо пішла обертом голова. Він облизав губи, проковтнув слину, що стала враз такою густою, хоч розрубуй її сокирою, і кинувся до краю веранди.

— Сюди! — тихо гукнув італієць.

Темні постаті подерлися вгору, звиваючись, мов плющ. Навіть Юджін, що всіх підсаджував, знайшовши якийсь камінь у саду, став на нього, підстрибнув і дістався до гратниці.

Якоб залишився внизу. Він має іти до дверей, до Кліфтона й Ріго. Голландець не знав розташування кімнат у будинку, до того ж з однією ногою вилазити на таку висоту було небезпечно.

Пан Дулькевич одразу ж узяв на себе обов'язки гіда.

— Пся кошьч,— шепотів поляк,— така зала буває лише в графських замках. Тут десь має бути коридор, який веде просто до спальні. Я побачу спальню навіть крізь дубову дошку, аби тільки в ній була дірка!

Він штовхнув двері в стіні напроти каміна й опинився у вузенькій темній кімнаті, стіни якої дивно зблискували, відбиваючи жевріючий у сусідній залі вогонь.

— Та тут цілий арсенал! — прошепотів Дулькевич.— Панове, озброюйтеся! Пане Сливка, ось вам кинджал! Пане Бенедетті, хочете шпагу? Тут є пістолі й аркебузи, тесаки й вінчестери! О!

Він мацав по стінах руками, метушився по їдальні, перечіпався об важкі стільці.

— Пане Дулькевич,— покликав його Михайло,— ходімо далі, ви демаскуєте нас своїм шумом.

Дулькевич вилетів з їдальні, маючи повні руки зброї. Однак змушений був покинути її тут же таки, в залі, бо годі було й думати пробиратися тихо по невідомих кімнатах з такою купою старого залізяччя. Зате Франтішек Сливка відчув себе ліпше з подарованим поляком кинджалом. Свій пістолет чех засунув до кишені (він без особливої довіри ставився до нього в цих небезпечних мандрах) і обома руками вхопився за вишмугляне руків'я кинджала. Він тримав його біля грудей, якось по-дитячому чи по-жіночому, щось наївне й безпорадне було в позі Франтішека Сливки, та, на щастя, цього ніхто не помічав у пітьмі!

Ніякого коридора знайти не вдалося. Теорія пана Дулькевича ламалася. З їдальні чотирикутне віконечко вело, певно, до

кухні. Туди не стали добиватися. Ще одні двері з залу вели на сходи, що спадали донизу. Мабуть, до передпокою. У всякому разі, кожен був певний, що спальню треба шукати десь угорі, а не внизу.

Ще за одними дверима Піппо знайшов круті дерев'яні сходи, що зникали вгорі. Вони пішли туди. Сходи рипіли й здригалися від тягаря шести чоловіків. Тоненькі поручні хиталися від міцних потисків шести рук. Насторожена пітьма колихалася над їхніми головами, ніби чорна вода.

Сходи привели їх до другого залу. За вузькими стрілчастими вікнами сіріла ніч. Піппо злякано схопив Михайла за руку. Біля одного з вікон вимальовувалася нерухома людська постать. Вони стали мов укопані на березі товстого килима, що проковтнув шум їхніх кроків. Стали й заклякли зі зброєю напоготові. І невідомий теж стояв і, здавалося, простягав уперед руку. Що було в тій руці? Цього не міг побачити навіть зіркий, як кішка, Піппо Бенедетті.

Так і стояли вони — з одного боку шестеро, з другого один, що був сильний своєю невідомістю і загадковістю. Поміж ними розстелялося пустельне море килима.

— Пся кошьч,— прошепотів пан Дулькевич,— я зараз встрелю того фацета!

Михайло мовчки схопив його за руку. Схопив і стиснув, аж пан Дулькевич застогнав крізь зціплені зуби.

Але шепіт на цьому боці не викликав занепокоєння на протилежному краю килима. Постать темніла біля вікна без руху, без мови. Тоді Піппо Бенедетті, що першим побачив невідомого, стрибнув до вікна. І одразу ж звідти почувся його тихий сміх. Він сміявся й вимахував руками, наче вітряк крилами. Всі побігли до нього.

Високий негр наче з ебенового дерева стояв під стіною й держав у простягнутій руці попільничку. Негр посміхався до них разком білих зубів щиро й доброзичливо. Піппо впав у м'яке глибоке крісло, що стояло біля негра, і зайшовся нечутним реготом. Він затулив рота обома руками, підкидав у повітря ноги, щоб хоч трохи вгамувати свій сміх, і нічого не міг вдіяти.

— Ходімо далі,— прошепотів Михайло.— Хай Піппо посміється трохи на самоті.

Італієць підхопився з крісла. Він не хотів бути заднім сьогодні. Ця ніч була його ніччю. Він мав на неї право, яке давала йому спритність. Бенедетті знову був поряд з Михайлом.

У першій же кімнаті, до якої вони потрапили з залу, хтось спав. Михайло підкрався до широкого дерев'яного ліжка, де рівно дихала людина, придивився до стільця, що на ньому був накинутий мундир сплячого. Помацав пучкою погони на кітелі. Здається, генерал або ж вищий офіцер. Будити!

— Гей! — поторсав він хазяїна кімнати.— Гей, вставай!

Той схопився й одразу ж кинувся до стільця, на якому, певне, був пістолет. Бенедетті заступив йому дорогу.

— Не турбуйтесь, я зараз подам вам штани,— глузливо промовив він.

Тоді невідомий стрибнув на другий бік ліжка, до вікна, але там його зустріли сталеві обійми Юджіна. Михайло квапливо обмацував кишені одягу німця. Чи немає там зброї? Кинув Юджінові штани, потім френч.

— Хай одягається. Допоможіть йому там...

Рольфові Фінку погано спалося тієї ночі. Кілька разів перекладав він свою подушку то на один, то на другий край широкого дерев'яного узголів'я. Йому ще ніколи не доводилося спати на голландському ліжку, на чорному старовинному ліжку, широке узголів'я якого було заповнене малюваннями. Голі рожеві жінки, зелена лука, голуба річечка. Барон фон Кюммель, сміючись, пояснив Фінкові, що то богиня Діана з своїми наперсницями. Про Брунгільду группенфюрер не говорив. Фінк не стерпів і натякнув баронові, що дуже скучив за Берліном і за хлопцями, які служать у Ставці. Про Гільду він теж не згадав, бо був забобонний і вірив у те, що мертві можуть приходити до живих. Ясна річ, мертві німці до живих німців. Группенфюрер знову заливав Фінка напоями, запросив пожити в нього кілька днів, обіцяючи ще й жінок. З усього було видно, що підлещується до штурмбанфюрера, бажаючи видурити в того всі фотографії. Навіть спати поклав у кімнаті, сусідній з власною спальнею.

І все ж Фінк перекидався й перекидався на широчезному ліжку, що пахло старим деревом і чистою білизною. Якась незрозуміла тривога темною хвилею ходила в серці й кидала його то на один бік, то на другий і не давала спокою. Він шурхотів цупкими голландськими простиралами, аж поки не почув у сусідній кімнаті підозрілого шереху, приглушених голосів і тривожної метушні. Втомлений алкоголем і безсонням мозок штурмбанфюрера не зробив навіть спроби якось проаналізувати те, що відбувається в спальні группенфюрера. В тілі Рольфа Фінка діяв зараз тільки механізм страху. Ждати завжди страшніше, ніж щось робити, діяти. Тому Фінк схопив свого «вальтера» й кинувся до сусідньої кімнати.

Франтішек Сливка стояв біля стіни й безпорадно притискував до грудей рукоятку кинджала. Він не знав, що робити, не вмів допомогти своїм товаришам і карався своєю непридатністю. Ясна річ, для майбутнього композитори будуть потрібнішими, ніж солдати, але ж це майбутнє треба ще завоювати. Чужими руками? Чи не так, пане Сливка? Ви відгороджувалися від світу, від небезпеки теоріями пацифізму, і ці теорії привели вас до табору знищення. Тож дійте хоч тепер, пане Сливка! Після того, як усі ваші теорії розвіялися димом.

Діяти Франтішек не вмів. Пістолет у кишені пік йому ногу.

Сливці здавалося, що той клятий шматок металу ось-ось бабахне й викриє їх, розбудить усю варту, всіх есесівців, яких у цьому величезному будинку, мабуть, сила-силенна. Чех боявся кинджала, який був у нього в руках. Він не наважувався глянути на лезо, що зблискувало в темряві, а тільки тулив і тулив до грудей безпечну рукоятку.

Юджін, Піппо й пан Дулькевич одягали генерала. Генерал пробував щось говорити, навмисне голосно й сердито говорити, і хтось затуляв йому рота. Приглушена боротьба, вовтузіння, сердитий шепіт чулися на тій половині кімнати, а тут було тихо, безпечно, затишно, і Сливка ніяк не міг покинути цього куточка.

Раптом біля нього війнуло вітром. Те, що він вважав стіною і що виявилося важкою портьєрою, нечутно розсунулося, й звідкись, немов з того світу, виринула біла зігнута постать. Постать несла в руці зброю. Величезний чорний пістолет, якого Сливка гаразд не бачив, але про існування якого догадався, перелякав Франтішека на смерть. Він уже не бачив білої постаті, бо перед очима виник той пістолет, який зараз плюне вогнем у когось з присутніх, може, навіть у Сливку, і тоді всьому буде кінець.

Сливка захопив у легені трохи повітря. Воно було густе й гірке. Від нього в голові одразу ж загуло, а перед очима попливли червоні, сині й зелені хвилі. Він злякався, що впаде. Обіпертися об стіну не міг, бо забув, де вона є. Не міг покликати на допомогу, бо втратив голос. Тоді Франтішек Сливка зробив єдине, що міг зробити. Він ще міцніше стиснув у руках держално кинджала й упав на нього всім своїм легеньким, як пір'їна, тілом. Він знав, що впаде на той чорний страшний пістолет, накриє його, врятується сам і врятує товаришів. Але Сливка помилився. Біла постать тієї ж самої миті стрибнула вперед, і Франтішеків кинджал потрапив не на пістолет. Незатуплена сталь з сухим шипінням увійшла в тіло людини, одягнутої в біле.

Коли згодом Юджін присвітив ліхтариком, усі побачили, що на паркетній підлозі лежить чоловік у шовковій білизні. Сизий «вальтер» валявся біля правої руки вбитого. Широко розплющені очі виблискували, мов скляні.

Франтішек Сливка і Піппо Бенедетті впізнали в зарізаному есесівця, який розстрілював їх у лісі. І Гейнц Корн теж упізнав убитого. На підлозі лежав штурмбанфюрер Рольф-Марія Фінк.

Барон фон Кюммель глянув на труп і відвернувся. Він був одягнутий у той самий мундир, в якому був на сніданку Діани.

— Де ваші картуз і плащ? — спитав Михайло.

— Це не має значення,— гордо відповів генерал.— Ви можете вбивати мене тут, як штурмбанфюрера. Можете зарізати, задушити, повісити. Я не жду пощади від бандитів.

— Не будемо дискутувати на тему, хто з нас бандит,— спокійно сказав Михайло,— але ми не будемо й убивати вас. Ви підете з нами. Де ваш одяг?

Группенфюрер мовчав. Михайло кивнув Юджінові й пішов з кімнати. Американець узяв генерала за лікоть. Він натиснув зовсім легенько.

— Прошу.

Барон послухався.

Франтішек Сливка виходив з кімнати останнім. Він убив людину! Тільки подумати: він убив! Гострий кинджал так і лишився в горлі чи в грудях есесівця. Сливка йшов без зброї. Його пістолет лежав у кишені непотрібним шматком важкого металу. В другій кишені віддимався «вальтер», засунутий туди кимсь із товаришів, як Франтішеків трофей. А він думав лише про те, що допустився убивства!

Він не міг зрушити з місця. Стояв і з перестрахом думав про те, що сталося. Тільки тоді, коли в кімнаті більше нікого не лишилося, крім нього й убитого есесівця, Сливка зрушив з місця. Він вийшов за поріг і з подивом відчув, яким легким і слухняним стало його тіло. Кваплячись, наздогнав товаришів, протиснувся навіть наперед, до генерала. Всі дихали якось важко, хрипко, напружено. Тільки Франтішек дихав зовсім, зовсім легко.

Спочатку це його здивувало. І лише коли пройшли через темні зали, коли спустилися по рипучих сходах, коли генерал накинув плащ і вони всі теж понатягали на себе те, що знайшлося на вішалці в передпокої, й опинилися надворі, Франтішек Сливка все зрозумів.

Там, у темному похмурому будинку, лишився лежати той, з скляними очима. Вже ніколи більше не лякатимуть нелюдські очі, не здригатимуться під їхнім застиглим поглядом людські серця, не всвердлюватимуться вони пекучими кулями в беззахисні потилиці невинних бранців.

Франтішек Сливка вбив свою власну смерть. І через те неймовірна легкість була в його маленькому тілі, така легкість, що здавалося — розстав руки, мов крила, й полетиш за вітром, неначе птах.

НА РУЇНАХ ДУШ

«Усі німецькі тюрми позамикані — й переповнені, а церкви стоять відчинені навстіж — і порожні». Так думала Доріс, сидячи в одиночній камері кельнської тюрми і ждучи, що ось-ось знову прийде темна машина й повезе її в гестапо на допит.

Молодість додавала жінці терпеливості. Молодість і любов до Гейнца. Інакше можна було б збожеволіти від усіх цих переїздів з тюрми до гестапо й назад, від усіх допитів, від безперервних повітряних тривог і бомбардувань знищеного до краю велетенського міста.

З камери нічого не було видно. На маленькому загратованому віконечку, пробитому під самою стелею, знадвору висів «намордник» — залізний совок, який закривав від очей в'язня небо. Вниз, у тюремний двір, теж не глянеш, бо для цього треба дістатися до віконечка та ще й висунути з нього голову — річ зовсім неможлива. Всередині камери окові ні на чому спинитися, ні на чому спочити, ні на чому заспокоїтися. Все сіре. Сірі стіни, сірий столик, пригвинчений до сірої цементної підлоги, сірий, теж пригвинчений, стільчик, брудний кюбель [1] коло порога, сіра залізна рама ліжка, міцно притиснута до стіни. На сон відведено п'ять годин. З одинадцятої вечора до четвертої ранку. О четвертій у коридорі починає калатати електричний дзвінок. Він деренчить, як розбитий горщик. Його звуки вриваються до тихих камер, і змучені, злякані, розгублені люди, не тямлячи себе в сірій пітьмі, зіскакують з прутастих залізних ліжок. Бо не встигне відгриміти дзвінок, як десь далеко-далеко вмикається автомат і сліпа механічна сила з ляскотом приплюскує рами ліжок до стін, притискує з усім, що там є, навіть з людьми, якщо вони не встигли схопитися.

Потім до камери приходить наглядач. Він був на Східному фронті, знає кілька російських слів, кюбель теж називає по-російськи — параша. У нього лагідний, ласкавий голос, неквапливі, якісь округлі рухи, завжди усміхнена рум'яна пичка. Воркуючи, мов голуб уранці, він каже Доріс:

— Параша век!

І жінка повинна нести смердючу посудину на кінець довжелезного коридора, а наглядач іде позаду й посміхається. Вдень вона не має права сидіти на стільчику. Стіл і стільчик — то для того, щоб їсти тюремний обід. Бо не може німець, навіть якщо він ув'язнений, їсти навстоячки, як свиня. У всьому повинна бути порядність, акуратність, все повинно робитися згідно з існуючими інструкціями й наказами. В інструкції говориться, що камера має бути чистою, що в'язень повинен одержувати воду й їжу в належних кількостях і що він мусить увесь свій вільний час присвячувати виконанню наказів тюремного начальства.

Стосовно до молодої жінки цей наказ звучить так: «Не сидіти! Маршірувати!» Їй кричить це своїм ласкавим голосочком наглядач, відчиняючи в товстих дверях «вовчок», кричить через кожні півгодини і на підтвердження свого наказу гупає в двері грубим чоботом.

Так і жила вона в кам'яному колодязі камери, ходила-виходжувала десятки й сотні кілометрів, кружляючи по дну-підлозі колодязя, час від часу вириваючись з нього в колодязь більший — у тюремний двір, де її чекала машина, щоб везти в гестапо. Світ замкнувся навколо Доріс непроникними стінами тюрми. За ними не було нічого. Була чорна прірва, в яку коти-

---

[1] **Кюбель** — посудина для нечистот *(нім.)*.

лися й котилися без упину дні її життя, падали, як достиглі яблука, щоб не повернутися більше назад. Ще було за стінами гестапо, де гостроокі, тонкогубі чиновники обіцяли їй то шибеницю, то солдатський публічний дім, то концтабір. І була війна. Та сама війна, від якої втік Гейнц і яка щовечора, щоночі падала на Кельн в гуркоті аліантських літаків і вибухах бомб.

Навіщо вона тоді кинула Гейнца? Хотіла бути чесною перед майстром Гартманом, повернути йому мотоцикл? Так ніби той мотоцикл мав якусь вартість у ці жахливі часи, коли гинуть цілі держави і страждають цілі народи. Чому не послухала Гейнца й не лишилася з ним на хуторі? Їх ніхто б не знайшов там до кінця війни... А так її необачність спричинилася до нещастя. Гейнц тепер десь сам. Невідомо, чи не кинувся він її розшукувати й чи не потрапив до рук гестапо, як і вона. Її арештували, як тільки вона зупинила мотоцикл біля двору. Шмаркач з «гітлерюгенду», синок начальника їхнього кварталу Рекнагеля, що крутився біля будинку, одразу ж шмигнув кудись, і за хвилину з'явився сам Рекнагель. У зеленому піджаку, в жовтих крагах на кривих ногах і з кружальцем нацистського значка на плескуватих, як дошка, грудях. Він вимахував перед обличчям Доріс пістолетом і називав її «комуністичною наволоччю». А там — гестапо, бомбардування, переляк чиновників і охорони, тюрма...

У коридорі забрязкотіли ключі. Замок клацнув майже нечутно: згідно з інструкцією, він був бездоганно змащений. Наглядач став на порозі й, забувши про свою посмішку, сказав зовсім чужим, невластивим йому голосом:

— Ходімо...

Випустив Доріс у коридор і пішов попереду, порушуючи цим споконвічний тюремний порядок, який велів наглядачеві ніколи не повертатися спиною до арештанта. Вони пішли не вниз, як завжди, коли треба було їхати на допит, а вгору, ще вище і опинилися в коридорі, застеленому килимовою доріжкою. Наглядач відчинив якісь двері, щось буркнув і зник, щоб ніколи більше не з'являтись в житті Доріс.

Вона погано розуміла те, що відбувалося далі. Їй щось говорили, кудись вели її, вона перейшла дно тюремного колодязя-двору, забетоноване дно, закинуте на величезну глибину між прямовисних бетонних стін тюремних блоків. Потім їй знову щось говорили вже на воротях, здається, навіть сміялися — і Доріс опинилася в зруйнованому дощенту місті, серед куп битої цегли, ламаного заліза, потрощеного дерева, загорнутих камінням вулиць. Вона опинилася на волі, її випустили, їй можна було повернутися додому!

— Дякую богові за те, що він дав мені силу нічого не сказати! — тихо промовила Доріс і, востаннє озирнувшись на величезне громаддя тюремних кам'яниць, майже бігом кинулася геть, щоб затулитися очима й плечима від моторошних днів

неволі, відгородитися від них стіною забуття, полишити в тих бетонних колодязях свій страх, свою розпуку, свою безнадію.

Спочатку Доріс майже не звертала уваги на руїни. Її очі шукали людей, вільних людей, що квапилися б кудись, розмовляли ідучи, сміялися, прогулювалися по міських вулицях. Але дивно: в цьому великому рейнському місті, де колись налічувалося майже мільйон мешканців, тепер не видно було жодної живої душі. Місто неначе вимерло. Його мешканці вмерли разом з будинками, разом з вулицями, разом з розкішними зеленими деревами, яких так багато було колись тут. Доріс пробиралася крізь руїни самотня, немов мандрівник у дикій пустелі. Люди ходили тут давно, дуже давно. Як згадка про це, лишилися тільки вузенькі стежечки, второвані поміж руїнами, жалюгідні стежечки, що мали тепер заміняти широкі бруківки й рівні смужки тротуарів. Стежечки снувалися, мов тонке павутиння. Годі було й пробувати збагнути, куди вони ведуть, де починаються й де кінчаються. Вони були заплутані, як доля в тих людей, що ще десь животіли в цьому знівеченому, спаленому, потрощеному місті.

Доріс ішла навмання, не вибираючи шляху, аби тільки далі від тюрми, аби тільки швидше до людей. Поодинокі перехожі зрідка з'являлися то там, то там серед розвалищ і губилися в неймовірному хаосі руйнувань. Вона кидалася від однієї людської постаті до другої, прагнула спіткати хоч одну людську душу, почути тепле людське слово, бо літнє сонце не гріло змученої жінки, а від мертвого каміння тягло крижаним холодом.

Мало-помалу дісталася Доріс до центру міста і зупинилася лише тоді, коли побачила, що стоїть перед університетом. Університет був неушкоджений. Широченні гранітні сходи, безліч сходів, високих-високих у цьому дивовижному місті, що зляканo впало, притиснулося до землі, вели до широких дверей, засклених дверей, у яких не було вибите жодне скло.

«Навіщо тепер цей університет? — подумала Доріс.— Чого можна в ньому навчитися? Ненависті?»

Вона була впевнена, що тепер німців не треба навчати ненависті. Ненависть до нацистів височіла останньою колоною на руїнах їхніх змучених душ, як височів над знищеним Кельном оцей безглуздий університет. Її тільки дивувало й обурювало, чому мали вціліти саме університет і тюрма та ще есесівські казарми в Оссендорфі, куди її возили з тюрми на допити.

Від університету Доріс уже свідомо звернула праворуч, до Рейну, де колись стояв вокзал. Знову були стежки й стежечки. Знову зрідка мелькали здалеку люди. Та ось раптом вона вийшла на розчищену вузеньку вуличку, покручену, звивисту середньовічну вуличку, якою колись ходили кельнські бюргери на молитви до собору. Обабіч все було зруйноване, як і скрізь, і вуличка ця, певно, була засипана уламками, як і решта кельнських вулиць, та ось хтось звільнив її, і вона запрошує ступити

на горбатий брук і весело веде тебе вниз, до Рейну, до собору. Чи ж таки справді до собору молитися?

Доріс звела очі — собор висів над нею, над Кельном, над усім світом, величезний і похмурий, як картина страшного суду. Дві його землисто-чорні вежі, величні, похмуро красиві, здіймалися до самого неба, оцяцьковані гулястими кам'яними прикрасами, як згорьовані руки незнаних будівників цієї святині — мозолями. Вже здалеку було видно над вузенькими й низькими дверима собору велетенську квітку вітража, мертву скляну квітку, що байдуже сяяла над спопелілим, перетвореним на порох містом. Ззаду до веж, прикриваючись розпущеним вахлярем вітража, тулилося присадкувате приміщення собору, підтримуване химерним плетивом контрфорсів, що втикалися в землю гострі, як ножі, і, здавалося, вириплюють-вискрегочуть з своїх скупих кам'яних душ слова безнадії і ляку: «Все йде в одно місце: взялось із персті й усе вернеться в порох».

Тюрма, казарма, університет і, як найбільше знущання над людьми, оцей собор. І більше нічого. Жодного будинку, жодного деревця, жодної дитячої коляски на вулицях...

Вуличка вела Доріс до собору. Чого? Навіщо? Молитися? Кому?

Люди траплялися назустріч жінці. Вони дивилися не на собор, а на небо. Навколо стояла тиша, тільки лунали кроки перехожих. Голосів не було чути. Люди не мали часу ні на розмови, ні на молитви — вони дивилися на небо. Доріс теж поглянула вгору. Небо було таке, як завжди влітку над Рейном: голубе-голубе й залите сонцем. Змінилося все: місто, люди, вся земля, а небо лишилося таким самим, як і десять, як сто, як тисячу років тому. Можна було без кінця дивитися на нього, пити його спокійну красу, насолоджуватися його вічними, нелиняючими фарбами. Згадалося Доріс, як Гейнц, милуючись нею, казав колись: «Якби не було в житті краси, то не варто людині взагалі народжуватися на білий світ». Як же мало лишилося краси людям, якщо вони можуть знайти її тільки на небі!

Та, мабуть, Доріс випустили з тюрми для того, щоб вона в усьому зневірилася. Бо за мить виявилося, що й небо змінилося так само, як і земля. Загула-заплакала сирена повітряної тривоги, вуличка, по якій ішла Доріс, одразу сповнилася тисячами людей, що з'явилися невідомо звідки, немов з-під землі, і всі бігли, штовхалися, мовчки позирали на небо, позирали з ненавистю й страхом, і мчали далі, вниз, туди, де чорніли гігантські конуси соборних веж.

— Куди це всі біжать, до собору? — спитала Доріс якогось чоловіка, здається, солдата, що боляче штовхнув її в бік і, не пробачившись, рвався далі.

— Який чорт до собору! — гукнув той.— У бомбосховище!..

Тільки тепер Доріс зрозуміла, навіщо розчищено цю вуличку. Щодня бігали по ній тисячі людей, щоб врятувати останнє,

що мали,— власне життя. Щодня ховалися в підземеллях, вірячи в святість цього місця й забуваючи про те, що коли бомби поцілять у собор і він розсиплеться, то всі загинуть, неспроможні вибратися на поверхню з-під тисяч тонн кам'яних уламків.

Людський тлум затяг у бомбосховище й Доріс. Довгі тісні штольні вже були набиті людьми. Люди сиділи на дощаних лавах, попід стінами, купчилися в проходах, тулилися одне до одного, тремтячі, знервовані, злякані. Маленькі електричні лампочки ледь жевріли під стелею, їхнє непевне світло сповнювало душі людей ще більшим ляком перед невідомістю. Доріс втиснулася поміж літніх жінок, одягнутих у чорне, і присіла під стіною. І одразу ж лампочки зовсім згасли. З мороку напливали на людей хвилі страху. Люди загвалтували, завирували, хтось плакав, хтось лаявся, десь неподалік верескливий голос, намагаючись перекричати всіх присутніх, без кінця повторював безглузді й жорстокі слова: «За наказом фюрера п'ятнадцятирічні чоловіки, що залишили свої війська й ховаються в бомбосховищах, мають бути негайно розстріляні, як тільки їх знайдуть». Хтось свиснув, хтось тюкнув, когось, мабуть, били, бо він кричав; плакала десь далеко дитина, з-поміж гамору вирізнялися перешіптування, що мали відтінок обурення й подиву, і над усім цим панував верескливий, жорстокий, катівський голос «...фюрера... п'ятнадцятирічні... розстріляні... п'ятнадцятирічні... розстріляні...»

Потім так само раптово, як і погасло, спалахнуло світло, і Доріс побачила, як солдат, що сидів навпроти, цілує молоду біляву дівчину. Лампочки жевріли над головами, знервовані голоси поволі вщухали, а солдат і далі цілував дівчину, та ще не переставав викрикувати отой, з різучим, як бите скло, голосом: «фюрера... п'ятнадцятирічні... розстріляні... розстріляні... розстріляні...»

Доріс уже не чула того голосу. Вона дивилася на солдата, що цілував дівчину, і згадувала, як цілував її колись Гейнц. Теж отак при людях. Теж похапцем.

Це було перед тим, як Гейнц мав їхати на Східний фронт. Він прислав телеграму з Фульди, щоб дружина приїхала. І вона кинула все, взяла квиток на вечірній поїзд і поїхала. Десь були пересадки. Здається, в Хагені й Ветцлярі. Гриміли під вагонними колесами мости на якихось невідомих німецьких річках. Не було вже за вікнами ні гір, ні лісів, лагідна рівнина несла по своїх м'яких травах важкий гарячий поїзд,— Доріс нічого не помічала: вона думала про Гейнца, про їхню зустріч.

Від вокзалу до казарм, що стояли на околиці Фульди, довелося йти досить довго. Вона йшла тихими, чистенькими вулицями міста, поминула парк, поминула просторий двір, заставлений надмогильними пам'ятниками, білими мармуровими, сірими гранітними, чорними базальтовими монументами, які мали

стати на могилах тих, що нині ще живуть, як винагорода за їхню працю, за їхні страждання, за їхнє терпіння. Далі дорога повела Доріс побіля заводу, на якому робили покришки для автомобільних коліс. Гравій під ногами був чорний і масний. Смерділо мазутом. Від цехів тягнуло спекою. Молодій жінці полегшало, коли вона вдихнула свіжого повітря, що налетіло на неї з затравленого пустиря, який починався за довгастими заводськими корпусами.

Казарми стояли на горбку, і вітер обвівав їх звідусіль. На все життя запам'ятала Доріс запах того вітру і запах солдатської кантини[1], де вони з Гейнцом пили з високих глиняних кухлів піняве пиво, запам'ятала стукіт солдатських чобіт на казарменім плацу, запам'ятала квапливі Гейнцові поцілунки на заквітчаному травами й ромашками лузі, там-таки, біля казарм, поряд з десятками, а може, й сотнями, інших пар, що так само квапилися, так само не хотіли гаяти коротких годин відпустки на мандрівку до міста. Гіркі то були поцілунки. Гіркі, як розлука біля казармених воріт, гіркі, як півтори тисячі воєнних ночей, проведених у бомбосховищах і в самоті, ночей чекання, сподівання, відчаю й горя. Разом з усім німецьким народом вона відбувала страшну покару, до якої було засуджено їх за те, що підкорилися нацистам. Гейнц, її Гейнц зламав покору, що тяжіла над усіма, і вона, Доріс, мусить бути тепер з ним, іти з ним, боротися з ним, якщо треба.

Коли закінчилася тривога й Доріс видобулася на поверхню, руїни знову взяли її в кільце відчаю. Вокзал, що ховався колись у тіні собору, був знищений. Поїзди на той бік Рейну не йшли — ешелони приходили лише звідти, везли й везли якесь начиння для фронту, що палав десь у Франції, а може, вже й на німецькій землі. Доріс пішла до мосту Гінденбурга. Колись перед мостом стояв пам'ятник старому фельдмаршалові. Темний бронзовий пам'ятник, у бірюзових патьоках окису, зображав Гінденбурга верхи на коні, войовничого й важкотілого, як німецькі кайзери. Бомба розтрощила пам'ятник. Лишилася тільки задня коняча нога, що здіймалася на постаменті, мов бронзова сурма біди і болю. По мосту валом валили натовпи біженців. Вони бігли з лівого берега на правий так, немов тут була не Німеччина. Вони везли на тачках усе, що могли повезти, несли на плечах усе, що можна ще було винести з своїх осель, усім хотілося якомога швидше опинитися на тому березі Рейну.

Німеччина втікала від самої себе і не могла втекти.

Годі було й думати вчепитися на яку-небудь машину, щоб доїхати до Дельбрюка, або ж знайти на загачених біженцями вулицях Мюльгайма трамвай чи автобус. Доріс довелося діставатися до Дельбрюка пішки.

---

[1] Кантина — крамничка для солдат *(нім.)*.

Вже добре звечоріло, коли вона врешті дійшла до свого будинку. На сходах зупинилася на мить, подумала, чи не завітати до Гільди, але відчула, що потім у неї не стане сили піднятися ще на один поверх.

Удома було тихо, спокійно, аж надто тихо й спокійно, щоб вона могла знести це після того, що з нею скоїлося. І тому, незважаючи на втому, на байдужість до всього, Доріс взялася прибирати в кімнатах. Відсувала стіл і канапу, грюкала стільцями, витирала пил, вишкрібала всі куточки. Відкрутила на кухні кран і довго стояла, з задоволенням прислухаючись до дзюркоту цівки води. Хотіла зварити собі кофе, та згадала, що останні зернятка забрала з собою тієї ночі, коли втікала з Гейнцом.

Дзвінка вона не сподівалася і тому спочатку не зрозуміла, де це деренчить. Щось у тому металевому калатанні нагадувало ненависний тюремний дзвінок. Лише згодом зрозуміла: хтось прийшов, треба піти відчинити.

За порогом стояло тепле, пахуче, молоде.

— Гільда!

— Доріl

Вони обнялися й так постояли якусь мить. Потім Доріс глянула на Брунгільду й побачила, що в неї оббинтована голова.

— Що з тобою, Гільдо?

— Дурниці! Це вже минуло. Головне, що тебе випустили. Я почула шум нагорі й одразу ж... Ах, я й забула! Знайомся: Арнульф.

Доріс дивилася на чоловіка, що стояв позад Брунгільди. Високий, гнучкий фельдфебель, у всьому новенькому, напудрений і напомаджений, з оголеними в посмішці білими, немов лакованими зубами і безсоромними, теж ніби лакованими, очима.

— Арну-ульф! — відступила крок назад Доріс.— Арнульф Фінк... Чи, може...

Тепер настала черга дивуватися Гільді. Вона швидко повернулася до фельдфебеля, вколола його своїм поглядом і вигукнула:

— Ти сказала: Фінк, Дорі? Знову Фінк? Що це означає?

— Те, що й мусить означати,— не гасячи своєї нахабної посмішки, промовив фельдфебель.— Я таки справді Фінк. Арнульф-Марія Фінк без всякої підробки...

— То, може, ти ще скажеш, що ти брат Рольфа Фінка, штурмбанфюрера Фінка? — бліднучи, поспитала Брунгільда.

— Якщо вам цього так хочеться, то скажу, що в мене дійсно десь є брат Рольф,— ретельно зачиняючи за собою двері, гмикнув Арнульф.

— Дорі,— прошепотіла Гільда,— Дорі, що ж це таке? Може, ти мені з'ясуєш, що тут відбувається?

— Я нічого не розумію,— знизала та плечима,— адже це ти привела його сюди. Як він тут опинився? Він був на фронті.

Ще місяць тому він був на Східному фронті. Це єдине, що я знаю...

Арнульф тим часом розставив руки, мов квочка крила, і жартома горнув жінок до кімнати.

— Фронтовиків у коридорах не приймають,— базікав він,— захисників фатерлянда треба вітати як найдорожчих гостей... Ми надто довго мерзли в Росії, щоб тепер не погрітися біля домашнього тепла, збереженого для нас німецькими жінками...

Доріс заволоділа якась дивна байдужість. Вона мовчки йшла до кімнати, її не цікавив зараз Фінк, її не цікавила навіть Брунгільда. Несподіванки падали на неї надто часто за останній місяць, щоб ще можна було з них дивуватися.

Зате з Гільдою діялося щось незвичайне. Вона блідла раптово, нагально, нестримно, так ніби хтось невидимий висмоктував з неї кров. З її горла виривалися якісь звуки, але то були не слова, а тільки хрипіння. Вона задкувала від Фінка-молодшого, уп'явшись в його напудрене лице русалковими зеленими очима, її уста розтулилися, ніздрі роздувалися. Здавалося: дай у руки Брунгільді зброю — вона вб'є цього фельдфебеля, не давши йому й писнути.

В кімнаті Брунгільда так само задкувала, аж поки натрапила на стілець. Вона поволі сіла на нього, ще раз глянула на Фінка, потім на Доріс, знову на Фінка й раптом закричала-заголосила на всю квартиру:

— О горе! Чи буде нам спокій від цих фінків! Вони знущаються з нас, вбивають нас і приходять знову! Дорі, скажи мені... О боже, боже!

Вона впала грудьми на стіл і здригалася від нестримного, шаленого плачу і щось бурмотіла, скаржилася Доріс, намагалася розповісти, як убивав її Рольф Фінк, просила гнати звідси цього Фінка, що прийшов навіщось до неї, Доріс, та ще й підмовив дурну Брунгільду, щоб вона привела його сюди...

Арнульф спочатку розгубився від такого прийому, але вже за мить опанував себе, сів з другого кінця столу, дістав коробку сигарет і закурив, пахкаючи димом просто в розсипане по столу мідяне волосся Брунгільди.

Доріс мовчала. Її й досі ще не покинула байдужість. Фінк, пахкаючи сигареткою, розважливо сказав:

— Навіщо так багато сліз? Вас образив братик Рольф? Але ж до чого тут я? Запевняю вас, що я б на його місці цього не зробив... Такі прекрасні жінки... Рольф просто тварюка. Він цим завжди відзначався...

Помітивши, що Доріс пильно дивиться на його сигаретку, Арнульф поквапливо загасив її й звернувся цього разу вже до хазяйки:

— Прошу пробачення, Доріс! Я повинен був спитати дозволу закурити. Ти ще подумаєш про мене зле. Вважатимеш мене зовсім невихованим.

Доріс мовчала. Брунгільда трохи втихла, але не переставала зрідка схлипувати.

— Звичайно, фронт наклав певний відбиток на наші душі,— продовжував своє патякання Арнульф,— постійне видовище смертей, крові, ну й таке інше... Однак наше командування турбувалося про підтримання рис благородства, якими завжди відзначався німецький солдат. Наприклад, у Польщі нас завжди розміщали в будинках з таким розрахунком, щоб на кожного припадала молода жінка...

При цих словах Доріс швидко підійшла до дверей і показала на них Фінкові рукою.

— Іди геть звідси!

Голос у неї був дзвінкий і владний. Арнульф навіть підвівся від несподіванки.

— Чуєш? Негайно забирайся звідси!

— Але ж, Дорі...

Гільда перестала схлипувати й підвела голову. Вона дивилася то на Доріс, то на Фінка. Кров поступово поверталася їй до лиця.

— Ти хотів видати мого чоловіка, тепер прийшов, щоб видати мене? Геть звідси, гадино! Я не боюся тебе! Я тільки що вийшла з гестапо. Мене відпустили! Чуєш: відпустили... Ти спізнився. Ну!

— Правильно, Дорі,— почувся Гільдин голос,— якщо в нас немає сили, то зате в нас ще збереглися рештки гордості. Жени його звідси! Цю падлюку! Цього Фінка! Усіх цих фінків!..

— Але ж, Дорі,— знову почав було Фінк,— я зовсім не видавав Гейнца... Навпаки...

— Іди!

— Я допомагав йому втекти... Я... я... зараз...

— Ти чуєш, що я сказала?

Несподіванкам того вечора, здавалося, не буде кінця. Клацнув замок. Вхідні двері рипнули, по коридору прочовгали чиїсь кроки, і на порозі кімнати став начальник кварталу Рекнагель. Він затулив своїм плескуватим обличчям двері, зловтіха була в його скрипучому голосі, коли він прокректав:

— Перевірка документів. Фельдфебель, зброю на стіл. Стрілятиму без попередження.

І цілився на присутніх круглим вічком пістолета й біло-червоно-чорним кружалом фашистського значка з павучими лапами свастики посередині.

Для Фінка це було порятунком від ганьби, тому він з радістю навіть дістав з кобури свій браунінг і поклав його на стіл.

— Фрейлейн Сак,— зауваживши погляд, який кинула Брунгільда на браунінг, прокректав Рекнагель,— попереджаю вас...

— Може, ви перевірите мої документи? — глузливо спитала його Брунгільда.

— На жаль...

— А чи замкнете в тюрму? — знущалась вона над фашистським служакою.

— Я б з величезним задоволенням зробив це, фрейлейн Сак, але, на жаль, ваші знайомства... Крім того, Великонімеччині ще знадобляться вродливі жінки, хе-хе-хе!.. Ваші документи, фельдфебель. Сюди, сюди, прошу, не буду ж я ходити до вас...

— А Доріс? Ви посадовили її в тюрму, хоч вона вродливіша за мене? — доскіпувалася Брунгільда.

— Фрау Корн уже на волі, дякувати богові... Ми вирішили не робити винятків... Усі вродливі німецькі жінки повинні бути на волі... Сакрамент, фельдфебель, що це у вас за маршбефель? [1] І ви їдете в розпорядження самого группенфюрера Кюммеля?

— Як бачите,— знизав плечима Арнульф.

Рекнагель почухав голову.

— Але ж на вас форма вермахту, а не СС?

— Це вже не ваше діло,— весело сказав Фінк. Він сподівався до певної міри реабілітуватися в очах жінок, покепкувавши над цим недолугим захисником порядку й закону.

— А чого ви опинилися в цій квартирі? — допитувався Рекнагель.

— Це теж не ваше діло.

— Сакрамент, це моє діло! — заревів начальник кварталу.— І я таки довів би тобі, шмаркачу, що це моє діло, якби в тебе не було маршбефелю до группенфюрера Кюммеля...

— У цьому вся справа,— аж свиснув Фінк.— І вам доведеться забиратися звідси з тим, з чим ви сюди прийшли...

— Но-но,— помахав йому пальцем Рекнагель,— ти теж підеш звідси разом зі мною...

— Чого б це я мав іти?

— А це я тобі зараз скажу... Бери-но свою пукалку й іди сюди... Та швиденько.

Рекнагель відійшов від дверей і щось шепнув Фінкові на вухо.

— Правда? — гукнув той.

— А ти ж думав.

— А я вважав, що його вже...

Фінк раптом глянув на Доріс і затулив собі рота рукою. Одним стрибком він підскочив до столу, схопив пістолет, нацупив на голову картуз і побіг за Рекнагелем, що вже виповз у коридор. На порозі він обернувся до жінок.

— Замикати двері на ключ зсередини — це не допомагає,— сказав він ні з сього ні з того,— все одно відчинять, захопивши ключ «жабкою». Моя тобі порада, Доріс, фіксуй ключ товстою дротиною. Зачіплюєш її за дверну ручку, а потім кінці просува-

---

[1] Маршбефель — направлення *(нім.)*.

єш у вушко ключа так, щоб його знадвору не могли нічим повернути в шпарці.

— В Німеччині не може бути зачинених дверей,— прокректав Рекнагель.

Почувши ці слова, Доріс скинула з себе заціпеніння, мов хустку з голови. Вона підбігла до дверей і перехилилася в коридор услід начальникові кварталу й фельдфебелеві.

— Зате в Німеччині є душі, зачинені для вас навіки,— гукнула вона дзвінко,— чуєте, ви!..

Брунгільда дивилася на подругу, і в її очах була заздрість.

РАКЕТА! РАКЕТА!

Зі сходу котився світанок. Злий вітер штовхав його в груди й не пускав у дюни, однак світанок вперто пробирався вперед. Він пробивався крізь густе плетиво чорних хмар і розсівав над землею бліде світло.

Від цього світла втікала по вузеньких рейках темна чотирикутна потвора. Вона била копитами своїх коліс по твердих сталевих рейках, гриміла й гарчала мотором, пахкала в обличчя світанку чорним масним димом.

Велика дрезина «рапід» мчала на захід прокладеною посеред сосняку колією. В дрезині, кинувши свої змучені тіла в зручні крісла, сиділи партизани загону «Москва». Поміж Михайлом і Юджіном горбив спину группенфюрер фон Кюммель. Він сидів з виглядом людини, над якою вчинено несправедливе насильство. Невідомі, що прийшли з ночі, повели його на станцію, примусили викликати начальника, наказати тому подати «рапід» і тепер везуть туди, куди ніхто, крім втаємничених, не мав права доступу. Біля мотористa сидить одноногий диявол, який знає тут усе чисто й слідкує, щоб шарфюрер нічого не вчинив з дрезиною, ці ось тут оточили барона й дихають на нього ненавистю й зневагою.

Барон озирнувся. Та ж сама дрезина, в якій він робив об'їзд вогневих позицій. Прекрасний салон. Стіни опоряджені червоним деревом. Важкі криваво-червоні завіси на вікнах. Крісла оббиті червоним муаром. Килим на підлозі. І серед цієї пишноти — невідомі голодранці, один з яких надів картуз і плащ штурмбанфюрера Фінка, інші красуються в шинелях шарфюрерів, які ганебно проспали все на світі, прочатували навіть свого генерала... Звична обстановка повернула баронові його апломб.

— Хто ви? — хрипко спитав він Михайла, який весь час притримував на своїй голові високий офіцерський картуз штурмбанфюрера Фінка, що був йому тіснуватий.

— Партизани,— відповів Михайло,— про це можна було догадатися відразу.

— Тут не може бути партизанів,— безапеляційним тоном заявив группенфюрер.

— І все ж таки вони є! — засміявся Юджін.

— Ви не маєте права чинити наді мною насильства. Це порушення законів війни,— після короткої мовчанки знову заговорив фон Кюммель.

— Що ж воно за закон? — поцікавився Михайло.

— Згідно з Гаазькою конвенцією, опір населення країни військам противника допускається лише доти, доки ця країна не окупована військами противника, але ніяк не після окупації,— пояснив барон.— Міжнародне право забороняє партизанити населенню країн, що підписали капітуляцію.

— А коли наші країни не підписали капітуляції? — поцікавився Михайло.

— Голландія капітулювала ще в сороковому році.

— А Радянський Союз? Хіба він теж капітулював?

— До чого тут Радянський Союз?

— А до того, що перед вами офіцер Радянської Армії.

— Ви радянський офіцер?

— Так. А поряд з вами — сержант американської армії. Чи не так, Юджін?

Юджін широко посміхнувся.

— О, так,— сказав він,— тисячу разів так.

— А позаду — сержант англійської морської піхоти Кліфтон Честер,— продовжував Михайло.— І майор Війська Польського Генрик Дулькевич, і французький капрал Раймонд Ріго, італійський берсальєр Піппо Бенедетті, чех Франтішек Сливка, унтер-офіцер вермахту Гейнц Корн.

— Святе розп'яття,— пробурмотів группенфюрер,— тут зібрався цілий інтернаціонал! Але серед вас немає голландців! Яке вам діло до того, що діється в цій країні?

— Ви помиляєтесь, генерал,— спокійно промовив Михайло,— серед нас є голландці. Он там, поруч з водієм, сидить голландський громадянин Якоб ван Роот, у якого ви вбили дочку.

— Я не вбивав нічиєї дочки!

— Її вбили фашисти, а ви — теж фашист.

— Я націонал-соціаліст. Фашисти тільки в Італії.

— Це гра слів. Суть — одна.

— Ми боремося з ворогами відкрито. Ми цивілізована нація, якій противне вбивство людей поза боєм,— сказав группенфюрер.

— Може, треба було послати вам виклик на герць? — глузливо поспитав Михайло.— Чи підійти до Хогсварта й оточити його з усіх боків силами нашого загону? Ми діємо так, як нам підказують обставини.

— Не можна нехтувати законами війни тільки на тій підставі, що їх незручно дотримуватися! — вереснув группенфюрер.

— А можна нав'язувати війну людям, яким вона не потрібна? — суворо спитав Михайло.— Можна плюндрувати країни й винищувати цілі народи? Можна вбивати полонених, жінок і дітей?

— Я нічого не знаю про такі вбивства. Я солдат.

— Не брешіть. Ви все знаєте! Не ховайтеся за слово «солдат» — це вас не виправдає. Тільки визвольні, справедливі війни ведуться солдатами; бандитські, загарбницькі війни — то справа міністрів і генералів. Скінчиться війна, і всі ваші генерали будуть кричати, що вони тільки солдати, що вони корилися наказові, виконували обов'язок. А хіба може бути обов'язком для цивілізованої людини посилати страшні ракети на міста, де живуть мільйони беззахисних жінок і дітей?

— Я відмовляюся розмовляти з бандитами! — відвернувся од Михайла группенфюрер.

— Не ми перші розпочали цю розмову, генерале,— докинув з другого боку Юджін.

— І не називайте нас бандитами! — крізь зціплені зуби сказав Михайло.— Бандити вбивають і грабують. Ми боремося з ворогом і ні про які грабунки навіть не думаємо. Ми пройшли пів-Німеччини й не взяли там навіть банки консервів. Голодні, загнані, змучені, ми пройшли через ліси й гори тільки для того, щоб знищити смертоносні ракети, які ви посилаєте на беззахисні міста. І ми знищимо ці ракети.

Группенфюрер мовчав.

— Ви зробите все те, що ми накажемо,— продовжував Михайло.— Одразу ж по приїзді викличете до себе начальника ракетної бази і накажете йому вистроїти весь особовий склад без зброї. Для термінових робіт. Зрозуміло?

— Я відмовляюся виконувати цей наказ,— задер голову фон Кюммель.

Юджін взяв його за лікоть. Він натиснув на генеральській руці одну-однісіньку жилочку. Маленьку й тоненьку жилку, якої непомітно навіть тоді, коли рука гола. Генерал засичав. На губах у нього виступила піна.

— Я накажу капітанові Лібіху,— прохрипів він. Ніколи не гадав фон Кюммель, що людині може бути так боляче. Ніколи не гадав, що його самовпевненість і гордість можуть розвіятися від одного дотику чиєїсь руки до його ліктя. Це було жахливе почуття. Коли забуваєш, що ти барон, що ти группенфюрер, що ти мав у своїх руках і владу, і багатство. Коли одним легеньким дотиком тебе відкинули в темний світ тваринного перестраху, де над тобою тяжіє біль і тільки біль, де все підкорено болю.

Якими незначними здавалися зараз группенфюрерові фон Кюммелю його перемоги над світом, коли він упритул наблизився до тієї віхи свого шляху, перед якою всі перемоги і всі поразки — ніщо.

Німеччина, якою він прикривався, ім'ям якої він завжди стукав об стіл, як стукають запеклі картярі останнім пфенігом, не могла порятувати барона фон Кюммеля. Бо хіба ж думав про спливаючу кров'ю Німеччину барон, коли наказував везти через конаючу країну вагони з кінським гноєм на добриво для своїх полів. Хіба турбувався про її честь, розстрілюючи беззбройних, безвинних людей тільки для того, щоб продемонструвати міцність своєї руки? Хіба завойовував славу Німеччині, коли посилав пекельні ракети на одне з найбільших міст землі, на місто, де на густій траві Гайд-Парку гралися веселі дітлахи?

Тваринний біль і тупа покірність — це було все, що лишилося группенфюрерові фон Кюммелю.

Дрезина мчала крізь ніч і втікала од блідого світанку. Вже зупинившись, вона ще вся дрижала, так, немов збиралася бігти далі, стрибати через сосни, линути понад дюнами.

Михайло і Юджін вивели генерала. За ними зійшли партизани. Дрезина двигтіла гарячими боками, як загнаний кінь. До неї поспішали люди. Фон Кюммель поморщився від гострого променя ліхтарика. З одного боку він відчував біля самого серця тверде дуло Михайлового пістолета, на правому лікті лежала Юджінова рука, що могла щомиті зімкнутися стальними лещатами.

— Погасіть ліхтарик! — різко наказав группенфюрер.— Передайте капітанові Лібіху, що його викликає группенфюрер фон Кюммель. Швидко!

Капітан з'явився через кілька хвилин. Невиразна купа озброєних людей темніла перед ним, тулячись до гарячої дрезини. Попереду між двома есесівцями стояв группенфюрер фон Кюммель. Капітан клацнув закаблуками.

— Капітан,— голос фон Кюммеля був безбарвний,— негайно вишикуйте всіх своїх людей. Без зброї. Я хочу попросити їх зробити одну негайну роботу. Виконуйте.

Капітан крутнувся на місці й зник за соснами. Михайло і Юджін повели слідом за ним группенфюрера. Партизани по одному розійшлися півколом, намагаючись охопити ракетну базу звідусіль.

Що ж то за перестанок їхнього руху, їхнього бігу, їхнього лету?

Високі сосни, голі й стрункі, мов корабельні щогли, постали перед ними. Шалений вітер гув у верховіттях сосон океанським прибоєм. Вітер свистів у велетенських квітах з колючого дроту, що розквітали посеред сосон, мов зловісна казкова папороть вночі проти Івана Купала.

— Вони схожі на бурбонські лілії,— прошепотів француз.

За океанським прибоєм сосон, за бурбонськими лілями колючого дроту спокійно сірів чотирикутник землі, залитої бетоном. Чотирикутник був холодний, як арктичні крижані поля. Гострими краями своїх пустельних площин він врізався в гінкі

тіла дерев і гнув, хилив їх до себе. І там, де сховалися пишні віяла, зіткані з густої гострої хвої, в самому центрі сплетіння соснових верховіть, з'єднуючи шмат кинутого на землю бетону з набурмосеним завітреним небом, стояв гігантський сірий олівець.

— Це вона! — голосно сказав Кліфтон Честер, і ніхто не перепитував, що саме він мав на увазі. Бо всі знали: перед ними ракета.

Так от воно, найзлочинніше місце на землі! Тут, на цьому залитому тужавим бетоном окрайчику землі, височить апокаліптична зброя, що нею фашисти залякують увесь світ. Ось тої велетенський вогняний олівець, який впише на скрижалі історії ще один страшний злочин, вчинений проти людства. І яка ж терпляча історія, коли дозволяє краяти своє тіло такими пекельними знаряддями. Яка терпляча людина, коли може зносити подібну смерть. І невже ж величі всемогутньої природи маленька людина повинна протиставляти велич сталевого олівця, начиненого тоннами вибухівки.

Ні, сто, тисячу, мільйон разів ні!

Он ворушаться біля розкриленого підніжжя ракети темні постаті. То не люди, то злі отруйні муравки, яких треба знищувати, не чекаючи, поки вони, мов сарана, полізуть на міста й села, на острови й материки усієї землі.

Муравки забігали, заметушилися, до них приєдналося ще кілька муравок, що виповзли з боків бетонованого майданчика, звідкись з нір, з-під землі,— і от уже поблизу ракети застигли три шеренги нерухомих постатей. Пролунала команда. Капітан поспішав назустріч генералові, щоб провести його крізь прихований прохід в колючій загорожі. Партизани з зброєю напоготові проскочили повз ошелешеного офіцера, щоб захопити чорних муравок, поки вони не оговталися. Та ось від стрункіх шеренг відокремилася самотня постать і з криком: «Нас зрадили! До зброї!» кинулася до однієї з нір. Постріл Кліфтона Честера пришив есесівця до бетону. Шеренги біля ракети розсипалися, все змішалося там, чулися вигуки, лайка. І тоді в баронові фон Кюммелі прокинувся группенфюрер СС.

— Солдати,— закричав він, відскакуючи від Михайла і від Юджіна,— німецькі солдати! Слухайте мене! Беріться до...

Багатослів'я занапастило барона фон Кюммеля. Юджін вистрілив, і ніхто так і не довідався, до чого саме братися закликав группенфюрер своїх есесівців.

— Навіщо ви це зробили! — вигукнув Михайло, в той же час наставляючи пістолет на капітана, що розгублено позирав то на своїх солдатів, то на невідомих напасників. Капітан підняв руки. Американець спритно відчепив у нього з пояса пістолет і кинувся в ту кашу, що заварилася біля ракети. Але там уже був наведений лад. Обеззброєні есесівці притиснуті до ракети. Партизани, наставивши на них автомати, ждали

розпоряджень свого командира. Піппо доповів про те, що він знайшов і перерізав кабель польового зв'язку.

— Юджін і Піппо,— звелів Михайло, підходячи разом з капітаном,— огляньте каземати, очистіть один з них від зброї й амуніції і замкніть туди полонених. З капітаном ми поговоримо окремо.

Німецький офіцер спокійно стояв поруч і не втручався в розмову, так, нібито зовсім не він хвилину тому був неподільним господарем усіх навколишніх володінь.

— Ви можете провести нас на свій командний пункт? — спитав його Михайло, коли групу есесівців замкнули в одному з підземель і Кліфтон Честер став біля нього на варті.

— Будь ласка,— просто сказав капітан і пішов уперед.

Пункт управління ракетою лежав поблизу майданчика, глибоко під землею, за товстими бетонними стінами. Матові електричні лампи м'яко осявали затишну кімнату. Крісло-вертушка, подібне до тих, що бувають на кораблях у офіцерських кают-компаніях, вилискувало чорною шкірою біля вузенького столика, заставленого різноманітними приладами. Велика карта Європи висіла на одній стіні. На другій красувався портрет Гітлера. Зіпаючи чорним ротом, фюрер показував кудись рукою, довгою й хижою. Михайло підійшов до карти. Червоні колючі стріли, пожадливі, як Гітлерова рука, тяглися від Голландії на беззахисні Британські острови й втикалися своїми жалами в одну точку — в Лондон.

— Напрямок ракетного удару? — повернувся командир до німця.

Той знизав плечима.

— Навіщо ставити риторичні запитання?

Німець відчував себе тут по-домашньому. Скинув мокру шинелю і повісив її біля дверей на цвяшок, зверху почепив кашкет.

— Прошу,— розвів він руками,— будьте як удома. Роздягайтеся. Сідайте. До ваших послуг. Капітан доктор Лібіх. Честь маю.

— Ну, а ми — партизани,— сказав Михайло.

— Отже,— капітан нерішуче м'яв у руці сигарету,— отже, ви...

— Отже, ми захопили вашу ракетну базу, щоб знищити її і щоб відповідно покарати людей, які спричинилися до її функціонування,— прийшов йому на допомогу Михайло.

— Я вас не зовсім розумію,— ввічливо промовив капітан. Він був високий, худий і хоч ще зовсім не старий, але з великими залисинами на високому й крутому лобі. Михайла здивувала та обставина, що капітан був у формі німецьких інженерних військ, в той час як усі тут, навіть залізнична обслуга, носили есесівські мундири.

— Скажіть,— замість пояснення раптом спитав Михайло,— чому ви не в есесівській формі? І, будь ласка, сідайте. Наша розмова може бути довгою.

— Тому, що я не есесівець,— відповів Лібіх.

— Дозвольте поцікавитись, чому саме?

— Очевидно, з тієї ж причини, що й доктор Вернер фон Браун.

— Хто такий Вернер фон Браун?

— А ви не знаєте? — насторожено глянув на Михайла капітан. Він зрозумів, що сказав, мабуть, зайве, але відразу ж махнув рукою: в його становищі важко було пашкодити собі ще більше.

— Доктор Вернер фон Браун — головний конструктор нашої ракети.

— Це якийсь старий вчений?

— Йому двадцять вісім років. Такого вченого могла дати тільки німецька нація. Він з вісімнадцяти років працює над ракетами — і ось наслідок.

— Чи не здається вам, що ви ображаєте німецьку націю? — поспитав Скиба.

— Тобто?

— Стверджуючи, що винахід варварської ракети — то її гордість.

— Я сам учений і добре розумію, що таке ракетна техніка. Це — завтрашній день нашого прогресу.

— Ракета, але без вибухівки,— сказав Михайло.— Наші вчені теж давно вже працюють над ракетами. Радянський Союз, коли хочете, слід вважати батьківщиною ракети. Ми ж бо дали світові Ціолковського!

— Це вірно, але вірно й те, що всі великі винаходи в цивілізованому світі нерозривно поєднуються з війною,— зітхнув капітан.— Бо під час війни все замикається в колі практичного застосування — часто без очікування наукової аргументації того чи іншого явища. Крім того, лише в час війни ми спостерігаємо готовність народу до мінімуму скоротити споживання, пожертвувати левину частину соціального продукту, внаслідок чого уряд має змогу кинути на ту чи іншу наукову справу найбільші кошти.

— Про готовність замінити масло гарматами в німецького народу ніхто не питав,— зауважив Михайло.— Просто Герінг проголосив цей лозунг — і все.

— Хай так. Але ж не станете ви заперечувати того очевидного факту, що тільки війна була завжди рушієм технічного прогресу? Всі великі винаходи в цивілізованому світі нерозривно поєднуються з війною.

— Ви цього певні?

— Абсолютно.

— А електрика?

— Ну, може, за винятком електрики.
— А колесо?
— Припустимо.
— Компас?
— Китайці винайшли не тільки компас, але й порох.
— Нуль в математиці?
— Послухайте,— втомлено промовив капітан,— очевидно, я помиляюся, а ви маєте рацію. Але зрозумійте, що ми повинні були винайти цю ракету.
— Чому саме повинні?
— Тому, що її винайшли б руські, американці, японці. Є закони розвитку техніки, які нічого не хочуть знати, які не ждуть, які ні на що не зважають. Якщо не шукатимеш — знайдуть інші.
— Поки техніка слугуватиме людям, закони її розвитку не можуть виходити за межі волі й бажань цих людей.
— Але ж ракету винайдено для людей! — вигукнув Лібіх.— Для порятунку німецького народу.
— Якому ніхто ніколи не загрожував,— втрутився в розмову Юджін.
Лібіх повернувся до нього.
— Якби американці винайшли цю ракету, вони б знищили нас за місяць, за тиждень.
— Тоді б відповідали перед усім світом американці,— твердо відповів Юджін.
— Право завжди на боці переможця,— засміявся Лібіх.— Якщо докторові фон Брауну вдасться сконструювати міжконтинентальну ракету, над якою він зараз працює, і ми зруйнуємо Нью-Йорк слідом за Лондоном, тоді побачите, як увесь світ схилятиметься перед німецьким генієм.
— Ви або ж божевільний, або ж страшенно небезпечний злочинець,— сказав Михайло.— Майте на увазі, що ми будемо вас судити, судити своїм партизанським судом, і суд буде справедливий і нещадний.
— Я тільки вчений,— розвів руками Лібіх,— за віщо ж мене судити?
— Ви служите фашистам.
— З таким же успіхом я б міг служити й англійцям, і американцям. Запевняю вас, що кожний учений служить тому, хто йому більше платить. Якщо ми програємо війну (а це, мабуть, таки станеться), то ви самі побачите, що й доктор фон Браун, і наші фізики, які добувають у Норвегії важку воду, і ваш покірний слуга, коли хочете,— всі ми опинимося в другому таборі, бо розгромлена Німеччина не матиме можливості утримувати таких дорогих учених. Очевидно, ми поїдемо до Америки, бо зрештою Америка завжди хизувалася своїм багатством.
— Щодо мене, то я зробив би все, щоб там і духом вашим не пахло,— пробурмотів Юджін.

— Ті, що житимуть після війни, знатимуть більше за вас,— сказав Михайло.— Такі вчені для мирних людей не знадобляться. Зараз же ви не тільки вчений, ви офіцер армії. Ви вбиваєте, по-злодійському вбиваєте тисячі мирних жителів у глибокому тилу.

— Моє завдання — скласти ракету, встановити її, простежити, щоб вона вийшла на траєкторію і впала в заданому квадраті, от і все,— розвів руками капітан.— Який тут злочин? Просто я повинен виконувати ряд технічних операцій, і чим успішніше я їх виконаю, тим приємніше буде для мене як для вченого-техніка. Я створив систему управління ракетою й прибув сюди, щоб випробувати свою систему в дії. Погодьтеся, що ракета може впасти на смітник, у глухий ліс, у яр, де нема навіть ящірки! Це зброя швидше символічна.

— Ви граєтеся цими фарамушками до того, що зрештою викличете катастрофу! — крикнув пан Дулькевич.— Ви знищите весь світ, пся кошьч!

— Ви кажете: може бути знищений увесь світ? — посміхнувся Лібіх.— Що ж. Господь бог сотворив світ і утримує його своєю благістю, але ніде й нікому не обіцяв, що світ існуватиме вічно.

— Досить балаканини! — різко спинив його Михайло.— Відповідайте на запитання!

— Я й відповідаю на запитання.

— Які технічні дані ракет? — швидко спитав командир.

— Основні дані повідомлено в газетах.

— Ми не читаємо газет. Не маємо такої можливості. Отже...

— Будь ласка. Раніше ми запускали на Лондон літаки-снаряди фау-1. Вага снаряда — дві й дві десятих тонни. Довжина — вісім метрів. Короткі крила, хвіст, як у звичайного літака. Запускався катапультою, далі летів на ракетному пальному. Вибухівки мав у собі вісімсот кілограмів. Звичайна авіабомба. Підіймався на висоту до трьох тисяч метрів, тобто на висоту, де його міг дістати перший-ліпший винищувач. Швидкість мав — шістсот кілометрів на годину, знову ж таки черепашача швидкість. Англійці збивали його зенітками й з допомогою винищувачів. Фау-2 — це керована на відстані рідинна ракета. Довжина — дванадцять метрів. Вага — дванадцять і шість десятих тонни. Вибухівки всього одна тонна. Погодьтеся, що це дитячий заряд. Пальне — етиловий спирт і зріджений кисень. Підіймається на висоту дев'яносто кілометрів, тобто в стратосферу, летить з швидкістю тисячу шістсот метрів на секунду, або ж у п'ять разів швидше за звук. Боротися з ракетою неможливо.

— Ви помиляєтеся,— посміхнувся Михайло,— ми доведемо, що з ракетами можна боротися. Можна і треба. Скільки ви запустили ракет фау-2?

— Це військова таємниця,— скривився Лібіх.— Та коли ви наполягаєте, скажу: зовсім не багато: чотирнадцять штук.

— Чи не гадаєте ви, що цього цілком досить, щоб вас розстріляти? — спокійно промовив командир.

— Мене? Що ви?! — гукнув Лібіх.— Я тільки вчений! Солдат, коли хочете. Я виконую наказ.

— Ви злочинець. Міжнародний злочинець. І ваші дії повинні каратися найсуворішою карою,— підвівся з стільця командир загону.— Прошу висловитися, товариші.

— Я теж за розстріл,— виступив наперед Юджін.

— Пся кошьч,— пробурмотів пан Дулькевич,— але ж ми цивілізовані люди! Можна якось обійтися.

— Ми можемо застосувати до капітана милість замість права,— підтримав його француз. Сливка мовчав. Він боявся смертей і розстрілів. Його ласкава душа протестувала проти вбивств.

— Ви? — повернувся Михайло до голландця.

— Розстріляти! — твердо промовив Якоб.

Вирішили спитати решту. Піппо і Гейнц приєдналися до пана Дулькевича. Кліфтон Честер стояв за розстріл. Він ладен був постріляти й отих есесівців, що сиділи в бункері, вбивати кожного німця, який трапиться в голландських дюнах. Більшість була за те, щоб дарувати капітанові життя, враховуючи те, що він не захотів стати есесівцем і не вступав до нацистської партії, зберігаючи в його особі вченого, який після війни віддасть свій талант служінню миру. Німець обіцяв. Михайло розумів, що в його становищі кожен би наобіцяв золоті гори, але воля товаришів була священна, і Скиба не мав права її порушити. За ним лишалося право командира, право віддавати накази. І, користуючись цим своїм правом, Михайло сказав капітанові:

— Ви зараз, не виходячи звідси, знищите ракету, висадите в повітря всю площадку. За невиконання наказу я розстріляю вас!

— Це неможливо,— потираючи спітнілі руки, відповів німець,— неможливо висадити в повітря ракету, бо ще не підключений струм од електростанції. Крім того, на електростанції є свій власний гарнізон, який мені підкоряється суто технічно. Там свій командир.

— Скільки там чоловік?

— Два механіки й чотири охоронці. П'ятий командир. Фельдфебель Мюллер.

— Юджін,— наказав Михайло,— візьміть Корна й мосьє Ріго й обеззбройте охорону електростанції. Капітан проведе вас.

— Ви навіть не питаєте моєї згоди? — криво посміхнувся капітан.

— Я наказую.

— Мій обов'язок підкорятися. Після того, як нам не вдалося завоювати світ, кожен з нас знає, що він стане трупом або полоненим. Така сумна доля німецької нації.

Капітан повільно одягався. Йому не хотілося йти на вітер, на холод, він, певно, без особливої довіри ставився до широкоплечого американця, що тримав у одній руці автомат, а в другій — пістолет.

— Скажіть,— навздогін запитав його Михайло,— ви не родич знаменитого німецького вченого Лібіха?

— Ні, просто збіг прізвищ.

— Я так і догадувався. Пошрошу не баритися.

Вже зовсім розвиднілося, коли нарешті були закінчені всі технічні приготування. Партизани зібралися на командному пункті. Капітан Лібіх, сидячи в своїй вертушці, поклав руки на стіл, звісив лікті донизу, від чого в нього якось одразу згорбилася спина й опустилися плечі, потім озирнувся на партизанів, глянув на Михайла і швидко ввімкнув живлення. Різнокольорові циферблати розташованих перед ним приладів засвітилися, стрілки заметалися в усі боки, комариним дзижчанням відгукнулися невидимі трансформатори й реостати. Друга Лібіхова рука повернула ще один важілець — і десь угорі загула земля.

— Увага,— тихо сказав капітан і натиснув на червону кнопку, розташовану аж на краю столу. Пролунав тріск, немов зламали хрящ. Секунди застрибали перед очима присутніх. Вони били важкими молотами своїх падінь по тонких ковадлах барабанних перетинок. Червоне суденце аварійної кнопки плавало посеред безмежного моря часу, безпорадно гойдаючись на хвилях секунд. Вибух розтрощив суденце й розплескав море. Вибух тривав нестерпно довго. Він вгризався в землю, мов гігантське тупе свердло. І земля двигтіла, здригалася, корчилася. Здавалося, міцні бетонні стіни не витримають, зрушаться з своїх місць і навіки замурують купку відважних людей, що викликали на поверхні землі майже космічну катастрофу.

— Вибухнули спирт і кисень,— пояснив капітан, коли нагорі все стихло.— Руйнування, очевидно, більші, ніж можна було передбачити.— Він був блідий, руки в нього дрижали.

«Цікаво,— подумав Михайло,— чи дрижать у нього руки, коли він виводить ракету на траєкторію? На траєкторію, що на кінці має Лондон?»

Вхід до командного пункту був захаращений піском і відрубками дерев. Над колишньою ракетною площадкою стояв важкий задушливий сморід спаленого мелініту. Там, де височів сталевий олівець, тепер метлялися обривки соснових гілок. Крижане поле бетону покрилося торосами сіруватих брил. Погріб, де сиділи замкнені есесівці, був зруйнований і дощенту загорнутий землею. Сизий дим вився над тим місцем, нагадуючи, що внизу поховані ті, хто ставив ракету.

Сполотнілий Михайло різко повернувся до капітана Лібіха.

— Ідіть! — наказав він йому тремтячим голосом.— Ідіть зараз же геть від нас, інакше я не ручаюсь за людей. Ідіть і всім

розповідайте про те, що ви тут побачили. Так буде з усіма, хто візьметься за подібну зброю.

— Я можу взяти деякі свої речі? — спитав капітан. Педантизм явно заїдав молодого вченого.

— Беріть і йдіть. Хоча стривайте! Ви ж знаєте, де розташовані інші площадки.

— Десь тут, поблизу, але вони ще не готові. Наша була першою. Більше я нічого, на жаль, не знаю.

— Все-таки даремно ми відпускаємо його живим,— зітхнув Кліфтон.

— Він ще встановлюватиме після війни свої ракети де-небудь на березі Темзи! — засміявся Юджін.

— Цього ніколи не буде! — вигукнув Кліфтон.

— Мені теж хочеться, щоб цього ніколи не було, та хіба ж вгадаєш, як воно все повернеться після війни. Ти чув, що говорив цей сучий син?

— Не мав такої приємності.

— Він говорив, що вони вже пакують чемодани, щоб їхати до Англії й Америки, де їм добре заплатять за їхні ракети.

— Уряд Великобританії не допустить цього!

— Наш президент теж нібито хлопець не такий, щоб дати притулок подібній наволочі.

— Не знаю, як там у вас, а ми, голландці, ніколи більше не допустимо, щоб наша країна була ракетним полігоном,— твердо промовив Якоб ван Роот.— Ми розвозитимемо по всьому світу тюльпани. Тюльпани, а не ракети.

— І через те я вбив би цього вченого!— прошепотів Кліфтон Честер.— І кожен англієць на моєму місці зробив би те ж саме.

ЧИ Ж КОЖЕН?

Впустіть жінку в ваше життя — і вона переверне там усе шкереберть. Залиште її на два дні господинею величезного замку — і ви не впізнаєте його. Дайте їй одну-однісіньку кімнату — вона перетворить її в галантерейний магазин, у парфюмерну крамничку, у склад безглуздих, нікому не потрібних, смішних і химерних речей.

Становище зобов'язувало Швенда хоча б удавати, що він одружений. Для лояльності треба було мати за дружину чистокровну німкеню. Швенд знайшов у одній зенітній батареї досить симпатичну дівчину, домовився з командуванням — і Вільма замешкала в замку Лабер. Бузкову уніформу зенітниці вона змінила на бальні плаття, на боа з дорогого хутра, на легенькі черевички кращого флорентійського шевця, що постачав взуття для всіх сановних дам Європи. Казармений пафос вона змінила на спокійні розмови про велич третьої імперії, казармений гу-

мор модифікувався тут для неї в вишуканих дотепах, казармене хамство забувалося назавжди після знайомства з десятками надзвичайно ввічливих, елегантних і милих панів.

Швенд не шкодував грошей для Вільми, він купував їй найдорожчі прикраси, але якийсь біс усе ж таки, мабуть, сидів у цій дивовижній істоті, бо варто їй було хоч на годину вирватися з-під опіки Швенда, як вона робила дурниці. То зчиняла сварку в магазині. То віялася з яким-небудь офіцером. То прилюдно давала ляпаса італійцеві. То нарешті скуповувала всілякий непотріб. Туалетний столик, на якому стояли японські коробочки з безцінними діамантовими колье і браслетами, вона закидала гіпсовими статуетками голих богів, тими самими статуетками, яких спритні італійці випускають на ринок сотні тисяч, заприсягаючись, що кожна з них — то коштовний, старовинний оригінал, знайдений під час розкопок у Капуї або в Помпеї. Дешеві скляні флакончики межували тут з череп'яними страховиськами, що мали зображати, певно, буддійських божків. Слоники з пресованого мармуру стояли поряд з черепашками, якими на Сіцілії граються голопузі рибальські діти. І посеред безладного нагромадження скла, гіпсу, мармуру й фаянсу, розставивши ноги, стовбичив здоровенний порцеляновий баранчик, якого Вільмі подарував якийсь дурень «на щастя».

Підходячи до дзеркала, щоб подивитись, як на ньому лежить піджак, Швенд глянув на барана. Той стояв на розчепірених ногах, дивився на Швенда дурними, намальованими рожевою фарбою очима й безглуздо роззявляв рота, з якого висолоплювався такий самий рожевий, як і очі, язик. Швендові закортіло схопити цю міщанську бридоту й пожбурити її за вікно. Він простягнув до баранчика руку і враз відсмикнув її. Вирлоокий баран тупнув ногами, махнув головою і оглушливо, на всю кімнату заревів: «Бе-е-е!»

Переляканий Швенд відскочив од столика. Баран стояв на тому самому місці й насмішкувато позирав на двометрового чолов'ягу так, немов хотів сказати: «А що, злякався?» Швенд озирнувся. В кімнаті не було нікого. Вільма ще спала. Двері були позамикані. На всяк випадок він подивився за портьерами й під диванами: чи не пробрався сюди який-небудь жартівник. Ніде нікого. «Здалося»,— подумав Швенд. Сердитий на самого себе, на Вільму, на барана, він рішуче попростував до столика з наміром неодмінно викинути капосну дрібничку.

Та знову, як тільки його руки наблизилися до фарфорової голови — «Бе-е-е!»

Цього разу ще гучніше, ще сердитіше.

Швенд відскочив від столу й схопився за серце. Його уста шепотіли молитву. Він був забобонний і вірив у те, що розвідникові перед провалом завжди подається якийсь знак. Ревіння мертвого, порцелянового баранчика — то й був знак того, що над головою майора Роупера нависла загроза.

Він став пригадувати всі свої дії, пригадувати з самого початку, з дня прибуття до Рима, з обіду в ресторані «Ульпія», з подорожі до Неаполя, визволення Муссоліні, розмови з Чіано й Еддою Муссоліні, з цим шмаркачем Петаччі. Ні, скрізь було все вірно. Він не дозволяв собі ніяких непродуманих вчинків, він був стриманий, діяв тільки за наказами гестапо й тільки в інтересах гестапо. Його агентура по збуту фальшивих фунтів діяла безвідмовно. Незабаром він доповість про реалізацію перших ста мільйонів фунтів стерлінгів. Це гроші, за які можна купити половину німецької армії. Хіба може впасти підозра на людину, що приносить Німеччині такий колосальний, казковий, неймовірний капітал?

І все ж, отой баранець. Швенд не хотів здаватися. Його тепер мучила цікавість. Звичайна людська цікавість. Майора Роупера більше не було. Він зник, мов уеллсівська людина-невидимка, на його місці знову був Швенд. Бездоганний джентльмен у бездоганному денному костюмі. Якби вдалося комусь підгледіти, він побачив би кумедну картину. Високий чоловік з насупленими бровами, одягнутий у новісінький фланелевий костюм, обережно переставляючи по товстому килиму лаковані черевики, підкрадався до столика, захараще́ного різним жіночим дріб'язком. Чим ближче до столика, тим обережнішими, повільнішими й тихішими були його кроки. Чоловік підняв руки на рівень плечей, розчепірив пальці. Рот у нього розтулився від напруження, шкіра на щелепах напнулася, аж блищала, ніс загрозливо звисав з обличчя, немов дзьоб у хижого птаха.

Ось Швенд нарешті добрався до столика. Він підійшов до баранця збоку, ховаючись від його зизуватого ока. Права Швендова рука миттю розігнулась, розчепірені пальці зімкнулися навколо гладенької баранцевої спини — і порцелянова іграшка підлетіла в повітря. Тієї ж миті з роззявленого порцелянового рота, з-під висолопленого рожевого язика вилетіла величезна сизо-зелена муха.

Швенд хряпнув цяцькою об підлогу. Тільки подумати! Він, майор королівської розвідки Інтелліджене Сервіс, злякався звичайнісінької мухи! Правду сказав великий Шекспір: «Є речі поміж небом і землею, які філософам навіть не снились».

Швенд пішов до свого кабінету. Там його ждала шифровка з Берліна. Телеграма була від Гйотля. В ній говорилося: «За наказом самого фюрера негайно купіть тисячу американських і англійських автоматів і гвинтівок і п'ятсот ручних і станкових кулеметів». Швенд посміхнувся: з таким самим успіхом вони могли телеграфувати йому, що придбання англійської й американської зброї хоче сам господь бог, не те що фюрер! Це вже не золото й не коштовності. Американська й англійська зброя була тільки в американців і в англійців — не поїде ж він до армії віконта Александера. А може, в Берліні справді щось пронюхали й хочуть перевірити його? Якщо, мовляв, дістане аліантську

зброю, значить, він зв'язаний з аліантами? Може, не випадково залетіла ота муха в баранця?

Швенд викликав шифрувальника й продиктував йому відповідь: «Ваше доручення виконати не можу. Швенд».

Через день Гйотль прилетів до Італії сам.

— Послухайте, Швенд! — сердито вигукнув він.— Кальтенбруннер невдоволений вашою відмовою. В чому справа?

— Навіщо вам стільки зброї? — знизав плечима Швенд.— Мені здається, що Німеччині зараз не вистачає не зброї, а солдатів.

— Зброя потрібна для Верховного головнокомандування,— уникливо відповів Гйотль,— і потрібна негайно. Ми довго думали над тим, як її дістати, і прийшли до висновку, що тільки ви можете виручити нас, як виручали вже не раз і не два. Кальтенбруннер обіцяє клопотатися перед фюрером про нагородження вас рицарським хрестом.

Швенд знову знизав плечима.

— Я комерсант,— промовив він з гідністю,— а комерсанта прикрашають не ордени, а вміло проведені операції.

— Отже, ще одна операція, пане Швенд,— майже благально подивився на нього Гйотль.

— Гаразд,— почав згоджуватися Швенд,— але можете ви мені сказати, де я дістану стільки зброї?

— Ну, скажімо...— Гйотль на мить завагався.— Ви змогли б поїхати до Трієста?

— А далі?

— А далі — домовитися з четниками генерала Михайловича, який щотижня одержує від англійців зброю.

— Англійська зброя за англійські фунти? — криво посміхнувся Швенд.— До того ж за фунти фальшиві?

— Мій дорогий Швенд,— Гйотль по-дружньому нахилився до свого співбесідника,— а що на цьому світі не фальшиве?

— Ви на щось натякаєте? — спокійно поцікавився Швенд, хоч внутрішньо весь напружився, готовий, коли що, відразу кинутися на Гйотля.

— Я ні на що не натякаю,— випростався доктор,— я просто констатую факт. Візьміть мене. Я зробив кар'єру завдяки фальшивим грошам. Ви стали багатою людиною теж завдяки цьому...

— Я не був бідний і до цього,— нагадав Швенд.

— Не бідним, але й не багатим. Але ви гадаєте, що ця війна — справжня, потрібна річ? Це великий спектакль, у якому кожен грає свою роль. У одного вона більша, у другого менша. Люди придурюються, проголошують якісь цілі, вмирають за них, а все зводиться до того, щоб купити й продати.

— Ви помиляєтесь,— не погодився Швенд,— є ще ідеали.

— Ідеали розробляє відомство доктора Геббельса. Вони не менш фальшиві, ніж наші фунти.

Швенд хотів ще сказати Гйотлеві, що є інші ідеали, по той бік фронту, але стримався: може, доктор знову викликає його на відвертість? Може, вся ця розмова — тільки гра?

— Я вірю в ідеали, проголошені фюрером,— урочисто промовив він.

— О,— відгукнувся доктор Гйотль,— я теж вірю. І я боротимуся за них до загину. Хайль!

— Хайль!

— Отже, ви їдете до Трієста?

— Мабуть, що їду.

— А точніше?

— Так. Їду.

— Зброю пересилайте до Австрії. Вам дадуть потрібні вантажні машини. Я сьогодні ж вилітаю назад і про все доповім.

— Не залишаєтесь навіть пообідати?

— Не маю часу. Передайте моє пробачення пані Швенд. Хайль!

— Хайль!

Увечері Швенд, не попрощавшись з «пані Швенд», виїхав горбатим «фіатом» до Трієста. Там у нього теж був агент по збуту фальшивих фунтів, якийсь чи то грек, чи то турок, але таку важливу акцію Швенд не міг йому довірити.

Влаштувавшись у готелі, Швенд викликав до себе агента й попросив зв'язати його з представником четників Михайловича. На другий день турок привів до Швенда товстого смагляво-го пана, який безцеремонно розлігся в кріслі, не питаючи дозволу, закурив американську сигарету і сказав Швендові:

— Маю честь. Що вам потрібно?

— Хто ви такий? — поцікавився Швенд, недоброзичливо розглядаючи нахабного череваня.

— Це не грає ролі, як полюбляють говорити німці,— зареготав смагляволиций.— Мені сказали, що ви бажаєте переговорити з командиром четників.

— Припустімо.

— То це я.

— Командир четників?

— Ага.

— Але...— Швенд зам'явся. Він не хотів ображати гостя, але разом з тим не міг погодитися з думкою, що оцей неохайний товстий чоловік і є командир тих знаменитих «борців за свободу», про яких так багато говорили в Англії. Чорні волячі очі під низьким упертим лобом, широкий рот, грубі губи, м'ясистий ніс, великі вуха. Довгі, товсті, великі. Таких Роупер не бачив ніколи. Він мимоволі помацав своє вухо: чи воно не таке велике? Ні, в нього було маленьке й гостре, як у миші.

— Ви хотіли сказати, що я не схожий на офіцера? — засміявся чоловік.— Ну що ж, одні з нас схожі, другі ні. Ви, наприклад, за всіма ознаками офіцер, тут уже ніхто не помилиться.

— Ви помиляєтесь,— квапливо урвав його Швенд,— я не військовий. Я комерсант.

— Го-го, бач! А я не схожий на офіцера, а таки офіцер. Підполковник, якщо це вам сподобається.

— Гаразд. Мене цікавлять перепустки.

— У партизанський край?

— В Югославію.

— Це і є партизанський край. Партизани Тіто б'ють нас, ми щипаємо їх. Вам перепустки? Можу запропонувати свої власні,— дістав з однієї кишені купу папірців підполковник,— і підробки. Тітовські. Це якщо ви, бува, потрапите до партизанів Тіто.

З другої кишені на стіл ліг ще один жмут папірців.

— На них можна покладатися?

— Як на круту гору! Тільки не потрапляйте до рук радянських військ. Там не порятують ніякі перепустки. Сподіваюся, ви ж чули, що радянські війська вже в Белграді?

— Так. Я знаю про це. І все одно мені потрібні перепустки. Крім того,— Швенд озирнувся,— мені потрібна зброя.

— Скільки завгодно,— недбало махнув рукою підполковник.

— Англійська й американська.

Швенд назвав цифру й види зброї. Четник трохи посмутнів.

— У вас апетити не по вашому череву,— сказав він,— де ж я наберу вам одразу стільки зброї? Для цього треба роззброїти всіх моїх четників. А тітовці й так галасують про наше співробітництво з німцями. Навіть Черчілль, чуєте, сам Черчілль, відмовився від генерала Михайловича через це. Раніше нас англійці просто засипали зброєю й боєприпасами, тепер, після угоди між Тіто й Шубашичем, усі ці дари дістаються тітовцям. Рік тому я б вам міг продати вагон, цілий ешелон всілякого військового начиння. Тепер — зась! Хоча стривайте! Через два дні до Тусака прибуває англійський підводний човен зброї для наших частин. Англійці крадькома ще підтримують нас. Бо наш король Петро сидить у Лондоні, а ми ж таки боремося за короля, хай йому грець! Не знаю, що там буде в підводному човні, але можу продати вам усе на пні. Щоб не морочити голову, розсилаючи англійські подарунки по горах. Га? Що ви скажете на таку пропозицію?

Через два дні Швенд був у Тусаку. Він бачив, як швартувалася до тимчасового причалу довга сталева рибина, чув англійську мову, прекрасну рідну англійську мову, якої не чув уже рік або й більше, милувався здалеку стрункими високими постатями британських матросів. Та не підійшов до човна й навіть не поцікавився, як він зветься, який його номер, щоб потім, після війни, сидячи біля каміна, згадати цей теплий осінній вечір на Адріатиці, сталеву спину підводного човна, стукіт ящиків із зброєю й англійську мову, що дзвеніла в сутінках, як дзвони собору святого Павла.

Вантажні машини, найняті Швендом, одна по одній відходили від причалу. Командир підводного човна кинув коротке «ол райт!» — невідомо кому кинув: чи тим, що стояли на березі, чи в машинне відділення свого корабля,— запрацювали мотори, і човен зник у морі, щоб ніколи більше не з'являтися біля цього берега. Швенд розплатився з четниками, потиснув їм руки, сів у «фіат» поруч з мовчазним шофером — штурмфюрером [1] СС, і теж поїхав з Тусака, щоб ніколи туди не повертатися.

Ніч була тиха й тепла. З-за попелястих хмарок визирав місяць і осявав узбережжя мерехтливим непевним світлом. Срібна імла висіла над морем, срібною тишею були налиті гори. Швенд, перемагаючи сонливість, пильно дивився вперед. Він порушив свій звичай не сідати поруч шофера, бо спереду було краще видно. Сьогодні, коли він почув англійську мову, побачив живих співвітчизників, йому з особливою силою захотілося якнайшвидше повернутися додому, до рідного Лондона, знову сидіти в маленькому будиночку, оточеному старими деревами, слухати плескіт хвиль на Темзі, попивати чай і спокійно обдумувати чергову операцію. Як ніколи, цієї ночі Швендові хотілося жити, як ніколи, він боявся сьогодні смерті, небезпеки і здригався від кожного підозрілого шереху, хапав шофера за руку на кожному повороті.

За Вілла дель Нерозо на шосе раптом щось зачорніло. Шофер загальмував, і одразу ж з двох боків по машині вдарили автомати. Шофер упав головою на руль. Машина, прокотившись з десяток метрів, зупинилася. Швенд спробував відтягти шофера, щоб самому сісти на його місце, як раптом відчув, що в праву ногу впилася куля. Тоді він кинувся в другий бік — з машини. Друга куля наздогнала, коли він уже падав на твердий настил шляху. Ще коли вони їхали вдень, Швенд запримітив тут якусь фабрику. Він вгадував у темряві її обриси й зараз: до фабрики не більше як двісті метрів. Якщо вдасться подолати цю відстань, він врятований. Там, очевидно, німецька залога. Там безпечний притулок. Але двісті метрів інколи можуть бути довшими від двохсот кілометрів. Тепла кров обливала ногу, а праве плече боліло так, що Швенд не міг опиратися на руку. Видно, друга куля застряла десь там. Він якось ще доповз до рову, що відділяв шосе од поля, але вибратися звідти вже не зміг. Швенд безвільно ліг у рові, повному брудної води, пив ту воду й кляв себе в думці за те, що згодився їхати.

Вода надала йому сил. Він почалапав далі, аж поки дістався до дренажної труби. Залізши досередини, Швенд принишк і почав прислухатися.

Він чув, як партизани припинили стрілянину, вийшли на шосе, гомоніли біля машини. Потім голоси залунали не тільки біля машини, а й поблизу Швенда, і далі — мабуть, шукали його

---

[1] Штурмфюрер — лейтенант військ СС.

самого. Ніхто не догадався зазирнути до наповненої болотом і водою труби — і це врятувало Швенда.

Він просидів у трубі цілу ніч. Мертва тиша облягала все навкруги, і Швенд боявся навіть поворухнутися. Бо в цій тиші чутно кожен шерех, і партизани, зачувши його, знову впадуть на біле, мов крейда, шосе з темних причаєних гір. Згодом десь далеко-далеко завив собака. Все навкруги й далі зоставалося мертвим, єдиний живий голос був тут — оте собаче виття. Смутне, розпачливе, самотнє волання до байдужого місяця, що запалював на землі й у небі холодні зеленаві пожежі.

Швенд подумав, що його доля теж багато в чому нагадує собачу. Він тинявся по світу самотній, з холодним відчаєм у серці. Весь світ ділився для нього на тих, що ховаються, і на тих, які шукають,— на втікачів і переслідувачів. Колись у нього була батьківщина, він виголошував за келишком хересу в Чарлтон Джуніор Клабі тиради про патріотизм, називав себе солдатом, мріяв про подвиги. Тепер усе опинилося десь по той бік його свідомості, його вчинків, його життя. Якась війна. Якась боротьба. Якісь армії, партизани. Його це не обходило. Він мав завдання й повинен був зберегти своє життя, щоб виконати це завдання. От і все. І так буде й опісля, коли закінчиться війна, так буде завжди.

На світанні Швенд наважився вилізти з труби, сяк-так дістався до фабрики, найняв там гарбу, запряжену парою волів, і на тій гарбі доїхав до Трієста.

Лікар, оглянувши рани, сказав, що кулі потрапили в м'якиш і через тиждень Швенд може навіть танцювати на балах.

Швенд посміхнувся. Лікар мав рацію: він продовжуватиме свій небезпечний танок. Танок між життям і смертю. Танок над прірвою. Щоб виконати доручення людини, яка сміється полковницьким басом.

ГОЛІ ЛЮДИ

Польова лазня здалеку нагадувала довгастий суповий термос, перекинутий набік і підпертий неоковирними автобусними колесами. Гауптман Лібіх спершу навіть не втямив, що то за дивина бовваніє на околиці Хогсварта, присмоктавшись до берега каналу. Коли ж підійшов ближче, побачив, що то пересувна лазня.

Гауптмана Лібіха тіпала пропасниця. Три дні й три ночі — в дюнах. Страх, голод, холод. Найгірше — дощ і холод. І через те, коли побачив лазню, побачив сизий димок над газогенератором, що його саме завантажував сухими оцупками товстий есесівець, коли відчув тепло, яке струменіло від металевих стін, він одразу ж забув про те, що мусить квапитися в штаб, щоб доповісти начальству про ракетну базу, забув про всі бажання, крім одного: зігрітися. Будь-що зігрітися. Скупатися. Постояти

під дзюркотливим теплим душем, змити з себе весь жах цих днів, надягти чисту білизну, вийняту з ранця, що теліпається за плечима, важкий, немов кара небесна, поголитися, відчувши приємну свіжість на щоках.

Лібіх підійшов до лазні. Всередині там щось сичало, гуло, дзвеніло; запах лізолу, змішаний з дивним запахом якоїсь смаженини, бив у ніздрі. Біля дверей, на залізному похідному стільчику, посмоктуючи маленьку люлечку, сидів фельдфебель санітарної служби й байдуже стежив за наближенням прибульця.

— Працює лазня, фельдфебелю? — замість привітання спитав Лібіх.

Фельдфебель неквапом вийняв люлечку з рота і підвівся. Він був невисокий на зріст, сухолиций, шинеля на ньому мала такий вигляд, ніби її тільки сьогодні вперше наділи, новісінькі чобітки на маленьких фельдфебелевих ніжках виблискували, і Лібіхові стало трохи незручно за свої забрьохані чоботи, за піддиркану, запацьорену шинель, за намоклий ранець.

— Раз я начальник цієї лазні, то вона не може не працювати,— різким голосом прокрякав фельдфебель і норовисто труснув головою, націляючись в лице гауптманові своїм підборіддям. Підборіддя в нього було гостре й задерте, як носок старого черевика. Такі люди викликають відразу з першого погляду. Однак Лібіхові надто вже хотілося помитися. Заради такої приємності можна було пожертвувати на певний час навіть своїми уподобаннями. Він приязно посміхнувся санітарному фельдфебелеві й, видобуваючи з себе всю бадьорість, яка ще дрімала в душевних закапелках, сказав:

— Отже, я зараз погрію свої кісточки? А то в мені вже не зосталося ні хуху, ні духу, ні теплоти.

Чорна люлечка помандрувала в сухогубий фельдфебельський рот. Начальник лазні вгніздився на залізному стільчику з виглядом імператора, що сидить на оббитому бархатом троні. Церемоніал ввічливості по відношенню до старшого за чином було виконано, тепер начальник лазні міг заявити про свої прерогативи.

— Нічого не вийде,— байдуже процідив він,— моя лазня — лише для військ гарнізону...

Лібіх злякався. Те, що здавалося таким близьким і можливим, раптом ставало недосяжним. Від холоду й безнадії у нього клацнули зуби. Він ладен був просити фельдфебеля, пропонувати йому гроші, що завгодно, аби тільки той впустив отуди, де сичало, дзвеніло й бурхало теплом.

— Послухайте,— пробелькотів він,— послухайте, фельдфебелю, але ж тут... Хіба тут не частина группенфюрера Кюммеля?

Начальник лазні кинув на гауптмана зневажливий погляд.

— По-перше, це військова таємниця. По-друге... по-друге,

тут надто близько фронт і надто багато швендяє аліантських шпигунів, щоб я... гм...

— Отже? — спробував було втрутитися Лібіх.

— Отже, я просив би гауптмана показати свої документи.

За інших обставин Лібіх, ясна річ, неодмінно обурився б. Ці есесівці вже до того знахабніли, що незабаром не дадуть і дихати звичайним людям. Але зараз... Він мовчки дістав з кишені аусвайс і подав фельдфебелеві. Той щось пробурмотів щодо «зрадників двадцятого липня» [1], пересунув люльку з одного кутика рота в другий, розгорнув посвідчення, повільно перебіг очима віддрукований готичним шрифтом текст і раптом зіскочив з свого стільчика. Виявилося, що він уміє хвацько стукати закаблуками, в одну мить ховати свою люльку в кишеню шинелі, викидати вперед руку, пожирати очима начальство.

Він усе вмів, отой нахабний і самовпевнений санітарний фельдфебель, особливо після того, як дізнався, що перед ним стоїть начальник таємного об'єкту № 1, того самого об'єкту, про який у Хогсварті говорили не інакше, як пошепки.

— Прошу пробачення, герр гауптман! — гавкнув фельдфебель просто в обличчя Лібіхові.— Я до ваших послуг, герр гауптман!..

— Отже, я можу помитися? — все ще несміливо спитав гауптман.

— Яволь! Хайль!

— З вас добрий начальник лазні, фельдфебелю,— похвалив його Лібіх, видираючись по залізній драбинці нагору.

Фельдфебель поліз слідом.

— Дозвольте допомогти вам, герр гауптман?

— Дякую, я сам.

Начальник лазні ніяк не відставав: певно, хотів загладити свою поведінку.

— Обмундирування накажете в дезинфекцію? — спитав він гауптмана, коли той уже лишився в одних підштаниках.

— Хіба що шинелю,— входячи в роль людини, до велінь якої прислухаються, поважно промовив Лібіх.— Та й то, якщо вона висушиться в камері...

— О-о, у мене в камері така температура, що можна курчат смажити! — догідливо захихикав фельдфебель.

— Но-но, ви глядіть, фельдфебелю, не спаліть мені шинелі!

— Боронь боже, герр гауптман! Сам простежу, всі рубчики пропарю, просушу... В моїй практиці був тільки один випадок, та й то виною всьому не я і мої люди, а бомби.

— Бомби?

— А так. Ми тоді стояли ще на Атлантичному валу. Був майже такий ранок, як оце сьогодні. Приходять два лобуря-

---

[1] Так називали есесівці всіх солдатів і офіцерів німецької армії після замаху на Гітлера 20 липня 1944 р., натякаючи цим, що в змові проти Гітлера брали участь армійські генерали та офіцери.

ки — унтери. Помитися? Будь ласка. Тільки вони залізли в душову, а тут повітряна тривога. Мої хлопці та й я сам ноги на плечі і в бункер. Унтери теж почули, вискочили... Вискочили, а штанів чортма! А ці ферфлюхте[1] аліанти вже тут і вже висипають бомби. Унтери — теж в бункер. Голяка!.. Цілу годину сиділи там, як господні ангели. Після нальоту повертаємося — і що ви гадаєте? Мій дезинфектор замість того, щоб вимкнути камеру, крутнув на повну подачу тепла, і все начиння отих унтер-офіцерів згоріло у вошобійці до ниточки! Тільки гудзики лишилися. От сміхота!

Він засміявся, адресуючись до голої гауптманової спини, бо Лібіх не дослухав фельдфебелевого варнякання, скинув підштаники, дістав з ранця шматок зеленого мила і попрямував на другу половину лазні, де мала бути душова камера.

На порозі душової стояв здоровенний солдат у робочому полотняному мундирі, з квачем в одній руці й цеберочкою в другій.

— Підмажемося? — скалячи зуби, поспитав він.

— Що це там у вас таке? — розгублено пробурмотів Лібіх.

— Ніби не знаєш! Марію Магдалину з себе корчиш! Хіба вперше в лазні? Рідина від усякої нечисті. Суміш лізолу й авіаційного бензину. Прима! Один раз мазнеш, і все щезне. Навіть шкіра злазить!

Лібіх зупинився. Він хотів було сказати, що він не солдат, а офіцер, що його не треба мастити цим паскудством, але змовчав. Яка, власне, різниця між простим солдатом і гауптманом після того, як вони залишають свої мундири в роздягалці й постають перед цим дурнем голі, як мати народила?

Солдат, скориставшись з мовчазної згоди Лібіха, з розгону мазнув його квачем нижче пупа. Лібіх відчув, як по ногах побігли холодні, противні цівки і як там, де прокотилися цівки, запекло й защеміло. Він рвонувся вперед, щоб пошвидше змити з себе цю гидоту, але солдат ухопив його за плече.

— Чого викобенюєшся! — гукнув він.— А під пахвами? Та в тебе й на грудях, як у ведмедя — теж треба б...

Тоді вже Лібіх не витримав. Скреготнув зубами, різким рухом плечей скинув солдатову руку, повернув до того бліде, перекошене від шаленства обличчя.

— Слухайте, ви, солдат!..

Банщик закліпав очима. Видно, це велике цабе, якщо воно так кричить. Він відступив назад і, розгубившись, тернув у себе під носом тією рукою, що тримала квач. Бризки смердючої рідини полетіли на банщикові чоботи й на штани.

— Прошу пробачення, герр... герр...— залопотів банщик,— я зараз вам пущу воду... Один момент... Прима водичка...

---

[1] Ферфлюхте — проклятий *(нім.)*.

Лібіх ступив у душову. Нарешті тут його оточувало все миле німецькому серцю, без отих тупих і нахабних дурнів! Білі стіни, чисті, ще сухі дерев'яні решітки під ногами, акуратність, тепло, тиша — чого ще треба для такої змученої людини, як він? Гауптман поклав мило на емалеву поличку й став під круглою лійкою душу. Десь клацнуло, заклекотіло, щось прогарцювало по трубах, прокладених під стерильно чистою стелею, пролунав такий звук, ніби з десяток солдатів одночасно сьорбнуло гарячого супу, і з усіх отворів душових ситечок дружно вдарили тонюсінькі, лоскотливо-приємні, теплі-претеплі струмені води. Лібіх заплющив очі, ахнув і кинувся в саму середину грайливого нуртовиння. Вода охопила гауптмана з усіх боків, одягла в прозорий плавучий конус, і тепер Лібіх якось упевненіше позирав на відведений йому білий світ, окреслений тісним обширом душової і осяяний кількома молочно-білими електролампочками. Він більше не був голим. Благословенна вода приховала його наготу. Йому лишалося одне: підставляти плечі й груди під падаючий теплий дощ, намилюватися, стежити, як з рук, з тулуба сповзають пухнасті лахмани білої піни, падають униз і розпліскуються так само, як розплескалися в цьому теплі його похмурі думки. Таке задоволення від купелі людина могла мати хіба що в перші дні після свого народження. Гауптман Лібіх заново народжувався. Він уже стояв однією ногою по ту сторону буття і тепер з радістю повертався до звичайного існування, до цивілізації, до щастя.

— Мій боже,— муркотів Лібіх,— як мало треба людині, щоб вона відчула себе справді людиною...

Захоплений своїм раюванням, Лібіх не зауважив появи в душовій ще одного голяка. Той сам нагадав про себе, підкравшись ззаду до гауптмана й ляснувши того по спині. Рука в зайшлого була холодна й тверда, наче кам'яна. Лібіх від несподіванки здригнувся. Він кинув через плече погляд і побачив довготелесого білотілого чоловіка з прилизаним волоссям, прилизаним до того ретельно, що голова в незнайомого здавалася плескуватою.

— Ти як сюди потрапив? — гукнув незнайомий.— Це ж чистісіньке шахрайство! Отой тварюка-фельдфебель добру чверть години доводив мені, що лазня готується для якогось там начальства, що сюди навіть божого духу він не має права пускати, а тут, виявляється, вже сидить субчик...

— А може, я саме божий дух і є,— пирхаючи, промовив Лібіх.

— Ти ще назвешся Саваофом! Але ж у того, наскільки мені відомо, борода росте на морді, а не на грудях, як у тебе... І з якого тільки звіринця ти вискочив!

— Дурень ти,— спокійно сказав гауптман,— волосся на грудях у чоловіка — це ознака мужності. Японці навіть роблять

собі спеціальні перуки на груди, щоб не бути схожими на жінок.

— Ти мені скажи: потрапив до лазні без хабаря?

— Без.

— Тоді ти, мабуть, дійсно не така баба, як я. Бо на мене отой паскуда так подіяв, що я віддав йому пачку найкращого руського тютюну «Дюбек», аби він тільки впустив мене погрітися... Цей тютюн курять лише радянські генерали, а тепер... тьфу!

— Звідки в тебе руський тютюн? — поцікавився Лібіх.

— Звідти, звідки й я сам — з Східного фронту!

— Ти був на Східному фронті?

— Не далі як тиждень тому...

— І як там, гаряче?

— Та вже не так, як тут... Ти зможеш намилити мені спину?.. Ага, отак... дякую красно... На сході продовжується ще й досі те, що почалося під Москвою.

— А ти був і під Москвою?

— Де я тільки не був! Бачиш оцю руку? Як рвонуло щось біля мене!.. Здається, ота їхня «катюша»... Ну, мої пальці й скрутилися... І гадаєш, помогло? Чорта пухлого! Весь час просидів на передовій... От у мене товариш був... унтер-офіцер... е-е... Гейнц Корн. Так тому руку переїхала наша польова кухня. Теж отак пальці відчесало. І всі знали, що він їх навмисне під колесо підсунув... Узимку... Земля тверда, промерзла, кухня була повна супу — так рука й хруснула... І що ж? Я гибію на передовій, а мій друг Гейнц Корн, якого треба було б судити за навмисне каліцтво, пригрівся в трофейній команді... Потри, будь ласка, мені спину. Три, три, не бійся! Ми, Фінки, завжди відзначалися цупкою шкірою... Твоє прізвище як?

— Лібіх.

— А звати?

— Це не грає ролі...

— А все ж таки.

— Ну, Вальтер.

— Лібіх — що може бути прозаїчнішого! А от я — Арнульф Фінк. Арнульф-Марія Фінк. А брат у мене був Рольф-Марія Фінк. Наш покійний батечко страшенно любив літеру «ф». Він сам звався Фрідріх Фінк. Наш старший брат, від першої батькової дружини, носив ім'я Адольфа. Адольф Фінк — це звучить просто шикарно!.. Мої старші брати були есесівськими офіцерами... Я не потрапив до СС тільки через непорозуміння... Всю війну відчував себе нещасним... Тобі цього не зрозуміти, бо ти ж есесівець і не можеш гідно оцінити своє становище...

— Ти помиляєшся,— сказав Лібіх,— я зовсім не есесівець...

— Справді! — вигукнув Арнульф.— То, може, й ти приїхав сюди так, як оце я?

— Майже...

— Сакрамент! — Арнульф озирнувся довкола, щоб переконатися, що вони самі тут.— То, може, хоч ти мені з'ясуєш, що робиться в цьому есесівському клубі?.. Розумієш, я приїхав сюди на виклик самого группенфюрера Кюммеля... Вчора пішов до штабу, мені кажуть, що группенфюрер кудись поїхав, треба зачекати, поки він повернеться і поки прийдуть мої документи... Разом з тим я дізнаюся, що тут був мій брат Рольф. Штурмбанфюрер СС Рольф Фінк, ти чув про такого? Ні? Шкода... Він був справжнім німцем... Чому я кажу «був»? Та тому, що Рольф уже мертвий. Я заїздив до нього в Кельн, але там сказали, що він інспектує табори іноземних робітників... Потикаюся сюди — дізнаюся, що Рольф інспектував свої табори саме тут і що саме тут його спіткала смерть. Він убитий аліантською бомбою в оцьому триклятому Хогсварті. Вчора я цілісінький день швендяв по містечку й не побачив жодної воронки. Що це за бомба? Може, вона вибухнула в повітрі? Чи, може, осколок летів сюди з Кельна або ж із самої Франції, летів тільки для того, щоб убити мого бідного братика Рольфа?

Лібіх знизав плечима.

— Нічим не можу тобі зарадити.

— Вчора я горював цілий день,— вів далі Арнульф.— Знайшов Рольфову могилу. Свіжа. Може, то й не він. Хіба тут розбереш. Сьогодні прокинувся, згадав, що давно не купався, знайшов оцю вошобійку... Я більше люблю ванну. Щоб розлягтися, щоб тобі подали чашку міцної кави... Це так по-німецькому!

— По-свинячому,— буркнув Лібіх.

— Як ти сказав?

— Я сказав, що ванна нагадує свинячий барліг. Це найменш гігієнічна річ з тих, що я знаю. В майбутньому людство зовсім відмовиться від ванн і ставитиме навіть у квартирах душові кабінки. Це забиратиме набагато менше місця й буде гігієнічніше в тисячу разів...

— Е, ти там що не кажи, а я таки люблю ванну,— махнув рукою Фінк,— і щоб гаряча кава... в нагрітій чашці... Прима!

— Що ж, почекай до кінця війни. Бо війна — це стриманість. Як сказав Гете: «Відрікатися ти мусиш, відрікатись».

— А ти звідки знаєш, що сказав Гете?

— Кожен німець мусить знати свого великого поета.

— Не задавайся — я теж знаю. Ти краще потри мені ще живіт...

— Я вже йтиму. Накупався.

— Ну, йди, йди, а я ще поніжуся з півгодини. За себе й за Рольфа... Мій братик теж обожнював купання... У ванні... з кавою...

Коли Лібіх, поголившись взятою в начальника лазні безпечною бритвою, застібав свій френч, з душової підстрибом убіг до роздягалки Фінк. Він глипнув на гауптманські погони на плечах

Лібіха, з переляку гикнув, крутнувся на місці й знову гайнув назад.

— Чого це він? — здивувався санітарний фельдфебель.

— Мабуть, щось забув у душовій,— ховаючи посмішку, відповів гауптман.

За годину він уже стояв перед бригаденфюрером Гаммельштірном і, намагаючись стримуватися від жестикуляції, короткими фразами доповідав про події, що відбулися кілька днів тому на базі фау-2, де він був начальником.

— Отже, ви можете заприсягтися, що группенфюрер барон фон Кюммель загинув перед вашими очима? — спитав Гаммельштірн.

— Яволь. Він помер, як герой.

— Царство йому небесне,— підвівся з-за столу бригаденфюрер, хрестячись,— він був хоробрим воїном і справжнім німцем.

Гаммельштірн ще раз перехрестився, майже торкаючись пучкою свого заростого густим волоссям лоба, і Лібіхові здалося, що рука в нього тремтить і дрижить одвисла нижня щелепа. Гауптман відніс це за рахунок хвилювання бригаденфюрера, викликаного жалем до померлого барона, зовсім забувши про ту обставину, що в Гаммельштірна є підстави не лише для жалю, а й для радості. Бо ж смерть фон Кюммеля автоматично ставила бригаденфюрера Гаммельштірна на вищий щабель по службі, як підвищувала по службі ще сорок шість офіцерів.

— А вас, кажете, ці... бандити відпустили? — питав далі бригаденфюрер.

— Так точно!

— Чи не змогли б ви пояснити, чим викликана... гм... така великодушність?

— Вони помилували мене тому, що я вчений.

— Прекрасно! А я розстріляю вас на тій підставі, що ви вчений! За зраду й боягузтво. Що ви мені на це скажете?

— Е-е... м-м... герр бригаденфюрер... прошу пробачення, але... але в інтересах майбутнього, в інтересах Європи... м-м... Європі знадобляться вчені, я так гадаю... Ці бандити також... е-е... вони дбають про майбутнє вже сьогодні, якщо можна так висловитися...

— Прекрасне видовище,— з похмурою іронією промовив бригаденфюрер,— офіцер німецького вермахту розхвалює якусь банду! Майбутнє, Європа... Європи нема! Вона буде зарахована до померлих материків. Вона вмерла разом з своїми недолугими народами. З безглуздою мішаниною варварських мов. З шумовинням нікому не потрібних звичаїв. Натомість воскресне Великонімеччина часів Генріха Птахолова й Фрідріха Барбаросси! Випростається на весь зріст! Зітре на порох усіх ворогів і таких слинявих людців, як ви, гауптман Лібіх!

— Яволь, герр бригаденфюрер! Одначе...

Гаммельштірн гнівно перебив його:

— Заткніть пельку, коли говорить старший! Вчений! Мені плювати на те, що ви вчений. Мені плювати на ваші факультети, на університети, на дипломи! На полі бою освіта менш важлива, ніж дисципліна, мужність і вірність обов'язкові! Доки триває війна, всі люди розділяються на солдатів і не солдатів. І поки там різні вчені відкашлюються й колупаються в носах, солдати, даючи звуки менш делікатні, наводять повсюди лад. І будьте певні: я не пошкодую викликати відділення есесманів, одного залпу якого буде достатньо, щоб припинити ваше жалюгідне існування...

— Але ж, герр бригаденфюрер...

— Замовкніть! Я ще не все сказав! Тут у мене є виклик. Вас викликають до Пенемюнде! Ці ваші... вчені... Але мені начхати і на Пенемюнде...

— Прошу пробачення,— швидко втрутився Лібіх, відчувши твердий грунт під ногами,— але ж якраз Пенемюнде дало нації зброю відплати...

— Її дав нам фюрер. Чуєте: фюрер! І кожного, хто думає інакше, треба розстрілювати. Може, ви ще й тепер станете заперечувати?

— Ні, ні, я цілком з вами згоден, герр бригаденфюрер. Але... Як сказав ще філософ Кант: «Що я можу знати? Що я маю робити? Чого я можу сподіватися?»

— Ви можете розраховувати на розстріл. Фюрер закликає німецький народ страждати й бути мужнім. Боягузи нам не потрібні. Боягузи можуть бути тільки по той бік фронту. Серед нас боягузів нема!

— Я б міг довести, що я не боягуз.

— Пізно! Де ваша площадка? Де люди? Де великий воїн группенфюрер барон фон Кюммель? Нічого нема! Немає, о горе нам!

Лібіх втратив будь-яку надію. Розширеними від жаху очима він дивився на червону пику Гаммельштірна і відчував, як у нього зрадницьки підгинаються ноги. «Я впаду зараз на коліна,— подумав він,— я буду просити цього ідіота, щоб він відпустив мене до Пенемюнде. Боже, якщо ти відмовився допомагати мені, допоможи хоч бригаденфюрерові знайти здоровий глузд у вчинках!»

Гаммельштірн не був психологом. Він замовк не тому, що помітив, у якому стані перебуває Лібіх. Просто йому треба було викричатися, вичерпати всі запаси генеральського красномовства, яке поймало його з того часу, як він утвердився на вищій посаді. Тепер бригаденфюрер нарешті міг бути задоволений собою: перед його блискучою логікою безсилим виявився навіть учений. Задоволення викликало благодушність. Майже добродушно він промовив:

— Отже, вам тепер усе зрозуміло. Тут у мене виклик не тільки від пана Германа Оберта, але й від рейхсфюрера СС. Видно, ви таки дуже потрібні там у Пенемюнде... Отже, я відпущу вас. Відпущу тоді, коли ви знищите цю банду в дюнах! Зрозуміло вам, гауптман Лібіх?

— Яволь! — проревів фельдфебелевським голосом Лібіх.

— Ви зберете в Хогсварті солдатів вермахту. Їх тут вештається чимало. Цих нероб і зрадників треба привчати... гм... ви самі знаєте, до чого їх треба привчати.

— Яволь!

— І негайно в дюни! Щоб за кілька днів там не лишилося жодного бандита. Та не патякайте, що вашу площадку знищили партизани. Її розбомбили аліанти! Чуєте? Роз-бом-би-ли! Тепер усе розбомблюють. Зрозуміло?

— Яволь!

Гауптман Лібіх вилетів з штабу, неначе викинутий пружиною. Він уявлення не мав, куди йому тепер іти, де шукати отих солдатів вермахту. Згадував, як розмовляв з бригаденфюрером, і мимоволі червонів. Так ганебно він, здається, ще не поводився ніколи в житті. Він тремтів і підлещувався тому, що боявся. Підлещувався не лише до бригаденфюрера, а до всіх, кого зустрічав по виході з дюн: до санітарного фельдфебеля, до отого дурня з квачем, до голого Фінка. Він говорив з ними не так, як хотілося самому, а як хотілося їм. Він переймав їхні думки, їхні інтонації, ставав на їх точку зору, забувши про свою власну. Він боявся хоч на хвилину стати самим собою, Вальтером Лібіхом, доктором фізики, магістром математики й механіки, він соромився своєї освіченості, свого розуму, себе самого, як голий стидався власної наготи.

«Ах, чи не все одно? — подумав Лібіх.— Безпека лежить в основі всіх людських вчинків, бажання уникнути кари зводиться до бажання спокійно спілкуватися з собі подібними. Кожен на моєму місці діяв би так само».

Якийсь фельдфебель з трьома срібними квадратиками на погонах ішов Лібіхові назустріч. Запримітивши гауптмана, він зупинився. Вся його постать свідчила про нерішучість і розгубленість. Лібіх глянув у обличчя фельдфебеля й упізнав Арнульфа Фінка.

— Це... ви? — теж розгубившись, спитав він, бо не наважувався «тикати» Фінкові, як робив це в лазні.

— Яволь, гауптман! — виструнчився фельдфебель, що теж, певно, відкинув від себе спогади про панібратське ляпання по плечах, коли вони були голими.

— І досі немає ваших паперів?

---

[1] Герман Оберт — керівник робіт по конструюванню фашистської ракети фау-2 — по війні опинився у США.

— Яволь, гауптман! Группенфюрер Кюммель, на жаль, також ще не приїхав.

— Він і не приїде.

— Тобто як?

— І папери ваші навряд чи приймуть. Війна. Кому тепер до паперів.

— Яволь, гауптман! Але що ж мені робити?

— Ідіть до мене помічником.

— Помічником? До вас? Але...

— Ніяких «але». Німецький солдат повинен забути це слово. Слухайте наказ. До вечора зберіть у Хогсварті всіх солдатів вермахту. Саме солдатів вермахту, а не есесівців. Так звелів бригаденфюрер. Збиратися тут, біля штабу.

— Все буде зроблено, гауптман!

— Я не сумніваюся. Ідіть!

— Яволь! Я знаю, де шукати солдатів, про яких ви сказали, гауптман.

— Тим краще.

Фельдфебель пішов. Лібіх з полегкістю й задоволенням подивився йому вслід. Він мав підстави бути задоволеним. Є ще люди, які його слухають. Кляте почуття власної наготи не мучило більше гауптмана. Страх, совість, сором, розгубленість — все це лишилося десь позаду. Тепер він згадав, що дуже давно не їв. Йому хотілося їсти.

ЯК ЗАЙШЛО СОНЦЕ

Давно була та ніч, коли в тісному трюмі баржі «Лореляй» мріяв Михайло про мімікрію, яка б захистила людину од ворога. І от врешті здійснилася його мрія, тільки немає вже більше поруч друзів, немає відважного майора Зудіна, немає гордого Юри Івкіна, немає лікаря Мазуренка, що так не хотів умирати, боявся смерті. Десь у зеленавих глибинах Рейну знайшли вони, мабуть, собі могилу, а він ще живе й бореться, і вже навколо нього нові друзі, досі незнані, далекі й загадкові.

Сьогодні Михайлові приснився сон. Срібна країна його дитинства, його юності. Рідні поля, батьківські степи, в яких він не був уже, певно, тисячу років. Київські вулиці, що спадають з пагорбів у падоли, пролягли в прадавніх ярах й поміж валами князівських укріплень. Дніпро, закутий у кригу, як у броню, велика ріка його народу. І все засипане снігами, білими-білими, як молоко, як волосся у старих українських дідів, що гріються влітку на погрібниках, а взимку розповідають на теплій печі онукам страшні бувальщини. І він упав на коліна і їв той сніг, як цукор. Їв і не міг наїстися. І плакав з розпуки й жалю.

Коли Михайло прокинувся, обличчя в нього було мокре не від сліз, а від дощу. Вода просочувалася крізь вербове пагілля, що вкривало примітивний, нашвидкуруч збудований курінь. Навколо Михайла покотом лежали... есесівці. Дощ дзюркотів крізь галуззя, зволожував сплячим обличчя, шиї, руки, але вони спали мов мертві.

Михайло звівся на лікті й сів. Під ним був шкіряний плащ сталевого кольору, плащ з погонами группенфюрера СС. Генеральський картуз валявся поруч. Он лежить Гейнц Корн, що змінив свою фронтову заяложену форму на новенький мундир штурмфюрера. А там — Юджін Вернер, Кліфтон Честер, пан Дулькевич, що навіть спить в офіцерському картузі штурмбанфюрера Фінка.

Вони змінили свою зовнішність. Закони війни вимагають, щоб партизан носив форму. Що ж, вони будуть носити форму своїх ворогів. Закони війни вимагають, щоб партизан відкрито носив зброю. У них тепер зброї стільки, що сховати її ніяк не можна. Законами війни передбачено, щоб на чолі партизанів стояв командир, який відповідає за них. А хіба він не відповідає за своїх товаришів?

Учора після того, як, переобтяжені припасами, взятими на знищеній ракетній базі, вони знову заглибилися в дюни, пан Дулькевич, розмахуючи двома обшитими зеленим сукном баклагами, вигукнув:

— Пся кошьч! Нарешті я вип'ю справжнього німецького рому з справжньої цукрової тростини, привезеної з Куби!

Михайло промовчав. А на привалі, коли Гейнц Корн порався з сніданком, командир звернувся до партизанів:

— Друзі,— сказав він,— ви мали можливість переконатися, що я був таким самим, як ви, і ніколи не зловживав становищем командира. Я завжди розглядав наш загін не як звичайну військову одиницю, а як співдружність націй, групу людей різних національностей, об'єднаних боротьбою проти спільного ворога. Ви помітили, що я завжди намагався бути вашим товаришем і якщо інколи й наказував, то це були накази, без яких не можна обійтися в бою. У всіх важливих випадках я питався вашої думки й завжди намагався досягти спільної згоди або ж принаймні згоди більшості. Без цього, я вважаю, наш загін не міг би існувати.

Сьогодні в нас невеличке свято. Ми можемо відзначити свій перший значний успіх. Те, що ми робили раніше, не може зрівнятися з сьогоднішнім. Ми, нарешті, потрапили в самий вир війни й боремося з нею всіма своїми силами. Чи ж не до цього прагнув кожен з нас?

І тому, як командир партизанського загону «Москва», я хочу оголосити сьогодні свій перший офіціальний наказ. Прошу встати.

Наказ № 1

по партизанському загону «Москва». Голландія.
24 вересня 1944 року.

За блискавичне знищення фашистської ракетної бази для запуску руїнницьких ракет фау-2 по Лондону й інших містах Європи оголошую всьому особовому складові загону подяку.

Командир партизанського загону «Москва»
лейтенант Скиба

— Віват! — першим прокричав пан Дулькевич. Його дружно підтримали всі.

— На відзнаку цього,— продовжував Михайло,— наказую інтендантові загону Гейнцу Корну видати всім по сто грамів трофейного рому.

— Але ж це до дябла мало! — вигукнув поляк.— Пан Скиба хитрий, як посол.

— У мене на фронті був товариш Льоня Саприкін,— повернувся до пана Дулькевича Михайло,— до війни він працював на шахті в рятувальній команді. Як тільки десь на шахті аварія, пожежа, завал, вони кидаються туди, щоб порятувати людей. У рятувальній команді були хлопці двометрового зросту, з могутніми легенями, з серцями, як дизельні мотори. І оці двадцятилітні хлопці навіть не нюхали алкоголю. Не мали права. Варто було випити незадовго до аварії двадцять грамів горілки, всього двадцять грамів, щоб потім у кисневій масці, яку рятувальник надіває, спускаючись у палаючу шахту, утворилися кристали, що припинять доступ кисню,— і людині кінець. Маска стає знаряддям убивства. І все це через двадцять грамів алкоголю. А хіба ми з вами не рятувальна команда? Хіба гарантовані ми від того, що ось зараз десь у небі не загориться димовий слід від ракети? Хіба гарантовані від того, що нас через півгодини не оточать справжні есесівці?

— Алкоголь робить людину злою,— муркнув пан Дулькевич.— А хіба пан вважає, що нам не потрібна злість?

— Ми повинні бути злими, але п'яними — ні,— твердо відповів Михайло.

— Це узурпація моїх прав,— пробурмотів пан Дулькевич, але випив, як і всі, півкухлика коричневої гіркої рідини й на більше не претендував.

Після рому поляк сп'янів або ж удав з себе сп'янілого. Він почав вимагати від Михайла, щоб той склав іспит на командира.

— Панове,— розмахував руками пан Дулькевич,— я знаю дванадцять психологічних методів для виявлення розумового

рівня індивіда. Наш командир повинен довести нам свою інтелігенцію.

— Для цього ми повинні, очевидно, бути впевненими у високих інтелектуальних здібностях мосьє Дулькевича,— глузливо докинув француз.

— Базікання є безнастанною маніфестацією моєї інтеліґенції,— не задумуючись над відповіддю, мовив поляк.— Я ставлю запитання. Пан Скиба відповідає. Якщо графік його відповідей являтиме пряму лінію — все гаразд. Якщо ж це буде крива — значить, у нашого командира завихрення в психіці. Ви готові, пане Скиба?

— Абсолютно,— засміявся Михайло.

— Я ставлю перше запитання.

— Будь ласка.

— З чого робиться хліб?

— З борошна.

— Який зв'язок між шибкою й вікном?

— Випадковий.

— Між вовною й штаньми?

— Теж.

— Пане Скиба!

— Прошу?

— Чому ви даєте мені такі дурні відповіді?

— Для того, щоб графік відповідей становив пряму лінію. Така лінія буде лише тоді, коли відповіді будуть всі абсолютно дурні. Як і запитання. Тепер ви впевнилися у відсутності завихрень у моїй психіці?

— Пся кошьч, у пана справді не помітно ніяких завихрень.

Гра сподобалася французові.

— Мосьє,— вигукнув він,— я знаю спосіб значно кращий і простіший. Прошу!

Він швидко намалював на піску щось схоже на ліжко, жінку в ньому й товстого пана, який зникає за дверима.

— У вас сталі смаки, мосьє Ріго,— засміявся Михайло, глянувши на малюнок.

— О-о,— округлив очі Раймонд,— навпаки, мосьє, я став тепер запеклим ворогом ліжок і всього того, що може в них бути. Але чи не змогли б ви все-таки сказати мені, що тут зображено? Це тільки гра, всього лиш гра.

— По-моєму, тут намальовані чоловік і жінка.

— Ви вгадали. Ви бачите тепер, що я став прихильником законного подружжя, а не випадкових зв'язків і адюльтерів. Куди йде цей чоловік?

— З дому.

— Чого?

— Випити, щоб жінка не бачила.

— А про що думає жінка?

— Думає: «Ну, підожди ж, ти вернешся!»

Француз реготав до сліз.

А в іншій групі теж точилася вільна, жартівлива розмова. Юджін дратував англійця.

— Нарешті ми п'ємо справжню каву,— говорив він, підморгуючи Сливці,— а то весь час хлебтали воду, немов якісь мормони. Навіть наш друг Кліфтон забув про свій кап оф ті [1].

— Англійці п'ють чай уже триста років і питимуть його ще тисячу років, і ніхто не перешкодить їм цього робити! — буркнув Честер.

— Але ж ти не п'єш!

— Це тимчасово.

— І не читаєш щодня біблії!

— Теж тимчасово.

— У мене на базі в Стенморі лишилася добряча кишенькова біблія. Спеціально видана для американських солдатів. Ви бідні, у вас не може бути таких розкішних видань. Але не сумуй — я подарую тобі цю біблію, як тільки закінчиться війна і ми повернемося додому.

— Я зможу обійтися й без цього подарунка.

— Ти боїшся лишити мене без біблії? Але ж я все одно, крім книжок про курей, не читаю нічого. Ні, я таки подарую тобі біблію. Не виїжджаючи з Англії.

— Ти ще збираєшся їхати до Англії?

— Перед тим, як повертатися додому, гадаю заскочити. В мене там гарненька дівчина.

— В Англії обійдуться і без вас.

— Го-го, не обійшлися ж тепер! Нашим хлопцям сподобалося на вашому острові. А особливо генералам, які захопили під штаби найкращі будинки в Англії. Дивуюся, як це їм не вдалося розсістися ще в королівському палаці.

— Після війни в нас не буде нікого,— вперто повторив Кліфтон.

— Я знаю, чому англійці не люблять наших хлопців,— зареготав Юджін.— Хочеш, скажу? Тому, що ми, американці, страшенно багаті. Американський солдат одержує втричі більше грошей, ніж англійський. Наш сержант посилає своїй сім'ї стільки, як ваш капітан.

— Вам платять, щоб підігріть якось вашу хоробрість. У англійця одваги вистачає й без грошей.

— Тож-то ваші солдати втікали від Роммеля з Греції так прудко, що кидали там не тільки танки й гармати, а навіть зубні щіточки,— зареготав американець.

— Англійці розгромили Роммеля в пустині.

— Розгромили! Якби в новозеландців після того, як Роммель викишкав їх з Бенгазі й загнав до Тобруку, якби в них був бензин, щоб драпати далі, вони бігли б аж до Єгипту.

---

[1] Чашка чаю *(англ.)*.

Через брак бензину довелося зупинитися, зупинившись — оборонятися! І німці виявилися розбитими. Адже так, містер Сливка?

— На жаль, я не дуже розуміюся на військовому мистецтві,— мовив Франтішек,— точніше кажучи, зовсім нічого не тямлю.

Якоб ван Роот смалив свою люльку й мовчки прислухався до розмов. Задумливий усміх блукав по його обвітреному коричневому обличчю. Спокійні думки повільно текли в голові. Він знову й знову думав про велике слово «Москва», шкодував, що вікна його країни весь час були відчинені тільки в той бік, де заходить сонце, тоді як їх треба було відчиняти й на схід, туди, де течуть великі ріки, де шумлять могутні ліси, де розкинулися найбільші в світі степи. Пан Дулькевич порушив плин Якобових думок.

— Що пан Роот гадає робити після війни? — спитав він.

Якоб відповів не відразу. Що він робитиме? Знову повернутися до Амстердама, де столітні будинки стоять по коліна в воді? Сидіти в кіоску й розкладати перед собою калейдоскопи марок? Мабуть, марки після війни будуть не такі, як перше. Їх робитимуть з алюмінію, з тонких срібних і золотих платівок, їх гаптуватимуть на шовкових шматинках, і розповідатимуть вони про те, як добре жити без війни. Будувати мости й палаци, саджати дерева, вирощувати тюльпани.

А ще краще, мабуть, подивитися на світ власними очима, а не крізь вузенькі віконечка поштових марок і не крізь крикливі сторінки ілюстрованих журналів.

— Після війни я стану глобтротером,— нарешті зосередив думки Якоб.— Я обійду на своїй одній нозі спочатку Європу, а потім і весь світ. І скрізь розповідатиму про війну. Хай знають люди, що це таке, і хай вони цінують мир.

— Мир,— із заплющеними очима прошепотів Франтішек Сливка.— Діди й діти гріються на сонці під яблунею. Хлопці цілуються з дівчатами в садах. Я чую звуки миру, вони сповнюють моє серце, мою душу, вони вихлюпуються з мене. І я мрію написати свою колискову. Аби тільки хто знав, як я мрію!

Так минув той день їхнього перепочинку, день розмов, день мрій. А перед заходом сонця північний бік сірого неба перекреслила коротка смуга ракети. Її побачив Піппо Бенедетті, який стояв на варті. Він прибіг до куреня перелякaний і сполотнілий.

— Командире, командире! — лементував Піппо.— Знову вона!

— Де? — спитав Михайло.

Італієць мовчки махнув рукою на північ.

— Далеко?

— Не дуже.

— Хто бачив ще?

Ніхто більше не бачив, але не вірити Піппо не було підстав. Мовчки почали збиратися. Не говорили, йти чи не йти. Не

віддавав ніякого наказу Михайло. Всі й так знали: треба йти.

Гейнц запаковував продукти. Акуратні буханці хліба, загорнуті в станіоль. Схожі на ядра кулі голландського сиру. Бляшанки з консервами. Кофе, цукор. Два контейнери «лістер» — один з водою, другий з ромом. Кожному припадала чимала ноша. Звільнений від усього був тільки Якоб. Від усього, але не від зброї. Голландець навіть слухати не хотів, коли Михайло сказав, що одного автомата й чотирьох запасних магазинів для нього буде досить. Чому це досить? Чому всі мають нести по десятку магазинів, автомати, пістолети, штики від гвинтівок, а він прогулюватиметься з трьома нещасними патронниками? Чи, може, йдеться не про Голландію і він не голландець?

Коли вже всі були готові, виявилося, що зник пан Дулькевич. Михайло попросив заждати й сам пішов на розшуки.

Він знайшов поляка поблизу за дюною. Пан Дулькевич стояв на колінах, склавши руки, заплющивши очі, й щось бурмотів. Михайло зупинився в нього за спиною, не наважуючись перебивати. Поляк молився. Сльози текли по його старому, зморшкуватому обличчю, гіркі гарячі сльози, і холодний вітер остуджував їх. Худі плечі здригалися під широкою есесівською шинелею. Ріденьке, м'яке, як пушок на курчаті, волосся метлялося на вітрі, і сумно біліла посеред нього велика лисина, якої Михайло раніше не помічав.

Тільки тепер, уперше за всі довгі дні їхніх поневірянь, побачив Скиба, який старий, змучений і нещасний пан Дулькевич. І йому стало шкода його, мов рідного батька. І щось батьківське прозирало до нього і крізь оті худі згорьовані плечі, і крізь зморшки на лиці, і крізь глухий голос, з'їдений іржею років.

— За муки старих і малих, замордованих у костьолах і в домах, спаси нас, господи!

За муки жовнірів, що полягли у війні за волю, спаси нас, господи!

За рани, сльози й терпіння всіх невільників, вигнанців і блукачів польських спаси нас, господи!

Війни всесвітньої за свободу народів благаємо в тебе, господи!

Зброї й орлів народових благаємо в тебе, господи!

Труни для кісток наших у землі нашій благаємо в тебе, господи!

Михайло вслухався в полякове бурмотіння, але вчувалося йому в словах пана Дулькевича інше, своє, вистраждане й передумане за довгі роки війни й поневірянь:

«Люди! Ми звертаємося до вас. Нас мало.

Жменька. Перед нами страшний ворог. І ми не лякаємося, ми йдемо проти нього. Для нас немає страху, ми забули про риск, нам незнані вагання. Ви повинні знати про нашу твердість, про нашу рішучість і про нашу смерть. Чуєте, люди!»

Поляк закінчив, але не підводився. Якісь незрозумілі звуки виривалися з його горла, ще більше згорбилися худі плечі, й ще дужче задрижала спина. Пан Дулькевич плакав. Він хлипав невтішно й важко, як мала дитина. Сльози котилися йому по обличчю все рясніше й рясніше. Вітер уже не встигав остуджувати їх, вони падали на пісок і пропікали його.

Михайло підійшов до поляка і обійняв його за плечі. Пан Дулькевич був сухий і легкий, мов пір'їна. Михайло пригорнув поляка до себе, нахилився й поцілував солоне од сліз його обличчя. Він поцілував його в щоку, в колючу щоку, і пан Дулькевич обхопив його руками за шию й заридав ще дужче, ще невтішніше. Хіба тут можна було зарадити словами? Михайло мовчки гладив полякове волосся, м'яке волосся, що облягало таку непокірну, здавалося, голову. І пан Дулькевич поволі затих, тільки зрідка ще виривалися з глибини його прокурених грудей схлипування і вперемішку з ними вилітали слова.

Він не граф. Він не холостяк. Все те говорив їм через замилування до містифікації. У нього є десь пані Данута. І син Казік, що, певно, загинув у гарцерстві [1], як загинув підхорунжий Казік, який врятував його, пана Дулькевича.

Було колись усе — і немає нічого. Був дім — і нема його. Була Варшава — і нема її. Була Польща — і нема її. І навколо чужі піски, чужі дерева, чужі долі...

— Ми захищаємо й свої долі,— стиха сказав Михайло,— і наших дітей, і наших батьків долі захищаємо ми тут, у дюнах. Та ракета — то війна. А хіба може бути більший у нас ворог? Ми зазнали смерті, ми перемогли смерть, ми боїмося смерті і боротимемося проти неї, боротимемося за життя на землі, сповнене любові, щастя і...

— І горя,— схлипнув пан Дулькевич.

— Що ж, буде, певно, в майбутньому й горе,— погодився з ним Скиба.— Але хай не буде це горе від війни! Бо всяке горе можна перемогти й пережити, крім горя, принесеного війною.

— Слова,— промовив поляк,— багато слів, красивих, гучних, урочистих. Колись я вірив у слова. Тепер не вірю.

— Тепер треба діяти. Треба йти на північ.

— На північ?

— Так. Сьогодні на північ.

— А завтра? Завтра на південь?

— Цілком можливо. Ми йтимемо туди, куди треба. Ітимемо вдень і вночі. Без спочинку. Без страху. Без вагань.

— І ніколи не зазнаємо страху?

— Ніколи. Як співається у тій вашій пісеньці.

— То пісенька про кохання.

— А хіба ми ще не покохаємо!

---

[1] Молодіжний рух у Польщі.

— О, так, ми ще будемо кохати! А зараз треба йти. Адже так?

— Так. Треба йти.

І вони підвелися з мокрого темного піску, повернулися до товаришів, взяли кожен свою ношу й пішли. Цього разу на північ.

Іти, йти й іти. Нога за ногою. Віддихи короткі й точні, як удари годинника. Погляди спрямовані вперед. І думки — теж уперед.

Монотонність руху поступово вбиває всі думки, крім однієї: хоч би швидше дійти! В одноманітному плетиві кроків викреслюється те ж саме: дійти! Вимахи рук підпорядковані категоричному імперативу руху: швидше й швидше. В затерплих плечах вишумлюється зітхання: ще трошки, ще... Але не зупинятися! Іти, йти й іти. Тільки вперед. Вдень і вночі.

І якщо тобі хочеться їсти — знай: наїсися там, попереду. Коли спрага мучить тебе — не тут, попереду вгамуєш її. Зборює сон — не піддайся, бо спочинок десь жде тебе, як винагорода за довгі страждання.

Іти, йти й іти.

Туди, де кипить війна. Де в забетонованих підземеллях ворушаться хижі фашистські муравки. Де велетенська голка зшиває нитками диму байдуже небо з пошарпаною й замученою землею.

— У мене був товариш,— говорив пан Дулькевич, виходячи наперед, щоб усі чули,— Казік Марчинський. То був справжній поляк і жовнір!

— Він був, певно, такий самий балакучий, як і мосьє Дулькевич,— висловив припущення Ріго.

— Пан просто лайдак, якщо він зневажливо говорить про пана Казіка! Пан Казік Марчинський урятував мене від смерті. Він учив старого Генрика Дулькевича, як жити на світі. Він казав: «Якщо маємо танцювати, то танцюймо серед сотень мечів. Якщо спати — спімо без тривог над бездонними прірвами. Якщо натягати, то найтугіший лук. Рів перестрибувати в найширшому місці». Якби я слухав пана Казіка, він би не загинув. Його смерть на моєму сумлінні... Ми боремося тепер з цими дябельськими ракетами. А чи знаєте ви, панове, що Казік Марчинський боровся з ними задовго до нас?

— Де ж він їх бачив? — спитав француз.

— У Польщі. У нашій Польщі за цю війну можна було побачити все. Навіть ракети. Пан Казік розповідав мені після нашої втечі з-під розстрілу. Він був у партизанах на польському Прикарпатті. Партизани шукали Ставку Гітлера, яку супроводжували десь там боші. Панове гадають, що то була легка справа? Всі розвідники, яких посилали на пошуки, зникали, як голка у воді. Вони потрапляли в зону смерті навколо Ставки, де людей розстрілювали тільки за те, що вони ступали на ту тери-

торію. На двісті кілометрів навколо Стрижова не залишилося жодного поляка. Одних виселили, других просто повбивали. Згодом там почало діятися таке, чого ще ніхто не бачив. На схід од Жешува щодня летіли якісь зелено-сірі ніби літаки. Вони летіли високо, але ревли так, ніби проносилися над самою землею. Хвости диму й іскор тяглися за небаченими літаками, немов комети. Коли вмовкав той сатанинський мотор, видмо падало на лоб, на шию, врізалося в землю й вибухало з пекельною силою. Моторизовані відділи жандармерії стерегли місця вибухів, поки збиралися всі шматки від цих літаючих бомб. Видно, боші випробовували якусь нову страшну зброю.

— І що ж далі? — зацікавлено спитав Сливка.

— О-о, далі то вже починаються пригоди, що можуть бути лише в Польщі! Один той літак упав і не вибухнув. Поки жандарми розшукали місце, де він упав, то вже нічого не було. Партизани встигли туди раніше. Вони гукнули з сусідніх сіл хлопців, і ті перенесли ту штуковину до шопи та заклали її сіном; так, як ми ото заклали «хорх», на якому розгулював понад Рейном мосьє Ріго.

— Мосьє Дулькевич забув, що він розповідає про мосьє Марчинського,— ушпигнув поляка француз.

— О-о,— запевнив його Дулькевич,— прошу пана, я ніколи не забуду про пана Казіка. Бо то був герой! Як вони обдурили німців! Цілий тиждень ті шукали свій пекельний літак, а партизани сиділи в шопі й сміялися. Згодом їм удалося зв'язатися по радіо з англійцями. З Лондона прибув транспортний літак. Англійці забрали німецьку таємну зброю й повезли до себе додому. Так було розкрито таємницю фау-1.

— Але ж ми маємо справу з фау-2,— нагадав Кліфтон.

— Тим краще для мене,— бундючно промовив Дулькевич,— це тільки стверджує той факт, що нічого на цім світі не діється без участі поляків.

— У поляків, як я бачу, гордості не менше, ніж у англійців бундючності,— зауважив Юджін.

— Гонору, пане Вернер, гонору! — гукнув Дулькевич.— Як сказав Йозеф Понятовський у битві під Лейпцігом: «Бог мені повірив гонор поляків, богу його тільки й віддам».

— Може, синьйорові допомогти нести його мішок? — спитав італієць, біля якого хекав пан Дулькевич, уже вкрай знесилений.

— Нехай пан не турбується,— заспокоїв його майор.— Я попрошу допомоги, коли потребуватиму її... Для поляка можна часом щось зробити, з поляком зате — нічого! Хіба пан вважає, що Генрика Дулькевича лякають оці довгі переходи? Я набуваю кращих якостей тільки в подорожах, як вино мадера. Я б хотів і померти в дорозі. Як сказав наш поет: «І тільки смерті гарної я прагну: вмерти в мандрах».

— Мені теж є за кого битися,— зітхнув Михайло.— І моїх

товаришів загинуло багато, дуже багато. Останніх забрала ніч... Майора Зудіна, Юру Івкіна, лікаря Мазуренка... Німецька ніч, чорна й жорстока...

— Тепер нам судилося битися з ночами до самого кінця війни,— тихо сказав Сливка.

І ВОНИ БИЛИСЯ

Ночі стояли над Голландією темні, мов прославлені чорні тюльпани. Дощ лив безугавно, так ніби хотів затопити цю маленьку країну, над якою панують води: ріки течуть над нею, канали обплутують її польдери, море б'ється об її дамби.

Десь за дюнами пролягав канал, і на ньому ліпилися ластів'ячими гніздами села й містечка. Партизани обходили їх. Торовані шляхи вони зміняли на бездоріжжя диких чагарів. Позбавлені затишку й тепла голландських містечок, вони мали притулок серед суворих сосен і тополь Фрісландії. Пустизни й пустовщини були їхньою тимчасовою домівкою.

Знову їхнім дороговказом була хитка, як доля, стрілочка компаса, і знов димовий розчерк гігантського олівця ракети на передвечірньому небі щодня стверджував правильність їхнього шляху.

Ніхто не знав, чому фашисти пускають ракету тільки увечері, перед заходом сонця. Спочатку це вважали за німецьку пунктуальність. Все робити в раз і назавжди визначений час.

Згодом Кліфтон Честер висловив думку, що фашисти вибирають надвечір'я навмисно. В цей час англійські родини збираються після роботи додому. В цей час уся Англія відпочиває. Матері виводять дітей на прогулянку. Батьки копирсаються в квітничках. Це час, коли англієць з особливою силою відчуває привабливість мирних днів життя без війни.

І ось тоді з неба на його родину падає війна. Вона падає безшумна й нагальна, як божа кара, про яку щодня читає він у біблії. Вона руйнує, спустошує, вбиває. Сіє перестрах у серцях і відчай у душах. А цього тільки й треба фашистам. Вони хочуть залякати англійців. Якщо вірити німецькому капітанові, фашисти працюють над новою ракетою, щоб зруйнувати Нью-Йорк. Якщо їм це вдасться, тоді терези війни знову можуть захитатися. Американці, злякавшись руйнувань, яких вони ніколи не знали, вийдуть з війни і потягнуть за собою Англію. Радянський Союз лишиться віч-на-віч з Німеччиною. Що буде тоді?

Михайло заспокоїв Кліфтона: долю війни вже вирішено, може стояти тільки питання про час, коли вона скінчиться. Радянський Союз і так витримує майже всю силу ударів фашизму. Союзні війська просуваються в Європі по вісімсот метрів на день — хіба це війна?

Гейнц підтримав Михайла.

— Очевидно, ракети привозять сюди просто з заводу, де їх виготовляють,— сказав він,— запасу ніякого немає, от командування й цідить по одній ракеті щодня, щоб була ілюзія безперервних ударів з повітря. Психологічний ефект.

— На станцію в Хогсварті через день привозять по дві ракети,— поділився своїми спостереженнями Якоб.— Інколи буває три, але рідко. Коротенький поїзд з чотирьох або шести вагонів. Ракета в одному вагоні не вміщається, її кладуть у двох. Поїзди приходять уночі, а на ранок їх відправляють кудись у дюни, мабуть, на оту колію, що ми по ній їхали.

— А як же доставляють вони ракети туди, куди ми йдемо? — поцікавився Вернер.

Якоб пахнув люлькою.

— Можливо, й тут є залізниця. А може, по каналу.

Есесівська форма рятувала їх від випадкового ока. Вони йшли тепер і вдень. Видиралися на дюни, залазили на дерева, щоб побачити, чи не видно ще, чи далеко?

Ракетна база сховалася в тополевім гаю. Такі тополі Михайло бачив тільки в себе на Україні. Гінкі, високі, могутні. Вони біліли своєю сріблястою корою над сірими пісками, і від цього навкруги було якось ніби світліше. Тополі ще не жовкли. Їхнє листя було зелене, аж чорне, і ховало в гущавині й бетонований майданчик, і каземати, і сизий стрімчак ракети. Тільки вершини в тополь були безлисті, засохлі. А може, то їх обпалило вихорами вогню, що виривався з ракетних дюз?

Вони побігли туди, забувши про небезпеку. Ракета стирчала посеред майданчика, ввіткнувши в небо жало свого вістря. Тополі спокійно виспівували предковічну пісню дюнного вітровіння. Дощ перекреслював пунктирами рваних крапель бурбонські лілії колючого дроту. Запахом згорілого дизельного пального тхнуло з-за тополь. Для ракетних баз німці не шкодували нічого. Електростанція працювала тут не на дерев'яних оцупках.

— Треба перерізати провід живлення,— вголос подумав Михайло.

Де той провід, ще ніхто не знав. Як його перерізати, коли по ньому зараз, мабуть, потече струм, ніхто не мав ніякісінького уявлення. Але заціпеніння вже минуло. Шукати! Шукати провід! Висить він угорі, між деревами, обпираючись на крихкі гілки опецькуватими ногами ізоляторів, чи лежить десь на землі, гнучкий і страшний, як гадюка,— все одно треба шукати й знайти!

Піппо Бенедетті, нікому нічого не кажучи, кинувся, чомусь перед цим вихопивши у Якоба з-за пояса гострого німецького тесака. Якоб пошкутильгав за італійцем.

Провід лежав на землі. Італієць одразу натрапив на нього, так ніби ще здалеку бачив цю мідну обгумовану жилу. Якоб

і Піппо наблизилися до провода й дивилися на нього, немов ішли через усю Голландію тільки для того, щоб помилуватися цим видовищем. Провід був товстий і гнучкий. Він лежав зовсім нерухомо, і за цією нерухомістю, під товстим червоним панциром ізоляції, вгадувалися бурхливі потоки електронів, що мчать зараз від генераторів електростанції до стальної сигари, встромленої в бетон. Людська думка не змогла змагатися в швидкості з електронною бурею. Людські зусилля були надто слабими, щоб перепинити вогненний потік, що поллється в нерухоме тіло ракети. Десь глибоко під землею, сховавшись за товстими бетонними стінами, сидить капітан чи майор німецької армії, сидить, зручно вмостившись у кріслі, й дивиться, як перед ним витанцьовують електричний танок різнобарвні стрілки й стрілочки. Він востаннє перевіряє вірність розрахунків, пересвідчується в тому, що безжальне вістря траєкторії увіпнеться в саме серце великого заморського міста, він робить останнє попередження всім тим, хто сховався під землею, і зараз натисне якусь кнопку чи штовхне важілець рубильника, перетворить зльот електронів у літ секунд, що підхоплять на свої хвилі дванадцятитонне сталеве тіло й понесуть у стратосферні висоти. Зараз, зараз!

Піппо Бенедетті озирнувся навколо. Сутінки вже вкривали землю м'якою вологою запоною, тільки стовбури тополь навколо ракетного майданчика ледь помітно біліли здалеку корою. Італієць щось шукав. Він зник у кущах і за хвилину виринув звідти, розмахуючи пікою, зробленою з довгого дрючка і Якобового тесака.

— Посуш! — заревів італієць.— Давай посуш! Цілу купу! Сюди!

Який там посуш у таку плюту! Все навколо було мокре, як хлющ. Жодної сухої гілочки, жодного сучечка.

Якоб почав збирати мокре галуззя. Збирав швидко й мовчки. Піппо упав животом на м'яке гілля, заніс свою піку над головою, щось крикнув і з усього розмаху рубнув по червоному проводу.

З провода, мов з перетятої жили кров, порснули червоні іскри. Нестримний потік електронів зібрався в круглий клубок червоного вогню і з оглушливим вибухом вирвався на волю з темної в'язниці плетива ізоляції. Італійцева піка захурчала вище тополь. Тяжкі конвульсії перебігли по тілу Піппо, і колишній берсальєр затих на пухкому ложі, зробленому для нього товаришем.

Чи ж винен він, що не знайшов сухих гілочок для тебе, Піппо? Що не зумів відокремити од всемогутньої землі твого спритного й красивого тіла, відокремити на ту коротку, невловиму мить, коли електронні блискавки розскакувались у всі боки з-під оголеного твоїм ударом провода?

Електростанція і далі працювала. Її генератори накачували тонку червону жилу пульсування високих напруг. Начальник ракетної бази і далі, мабуть, сидів за своїм столом, і стрілки приладів відгойдувалися перед ним, щоб за мить упасти на краї циферблатів. Підземні гарнізони принишкли по своїх норах. Все було вивірено до найменших уламків секунди. Ракета має злетіти перед заходом сонця. Вона буде гнатися за сонцем, щоб упасти на вулиці Лондона тієї самої миті, як останній промінь небесного світла згасне на червонястих вежах Тауера.

Але ракета стояла на сірому бетоні холодна, мокра, нерухома, і вогняне кільце не загорялося біля її підніжжя. Десь за хмарами вже, мабуть, заходило сонце. Хронометри в казематах починали відлічувати перші секунди ночі. А ракета не злітала. Стрілки приладів, головного пульта керування ракетою вмерли. Шкали, циферблати й екрани потемніли. Однак начальник бази ще не наважувався, не мав права командувати відбій. З ракетою могло щось скоїтися. Вона могла вийти з послуху людини й вибухнути тут, на землі, вибухнути через хвилину, через п'ять, через десять. Вона могла злетіти сама, без втручання людини, підкоряючись власній примсі, не передбаченій творцями.

Хто ж то знав, що вогонь заклекоче зовсім не звідти, звідки ждали його партизани? Що не з-під ракети вилітатимуть розпечені гази, а з чорних дул фашистських автоматів?

За партизанами стежили чиїсь пильні, невидимі очі. Партизанів ждали на цій ракетній площадці, знаючи, що вона вабить їх, як вабить кожного чесного солдата місце, де гуркоче бій. Усе було розраховано з сатанинською пунктуальністю, в яку не міг внести розладу навіть непердбачений вчинок італійця, що перерубав провід високої напруги. Клубок вогню, що злетів над тим місцем, де були Піппо та Якоб, не стривожив німецьких солдатів, зачаєних навколо. Вони мали цілком певний наказ: стріляти з появою сигнальної ракети. Саме тому автомати задудоніли тільки тоді, як над тополевим гаєм повисла ракета й стала спливати на темні вершечки мовчазних дерев кривавим соком холодного бенгальського вогню.

— Лягай! — гукнув Михайло. Це була перша його така голосна команда за час існування їхнього загону. Тепер їх мала порятувати земля, та темрява, та власна мужність, та командирська кмітливість і вмілість Михайла Скиби.

— Не стріляти,— вже тихо наказав Скиба.— Перевірити зброю. Кліфтон і Юджін, приготуйте гранати. Пане Сливка, спробуйте дістатися до того місця, де мають бути Якоб і Піппо. Хай повзуть сюди. Ми повинні бути вкупі. Битимемо фашистів одним кулаком. Зараз треба зорієнтуватися в обстановці. Очевидно, доведеться намацати найслабкіше місце в німців. Гадаю, що це зроблять панове Дулькевич і Ріго, як найгармонійніше поєднання досвіду й енергії.

Михайло говорив, незважаючи на стрілянину, на трасуючі кулі, що роїлися в партизанів над головами, незважаючи на деяку розгубленість, викликану несподіванкою. Бо він не міг, не мав права мовчати в ці перші хвилини бою. Треба було зробити все, щоб партизани забули про розгубленість і страх. Назвати по імені всіх своїх товаришів, бо людина завжди намагається бути помітною, і це намагання в найнебезпечніші хвилини життя проганяє страх. Розвіяти невідомість, бо люди завжди схильні передбачати гірше, якщо напевне не знають, що їм загрожує насправді. Поселити в їхніх серцях упевненість у власні сили і в свого командира, для якого все зрозуміле, якому всі ворожі хитрощі давно відомі, у якого вже є прекрасний і безпомилковий план розгрому ворога.

Тим часом у Михайла поки що не було нічого, крім певності того, що битимуться вони до загину.

Судячи з запеклого автоматного й кулеметного вогню, що оточував партизанів щільним кільцем і навіть голови не давав звести над землею, німців було багато, і вони встигли зайняти вигідні позиції за той час, поки партизани гаялися з проводом. Стріляли звідусіль, з усіх боків, з однаковою запеклістю й лютістю. Принаймні так здавалося в перші секунди цього нерівного, нав'язаного партизанам бою. Але вже за хвилину Михайло дослухався, що з правого боку майданчика, звідти, де були найгустіші зарості дерев і кущів, не пролунав жоден постріл. Командир підповз до Дулькевича.

— Пан майор чує постріли звідти? — вказав він йому автоматом.

— Жодного,— просичав поляк.— Там стоїть така тиша, як на тім світі. Пан може покластися на вуха Генрика Дулькевича.

— Тоді вам завдання з мосьє Ріго: проповзти туди й перевірити, чи немає там проходу.

— Пан може спокійно ждати. Все буде зроблено.

— Ідіть. І хай вам щастить.

— Дякую. Ми пішли. Мосьє Ріго, проше пана!..

Звиваючись між шорсткими кущиками дроку, вони зникли в темряві.

А в цей час Якоб ван Роот, майже не пригинаючись, так наче це зовсім не по ньому та його товаришах стріляли фашисти, похапцем обгортав знепритомнілого Піппо Бенедетті мокрим важким піском.

Вже майже вкритий рятівною оболонкою, що мала витягти, як вважав голландець, з його тіла смертоносний заряд, італієць не пробуджувався, лежав без руху й без мови. Навіть клекотіння бою не пробудило його від страшного сну. Якоб сердито муркотів крізь стиснуті зуби й стукав порожньою люлькою об свою дерев'янку. Йому шкода було цього італійця, і прикро, що смерть спіткала юнака на голландській землі, і боляче, що не

вберіг він його і не може задумливий Піппо взяти зараз автомат і кинутися на проклятих фашистів, які напосідають на партизанів з усіх боків. Про те, що він сам боєць, що й він може стріляти, голландець забув. Його заполонило бажання будь-що врятувати Піппо, повернути партизанам їхнього молодого товариша. Дорого б віддав Якоб за те, щоб цей італієць жив. Щоб жили всі ті, хто приходить допомогти Голландії. Але що він мав тепер, крім невтишимої розпуки в серці? Він прикладав руку до горбочка землі, під якою лежав Піппо, прикладав так, ніби міг забрати в свої шкарубкі долоні той електричний заряд, який наповнював італійцеве тіло, розтікався по всіх його судинах, пробирався в найменші й найдальші клітинки-комірки. Потім Якоб знову стукав люлькою по дерев'янці й бурмотів крізь зуби молитву, стару молитву всіх моряків, які просять порятунку в святої діви. Він просив тепер життя для свого товариша, просив захистити його від загибелі, вирвати з кільця електричного шторму, що підхопив утле суденце життя Піппо Бенедетті й несе його до берегів, щоб пожбурити на невмолимо гострі рифи смерті.

Піппо лежав без руху. Морок робив його обличчя сірим і страшним, як голі дюни, по яких топтався ворог. Якоб розгнівався на святу діву. Він замовк. Мовчки сидів, слухав лопотіння пострілів і шипіння куль, що ширяли над ним, і гладив італійцеві голову, з буйним чорним волоссям голову, яка бачила стільки сонця, яка обвівалася колись ласкавими й теплими вітрами.

І Піппо Бенедетті почув тихі дотики Якобової долоні до свого волосся. Він кліпнув очима, хотів підвестися й, відчувши, що його щось міцно тримає, жалібно промовив:

— Свята мадонна, де це я? Якби знала моя мама, вона б умерла.

Якоб, стрибаючи на одній нозі, згортав з нього мокрий пісок. Він був задоволений, він навіть посміхався, вважаючи, що то його рука пробудила Піппо, і забуваючи про те, що італійця міг розбудити й поклик бою, бо хіба ж може спати солдат, коли його товариші стали на смертельне змагання з ворогом?

...Дулькевич і Ріго майже доповзли до того місця, де не чути було жодного пострілу, як раптом поляк схопив француза за руку й смикнув назад.

— Стій! — прошепотів він.

— Що таке? — борснувся Ріго.

— Пахне кельнською водою.

— Ах, яка там вода! — Француз спробував висмикнути руку й повзти далі.

— Кажу ж — стій! Пан не знає, які ніздрі має Генрик Дулькевич! Тут пахне кельнською водою, тут неподалік німці. Засідка. Тепер я вже все знаю. Це метод, застосовуваний проти партизанів. Він зветься «полювання на куріпок». Мені розповідав Казік Марчинський...

— Набрид мені ваш Казік. Мемуарами будете займатися по війні. Зараз треба діяти. Аллон! [1]

— Пан — лайдак! Я не дозволю ображати пам'ять пана Казіка Марчинського! Ми маємо справу з класичним зразком «полювання на куріпок». Ви чуєте, що звідусіль стріляють, а тут мовчанка? Вони розраховують, що ми поткнемося сюди — і тоді нас тут схоплять. Але вони не знають Генрика Дулькевича! Я їм покажу зараз те, що в траві пищить!

— Ради всього святого, що ви надумали?

— Бити клятих швабів!

— Але ж якщо тут дійсно засада, то краще повернутися назад і доповісти командирові, а потім пробиватися десь у другому місці, щоб вийти з оточення.

— Не можу ж я піти звідси, не розігнавши тих здрайців, що причаїлися в кущах! Вперед, мосьє Ріго!

— Це безглуздя! Ви щойно стримували мене, тепер хочете, щоб я йшов уперед, хоч переконані, що там — боші.

— Уперед і тільки уперед! І приготуйтеся до запеклої стрілянини!

Дулькевич поповз уперед, наближаючись майже впритул до темної стіни кущів, а француз лишився на місці. Тепер поляк виразно відчував запах одеколону, що линув з таємничого моря темряви, мовчання й загрози. Він навмисне шурхотів травою, брязкав автоматом, щоб звернути на себе увагу, бо знав, що по ньому одному ті, в кущах, стріляти не будуть, щоб не викрити себе. Дивні почуття вирували в поляковім серці. Почуття торжества над ворогом, безсилим заподіяти йому, Дулькевичу, будь-яку шкоду. Почуття ненависті до тих жорстоких і підступних людей, що не наважувалися стати на чесний бій з партизанами, а всі сподівання покладали на власну хитрість. Почуття молодечого завзяття, яке штовхало пана Дулькевича на відчайдушні, нерозважливі вчинки. Він ладен був тепер померти, аби лиш порятувалися його товариші, аби лиш віддячити клятим швабам і за себе, і за Казіка, і за Польську, і за всю Європу! Зціпивши зуби, пан Дулькевич полоснув чергою з автомата по мовчазних кущах. Хай чують партизани, що й тут вороги, хай знають, що тут засідка, набагато небезпечніша від тих, може, поодиноких фашистських стрільців, які колошкають тишу й темряву, гатячи з своїх автоматів.

Німці мовчали. Вони, мабуть, розуміли, що їх провокують, і не хотіли видавати свого сховку. Тоді поляк ще раз вдарив по кущах. Там знову була мовчанка, зате не витерпів більше француз. Ріго ще вагався, куди йому повзти, але тільки до цієї другої полякової черги. Тепер для вагань у нього не лишалося часу. Він повернув назад і поповз подалі від знавіснілого пана Дулькевича, шурхочучи по мокрому піску.

---

[1] Аллон — вперед *(франц.)*.

Він забув, що в Генрика Дулькевича вуха такі самі чуткі, як і ніс.

— Куди, пане? — гукнув Дулькевич.— До мене! Стріляти! Пся кошьч! Ми, поляки, маємо девіз: «Чинь або гинь!» І ми стріляємо, коли треба стріляти, пся кошьч!

І знову різонув по фашистах, сподіваючись, що француз теж приєднається до нього. Але знову мовчали попереду німці, а позаду чулося шурхотіння французової шинелі.

Тоді поляк обернувся в бік утікача й сипонув добрячу жменю куль. Він стріляв не цілячись, просто щоб зігнати злість на боягузові, щоб налякати француза, і, мабуть, таки налякав, бо той заверещав, як поранений заєць. Можливо, навіть Дулькевич поранив француза. А може, в того поцілила фашистська куля, бо ті, що мовчали й терпіли полякові витребеньки, врешті не витримали й теж почали стріляти.

Кулі сичали над самою землею. Вони заривалися в пісок, і пісок димів і ворушився від них. Кулі обплутували злякану землю химерною сіттю світляних трас і намагалися підпалити похмуру темряву, щоб у її вогні згоріли невидимі партизани. Хто міг щось розібрати в цьому плетиві шипучих вогняних куль, косих дощових бризок, колючих кущів, мокрих пісків, темних дерев і протилежних, ворожих людських воль? Хто міг сказати наперед, чим закінчиться ніч, що розпочалась несподіванками, страхом і підступністю?

Гауптман Лібіх, який ждав партизанів на цій базі вже два дні, був певний свого успіху. Він мав тверде переконання в своїй перемозі, не припускав можливості, щоб хоч один з партизанів уникнув розставлених ним хитрих пасток, він уже заздалегідь складав у думці майбутній рапорт бригаденфюреру Гаммельштірну.

Спалах, викликаний італійцем, був першим сигналом того, що в плані гауптмана Лібіха передбачено не все.

Постріли пана Дулькевича стали другим таким сигналом. Лібіх наказав не відповідати на стрілянину якогось божевільного партизана, що свідомо йшов на смерть, аби лиш попередити своїх товаришів, однак фельдфебель Арнульф Фінк не стримався й устряв у перестрілку, а за ним — і солдати, які лежали в сховку.

— Тихо! Не стріляти! Припинити стрілянину! — телесував гауптман, та ніхто його не слухав, кожен-бо знав, що тільки в звуках пострілів з власної зброї зможе він на якийсь час загубити свій страх, свою непевність.

— Прокляття! — гукнув Лібіх. Лише тепер він зрозумів, як небезпечно було вирушати на пошуки невловимих, відчайдушно сміливих партизанів з такою різнокаліберною командою, як у нього.

Десь неподалік двічі гупнуло об землю, і два клубки червоного полум'я роздерли пітьму. «Гранати»,— зрозумів Лібіх. По-

тім у тому напрямку густо-густо застрочили автомати — чиї, не втямиш. А згодом раптом настала тиша. Гауптман відчув, що все загинуло. Благеньке кільце навколо партизанів не витримало, і ті прорвалися за його межі. А як тільки вони випрснуть у дюни — шукай вітру в полі! Лібіх схопився на ноги. Врівноваженість покинула його. Він був увесь у полоні шаленства.

— За мною! — крикнув гауптман, не впізнаючи власного голосу.

Арнульф Фінк підвівся першим. Він підводився неквапом, довго струшував з себе пісок і якісь невидимі смітинки, а солдати, дивлячись на фельдфебеля, і собі не поспішали, поволеньки зводилися на ноги, пригинаючись, стріпувалися, мов мокрі кури, щось бурмотіли крізь зуби. Все це були випадкові забродн з фронту, тилові пацюки, трофейники, постачальники, класичні боягузи, солдатський непотріб, запасники останньої черги, інваліди тілесні, душевні й розумові.

— За мною, фердаммт! [1] — повторив Лібіх, але ніхто не зрушив з місця, бо й сам гауптман стояв там, де й раніше, і його команда мала звучати трохи інакше: «Поперед мене!»

А там, у темряві, здавалося, все вмерло. Не чутно було жодного пострілу. Партизани не стріляли, щоб не демаскувати себе, німці — певно, перестрашені отими гранатними вибухами. Не чутно було ні голосів, ні криків, ні обережного шарудіння в кущах. Тиша стояла така, що чути було, як шумить дощ. Та ще шарудів Фінк, який ніяк не міг обтрусити штани.

— Скінчите ви нарешті? — визвірився на нього Лібіх і враз сам собі затулив рота.

Тишу було порушено. Важкі кроки багатьох людей лунали в пітьмі, квапливі й упевнені кроки. Так ходили тут завойовники, ходили протягом кількох років, але сьогодні вони не могли так впевнено толочити низькі кущі дроку, не могли після отого страхітливого гупання гранат, після тиші, що поглинула все навколо.

— Хто там? — зарепетував Лібіх.— Хто йде?

Йому відповіло мовчання. А кроки гупали, як оті гранати, квапливі, важкі й рішучі. Десь зовсім поряд бігло багато-багато людей. Куди й навіщо? Хто вони? Де зупиняться й чи зупиняться?

— Востаннє питаю, хто там! — істерично закричав Лібіх і вихопив у Фінка автомат.

Гупало, тріщало, хекало дедалі ближче.

Тоді Лібіх випустив довжелезну чергу з автомата й побіг уперед, туди, де кроки, де невідомість і загроза. Він таки побачив тих людей! Підскочив зовсім-зовсім близько й запримітив у темряві, як двоє простягають руки, щоб підвести третього, який безпорадно, мов дитина, сидів на землі. Ще кілька чоловік

---

[1] Фердаммт — прокляття *(нім.)*.

стояло трохи далі, але ніхто не звернув на Лібіха жодної уваги. Гауптман прицілився й ударив з автомата по тих, що підіймали сидячого. Їх не стало. Вони зникли. Упали на землю, живі чи мертві — невідомо. Попадали й інші. Темніли тепер на землі, принишклі, нерухомі, розлючені. Лібіх теж притьмом упав на землю. Лише тепер він схаменувся, побачивши, що за ним не пішли ні фельдфебель, ні солдати.

— Фердаммт! — крізь зуби пробурмотів він.— Я ж їм покажу!..

Одна з темних постатей, по яких Лібіх стріляв, ворухнулася. Стала на коліна, поволі підвелася й пішла, заточуючись, мов п'яна. За нею поповзли інші. Тепер Лібіх уже не мав сумніву: перед ним партизани. Вони втікають. Втікають потай, переповзаючи від одного згірка до другого, від одного кущика до другого, тільки отой, майже вбитий ним, Лібіхом, партизан, можливо навіть їхній командир, чомусь воскрес і йде не пригинаючись, не приховуючись, так ніби це вже не людина, а безплотний дух.

— Фельдфебель, солдати! — зарепетував гауптман.— Сюди! Партизани втікають! Стріляти! Стріляти!

Він зірвав з пояса у Фінка, що приповз на поклик свого командира, магазин від автомата, швидко перезарядив зброю й ударив навздогін партизанам, цілячись у того, який, зливаючись з пітьмою, відходив далі й далі. Його різнокаліберна команда теж била з гвинтівок і автоматів. Та це були кепські стрільці. Бо темна постать партизана просувалася вперед, немов зачарована. Її не брали кулі.

За мить уже нічого не було видно, партизани зникли. Шуміли кущі — вітер то, дощ, а чи люди в них?

— За ними! — скомандував Лібіх солдатам.— Не випустити звідси жодного! Переслідувати до самого моря, ферфлюхт!

Солдати потрюхикали в темряву. Гриміли постріли. Знервовані. Безглузді. Злі.

Фінка гауптман притримав.

— Ви мені потрібні, фельдфебель.

— Слухаю, гауптман.

— Там повинні лежати два вбиті мною партизани. Перевірте.

— Але ж, гауптман, вони можуть бути не вбиті, а тільки поранені... Чи не краще діждатися ранку? Щоб не рискувати надаремно...

— Не будьте таким балакучим. Виконуйте наказ!

— Яволь.

Фінк неохоче посунув у тому напрямку, куди вказував йому Лібіх. Він довго не повертався. Постріли вщухли. Знову навколо запанувала тиша, що сповнювала душу Лібіха невідомістю й жахом. Він переповз на друге місце. Фінк мало не налетів на гауптмана, повертаючись.

— Обережніше,— засичав на нього Лібіх.— Ну, що там?

— Там...— голос у фельдфебеля зривався.— Там лише один, гауптман... І, здається, мертвий...

— Здається! А напевне?

— Певно ж, що мертвий.

— Гаразд. Ви підете туди ще раз.

— Ще? Гауптман!

— Замовкніть! Слухайте далі. Ви...— Лібіх перейшов на шепіт.

— Але ж у мене одна рука, гауптман! — вигукнув Фінк.

— Ах, я забув: другу руку ви підставили під колесо кухні!

— Гауптман, то не я, то мій товариш...

— Так, так, я помилився. Я забув, що ви ніколи не належали до симулянтів і саботажників. Ви воювали й з однією рукою. Отже, вперед! Виконуйте свій військовий обов'язок!

— Але ж, гауптман...

— Я жду.

— Я не знаю, як це робиться. Мені не доводилося... ніколи не доводилося...

— Пусте. Уявіть собі: я теж не знаю. Просто в мене виникла така ідея. Натисніть пальцем,— це можна зробити навіть покаліченим,— викотіть яблуко з орбіти, потім переріжте нерв ножем. У вас є ніж?

— Я загубив його.

— Не біда, я дам вам свій. Держіть... Потім сховаєте кудись. Тільки надійно сховайте. Не ніж, звичайно, а те... У вас є масляниця?

— Є.

— Туди й сховайте. Ну!

ОЧІ

Було щось жаб'яче в цій купі людей. В їхніх плямисто-зелених плащ-палатках, в їхніх блідо-зелених лицях, в брудно-зелених руках, якими вони несли до рота їжу. Навіть широка, пузата, обвішана слизьким зеленим патинням барка, що повільно пливла по каналу, була схожа на велику і незграбну жабегу.

Солдати мокли під дощем самі. Гауптман Лібіх і штабсфельдфебель Фінк сховалися у маленькій каютці на кормі. Солдати сиділи посеред барки і весь час їли, знищуючи свої запаси. Чвакали ротами, ремигали по-коров'ячому, зітхали, перекидалися словами. Це були брудні, втомлені, сердиті люди, які не ставали лагіднішими, навіть попоївши. Майже всі вони — останні вишкребки тотальної мобілізації. Серед них можна було знайти найрізноманітніших людей. Був тут професор хімії з Марбурга, був селянин з Вестфалії, власник великого мюнхенського гастрономічного магазину сидів поруч з берлінським

боксером-професіоналом, рожевощокий чотирнадцятирічний хлопчина з «гітлерюгенду» пив шнапс з одного кухлика з сивим учителем латині.

Набряклі від дощу зелені пілотки, плямисті плащ-палатки, втома й занудьгованість робили всіх цих людей схожими одне на одного, і єдине, що лишилось ще в них для вияву своєї індивідуальності, того, що робило їх колись людьми,— це розмови, жонглювання словами, комбінування мертвих вокабул у живі фрази, зігріті й просвічені променем думки.

— Ми працювали, як бог при сотворінні світу: сім днів і сім ночей,— сказав колишній боксер.

— Зате знищили бандитів,— докинув вихованець «гітлерюгенду».

— Що треба ще довести,— іронічно зауважив професор.

— А хіба вам не досить того, що говорив гауптман! — вереснув хлопчисько.— Він заявив, що всі партизани побиті, значить, так воно і є! Ми билися, як леви! Ми гибіли в дюнах цілий тиждень! Ми...

— Ад аугуста пер аугуста [1],— пробурмотів учитель латині.

— Ми наробили дурниць у цих дюнах,— зауважив професор.— Дурниць, якщо не лічити ще й нелюдської жорстокості.

— Дура лекс, сед лекс [2],— знову пробурмотів латиніст.

— Що ви там варнякаєте, вельмишановний? — запитав його боксер.

— Панове,— вигукнув власник гастрономічного магазину,— панове, киньте свої суперечки й послухайте мене. Чи знаєте ви три найголовніші солдатські заповіді?

— Мужність, страждання й вірність,— випалив гітлерюгендівець.

Гастроном одмахнувся від нього.

— Не те. Перша з цих заповідей: наїстися!

— А друга? — поспитав хтось.

— Нажертися!

— Третя?

— Намаламуритися!

— Го-го-го!

— Хо-хо-хо!

— Все життя мріяв бути солдатом! — хрипів боксер.

— Тільки солдат може бути щасливим! — дзявулів паршивий хлопчисько.

— Панове,— переборюючи гамір, осудливо сказав професор.— Панове, подумайте, що ви говорите! Ви прославляєте солдатів, яким китайський мудрець Конфуцій, завдяки своїй незмірній мудрості, дав місце разом з жебраками на останньому щаблі суспільної ієрархії.

---

[1] Високої мети досягають, подолавши великі труднощі *(лат.)*.

[2] Закон суворий, але це закон *(лат.)*.

— Плювати нам на Конфуція і на ієрархію! — задерикувато крикнув шмаркач.— Справжній німецький патріот не може не прославляти солдатів.

— Мені здається, що наш так званий німецький патріотизм — це останній притулок для негідників,— тихо промовив професор. Його ніхто не слухав. Знову увагою заволодів власник мюнхенського гастронома.

— Панове,— патетично промовив він,— мене душать сльози, коли я дивлюся на цей жалюгідний шматок солдатського хліба в моїх руках і на цей кавалок смердючого сиру. Я згадую тоді свій далекий дім. Свій магазин. Підземелля, де зараз оплакують свою самотність плісняві благородні рокфори, де копчені ковбаси червоніють, як сонце при заході, де в бляшаних цеберочках сплять рожевотілі мармелади з кращих німецьких ягід, де... Ах, мій боже, мій боже! Коли почалася війна, я гадав, що незабаром у моєму магазині будуть наїдки й напитки з усієї Європи, завойованої нашими доблесними військами, керованими фюрером. Я вже бачив за гнутим склом своїх прилавків іспанські пахарітос [1], італійські сарделі, норвезькі в'ялені лососі, голландські вугрі, родзинки з Малаги, українське сало, швейцарські праліни [2].

— Вам випала нагода самому добувати товари для свого магазину,— глузливо зауважив професор.

— Я занадто пізно потрапив до Голландії,— з жалем промовив власник магазину.— Тут уже нічого не лишилося. Немає навіть кофе, яким Голландія колись постачала пів-Європи. Голландці самі готові віддати за десяток зернят кофе все, що мають. Тут можна виміняти за кофе навіть жінку.

— А в нас, удома? — спитав професор.— Чи не те саме?

— Поки ми не воювали, в нас було все,— втрутився до розмови мовчазний селянин.— Був навіть хліб, який погано родить у Німеччині. В нас, у Берлебурзі, один годинникар зробив з хліба годинник. Цей годинник іде вже років з двадцять. Раніше його доводилося берегти тільки від мишей. Тепер — і від людей. Мені писали з дому, що хліба вже не дають навіть на картки.

— Боже,— зітхнув професор,— мені здається, що ми, німці, вічно були голодні. Ми завжди мали надміру войовничих вождів, але ніколи не мали досить хліба. Тисячоліття без хліба! Ми вирушали в походи по хліб — витоптували цілі поля пшениці, вбивали тих, що орють, сіють і жнуть. Ми хотіли нагодувати своїх дітей і кидали в обійми голоду не тільки своїх, а й чужих дітей. Люди житимуть тільки тоді щасливо, коли зрозуміють нарешті, що хліб треба вирощувати, а не завойовувати.

— Лабор омніа вінцет імпробус [3], як сказав Вергілій,— пробурмотів латиніст.

---

[1] Пахарітос — пташки, що нагадують наших перепілок.

[2] Праліни — шоколадні цукерки.

[3] Вперта праця все подолає *(лат.)*.

— Від цих розмов тхне зрадою,— заявив вихованець «гітлерюгенду».

В цей час з каютки на кормі показався фельдфебель Фінк.

— Ахтунг! — гукнув він, відступаючи вбік і даючи дорогу гауптманові Лібіху.

Лібіх був урочистий, як генерал-фельдмаршал.

— Мої солдати,— поважно звернувся він до жаб'ячо-зеленої купи, що заворушилася при його появі,— ви пливете назад переможцями й героями! Дехто не вірив у вашу силу, у ваші здібності. Але ви мали доброго командира, який забезпечив вам славну перемогу.

— Хайль! — гавкнув шмаркач з-за спини колишнього боксера.

Лібіх скривився. Він не любив, щоб його перебивали.

— Армія оленів, керована левом, дужча за армію левів, керовану оленем,— впевнено вів гауптман далі.— Ми вбили привідцю тих бандитів, а потім знищили їх усіх.

— Як то кажуть: розправляйся з ворогами раніше, ніж вони розправляться з тобою,— прошепотів мовчазний селянин.

— Двадцяте століття буде німецьким століттям! — вигукував Лібіх.— Німецький геній запанує над світом. Майбутнє належатиме німецьким вченим, німецьким технікам...

— Німецьким солдатам,— додав шмаркач.

Лібіх його не слухав.

— Мова математики стане домінуючою. Слова більше не задовольнятимуть людей: вони надто неточні й убогі. Техніка заволодіє серцями, як заволодівало колись ними кохання. Техніка допоможе нам завоювати світ. Нашими ракетами ми виграємо війну...

— Війни виграються людьми, а не ракетами,— майже вголос проказав професор.

— По війні ми кинемося на штурм космосу. Німецький прапор замайорить на Місяці. Золотоволосі німецькі хлопці полетять на Марс і Венеру. Я промовляю до вас, мої солдати, не лише як ваш командир, але і як німецький вчений...

— Вперше чую про такого,— буркнув професор.

— Отже, ви допомагали німецькій науці. І я вдячний вам за цю поміч,— закінчив Лібіх.

— Хайль! — знову крикнув гітлерюгендівець. Його ніхто не підтримав. Лібіх вклонився солдатам і сховався в каюту. Фінк скептично оглянув зборище.

— Ніколи не бачив такої наволочі,— сплюнув він і поліз слідом за гауптманом.

До Хогсварта вони прибули через два дні. Прокотилися мокрою зеленою купою по цегляних тротуарах містечка, одразу забруднивши їх, і заклякли перед штабом, куди побіг доповідати про закінчення операції гауптман Лібіх.

І поки солдати стовбичили на подвір'ї, Лібіх дрижав перед

бригаденфюрером, що сидів у шкіряному фотелі під портретом Гітлера, червонопикий і злий, як чорт.

— Дозвольте доповісти, герр бригаденфюрер: завдання виконано.

— Отже?

— Бандити знищені. Їхній командир убитий. Е-е... м-м... він тут...

— Хто?

— Командир цих... бандитів.

— Ви привезли його сюди?

— Так точно!

— Це той самий, який убив группенфюрера барона фон Кюммеля?

— Так точно!

— Покажіть мені його,— Гаммельштірн підвівся з-за столу.

— Дозволите? — Лібіх кивнув на двері.

— Так, так.

Гауптман відхилив двері й тихо покликав:

— Штабс-фельдфебель, зайдіть!

Фінк ускочив до кабінету й почав вистукувати закаблуками й дерти до стелі праву руку.

— Де ж цей привідця? — грізно глянув на них бригаденфюрер.

— Фельдфебель,— наказав Лібіх, в голосі його була урочистість,— покажіть герру бригаденфюреру...

Арнульф Фінк дістав з кишені шинелі круглу пластмасову масляницю, оранжеву, як апельсин, і ступив крок уперед.

— Де ж командир? — знову повторив своє запитання Гаммельштірн.

— Тут,— відповів Лібіх.

— Чи не в цій масляниці?

— Так точно. Наука дає нам невичерпні можливості, герр бригаденфюрер.

Він вихопив масляницю в фельдфебеля, спритно відкрутив кришку, перевернув пласку посудину над столом. На чорну поліровану поверхню столу викотилося з оранжевої коробочки щось біле, кругле, страшне.

— Що це? — подавшись назад, приглушеним голосом спитав Гаммельштірн.

— Герр бригаденфюрер бачить, що це — очі. Очі командира партизанського загону,— гордо пояснив Лібіх.

Так, перед ними на рівній дошці столу лежали людські очі, вийняті штабс-фельдфебелем Фінком, за наказом гауптмана Лібіха, тієї темної ночі, коли в дюнах панували сум'яття й перестрах. Тихі, прекрасні людські очі, в яких відбиваються цілі світи, в яких заховані всі вічні чуда, чари й скарби землі і неба! Очі, з яких світиться розум, з яких випромінюється людський геній!

Бригаденфюрер подолав миттєве замішання. Він кинув швидкий погляд на те, що лежало на його столі, й крикнув:

— Але ж вони голубі, гауптман! Це німецькі очі, доннерветтер!

— Герр бригаденфюрер, я не втратив жодного свого солдата. Жодні німецькі очі не потьмарилися смертю в цьому бою. Це сірі очі, руські очі, бо той привідця був руський. Прошу вас глянути уважніше.

— Якщо руський, то це міняє справу,— зітхнув Гаммельштірн.

ПОРАНЕНІ НЕ СТОГНУТЬ

Їм знову треба було сховатися в безлюдді чагарів і пісків. Уникнути погоні, яка відстала, злякана ніччю, але може знову виринути з-за кожної видми. Пригасити вогонь у очах, погамувати вічний неспокій у серцях.

Тепер десь позаду шириться поголос про невловимих месників, які стали володарями дюн, носіями помсти, потентатами народного гніву маленької країни, сплюндрованої, збезчещеної, перетвореної фашистами на стартовий майданчик для наймерзеннішої зброї, яку будь-коли знала людина.

Вони йшли в такому порядку, як і раніше. Попереду їхній командир, за ним найвитриваліші — Юджін і Кліфтон, далі пан Дулькевич і Сливка; француз і Гейнц Корн, підтримуючи час од часу італійця під руки, замикали похід. Якоба серед партизанів не було. Він поліг тієї ночі, намагаючись повернути до життя Піппо Бенедетті. Десь він спав тепер під мокрим небом, на мокрій голландській землі, і вони не могли навіть поховати його, бо самі мали втікати від погоні. Не знали про ту наругу, яку вчинили над його беззахисним тілом фашисти. Згадували тепер Якоба, і не в одного мимовільна сльоза скочувалася по щоці, змішуючись з дощовими патьоками, що теж котилися по щоках у партизанів, як холодні й гіркі сльози.

Спи вічним сном, товаришу наш.

Ти ж так любив далекі загадкові країни, любив милуватися чужими берегами, на яких ростуть дивні дерева й квіти, любив слухати чужі мови й бавитися їхніми звуками, їхніми словами, їхнім казковим багатством. Твоєму щедрому серцю були близькими й пахновиння чужих долин, що купаються в гірському осонні, і солодкість далеких садів, і розлогість казково широких піль, що колосяться пшеницею. Ти мріяв про ті благословенні часи, коли весь світ завітає до твоєї бідної оселі й битиметься об засклені стіни твого амстердамського кіоска, як б'ється об берег море.

І от почули твій голос люди з далеких країн, твої товариші, й прийшли, щоб боротися разом з тобою проти ненависного ворога, щоб битися за твою голландську землю.

Спи спокійно, товаришу наш.

...А неспокій хай припаде на долю живих.

Михайло крокував попереду, накинувши на плечі шкіряний плащ. Раз у раз поли плаща розходилися, і тоді було видно білі бинти на грудях у командира. Автоматна черга гауптмана Лібіха, скосивши Якоба, пробила Михайлові руки. Щоб не роз'ятрювати ран під час руху, Скиба попросив прибинтувати йому руки до грудей. В правій долоні, теж прибинтований, щоб не випав, як заніміють пальці, чорнів у нього парабелум.

Коли хто-небудь підбігав, щоб підтримати Михайла під час спуску з дюни, командир відстороняв партизана порухом плечей і казав:

— Допоможіть краще Піппо та Ріго.

Однак француз, якого куля обпекла в якомусь дуже делікатному місці, не признавався, що він поранений, і робив вигляд, ніби йому зовсім не боляче. Він тільки перестав розмовляти з паном Дулькевичем, а той, в свою чергу, називав Раймонда Ріго не інакше, як здрайця.

Для суперечок не мали ні часу, ні снаги. Надто змучені всі були тією жахливою ніччю, мокрими важкими пісками й сірою меланхолією дощу.

Дощ лив, починаючи з тієї ночі. Він ішов зі злістю, без перерви, без перепочинку, без милосердя. Навколо не було нічого: ні лагідного неба, ні сонця, ні зірок, ні розімлілої від тепла землі, ні всесвіту,— був дощ, вітер, брудні, злі, як відьми, хмари. Партизанам здавалося, що всі вони вмерли й потрапили до пекла, де людей мучать дощем і вітром. Жоден з них не знав, що то таке бути сухим. Вони забули про це, як забули про спокій і затишок. Брунатні нурти дощових патьоків дзюркотіли з їхнього одягу, холодний лоскіт води пробігав по обличчях і шиях, вітер глушив вуха.

Вони перестали бачити будь-що, крім води. Летюча вода косими пасмами перекреслювала, переплутувала сіру габу простору. Її було так багато, що здавалося, ніби то спадають з неба сльози мільйонів людей, пролиті на землі від війни.

Десь далеко на півдні в ревищі гармат і стугонінні землі захлиналася кров'ю англійських парашутистів одна з найбільших авантюр великої війни — план фельдмаршала Монтгомері прорватися через Ваал і Маас, перейти Рейн і Шельду й ударити на німців через Рур. Резерви всього Західного фронту, запасників Вестфалії, Гессену, Пфальцу й Рейнланду кинуто німецькими привідцями під Арнем і Неймеген, і квітучі маки,— червоні берети молодих англійських хлопців, яких скидали з літаків навіть без боєприпасів і продовольства,— були постинані в ці сльотаві безрадісні дні.

Десь готувалися вже до зимового стояння на хвилястій лінії Західного фронту, і генерали та офіцери шукали затишних теплих квартир, а солдати запасалися теплою білизною.

А в партизанів були свої власні плани, які не передбачали ні відпочинків, ні зимового затишшя, ні підтягування резервів.

Ішли на північ через набридлі дюни, повз тополеві гаї, повз ріденькі соснові бори, ішли втомлені, зацьковані, але бадьорі, і пан Дулькевич знову розсівав по мокрих пісках чужини дзвінкі зернята польських пісеньок.

Наша є ніч,
І, крім неї, не маєм нічого...

Що ж, коли в них забрали день, вони стали нічними людьми. Але весь час вони йтимуть назустріч дневі. І битимуться за день. І вмиратимуть за нього. І співатимуть пісень своїх.

Бувають такі ночі,
Коли зірки мигочуть,
І тиша безбережна,
І рівнина безмежна.
І раптом десь повітря
Крик болісний розітне,
І хто кохати вміє,
Той голос зрозуміє.

— Чому пан Скиба не нав'язує нам комуністичних ідей?

— Бо ви всі й так робите якраз те, чого хочуть комуністи.

— Чого ж вони хочуть?

— Вони хочуть, щоб не було поневолених, щоб усі жили щасливо, без війни, без страждань. І вони борються за це. Хоч би де був справжній комуніст, хоч би куди закинула його доля, завжди він повинен пам'ятати про те, що він — борець за щастя людей, борець проти фашизму, проти війни. І кожен з нас, радянських людей, з найдальшої далини чує голос своєї комуністичної Вітчизни, могутній голос, що закликає не здаватися, битись, зборювати ворога, муки, нещастя й саму смерть...

— Пся кошьч! Пан Скиба зробив нас виконавцями комуністичних настанов!

— А хіба ваші вітчизни, поневолені, розтоптані, збезчещені, плюндровані, хіба вони не волають про відплату, хіба не долинають до вас їхні страдницькі голоси?

— О,— сказав пан Дулькевич,— то таки правда!

І знов забриніла сумна пісенька, тиха й невесела, як плач вітру над дюнами.

Голос далекий, голос Вітчизни,
Голос страждання.
Чи ти почуєш, що він віщує
Серед мовчання?

— Пане Сливка, чому ви не співаєте своїх пісеньок?

— Не можу, пане Дулькевич. Ті, що я писав до війни, здаються мені такими непотрібними, що інколи соромно стає, як я

міг їх складати. А нові пісеньки я співатиму тільки після війни. Зараз я солдат, пане Дулькевич. Я вчуся цієї важкої професії.

— Пся кошьч! А я люблю життя, люблю музику, вишукані страви, люблю романтику. З'їсти зараз голубці при свічках — мрія!

— Я починаю вірити, що мир — це час, коли здійснюватимуться всі наші бажання,— замріяно промовив з темряви Рі-го,— всі, всі. Навіть ваші голубці при свічках, мосьє Дулькевич.

— Хоч би який перебіг мала війна, тінь багнета назавжди ляже на мирний договір,— поважно промовив поляк.

— Ви повторюєте чужі слова,— висловив здогад Михайло.

— Пся кошьч, а чому б це не могли бути мої слова?

— Вони надто глибокодумні й надто... генеральські. А ви — мирна людина.

— Пан має рацію. То таки не мої слова, а генерала Сікорського. Але звідки пан дізнався, що тирада належить генералові?

— Бо так може мислити тільки генерал. Люди воюють за те, щоб потім забути про війну, щоб жити ще краще, ніж раніше, щоб будувати нове життя. А генерали носяться з своїм багнетом, як дурень з писаною торбою.

— Але ж будуть переможці й переможені?

— Будуть.

— І переможці, очевидно, житимуть краще, ніж переможені?

— Переможені, тобто фашизм, повинні бути знищені. А німецький народ залишиться й будуватиме нове життя. І буде він ще щасливіший, ніж інші народи, бо скине з своїх плечей тягар фашизму і ганьби.

— То дивна теорія. Звідки пан Скиба її почерпнув?

— То теорія мого народу, теорія комуністів, якщо хочете. Ми ніколи не воювали з німецьким народом і не воюватимемо з ним, як і взагалі з жодним народом на землі.

— Це панські слова?

— Це слова мого уряду.

— Я — анархіст за своїми поглядами. Для мене може бути авторитетом лише той уряд, який усе мені дає і нічого від мене не вимагає.

— Такого уряду ніколи не було й не буде.

— Але ж ви, радянські, кажете, що ваша держава — тільки для людини?

— Так, наша держава дбає про добро для своїх підлеглих. І ми переконані, що тільки держава такого типу має право на існування. Всі інші рано чи пізно розпадуться, розваляться. Але разом з тим ми знаємо й те, що, беручи від держави, треба їй давати. Ми пам'ятаємо про свої обов'язки.

— Ах, ці обов'язки! Їх завжди більше, ніж прав.

— Не станете ж ви заперечувати потреби захищати свою батьківщину?

— Служба у війську — то не обов'язок, то справа польського гонору! Пан бачив коли-небудь польського офіцера? Пся кошьч, то незабутнє видовище! Рогатувка з білим орлом, штани з карвашами, коаліційний пояс, чоботи з халявами смуклими [1], як голка, рукавички з лосиної шкіри, дзенькіт шпор... Привітання — два пальці до орла. То значить: «Пан бог і я». Польський офіцер дорівнюється богові, чуєте, пане Скиба? А ви кажете: обов'язок.

— У нас це зветься священним обов'язком захисту Батьківщини.

— Пан Скиба проповідує нудне служіння ідеалам.

— А пан Дулькевич весь зітканий з протиріч. Сьогодні він говорить одне, завтра — друге. Чи не так?

— То йде від багатства моєї натури.

— Для того, щоб могли спокійно існувати такі натури, певно, потрібні й нудні люди, схожі на Михайла Скибу,— засміявся командир.

— Пан Скиба натякає на те, що я зобов'язаний йому чимсь? — спалахнув поляк.— Але я сам борюся за свою долю.

— І прекрасно робите. Ми всі боремося, нас усіх об'єднала й здружила боротьба, однак це зовсім не означає, що між нами не може бути розходжень у поглядах. Я тут єдиний представник світу соціалістичного, ви всі — з іншого світу. Я впевнений в перевазі моїх ідей над вашими, то чи ж повинен я мовчати?

— Пан хоче зробити нас комуністами?

— Ні, я просто хочу нагадати, що я — комуніст. Мабуть, після війни у нас точитимуться філософські суперечки, війна покаже велику правду комуністів, і, я переконаний, багато народів приєднаються до нас.

— І це буде добровільно?

— Тільки добровільно. А як же інакше? Тінь багнета ніколи не лежатиме між нами й іншими народами.

Зате тінь незгоди пролягла між ними за кілька днів після того, як вони прибилися до людської оселі й, не втримавшись від спокуси перепочинку, залізли в сарай, набитий сухим, духмяним сіном.

То був фрізький хутір, що складався з двох чи трьох садиб, великих фрізьких садиб, у яких з'єднано в одну будівлю і дім, що в ньому мешкають господарі, і корівники, й сараї для знарядь. Партизани забралися на другий поверх корівника, де зберігалося сіно і звідки добре було видно навколо.

Вони дісталися до хутора вночі. Все спало, ніде не світилося, ніде не було жодної людської душі. Корови лежали на дерев'яному помості, зітхали в темряві, ремигали, і від них струменіло тепло та ще запаморочливі домашні запахи сіна, молока і живності.

---

[1] Смуклий — стрункий, рівний (*польськ.*).

— Тут має бути повно сіна на другому поверсі,— прошепотів Гейнц Корн.— Там тепло й затишно. Мій добрий боже, як там затишно й сухо!

— Гляньте, чи можемо ми туди дістатися,— наказав йому Михайло.

Німець повернувся за хвилинку.

— Все в порядку,— відрапортував він,— там не вистачає лише нас.

По одному вони видерлися на другий поверх. Михайлові допоміг американець. Потім вони спали. Спали так, як не спали вже давно-давно. Змінювалися вартові, сиділи біля вікопечка, куняючи, заздрячи своїм товаришам, які позаривалися в сіно і, мабуть, бачили уві сні рідні краї, вкриті прекрасними травами, пахучими від цього фрісландського сіна.

Вдень партизани знову спали та ще крадькома спостерігали за господарями хутора. Дивно було бачити цивільних чоловіків — і старих, і молодих,— жінок у незвичайних металевих касках, прикритих зверху чепцями, дітей. Дивно було бачити, що ці люди займаються тим, чим споконвіку займалися їхні предки: доять корів, вичищають стайні, їздять кудись возами, щось привозять, відвозять. Усе це для солдата з першого погляду не мало ніякого сенсу, все було безглуздим і смішним, тільки згодом в серці пробуджувалися спогади про домівку, про мирну працю, від якої тебе відірвала війна, і тоді хотілося плакати від заздрощів до цих закинутих далеко від чудес і жахів Європи мирних людей, які говорять невідомою мовою, але роблять таке близьке й зрозуміле кожному з тих, хто причаївся в сараї за стіною сухого, як порох, сіна.

По обіді, коли хазяїнів хутора не стало видно, Піппо Бенедетті запропонував Михайлові перебинтувати руки. Німецькі паперові бинти, хоч як їх ховав під плащем Скиба, набрякли від крові й дощу, пообтріпувалися за час переходу, і вже треба було їх замінити новими. Хазяйновитий Гейнц захопив на ракетній базі цілу похідну аптечку, і тепер італієць порався, немов справдешній санітар. Гострий запах ліків змішався з запахом сухого сіна й водянистого турнепсу, що його жвакали внизу корови. Михайло й Піппо плавали в шурхітливому шумовинні розмотаних бинтів. На другому кінці горища шепотілися поміж собою Юджін і Кліфтон, і той шепіт нагадував Гейнцу Корну булькання ербзензуппе на повільному вогні, а панові Дулькевичу вчувалося на тім боці горища підозріле цяпання з баклаги. Він рвонувся був туди, але побачив Михайлові рани, зціпив зуби й лишився на своєму місці.

— Пся кошьч! — вигукнув поляк.— Але ж панові боляче! Чому пан жодного разу не застогнав? Жінки завжди живуть довше від чоловіків тільки тому, що всі свої радощі й жалі переливають у сльози. Ми не вміємо плакати, то мусимо стогнати, пся кошьч!

— Поранені не стогнуть,— сказав Михайло.— На світі є люди, які не стогнуть навіть тоді, коли вмирають, а ми ж тільки подряпані трохи. Адже так, мосьє Ріго?

— Я не поранений! — огризнувся француз, що весь час вилежувався на череві, а коли пробував сідати, то намагався вгніздитися на власному кулаці.

— Тим краще,— всміхнувся Скиба.— Приємно знати, що твої товариші відзначаються сильною волею. Я виростав серед людей, які не могли поскаржитися на брак мужності, і, запевняю вас, навчився поважати таких людей, хоч де б їх зустрів. Мені згадується розповідь мого шкільного вчителя Олександра Корнієнка про Миколу Островського. Життя навчило його боротьби, ще коли він був малим хлопцем. Хлопцем Островський пішов на фронт. Брав участь у відчайдушних кавалерійських атаках, був тяжко поранений, але не вилікувався як слід, а кинувся на другий фронт — трудовий, бо треба було захищати нашу молоду Радянську республіку від нових ворогів: голоду, розрухи, руйнувань. Якби ви тільки знали, в яких умовах працювали тоді наші люди, комуністи й комсомольці, вчорашні бійці-фронтовики, юнаки й дівчата, літні батьки родин, матері! Вони будували нове життя, а це, мабуть, не легше, ніж захищати від ворогів життя, уже збудоване. Хвороба і старі рани вирвали Миколу Островського з лав і прикули до ліжка. Тоді, щоб не «вийти в тираж», як він сам висловлювався, Островський узявся за перо і, вмираючий, сліпий, наполовину паралізований, написав книгу «Як гартувалася сталь». Це була книга про народження нової людини на землі, людини радянської, книга про легендарний героїзм, про небачену мужність, про нечувану твердість бійців-комуністів. Ми всі виховувалися на цій книзі. Вона вчила нас жити, боротися, перемагати. Вона вчила нас ніколи не впадати в розпач, не відступати, не стогнати.

І сам Островський теж учив нас цього своїм незвичайним, казковим життям. Він боровся зі смертю і примусив її відступити. Коли до нього в Сочі приїхав якийсь італійський професор і взяв на аналіз кілька клітин тіла письменника, він жахнувся: всі клітини були мертві. Італійський професор був цинічно, жорстоко відвертий. «Послухайте, синьйор Островський,— сказав він,— але ж ви вже давно вмерли! У вас немає жодної живої клітини в тілі! Це безпрецедентний випадок у медицині». Островський дав гідну відповідь професорові. «Подивіться ще раз на мої клітини, професор,— вигукнув він,— подивіться й переконайтеся, що більшовики живуть навіть тоді, коли вони мертві!»

В своїй телеграмі з'їздові комсомолу Островський писав: «Партії, комсомолу — моє серце, мій мозок». Коли незадовго до смерті його зважили, в ньому було двадцять один кілограм ваги. Справді, в його тілі жили тільки мозок, що гарячково працював, та ще серце, в якому палахкотіло невгасиме полум'я

життя. Того дня, коли його не стало, Микола Островський, замість слів прощання, промовив:

— Смерть підійшла до моїх ніг. Але я вмираю без стогону...

Голос у Михайла затремтів. Командир замовк і з підкресленою увагою почав стежити за спритними рухами Піппо Бенедетті, який шарудів новими бинтами, замотуючи рану на правій руці. Мовчанка огорнула горище, захопивши своїм краєм навіть притаєних американця й англійця. Її порушив француз. Він перекусив міцними красивими зубами тверде стебло засушеної бур'янини й роздумливо промовив:

— Мосьє Скиба треба жити в Гімалаях.

— Це ж чому? — підскочив поляк, радий нагоді зчепитися з Ріго.

— Бо він увесь час думає, мріє, розповідає про величне. Навіть у його мовчанці вгадується сум за величним, незвичайним і незбагненним. Йому треба в найбільші на землі гори — в Гімалаї.

— Мій дід по матері тривалий час перебував у британському експедиційному корпусі в Гімалаях,— озвався з другого кінця горища Кліфтон Честер.— Він привіз звідти безліч дивовижрих сувенірів. Гімалаї справді незвичайне місце.

— Я бачив людей, величніших від Гімалаїв,— сказав Михайло і розповів друзям про майора Зудіна, про парафіновий завод, про баржу «Лореляй», про ніч на Рейні, про постріли й останній майорів наказ йому: бити фашистів!

— Бити фашистів — це наказ наших вітчизн,— тихо промовив поляк.— Я чую голос моєї Польщі навіть тут. Я чую його скрізь.

Американець і англієць вилізли з темного кутка й приєдналися до всіх.

— Ми говорили з Кліфом про тутешніх мешканців,— сказав Юджін, потягуючись, аж затріщали суглоби.— Дивні люди якісь, га? Одягнуті, ніби в музеї, та й взагалі...

— Коли американець виїздить за кордон і прибуває до якоїсь країни, він з подивом бачить, що вона населена не американцями,— засміявся Ріго.

— У нас Штати досить великі, щоб їздити по них і ніколи не потикатися за кордон,— буркнув Юджін.— Але коли вже мене чорти занесли аж сюди, то маю право хоч поцікавитися, куди я потрапив?

— Я трохи знаю про фрізів,— відгукнувся Михайло, якому італієць скінчив перев'язувати руку.

— Містер Скиба, мабуть, чув про них від свого шкільного вчителя? — насмішкувато примружився американець.

— Ні, не від учителя, дорогий Юджін. Я мав звичку поповнювати свої знання, здобуті в школі, і гадаю, що збережу цю звичку до кінця життя. Хіба ти був позбавлений такої цікавості?

Юджін щось пробурмотів. Михайло підсунувся до нього ближче й примирливо сказав:

— Не треба ображатися, Юджін.

— Я ще не втратив почуття гумору! — буркнув той.

— От і гаразд. Ти хотів трохи знати про фрізів? Я розповім, що знаю. Я чув колись легенду про фрізів. Римський імператор Проб прогнав фрізів з їхньої землі й примусив оселитися на берегах Чорного моря. Він гадав, що там вони забудуть своє похмуре небо й полюблять теплу країну. Але холодні береги рідного моря стояли в них перед очима, і фрізи весь час мріяли про повернення. Захопивши кілька кораблів, попливли вони невідомими морями додому. Пливли повз Грецію, Африку, Італію, Іспанію, Францію. Запаси свої поповнювали, сходячи на берег і б'ючись з ворожими береговими мешканцями. Знемагали від спраги в Середземному морі, тонули у знавіснілих водах Біскайської затоки, з острахом дивилися на безмежні простори Атлантики. Однак усе ж таки допливли до самого моря, до своїх берегів.

Отак і ми з вами. Батьківщина має предковічне право вимагати нашої вірності, нашого послуху. Хоч де б ти блукав, якими моряки і океанами, під якими небесами й зорями — вернись додому, до рідного батьківського краю. Там ждуть тебе дорогі серцю люди. Там ждуть тебе рідне небо, рідні вітри, долини й гори, поля й ріки, дерева й трави.

Вернися з чистим сумлінням, хоч де б ти був!

— Між іншим, цей з біса затишний сарай теж наштовхнув мене на подібну думку,— сказав американець.— Надто довго я вештався по Німеччині й Голландії, щоб і далі продовжувати те саме. Час уже згадати, мабуть, про свій військовий обов'язок. Чи не так, Кліф?

— Та мабуть,— згодився з ним англієць.

— Хіба ми не виконуємо свого військового обов'язку? — спитав Михайло.

— Коли поміркувати в тиші та теплі, то виходить, що ні,— знизав плечима Юджін.— Я американський солдат і, отже, мушу бути разом з американцями, так само, як Кліфтон Честер — з англійцями.

— Ми відірвані від своїх армій,— нагадав йому Скиба.

— Ви — справді відірвані. Що ж стосується нас, то я б не сказав цього. Прислухайтеся, будь ласка, чи не чуєте ви, як гупає й гримить фронт?

Справді, десь далеко на півдні гримотіло й гупало без угаву ось уже багато днів.

— Так, там зараз точаться бої,— ствердив Михайло.

— А коли вони точаться там, то хто може заперечувати, що через тиждень американці опиняться й тут, на цьому хуторі?

— Що ти маєш на увазі, Юджін? — спитав Михайло.

— Те, що сказав! Я сидітиму на цьому горищі, доки сюди прийдуть наші хлопці!

— Не гадайте, що я закликаю вас назавжди порвати з своїми арміями,— сказав Скиба,— порвати й бути вільними стрільцями. Однак обставини підказують нам залишатися у фашистському тилу й битися тут. Через лінію фронту ми не перейдемо, нас просто поб'ють. Стати жертвами — аж ніяка не заслуга. Бути месниками — далеко краще.

— Я й не буду переходити лінії фронту,— засміявся американець,— я підожду, поки фронт сам підійде до мене.

— А якщо тобі доведеться ждати дуже довго? — спитав Михайло.

— Відпочину добряче! Чи не так, Кліф?

Честер мовчки хитнув головою.

— По-моєму, мосьє Ріго також приєднається до нас,— вів далі американець.— Мосьє Ріго, ви з нами чи ні?

— Мабуть, ні,— поглядаючи на пана Дулькевича, відповів Ріго.

— Свиня ж ти після цього!

— Не подобатися злим — то велика хвала, як сказав святий Августин,— промовив колишній богослов.

— Пся кошьч,— гукнув пан Дулькевич,— мосьє Ріго відповідає цим лайдакам, як справжній жовнір! Хіба можна після наших звитяг бути такими полохливими, пане Вернер?

— Полохливість — цього слова немає в лексиконі американця,— відповів Юджін.— У англійців теж. Чи не так, Кліф?

— Умгу,— буркнув Честер.

— Ми з Кліфтоном давно вже могли б знайти такий затишний сарайчик, потихеньку залізти туди й ждати приходу своїх. Але ми не боягузи. Ми говоримо всім вам відверто про те, що надумали.

— Пан, мабуть, хильнув з баклаги, поки ми всі спали, і тепер удає з себе п'яного або ж варіята,— сплюнув поляк.

— У мене голова не замакітриться від якогось там ковтка рому, як у вас, пане майор,— глузливо глянув на нього Юджін.

Поляк скочив з місця.

— Я пив коньяк уже тоді, коли ще пан кошулю в зубах носив! — крикнув він.— Такий собі фірчик буде ображати майора Війська Польського!..

— Заспокойтеся, панове,— звернувся до них Скиба.— Я прошу вас заспокоїтися. Прошу й наказую, як командир.

— Не люблю командирів,— пробуркотів американець.— Командир повинен говорити спасибі за те, що ми є, як учитель має дякувати учням за те, що вони ходять до школи й дають йому заробіток. Ми, американці, не відчуваємо ніякісінької поваги до всіляких начальників. Від мене самого залежить, стану я президентом чи ні. Лінкольн пас свиней, я годую курей. Яка між нами різниця?

— Якщо ти, Юджін, справді випив, то заспокойся все-таки,— ще раз звернувся до нього Скиба.

— Нічого я не пив! А неспокій мій породжений безконечними блуканнями по цій дурній країні та ще отим гримотінням. Ви чуєте, як гримить фронт? То американський фронт, американська армія,— і ми з Кліфтоном маємо всі підстави для гордощів. Ми — англосакси! В розвідницькій школі капітан Гревер казав нам: «Європа більше не може існувати без Сполучених Штатів. Це факт, що не потребує доказів», і якщо хтось зможе порятувати цю стареньку Європу, то хіба що наш Рузвельт.

— І наш Черчілль,— докинув Честер.

— Все? — спитав командир.

— Ну, все,— насторожено відповів Юджін.

— Дозвольте поставити вам одне запитання, Юджін і Кліфтон?

— Ну, ставте.

— Ви — солдати?

— То й що! — запально вигукнув Юджін.

— А солдати,— спокійно вів далі командир,— досить добре знають, що доля Європи вирішується зараз не Рузвельтом і Черчіллем і не в міністерських кабінетах, а на водних рубежах, які штурмує Радянська Армія, на зелених луках Голландії й скелястих перевалах Апеннін, де б'ються солдати американської й англійської армій. Ваші президенти й міністри — тільки випадкові перехожі на великих полях історії, заселених народами. І навіть коли б вони не посилали вас воювати проти фашизму, то ви мали б самі рватися до бою, як робили це кращі сини ваших націй під час війни в Іспанії! Сидіти ж склавши руки й ждати, поки твої президенти й прем'єри наведуть лад у Європі,— це зараз просто безглуздо, якщо не сказати — злочинно!

— Від цього тхне політикою, а від розмов про політику в мене починає боліти голова,— сказав американець.— Я завжди надавав перевагу спортові. Доказ цього — моє гасання по Німеччині. Але тепер нам з Кліфом набридло бігати по цих непривітних країнах. Ми хочемо кинутися в другий бік. Полетіти до свого табуна. В табун завжди треба збирати птиць з однаковим пір'ям. Це кажу вам я, спеціаліст курівництва й птахівництва взагалі.

— Єдність інтересів повинна стояти вище за пір'я,— зауважив Михайло.

— Все це було так, поки я не чув гримотіння американського фронту! — вигукнув Юджін.— Але відтепер, хай йому чорт, я відчуваю себе точнісінько так, як того порання, коли спіткав вас двох з паном Дулькевичем у лісі голодних і обірваних. Тоді мені давав певність мішок, набитий свинячою тушонкою й галетами, тепер — оте двигтіння землі від американських бомб. Я знову перетворююся в стопроцентного американця, вільного

й незалежного, хай йому чорт! І хай хто-небудь спробує мені заборонити робити те, що я хочу!

— Ти хочеш піти від нас? — уточнив Скиба.

— Так.

— То йди собі.

— І піду!

— У нас на Україні кажуть: «Без одного цигана ярмарок обійдеться».

— Ніколи не чув про вашу Україну до того, поки не зустрів тебе в німецькому лісі.

— Що ж, є речі, про які рано чи пізно доводиться дізнаватися. Сподіваюся, ти чув про Радянський Союз?

— Припустімо.

— І про Москву, під прапором якої пройшов пів-Німеччини?

— Я не люблю пропаганди. Кліф, підемо?

— Облиш Кліфтона. Він сам знає, що йому робити. Ти хотів іти сам — то й іди.

— Я сам знаю, чого я хочу! — гукнув американець так голосно, що пан Дулькевич затулив вуха руками.

— Нас можуть почути,— стурбовано промовив італієць.— Не розумію, Юджін, навіщо ти затіваєш суперечку?

— Ах, синьйор макароні не розуміє,— засміявся Вернер.— Ви боїтеся, що нас почують? То послухайте краще самі. Ви чуєте гуркіт мотора? То летить американський літак! Хай йому чорт! То таки американський літак. У розвідницькій школі я вчився розрізняти звуки моторів усіх літаків світу. Навіть крізь сон я б міг сказати вам, що це летить американський штурмовик. Ну, тепер ви всі чуєте?

Справді, з-за хмар линуло на землю скажене гурчання. Щомиті воно наближалося. Ось літак уже, здається, над самою покрівлею. Всі кинулися до віконечок, щоб побачити несподіваного посланця війни, переконатися, чи мав рацію американець. Фрізька дівчинка вибігла з хати й задерла голівку догори — дитині теж кортіло побачити гримотливу дивину, що пролітала над батьківською оселею. Дівчинка була ще зовсім маленька, але вже зодягнута так само, як і її мати та старші сестри,— в рясну темну спідничку, в красиву корсетку, а на голові в неї поблискувала кругла, як куряче яйце, металева касочка, та сама касочка, що їх ще й досі носять усі фрізькі жінки, дотримуючись свого старовинного звичаю.

Чи бачив льотчик ту дівчинку? Чи, може, він устиг запримітити тільки невеличкий хутір на мокрій задощеній землі? Невідомо, що думав американський льотчик, коли його рука потяглася до важеля бомбоскидача, та це й не цікавило тих людей, що були на землі.

Партизани злякано зіщулилися, почувши такий знайомий, такий моторошний посвист авіабомб, вони поприпадали до підлоги сарая, ховаючись від осколків, що захурчали у всі боки,

пробиваючи тоненькі стінки будівлі. Але, керовані солдатською звичкою дивитися вслід небезпеці, вони відразу ж знову кинулися до віконечка.

Посеред двору, на тому самому місці, де щойно стояла дівчинка, курілася глибока жахлива вирва. Бризки чорної землі застигли навколо, і серед тих чорних сліз землі поблискувало щось зім'яте, маленьке й безпорадне.

То була касочка. Ще мить тому чепурненька, кругла, як куряче яйце, касочка, а тепер понівечена, ніби нікому не потрібна порожня бляшанка.

— Хай йому чорт,— пробурмотів Юджін,— я, здається, цього разу помилився. То, певно, був німецький літак, а не американський.— Ніхто не підтримав його, ніхто не заперечив. Американець винувато глянув на товаришів і сховав очі.

КОЖНА ГОДИНА ПАХНЕ ПОРОХОМ

Гадали, що жоден з них не лишиться живим, а поховали в голландських дюнах одного Якоба. Слухали пісеньки пана Дулькевича про те, що ніколи не повернуться молодість і кохання, і вважали, що й вони вже ніколи не повернуться туди, звідки прийшли, і от повернулися й знову в Німеччині, знову в німецьких понадрейнських лісах.

Ліси стали календарем їхніх блукань. Влітку вони зеленіли буйним листом, ранньої осені тішили око жовтими пожежами, що охоплювали крони дерев, потім холодні вітри пообшмуглювали дерева, обложні дощі обполоскали їхню кору, і ліси стояли чорні й сумні, як залиті водою пожарища. В середині листопада після довгих безупинних дощів випав перший сніг. Тепер ліси вдень були білими, а вночі, під примарним місячним сяйвом, вигравали синіми й зеленими скалками. І серед цих снігів, білих-білих, мов борошно, вдень і синіх, як небо після грози, вночі, йшли люди. Йшли, ховаючись в голих, незатишних лісах. Ішли, обминаючи маленькі засніжені містечка з горбатими вуличками, вимощеними круглими, як котячі лоби, булижниками,— містечка з химерними візерунками дерев'яних — червоних, жовтих, зелених, синіх перехресть на обтинькованих стінах гостроверхих будиночків. Ішли по шосе, біля яких гибіли на холоднечі тонкі диктові щити з розпачливими написами: «Пст! Ворог підслухує!», «Перемога або Сибір», «Радуйся війні, бо мир буде жахливим». Ішли через лінії залізниць, лишаючи позаду зірвані мости.

Кожна година дня і ночі пахла для них порохом. Вони забули слово «спочинок». Обличчя в них були худі, змучені, але веселі, розум світився в них, як з мудрих книжок.

Німеччина конала у них перед очима. «Генерал Унруе» [1] метався по країні, вишкрібав останні людські резерви — шістдесятип'ятирічних інвалідів та чотирнадцятирічних хлопчаків — і кидав їх на схід, щоб заткнути гігантські прогалини в лінії фронту, пробиті дев'ятим валом океанського наступу Радянської Армії. Газети пробували втішати: «Війська наші відступили спокійно і в порядку, а ворог поспішно зайняв нові позиції». Наполеон був першим воєначальником, який поставив собі на службу пресу. Коли рештки його великої армії тонули в Березині, газети повідомляли: «Здоров'я його імператорської величності — якнайкраще». Тепер Гітлер, наслідуючи корсіканця, щотижня виступав по радіо і під срібні звуки фанфар вигавкував у мікрофон своє чергове запевнення, що він почуває себе прекрасно, що здоров'я фюрера не похитнулося ні внаслідок вибуху бомби, підкладеної полковником Штауфенбергом, ні внаслідок наступу росіян на Сході, ні внаслідок бомбардувань німецьких міст англо-американськими літаками, ні внаслідок отого «спокійного» відступу фашистських армій. Це було так мило й зворушливо: турбуватися про те, щоб громадяни знали про твоє прекрасне здоров'я, щоб вони були вдячні провидінню за те, що воно оберігає їхнього фюрера. А там хай буде що буде! Хай ідуть на смерть тюрінгські хлібороби, ідуть таким самим повільним і важким кроком, яким усе життя ходили за плугом. Хай вмирають рурські металісти, дрезденські мистецтвознавці, берлінські поети й марбурзькі професори. Хай конають рейнські міста. Аби тільки фюрер був живий-здоровий та його банда не знала горя. Аби тільки ходили з розкоханими мордами есесівці, желіпали «хайль», виблискували чобітьми й пиками, що теж блищали, мов чоботи.

Понад Рейном утворювалася зона пустині. Такі розвалища, мертві міста, загорнуті горами битого каміння, можна було бачити хіба що в диких східних пустелях, на місцях стародавніх цивілізацій. Магометанська віра забороняє розбирати старі будинки, що руйнуються або лишаються без вжитку. Бо в будинку буцімто живе душа, яка мусить одлетіти від нього в спокої. Коли це станеться, невідомо. Тому так багато руїн на Сході, тому й досі ламають голови історики й археологи над загадками міст, засипаних пісками кам'яних стін, що стоять тисячі років.

Тепер буде багато руїн і на Заході. Тут будинки вмирають разом з душами їхніх власників. І коли б у будинків справді були душі, то й вони теж вмирали б від бомб і повітряних торпед. Але руїни все одно стоять неторкані, і вітер розвіває бурий пил над ними, дощі котять сльози своїх крапель по камінні і сніги засипають те, що колись звалося кімнатами, затишком і людським притулком.

---

[1] Генерал Тривога.

О Німеччино, Німеччино, дорогою ціною платиш ти за свій послух, за свою довірливість, за свою відданість фашизмові! Фашизм буде битися до кінця. Він не захоче йти в могилу самотнім, він намагатиметься потягнути за собою всю Німеччину. І чи ж не дивно, що тільки на Сході об'єдналися справжні патріоти, які закликали свій народ схаменутися, які говорили про нову вільну Німеччину, в той час як Захід мовчав і тільки гнав і гнав на беззахисні міста армади з десятками тисяч бомб!

Гітлер закликав німців розпочати нову війну. Розпочати її з своєї території, від своїх кордонів, як це було в тридцять восьмому й сороковому роках, і знову захопити всю Європу, а потім і весь світ. В кінці жовтня був відданий таємний наказ про підготовку великого наступу в Арденнах. Одинадцятого грудня Гітлер прибув у штаб головнокомандуючого Західним фронтом фельдмаршала Рунштедта в Цігенберзі, щоб остаточно ствердити план прориву есесівськими танковими дивізіями позицій аліантів, виходу до Ла-Маншу, звідки можна буде з новою силою розпочати ракетні удари по Лондону, план захоплення Бельгії, Голландії, а згодом і Франції.

В прирейнських містах скупчувалися резерви й техніка. Ліси кишіли солдатами. Колони біженців, що втікали від бомбардувань, змішалися з колонами есесівців, які маршировали на захід. Машини, що везли награбоване добро з Франції, Бельгії, Люксембургу й Голландії, зустрічалися з танками, водії яких мріяли про те, щоб ще раз пробрязкати гусеницями по широких кам'яних площах перед соборами Франції і по вимощених червоною старовинною цеглою вуличках голландських міст.

І серед цієї мішанини танків, людей, машин зовсім загубився маленький загін людей, одягнутих у форму ворога, в ненависну есесівську форму, що була тут, у Західній Німеччині, найкращою перепусткою, яка не викликала підозри.

Михайло Скиба, однак, не забував про обережність. Вони вибирали для свого пересування глухі дороги, ніколи не зупинялися навіть на короткий спочинок без вартових, а свої несподівані нальоти робили тільки після докладної розвідки, в яку звичайно ходили Гейнц і сам командир загону.

У людей завжди повинна бути якась велика мета. Їхньою метою було — пройти до кінця війни, боротися з нею скрізь, де тільки можна. Та Михайло розумів ще й те, що перед товаришами по зброї треба весь час ставити проміжні цілі, бо кожна велика мета повинна вбирати в себе цілий ряд маленьких, інколи навіть незначних і непоказних на перший погляд.

Зараз вони прямували до імперської автостради, що з'єднувала Берлін з Рурською областю. По ній ідуть валки машин на схід і на захід, вона перескакує через глибокі ущелини й видолинки, десь гудуть бетонні мости під вагою темних машин, наповнених зброєю. Отам і повинен бути партизан!

Продукти, захоплені на ракетних базах, вже давно закінчилися, і тепер постачання загону цілком взяли на себе Гейнц і пан Дулькевич. Гейнц інколи наважувався забігати на хутір і випросити мішечок картоплі «для фронтовиків, що поспішають знову в бій», а пан Дулькевич, згадавши стару науку, якої навчив його покійний підхорунжий Марчинський, шастав уночі по підвалах багатих будинків і виуджував звідти все, що траплялося: консервовані овочі, ковбаси, сир, паштети. Гірше було з хлібом: його в підвалах не тримали. Інколи раннього вечора, проходячи поблизу якого-небудь німецького села, вони чули запахи хліба, що його пекли господині в спеціальній,— одній на все село, як тут водилося,— печі. І тоді їм здавалося, що ніщо на світі не пахне так, як свіжоспечений хліб.

— Пекарі всього світу повинні бути поетами,— казав пан Дулькевич,— бо психологія людини, що живе весь час серед запахів печеного хліба, має бути фантастично, нереально мариельська.

Одного разу пан Дулькевич, залізши в темний підвал під великим кам'яним будинком, подав звідти велику картонну коробку. Він знайшов її навпомацки, не засвічуючи навіть ліхтарика, користуючись лише своїм знаменитим нюхом.

— Тримай, пся кошьч,— прошепотів поляк Раймонду Ріго, що схилився біля загратованого віконечка.

— Що в цій урні? — поспитав француз.— Може, старі шкарпетки, які німкеня забула поштопати?

— Вино! — з присвистом просичав пан Дулькевич.— Вино, пся кошьч, тримай же!

Француз відкрив коробку. Її доверху було забито сухими, шурхотливими стружками. Міцний запах старого дерева вдарив французові в ніздрі. Хто-хто, а він добре знав, що в таких стружках зберігаються найкращі вина з домашніх запасів. Десь на самому споді, під білими спіралями стружок ховається довгошия, мов чапля, пляшка з темного, як ніч, скла. А в ній, неначе світле море в скляних берегах, застигла золота прозора рідина, що вдарить у очі сонцем, як тільки вилетить з вузької горловини тугий корок. Француз обережно просунув у плетиво стружок два пальці. Стружки зашурхотіли; ще міцніші, ще запаморочливіші пахощі живиці вдарили Раймондові в ніс, викликаючи дрижання його ніздрів. Стружки розсувалися повільно-повільно, вони шелестіли й шелестіли під пальцями і все дратували француза своїм пахіллям, таким знайомим Раймондові ще з далеких років дитинства. Аж ось сухий шурхіт припинився, й кінчиками пальців француз намацав пляшку. Вона була суха, як і стружки, але напрочуд холодна й слизька. В таких самісіньких пляшках зберігали вино й у нього вдома, у Франції, тільки там його добували не скрадаючись, не темними ночами, як оце вони, а посеред білого дня, коли над головою сяяло сонце, а поряд були веселі, безтурботні друзі. І як же було

приємно випускати з пляшки маленькі сонця, ніжачись під великим небесним світилом!

Французові пальці швидко пробігли по пляшці. Він хотів дістатися до шийки, хотів відчути під пальцями шорстку фольгу головки, тверді виступи корка, звивини монограм винарні.

Але в отворі підвалу знову забіліла пляма полякового обличчя.

— Дай сюди пляшку! — прошепотів пан Дулькевич.

— Навіщо? — здивувався француз.

— Пся кошьч, хутко!

— Але ж повертати пляшку, не відкоркувавши її, це все одно, що розлучатися з дівчиною без поцілунку,— засміявся Раймонд. Його пальці все ще гладили округлі боки пляшки.

— Давай! — крикнув пан Дулькевич.— Я не маю часу на французькі церегелії! Прендко!

Зчудований француз висмикнув пальці з легких кілечок стружок, закрив коробку й подав її полякові. За хвилину пан Дулькевич важко проволік своє худюще тіло крізь віконечко.

— Ходімо,— коротко кинув він.

— Але що з вами? — не вгавав француз.— Яка муха вкусила мосьє?

Пан Дулькевич мовчав. Михайло не розпитував поляка. Знав: той і сам через якийсь час не втерпить, розповість, що сталося в підвалі, з якого він виліз без нічого. Однак сьогодні поляк затявся. Він ішов мовчки, сердито сопів, інколи налітав у темряві на когось з партизанів і крізь зуби лаявся.

— Чи можна поцікавитися, що сталося з паном у підвалі? — спитав нарешті Михайло.

— Я — негідник! — вигукнув пан Дулькевич.— Негідник і лайдак! Стопроцентний ідіот!

— Боже, стільки галасу ради однієї пляшки вина, та ще до того ж невипитої,— зітхнув француз.

— Там шість таких пляшок,— крикнув поляк,— пся кошьч, шість! І всі однакові, і всі лежать на одній поличці, на добре припасованій дерев'яній поличці.

— Вони лежать і сміються з вашого дивного характеру,— продовжував дратувати поляка француз.

— А над тією поличкою — ще одна поличка,— не слухаючи його, говорив пан Дулькевич,— до дябла симпатично припасована дерев'яна поличка, і на ній шість пілоток, шість солдатських пілоток, пся кошьч, і під кожною білий довгий папірець з молитвою. Пан розуміє, що то значить? Там записані молитви за упокій Віллі, Лео, Вальтера, Отто, Альберта й Курта. Той німець мав шістьох синів, і всі вони полягли на фронтах. І єдине, що від них лишилося батькові,— це їхні пілотки та ще спомин про те, що загадували вони батькові, щоб він зустрів їх після війни з пляшкою доброго рейнвейну. Пся кошьч, він таки

припас кожному по пляшці! І вони довго будуть лежати там, оті пляшки, якщо їх не розбомблять англійці. Що ж до мене, то Генрик Дулькевич ніколи не був осквернителем чужих могил і домашніх пантеонів. Там, у підвалі,— домашній пантеон, месьє! Чи розумієте ви: страшний пантеон!

— Такі пантеони зараз є в кожній німецькій сім'ї,— стиха промовив Гейнц.

...Над ранок вони вийшли на перехрестя лісових доріг.

Неподалік од розпуття білів маленький готельчик з мирною лагідною назвою «Цур таубе» — «Під голубом». Колись, мабудь, готельчик дійсно слугував мирним мадрівникам, що сходилися увечері в тісному залі ресторанчика, до півночі посмоктували густе пиво з високих череп'яних кухлів, зрідка кидали один одному традиційне «прозіт» або ж оповідали історії, що їх оповідають усі ті, хто вирушає в мандри: про те, як розливаються ріки, як шумить ліс уночі, які дива бували отам і отам, про таємничих красунь і розбійників, про ціни на картоплю й найкращі рецепти кров'яних ковбас.

Тепер знак голуба вже не свідчив більше про мир у цій самотній оселі. Готичні літери, які переплiталися на вивісці, немов чорне лісове коріння, марно намагалися переконати перехожого, що біленький будиночок ховається в затишку крил мирного птаха. Тепер вгадувалося за стінами готельчика інше: тупіт чобіт на лунких дерев'яних сходах, грубі солдатські дотепи, лайка, сліди шуваксу [1] на простиралах, запах солдатської кантини в ресторані й запах казарми у всьому будиночку. Тепер по шосе вешталися тисячі людей у мундирах жаб'ячого кольору, і той жаб'ячий колір панував і всередині готелю, хоч як хизувався він знадвору сніговою білістю своїх стін.

Партизани не наважилися зайти до готелю, хоч були голодні, холодні й стомлені. Знову сосняк, знову кинуті на сніг лапаті гілки, знову вартовий на узліссі, що стежив би за готелем і оберігав спокій своїх товаришів.

Першим на варту став Юджін Вернер. Він ще й досі не міг забути того безглуздого випадку на фрізькому хуторі й тепер намагався загладити свою тодішню поведінку старанністю. Все повторювалося. Все було точнісінько так, як кілька місяців тому. Узлісся. Пустельне шосе внизу. І самітний будиночок перед очима. Там, у будиночку, іде якесь своє життя, невідоме Юджінові, там, мабуть, додивляються останні сни, там тиша й тепло панують у маленьких кімнатках, може, навіть любов завітала до цього відлюдного притулку, любов, якої Юджін так і не встиг зазнати в своєму житті.

У Юджіна тепер було багато часу. Міг робити що хотів. Насвистувати блюзи Луї Армстронга. Милуватися фотографією свого півня, затерте зображення якого нагадувало тепер

---

[1] Шуваксвакса *(нім.)*.

головний убір індіанського вождя з Нью-Мексіко. Витанцьовувати, щоб не замерзли ноги, або ж пробувати доплюнути до найнижчого сучка сосни, під якою ховався. Все одно до ранку тут не покажеться жодна жива істота.

Однак американця зацікавило інше. Всю свою увагу він зосередив на дверях готелю, на низеньких червоних дверях, над якими красувалася вивіска «Цур таубе». Щось підказувало Юджінові, що ці двері от-от відчиняться. Йому здавалося, що він чує голоси за червоними дверима, вгадує людські постаті. Це було дивне, зовсім незрозуміле й нез'ясоване почуття. Найдивовижнішим же було те, що й це почуття, як і ліс, шосе й самітний будинок, знову повторювалося в його житті. І цього теж не можна було з'ясувати.

Вперше подібне сталося з ним ще вдома, у Вісконсині. Він якось повертався вантажною машиною додому, повертався вночі, пізно, хотів спати, хотів одпочинку й тому гнав машину з швидкістю дев'яносто кілометрів — усе, що міг дати мотор. Він їхав сам, його ніхто не наздоганяв, назустріч теж не попадався жоден мандрівник. Ніч була темна, і фари насилу відвойовували в неї вузенькі стежинки освітленого бетону. Шосе було, як звичайнісіньке добре американське шосе: рівне, гладеньке, обставлене з обох боків рекламою й заправочними колонками «Калтекс» і «Ессо». І раптом Юджіна опанувало дивовижне передчуття: щось мало статися по дорозі, і це «щось» ждало його попереду, зовсім близько, за просторінню, окресленою хистким світлом фар. Передчуття було таким сильним, що не підкоритися йому Юджін не міг. Він різко загальмував машину і, не вимикаючи фар, побіг уперед по шосе глянути, що там могло бути. І як тільки опинився в темряві, куди вже не сягали фари, побачив, що шосе кінчається у нього біля ніг. Міст, по якому вони з батьком їздили сотні, а він сам — тисячі разів, кудись зник, на його місці чорніла глибока прірва. Чи його розібрали для ремонту, чи, може, саме тут виникла воронка лиховісного американського вихору торнадо й розвалила міст, як розвалює вона будинки, силосні вежі й фермерські сараї? Юджін уявив, що було б, якби він підскочив до краю прірви на швидкості в дев'яносто кілометрів, і здригнувся від жаху.

Сьогодні знову відбувалося щось подібне. Як і тієї ночі, Юджіна опанувало передчуття якихось дивовижних подій, він не міг відірвати погляду від низеньких червоних дверей білого готельчика, він міг би заприсягтися, що ті двері готують йому щось несподіване.

І чудо сталося. Двері, низенькі червоні двері під готичною вивіскою, тихо, повільно розчинилися, якийсь час у їхньому чорному отворі не було нічого, а потім несподівано вискочив звідти... американець!

Юджін тернув себе по очах. Поява не зникала. На порозі готелю «Цур таубе» стовбичив справжнісінький «джі-ай»,

солдат американської армії, в сталевому круглому шоломі, в куртці кольору хакі, з чорним хутряним коміром, з польовими погонами. Солдат був не сам. Юджін побачив це, коли американець вийшов на ганочок. Його проводила жінка, в картатій широкій спідниці, у теплій повстяній хустці, накинутій на плечі. Жінка спиралася на солдатове плече. Розімліла після сну, вона, мабуть, щулилася від холоду й не хотіла пускати від себе здорового й дужого чоловіка. А той спроквола обійняв її за плечі, пригорнув до себе, озирнувся на всі боки, швидко поцілував у губи і штовхнув жінку назад, у двері. Вона ще махнула йому вслід рукою, але він не озирався, а швидко збіг по східцях униз і, посвистуючи, пішов по шосе, знову чомусь злодійкувато озираючись.

Що це був американець — Юджін дав би одрубати собі руку на доказ такої очевидної істини. Але тоді що ж це діється на білому світі? Може, над Юджіном просто хтось вирішив пожартувати? Але хто? Може, він не в Німеччині, а в себе в Америці, і, може, сьогодні не грудень місяць, а весняний день коротких кальсон, коли всі американські хлопці обдурюють один одного? Але ж ні: він у Німеччині, сьогодні не весна надворі, а холодний грудень. Хіба, може, поки вони плуталися в лісах, сюди вже дійшла американська армія? Але ж фронт страшенно далеко звідси. Не чути навіть канонади ночами, яку вони чули в Голландії. І німці останніми днями так метушилися, ніби то не американці мають наступати, а вони самі готуються поперти американців назад до самого океану.

Хоч як Юджін ламав собі голову, він нічого до пуття так і не зміг придумати. Американець весело крокував унизу по шосе, і йому, очевидно, було наплювати на логічні утруднення, в які потрапив партизанський вартовий. Він не чекав, поки його появу в німецькому лісі теоретично обгрунтує колишній сержант американської армії. Він сам був американцем, існував, жив, шкрьобав новими ботинками по шкарубкому шосе, посміхався, немов після двадцятип'ятицентового солдатського сніданку, й насвистував, як насвистують усі американські солдати. Йому б ще гумку для жування в рот — і стопроцентний янкі. Але хто ж буде жувати гуму після такого поцілунку?

Більше Юджін не міг терпіти. Він залишив свій спостережний пункт, підкрався до краю шосе і, коли американець порівнявся з ним, тихо покликав:

— Хелло! Хлопче, як ти сюди потрапив?

Перехожий злякано стрибнув у кущі. Але хто ж ховається в безлисті кущі взимку? Він стояв посеред голого паліччя, і обличчя в нього було зовсім дурнувате. Юджін, щоб не гаяти часу, вийшов із своєї схованки.

— Чого ти злякався? — спитав він англійською мовою.

Побачивши есесівця, «американець» трохи заспокоївся. Щоправда, з кущів не виліз, але обличчя в нього знову набрало

самовпевненого, трохи навіть нахабного виразу, а тонкі, посинілі від переляку губи склалися вузликом для посмішки.

— Фу ти, чорт,— сказав він по-німецьки.— А я думав, це хтось з нашого начальства.

— А я тобі хіба не начальство? — починаючи запідозрювати щось лихе в появі цього «американця», теж по-німецьки промовив Юджін. Він натякав на свої унтер-офіцерські погони.

— У мене таке начальство, знаєш, де сидить? — виразно поляпав себе солдат по штанях.— Я сам був фельдфебелем СС, а тепер от маєш...

— Перелицювався в американця, чи що? — спитав Юджін.

— Перелицювали. Хіба не бачиш, доннерветтер!

— А ти вмієш говорити по-англійськи?

— А що тобі сказати? — вже англійською мовою спитав колишній есесівець.

— Ну, наприклад, що ти — дурень.

— Це ж чому?

— Вирядився в американську форму й розгулюєш тут.

— А яке твоє собаче діло?

— А таке, що в нашого загону спеціальне завдання: виловлювати таких субчиків, як ти, й посилати їх в гіммельфарткоммандо! [1]

— За що?

— За розголошення військової таємниці!

— Та яка тут таємниця? Просто зібрали з усієї німецької армії бовдурів, які вміють трохи по-англійському, приїхав до нас штандартенфюрер Отто Скорцені, готує грандіозну диверсію. Йому, бач, мало Муссоліні, за якого фюрер проголосив Отто народним героєм третьої імперії і з капітана одразу зробив полковником.

— То це б і я міг потрапити до вашої банди? — засміявся Юджін.

— А ти знаєш англійську?

— Трохи.

— Ану ж, скажи що-небудь.

— Ну, я можу сказати, що ти добряче поцілував оту молодицю.

— Поганенько ти говориш. Акцент відчувається. Навряд чи тебе б узяли. Хіба що заради м'язів. Наше начальство любить здорових лобуряк, як ти. Але ти серйозно говорив мені, що виловлюєте тут липових американців?

— Ні, наша айнзатцгрупа виконує спеціальні завдання. Я просто хотів тебе налякати. В тебе немає сигаретки?

— Як це так немає? Справжнісінький американський «кемел»!

---

[1] В «небесну команду», тобто розстріляти.

«Американець» дістав з кишені чотирикутну пачку з намальованим зверху рудим верблюдом.

— Є навіть гумка для жування. Все, як у справжніх американців. Немає тільки зброї.

— Чому ж немає?

— Ніяк не можуть дістати. Десь там нібито якийсь пройдисвіт уже закупив нам автомати й кулемети, але транспорт запізнюється. Отто страшенно нервує. Через кілька днів ми маємо йти на акцію, а в хлопців — жодної пукалки. Сидимо в казармах, дві тисячі солдатів і офіцерів, і на всіх — одна гвинтівка у вартового біля воріт та восьмиміліметровий пістолет у Скорцені. Він вже десь устиг доп'ясти. Носить у білій брезентовій кобурі, почепив її просто на пупа, хизується, зараза!

— То, виходить, ви воюєте з жінками?

— Та стараємося. Я оце надибав тут хазяйку готелю, вдова, нікому потішити, доводиться навідуватися. У нас фельдфебель тварюка, за кожну ніч відлучки бере дванадцять марок, але жінка така, що можна дати.

— А тобі шкода дванадцять марок?

— Не в цьому справа! Шкода віддавати їх тій тварюці! Головне, що я такий самий фельдфебель, як і він, його щастя, що йому вдалося раніше сюди прибігти й захопити тепленьке місце. А нам довелося вислухати геніальне пояснення високого начальства про те, що не всі ж можуть бути фельдфебелями й унтер-офіцерами, бо з двох тисяч у нас рядових виявилося кільканадцять чоловік, а то все чини СС, офіцери й фельдфебелі вермахту, є навіть чиновники з відомства пана Ріббентропа. Фюрер нічого не шкодує для нашої перемоги, а то б я шкодував якихось там паскудних дванадцять марок, тим більше приїхавши з Східного фронту.

— Ти був на Східному фронті?

— А ти ж думав!

— І повернувся звідти цілий і неушкоджений?

— Ще й привіз повні кишені грошей!

— Ну, фронтовикам завжди добре платили.

— Ти гадаєш, що я був на передовій?

— А де ж?

— Гірше: в айнзатцкоманді.

— Ви ловили партизанів?

— Гірше: палили українські села!

— Ну, це справді не солдатське діло!

— Та не в цьому справа, телепню! Справа в тому, що ми палили тоді, коли наші війська вже відходили, а радянські ще не вступили в те село. Ти ж читав газети? «Наші війська непомітно відірвалися від противника...» От після отих «непомітних» відривів ми повинні були заїжджати до села з машиною, навантаженою спеціальними парафіновими факелами, запалювати ці факели й тикати їх під стріхи. Ти був на Україні?

— Не довелося, я просидів на Атлантичнім валу.

— Ну й дурень! А я пройшов її од Харкова до Лемберга! І скрізь палив. Якби ти тільки бачив, як палахкотить солома на їхніх хатах! Там майже всі будинки вкриті старою соломою. Їй по сто років, і вона суха, як порох. Шикарне видовище!

— А коли покрівля з черепиці? Чи там не було таких?

— Тоді ми залазили на покрівлю, скидали черепицю й палили дерев'яні крокви. Ти розумієш, як це небезпечно: залазити на дах, коли в селі немає німецьких військ! Перетворюватися в мішень для партизанів.

— О, це справді небезпечно!

— Але зате нам добре платили. За кожне село. За кожну хату. Преміальні, подарункові, почесні і всякі там інші гроші.

— Зараз ви, мабуть, теж заробите добряче?

— О, не кажи! Ти, мабуть, теж погрів би руки біля нашого вогнища? Ну, признавайся! Кажи відверто! Ти хлопець добрий, от тільки шкода, що в тебе акцент. Ану, скажи ще що-небудь по-англійськи.

— Цього разу вам випаде, мабуть, важка робота? — англійською мовою спитав Юджін.

— Ні, твоя мова нікуди не годиться! Як у поганенького гімназиста. Кажеш, важка у нас буде робота? Скажу тобі по-дружньому, що легша, ніж ото палити українські села. Бо там, по-перше, було завдання: жодної хати не пропустити. А спробуй не пропустити, як воно дим, чад, полум'я. А крім того, як вилізеш скидати черепицю та як подумаєш, що тут неподалік сидить партизан і бере тебе на мушку, то, повіриш... Е, що казати!

— Хіба так було страшно?

— О, доннерветтер! А тут що? Тільки назва пишна: «Операція Грейф». Нас викинуть в тил на парашутах, ми захоплюємо мости через Маас, до яких через кілька днів мають пробитися танки Зеппа Дітріха. Група хлопців під керівництвом самого Отто Скорцені проберется в ставку верховного головнокомандуючого і уколошкає цього їхнього, як він у них зветься?

— Ейзенхауера?

— От-от! Американці називають його Айком. Ну, то коли до нього дошкребеться Отто Скорцені, то він тільки айкне. Штандартенфюрер не таких субчиків виряджав у прогулянку на небо.

— В гіммельсфарткоммандо?

— Атож!

— А пам'ятаєш, що я сьогодні тобі теж обіцяв вознесіння на небо?

— Ну-ну, ти не задавайся!

— Ну, я жартую. А опісля? Що будете робити потім?

— Наше діло — зчинити переполох. А решту докінчать танкісти. Ми ж після цього подамося в Альпи. На редут.

— На який редут?

— Та ти що — не чув? Національний редут Німеччини. Якщо Радам удасться прорватися за Балкани і в Альпи, вони зустрінуть в Австрії такий горішок, що поламають об нього всі свої зуби. Ти розумієш?

— Ану, сволото, піднімай свої ручки вгору,— чистісінькою англійською мовою наказав Юджін,— і кроком руш поперед мене!

— Та ти що, доннерветтер!

— Руки вгору! — потягнув за рукоятку затвора автомата Юджін.— Я тобі покажу і Айка, і українські села, і австрійський редут. Ну!

— Але ж ти наш хлопець. Ти що — здурів?

— Ваш — та не ваш. Ти липовий німецький американець, а справжній американський німець. Зрозумів? Ну, ворушись! Та жвавенько!

Німець з піднятими догори руками подерся вгору. Сніг сипався з-під його американських ботинок, новеньких американських, підбитих товстою підошвою з шкіри техаських биків.

В сосняку їх ждали. Хтось запримітив, що Юджін зник з свого спостережного пункту, і Михайло послав Кліфтона подивитися, куди подівся вартовий. Тепер англієць урочисто ступав попереду, ведучи за собою полоненого есесівця і блукаючого вартового.

— Мовою моряків це називається трамп,— глузливо сказав він, киваючи на американця (нарешті випала нагода помститися Юджінові за ту ганьбу на хуторі).— Трамповий вартовий. Такі бувають кораблі. Тиняються по всіх портах без розкладу, без плану, куди їм заманеться, туди й пливуть.

— Я діло робив! — огризнувся Юджін.— Бачите, якого субчика цьвохнув!

— Земляк? — спитав Михайло.

— Мені земляк по одягові, а тобі, командир, по тому, що палив ваші українські села. Якщо добре потрусити цього жевжика, то виявиться, що він усім нам «земляк». Гауптшарфюрер СС, палій і вбивця. Прошу!

— Я нікого не вбивав! — тонко, по-півнячому крикнув есесівець.

— Пропоную судити сволоту,— виступив наперед Юджін.— Нашим партизанським трибуналом судити. Командир, призначай трибунал!

Всі попідводилися. Всі дивилися на есесівця з ненавистю. Ось перед ними один з тих, що вбивали жінок і дітей, палили села й міста, волокли людей до крематоріїв, стріляли в потилиці, не наважуючись глянути жертві в очі. То дивись же тепер у очі своїм колишнім жертвам і жди відплати за свої бандитські вчинки, бо ніякої покути від тебе вони не приймуть.

Командир не став гаятися. Він виструнчився, лице його зблідло, коли він промовив:

— Слухати наказ. Представник Польщі, майор Генрик Дулькевич!

— Так, єсть, пане командир! — виструнчився поляк.

— Призначаєтеся членом трибуналу.

— Так, єсть!

— Представник Чехословаччини, композитор Франтішек Сливка!

— Тут.

— Призначаєтеся членом трибуналу.

— Слухаю.

— Представник Франції, капрал Раймонд Ріго!

— Так, мосьє!

— Призначаєтеся членом трибуналу!

— Так, мосьє!

— Представник Англії, сержант Кліфтон Честер!

— Так, сер.

— Призначаєтеся членом трибуналу!

— Так, сер.

Есесівець крутив головою на всі боки, як той вовцюга в капкані. Тут, мабуть, зібралася вся Європа, щоб його судити, щоб пригадати йому всі злочини, всі гріхи, все зло, яке він заподіяв. Він упав на коліна.

— Пощадіть! Помилуйте!

Його ніхто не слухав. Юджін стояв позаду, вперши автомат майже в спину есесівця, і зціплював зуби, стримуючись від бажання вгатити цій падлюці добру чергу в його паскудне тіло.

Голова трибуналу пан Дулькевич обсмикнув шинелю, зручніше прилаштував на шиї ремінь автомата й звернувся до Михайла:

— Маю встрент [1] до чисел паристих, пане командир. Прошу призначити ще одного члена трибуналу.

— Ви маєте три чоловіка — число непарне,— відповів командир.— Голова трибуналу в лік не йде.

— Але ж хіба пан Скиба втримається від того, щоб не судити цього здрайцю! Юджін дізнався, що він був на Україні, палив там, стріляв...

— Я покладаюся на вас, товариші. Судіть.

І вони судили. Сиділи на соснових гілках, на німецьких соснових гілках, покладених на білий німецький сніг, і, поставивши перед собою молодого пикатого німця, допитували. Вів допит Дулькевич.

— Ім'я?

— Фрідріх.

— Прізвище?

— Поске.

— Рік народження?

---

[1] Встрент — відраза *(польськ.)*.

— Дев'ятсот вісімнадцятий.
— Місце народження?
— Ганновер.
— Професія?
— Солдат.
— Цивільна професія?
— Немає.
— Військовий чин?
— Гауптшарфюрер.
— Де служив?
— У фатерлянді.
— Ще?
— В протекторатi.
— Тобто в Чехословаччині?
— Яволь.
— Ще де?
— В Польщі.
— Ще?
— У Франції.
— Ще?
— В Голландії.
— Ще?
— В Норвегії.
— Ще?
— В Італії.
— Ще?
— В Югославії.
— Ще?
— На Україні.
— Ще?
— В Білорусії.

— Прошу, панове,— повернувся до членів трибуналу пан Дулькевич,— ноги цього здрайці досить добре вивчили географію Європи. Що робив у цих країнах? Що робив у Польщі? Мордував?

— Ні, я нікого не стріляв, я не стріляв, ніколи не стріляв! — закричав есесівець.

— Пан лайдак може вважати, що ми йому повірили. Тоді що ж він робив у Польщі? Грабував?

— Я не грабував, я не грабував! — знову закричав есесівець.

— Це не есесівець, а свята діва,— глузливо зауважив француз.— Він нічого не робив, не вбивав, не крав, не палив. Він, мабуть, їздив по всій Європі як турист. Так, герр Поске?

— Яволь, яволь,— забурмотів гауптшарфюрер,— я подорожував по Європі, я люблю подорожувати...

— А села на Україні хто палив? — штовхнув його автоматом Юджін.

— Пане Вернер,— звернувся до американця пан Дулькевич.— Прошу не порушувати процедури. Питання ставити можуть лише члени трибуналу. Ви маєте право виступити як свідок. Отже, пане лайдак [1], здрайця [2], або ж гауптшарфюрер Поске, відповідайте трибуналові: з якою метою їздили ви по Європі?

— Я солдат. Мені наказували. Я їздив разом з армією.

— Разом з частинами СС. Так?

— Яволь.

— З тими самими частинами, які палили Орадур і розстрілювали жінок і дітей? — спитав француз.

— З тими, які знищили Лідіце? — тихо промовив Франтішек Сливка.

— З тими, що будували на берегах Ла-Маншу бетоновані укріплення для запуску фау? — додав англієць.

— З тими, що плюндрували Варшаву? Мордували поляків? Палили Україну й Білорусію? З тими?

Есесівець мовчав.

— Пан здрайця гасав по Європі, шукаючи життєвого простору, який обіцяв йому фюрер, шукаючи нових земель. Панові тісно було в Німеччині. Німецька земля скупа й непривітна. Так?

— Так.

— Панові хотілося доброї землі. Так?

— Так.

— Більше пан ні про що не думав. Правда ж?

— Правда.

— Прошу уваги, панове. Надамо слово свідкам. Свідок Юджін Вернер, що ви зможете додати до вже відомого високому трибуналові?

— Я зможу додати ще те, що оцей субчик разом з іншими двома тисячами подібних екземплярів збирався вирушити в тил американської армії й наробити там чимало шелесту. Вони хотіли вбити нашого головнокомандуючого генерала Ейзенхауера, відкрити фронт своїм танкам, захопити мости в Бельгії. Крім того, він сам признався мені, маючи мене за свого, що палив на Україні села при відступі фашистської армії й одержував за це преміальні. Все.

— Високий трибунал дякує вам, пане Вернер,— вклонився пан Дулькевич.— Пане Скиба, чи не мали б ви чого-небудь додати?

— Ні.

— Пане Піппо Бенедетті?

— Все ясно й так.

— Пане Корн?

---

[1] Л а й д а к — негідник, мерзотник *(польськ.)*.

[2] З д р а й ц а — зрадник *(польськ.)*.

— Я скажу тільки те, що ці молодчики продавали й нас, німців. Продавали й убивали. Все.

— Високий трибунал складає подяку всім, хто тут висловився і хто присутній при цьому,— знову вклонився пан Дулькевич.— Хто з панів членів трибуналу хоче одібрати слово? Пане Сливка?

— Мене турбує те, що підсудний не визнав майже жодної своєї провини,— промовив чех.

Але юридична обізнаність пана Дулькевича після допитів і тортур у Моабіті виявилася більшою, ніж гадав будь-хто з присутніх. Голова трибуналу терпляче став роз'яснювати чехові:

— Пане Сливка, якщо підсудний говорить неправду, ми йому віримо?

— Ні.

— А коли він говорить правду?

— Віримо.

— А як можна відрізнити правду в словах підсудного від неправди, коли немає свідків?

— Ну, об'єктивно.

— Так, об'єктивно. Існує незалежно від свідчень підсудного серія злочинів, співучасником яких він був. Нас могло цікавити, чи він брав участь у всіх злочинах, чи тільки в деяких. Підсудний не хоче казати правди. Але він визначає одне: він мріяв про загарбання чужих земель. Йому хотілося чужої землі. Я гадаю, що цього досить для винесення нашого присуду. Прошу панів членів трибуналу висловитися. Пан Честер?

— Досить.

— Пан Ріго?

— Досить.

— Пан Сливка?

— Досить.

— Дозволю собі, панове, від вашого імені формулювати вирок нашого високого трибуналу. Прошу встати!

Усі встали. Пан Дулькевич ще раз обсмикнув свою шинель. Голос у нього дзвенів.

— Партизанський трибунал під головуванням майора Війська Польського Генрика Дулькевича, при членах — представникові Чехословаччини Франтішеку Сливці, представникові Франції панові Раймонду Ріго, представникові Англії панові Кліфтону Честеру,— вислухавши показання підсудного, колишнього гауптшарфюрера військ СС Фрідріха Поске і визнавши його винним у найбільшому злочині на світі — зазіханні й збройному нападі на чужі землі, присуджує Фрідріху Поске...

Пан Дулькевич зробив паузу.

— ...присуджує з'їсти підсудному три кілограми німецької землі. Вирок трибуналу остаточний, оскарженню не підлягає. Прошу голосувати. Пане Сливка?

— Я — за.
— Пане Ріго?
— За!
— Пане Честер?
— Теж за!
— Приєдную свій голос до панів членів високого трибуналу. Пане Вернер, високий трибунал просить вас забезпечити виконання вироку.

Юджінові не треба було повторювати двічі. Він розгріб сніг носком ботинка, штовхнув есесівця на прогалину рудої кам'янистої землі й наказав:

— Їж!

Есесівець дивився на землю повними сліз очима. Здається, він уперше побачив свою німецьку землю, вперше придивився до неї, сухої, кам'янистої, черствої. Про що він подумав, почувши несподіваний вирок партизанського трибуналу і його підтвердження в наказі Юджіна? Мабуть, ні про що. Тільки зрадів радістю тупої тварини, якої не вбивають, а тільки примушують подивитися на ніж, що ним хотіли перерізати горло. Він міг би лежати в цій землі з партизанською кулею в голові, а все обмежиться лише тим, що йому доведеться з'їсти кілька грудок. Чи ж справді з'їсти?

— Їж, падлюко!

І він притьмом кинувся їсти. Гребонув нігтями замерзле груддя, напхав його повен рот і, безтямно витріщивши очі, намагався проковтнути одразу.

— Жуй! — штовхнув його американець.

Есесівець жував. Камінці хрустіли в нього на зубах. Це тобі не ніжинські огірочки, якими ти ласував на Україні! Коричневі патьоки текли з куточків посинілих губ,— це тобі за французькі шоколади, на які ти роззявляв свій рот! Земля була давлюча й гірка, в ній траплялися цурпалки, камінці, пісок і торішнє листя, все перемішалося, все напластувалося одне на одне,— це тобі за англійські сендвічі, про які ти мріяв, дивлячись з Кале на білі скелі Дувра! Земля застрявала в горлі, вона була суха, як пісок африканської пустині, а Юджін не дозволяв есесівцю хапнути навіть грудочки вологого снігу,— це тобі за те, що ти наливав своє черево знаменитим пільзенським пивом! Гірка соснова глиця чавучилася на зубах у есесівця, й він чманів од неї, немов од отрути,— це тобі за польські голубці, загорнуті в соковиті капустяні листки!

— Їж! Жери! Жуй!

І він їв, жер, жував. Мукав по-коров'ячому, чхав, мов кіт, якому дали понюхати палену пір'їну, пирхав по-конячому, витирав сльози, що котилися по бузковій від напруги мордяці, і запихався, запихався землею, знаючи, що чим більше з'їсть, тим лагіднішими стануть серця його суддів, тим далі від нього буде те, про що жахався подумати,— смерть.

Це було жорстоко — примушувати людину їсти землю. Дивитися, як вона давиться груддям, чути, як тріщать у неї на зубах камінці. Колись, може, знайдуться чистоплюї, які скажуть, що це було негуманно, що цивілізована людина не може дозволити собі такого видовища. Хай кажуть! Хай витирають губи батистовими або нейлоновими хусточками після своїх казань! Але хай би спробували вони посидіти в машині-душогубці, хай би везли їх у трюмі баржі на розстріл, хай би тягли до крематорію тільки за те, що побачили в роті золотого зуба, хай би здирали татуйовані шматки шкіри для абажурів, хай би стріляли їхніх дітей, підкидаючи в повітря, як тарілочки на стенді, хай би палили села й міста,— тоді б вони зрозуміли, де проходить межа добра й зла, зрозуміли б і мовчали.

Есесівець довго давився землею. Запихався, аж поки всім набридло дивитися на його пику, на його коров'ячі сльози, що котилися по бузкових щоках.

— Тепер досить,— вирішив пан Дулькевич,— пан запам'ятає цей маленький епізод з свого лайдацького життя. Запам'ятає й буде розповідати всім: своїм друзям, своїм дітям і своїм онукам, якщо вони колись будуть. Пан скаже їм таке: «Не зазіхайте на чужу землю! Не зазіхайте, бо для людини досить одного кілограма своєї землі, щоб наїстися на все життя». Чи не так, пане здрайця?

Есесівець щось промукав у відповідь і захитав головою, стверджуючи справедливість полякових слів.

— А тепер ми відпустимо пана на всі чотири сторони, і хай він усім розповість, що бачив,— продовжував поляк.

— Ні, він ще поведе нас сьогодні вночі до казарм, набитих так званими «американцями»,— сказав Михайло.— Прив'яжіть його до дерева, Юджін, хай трошки охолоне після теплої постелі в «Голубі».

— Це буде просто чудово — розігнати всю оту банду, що сидить у казармах і мріє про те, щоб прогулятись в тилах американської армії,— вигукнув американець.— Командир вирішив правильно. Далеко до ваших казарм, хлопче?

— Десять кілометрів,— ворушачи щелепами, відповів есесівець.

— Прекрасна відстань для того, щоб я навчив тебе любити й цінувати свободу! А тепер — гайда он до тієї сосни!

Уночі вони підходили до казарм, розташованих на околиці міста Гемер. Попереду Юджін і пан Дулькевич вели есесівця. Партизани йшли за ними на відстані кількох метрів. Перед воротами їх зупинив вартовий.

— Стій! Перепустка!

— Вестфалія,— відповів есесівець.

— Ти що — вчорашнім днем живеш? — глузливо крикнув вартовий.— Кажи сьогоднішній!

— А коли ми з учорашнього дня не були в казармах?

— Тоді по вас плаче карцер! Зараз я покличу вахмістра.
— Стривай, чого ти поспішаєш? Пачку сигарет хочеш?
— Чхав я на твої сигарети! Я некурящий!
— Знайшли кого ставити на пост! Ну, пляшку шнапсу!
— Не п'ю!
— Може, ти вискочив з монастиря? Жінки тебе теж не цікавлять?
— У мене є дружина й двоє дітей. Підходьте сюди й підождіть, поки я викличу начальника караулу. Посидите в карцері, то будете знати.

Юджін підштовхнув есесівця вперед: «Покажись йому, підійди ближче!» Той пройшов кілька кроків і зупинився між партизанами й вартовим. Вартовий придивився до нього пильніше й свиснув:

— Еге! Та ти, я бачу, з піжонів! Вирядився в американську форму й розгулюєш по бабах! Тоді тут не обмежиться карцером. Розголошення військової таємниці! Злочин перед фатерляндом! Ого! А ті субчики — теж піжони?

Вартовий був балакучий, як перукар або зубний лікар. Партизани нетерпляче тупцювали на снігу, а той клятий есесівець ніяк не міг знайти переконливих доводів для свого недовірливого товариша.

Вартовому ж, мабуть, приємно було відчувати себе господарем становища.

— Ей, ти,— сказав він есесівцеві.— Чого повзеш сам? А твої дружки? Підходьте всі разом. Немає в мене часу влаштовувати прийом для кожного зокрема. Я здам вас цілою пачкою! Ну!

Партизани рушили з місця. Але зрушили не тільки вони. Есесівець, користуючись з того, що увага партизанів на коротку хвилю зосередилася не на ньому, а на вартовому, притьмом кинувся до воріт.

— Стріляй! — зарепетував він до вартового.— Стріляй по них, то — партизани! Стріляй!

Вартовий розгубився. Він був з тих есесівців, що за довгі роки війни звикли до всього: до обдурювання, до підступів, до переодягань. Бо хіба ж то не він під виглядом польського жовніра провокував у вересні тридцять дев'ятого року напад Німеччини на Польщу? Хіба не він у формі гвардійця датського короля біг по вулицях Копенгагена в сороковому році? Хіба не його скидали під Києвом влітку сорок першого року, скидали в одязі радянського міліціонера, наказуючи палити, вбивати й різати? І якби зараз вартовому явився сам фюрер голий, як бог, і, як бог, верхи на хмарі, то вартовий і тоді б не розібрав, де фюрер, де бог, а де він сам. Тож не дивно, що вартовий розгубився й не знав, у кого стріляти: чи в того, що підбігав, чи в тих, які були позаду. Передній носив американську форму, яка лежала в каптьорках у фельдфебелів, задні були одягнуті в есесівські шинелі. Передній був без зброї, як і всі в казармах, задні швидше

нагадували собою арсенали. Може, здоровий глузд підказав вартовому, що його гвинтівка буде безсилою проти автоматів невідомих, одягнутих в есесівську форму, а може, заціпеніння відібрало в нього силу — він не вистрілив. Есесівець у американській формі підскочив до нього й смикнув за гвинтівку. Він прагнув відплати й помсти за свій страх, за три кілограми землі, яку проковтнув уранці, за цілоденне тремтіння на морозі біля холодної сосни. Наука пана Дулькевича гинула марно. Есесівець забув її, як тільки побачив гвинтівку, як тільки відчув у своїх долонях звичну вагу приклада.

Юджін біг за есесівцем, випередивши пана Дулькевича, випередивши всіх товаришів. Все повторювалося знову й знову, як у кінотеатрі, де по чотири рази на день крутять той самий кінофільм. Отак кричав на похмурій ракетній базі есесівський генерал фон Кюммель, отак теж вимагав стріляти, сам прагнув зброї й убивств, і Юджін поклав його тоді точнісінько так, як покладе зараз оцього гирявого есесівця, що привласнив собі форму армії Сполучених Штатів.

Есесівець повертав гвинтівку проти них. Гвинтівка була довга, і щоб повернути її в руках, треба було цілу вічність. У всякому разі, в розпорядженні Юджіна Вернера виявилося досить часу для того, щоб на бігу викинути попереД себе коротке тіло автомата й натиснути на спусковий гачок.

Есесівець звалився на втоптаний вартовим сніг, так і не повернувши гвинтівки. Вартовий не ждав розв'язки блискавично короткого спектаклю, мимовільним учасником якого був напочатку він сам. Черга з Юджінового автомата пролунала тоді, коли поли його шинелі метлялися вже по той бік воріт. Вартовий біг по широкому казарменому плацу, біг не озираючись, падав, зривався на ноги й знову біг, біг, біг і хекав, як загнаний кінь.

Партизани теж побігли туди, в завороття, через широкий плац, до темних похмурих чотирикутних казарм. Піппо Бенедетті й Кліфтон Честер залишилися на воротях.

Вартовий ускочив до першої казарми. Мабуть, він одразу зчинив переполох, але ще більший переполох мала зчинити перша граната, яку Юджін пожбурив у вікно нижнього поверху. Гранати полетіли одна за одною. Кулі полоснули по шибках. Розбите скло дзвеніло, як постріли, і постріли дзвеніли, як бите скло. Партизани перебігали від одного прямокутника до другого, а позад них здіймалося ревище переполоху. На подвір'я вискакували очманілі люди. Вискакували в білизні, в німецьких мундирах і в американській формі. Ніхто нічого не розумів, ніхто не знав, хто напав на казарми, звідки прийшла небезпека і яке в неї обличчя. Кілька чоловік наткнулося на партизанів, але жодному з них, мабуть, і на думку не спало, що це і є вороги, що це і є месники. Десь стріляли з пістолетів, стріляли, мабуть, офіцери, що мали хоч якусь там зброю, стріляли

навмання, у білий світ, як у копієчку. Догадливіші кинулися за казарми, де були гаражі, і незабаром повз партизанів почали пролітати одна за одною машини: вантажні, легкові, всюдиходи й навіть броньовик.

Тоді Юджін, який сьогодні очолював усю операцію, теж кинувся в бік гаражів. Щоб не загубити його в безладді паніки, Михайло махнув усім, щоб трималися американця. Юджін вскочив до першого гаража й раптом побачив білий автомобіль, розмальований великими червоними хрестами. Одчайдушна ідея миттю виникла в голові американця, і він, без прогайки, кинувся її здійснювати. Стрибок до дверцят — і вже Юджін у кабінці. Удар ручкою пістолета по щитку — і перед американцем оголилися в'юнкі гадючки електропроводки. Кілька рухів вправними пальцями, і вже працює запалювання без ключа, вже можна заводити мотор. Стартер діяв безвідмовно — машина завелася одразу. Юджін вирулив на виїзд з гаража.

— Хелло! — гукнув він товаришам.— Сідайте до карети! Будемо вибиратися з цього ярмарку! Вірно, герр группенфюрер?

«Группенфюрер» першим подав приклад решті. Він скочив на підніжку й, вимахуючи автоматом, ждав, поки всі поховаються в закритому кузові. Якийсь з есесівців, недобравши до ладу, що за люди пнуться на санітарну машину, й собі хотів приєднатися до них, але Гейнц Корн одштовхнув його прикладом.

— Іди, не смерди тут! Бери собі іншу машину!

Біля воріт вони зупинилися, щоб узяти Кліфтона й Піппо. Повз них бігли схарапуджені есесівці, деякі чіплялися на підніжки. Юджін штовхав їх тугим кулаком.

— Геть, геть! — кричав він.— Поранених тут немає, а переляканих не беремо! Шпар піхтурою!

ПІД ДИКИМ ВІТРОМ

На воротях есесівських казарм, під чорним залізним орлом залізними готичними літерами було написано: «Солдате! Дивися смерті в очі. Ти тут для того, щоб умерти». Михайло згадував тепер цей напис і думав, що кожен з його товаришів, перемігши свою власну смерть, відходить від неї далі й далі. То чи ж не варто потурбуватися про життя більше, ніж вони турбувалися досі? Командир поклав руку Юджінові на плече.

— Надовго вистачить бензину?

— Кілометрів на триста.

— Куди поїдемо?

— А я знаю? У нас є командир! — Американець засміявся. Він був сьогодні задоволений з своєї поведінки. Коли йшли на казарми, дбали тільки про те, як вчинити напад, про відступ не думали. А він, бач, догадався вивезти товаришів з того шварку. Що там коїться, мабуть, зараз! — Гадаю, що тепер треба

рвонути на південь, аж у Альпи, знайти есесівський редут. Ото буде операція!

— Давай зробимо приємність Гейнцу,— запропонував Михайло.

— Це ж яку?

— Заїдемо до його рідного міста, хай побачиться з дружиною. Це якраз на південь звідси. А там — і на Альпи.

— Якщо її ще не розстріляло гестапо.

— Все може бути. Однак чого ж це ми вирішуємо долю Гейнца, навіть не поспитавши в нього самого? — Михайло відсунув скло, що відокремлювало кабіну від кузова, й гукнув Корна. Гейнц підсів до перегородки.

— Хочеш, щоб ми заїхали до твоєї дружини? — спитав Михайло.

— Про це можна було б і не питати, командире. Але ж чи зважили ви всю небезпечність такого вчинку? За Доріс, коли вона ще на волі, гестапо, мабуть, встановило нагляд, і нас там застукають, як пташок.

Михайло наблизив своє обличчя до Гейнцового так, що німець почув на своїй щоці гаряче командирове дихання.

— Кажеш, небезпечно? Дорогою ціною? Мій батько казав: коли тобі щось подобається, не питай про ціну. Чим більше даси, тим дорожчою для тебе буде ця річ. А крім того, я не вірю, щоб гестапо не мало більше роботи, як добрих півроку стежити за ні в чому не повинною жінкою, і стежити в такий час, коли все летить шкереберть, коли фашистському режимові лишилося жити лічені дні, коли з фронтів надходять панічні вісті.

— Ах, командире,— зітхнув Гейнц,— ви не знаєте, що таке гестапо.

— Що ж, поборемося ще й з гестапо. Як ти гадаєш, Юджін?

Юджін безжурно відповів:

— Досі ми діяли, як той американський гангстер, що, залізши до банку, насамперед украв електричну сирену, яка мала сигналізувати про появу злодіїв. Зчинили паніку в казармах, а потім ще й свиснули цю машину. Тепер ми будемо діяти, як той гангстер, що, пограбувавши банк, прийшов туди вранці, щоб відкрити конто з накрадених у тому ж таки банку грошей. Ми пошили гестапівців у дурні, укравши в них свого часу Гейнца, тепер вкрадемо ще й його дружину.

— Мені все в тобі подобається,— сказав Михайло,— але навіщо порівнювати своїх бойових товаришів з гангстерами? Це вже зовсім ні до чого.

— Прошу пробачення, командире. У мене сьогодні піднесений настрій, так, ніби мене нагородили американським орденом «За відвагу». Тому й плету всілякі нісенітниці.

— Орденом тебе повинні нагородити. Після війни.

Юджін свиснув.

— Хоч би живим лишитися! Ордени для нас не заплановані. Їх просто забули зробити. Ще нікому не давали орденів за те, що він провалився крізь землю. А ми належимо саме до такої категорії. Ті, що провалилися крізь землю.

— Закінчиться війна — і ми виліземо з-під землі!

— А поки що їдемо до найвродливішої жінки в Німеччині. Адже так, Гейнц?

— У всякому разі, я так вважаю,— відгукнувся Гейнц.

— Очевидно, ти, крім усього іншого, мусиш потурбуватися й про те, щоб я потрапив туди, куди треба. Як називається це твоє місто?

— Дельбрюк.

— Далеко до нього звідсіля?

— Три години їзди.

— Отже, вдосвіта будемо там?

— Так. Отут візьми праворуч.

Нарешті хоч один з них їхав назустріч домашньому затишку, назустріч радості й коханню.

В кузові точилася спокійна неквапліва розмова.

— Завжди мріяв зустріти таку жінку, щоб закохатися в неї з першого погляду,— зітхнув пан Дулькевич.

Француз засміявся:

— Закохатися з першого погляду — це все одно, що вскочити до трамвая, не поглянувши на його номер.

— О, що пан розуміє!? Мені ще й досі сниться така жінка. Чорна грива волосся, цупкого, як дріт, як конячий хвіст. Перса тверді, як чашки. І дикі очі. Головне — це дикі очі. Пся кошьч!

— Війна показала мені, що любов може бути такою простою, як смерть,— сказав француз.— Всі оті тривіальні охи і ахи, залицяння, листи в рожевих конвертиках, побачення, на які неодмінно запрошується свідком старенький місяць, потім ревнощі, зради, ненависть — чи не застарілий це реквізит? Половину життя витрачає людина на такі дурниці, в той час коли можна просто прийти й узяти жінку, як беруть хліб з маслом.

— За такі думки я б надавав панові по тому місцю, де, як кажуть французи, спина втрачає своє ім'я,— сердито промовив пан Дулькевич.— Пан заперечує чари кохання! Навіщо ж тоді жити?

— Я проти того, щоб витрачати більшу половину життя на жінок. Поверніть свою увагу на чоловіків, з якими вам доводиться працювати, створювати й захищати державу, знайдіть серед них відданих друзів, товаришів. Запевняю вас, що це буде цікавіше і — хоч як це дивно — важче, ніж воловодитися з прекрасною статтю. Бо на землі завжди буде більше жінок, які охоче закохаються в вас, ніж чоловіків, що стануть вашими добрими приятелями.

— Пан Ріго півроку тому закликав нас спрямовувати всю свою увагу на жінок, тепер він закликає до зовсім протилежно-

го. Був такий польський фільм «Його ексцеленція суб'єкт». Пан має психологію цього суб'єкта.

— Дякую за комплімент!

— Прошу пана!

Обидва замовкли й сиділи по темних кутках надуті, мов сичі.

Гейнцові хотілося, щоб цієї ночі всі мали такий само піднесений настрій, як у нього, щоб ніхто не гнівався, щоб не було серед товаришів невдоволених. Він спробував помирити француза й поляка.

— Запевняю вас, панове, що кожен з вас має рацію. Але водночас можна кохати жінку й мати таких прекрасних товаришів і друзів, якими є для мене всі ви. Слово честі!

— Для того щоб давати слово честі, треба подумати, звідки його візьмеш,— буркнув пан Дулькевич.

— Просто смішно слухати ваші розмови, майоре,— спробував заспокоїти сердитого поляка Кліфтон Честер.

— Можна усміхатися й бути лотром [1],— огризнувся Дулькевич.— Пан знає, чиї то слова? Не знає! Шекспіра, прошу пана!

— Навіщо синьйор Дулькевич хоче вдати з себе злого! — тихо сказав Піппо Бенедетті.— Адже всі ми знаємо, що він — добрий, дуже добрий.

Пан Дулькевич повернувся в бік італійця так швидко, ніби той укусив його.

— Є два гатунки добрих людей, прошу пана,— ті, що вмерли, й ті, що не народжувалися.

Так і минала та ніч, сповнена небезпеки, бурчання пана Дулькевича й розмов про кохання.

Вже перед світом нарешті добралися до Дельбрюка, прогриміли по довжелезній центральній вулиці, потім Юджін звернув праворуч, і машина зупинилася на тихій вуличці з старою бруківкою, що від дощів запала посередині, утворивши вузький рівчак. Машина зупинилася по один бік рівчака. З другого боку був чотириповерховий будинок з червоної цегли. У кожного з них десь на світі був отакий будинок сподівань, щастя й тиші. Кожен мріяв закінчити війну й повернутися до рідної країни, до рідного міста чи села, до рідного дому. Повернутися й жити. За це билися, за це страждали й умирали.

Сьогодні на долю одного з них випала коротка хвиля щастя. Що ж, вони не заздрили! Навіть пан Дулькевич, коли висока постать Гейнца сховалася в темному під'їзді, прошепотів французові, з яким ще півгодини тому мало не посварився:

— Якби в будинків забрати спогади про кохання, вони перетворилися б на купи каміння. Пан згоден зі мною?

— Цілком,— запевнив його Ріго.

Михайло розставив їх біля будинку, на другому боці вулиці, біля сусідніх воріт, у під'їзді — скрізь, звідки могла загрожувати

---

[1] Лотр — негідник, розбійник *(польськ.)*.

Гейнцові небезпека. Він не знав — та й хто з них міг знати? — що небезпека загрожує їм усім зовсім не звідти, звідки вони чекали.

Ніхто не бачив, як до шибки одного з вікон першого поверху притулилася зсередини біла пляма дитячого обличчя. Не бачили вони, як одинадцятирічний хлопчик, круглоголовий русявий шмаркач, похапцем надягав на себе коричневу сорочку з одним погоном, з безглуздим погоном на правому плечі, як він озувався, як вибіг з квартири й принишк у темному кутку під сходами.

Зате хлопець бачив усе. Бачив велику санітарну машину по той бік вулиці, чув, як одчинилися двері квартири на третьому поверсі, тієї самої квартири, за якою він з товаришами по «гітлерюгенду» стежив кілька місяців і скрипіння дверей якої вивчив за цей час не гірше, ніж голоси своїх «ляйтерів». Тих самих ляйтерів, що повчали його з семирічного віку: «На світі є Німеччина й фюрер, перед якими ти повинен схилятися, наказів яких повинен слухатися, і є вороги, в яких треба стріляти. Стріляти з холодною кров'ю, немов у мішень». Тих самих ляйтерів, що писали білою крейдою на чорних класних дошках: «Ми молоді, а світ, а світ такий широкий. О, прекрасний, звабний світ!» Тих самих ляйтерів, що, так і не діждавшись, коли їхні вихованці завоюють широкий світ, навесні сорок п'ятого року пошлють на смерть тисячі дванадцятирічних хлопчиків під командою генерала Венка, пошлють вмирати за фюрера, за ідеали націонал-соціалізму, за коричневі сорочки з одним погончиком і маленький кинджал у чорних піхвах, повішений через плече.

І от один з вигодуванців «гітлерюгенду», здригаючись від страху й холоду, стискаючи гострий кинджальчик, що висів у нього під пальтом, сидів під сходами й прислухався до того, як з третього поверху спускаються двоє. Він упізнав кроки тієї жінки, в яку потай закохалися всі шмаркачі з його загону, почув також, що з жінкою йде чоловік, бо так твердо й важко ступати міг, звичайно, тільки чоловік.

Хлопець не наважився визирнути на вулицю одразу ж. Тому він не побачив, як Гейнц разом з Доріс підійшли до машини, як німець знайомив дружину з товаришами, як сідали вони всі в машину. Але варто було Юджінові завести мотор, як з під'їзду миттю висунулася маленька голова в чорній пілотці. Голова була маленька й зла, мов у змії. Вона кліпнула очицями, шморгнула носом і сховалася за дверима під'їзду. Але цього було досить, щоб у тій голові, надійно й міцно уклався реєстраційний номер санітарної машини. Через хвилину сонний гестапівський чиновник на другому кінці міста вже слухав по телефону рапорт.

А ще через кілька хвилин телефон розніс по всьому правобережжю наказ: простежити, куди кинеться машина. На лівий берег вона прорватися не могла, в цьому гестапівський

чиновник був певний: кельнські мости надто пильно охоронялися.

Затягнуті в блискучу шкіру мотоциклісти виводили з гаражів свої «цюндапи» й «беемве». В Дейці й Зігбурзі, в Леверкузені й Вуппертапі очікували появи білої машини, обліпленої червоними хрестами. З Кельна через міст Гінденбурга просичало два чорних довгих лімузини й стали на роздоріжжі, не знаючи, куди податися.

Машину побачили, коли вона виїхала з Дейца. В Зігбурзі два мотоциклісти спробували затримати автомобіль, але командир крикнув Юджінові: «Дави!» — і той пішов на двоколісні «цюндапи», як бульдозер. На тісних покручених вулицях важко було набрати добру швидкість. Коли нарешті виплуталися з Зігена, Юджін, глянувши в бокове дзеркальце, побачив, що за ними їдуть два чорні лімузини. Вони мчали майже впритул за машиною, прищулюючись, притискаючись до землі, мов мисливські собаки. Ясна річ, це могла бути чистісінька випадковість, але могла бути й погоня. Американець показав Михайлові на дзеркальце. Той глянув і очима спитав Юджіна: «Погоня?» — «Не знаю. Мабуть»,— теж самими очима відповів Юджін, а вголос промовив:

— Зараз я спробую дізнатися.

Він зменшив швидкість і крутнув руля праворуч, притискаючи машину до узбіччя шосе. Ту ж мить передній лімузин рвонувся вперед, намагаючись перегнати машину. Він летів мовчки, без сигналу, без попередження, певно, сподіваючись на раптовість. Юджін крутнув руля ліворуч й перегородив лімузинові дорогу. Позаду заспівали гальма.

— Значить, накололи,— зробив висновок американець.

— Не втечемо? — спитав командир.

— Позмагатися можна, боюся тільки, що вони почнуть стріляти.

— Я теж цього боюся. Раз вони нас бачили коло будинку, то, напевно, знають, що ми озброєні, отже, захопити нас живими не сподіваються. Може, нам першим пальнути по них з автоматів? Але така дуель мені не дуже подобається. Спробуй одірватися від погоні, щоб у нас був час вискочити з машини й залягти де-небудь за камінням. Тоді ми їх розчухраємо за всіма правилами.

Вони їхали на південь, посеред рудого кремінння, за яким десь неподалік протікав Рейн. Коли машина вискакувала на спини шпилів, праворуч, внизу, поблискувала сиза смуга сонної води. І гори були сонні, і висілки, що дерлися на зелені схили, і шосе. Клекотання трьох моторів будило шосе. І, потягаючись, невдоволено вигинаючи своє сіре черево, шосе вирішило помститися за це машинам. Як тільки вони вирвалися з кам'яних розсипищ гір і побігли по просторій зеленій луці, шосе знову кинуло їм наперерiз круте пасмо каміннячча, ще й до того ж підпер-

те знизу сталевим полотном вузькоколійки. Вузькоколійкою чмихав поїзд. Іграшковий паровозик цурпелив за собою шість чи вісім цяцькованих вагончиків, у яких могли їздити хіба що лісові гноми, але аж ніяк не люди. Мабуть, вагончики ще були зовсім порожні, бо паровозик ледь плентався і безугавно свистів, скликаючи пасажирів. Вузькоколійка в цій гірській області, певно, правила замість трамвая. Цілими днями розвозив поїзд людей з одного містечка до другого, бігав туди й сюди, зупиняючись через кожні п'ятдесят метрів, біля кожного пасажира. Що, коли він зупиниться саме на переїзді через шосе?

— Випередимо? — спитав Михайло, і Юджін, не питаючи кого саме, кивнув головою.

— Треба!

Санітарна машина рвонула вперед ще з більшою швидкістю. Відстань між нею й лімузинами відразу почала збільшуватися. Передні колеса намотували й намотували сірі сувої шосе і підтягували до себе гори ближче й ближче. Гори летіли назустріч машині з швидкістю вітру, що бив у скло, летіла назустріч іграшкова залізничка, летів смішний поїзд, летів паровозик, випльовуючи з тонкої високої труби густі хмари іскор од брикету.

Та, мабуть, машиніст паровозика теж запалився вогнем змагання, спортивний азарт викинув його з напівдрімотного стану, бажання помірятися силами з машинами виявилося дужчим од звичайного спокою. Паровозик чмихнув, стрельнув угору цілим клубком диму і іскор, свиснув, як Соловей-розбійник, і, вимахуючи ліктями своїх коліс, чимдуж закрутив колеса.

Тепер усе вирішувала швидкість: хто першим опиниться на переїзді, кому першому вдасться проскочити перехрестя. Для партизанів у цьому була вся їхня доля, все їхнє життя. Для машиніста — лише питання честі. Він хотів довести, що його допотопна машинерія ще на щось здатна.

Машина вже була зовсім близько од переїзду. Тепер гори й залізниця не летіли назустріч — вони розбігалися в боки все далі, все ширше, дедалі швидше. І з лівого боку, немов кинутий горами шмат чорної породи, летів розклекотаний, розхитаний знавіснілий поїзд. Хто швидше? Хто перший?

— Брешеш же,— крізь зуби промовив Юджін,— брешеш!

Та, мабуть, машиніст теж зціплював зуби й теж говорив щось подібне, бо паровозик зібрав рештки своїх мізерних сил, відчайдушно запрацював ліктями й прогуркотів перед самим радіатором санітарної машини, обкурюючи її смердючим димом, засипаючи іскрами, обдимаючи диким вітром.

— Який вітер! — вигукнув француз, перехиляючись до Михайла.— Який дикий вітер!

Машиніст щось кричав Юджінові, звісившись з своєї будки. Це був старий німець, у якого від повсякденного вживання консервованої їжі повипадали майже всі зуби, і він тепер показував переможеному водієві свої ясна, що мало означати шале-

ний сміх переможця. Юджін показав машиністові кулак. Круглий, завбільшки з дитячу голову кулак. Але німець уже не бачив його. Виставляючи проти вітру бліді ясна, він покотив далі. Вагони, підстрибуючи й щомиті загрожуючи злетіти з рейок, торохтіли слідом за паровозом. Нерухома машина дивилася на них скляними очима фар, і розхристаний вітер бився об залізні груди її радіатора. Лімузини, висолопивши язики нікельованих бамперів, підбігли ззаду. Один лишився там, другий стрибнув наперед і викинувся на пісок невисокого насипу, мов риба на берег. Лімузин занудило. Він розтулив чорні губи своїх дверцят і виплюнув на жовтуватий пісок сіру купу людей у довгих шинелях. На сірих рукавах шинелей чорніли ромби з двома білими літерами СД. Цивільний, весь в чорному, як оті ромби, відокремився від купи й побіг до машини. Юджін побачив обличчя цивільного, безкровне обличчя людини, що веде нічне життя, побачив білу, невироблену руку, простягнуту до нього, руку в широкому ланцюгові браслета, що визирав з широкого чорного рукава.

Все знову повторювалося. Світ замикався у суцільне коло, в якому час од часу повторювалися одні й ті ж сектори. Хіба не бачив Юджін отаких браслетів на руках у гангстерів з десяти, ста, з тисячі американських кінофільмів?

— Документи! — прокричав цивільний, і Юджін ще встиг подумати, як недоречно він сьогодні порівнював своїх товаришів з гангстерами. Ось де гангстер, з рипучим голосом, з прихепленим до браслета пістолетом, що ховається десь у рукаві й вилетить звідти при найменшому порухові жертви. Наступної хвилі Юджін вистрілив. Вистрілив просто в біле обличчя нічної людини і заревів на всю широчінь своєї гортані:

— Ось тобі документи! Ось!

— Вогонь! — вигукнув Михайло.— Вогонь по машинах!

Кліфтон Честер одним ривком розчинив задні двері. Десятки куль з автоматів зрешетили задній лімузин. Гейнц, просунувши автомат у бокове віконечко, полоснув по сірій купі біля другого лімузина й одразу ж дістав у відповідь безладний залп. Поїзд уже гуркотів далеко від машин.

— Жени! — крикнув Михайло до Юджіна, який, забувши про все, вистьобував своїм автоматом по напасниках. Американець рвонув важіль швидкостей. Все відпливало, все лишалося позаду: лімузини, сірі шинелі СД, перехрестя переїзду, зелена лука, розстелена поміж пасмами гір. Кліфтон і пан Дулькевич на прощання ще раз полоснули кулями по лімузинах, і гори сховали втікачів.

— Всі цілі? — спитав Михайло, зазираючи до кузова. Він побачив Кліфтона, пана Дулькевича, Ріго, Сливку й Піппо, що сиділи навпочіпки біля задніх дверцят. Доріс тулилася до бокової стіни, до тієї самої стіни, з віконечка якої хвилину тому стріляв Гейнц. Гейнц сидів поруч з дружиною, схилявся на неї

крутим плечем і дивився на Михайла. І Доріс теж дивилася на Михайла, точнісінько як годину тому, коли Гейнц, захлинаючись від щастя, повідомив товаришів, що вони з дружиною ждуть сина. Чи, може, вона дивилася через його голову, вперед, на шосе? Мабуть, саме так вдивлялася Доріс у німу пітьму тих воєнних ночей, які вона прожила без коханого чоловіка. В погляді жінки були розпач і німий крик. В погляді чоловіка не було нічого. Гейнц нічого не бачив. Він був сліпий, глухий і німий навіки. Гейнц був мертвий.

Ніхто не знав цього, крім Доріс та ще Михайла. Юджін гнав машину, партизани чатували біля дверцят, щоб косити серпами автоматних черг кожного, хто буде гнатися за ними. А за їхніми спинами, за широкою спиною Юджіна й за гарячими спинами партизанів, сидів мертвий Гейнц Корн і все хилився й хилився на свою дружину, і їй все важче й важче було його підтримувати. Михайло ждав: ось зараз тіло Гейнца стане таким важким, що жінці несила буде тримати його більше й вона закричить. Страшний жіночий крик пролунає в тісній машині, крик, якого вони давно вже, а може, й ніколи в житті не чули. І не допоможуть ні слова втіхи, ні чужі співчуття. Крик буде гострий, як ніж, і краятиме їхні серця теж, як ніж. І не буде їм ніде порятунку від цього крику, він переслідуватиме їх щогодини, щодня, щоночі; снитиметься, ввижатиметься живою істотою, виростатиме до неймовірних розмірів, з'єднуючи землю й небо, стрясаючи їх своєю мукою, своїм відчаєм, своїм болем. Все можна зробити. Можна освітити найтемнішу ніч, можна дістати дна в найглибшому озері, можна засипати найглибшу долину, але нічим не затамуєш болю в серці, нічим не зарадиш горю, що його приносить смерть.

Михайло ждав крику, а його не було. Доріс мовчала. Воскова блідість розповзалася по обличчю Гейнца, починаючись звідкись з шиї, і така сама блідість заливала щоки Доріс. Гейнц дивився очима і нічого не бачив. У Доріс були живі очі, але вона теж нічого не бачила. Гейнц не міг звести голосу, вона теж не могла кричати, а тільки мовчала, мовчала, мовчала, і те мовчання було гірше, страшніше, нестерпніше від крику.

Тільки дикий вітер бився об машину, гудів над горами, зранений, знівечений, падав на шосе під невмолимі колеса й плакав, ридав, кричав криком. І під цей вітрів крик Михайло дав мовчазну клятву, що її потім повторить у чорному німецькому лісі, під чужим білим сонцем, повторить разом з партизанами, разом з своїми товаришами-побратимами. Вони не кинуть дружини свого товариша. Доріс пройде з ними через усю Німеччину, до самих Альп, до того редуту, про який говорив есесівець, до редуту, де кінчатиметься війна. Доріс чутиме останній постріл великої війни. Вони не можуть лишити її на цій землі. Вони боятимуться за її долю. Знають, що поки живі, рятуватимуть від усякого лиха жінку, яка несе в собі нове життя.

ДО МИШАЧИХ НІР

Двадцять місяців тупцювала величезна армія союзників на італійськім «чоботі».

Шістсот днів. За цей час Радянська Армія визволила цілком свої землі і пів-Європи. За цей час на Східному фронті знищено майже всю величезну фашистську армію, знищено з її «тиграми», «пантерами», «фердінандами», «панцерфаустами», «панцершреками» й «голіафами». Там не допомагало гітлерівцям ніщо. Вони не могли втриматися в жодному місці, на жодній річці. Вони втікали з гір і долин. Перед ними був Берлін — останнє, що лишилося з Німеччини. Та ще обіцянки несамовитого фюрера «щось вдіяти». Що? Цього ніхто не знав.

Навіть у Західній Європі союзники нарешті перейшли Рейн, і тепер американські танки мчали на схід, щоб раніше від русських встигнути до Берліна.

А тут і далі тривала війна. Армія генерала Александера мала танків, артилерії й піхоти втричі більше, ніж німці. Італійської армії давно не існувало. Італія завжди була класичною країною дезертирів. У першу світову війну тут налічувалося п'ятсот сорок тисяч дезертирів, що ж було казати про цю війну? Половину армії Гітлер кинув до концтаборів, друга половина опинилася серед «лісових людей» — у партизанах. Німці боронилися самі. Сюди було прислано розгромлені на Східному фронті сім піхотних дивізій, кожна з яких мала по шість неповних батальйонів, і дві танкових, у яких танків було втричі менше, ніж у двох союзницьких. У віконта Александера було одинадцять піхотних дивізій по дев'ять повних батальйонів у кожній, крім того, він міг просити підкріплень стільки, скільки було треба, щоб захопити Італію. Генерал Александер не квапився.

Шістсот днів.

Майор Роупер нічого не розумів. Він теж сидить в Італії вже шістсот днів. Шістсот днів минуло відтоді, як він забув своє ім'я, перетворився в людину, якої не було, на вигаданого агентом Інтелліджене Сервіс Лютві Тозаном комерсанта Швенда. Це ім'я стало ненависним майорові Роуперу. Ночами його мучили кошмари, якісь гігантські, сірі, з чорним ряботинням павуки смоктали з нього кров, перебирали кривими лапами, скрипіли щелепами: «Швенд! Швенд! Швенд!»

З Лондона лише тепер повідомили, що «прогулянку» слід продовжити. Ніхто не знав, що це за прогулянка. Знав лише товстий високий чоловік з рожевою шкірою на випещеному обличчі, чоловік, який сміється густим полковницьким басом.

Як він сказав тоді: «Собака повинен одержувати їжу з рук свого хазяїна!» Він жде, щоб Роупер приніс і поклав йому на стіл тоненьку течку з його листами до Муссоліні, як собака приносить мисливцеві качку. Може, тому й не поспішає Гарольд

Александер? Може, і в нього є інструкції ждати, поки прем'єр не одержить сигналу з-за лінії фронту, з-за ріки По?

Бували хвилини, коли Роуперу подобалася його роль. На ньому одному тримається цілий фронт! Його одного слова досить, щоб армії союзників ринули в північні області Італії, форсували По, за три дні захопили те, що їм не вдавалося завоювати за шістсот днів.

Звідки йому було знати, що він сидить у Італії лише на той випадок, коли всі плани Черчілля проваляться і британському прем'єрові треба буде рятувати своє реноме. Роупер не знав, що між Черчіллем і Муссоліні листування тривало і після вересня сорок третього року, тривало аж до останніх днів.

За спинами союзників Черчілль домовлявся з фашистським дуче про односторонню капітуляцію Італії. Він давав обіцянку зберегти Італію в її нинішніх кордонах, визнати італійські колонії. Після капітуляції в Італії до влади мав прийти син Умберто Віктор-Еммануїл. До його повноліття країною керуватиме чотириособова рада регентів. Регентів призначатимуть по одному: Муссоліні, Ватікан, аліанти, а також політичні партії Італії. Муссоліні повинен залишитися в Італії, бо країні завжди потрібні сильні особи.

Тепер Черчілль побачив, що радянські війська змусять Німеччину капітулювати раніше, ніж йому вдасться щось зробити в Італії. Він злякався за свої потаємні листи й квапив, квапив майора Роупера.

Час линув непомітно швидко. Союзники тупцювали за По, Муссоліні сидів у своєму гнізді над озером Гарда й не думав звідти випурхувати, а листи Черчілля, як і раніше, лежали десь у особистому сейфі дуче. Добратися до них не було ніякої можливості. Їх можна було захопити тільки разом з дуче, але треба, щоб Муссоліні захопила не армія, а сам Роупер. Це був фантастичний план, однак іншого не було.

Граючи до кінця свою роль, Роупер повинен був і далі розмінювати на золото й долари фальшиві фунти, і далі залишатися Швендом і оберштурмбанфюрером доктором Вендінгом, і далі слухатися шифровок з Берліна, які ставали раз у раз нервовішими й безладнішими.

Остання шифровка наказувала Швендові бути через три дні в Тіролі. Спершу він хотів не їхати. Але, подумавши, вирішив, що це, мабуть, найзручніший привід для того, щоб зникнути з Італії як Швенд і як доктор Вендінг і з'явитися в ній як майор Роупер. Партизани не сьогодні-завтра могли захопити його десь на гірських шосе або навіть і у замку Лабер, і тоді важко буде довести їм, хто такий і навіщо прибув до Італії.

Роупер сів у «фіат», у великому багажнику якого тепер завжди була запакована короткохвильова радіостанція, і, нікому нічого не кажучи, поїхав на місце умовленої зустрічі.

Це був один з пустельних перевалів у Тірольських Альпах.

Він лежав за поясом хмар, на сухому кам'янистому гребені, позбавленому рослинності. Нижче було сіре шмаття туману, розвішане в чорних кедрових борах, відрегульовані гірські потоки, сріблясті вагончики канатних доріг, тихі селища, в яких живуть горці з круглими й рожевими обличчями, як обличчя британського прем'єра. Роупер посміхнувся: не було речей, які б його здивували. Англійці протягом тривалого часу досить ретельно вивчали світ, й це завжди давало їм переваги перед іншими, як тільки починалася війна. Колись, ще скромним студентом коледжу, він побував і тут, у Тіролі, й на Рейні, і в Баварії. Тепер він повертався в місця своєї молодості, повертався вже не з бедекером у кишені туристської куртки, а таємничою всемогутньою людиною, на якій тримаються інтереси двох різних, до того ж ворогуючих держав.

Перед виїздом на перевал його затримала есесівська застава. Перевіривши документи, есесівці крикнули: «Хайль», і Швенд-Роупер-Вендінг поїхав далі.

На перевалі ще лежав подекуди в глибоких западинах скель чистий, зимовий сніг. Роупер спробував уявити собі, які шалені вітри дмуть тут протягом усієї зими, які зав'юги окутують гострий гребінь, і навіть зіщулився. Професія, яку він собі обрав, привчила його до самотності, однак це була самотність у прийнятті рішень і в діях. Життя розвідника проходить поміж людей. Якщо він і може на щось поскаржитися, то тільки на те, що його завжди оточує надто багато людей, часто навіть більше, ніж хотілося. А засісти отут, на безлюдному перевалі, в маленькому тірольському готельчику «Пори року», слухати цілу зиму нудне завивання завірюх, здригатися від кожного удару вітру в благенькі стіни, щодня дивитися на одні й ті ж обличчя — покоївки, двох офіціанток, товстого кухаря й безногого моториста — цього б Роупер не витримав.

В порожньому залі ресторанчика, вхід до якого охороняли два двометрові вислюгани, Швенда ждав... Отто Скорцені.

В лискучому, немов з дроту сплетеному мундирі мишачого кольору, з погонами штандартенфюрера на плечах і рицарським хрестом на жилавій засмаглій шиї, обер-бандит мав такий вигляд, ніби вирядився для параду на Унтер ден Лінден. Недбало кивнувши головою на фашистське привітання Швенда, він навіть не підвівся з-за столика й показав на стілець напроти себе.

— Ми з вами вже зустрічалися, герр штандартенфюрер,— нагадав йому Швенд.

— Так? — здивувався Скорцені.— Не пригадую. Мені доводиться зустрічатися з стількома людьми, що жодне обличчя не затримується в голові.

Як майже всі мало розумово розвинені люди, Скорцені погано володів своїм голосом: він кричав до Швенда так, ніби той був не напроти за столиком, а принаймні по той бік шосе, що пролягало побіля ресторану.

— Ми з вами досить успішно співробітничали по врятуванню дуче.

— Ах, так! Оберштурмбанфюрер...

— Доктор Вендінг, прошу вас.

— Вірно, чорти б побрали все на світі! Але, мій любий докторе, за той час ви не просунулися по службі ні на цаль. Я був капітаном — став полковником, а ви так і закисли в своїх підполковниках!

— Ви кавалер рицарського хреста й герой великої Німеччини, крім того.

— Сакрамент, це вірно! Німеччина мала трьох героїв: мене, генерала Роммеля й льотчика Новотни. Генерала розбомбили аліанти, врятувавши його від зашморгу, який би мої хлопці затягли навколо його шиї, щоб він не вплутувався в змови проти фюрера, Новотни згорів над Берліном, збитий радянськими винищувачами. А я — живий. І сам чорт мене ніколи не візьме!

Скорцені засміявся хрипким гавкітливим сміхом, відкинувши назад голову, від чого маленький чорний хрестик з срібною облямівкою застрибав у нього на шиї, стукаючи об целулоїдний комірчик. Швенд зауважив, що Скорцені носить цей окопний комірчик, мабуть, через те, що не має вже змоги пильнувати свого туалету.

— Але невже вам навіть орденка не дали за ту операцію? — спитав Скорцені, насміявшись.

— Уявіть собі,— розвів руками Швенд.

— Ніколи не гадав, що в Німеччині може бути така несправедливість. Ви взагалі п'єте? Може, хоч вип'ємо на честь нашого колишнього співробітництва?

— Трошки вина. До речі, в мене є з собою непогана колекція вин.

— Вас там розпаскудили в Італії винами. Щодо мене, то я вживаю тільки коньяки, і лише французькі.

— На жаль, вам тепер доведеться забути про французькі коньяки,— сказав Швенд, натякаючи на те, що Франція вже більше не перебуває в руках фашистів.

— Го-го,— зареготав Скорцені.— У нас в Італії є такий собі герр Швенд, який дістане не те що коньяки, а навіть картини з Лувру. До речі, це ви привезли з собою герра Швенда?

— Швенд мав зустрітися з обергруппенфюрером Кальтенбруннером,— сказав Швенд.

— А хіба я не можу замінити Кальтенбруннера? — розливаючи «дюжарден», принесений одним з есесівців, вишкірився Скорцені.— Фюрер вірить мені не менше.

— Так, але в телеграмі було сказано...

— Послухайте, оберштурмбанфюрер, ідіть ви з своєю телеграмою знаєте куди! Де ваш той клятий Швенд, ради якого я мусив дертися на ці чортячі перевали?

— Він перед вами!

...— Ви що — вважаєте, я вже п'яний від однієї чарочки коньяку?

— Повторюю, Швенд перед вами. Я до ваших послуг.

— Ви — Швенд?

— Так.

— І разом з тим доктор Вендінг?

— Абсолютно.

— І оберштурмбанфюрер СС?

— Цілком вірно.

Скорцені відкинувся на спинку стільця і якийсь час мовчки крутив у руках пляшку «дюжардену». На етикетці були намальовані ангел і чорт, що, обнявшись, зазирали до пляшки. Наморщивши лоба, штандартенфюрер придивлявся до намальованого чорта, потім скинув оком на співбесідника.

— Ніколи б не подумав,— сказав він.

— Чого саме? — поцікавився Швенд.

— Що така інтелігентна пика може зробити щось путнє.

— Дякую за комплімент. Ви забули, що ця «пика» знайшла вам Муссоліні.

— Але ж, сакрамент, ви казали тоді, що все це — справа Швенда!

— А Швенд — це я.

— В цій проклятій війні, мабуть, ніколи не буде кінця несподіванкам. То, виходить, я повинен переговорити саме з вами?

— Якщо ви маєте такі повноваження, звичайно. Хоча мені особисто хотілося зустрітися з герром Кальтенбруннером.

— Кажу ж вам, що я — за нього!

— Собака повинен одержувати їжу з рук свого хазяїна.

— Хо! Це звучить, як афоризм. Звідки це? З біблії?

— Ні.

— З «Майн кампф»?

— Чому ви так думаєте?

— Тому, що це єдині дві книги, які я знаю.

— Ви завжди читаєте їх, ці дві біблії справжнього християнина й справжнього націонал-соціаліста?

— Кий чорт! Я просто чув, що вони є на світі. В мене немає часу на такі церемонії, як читання всяких там книжок. Отто Скорцені завжди було надто ніколи. Всі найвідповідальніші акції лягали на мої плечі. А ви з своїми книжками. Між іншим, то, здається, ви купували американську зброю восени минулого року?

— Вперше чую.

— Не прикидайтеся дурником! Тисяча автоматів і п'ятсот кулеметів з Трієста — ваші?

— Припустимо.

— Ну, то знайте, що зброя призначалася для моїх хлопців! Я зібрав дві тисячі чоловік, що бездоганно володіли англій-

ською мовою, переодягнув їх в американську форму, озброїв закупленою вами американською зброєю і мав прорватися за Маас, щоб захопити мости через річку для танків Зеппа Дітріха. Крім того, мені дуже хотілося стукнути генерала Ейзенхауера. То був би добрячий різдвяний подарунок для фюрера.

— І що ж?

— Все поламалося через руських. Вони, як завжди, несподівано й невчасно почали свій наступ, і почали його так, що нам довелося забиратися не тільки з Арденн, а навіть з Рейну.

— Ви могли б організувати якусь акцію на сході.

— Спасибі вашій тьоті! Лізьте самі в те пекло. Я ще не такий дурний, щоб мати справу з руськими. Моєю спеціальністю завжди був Захід. Сакрамент, я завжди був прибічником демократії й цивілізації! Мене тягло до столиць — до Праги, Відня, Парижа, Рима.

— А до Москви ніколи не тягнуло?

— Уявіть собі, ні. Я тепер часто думаю, що я геніальна людина, раз у мене було передчуття, що в Росії нам обов'язково надають по морді. Після війни я засяду за мемуари й обов'язково напишу про це.

— Ви хочете писати мемуари?

— А кому ж їх і писати, як не мені? Після війни всі німецькі генерали писатимуть мемуари.

— Якщо їх не перевішають.

— Хто ж вішає генералів? Вони завжди можуть пригодитися!

— Генерали — так. А полковники?

— Ви маєте на увазі мене? Знайте ж, що полковник СС — це все одно, що генерал-полковник вермахту. А такий полковник, як Отто Скорцені, це принаймні генерал-фельдмаршал.

— Ви досить високої думки про себе.

— Не тільки я. Фюрер також.

— І Гіммлер?

— Гіммлер показав усій Німеччині свою бездарність. Він взявся командувати арміями Верхнього Рейну і завалив усю справу. Кинувся на схід, на Вісла — й там напаскудив. Особисто я більше вірю Кальтенбруннерові.

— Де зараз обергруппенфюрер?

— В мишачій норі.

— Я вас не розумію.

— Є таке містечко неподалік звідси. Альтаусзее. Фюрер визначив його центром Альпійського редуту. Національного редуту Німеччини! Ви чули що-небудь про цей редут?

— Не пригадую точно де, але чув. Здається, читав у якійсь швейцарській газеті.

— Ну, так от. Там будуть зібрані всі кращі сили Великонімеччини. Начальник редуту — Кальтенбруннер. Я — командир «едельвейсів» — особистої охорони фюрера. Цей обер-шарлатан, ваш доктор Гйотль, уже сидить там. Він прислав для вас

скриньку з начинням, яке вам добре відоме. Мої хлопці поставлять її вам у машину.

— Що я маю робити?

— Такі запитання ставлять лише п'ятнадцятирічні дівчатка. На вас лежить відповідальність за створення Національного редуту Німеччини.

— На мені?

— А ви ж думали! Ми привезли в Альпи тільки свої мундири та всякий мотлох, який фюрер вважає цінностями. Але жодного мішка цементу, жодної броньової плити, жодного бетонного ковпака. Редут без укріплень. Розумієте?

— Розумію.

— Вам дається місяць строку. За місяць в Альтаусзее мають бути завезені всі потрібні матеріали. Я передам вам спеціальний список. Купуйте в Швейцарії, в Іспанії, в Південній Америці, тягніть, що можна потягти, з Італії. Такий наказ Кальтенбруннера.

— Але ж такий строк. Це неможливо!

— Го-го! Все можливо на цьому божевільному світі! Я ще не все сказав. Ми маємо відомості, що в Англії винайдено якісь надміцні індивідуальні сховища. Щось на зразок стальної сигари, ніби сейф, у який може сховатися людина. Якщо в цей сейф влучить навіть авіабомба, сховище не постраждає, а той, хто сидить усередині, буде покурювати сигару й попивати віскі. Уявляєте?

— Приблизно.

— Такі сховища споруджено там для короля, його гарненьких дочок, яким завжди заздрили дочки нашого Геббельса, і для членів британського кабінету. А чим гірші від них ми? Купіть на перший випадок хоч штук з п'ять цих сигар.

— Але ж це в Англії!

— Ну то й що? Кальтенбруннер наказав, моє діло — передати вам наказ. А ваше діло — виконувати. Чи, може, ви не знаєте Кальтенбруннера?

— Знаю.

— Ну, то й робіть. Мені розповідали про вас легенди. Якщо вірити доктору Гйотлю, то його Швенд просто сукає вірьовки з піску. Посади його голим до корзини, пильнуй, постав найсумліннішу охорону, і все одно через день він буде одягнений, взутий, матиме що їсти й пити, щось продасть тобі, а то й продасть і тебе самого. Чи не правда, герр Швенд?

Скорцені зареготав, вдоволений з власного дотепу.

— Радий чути від пана штандартенфюрера, що про мене такої високої думки там, угорі,— скромно потупився Швенд.

— Киньте,— весело махнув Скорцені.— Між голими немає ієрархії. А ми зараз голі, як мати народила. Мали в руках усю Європу, мріяли про цілий світ, а кінчаємо війну з порожніми руками. Я тепер штандартенфюрер лише для самого себе.

— У вас позаду цікаве життя. Ви можете заробити після війни на своїх мемуарах.

— А шибениця? Чи не ви самі нагадували мені сьогодні про неї?

— Шибениці можна уникнути.

— Сховатися в редуті?

— Ви вірите в редут?

— Сакрамент, я їхав сюди й думав про те, щоб ви полетіли де-небудь у провалля з своєю машиною. Тоді б я міг повернутись і доповісти тому дурневі Кальтенбруннеру, що купувати матеріал для редуту нікому і що треба дбати про власну шкуру, а не про редут.

— А наш обов'язок? Фюрер, велика Німеччина, ідеали націонал-соціалізму...

— Коли пацюки залазять до мишачих нір, їм не до ідеалів. Вони починають гризтися між собою, бо місця в мишачій норі надто мало для таких великих екземплярів.

— Ви пропонуєте мені зраду?

— Ідіть ви к чорту! Я просто говорю про те, що своя шкура ближче до м'яса.

— Ви й про це напишете у своїх мемуарах?

— Далися вам мої мемуари!

— Бо, щоб мати змогу писати їх, треба думати не про власну шкуру.

— А про що ж?

— Треба пам'ятати, що все на світі купується й продається.

— Це натяк? Ви хочете, щоб я купив для себе свободу?

— Ні, це просто банальна істина. Не забувайте, що я — комерсант. Спершу комерсант, а тоді вже оберштурмбанфюрер СС.

— Ви говорите загадками, а я не звик до таких розмов. Мені наплювати на загадки й на всіх комерсантів на світі.

Скорцені поступово п'янів од коньяку й тепер уже кричав на весь зал.

— Комерсант ніколи не думає про свою шкуру,— тихо вів далі Швенд.— Навпаки, він завжди цікавиться чужою. Навіть тоді, коли вона тільки й годиться, що на барабан.

— Чорт! Тепер, здається, ви мені пропонуєте зраду?

— Я викладаю вам у популярній формі елементарні закони комерції.

— А я можу викласти вам елементарні закони, відкриті Отто Скорцені. Людину, як цуцика, беруть за комір, ставлять біля урвища, цьвохкають з автомата — й поминай як звали. А то ще є східна кара. Людину прив'язують до стовпа й починають знімати в неї гострим ножиком шкіру з голови. Знімають малесенькими шматочками, пильнуючи, щоб не порушити кровообігу. Людина вмирає довго-довго. Як? Подобається?

— На мені зараз тримається весь Альпійський редут. Вбити мене ніхто не може.

— Я скажу, що не зустрівся з вами.

— Ваші ж люди видадуть вас Кальтенбруннеру або й самому Гітлеру. Вони продадуть вашу шкуру.

— На барабани?

— А хоч би й так.

— Ху,— Скорцені витер спітнілий лоб,— ніколи не вмів я вести переговори з такими пройдисвітами, як ви, герр Швенд. Скажіть мені щиро: у вас коли-небудь колотилося з переляку серце?

— В мене прискорюється биття серця лише тоді, коли я підіймаюся по сходах,— скупо всміхнувся Швенд.

— Я бачу, що всі мої слова спливають по вас, як вода по качиному пір'ю. Ідіть ви к чорту!

— Дякую. Я краще, мабуть, спущуся з перевалу й повернуся до Італії. Ви можете дати мені трохи бензину? Чи ваші машини теж ходять на дровах?

— Дзуськи! Щоб я та перетворився на кочегара! Зараз вам усе там зроблять. Гей! Хлоп'ята, заправте машину оберштурмбанфюрера! Та глядіть мені гарненько там, щоб він не кукурікав по дорозі...

— Матеріали почнуть надходити вже на тому тижні,— підвівся Швенд.

— Та сидіть, сидіть,— схопив його за руку Скорцені.— Куди ви поспішаєте? Скажіть, за цими матеріалами ви їздитимете особисто?

— Навіщо? В мене скрізь є свої агенти.

— І в Південній Америці?

— Навіть там.

— Чорт, мені б хотілося побувати в Південній Америці.

— Що ж, ніколи не пізно людині побувати в другій півкулі.

— На Амазонці. Кажуть, там є з біса розкішні жінки. Амазонки.

— Амазонки живуть здебільшого в Європі. А на річці Амазонці переважно дикуни. І муравки.

— Я б хотів пожити якийсь час навіть серед муравок.

— І писати свої мемуари?

— Якщо там є чорнило й папір...

— Мабуть, знайдеться...

— Послухайте, Швенд, ви серйозно певні того, що вам вдасться закупити все, про що написано в паперах, які я вам передам?

— Очевидно. Раз є такий наказ.

— І навіть оті стальні саркофаги з Англії?

— Цілком можливо. Все купується й продається.

— Тоді наша мишача нора протримається досить довго.

— І прекрасно, якщо вона протримається.

— А ви, як досвідчений комерсант, умієте й купувати, й продавати?

— Купувати може тільки той, у кого є за що. Продавати має змогу кожен, у кого є що продавати.

— Це теж одне з правил комерції?

— Так.

— Ніколи не гадав, що комерція така цікава наука. Очевидно, після війни треба буде трошки зайнятися її вивченням.

— Починайте зараз. Я купуватиму — ви продавайте.

— Гадаєте, що я стану спекулювати вашими саркофагами?

— Це вже залежить від особистих смаків. Хто спекулює саркофагами, хто — муміями фараонів. Останнє навіть безпечніше. Я знав випадок, коли один англійський учений нишком вивіз із Єгипту досить цінний саркофаг з якогось там каменю.

— Попросту кажучи, вкрав,— підказав Скорцені.

— Якщо вам подобається такий термін. Отож він вивіз саркофаг, але суденце в нього було таке мале, а саркофаг такий великий і важкий, що перша ж буря на морі перекинула кораблик, і саркофаг потонув.

— І той злодій теж потонув?

— Вчений?

— Я мав на увазі вченого-злодія.

— Ні, він, здається, врятувався.

— Але без саркофага?

— Без саркофага. Ті ж, хто вивозив з Єгипту мумії фараонів, жодного разу не наражалися на подібну небезпеку.

— Ну-ну,— Скорцені сьорбнув з чарки й поставив її на столик недопитою.— А що, коли б вам хто-небудь запропонував якусь мумію?

— Не торгував таким товаром.

— А все ж таки?

— Бачте, в комерції є одне правило.

— Яке?

— Малі зиски псують великі інтереси.

— Ви гадаєте, що від моєї мумії будуть менші зиски, ніж від отого дурного цементу, який ви будете перти в Альпи?

— Кожен провадить свою комерцію. Мене археологія ніколи не приваблювала. Але зараз Європа аж кишить комерсантами. Ви легко знайдете покупця на свої старожитності.

— Послухайте, ви або ж зовсім дурний, або ж страшенно хитрий.

— Вважайте, як хочете.

— У всякому разі, дякую вам за приємно проведений час і за бесіду.

— Я теж радий був ближче познайомитися з паном штандартенфюрером.

— Я таки штандартенфюрер — ви маєте рацію. Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Отже, матеріали почнуть надходити через тиждень?

— Можливо, навіть і раніше.

— Ніколи не гадав, що інтелігенти можуть бути такими ретельними служаками. Ну, хайль!

Вони вийшли з ресторану. Біля невеличкого гаража кілька есесівців копирсалися в моторі Швендового «фіата».

— Що вони там роблять? — стривожився Швенд.

— Перевіряють машину перед спуском з гір. Ви не турбуйтеся, в мене хлопці все вміють робити якнайкраще. Гей, там, готова вже машина пана оберштурмбанфюрера?

— Як звір! — повернув до них обличчя й блиснув зубами один з тих, що були біля машини.

— Подайте сюди! — наказав Скорцені.

Есесівець стрибнув за кермо, завів мотор, його товариш закрив капот, змахнув ганчіркою невидиму пилючку з радіатора, і машина підкотила до Швенда й Скорцені.

Штандартенфюрер простягнув Швендові руку.

— Бажаю вам щасливо дістатися до своєї резиденції.

— Дякую.

У Скорцені була дужа рука. Він так стиснув тонкі Швендові пальці, що вони аж злиплися.

— І виконуйте наше замовлення.

— Постараюся.

Знову похайлькали один одному. Швенд вмостився на сидінні, ввімкнув швидкість, і його «фіат», розганяючись, покотив по скелястому плато назустріч туманам і чорним кедровим борам, що підпирали гребінь перевалу.

Горять пацючі гнізда, пацюки поспішають до мишачих нір. Певно, й дуче не сьогодні-завтра кинеться куди-небудь. І тоді Швенд схопить його напівдорозі. Мабуть, Муссоліні ховатиметься тут, у редуті! Або ж дремене до Швейцарії. Більше йому податися нікуди.

Редут, доктор Гйотль, Кальтенбруннер не цікавили Роупера. Тепер він уже не Швенд і не доктор Вендінг. Жодного цвяха не одержать вони від нього для безглуздого редуту. Скорцені — то їхній останній редут, останній захисник, якщо він не втече з нори завчасно. Цікаво, що він мав на увазі, пропонуючи видати когось із фашистських вождів? Провокував Швенда чи, може, справді вірив у його неперевершений талант комерсанта? Хоч там що, Роупер не мав права рискувати. Якщо навіть йому пропонуватимуть зв'язаного Гітлера, то й тоді він повинен відмовитися, поки не виконає свого основного завдання. Він викинутий з війни. Його ніщо не цікавить, окрім листів. Він знає своє. Він людина обов'язку! І хай живе обов'язок!

А Скорцені в цей час вмощувався в своїй машині з своїми головорізами й живодерами і лаявся крізь зуби в святе розп'яття, в свинячих собак, в собачих свиней, в бурю, в грім і блискавки. Він винагороджував Швенда найобразливішими

прізвиськами, які тільки знав. Він бажав йому найпоганішої смерті.

— Ви там усе зробили? — спитав він есесівця, що сидів за рулем.

— Як було наказано, герр штандартенфюрер! — сказав той.

— Далеко заїде?

— До першого спуску. А там його понесе. І бризків не позбираєш.

— Ну-ну, попрошу обережніше говорити про моїх знайомих.

— Яволь.

Скорцені сам запропонував Кальтенбруннеру поїхати для переговорів з Швендом. Спочатку він просто мав намір застрелити комерсанта без зайвої балаканини, а приїхавши до Альтаусзее, сказати Кальтенбруннерові, що Швенд утік і що тепер усі плани щодо редуту треба викинути з голови й рятувати свою шкуру. Потім у нього раптом виникла інша думка. Якщо цей Швенд має такі зв'язки, то не може бути, щоб він не співробітничав з розвідками аліантів. Можливо, в нього навіть є завдання викрасти Кальтенбруннера або й самого Гітлера. І якщо це так... Ясна річ, за фюрера Скорцені не міг ручатися. Ще невідомо, чи той взагалі вирветься з Берліна, який уже штурмують червоні. Але Кальтенбруннер... Його можна було б видати аліантам, одержавши натомість дозвіл утекти до Південної Америки. Виявилося, однак, що цей дурний комерсант не має ніякого уявлення про можливості Отто Скорцені. Він тільки постолакав чортзна-що, а коли дійшло до діла, злякався. Ну, то хай же здихає, як собака! Скорцені все зробить і сам.

Так і буде. Міф про редут розвіється, як розвіялися всі фашистські міфи. До Альтаусзее заскочать, американці. Кальтенбрунннер за порадою Скорцені ляже в госпіталь для поранених німецьких солдатів, забинтувавши свою конячу голову, а на ранок прийдуть туди здорові, молоді хлопці з чорними пов'язками, на яких намальовані білою фарбою дві літери — М і П, що означає — військова поліція, й арештують одного з найстрашніших фашистських катів. А його помічник Отто Скорцені опиниться в Південній Америці. По війні він їздитиме по столицях, які його колись «приваблювали» і в яких він мордував людей, друкуватиме мемуари в газетках, які не особливо гребують тим, що їм потрапляє до рук, хизуватиметься своїми «заслугами» й своїми пригодами.

Та хіба тільки Скорцені? А фельдмаршали, генерали, адмірали, міністри? А начальники концтаборів і просто рядові убивці? А обер-фальшер доктор Гйотль, нарешті?

Однак не будемо випереджати подій. Роупер ще спускається з перевалу. Ще триває війна, ще ждуть закуплених ним матеріалів у Альтаусзее. Ще нервує десь у Лондоні сер Уінстон Черчілль, згадуючи про щелепатого майора, якого він послав роздобувати листи і який неприпустимо бариться. Ще посилає в

ефір тривожні сигнали Марчелло Петаччі, попереджаючи свого шефа про те, що «пацюк» збирається покинути своє гніздо. Ще десь стоїть на перевалі двометровий штандартенфюрер Отто Скорцені і займається зовсім не властивою для нього річчю — думає.

А машина майора Роупера швидко біжить з перевалу. Вона легко минає похмурі виступи гір, що звішують бороди своїх лісів просто на шосе, тицькається блискучим радіатором на край урвища і одразу ж злякано звертає убік, притискуючись до відполірованих вітрами гранітів брил (вона котиться легко й прудко, але аж ніяк не швидше, ніж треба). Тумани зустрічають машину біля початку серпантин, і вона весело поринає в них. Вона котиться по звивинах шосе, мов більярдна кулька, скочується все нижче й нижче до листвяних лісів, до тепла долин, до сухих і рівних доріг, а мокрі тумани, розіп'яті на колючих гілках кедрів, залишаються вгорі й розпачливо змахують своїми руками-косами.

Машина йшла на моторі. Мотор стримував біг коліс, які штовхала вперед сила тяжіння, і Роупер з приємністю прислухався до джеркотання розумного механізму. Мотор працював тихо й заспокійливо, як швейна машинка: «Чик-чик-чик...» Він тягнув рівну строчку другої швидкості від самої вершини перевалу, розстеляв її по серпантинах, обіцяв донести аж до самої долини. Раптом вухо майора Роупера перестало чути стрекіт мотора. Він крутнув ключ запалювання — мотор замовк і не заводився. Роупер натиснув на педаль механічного гальмування — гальма не діяли. Він рвонув за важіль ручного гальма — важіль обвисав, мов рука в мерця. Хтось перерізав трос.

Розгубившись, Роупер, як тільки замовк мотор, вимкнув швидкість. Тепер схаменувся і смикнув за круглу головку важеля, сподіваючись, що машина зупиниться, як тільки їй доведеться крутити важкий мотор, але колеса вже мали такий розгін, що мертвий мотор одразу ожив під їхньою дією, та тільки тепер уже не він командував ними, а колеса ганяли поршні туди й назад, дедалі швидше, дедалі несамовитіше, дедалі нестримніше.

«Фіат» помчав з гори, як лавина. Він летів донизу, як бомба, скинута з літака. А серпантини ставали дедалі крутішими, дедалі стрімкіші кручі нависали справа, дедалі глибші урвища зяяли зліва. Ще хвилина цієї божевільної гонитви — і він не втримає машини на повороті й полетить у прірву або ж розплющиться об скелі.

Про що думає людина, сидячи в машині, яка мчить з гори, мов ураган? Роупер не думав ні про що. Він забув про все на світі. Він забув навіть, хто він: Швенд, доктор Вендінг, майор Роупер? Чоловік чи жінка? Англійський громадянин чи есесівець? Не знав, коли діється те, що з ним сталося. За часів Вільгельма Завойовника чи королеви Вікторії? В Альпах чи в Гіма-

лаях? Він нічого не знав, нічого не розумів, нічого не відчував. Знав одне: ось зараз треба обминути отой виріжок. Трах! — виріжок лишився позаду, а машина вже висить над кілометром повітря. Миттю вправо руля. І знову прискалка, і знову кілометри блакитного повітря під передніми колесами. Серце в нього зупинилося. Воно підкотилося до горла й не давало дихати. Хоча дихати зараз теж зовсім не було потреби. Тільки бачити. Бачити й несамовито крутити руля. Вправо, вліво, вліво, вправо...

Замигтіли таблички, на яких зазначалося, що через кожні двісті метрів — майданчики для відпочинку. На таких майданчиках туристи зупиняють машини й милуються краєвидами, що розстилаються внизу. Водії оглядають машини й викурюють по сигаретці. Хоч в горах, здається, курити не рекомендується. Розріджене повітря, щось там з кров'ю робиться. Роупер не мав часу подумати про майданчики. Не зауважив їх. Тільки його руки відчували полегкість у місцях, де шосе розширялося й можна було вести машину не таким крутим віражем, як на вузьких серпантинах.

Якби назустріч трапилася машина, Роупер, мабуть, не зумів би її об'їхати. Коли б здумалося комусь відпочивати на одному з майданчиків, повз які пролітав знавіснілий «фіат», він би знайшов там спочинок навіки.

Роупер майже ліг на руль. Він стиснув щелепи, його очі не запливали сльозою відчаю, руки не знали втоми. Він боровся, як справжній британець. Скорцені рано торжествує перемогу. Йому хотілося усунути загадкового Швенда, він боявся, що Альпійський редут справді виникне з нічого і йому доведеться знову рискувати життям, заздалегідь знаючи, що цього разу риск — надаремний. Скорцені хотів розв'язати собі руки раз і назавжди. Хай мишача нора цілком перейде до його влади, і він продасть її тому, хто більше заплатить, з усіма її муміями. Не треба йому саркофагів. Не треба й сторонніх свідків. Кожен, хто стикається з Отто Скорцені, стає покійником або ж полоненим.

Ці думки промайнули в голові Роупера в одну мить, тоді, коли він смикнув за важіль ручного гальма й пересвідчився, що трос перерізаний. Треба бути справжнім ідіотом, щоб не перевірити машини після того, як у ній покопирсалися брудні есесівські руки. Однак тепер уже було пізно.

Кінострічка його життя наближалася до кінця. Вона розмотувалася все швидше й швидше. Останні кадри були пригноблююче одноманітні: бездонні прірви й скелі кольору старих кісток, безпорадне борсання машини поміж ними, посинілі від напруження руки на кругляку руля і ріжучий біль в очах, ніби туди насипали піску. Все, що було позаду колись, усі його радощі й смутки, всі перемоги й невдачі, всі достоїнства й підлоти — все це ляже до великої фільмотеки часу, і нащадки, перегляда-

ючи колись цю кінострічку, можливо, червонітимуть у напівтемному залі, можливо, стискатимуть кулаки й посилатимуть прокльони на його адресу. Що ж, Норману Роуперу тоді вже все буде байдуже. От тільки не байдуже йому зараз — вмирати чи лишитися живим, проскочити ще отой скрайок похмурого каменя чи врізатися в нього.

За поворотом несподівано відкрився великий майданчик для відпочинку. На відміну від попередніх він був переповнений... кіньми. Вороні, гніді, сірі, білі, чалі й булані коні, багато, може, ціла сотня або й тисяча коней, злякано похропуючи, збивалися докупи, тулилися попід кам'яною стіною далі від сірої гадюки шосе, по якій згори з свистом, торохкотінням і божевільними сигналами летіла металева почвара.

Кілька німецьких солдатів, озброєних коротенькими італійськими карабінами, зганяли до гурту тих коней, що відстали. Вони були спокійні, ці одягнуті в мундири конюхи, так ніби гнали табун не по небезпечних альпійських серпантинах, а деінебудь по зелених горах Тюрінгії на пасовиська.

Що то були за коні? Може, вкрадені в Італії тосканські рисаки чи відібрані в югославських селян вірні помічники в їхній тяжкій роботі? Може, то були ті морозостійкі коні, яких доктор Шеффер, за наказом Гіммлера, виводив десь у Австрійських Альпах для тих часів, коли фашистські армії захоплять Сибір?

Роупера не цікавили такі питання. Як тільки його вирлаві від страху й напруження очі натрапили на живу, рухливу, теплу масу кінських тіл, руки одразу ж крутнули руль праворуч, спрямовуючи машину в самісінький центр табуна, в самісіньку гущу стрункіх, як молоді деревця, ніг, м'яких черев, м'язистих грудей.

Солдати нічого не встигли зрозуміти. Коні, які звикли до людської жорстокості, навіть коні не сподівалися того, що раптом настало.

Машина з свистом і скреготом врізалася в табун. Вона толочила й ламала стрункі конячі ноги; вороні, гніді, сірі, білі, чалі й булані конячі ноги ламалися з хрускотом, мов сухе паліччя, й коні падали перед безжальною машиною на коліна. Коні вмирали. Вони задирали голови, високо-високо задирали маленькі, сухі, красиві голови й іржали. Як вони іржали, якби тільки хто знав! Тонко-тонко й жалібно, як діти, кликали вони когось собі на допомогу, благали пощади, скаржилися на свою жахливу й несправедливу згубу, квилили над своєю долею, розсівали свій плач по причаєних горах і далеких долинах. Гори байдуже слухали це коняче іржання, цей плач гнідих, сірих, білих, чалих і буланих, які вмирали за людей, через людей, ради людей, вмирали покірно, без опору, без спроби боронитися, тільки скаржилися комусь і посилали в небо, що нависло над горами, свої стогони, свої скарги, свої благання.

А машина місила кінські тіла і лізла вперед і вперед, і сидів у ній високий чоловік, одягнутий в мундир оберштурмбанфюрера СС, котрий нічого не чув, не бачив, не знав, крім одного: крутити руля туди, де найбільше коней, де найгустіше сплітаються вороні, гніді, сірі, білі, чалі й булані, де найголосніше іржання.

Зробивши жахливий протовп серед кінських тіл, понівечена машина зупинилася на краю майданчика. Розлючені, злякані, сполотнілі солдати кинулися до неї, розмахуючи карабінами.

З-за руля підвівся назустріч їм високий есесівський офіцер. Обличчя в нього було жорстоке, як у професійного вбивці. Воно було заюшене кров'ю — своєю чи конячою, хто міг розібрати. Есесівець хитався на цибатих ногах, неначе п'яний. В руках у нього був величезний автоматичний пістолет одинадцятимілімметрового калібру. Такий пістолет робить у тілі людини дірки — хоч просовуй у них кулак. Солдати зупинилися. Карабіни помандрували за спини. За ті самі спини, за якими конали недобиті коні.

— У мене відмовив мотор,— хрипко сказав оберштурмбанфюрер горловим голосом,— зіпсувалися гальма. Мені потрібно двоє коней. Для мене й для цінного вантажу державного значення. Хайль Гітлер!

— Хайль! — мляво відповіли солдати. Ніколи вони не гадали, що цей катюга ще вимагатиме в них уцілілих коней. Але хіба ж відмовиш такому зарізяці? І двоє коней, двоє гнідих коней, з повними сліз прекрасними синюватими очима, покинули місце, де вмирали такі, як вони — гніді, а ще вороні, сірі, білі, чалі й булані.

Коні не іржали, не задирали голів на тонких красивих шиях. Тільки захропіли, коли до них наблизився Роупер, захропіли злякано, з відразою, ненавистю й погордою.

Хто ж то знає: може, і в коней є своя погорда!

ПОРУШЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ

Учора Франтішек Сливка знайшов у голому, чорному лісі перший пролісок. Це був найзвичайнісінький пролісок, які ростуть по всій Європі,— зелена висока соковита ніжка, три білі пелюстки, з-під яких визирають три менші, а посередині — жовті, як сонце, тичинки. Квітка, яку знаходять діти в вологих потеплілих лісах, які дарують своїм коханим хлопці по всіх країнах, квіточки, що їх продають ласкаві бабусі й тонконогі дівчатка на гранітних набережних Праги, на вулицях Москви й Києва, Варшави й Парижа, Лондона й Стокгольма. Квітка, що несе людям сонце, тепло й радість.

Коли Франтішек побачив пролісок, він упав перед ним на коліна й заплакав.

— Снєженка,— бурмотів чех,— мила снєженка! Ти посилаєш мені привіт з далекої Праги. З-під чеських снігів, з-за високих Татр і стрімких Альп ти вітаєш мене, бідного блукача! Мила снєженка, мила...

Загін зупинився позад чеха. Всі стояли мовчки, у всіх на очах були сльози. У кожного перед очима летіли косі райдуги днів його молодості, його щастя, мирних днів, над якими не палахкотіли страхітливі пожежі війни.

Доріс присіла поряд з чехом, обійняла його за плечі й говорила йому своєю рідною мовою:

— Ти, Франтішек, скоро станеш таким ласкавим і добрим, що птахи сідатимуть тобі на плечі, як легендарному Мойсею.

А сьогодні вночі вони переправлялися через невідому ріку. Старий човен, знайдений італійцем у пришибі, трухлявий і замшілий від довгого лежання серед холодного каміння, крутився в пінявих коловоротах води, тріщав, загрожував перекинутися. Тільки на мить повернулася вчора до змучених, упосліджених людей краса землі, ніжність квітів, чарівність неба і ласкавість весняного сонця, а сьогодні знову навколо них чорний вир, жорстокий і невблаганний, як їхня воєнна доля, невідомість позаду, невідомість попереду.

— Ні холери чоловік не може розібрати — де вода, а де земля,— сердито бурмотів пан Дулькевич.— І ще взяли в такий чорторий кобєту! Теж мені гречні кавалери!

Доріс сиділа на вузенькій лавочці біля Михайла, і він відчував крізь шорстке сукно її м'яку теплу руку. Поляк мав рацію: навіщо вони наражають на небезпеку єдину жінку, що була з ними, до того ж жінку, яка несе в собі нове життя? Може, справді краще було б лишити Доріс десь на тому березі, попросити яких-небудь добрих людей дати їй притулок до кінця війни, до їхнього повернення? Бо хіба ж не залишилося в Німеччині добрих людей? І хіба вони, партизани, що полили кров'ю цю землю, не повернуться колись туди, де їхні ноги торували нічні тропи, щоб відсвяткувати разом з німецьким народом свято визволення від фашизму?

Та Доріс не хотіла відставати від товаришів її покійного Гейнца, від людей, що замінили їй коханого чоловіка, стали тепер її найкращими друзями й товаришами.

— Я буду з вами,— твердо сказала вона.— Скрізь і завжди з вами.

І от чорна вода несе кудись їхній вутлий човник. Десь у темряві їх жде другий берег. Він довго не показується, він чомусь бариться, але він буде, неодмінно буде. Там уже Австрія. Там Альпи. Там десь редут.

Вони будуть першими, хто побачить цей редут. І перші постріли, що прогримлять там, будуть їхніми пострілами.

Човен ударив об берег, востанне заскрипів, зітхнув, закректав і розламався на шматки. Партизани вискакували на кругле каміння, квапилися вибратися на спокійний суходіл, а зла вода гналася за ними своїм шумовинням, своїм клекотом, своїми холодними бризками.

На тому березі вони лишили голе похмуре каміння. Тут їх зустрічало теж каміння. Теж голе. Теж похмуре.

Довго обходили партизани кам'яну гору, схожу в темряві на велетенську перекинуту макітру. І скрізь натикалися на воду. Піппо Бенедетті видерся на вершину гори, глянув звідти й гукнув униз до товаришів:

— З другого боку теж, здається, річка. Кругом вода. Ми — на острові!

Вороття назад не було. Вирішили підійматися на гору. Шестеро чоловіків, звичних до крутих доріг і незнаних стежок, долали крутий підйом без напруження. Жінка, що була з ними, теж намагалася не відставати і спочатку відмовилася від допомоги, але зрештою Михайло і Юджін майже силоміць взяли її під руки й обережно повели туди, де розмахував руками на тлі неба Піппо Бенедетті.

Другий рукав річки був набагато ширший від першого. Спроби знайти на березі якусь посудину досить швидко показали, що то — марна річ. Чутке вухо Франтішека Сливки уловило на тім березі глухе рокотіння, так ніби там працював мотор. Вирішили спробувати погукати. Може, знайдеться добра душа й перевезе їх туди. Доріс заборонила чоловікам подавати голос. Жінці в таких випадках гукати безпечніше. Кілька разів, приставляючи долоні до рота, вона крикнула на той берег, щоб їй допомогли, і незабаром усі почули глухе гудіння, що наближалося до того місця, де вони стояли. Річку перетинав катер. Він ткнувся носом біля пристані в затишній бухточці: мабуть, ті, що їхали на ньому, добре знали тутешні місця. Мотор не переставав працювати. З катера ніхто не сходив, дві постаті чорніли на ньому, двоє озброєних чоловіків.

— Хто там? — спитав один з них по-німецьки.— Хто кричав?

— Я кричала,— пішла до катера Доріс.— Мені потрібна допомога.

— Як ви сюди потрапили? — допитувався суворий голос.— Хто ви й чого вам тут треба? Це кордон. Ви — з Німеччини?

Раз він питав, чи вона з Німеччини, значить, він не був німцем. Хто ж він — австрієць?

— Так, я з Німеччини,— швидко стала пояснювати Доріс,— мені треба до Австрії, там у мене чоловік. Він жде мене.

Мотор все ще бурчав, невідомі могли відпливти щомиті. Лови тоді вітра в полі!

Михайло штовхнув Піппо й американця: заходьте з того боку. А ми кинемося звідси. Треба захопити їх зненацька, поки Доріс забиває їм баки.

— Ми повинні передати вас назад, до Німеччини,— сказав той з катера.

— Але ж мене жде чоловік у Австрії. Я поспішаю до нього. Я дуже хвора. Наш поїзд учора розбомбили англійці.

— Мадам, тут вам не Австрія, тут — Швейцарія. Нейтральна країна, яка не може втручатися в те, що відбувається по той бік кордону.

— О, якщо ви швейцарці, то ви повинні затримати мене й інтернувати,— зраділа Доріс.

Другий з тих, що були на катері, засміявся. Судячи з голосу, він був зовсім молодий.

— Станемо ми морочити голову! Передамо тебе німецьким жандармам — хай вони розбираються. Не таких передавали, а то якусь там бабу...

Він не встиг закінчити. Камені в бухточці раптом ожили й застрибали в катер. Люди сипалися в катер, мов кам'яний град. Страшні чорні постаті, брязкаючі залізом.

— Руки вгору! — крикнув Михайло.— Геть зброю, інакше — смерть!

— Руки вгору! — повторили, мов гірські луни, інші чорні постаті. Швейцарці кинули гвинтівки й, злякані, піднесли руки.

— Допоможіть сісти Доріс,— попросив товаришів Михайло.— Піппо, візьмися за моториста. Всі тут? Увага! Поїхали!

— Ми швейцарські прикордонники,— не опускаючи рук, нагадав старший,— це збройний напад на Швейцарію, порушення нейтралітету. Ви відповідатимете.

— Псу на буду ваші погрози, пане,— весело сказав йому Дулькевич.— Зараз ми знайдемо добру шворку й замотузуємо пана, як ляльку.

— Скільки вам платили фашисти за кожну видану вами людину? — спитав Михайло швейцарців.— Ви продавали тут людей протягом усієї війни! До вас утікали від смерті, від мук, від війни, а ви знову повертали їх назад? І ще смієте козиряти своїм нейтралітетом! Беззахисну жінку ви хотіли продати за пару паршивих франків. Ви б і нас продали, якби ваша сила й змога.

Швейцарці мовчали. Катер різав киплячу воду. Невідомі, обвішані зброєю, перемовляючись між собою поганющою німецькою мовою, швидко зв'язали прикордонників. Коли катер пристав до берега, поряд з прикордонниками ліг і моторист.

— Лежіть тут до ранку і спробуйте хоч писнути! — пригрозив їм Михайло.

Позаду гриміла в кам'яних лабетах ріка, попереду була тиха, спокійна земля, маленька країна, яка не знала війни. Нарешті їхня нога ступила на мирну землю!

Але ця земля зустрічала їх вороже. Вже перший її голос був загрозливий і жорстокий. Навіть тут вони не мали спочинку. Війна переслідувала їх і тут.

Десь попереду, за гранітним пасмом, пролунав приглушений звук, що нагадував крик водяного бугая.

— Електричка,— прошепотів Піппо Бенедетті.— Поблизу, очевидно, станція. Мерщій туди! Сядемо на поїзд, од'їдемо від кордону в глиб країни.

— А потім? — спитав Михайло.

— А там або ж проберемося до Австрії, або до Італії. Хіба не однаково, де воювати?

Михайло порадився з товаришами. Всі були за те, щоб іти до станції. Тільки не залишатися тут, тільки б не повертатися до Німеччини!

— Майте на увазі,— попередив усіх командир,— коли нас десь затримають, то неодмінно інтернують. Якщо, звичайно, ми не потрапимо до рук таких негідників, як оті прикордонники.

Станція була, як усі ті станції, що партизанам довелося бачити в Німеччині й Голландії. Здавалося: сходи всю Європу вздовж і впоперек — і всюди зустрічатимеш сріблясті смужки рейок, однаково безлюдні, чисто підметені перончики, гострі шатра черепичних покрівель і темряву, темряву, як у могилі.

І на швейцарській станції було темно. Швейцарія не запалювала вночі жодного вогню. Колись, у перші роки війни, вона сяяла серед безмежного розливу пітьми, як вогняний острів, хизувалася своїми освітленими містами; розцяцьковані різнобарвними вогнями пароплави красувалися на її гірських озерах, вокзали зустрічали й проводжали натовпи пасажирів потоками світла. Похмурим сусідам заздрісно було дивитися на бушування світла над мирними кантонами. Німеччина й Італія пригрозили Швейцарії бомбардуванням. Світло могло погано вплинути на обивателів, яких дресирували для пітьми. Нерви фашистських пілотів не витримували: вони кидали бомби на Женеву, Базель, Цюріх і Шафхаузен. Писалися ноти. Дипломати, розкланюючись, віддимали павині хвости чорних фраків і запевняли, що бомби зірвалися з літаків цілком випадково, що то трагічна помилка, що більше це не повториться. І Швейцарія, щоб уникнути чужих помилок, занурилася в пітьму.

Це була незручність, якої Швейцарія у попередніх війнах не знала. Колись усі турботи швейцарців з наростанням війни в Європі зводилися до того, що їм доводилося чистити свої карабіни, які ніколи не стріляли, та призначати генерала, що ніколи нічим не командував. За останні сто років Швейцарія мала всього лише чотирьох генералів: Дюфора в 1848 році, Герцога — в 1870, Вілле — в 1914 і, нарешті, Гюїзана, призначеного в сороковому році. Швейцарці міркували просто: «Люди — це тільки люди. Міністри й генерали — також. Вони дбають про своє майбутнє й відкладають гроші на той час, коли не будуть міністрами й генералами. А для цього треба завжди мати на землі таке тихе містечко, де можна було б відкладати гроші». І справді, в банках Цюріха, Женеви, Берна відкривали конто

французи, німці, італійці, навіть японці. Хто ж міг нападати на Швейцарію?

Уряд Швейцарії відверто проголошував три пункти своєї програми: нейтральність, незалежність, аполітичність. Швейцарія жила з відкритими дверима. Була тільки одна-єдина незручність, принесена війною: оте нічне маскування.

Хто знав: може, тут маскувалися не лише вікна, а й людські душі? Після випадку з прикордонниками партизани вже не плекали якихось особливих сподівань щодо «нейтралів», до яких їх закинула воєнна доля. І тут їхнім девізом було: «Обережність». І тут вони знали тільки одне слово, що вело їх крізь найбільші небезпеки: «Вперед!»

Перестрибуючи через рейки, партизани побігли до поїзда. Не знали, куди він їде, чи скоро рушає, чи взагалі поїде звідси. Пам'ятали одне: сісти, швидше залізти в мовчазні спокійні вагони, опинитися за твердими непроникними стінами, відчути під собою колеса і ждати, коли вони зрушать з місця й покотяться, покотяться, несучи тебе якнайдалі від Німеччини й від війни.

Хоч на кілька годин забути про війну!

Пасажирів ніде не було видно. Мабуть, на цій прикордонній станції рідко хто сідав у поїзд, та ще до того ж такої глупої ночі. Італієць, що біг першим, хотів стрибнути в крайній вагон, але пан Дулькевич, запримітивши в середині поїзда вагон-люкс, потяг Бенедетті туди, примовляючи:

— На зло паршивому життю хоч проїхати з комфортом! Пся кошьч!

Збившись у темному тамбурі, вони не наважувалися відчиняти скляних дверей, що вели до вагонного коридора.

— В крайньому разі, можемо залізти до вбиральні,— прошепотів Піппо,— в люксах завжди прекрасні вбиральні. Тепла вода, килими, дзеркала, картини. Навіть у моєї бідної мами ніколи не було такої розкішної обстановки.

Поїзд ще раз крикнув глухо й сумно, як водяний бугай, якась сила легко смикнула вагони й покотила їх геть зі станції швидше, швидше й швидше.

Піппо крутнув круглу ручку дверей. Вони були замкнені. Люди в коридорі не показувалися. Може, в цьому вагоні взагалі немає жодного пасажира? А вони, мов цуцики, будуть гнутися в тамбурі. До того ж з ними жінка, якій потрібен спочинок.

— Тримайте мого автомата,— попросив когось Піппо.

Він швидко скинув з себе шинелю, розіп'яв її на склі дверей, і не встиг ніхто мовити хоч слово, як відполіроване до дзеркального блиску скло глухо бемкнуло й розсипалося на дрібні скалки.

— За мною! — шепнув італієць.

За хвилину вони всі були вже в коридорі. М'яка килимова доріжка скрадала шум їхніх кроків. Звуки голосів губилися в залізному скреготі, що панував під вагоном. Та Піппо тепер і не

турбувався, щоб його часом хтось не почув. Він по черзі пробував двері до купе і, переконуючись, що всі вони позамикані, лаявся так голосно, що його можна було почути на другому кінці вагона.

— Піппо,— покликав його Михайло,— облиш, доїдемо й так. У вагоні, певно, нікого немає. Сиди, поки нас не викрив провідник, чи як його тут називають.

Та Бенедетті вже натрапив на те, чого вони найбільш боялися. За одними з дверей, в які він добивався, почувся чийсь голос, потім шарудіння, двері відхилилися, й звідти визирнула чоловіча голова.

Голова швидко оглянула вузький коридор, запримітила в ньому невідомих людей, затримала погляд на обличчі Доріс і притьмом шмигнула знову за двері. Клацнув замок. Настала тиша, якщо можна назвати тишею залізні перестуки вагонних коліс і скреготіння зчеплень. Піппо одскочив від дверей купе, і так, ніби там гніздилася отруйна змія. Пан Дулькевич, який збирався порозкошувати в люксі, промурмотів своє традиційне «пся кошьч!», Доріс злякано притулила руки до грудей і вимовила слова, що дісталися їй у спадок від покійного чоловіка: «Ах, добрий боже!»

Тепер лишилося ждати й гадати, що зробить швейцарець. Натисне кнопку дзвінка й викличе когось з поїзної обслуги? Зупинить стоп-краном поїзд? Вистрибне з вікна, вважаючи, що в поїзд залізли грабіжники? На щастя, нічого цього не сталося. Знову клацнув замок у дверях, і з купе вийшов високий зачесаний пан у чорному вечірньому костюмі, в білому накрохмаленому комірці, прикрашеному маленьким чорним метеликом галстука, з білими, накрохмаленими — о, мрія пана Дулькевича! — манжетами.

Пан ввічливо вклонився, ще раз перебіг своїми допитливими очима по обличчях дивних брудних людей, які купою стояли в коридорі, невловимим рухом засунув руку до кишені, вихопив звідти великий гаманець крокодилячої шкіри й висипав з нього на долоню з десяток маленьких, завбільшки з поїзний квиток, білих твердих папірців.

— Дозвольте відрекомендуватися,— ретельно вимовляючи німецькі слова, сказав пан і тицьнув кожному до рук твердого папірця.

Михайло глянув на те, що йому дав швейцарець. Білу смужку перетинали три рядки чорного друкарського шрифту:

Готфрід Лейтхольд,

редактор

«Цюрхер цейтунг»

— Дуже приємно,— нахилив голову Михайло.— Раді познайомитися з журналістом нейтральної країни.

— Хто ви? — швидко спитав Лейтхольд.

— Викинуті з вини.
— Куди йдете?
— У війну.
— Ви — не німці?
— Ні, ми представники різних національностей.
— Ви об'єднані чи випадково зібрані люди?
— Ми зібралися докупи випадково, боротьба проти фашизму й війни об'єднала нас. Наш партизанський загін має ім'я «Москва». Ви, певно, знаєте це ім'я?
— Так. Що ви можете ще додати?
— Більше нічого.
— Дозвольте поцікавитися: у вас є командир?
— Так. Це я.
— Ваше прізвище? Національність? Військовий чин?
— Просто: командир партизанського загону «Москва». Без імені. Без прізвища.
— Національність?
— Українець. Громадянин Радянського Союзу.
— Тут, очевидно, всі радянські?
— Ні, я один. Решта: американець, англієць, француз, поляк, чех, італієць, німкеня.
— Це прекрасна інформація для моєї газети. Ви чули про нашу газету?
— На жаль, ні.
— «Цюрхер цейтунг» уже двадцять років виходить щодня на тридцяти сторінках по три випуски на день. Дев'яносто сторінок щодня найсвіжішої інформації, уявляєте? Інформація про ваш загін стане сенсаційною для «Цюрхер цейтунг», для всієї Швейцарії.
— Очевидно, вашій газеті доведеться трохи зачекати з цією інформацією.
— Чому? Я зараз їду в Давос. Звідти телефоную просто в Цюріх. Це займе якихось там кільканадцять хвилин. В денному випуску вже буде перше моє повідомлення. Потім я дам ширший матеріал. Приблизно на шпальту. Якщо я можу написати шпальту про ковзаняра, який посів на давоському катку перше місце, то чому б не зробити цього про ваш надзвичайно цікавий загін?
— На жаль, ви цього не зробите.
— Поясніть, будь ласка.
— Я мав на увазі: не зробите так швидко, як гадаєте.
— Не розумію вас.
— Ви підете з нами.
— З вами?
— Так.
— І як далеко, дозвольте поцікавитися? Може, ви й мене, громадянина нейтральної країни, потягнете у війну?
— Ні, ви підете з нами до швейцарського кордону.

— Ми щойно від'їхали від нього.

— Сподіваємося, що Швейцарія межує не тільки з Німеччиною?

— На щастя, ні.

— Отже, ви й підете з нами до австрійського кордону.

— Це неможливо! Австрія — це теж Німеччина!

— Тоді — до італійського.

— Це страшенно далеко. Я не можу гаяти часу на непотрібні прогулянки по кантонах. У мене редакційне завдання. Я мушу зійти в Давосі.

— А ми не можемо вас відпустити. Бо як тільки хтось дізнається, де ми й куди йдемо, як на нас негайно почнуть полювати, мов на диких кіз. У кращому разі нас інтернують. А нам треба ще битися з фашистами, а не сидіти за дротом і їсти бакштейн. У гіршому випадку нас можуть видати німцям, а це вже зовсім погано.

— Вас ніхто нікому не видасть, запевняю!

— Ваші прикордонники вже хотіли це зробити, не спитавши ні нашої згоди, ні думки свого уряду.

— Крім того, вам зовсім не треба боятися газети. Наша газета — це не урядовий офіціоз. Не гадаєте ж ви, що ми спровокуємо напад на ваш загін?

— Ми знаємо одне: нам треба встигнути туди, де ще триває війна. Почуття обов'язку веде нас до бою.

— В крайньому разі, наша газета могла б навіть виступити на ваш захист.

— Нас не треба захищати. Ми самі оборонятимемо себе при потребі.

— Отже, ви твердо вирішили мене затримати?

— Ми попросимо вас супроводити наш загін до кордону з Австрією, а якщо це неможливо, то — з Італією.

— Але, дозвольте, це — насильство!

— Ми знаємо й заздалегідь просимо вашого пробачення.

— Крім того, це порушення традиційного швейцарського нейтралітету.

— Можливо.

— Ваш вчинок викличе осуд усієї світової громадськості.

— А те, що по швейцарських залізницях усю війну йшли військові ешелони з Німеччини до Італії й з Італії до Німеччини, це не викликало осуду всієї світової громадськості? — підскочив до журналіста Піппо Бенедетті.— Я сам їхав у одному з таких ешелонів через усю Швейцарію. Хіба то не було порушенням традиційного нейтралітету? Скажіть мені, ласкавий синьйоре журналісте, скажіть!

Піппо говорив рідною мовою, але газетяр добре його розумів. У Швейцарії, яка має чотири державні мови,— німецьку, французьку, італійську і рето-романську,— всі ці мови знають

не те що журналісти Цюріха чи Женеви, а навіть матроси тих пароплавиків, що катають туристів по гірських озерах.

— Я незалежний журналіст і не можу відповідати за дії свого уряду,— відповів італійцеві Лейтхольд.

— То відповідайте ж хоч за свої вчинки! — палко вигукнув Піппо.— Ви бачите, що серед нас змучена довгими поневіряннями жінка, і навіть не запросите її до купе, не можете дати їй притулку.

— Прошу, прошу,— гостинно розчинив двері купе Лейтхольд.— Пробачте, що так вийшло. Така зустріч, такі люди, таке незвичайне інтерв'ю...

Журналіст ховав до кишені свого блокнота. Розумів: блокнот поки що йому не потрібний.

Електричка мчала ущелинами, гриміла на мостах, пролітала понад урвищами. У Валленштадті поїзд стояв довше, ніж на інших станціях. Обслуга, певно, помітила розбиті двері, по коридору ходили якісь люди, лунали голоси. Однак до купе Готфріда Лейтхольда, де, причаївшись, сиділо вісім чоловік чужинців, ніхто не постукав. Не наважувалися турбувати до ранку.

Вони їхали через Майєнфельд, Кюбліс, Костерс. У Давосі перейшли до іншого поїзда, який повіз їх на Тіченкастель. Поїзд перебігав з одного кантону до другого, він лишав за собою все нові й нові пасма гір, глибокі долини й вузенькі струмочки, аж поки опинився в прикордонному кантоні Граубюден. На станції Тузіс зійшли й відразу ж заглибилися в царство гір.

Альпи оточували маленьку групку людей з усіх боків. Скляні височенні піки дивилися з своїх гордих понадхмарностей, і від них віяло страшним, неземним холодом вічних снігів. В гігантських колізеях схилів, спинаючись на сірі доломітові лави, нерухомо застигли частоколи лісів. На неймовірних крутизнах дрімали крижані лавини. Вони дрімали, заколисані співом зимових вітрів, що ще, мабуть, гули у високостях і заморожували холодні тіла гір.

А внизу, під шатрами густих хвойних лісів, за дубовими й буковими гаями, засипаними опалим листом, народжувалася весна. Альпійська весна, коли у вологих пазухах долин вихиляють пишні голівки крокуси, коли біля льодовикових цирків парують руді лахи землі, що визирають з-під снігу, коли в лісових тінях гір починають красуватися сальданелли й зацвітає альпійська троянда — рододендрон.

Найстрашніше в горах те, що їх ніколи не видно: вони завжди повиті сизою імлою. Гори нагадують неймовірно вродливу й принадну жінку, заховану за тонким серпанком, далеку жінку, до якої ти ніколи не посмієш підійти, щоб роздивитися на її красу зблизька. Загадкові далекі велетні стоять, заховавшись за примарною запоною імли, немов рицарі з опущеними забралами. Ти хочеш, щоб спала ця запона з велетнів, а вона не спадає, ховає оті загадкові обличчя, і серце в тебе щемить від

неможливості побачити ту, кого не бачив ніхто, і душу хвилює бажання, якому ніколи не судилося здійснитися. Гори бентежать, дратують, тривожать. Гори приголомшують, принижують тебе у власних очах, нагадують про те, який великий і незбагненний світ, який таємничий і який прекрасний.

Можна було бродити тут роками. Добиратися до найвищих недей, вдихати солодкі пахощі теплих долин, жити на високих сухих пасовиськах разом з пастухами й вівцями. І ніхто ніколи б не знайшов тебе серед цього кам'яного хаосу, ніхто б не дізнався про твоє існування, як ніхто ніколи не знає, де звивають гнізда гірські орли, де вони живуть і вмирають.

Але для партизанів гори були тільки однією з перешкод, що поставали їм на шляху. І, як усі інші перешкоди, треба було подолати й цю, передостанню. Там, за пасмами кам'яного громаддя, за цими полями прадавніх геологічних катастроф ждало їх найбажаніше, найдорожче, найрадісніше: кінець війни. Вони відчували, що для них війна кінчиться саме там, за цією перешкодою.

Журналіст влаштував їх на автобус, який ішов до містечка Шплюген. Тепер їм не було рації ховатися. Вони мусили пробиватися до кордону, до перевалу, щоб опинитися якомога швидше в Італії, де, як розповідав Лейтхольд, точилися запеклі бої між партизанами й фашистами. Чи наступають союзники з-за По, журналіст не знав. Він розповів партизанам те, що вони й самі вже знали з випадково прочитаних газет: про наступ аліантів на Рейн, про вихід радянських армій до Одеру. Чи почався вже штурм Берліна; штурм, якого вони так ждали, журналіст не знав. Він виправдувався тим, що вони, журналісти нейтральних країн, одержують інформацію з запізненням, однак в його словах вчувалася нещирість.

Автобус біг по шосе, що в'юнилося понад вузькою гірською річечкою. Це все ще був Рейн. Той самий Рейн, який котив їм назустріч свої води, починаючи аж з Голландії, той Рейн, по якому Михайла везли на смерть і де знайшли смерть його незабутні товариші, де загинув майор Зудін, що заповідав йому битися й боротися до загину.

Чую тебе, дорогий майоре, вірний мій товаришу з далекої Волги, чую і не забуду твого заповіту до самої смерті!

Од містечка круте шосе підіймалося на перевал. Той самий автобус, водій якого, круглоголовий ретороманець, за всю дорогу не вимовив жодного слова, повіз їх до перевалу.

Гори обступали їх дедалі щільніше. Здавалося, ніколи не випустять вони людей з своїх обіймів, назавжди приворожать чарами своєї дикої й незбагненної краси.

Партизани поспішали. Ніколи ще вони так не квапилися, як сьогодні. Михайло час од часу торкався водієвого плеча й пробував поговорити з ним, попросити, щоб той віз їх швидше. Піппо Бенедетті висипав на шофера цілі черги круглих і краси-

вих італійських слів, а той тільки крутив своєю чорночубою головою і так само повільно і вперто долав один завиток шосе за другим.

Тільки привізши їх на перевал і почекавши, поки всі вийшли з автобуса, він посміхнувся і стиха промовив:

— Вів Москва!

Той журналіст усе ж сказав шоферові, кого він везе! Партизани помахали ретороманцеві руками. Михайло приклав руку до козирка й звернувся до журналіста:

— Тепер ви вільні, пане Лейтхольд, дякуємо за все.

— До зустрічі,— посміхнувся журналіст,— сподіваюсь, що тепер ви дозволите написати про вас?

— Краще давайте зустрінемося після війни й згадаємо цей маленький епізод. І хай краще менше буде репортажів про війну і якнайбільше миру на землі.

— Це прекрасні слова. Я обов'язково їх запишу. А після війни ми неодмінно зустрінемося. У Швейцарію завжди приїжджало дуже багато людей. Моя країна давно вже стала країною всіх міжнародних зв'язків, конференцій і нарад. Я впевнений, що і після війни моя країна буде місцем усіх міжнародних конференцій.

— Бажаємо їй цього від щирого серця,— сказав Михайло.— До побачення.

— До побачення.

Журналіст попрощався з усіма. Потім сів у автобус і поїхав.

А вони почали спускатися з перевалу. Їх ніхто не затримував. Прикордонників не було або ж вони поховалися, бо ніхто б не зміг спинити потоки людей і машин, що втікали від війни, яка ще гриміла в Італії.

Але на італійському кордоні вони наткнулися на заставу. Високий солдат, у новенькій сірій уніформі, з новеньким автоматом у руках, нудьгуючи, стояв біля картатого шлагбаума.

Здавалося, він не звернув ніякісінької уваги на гурт озброєних людей, що спускалися з гір. Його не збентежила навіть есесівська уніформа на цих людях. Але солдат не міг не помітити жінки. По-перше, тому, що не часто трапляється зустрічати на дорогах війни жінку. А по-друге, просто тому, що це була жінка, до того ж вродлива, до біса вродлива жінка!

Солдат подивився на Доріс. Він окинув її поглядом з голови до ніг. Він затримав свій погляд навіть на невидимому сліду, який залишали на твердому шосе жіночі ноги, певно, стрункі й гарні ноги, хай хоч як їх приховують грубі солдатські чоботи.

Потім італієць ковзнув поглядом по обличчях чоловіків. Це тривало одну мить. Але цієї миті солдатові було досить, щоб зустрітися поглядом з Піппо Бенедетті. Вони подивилися один на одного й одночасно примружили очі: солдат праве, Піппо — ліве. Цього було досить. Все стало для солдата зрозумілим. Бо так переморгуватися при жінці можуть тільки італійці.

— Італієць? — спитав солдат.
— Не гірший від тебе,— відповів Бенедетті.
— Здалека йдете?
— З краю світу.
— І знов потрапили на край світу! — зареготав солдат. Він вправно відкинув шлагбаум і вибіг назустріч Доріс.
— Синьйоро, прошу.

НАВІТЬ ЦЕЗАР МАЄ УБОГИХ РОДИЧІВ

— Мене страшать холодні поля вигнань,— драматичним голосом промовив Муссоліні.— Налий мені коньяку, Клар. Я хочу зігрітись.

Він був у всьому чорному, нижня щелепа в нього дрижала, немов у розбитого паралічем.

— У тебе виразка шлунка,— нагадала Кларетта,— коньяк може тобі зашкодити.

— В хвилини нервових напружень забуваються всі виразки, крім однієї: я змушений покинути Італію. Мою Італію, яку я так любив і яка платила мені тим самим.

— Але ж з тобою їду я! — вигукнула Петаччі, і її великі чорні очі наповнилися слізьми.— І я кохаю тебе ще дужче, ніж у дні найбільшої слави!

— Я вдячний тобі, Клар. Але хто ще з нами? Ми самі.
— З тобою твої міністри.
— Жменька боягузів, які тільки й ждуть нагоди шмигнути в яку-небудь нору.
— Твої друзі не забудуть тебе.
— Людина не має приятелів. Друзів має тільки людський успіх. Так сказав Наполеон після Ватерлоо.
— Ми ще повернемося до Італії. Ми будемо в Римі.
— Інакше не варто було б і жити.
— І тоді ти згадаєш, що тільки я була вірною тобі до кінця, і ми нарешті одружимося. Ти накажеш замкнути донью Ракелу в монастирі.
— Мій боже, ти ще згадуєш про донью Ракелу!
— Я ненавиджу її!
— На світі було б, мабуть, дуже тихо, якби жінки перестали видряпувати очі одна одній,— спробував пожартувати Муссоліні, але в нього знову задрижала щелепа.
— Ми в'їдемо в Рим, як в'їздили колись імператори. Це буде тріумфальний в'їзд. В усьому світі нема видовища пишнішого, ніж римський тріумф.— Кларетта заплющила очі. Вона мріяла вголос, і солодка посмішка блукала по її нафарбованих губах, і хижо поблискували дрібні білі зуби.— Спочатку їдуть сенатори в червоних мантіях, потім сурмачі, а за ними, запря-

жені мулами, повози з трофеями: стоси золотих і срібних монет, дорога зброя, прапори й клейноди, оздоби, коштовності, цілі купи незнаних у Римі й Італії речей. Далі — рухомі макети здобутих столиць і великих міст. Вони в'їздять до Рима по Віа Аппіа і тягнуться нескінченним ланцюгом — сотні й тисячі міст. І як тільки закінчиться валка чужинських міст, загін флейтистів програє урочистий марш, і на вулиці Рима вступлять сотні білих биків з позолоченими рогами. На рогах — червоні стрічки й квіти. Бики мукають. Вони просять пощади. Скоро їхня біла шерсть обагриться червоною кров'ю. Їх буде принесено в жертву.

А за биками — полонені президенти, міністри, маршали й генерали. Всі з родинами. Ліктори в пурпурових плащах, з сокирами на плечах, супроводжують чужинських ієрархів, нагадуючи їм про гнів і милість переможця.

Переможець їде в одкритій машині, увінчаний лаврами, а за ним армія — генерали, офіцери, солдати, і в руках у них зброя, теж увінчана лаврами, і всі вони кричать: «Іо, тріумф!»

— Так, так,— пробурмотів Муссоліні,— ми ще повернемося в місця, де ми були, де ждуть нас наші померлі. І знову моїм першим закликом буде одне страшне й магічне слово «війна». Миру не повинно бути. Я не тільки не вірю в мир, я вважаю його шкідливим для основних чеснот чоловіків, що розквітають тільки в кривавих подвигах. Війна для чоловіків — те саме, що материнство для жінок. Зараз для нас головне — уціліти, вижити. Союзники неодмінно пересваряться, і ми використаємо їхні чвари. Колись Італія входила до складу Антанти, Англія й Франція були нашими спільницями. Але після війни Італія виявилася переможеною серед переможців: їй нічого не дали. Почуття реваншу породило фашизм. Ми випливли на хвилі реваншу. Ця війна теж породить невдоволених і ображених. І ми зачепимося за них, Клар, ми обов'язково зачепимося за них, щоб не дати загаснути священному вогнищу війни.

Але Кларетта його не слухала. Недарма ж вона в години дозвілля захоплювалася музикою, театром, живописом, недарма ж перечитувала «Життя імператорів» Светонія.

— Потім ми справимо з тобою бучне весілля. Як Валерія Мессаліна з Сіліушем. З гілкою лавра в руці я танцюватиму в діжці з-під вина. На мені буде біла туніка, поплямована червоним виноградним вином, я розпущу своє волосся, оголю перса. А навколо — вакханки в леопардових шкурах і ти — Вакх. Голий, на голові лавровий вінок, на ногах — котурни...

Муссоліні уявив себе голим, з котурнами на кривих волохатих ногах, і скривився.

— Твоя легковажність не знає меж, Клар,— мляво сказав він.

— І це ще не все! — вигукнула Кларетта.— Після весілля ми влаштуємо своє ложе...

В двері кабінету міланського префекта, де сиділи Муссоліні й Кларетта, постукали. Петаччі побігла відчиняти. Увійшов Марчелло. В смокінгу, в смугастих вузеньких штанцях, з чорним котелком у руці. На голові в нього лиснів проділ, рівний і дбайливий, як у іноземного посланника.

— Чого це ти вирядився дипломатом? — здивувалася Кларетта.

— Через кілька годин ми будемо за кордоном,— дурнувато засміявся Марчелло.— Очевидно, там вам знадобиться дипломатична персона.

— Я ніколи не помічала за тобою таких здібностей.

— Ти не вірила й у мої фінансові здібності, однак...

Марчелло натякав Кларетті на свою подорож до Швейцарії, з якої він повернувся лише вчора. За дорученням Муссоліні молодий Петаччі поклав до швейцарського банку п'ятсот тисяч швейцарських франків на ім'я Кларетти. Він нікому не говорив, що заодно перевірив і своє конто, яке справно поповнювалося Швендом, але досить було їм знати хоч би те, як успішно він справився з завданням дуче.

— Про що ви там перешіптуєтеся? — підозріло спитав Муссоліні.

— Дуче, я прийшов доповісти, що все готово,— сказав Марчелло.— Машини ждуть вас.

— Де мій секретар?

— Він оберігає машину з архівами.

— Гаразд. Ви допоможете нам. Кларетта, де мої папери?

Два портфелі з документами Муссоліні віз сам, нікому їх не довіряючи, нікому не кажучи, що сховано в них. От і зараз він занепокоєно роздивлявся навколо і, не бачачи портфелів, знову спитав Кларетту:

— Де мої папери?

Петаччі підійшла до дуче, поляскала його по щоці своїми довжелезними пальцями, що ними вона пишалася не менше, ніж довгими й струнки ми ногами, й ласкаво промовила:

— Милий, ти ж сам поклав їх у стіл префекта. Ключ у тебе в жилетній кишені.

Марчелло стояв біля дверей і постукував одполірованим нігтем по котелку. Коли ж нарешті один з тих портфелів потрапить до його рук? Під час останньої зустрічі Швенд розкрив перед ним свої карти. Виявилося, що він був зовсім не гестапівцем, а британським шпигуном. Зрештою від цього Марчелло не програвав, а вигравав: він уже давно мріяв про те, щоб якось зв'язатися з аліантами й продати їм Муссоліні, показавши німцям дулю в кишені. Тепер усе стало на свої місця. Дуче потрібен аліантам, і Марчелло весь час працював на них. Власне, аліантам потрібен не дуче, а якісь листи Черчілля. За передачу листів Швенд обіцяв молодому Петаччі дипломатичний паспорт і пожиттєву ренту. Дипломатичний паспорт — це зараз було

найдорожче. Марчелло зажадав його від Швенда ще під час побачення, але той відповів: «Я одержую листи, ви — паспорт. Слово джентльмена».

Дуче з Кларетгою пішли вниз до машини. Марчелло ніс позад них дві валізи з різними сестриними дрібничками. Муссоліні йшов, повільно переступаючи по сходах, піднявши комір пальта. Кларетта спиралася на його руку. Ті кляті портфелі несла вона. І чому не догадається дати братові!

Біля під'їзду префектури їх ждала бронемашина «лянчія», переобладнана всередині на комфортабельний автомобіль і зміцнена спеціальними броньовими плитами. Марчелло вже встиг понишпорити в броньовику. Крім п'ятнадцяти томів щоденників дуче, доведених до 1942 року, нічого цікавого там не було. Вкрасти щоденники? Однак невідомо, чи вони потрібні аліантам. До того ж дуче виявить пропажу й зчинить гвалт. Він мастак на ці справи. Була ще машина з архівами. Там зберігалося чимало й якихось листів, але особистий секретар дуче навіть спав у автомобілі, й листи можна було вкрасти хіба що разом з секретарем. Знову ж Муссоліні почне розшуки, зупинить колону, почне ждати, як ждав він у Мілані його, Марчелло, повернення з Швейцарії. Треба бути справжнім ідіотом, щоб сидіти в Мілані, в якому панують партизани!

Муссоліні сів у «лянчію», Кларетта подала йому портфелі, сіла теж, помахала Марчелло й клацнула броньовими дверцятами.

Марчелло пішов до своєї машини, де на нього чекала «приятелька» — артистка Зіта Рітоссо. Кларетта віддала братові свій броньований «мерседес», подарований їй Муссоліні. Водієм «мерседеса» був прикомандирований до колони дуче перекладач німецького генерала СС Вольфа капітан Зендгер. Швейцарець по батькові, італієць по матері, Зендгер з самого початку війни жив у Римі, й ніхто не знав, що він — таємний агент німецької контррозвідки адмірала Канаріса. Коли на Сіцілії висадилися аліанти, Зендгер надяг мундир капітана вермахту. Тепер, потрапивши до італійців, Зендгер удавав з себе жертву жорстоких німців. Він з слізьми на очах розповідав Марчелло про те, як його наречену-італійку німці розстріляли під час жахливої екзекуції в Фоссе Ардеатіно, каявся в своєму співробітництві з клятим тедеско й запевняв Петаччі, що його мрією тепер є — одержати після війни італійське підданство.

Марчелло застав Зіту чимсь стривожену. Він кинув допитливий погляд на Зендгера (чи той не ляпнув якої-небудь дурниці під час його відсутності), швидко стрибнув на сидіння поруч з Зітою, погладив їй руку і бадьоро сказав:

— Ми їдемо, їдемо й зупинимося лише в Швейцарії.

— Як себе почуває ваша сестричка? — спитав Зендгер.

— О, прекрасно! Вона завжди любила подорожувати.

— А дуче?

— Як римський гладіатор.

— Якого от-от заріжуть, як ягня?

— Навпаки. В дуче ще вистачить сили самому зарізати кого-небудь.

— Дай боже.

Темна маса «лянчії» ворухнулася й повільно посунула вулицею. Зендгер усю дорогу мав вести «мерседес» слідом за бронемашиною дуче. Кларетта вірила тепер тільки братові, а Муссоліні, в свою чергу,— тільки їй. Зендгер дав газ — і «мерседес» також посунув вулицею. Решта машин витягнулася за ними в довгий ланцюг.

— Що з тобою, Зіто? — пошепки спитав Марчелло, коли за гудінням мотора, як він гадав, їхньої розмови вже не міг почути Зендгер.— Ти чимсь стривожена?

— Абсолютно нічим.

— А все ж таки?

— Просто шкодую, що поїхала з таким дурнем.

— Зіто!

— Дурень і шмаркач. Тобі треба було поїхати на Сіцілію до циганської королеви Мімі Росетто.

— Чого?

— Поворожити. Тобі ніколи не ворожила циганка?

— Ні. А хіба що?

— Вона б обов'язково сказала тобі: «Стережися чоловіка з білим волоссям і чорними очима».

— Які дурниці.

— Пробачте,— обернувся до них Зендгер,— синьйоре Петаччі, у вас часом немає вогню? Я десь загубив свою запальничку.

— Сірники завжди надійніші від запальничок,— сказав Марчелло, радий нагоді припинити не зовсім приємну розмову з Зітою. І навіщо він тільки взяв цю дівку з собою! В колоні лише дуче та він з жінками. Ну, хай з дуче його сестра. Але навіщо ця Рітоссо? Тепер він з задоволенням почав розмову з шофером, навіть не пробачившись перед Зітою. Хай покрутиться!

— Особисто я завжди вживаю тільки сірники,— подаючи Зендгерові запаленого сірника, промовив Петаччі.

— Сірники — це теж штука не зовсім надійна. Залежить від погоди,— пахнув димом капітан.

— У нас в Італії погода завжди гарна.

— Навіть зараз?

У словах Зендгера вчувалися якісь натяки, та Марчелло був надто дурний і самовпевнений, щоб розуміти натяки.

— Навіть зараз,— згодився він.— Біля Неаполя вже стоїть спека. Запевняю вас. Вже не кажучи про Сіцілію.

— З таким же успіхом ви можете говорити про погоду в Сомалі,— засміявся Зендгер, натякаючи, що та Італія, номі-

нальним главою якої не вважають дуче, вже давно не має не те що Сомалі, а й Неаполя, і Сіцілії, і Рима.

Однак Марчелло не зрозумів його й тепер.

— О, Італія — велика країна,— поважно промовив він.— Одна з найбільших в Європі.

— Я теж говорив вам якось про це.

— І тільки Італія могла мати такого вождя, як дуче.

— Хто ж стане заперечувати проти цього?

Вони вже давно виїхали з Мілана, й тепер машини підіймалися в гори. Шосе ставало дедалі вужчим, дедалі частіше виникали то праворуч, то ліворуч білі кам'яні стіни. За ними загрозливо темніли глибочезні урвища.

— Ми їдемо до Комо? — спитав Зендгер.

— Туди.

— А звідти?

— Просто на Шплюген — і в Швейцарію.

— А коли дуче передумає?

— Що ви хочете цим сказати?

— Коли він захоче їхати в Австрію, до Гітлера? Ви чули, що Гітлер збирається залізти в якийсь Альпійський редут і сидіти там до другого пришестя Ісуса Христа на нашу грішну землю?

— Чув, але мені казали, що це — блеф.

— Хто вам сказав?

— Один... Одна особа, якій я вірю. І не маю підстав не вірити. А дуче відомо про те, що редут — блеф?

— Чорт його душу знає!

— У мене особисто немає ніякісінького бажання знову потрапити до гітлерівців. І, признатися вам по щирості, я б дуже не хотів, щоб дуче раптом вирішив податися до Австрії.

— Воля дуче священна.

— І все ж таки ви, як брат Кларетти, могли б якось вплинути на дуче.

— Він не стане мене слухати. Хто я для нього? Якийсь голодранець — і все.

— Що ж, навіть цезар має убогих родичів. Це — тривіальність. Ви могли б вплинути на дуче через Кларетту.

— Сестра дивиться йому в рот, а всіх інших вважає дурнями.

— Що ж, можливо, вона має рацію.

— Як ви сказали?

— Я кажу, що дуче завжди має рацію.

— О, так! Але чому це ми відстали? Я не бачу «лянчії». Нас випереджають інші машини. Що таке, Зендгер?

— Одну хвилиночку,— спокійно сказав капітан, ставлячи «мерседес» впоперек дороги.

— Порка мадонна, що ви робите? — злякано крикнув Марчелло. Та він запізнився з своїм криком. Машина, що йшла позад них, з усього розгону налетіла на «мерседес». Зендгер,

мов нічого не сталося, знову вирівняв свою машину й повів її на кільканадцять метрів уперед. Задня машина так і лишилася посеред шосе. Відстаючі поквапливо минали її, наздоганяючи голову колони. Ніхто не зважав на синьйора Фаріначчі, який розмахував руками, благаючи допомоги. Та ось одна з машин зупинилася, секретар Муссоліні мерщій втиснувся в неї, водій гаркнув мотором і кинувся навздогін за іншими.

Колона пройшла. На шосе стояла розбита машина з архівом дуче й «мерседес».

— Що ви зробили? — закричав Марчелло.— Ви будете відповідати!

— Зробив те, що було треба,— спокійно відповів Зендгер. Він визирнув з «мерседеса» й, переконавшись, що шосе позаду порожнє, вискочив з машини. Марчелло кинувся за ним. Зіта схопила його за руку, намагаючись притримати, але Петаччі вирвався й побіг навздогін за Зендгером.

Той стояв біля автомобіля з архівом. Шофер, якому синьйор Фаріначчі, очевидно, наказав пильнувати вантаж, сидів за рулем.

— Забирайтеся звідси! — наказав йому Зендгер.— Та швидко! Ну! Переходьте в «мерседес» і везіть синьйора Петаччі навздогін за дуче.

— Але мені веліли,— почав був водій, та Зендгер не дав йому докінчити.

— Або ви зараз витруситеся звідси,— сказав він, наставляючи на шофера великий пістолет,— або ж я зроблю восьму дірку у вашому черепі.

Така альтернатива, певно, не зовсім вдовольняла шофера: він не став упиратися й швиденько звільнив машину. Але тут Зендгера вхопив за френч Марчелло.

— Це мародерство! — закричав він.— У машині італійські державні цінності! Тут золото, валюта! Я не дозволю вам захопити машину!

— А, це ти, щеня в смугастих штанцях? — глузливо позирнув на нього Зендгер.— Ану, геть звідси! Поки я не розгнівався.

— Синьйоре! Ви відповісте мені за ці слова!

— Який я тобі синьйор? Забирайся звідси!

— Іменем дуче!

— Чхав я на твого дуче!

— Я... я поскаржуся на вас гестапо! В мене зв'язки з самим Кальтенбруннером!

— Нагепав я на твого Кальтенбруннера!

— Шосе контролюється аліантами. Я покличу на допомогу. Я агент англійської розвідки. Моя кличка «Кіпр».

— Я гарантую тобі на Кіпрі безплатну могилу, якщо ти зараз же не сядеш у «мерседес» і не перестанеш псувати тут повітря! Ну, швидко! А то в мене занадто ніжні ніздрі. Ти,

смердючий агент овра [1], гестапо й Інтелліджене Сервіс! Коти звідси!

Він штовхнув Петаччі під ребра дулом пістолета, і Марчелло, забувши, що в нього в кишені лежить такий самісінький пістолет, слухняно обернувся й побіг до «мерседеса». Спина в нього здригалася, так наче він ждав, що Зендгер от-от всадить йому ззаду кулю.

Але капітан не стріляв. Підождавши, поки й «мерседес» зникне в темряві, він заліз до машини, ввімкнув світло й почав копирсатися в скринях і клумаках, якими її було начинено.

— Я попереджала тебе, щоб ти стерігся чоловіка з білим волоссям і чорними очима,— мстиво усміхаючись, сказала Зіта, коли Марчелло прибіг від Зендгера і ввіпхався на своє сидіння.— Цей чоловік — Зендгер.

Петаччі мовчав і тільки схлипував.

— Він пропонував мені втекти з ним до аліантів. Обіцяв золоті гори. Я йому подобаюсь як жінка. Він просив мене, щоб я допомогла знайти якісь там папери, листування дуче, чи що. Але я з обуренням відмовилась. Бо я кохаю лише тебе.

Вона обняла Марчелло за шию.

— Відчепися,— плаксиво закричав він.— Цей Зендгер, мабуть, викрав те, від чого залежить моє життя. Наше з тобою життя, хай йому чорт! Хто він такий, цей Зендгер?

— Хто? Звичайно ж, американський шпигун. Він обіцяв повезти мене до Америки. А я сказала, що не переношу подорожі по морю.

— Дурепа! Ти могла полетіти літаком!

— Ти вважаєш, що могла б?

— Треба було випитати в нього, які саме листи його цікавлять.

— Так ніби мені це потрібно.

— Від цього залежить доля цілої італійської держави.

— Навіщо мені держава? Мені потрібен ти.

— А якщо мене вб'ють?

— Хто може вбити такого красунчика?

— Хто! Партизани, комуністи, мало там хто?

Приїхавши до містечка Комо, Муссоліні чомусь вирішив зупинитися. Він знову обрав місцем зупинки місцеву префектуру й знову зачинився в кімнаті префекта на самоті з Кларетою. Марчелло знайшов секретаря Фаріначчі й, довідавшись од нього, що той і досі не повідомив дуче про зникнення машини з архівом, побіг до префектури.

Він вважав, що вже все втрачено, але ще сподівався на щось. Невже дуче й зараз не проговориться?

---

[1] О в р а — фашистська охранка.

— Дуче,— тремтячим голосом промовив Марчелло, як тільки Кларетта відчинила йому двері,— пропала машина з вашим архівом.

— Як пропала? — не вірячи власним вухам, перепитав Муссоліні.

— Вона розбилася. Її розбив капітан Зендгер...

— А де були ви?

— Він мало не вбив мене. Я вирвався звідти, щоб негайно повідомити вас.

— А секретар Фаріначчі?

— Він теж тут.

— А машина лишилася на шосе?

— Так.

— І хто біля неї?

— Капітан Зендгер!

— Це гестапівці, все гестапівці! Вони хочуть викрасти мої найцінніші листи. Негайно ж їдьте назад і привезіть усе, що є в машині!

— Ну, навіщо ж знову рискувати нашому маленькому Марчелло! — сказала Кларетта.— Пошли когось іншого. А ми поїдемо далі.

— Ні, я не поїду звідси доти, аж поки не побачу листи фюрера.

— Милий, вони тепер тобі зовсім не потрібні. У тебе є листи Черчілля, це буде твоєю найкращою охоронною грамотою. Адже ж ми поїдемо до Швейцарії, а не до Німеччини.

— Ні, ми поїдемо до Німеччини! До Тіролю! Там на мене чекає сам фюрер. Ми поїдемо туди й тільки туди, і я мушу привезти всі листи фюрера, як доказ моєї поваги до нього.

Кларетта непомітно махнула братові: мовляв, іди, не дратуй дуче своєю присутністю.

Марчелло вибіг на вулицю зраділий. Нарешті він упевнився, що ті кляті листи Черчілля — в руках у дуче. Треба було б інакше поговорити з Зендгером. Якщо він справді американський шпигун і якщо їх також цікавлять листи Черчілля, то, може, вони б більше за них дали? Зендгер діяв наосліп, а Марчелло привів би його просто до кімнати, де лежить портфель з листами. Досить тільки відчинити двері. Відчинила б їх йому Кларетта, а потім — пістолет на дуче, і все. Дуче теж злякається пістолета, ого! А Зендгер, мабуть, закидав удочки, коли говорив про Австрію, про свою нехіть бачити знову німців. І ця дурна Зіта вчасно не підказала. «Стережися чоловіка з білим волоссям і чорними очима». Тьху!

Потім на нього знов напав переляк. Може, всі, хто оточує дуче,— шпигуни? Може, це не колона, а суцільне шпигунське кубло? І всі полюють на дуче, на його листи, на цінності, які він, мабуть, везе, крім тих, що лишилися в машині, захопленій Зендгером. А що, коли й Кларетта куплена якою-небудь розвід-

кою? Інакше чому б вона весь час мовчала? Ніколи не відповідає на жодне запитання, що стосується дуче.

Марчелло вирішив переговорити з Кларетою. Він підождав, поки дуче заснув і сестра вийшла, щоб сісти в «лянчію» (вона завжди чомусь спала в броньовику). Петаччі покрутився трохи біля бронемашини, вичікуючи, щоб відлучився куди-небудь водій, аж врешті Кларетті набридло дивитися на його ходіння, й вона покликала брата:

— Йди до мене. Ти чому не відпочиваєш? Як тільки повернуться посланці за машиною, ми вирушаємо.

— Кла,— залазячи в броньовик, тихо сказав Марчелло,— у мене є один план, Кла.

— У нашого маленького Марчелло з'явилися в голівці плани? — здивувалася Кларетта. Марчелло не подобалося, коли його називали маленьким та ще й дурненьким. Він надув губи.

— Не жартуй. Я говорю цілком серйозно.

— Який же це план?

— Тільки заприсягнися, що нікому не скажеш.

— Це так серйозно, що треба навіть заприсягтися?

— Обов'язково.

— Ну, гаразд, даю слово, що не скажу нікому.

— Ні, ти заприсягнися!

— Ну, гаразд. Присягаюся.

— Ким?

— Ну, ким? Святою мадонною.

— Нашою мамою.

— Ну, і нашою мамою.

— Своїм життям!

— Ти збожеволів, Марчелло!

— Якщо я коли-небудь говорив розумні речі, то це якраз сьогодні. І ти їх від мене почуєш, як тільки виконаєш мою вимогу.

— Ну, гаразд. Обіцяю тобі, як сестра — братові. Не гадаєш же ти, що я можу бажати тобі зла?

— Я знаю: ти любиш мене.

— То чого ж тобі ще треба?

Марчелло завагався.

— Те, що я тобі запропоную, має назавжди лишитися таємницею.

— Ну, домовилися, домовилися. Ніхто більше про це не знатиме, крім нас з тобою.

— Навіть дуче?

— Навіть дуче. Говори вже, Марчелло, ти просто нестерпний хлопчисько.

Зрештою ця жінка, перед якою запобігали найвищі сановники Італії, якої боялися більше навіть, ніж Муссоліні, була про-

сто жінкою, найзвичайнісінькою Євунею, що не могла перебороти в собі спокуси цікавості.

Марчелло не став зволікати. Він бовкнув напрямець:

— Давай втечемо з тобою до Швейцарії!

— Ти збожеволів, Марчелло! — затулила йому долонею рота сестра.— Яка Швейцарія, коли ми їдемо до Тіролю.

— Хай хто хоче, туди й їде, а ми з тобою — до Швейцарії!

— А Беніто?

— Кинь це старе корито!

— Не смій так говорити про дуче.

— Не кричи на мене. Я вже давно виріс з коротеньких штаненят. Я говорю з тобою дуже серйозно. За моєю спиною стоять великі сили. Це — пропозиція. Розумієш? Ти ще молода, вродлива, розумна, талановита. Ти будеш багатою, я видам тебе заміж, за кого схочеш: за англійського лорда, за американського мільйонера, за принца Монакського...

— Ти просто шмаркач, Марчелло!

— Так слухай же: мені потрібна течка з листами Черчілля. Ти щодня тримаєш її в своїх руках. Передай цю проклятущу течку мені, сідай до моєї машини — й ми опинимося у вільному світі, будемо багаті, щасливі, а головне — будемо жити. Жити, жити й жити! Га, Кла? Ну, чого ж ти мовчиш, Кла? Це серйозно, це дуже серйозно.

Він забув, що Кларетта не тільки коханка Муссоліні, а й просто жінка, якою заволодівають і цікавість, і нетерплячка, і нерішучість, і ще десятки найрізноманітніших почуттів. Кларетта вагалася. Вона не вірила Марчелло і в той же час розуміла, що якась правда приховується за його словами. Їй хотілося до кінця виконати свою роль ангела-хранителя пристаркуватого Беніто, а розум підказував дбати про себе, про своє життя, про своє майбутнє. Те, що пропонує Марчелло, зробити дуже легко й просто. Але ж кинути дуче — це значить назавжди відрізати собі шлях до слави й величі, які ще, можливо, ждуть Муссоліні. Де ждуть? Цього Кларетта не знала.

— Я подумаю,— сказала вона, все ще вагаючись.— Я подумаю до ранку, а завтра скажу тобі про своє рішення.

— До ранку — це дуже довго. Може бути пізно,— не відставав Марчелло.

— Я не можу так одразу. Я мушу подумати.

— Ну, гаразд. Пам'ятай тільки: нікому й слова!

— Можеш не турбуватися.

— Як тільки надумаєш — поклич мене.

— Я сама прибіжу до тебе в машину.

— Гляди ж. Я буду ждати.

— Жди, жди. А тепер іди. Не треба, щоб нас бачили вкупі. Скажуть: Петаччі змовляються. Дуче й так уже з недовірою ставиться до тебе.

— Просто він ревнує.

— Дурнику, ти ж мій брат!

— Він знає, що ти любиш мене, як брата, і все одно ревнує. Він дурний, як старий кінь.

— Мовчи, мовчи! Раніше ти ніколи б не посмів таке сказати.

Кларетта знову затулила братові рота й виштовхнула його з бронемашини.

В Комо просиділи цілий день. Посланці не повернулися. Машина з золотом і листами Гітлера зникла без сліду. Увечері Муссоліні наказав їхати далі. Дуче був похмурий і злий. Ні на кого не хотів дивитися. Смоктав нижню губу. Пошкрябаний кулею міс Гібсон ніс Муссоліні посинів од злості й хвилювання. Кларетта намагалася не дивитися на Муссоліні. Вона держала в руках портфель з листами, який дуче забув у неї взяти, після того як сів у «лянчію», і листи пекли їй руки. «Зараз або ніколи, зараз або ніколи»,— думала Петаччі. Їй хотілося, щоб Муссоліні заговорив. Хай він скаже щось грубе, образливе, хай викличе в її душі спалах гніву, хай дасть їй до рук хоч соломинку, за яку б можна було вчепитися, щоб виправдатися потім перед власним сумлінням. Але дуче мовчав і смоктав губу.

Біля Керноббіо вони спіткалися з колоною есесівців, що втікали до Швейцарії. Есесівці були добре озброєні, їхня колона налічувала близько тридцяти машин, тому дуче викликав до себе есесівського командира й зажадав, щоб гітлерівці ескортували його аж до кордону. Дізнавшись, що перед ним Муссоліні, есесівець висловив згоду. Власне, йому було все одно: і ті, й ті тримали напрямок до кордону. А там — хто куди потрапить: хто до Швейцарії, хто до Австрії.

Опівночі колона, що йшла повним ходом, раптом зупинилася. Тільки перед цим вони проїхали містечко Муссо, до містечка Донго лишалося ще кілька кілометрів,— і раптом зупинка. Місце було глухе й безлюдне. З одного боку поблискували води озера Комо, з другого — нависали темні скелі. Муссоліні послав довідатися, в чому річ. Виявилося, що дорогу попереду закрито: впоперек шосе лежать величезні спиляні дерева, а за деревами й на скелях — партизани з кулеметами й «панцерфаустами». Скільки партизанів, ніхто не знав. Рота, полк, бригада? Довжелезна колона з десятками автомобілів, бронемашин, мотоциклів завмерла в чеканні.

Дуче злякався. Він вирішив, що партизани якимсь чином дізналися про його присутність у колоні. Для партизанів він усе ще залишався дуче, «фашистом № 1», катом італійського народу, воєнним злочинцем, зрадником батьківщини, яку він продав німцям. І якщо Муссоліні потрапить їм до рук, то вони розмовлятимуть з ним не як з переляканим чоловіком, який рятує свою шкіру, а як з дуче, фашистом, катом, злочинцем і зрадником. Вони пригадають йому все, нічого не забудуть.

Муссоліні не міг всидіти в своєму броньовику. Колись він вважав себе великим. Великим політиком, великим полководцем, великим ученим. Тепер великого в нього залишилося — тільки підборіддя. Та й те все задиралося догори, ніби хотіло вскочити в рот, сховатися під оту верхню, задрану дашком губу, що її знала вся Італія. Врятуватися, врятуватися будь-що! Хай пропадає пропадом усе на світі: Італія, міністри, які прив'язли до нього, мов шевська смола, машини з державними документами, що потрібні хіба що пацюкам та мишам, Кларетта, ця самовпевнена дівка, якій місце в публічному домі, а не поряд з ним. У дуче ще залишалася найцінніша реліквія: папка з останніми листами Гітлера, з його планом захоплення Ватікану й арешту італійського короля. Муссоліні схопив папку й вистрибнув з броньовика. Кларетті він не сказав жодного слова. Вона бачила, як Беніто пробирався поміж машинами, бачила, як він швидко вскочив у великий німецький «вендерер», не бачила тільки, як дуче, сівши в німецьку машину, натягав на себе німецький кашкет, німецькі чоботи й офіцерський плащ.

В руках у Кларетти був портфель з проклятущими листами. «Він мене покинув,— думала вона, сидячи в «лянчії»,— він зовсім забув про мене, як тільки насунулася небезпека. То чому ж я повинна турбуватися про нього? Чому не маю права подумати про себе?» І знову не наважувалася зробити рішучий крок. Знала, що вороття вже тоді не буде. Їй навіть почало здаватися, ніби Беніто кликав її теж, коли вискакував з броньовика. Може, зараз він сидить там у німецькій машині самотній і нещасний і жде, коли ж прийде до нього мила Клар?

Петаччі попросила в шофера комбінезон. Швидко надягла його поверх свого чорного англійського костюма, вхопила портфель — єдину, як їй здавалося, тепер цінність,— і побігла до тієї машини, в якій сидів переодягнений дуче.

Водій-есесівець, побачивши, що до його машини хоче залізти якийсь механік, грубо відштовхнув жінку. Він штовхнув її так, що Кларетта впала. Так її не штовхав ніхто вже багато років.

Кларетта підвелася. В машині лунали приглушені голоси й сміх. Сміялися німці, але їй здалося, що то хихоче Беніто. Він не захистив її. Бачив, що вона прийшла до нього, бачив, як солдафон замірявся на неї, й не захистив. Ну що ж! Сама доля давала їй до рук цей випадок. Сама доля рукою того есесівця штовхнула Кларетту на зраду. Хай буде що буде.

Плутаючись між машинами, Кларетта повернулася до броньовика. Ридання душили їй груди. Сльози текли по її попудрених щоках, і вона ковтала їх, гіркі, солоні, пекучі. Ридаючи, вона стягла з себе комбінезон. Потім дістала пудру й ретельно засипала патьоки на щоках. Сльози вже не котилися з її очей, вона тільки схлипувала. Схлипувала й прислухалася: невже дуче не покличе її до себе? Її, найвродливішу в Італії, розкішну й звабливу жінку.

Ніхто її не кликав.

Тоді Кларетта поволі вибралася з броньовика, над силу дійшла до «мерседеса», в якому їхав Марчелло, упала на сидіння машини, подала братові портфеля й кволим голосом промовила:

— Візьми. Ось вони.

ВЕСНЯНА НОВЕЛА

Біля маленького готелю, перетвореного на своєрідну заставу, партизанів зустрів одягнутий в американський мундир кольору хакі міцношиїй веселий чолов'яга.

— Капітан Білл,— відрекомендувався він, обдаровуючи всіх приворожливою посмішкою.

— Американець? — здивувався Юджін.

— Ні, ні,— замахав руками капітан,— італієць. Звуть мене Урбано Лаззаро. Білл — це партизанський псевдонім.

— Чому саме такий? — поцікавився Михайло.

— А це щоб прокляті тедеско вважали, що тут уже аліанти,— засміявся капітан.— Бо союзники ніяк не зможуть перейти По, а нас німці хоч і бояться, але ставляться без належної поваги. Ну, а коли вони чують ім'я капітана Білла, то тут і страх, і повага діють одночасно, і нам легше роззброювати їхні банди. Мої хлопці контролюють шосе понад озером Комо. Сил у нас небагато, вони розкидані, а доводиться зупиняти досить солідні колони німців. От і викручуємося. Сподіваюся, що ви теж станете нам у пригоді? Ясна річ, після доброго відпочинку, який ми вам одразу ж забезпечимо.

Капітан Білл говорив німецькою мовою. Коли йому не вистачало слів, він переходив на італійську, але не зупинявся ні на мить.

— Пробачте,— урвав раптом він,— я дуже балакучий від природи, і це мені інколи шкодить. Спершу треба було б вислухати гостей, а вже потім торохтіти самому. Дозвольте познайомитися з усіма. Синьйора, вас проведуть відпочити, поки ми тут вирішимо деякі питання. Прошу...

— Які ж ми гості? — посміхнувся Михайло.— Ми теж партизани, тільки з іншої країни, трохи з іншою долею. Та до того ж і потрапили до вас цілком випадково. Хотіли пробратися до Австрії, але по дорозі заблудили, вночі опинилися на швейцарській території і вже вибиралися звідти, куди була змога.

— А що вас приваблювало в Австрії? — швидко спитав Білл.— Боротьба — скрізь боротьба. Зараз в Італії «лісовий народ», тобто партизани,— найпопулярніші люди. Ми фактично контролюємо всю Північну Італію. Навіть Муссоліні вже викурили з його гнізда біля озера Гарда. Тепер він десь бігає тут, намагається, мабуть, втекти до Гітлера або ж до нейтральної Швейцарії. Незабаром партизани займуть Мілан. Це станеться не сьогодні-завтра. Щодня, щогодини ми робимо нальоти на

залишки німецьких есесівських військ, затримуємо їх на шосе, б'ємо з тилу по їхніх позиціях на По. У нас тут роботи вистачає, запевняю вас.

— Справа в тому,— сказав Михайло,— що ми поспішаємо до Альпійського редуту. Фашисти кричать, що там буде закінчуватися війна, що редут протримається дуже довго, якщо не вічно. Ну, і ви розумієте, що нам би в першу чергу хотілося потрапити туди, щоб спробувати відколупнути хоч шматочок того редуту. У нас свої рахунки з фашистами, і ми побоюємося, що не встигнемо їх сквитати. Ми поспішаємо. Ви нас розумієте?

— Прекрасно розумію, але дозвольте вам повідомити, що ніякого редуту на світі немає.

— Як так немає?

— Блеф, усе блеф! До нас днями приблукав один англійський майор, який утік з Альп. Він був серед полонених, яких погнали на будівництво укріплень того блефового редуту. Ну, йому вдалося втекти звідти. Він задушив якогось есесівського офіцера, переодягнувся в його форму, вкрав машину з радіостанцією, їхав через перевал, потім у нього відмовили мотор і гальма, він мало не розбився, але трапився табун коней, яких німці гнали теж, мабуть, до редуту, він врізався у той табун — і таким чином урятувався. Нав'ючив радіостанцію на коня, сам сів на другого й так приїхав до нас. Закривавлений, у пошарпаному одязі, з божевільними очима. Я влаштував його в пансіонаті синьйори Грачіолі біля Донго, він там трохи оклигав і тепер інформує нас про те, що робиться на світі. Сидить вдень і вночі з навушниками.

— А редут, редут? — нетерпляче спитав Михайло.— Що з ним?

— Редуту немає. Майор розповідає таке. Їх зігнали туди до якогось там альпійського озерця. Щось будувати. Але на місці не виявилося жодного мішка цементу, жодного прута арматури, жодного перфоратора. Тільки лопати. А там же камінь, його лопатою не вгризеш. Матеріали для редуту повинен був закуповувати якийсь гендляр у нейтральних країнах. Та він своєчасно дременув звідти, і тепер редут тримається тільки на Кальтенбруннері й Отто Скорцені. Ждуть туди Гітлера, якщо той вирветься з Берліна. Є відомості, що наш дуче теж рвоне туди. Ясна річ, нам хотілося б упіймати його тут, не випускаючи з Італії, але якщо навіть йому вдасться добратися до так званого «редуту», то там їх усіх — і Гітлера, й Муссоліні, й Кальтенбруннера — можна буде взяти голими руками. В крайньому разі вистачить однієї мисливської рушниці.

— Захопити Гітлера живим — то до дябла інтересна акція,— промовив пан Дулькевич.— То ціла військова пригода, пся кошьч!

— Війна — це суцільна пригода,— посміхнувся капітан.— Я вас не можу затримувати. Хочете пригод — пробирайтеся

до Австрії. Взагалі ж чесному солдатові й тут ще досить роботи.

— У вас немає підстав називати нас нечесними солдатами,— зауважив Михайло.

— Я цього про вас не казав. Примушувати вас залишатися тут не маю права. Вибирайте самі. Хочете — зараз сядемо в машину й поїдемо на відпочинок. Не хочете — відпочинете трохи тут, поки я знайду для вас машину, яка б підвезла вас до австрійського кордону.

— Мабуть, ми залишимося тут,— сказав Михайло.— Як, товариші?

— Коли тут ще триває війна, то було б безглуздям втікати од неї,— підтримав його Сливка.

— Отже, поїхали до синьйори Грачіолі? — наполягав капітан Білл.

— Пся кошьч! — вигукнув пан Дулькевич.— Пан капітан — то ціла копальня інформації. Всю війну мріяв зустріти такого цікавого співбесідника. Я починаю вивчати італійську мову, пся кошьч! Везіть нас до синьйори Грачіолі!

— Вам доведеться просидіти в синьйори Грачіолі не менш ніж два роки, мосьє Дулькевич, якщо ви маєте на меті лише оволодіння італійською мовою,— насмішкувато примружився француз.

— О, пан помиляється. Якщо вивчати мову два роки, то ви її не знатимете, якщо ж її вчити два тижні, то ви зможете брати участь навіть у філософських диспутах.

Через півгодини вони вже їхали невеличким тупорилим грузовичком по шосе понад гірською річечкою Мера. Обабіч дороги без кінця рябіли реклами: «Найтонша білизна жіноча й чоловіча», «Найлюксовіші готелі», «Найчарівніші краєвиди», «Найміцніші вина».

— Все, як у Америці,— радо вигукнув Юджін,— все повторюється, все з словом «най»! Нічого звичайного, все найкраще.

Але реклама блідла перед писаниною, що прославляла фашистський режим дуче.

Скрізь: на велетенських щитах, на стінах коло будиночків, на мостах, на стесаних боках скель — скрізь впадали в око цитати з Муссоліні, підписані великою літерою М. В скелях були повбивані залізні скоби з таким розрахунком, щоб в перспективі шосе вигнуте залізо дозволяло читати безконечний напис: «Д-У-Ч-Е, Д-У-Ч-Е...» Залізні скоби бігли понад шосе десять, двадцять, п'ятдесят, сто кілометрів. Вже річка влилася в озеро Комо, вже машина перескочила по мосту біля Соріко й побігла західним берегом озера, а вгорі на скелях без кінця спліталися сталеві скоби, вдовбуючи в мозок ненависне, прокляте слово.

— Хоч би познімали оту гидоту,— сказав Михайло.

— Цих скоб не знімали навіть тоді, коли в Італії обдирали все залізяччя: ручки од дверей і шпінгалети на вікнах,— посміх-

нувся капітан.— А тепер нам просто ніколи. Доведеться воювати.

— Хіба це забрало б так багато часу?

— О-о, в нас усю Італію замальовано. Половина італійського заліза пішла на оці дурні літери. Муссоліні надто добре знав, як вплинути на типово латинську психіку. Слова, слова, урочисті, бучні, велемовні. Заклики, обіцянки, погрози. Спочатку в газетах. Всі газети від першого до останнього рядка були заповнені особою Муссоліні. Але згодом статистика показала, що самої преси мало. Шістдесят п'ять процентів тиражу газет садівники купували для обв'язування фруктових дерев, бо задрукований папір чомусь був дешевший од чистого. Десять процентів газет ішло на капелюхи од сонця. П'ять процентів — на пускання корабликів по морю. Тоді пропаганда перекинулася на більш капітальні об'єкти. Спитайте Піппо, він сам скаже, що в Італії ніхто не мав забезпеченої роботи, крім малярів, які вдень і вночі повинні були виписувати на стінах і на скелях гасла дуче. Придворні лизоблюди малювали Муссоліні в найдивовижніших позах. Дуче, голий до пояса, натирається снігом. Це щоб показати, що в дуче найміцніше здоров'я на всю Італію. Дуче скидає з лобогрійки. Бо він уміє найкраще працювати. Дуче запихається кров'яною баварською ковбасою, подарованою фюрером. Бо в дуче найкращий апетит. Дуче, напруживши найбільші в Італії м'язи, підіймає величезні гирі. Дуче найхоробріший. Ось він, одягнутий у прекрасний чорний костюм, у високих ботфортах із шпорами, в чорних шкіряних рукавичках, сидить у сталевій клітці разом з левицею й гладить страшного звіра.

А всі італійці знають, що дуче — кривоногий чоловік з курячою силою, що в нього виразка шлунка і їсть він тільки манну кашку. Що він боязкий, як тхір.

— Навіщо ж малювали таке? — здивувався Сливка.

— Брехали. Домальовували на руках дуче біцепси, домальовували левицю туди, де могла бути хіба що кішка. Замість манної кашки зображали кров'яні біфштекси. Аби тільки догодити, або лиш запобігти перед всесильним дуче. Колись італійці були знаменитими художниками, тепер вони стали знаменитими малярами. Колись ми жили бідно, але весело. При Муссоліні ми вмирали з голоду й двадцять чотири роки носили траур по вбитих, розстріляних, кинутих до в'язниць, засланих на малярійні острови. Муссоліні мучив і вбивав, він посилав умирати наших юнаків у невідомі землі, він продав Італію Гітлерові. Жоден бог не зніме цих гріхів з його сумління.

— Якщо воно в нього є,— докинув Піппо Бенедетті.

— Якщо воно в нього коли-небудь було,— згодився з ним капітан Білл.

— Я слухаю все це, і мені пригадується Німеччина,— прошепотіла Доріс на вухо Михайлові.— Адже в нас усе було точ-

нісінько так. Тільки тут якось ніби все несерйозне, смішне. А в нас — похмуре й загрозливе.

— Запевняю вас, що в Німеччині зараз теж смішними здаються всі оті дурні вигадки, зв'язані з культом Гітлера,— сказав Михайло.

— Але ж війна ще триває. Гітлер ще продовжує боротьбу.

— Війна закінчується. Може, навіть уже й скінчилася. Сьогодні. Тільки що. А ми не знаємо.

— І все це буде як поганий сон? Оці гасла, крики: «Хайль Гітлер!» і «Вів іль дуче!», страшні мундири гестапо й італійської овра, концтабори, пекельна зброя, зроблена в підземеллях...

— Так, усе це буде мов поганий, неймовірний сон.

— І моя дитина буде жити в новому світі?

— Напевне.

— Ах, добрий боже! Чому Гейнц не дожив до цих днів?

Михайло мовчав. Справді, чому одні вмирають, а інші живуть? Очевидно, тому, що такий закон війни. Простий, примітивний, жорстокий і безглуздий, як і сама війна, закон. Там, за Альпами, дванадцять років витанцьовував дикунський танок війни слинявий, булькатий чоловік з єфрейторськими погонами. Тут глумився з народу кривоногий кретин, що корчив з себе божка.

Дуче завжди має рацію... І вмирали тисячі й мільйони.

Дуче завжди має рацію... І руйнувалися міста.

Дуче завжди має рацію... І палали цілі країни, цілі континенти.

І так буде доти, поки матимуть силу ті, хто хоче війни. Знищити їх — значить знищити війну. Хіба не за це боролися й борються великі армії — радянська, американська, англійська, французька? Хіба не за це вмирали бійці? Хіба не за це клали голови «лісові люди» — партизани України й Білорусії, Польщі й Югославії, Словаччини й Італії, Франції й Греції? Хіба не за це боролися й вони — викреслені з списків живих, закинуті за лінії фронтів, загублені в переплетіннях кордонів?

Михайло потиснув руку Доріс. Рука в жінки була м'яка й тепла. Михайлові навіть здалося, ніби якесь ледь вловиме тремтіння пройшло по ній. А може, то тремтіла його власна рука?

Пансіонат синьйори Грачіолі являв собою триповерховий будиночок досить химерної архітектури, поставлений на голій гранітній брилі над самісіньким озером. Внизу, біля шосе, росли височенні старезні груші, глянувши на які, Михайло відразу ж згадав рідну Україну. З другого боку, біля підніжжя брили, лежав маленький півострів, увесь в зелених деревах, у травах і квітах. Весна вже прийшла на озеро Комо. Весною пахло в маленьких сонячних кімнатках пансіонату, в кімнатках, заставлених старовинними дерев'яними ліжками, низенькими шафочками й етажерочками з Данте, Петраркою й Боккаччо. В маленьких вітальнях першого, другого й третього поверхів стіни

були пообліплювані родинними фотографіями, по яких можна було вивчати історію всіх Грачіолі жіночої й чоловічої ліній. Низенькі глибокі крісла обіцяли відпочинок стомленим людям. Прекрасні олійні пейзажі, розвішані поміж фотографіями, вносили спокій у збурені небезпечними пригодами душі.

Синьйора Грачіолі, маленька, товстенька, з темним пушком на верхній губі і з такими великими й блискучими чорними очима, що кожен міг розглядати себе в них, немов у дзеркалі, зустріла партизанів унизу так, ніби ждала їх уже давно-давно.

— Ах, бамбіні! [1] — сплеснула вона руками.— Ви брудні й стомлені, мов сажотруси! Зараз я всіх вас повимиваю, бамбіні! Повимиваю й переодягну в найкращу італійську білизну. Синьйоро, ви підете до мене. Не заперечуйте, жінка повинна слухатися жінки. Та ще коли цією жінкою буду я. Потім я нагодую вас, бамбіні, найкращим італійським обідом. Мінестроне, пеппероні; різотто і обов'язково спагетті [2].

— Два роки минуло, відколи я їв спагетті,— зітхнув Піппо Бенедетті.— Мама Грачіолі, я заплачу, побачивши тарілку з спагетті.

— Мадонна міа! Серед вас — італієць!

— І поляк, прошу пані, поляк теж є,— виступив наперед пан Дулькевич.— Я був у Італії ще до війни. Але, пся кошьч, ніколи не зустрічав такої чарівної жінки, як ви, пані Грачіолі! Слово гонору!

— Синьйор перехвалює мене,— скромно потупилася господиня.

— О-о, перехвалити жінку — то річ неможлива! — вигукнув поляк.

— Я дам синьйорові кімнату на другому поверсі з найкращим краєвидом на озеро,— щоб відчепитися од Дулькевича, квапливо промовила хазяйка.— Молодих прошу на третій поверх. Внизу не буду поселяти нікого, бо тут не дасть вам спокою англієць з своєю радіостанцією.

Вперше за багато місяців вони милися в гарячій воді, надягли білосніжну білизну, ступали по чистеньких килимках, ішли обідати до їдальні, де для кожного був справжній стілець, а не лісовий пень, де був стіл і на ньому тарілки, а не задимлені казанки, де біліли трикутники рипучих серветок, а не холодний сніг.

Пан Дулькевич вийшов до обіду в сорочці з накрохмаленими манжетами. Він таки розворушив серце синьйори Грачіолі, і вона витягла з найдальших закапелків пузатого родинного комода чоловікову сорочку. Пан Дулькевич сів за стіл і вицокував по тарілці манжетами, мов кастаньєтами.

---

[1] Бамбіні — дітки *(італ.)*.

[2] Мінестроне — італійський рисовий суп. Пеппероні — фарширований перець. Спагетті — макарони.

— Пся кошьч,— промовив він Михайлові, який вийшов до обіду в італійському офіцерському мундирі,— я маю нарешті свою маленьку радість!

— Нас жде радість ще більша,— зауважив командир,— кінець війни.

— Краще сьогодні одне яйце, ніж завтра дві курки! Пара манжет не зашкодить!

— А мені чомусь хочеться сміятися,— стиха сказав Сливка.

— Смійтеся, як сказав Лабрюйєр,— підхопив Раймонд Ріго,— смійтеся, не чекаючи, доки станете щасливими, бо вмрете, так і не засміявшись жодного разу! Кожна хвилина смутку забиває один цвях у вашу труну, кожен вибух сміху витягає з цієї труни два цвяхи.

— Годі вам про смерть,— замахала рукою на нього Доріс.— Тепер ми будемо жити і тільки жити!

— Ви забуваєте про його величність випадок! — вигукнув француз, якому домашній затишок повернув жвавість і красномовність.— Ще триває війна. І ми ще партизани, а не буржуа, які милуються красотами озера Комо.

— Алхімія впевненості має наливатися в наші жили,— поважно промовив пан Дулькевич.— Пся кошьч, доля повертає мені втрачений смак до життя!

До обіду вийшов і англійський майор, про якого розповідав капітан Білл. Він був одягнутий в англійський солдатський мундир з товстого сукна, в чорні грубі ботинки й білі гамаші. Вражала смертельна блідість майорового обличчя й гарячкові вогні в очах, що, мабуть, давно вже забули про сон. Побачивши за столом нове товариство, майор стиснув губи, від чого шкіра на вилицях напнулася, мов на барабані, і кивнув головою. Він спокійно прямував до свого місця, що, мабуть, стало за кілька днів уже звичним для нього, як раптом на його шляху виросла висока постать Кліфтона Честера.

— Капітан Роупер! — вигукнув англієць.

Майор зупинився. Він не злякався, жодна тінь подиву не промайнула по його спокійному обличчю, його очі горіли все тим же гарячковим вогнем, шкіра на щелепах була напнута, аж гула.

— Хто ви? — по-англійськи спитав він.

— Капітан Роупер! — ще раз гукнув Кліфтон Честер.— Пригадайте, будь ласка, конвой-17, крейсер «Йорк», вашого ординарця Кліфтона Честера.

— То це, здається, ви?

— Власною особою.

— Радий бачити вас живим,— сказав Роупер. Він стояв перед Кліфтоном, опустивши руки, тримаючи прямо голову, майже струнко. І Кліфтон теж виструнчився, бо перед ним був офіцер британської армії.

— Я згадував вас, капітане,— почав було він.

— Не капітан, а майор,— поправив його Роупер.— Рівно о сьомій годині того вечора, коли ми з вами бачилися востанне, я одержав по радіо повідомлення про присвоєння мені чину майора. Уночі ми змінили курс і пішли напереріз німецькій ескадрі, яку перехопили на схід від островів Ян-Майєн.

— Але ж ескадра була без «Тірпіца»!

— Так. Зате там був лінкор — «Шарнгорст», якого наші доблесні моряки пустили на дно. На жаль, наш «Йорк» також був потоплений. Таким чином, мені довелося бути майором рівно добу.

— Трохи довше від мене, прошу пана,— вставив пан Дулькевич.

— Ви щось сказали? — нічого не зрозумівши з поганющої англійської мови Дулькевича, повернувся до нього Роупер.

— Я сказав, що пан був майором на кілька годин більше, ніж я,— повторив поляк.— Я був майором сорок три хвилини.

— Ах, так? — Роупер спробував зобразити на обличчі якусь подобу посмішки.— Ну що ж, приємно буде познайомитися з людьми, які мали долю, подібну до твоєї. Але я ще раз повторюю, що радий бачити вас живим, Кліфтон Честер.

— І я радий, що зустрів вас, сер. Значить, ви послали тоді ту телеграму?

— Так, і нам випала однакова доля.

— Хіба тільки нам?

— Але ми вели себе достойно, як і належить британцям.

— Так, сер.

— І будемо виконувати свій військовий обов'язок до кінця. Чи не так?

— Так, сер.

— А для цього все-таки треба пообідати,— Роупер нарешті засміявся.

І всі за столом одразу повеселішали. Кліфтон відрекомендував майорові своїх товаришів. Роупер вклонився кожному з них і запевнив, що вперше за всю війну зустрічає таких цікавих і відважних людей, хоч йому доводилося бачити всього.

— Ми чули про ваші небезпечні пригоди,— сказав Михайло.— Капітан Білл розповідав нам, як ви вирвалися з «редуту».

— О, редут — то вже дрібниця. Треба було дожити до нього, пройти через десятки таборів, через втечі, гестапівські тортури. Та зрештою всім вам це відомо.

— Пся кошьч,— клацнув манжетами пан Дулькевич.— Аж надто відомо!

Синьйора Грачіолі застала в їдальні жахливу картину: її мінестроне холонув на столі, а «бамбіні» тішилися розмовами. Вона сплеснула руками.

— Горенько моє, бамбіні! Куди це годиться? Зараз же мені їсти! Їсти, їсти, їсти!

І вони їли. Срібні блискавиці виделок і ножів перепліталися над білими островами тарілок. Приглушені голоси ковзали по накрохмаленому полю скатертини. Тверді серветки стовбурчилися на грудях, мов середньовічні щити. І викреслювали в повітрі ламані траєкторії рухів тверді й жовтуваті, як стара слонова кістка, манжети пана Дулькевича.

По обіді зібралися у вітальні другого поверху, де стояв старенький, як і все в будинку синьйори Грачіолі, рояль.

Маленький Франтішек Сливка, зовсім загубившись серед лискучих чорних площин велетенського інструмента, грав знаменитий марш із «Аїди».

Він забув про свою відразу до маршів, і рояль під його маленькими руками гримів і дзвенів, немаче бронзові щити римських легіонерів. З стальним свистом пролітав по кімнаті пекучий вітер пустині і засипав червоним піском ледь помітні сліди священних жуків-скарабеїв. Хлюпав білою хвилею Ніл на поточені шашелем часу храмові сходи. Ішли залізні когорти воїнів, ішли мовчки, похмуро, важко, тільки мідяні обличчя зблискували, немов шоломи, та мигтіли смагляві мускулясті литки. І крізь усе це: крізь стальний свист пекельного вітру, крізь хлюпотіння нільської води, крізь мигтіння смаглявих литок,— звідкись знизу, немов з самої пропеченої сонцем єгипетської землі, підіймався й випростовувався на весь свій велетенський незборимий зріст гранітний лад маршу, маршу сили, мужності й звитяги.

О, музика Верді! Торжествуючий дзвін мідної тарелі сонця серед голубого неба і бриніння місячних променів, що заплуталися в синьому листі апельсинових гаїв. Сльози нещасної Віолетти й бризки Іонійського моря, моря древніх цивілізацій і древніх культур. Запах раннього снігу в горах і задуха кам'яних лабіринтів Неаполя. Золотий пил зірок в каналах Венеції і похмурі камені Рима. Талановитість народу і його велике прекрасне серце. Музика, така схожа на життя, що хочеться, щоб і життя було схоже на цю музику...

Франтішек Сливка грав і грав. Уже сонце впало за гори, і синьйора Грачіолі засвітила в кімнаті старовинні свічки в обкапаних воском ставниках, уже зникли кудись Кліфтон Честер і Юджін Вернер разом з майором Роупером, уже не раз і не два заливався слізьми пан Дулькевич, коли чех грав мазурки Шопена, і знову брався вимахувати своїми манжетами, коли композитор переходив до Верді.

Перевіривши партизанські патрулі, повернувся капітан Білл. Він вмостився в крісло в куток кімнати й теж принишк, підкорений великою музикою тиші, що пливла з чорного рояля, з-під блідих тендітних рук Франтішека Сливки.

Нарешті чех перестав грати. Він закинув голову назад, і його поблідле обличчя плавало в полірованій кришці рояля, дивилося звідти величезними сумними й прекрасними очима.

— Чому ти не заграв нам нічого свого, Франтішеку? — спитав його Михайло.

— Ще не настав час,— тихо відповів чех.— Я грав сьогодні вам тільки великих європейців: Верді, Бетховена, Шопена, Чайковського, Сметану, Лисенка. Вони вмерли і по смерті лишили нам чарівну музику. А що ми принесемо своїм нащадкам — це буде видно. Поки що ж ми йдемо крізь війну, як крізь вогонь і воду, і душі наші загартовуються в боротьбі й очищаються для високого й прекрасного.

— О, Верді,— зітхнула синьйора Грачіолі.— У нас, італійців, тепер є два священних імені: Джузеппе Верді й Джузеппе Гарібальді. Два Джузеппе. Один зміцнює наші душі, другий веде до бою наших синів.

— Синьйора Грачіолі забула про нашого третього святого,— сказав капітан Білл.

— Це ж про якого?

— А Карл Маркс? Хіба він зараз не найпопулярніший у гірській Італії?

— Капітан Білл хоче зробити мене комуністкою?

— А хіба Гарібальді взяли на свої прапори фашисти? Адже це наша п'ятдесят друга партизанська бригада носить ім'я Гарібальді? А наша бригада — комуністична. Чи, може, ви не співчуваєте партизанам?

— І вам не соромно таке говорити? — похитала головою жінка.

— Чи, може, синьйора забула, де зараз її синьйор Грачіолі?

— Він лежить під пісками Сахари з осколком чужої гранати в серці.

— А ваш син Вітторіо?

— Його розстріляли прокляті фашисти.

— І ви вже не хочете більше війни. Чи не так, синьйоро Грачіолі?

— Хай відверне її від нас свята мадонна!

— Але комуністи теж не хочуть війни, синьйоро Грачіолі.

— Це правда?

— Спитайте руського комуніста.

— Це правда? — звернулася до Михайла синьйора Грачіолі.

— Чи правда це? — Михайло посміхнувся.— Ні, це більше, ніж правда. Ми не уявляємо собі життя без миру. Життя — це мир, вічний мир. А війна — це щось гірше, ніж хвороба, яку важко або й неможливо вилікувати.

Піппо переклав його слова господині. Синьйора Грачіолі притиснула до серця руки.

— Бамбіні,— сказала вона,— я вже стара й ніколи не зрозумію, що то за люди — комуністи. Але якщо ви за мир, то я за вас, милі бамбіні. І хай благословить вас мадонна.

А в цей час унизу, в кімнаті, яку займав майор Роупер, відбувалася маленька нарада представників англосаксонських націй.

Майор сам покликав до себе Кліфтона і Юджіна, посадовив їх на тверді незручні стільці, замкнув двері й почав міряти приміщення своїми цибатими ногами, зупиняючись то біля свого співвітчизника, то біля американця.

З Кліфтоном він довго розмовляти не став.

— Сержанте Честер,— тоном наказу мовив він,— ви зустрілися з майором армії його величності, отже, віднині ви маєте виконувати всі мої накази.

— Але ж, сер,— спробував було заперечити Кліфтон,— я боєць партизанського загону «Москва», у нас є свій командир, якому ми підкоряємося вже досить довгий час і якому ми не можемо не підкорятися й зараз.

— Ви можете виконувати накази командира свого загону, але якщо виникне потреба, то мусите слухатися й майора британської армії,— безапеляційним тоном заявив Роупер.— Вам зрозуміло?

— Так, сер.

— Я не зловживатиму своїм становищем, але ви самі розумієте, що ми повинні подбати про інтереси нашої вітчизни й тут, на італійській землі.

— Цілком справедливо, сер.

— Отже, ви можете бути вільні. Коли буде треба, я вас покличу.

— Так, сер.

— Своєму командирові можете не говорити про нашу розмову.

— А чи не буде це зрадою, сер?

— Служіння своїй батьківщині ніколи не вважалося зрадою для справжнього британця. Вам ще щось незрозуміло, сержанте Честер?

— Все зрозуміло, сер.

— Можете йти.

— Слухаю, сер.

Все повторювалося. Все було точнісінько так, як тоді в тісній каюті крейсера. І знову Кліфтон Честер так нічого й не зрозумів. Знову послух виявився дужчим за розум. Невже війна так-таки нічого й не навчила простого англійського хлопця Кліфтона Честера? А може, все-таки майор Роупер має рацію. Адже він діє від імені батьківщини. За його сухорлявими плечима стоїть Великобританія. Принаймні він сам так каже.

Як тільки двері за Кліфтоном зачинилися й Роупер клацнув ключем, він повернувся до американця.

— Скажіть,— уривчастим голосом поспитав він,— ви хочете жити?

Однак американця злякати було не так легко, як довірливого томмі.

— Послухайте, містер майор, чи хто ви такий,— недбало мовив Юджін,— висловлюйтеся точніше або забирайтеся під три чорти!

— Не забувайте, що перед вами офіцер союзної армії!

— Ви такий самий зараз офіцер, як я президент Сполучених Штатів. Кажіть прямо, чого вам од мене треба? І вже тоді або я висловлю свою згоду, або ж плюну в вашу англійську пику.

— Треба терпіти людей, якщо не вмієш їх виправити, сказав Марк Аврелій,— пробурмотів Роупер.

— Що ви там говорите? Марк Аврелій? Хто це такий? Не знаю такого містера.

— Американці завжди були невігласами,— насмішкувато кинув майор.

— Обережніше, сер, щодо американців. Ви тільки що пропустили прекрасну нагоду помовчати. Раджу вам надалі її не пропускати. А то я застосую до вас міжнародний радіокод. У вас тут я бачу рацію, отже, ви добре знаєте, що таке вісімдесят вісім на міжнародному коді. Якщо не пам'ятаєте, можу нагадати. Це значить — котись ковбаскою! О'кей! Продовжуйте, майоре.

— Будемо говорити, як ділові люди,— примирливим тоном почав Роупер.

— Катайте. Тільки не думайте, що я слухатиму швидше, ніж ви говоритимете. Я зараз солдат і буду ним до кінця війни. Ніякі ділові розмови мене не цікавлять.

— Але війна вже кінчається.

— От і добре.

— І ви поїдете до Америки.

— Прекрасно!

— Що вас жде дома?

— Куряча ферма з рекордистками й таким півнем, що вам і не снився!

— Ну гаразд, припустімо, що все це справді так. Але хіба б ви не хотіли збільшити, скажімо, свою ферму в десять, в сто, в тисячу разів?

— Обережно, майоре, я не Рокфеллер і не Дюпон.

— Однак ви могли б привезти з війни деякий капітал. І досить солідний.

— Це ж з яких джерел?

— Вам би могли заплатити за невеличку послугу.

— Платять тільки за зраду.

— Хіба в Америці бізнес пов'язаний із зрадою?

— То ж в Америці.

— А перед вами англійський майор. Я звертаюся до ваших патріотичних почуттів. Я дію від імені союзного командування. Мені потрібна допомога хоча б двох, коли тут немає більше, союзницьких солдатів.

— Що за допомога? Сидіти біля рації?

— Ні, це надзвичайно важлива й таємна акція, що стосується нашого командування.

— І все ж таки, що воно таке?

— Є речі, про які не питають.

— Ви хочете продати кота в мішку?

— Я вас не примушую. З таким самим успіхом я можу вручити винагороду руському лейтенантові чи італійському берсальєрові. Але мені хотілося б усе ж таки мати справу з англосаксами.

— Коротше кажучи, вам треба обтяпати якесь брудне дільце.

— Нічого подібного. Сьогодні вночі тут буде проїздити велика есесівська колона.

— Ми її затримаємо.

— Безумовно. Шосе перегороджене, біля завалу стоїть патруль. Але колона дуже велика, і навряд чи зможемо ми впоратися з нею своїми силами.

— Розженемо хоч німців.

— У тому-то й справа, що розігнати — найлегше. Важче захопити одного есесівського генерала, який везе досить цінні гестапівські архіви.

— То ми й захопимо його цілим загоном.

— Ви розумієте, що буде, коли архів потрапить до рук партизанів? Його розтягнуть, порозгублюють найцінніші папери, в той час як все це надзвичайно потрібно для командування антів. Наші війська будуть тут через день-два. П'ятнадцята група армій американського генерала Кларка вже приготувалася до стрибка через По.

— Але хіба все-таки не можна було домовитися з капітаном Біллом, з нашим лейтенантом? Я не знаю італійця, але за руського ручусь. Він добрячий хлопець!

— Ви розумієте: у капітана Білла є старші командири, він мусить порадитися з ними. Це набуде широкого розголосу, а там, де не додержано таємниці, важко ждати успіху.

— Хай йому чорт, це вірно!

— А з вашим лейтенантом я міг би радитися лише після того, якби і ви, і Кліфтон відмовилися допомагати мені. Все ж ми, англосакси, мусимо мати якусь свою національну гордість.

— Та воно начебто так,— нерішуче пошкрябав у потилиці Юджін.

— Крім того, мені не хотілося б віддавати до чужих рук якихось там п'ятдесят тисяч доларів.

— Скільки ви сказали?

— П'ятдесят тисяч доларів.

— Це для одного?

— Тільки ваша частка.

— І все це за того паскудного есесівця?

— Перш за все — за документи.

— І ви мені не забиваєте баків? Тобто не брешете?

— Слово джентльмена.

— Гм, тут можна було б і подумати.— Юджін знову зробив споконвічний жест, що полегшує процес мислення, тобто почухав потилицю.

— Роздуми абсолютно зайві. Вирішуйте одразу.

— Важкувато одразу. Треба б якось зосередити думки.

— Ви нагадуєте мені того хазяїна, який, вирішивши відрубати собаці хвоста, вважав, що рубати цілий хвіст буде дуже боляче, й тому відрубував по маленькому шматочку протягом кількох місяців.

— То ви хочете, щоб я вам одразу одрубав хвоста?

— Ви надто різко висловлюєтеся,— поморщився Роупер.— Кажіть: згодні ви чи ні?

— Чи згоден я? — вигукнув Юджін.— Хотів би я бачити американця, який відмовляється одержати п'ятдесят тисяч доларів! І кажете — цілком чесне діло?

— Запевняю вас.

— Слово джентльмена?

— Слово джентльмена.

— Тоді ось моя рука!

Роупер не мав звички подавати руку нижнім чинам, але Юджін сам ухопив його правицю й стиснув її так, що майор аж присів.

— А тепер я можу бути вільним? — спитав Юджін.

— Так.

— Якщо буде треба, то ви тоді свисніть. Ми будемо з Кліфтоном триматися купи, як кажуть у нас, в Вісконсині.

— Тільки попрошу вас нікому не говорити про нашу домовленість.

— Гаразд. Тільки щоб діло було чисте. Інакше...

Юджін загрозливо помахав кулаком.

Все повторювалося. Все було, як і до війни: Америка, бізнес, долари. Жити американцеві без бізнесу — це все одно, що примусити курку нести кубічні яйця. Хіба ж він не за те воював, щоб усе знову стало на свої місця, щоб усе повторювалося? Зрештою, що таке життя? Життя схоже на собаку, який ловить свій хвіст.

Коли б то Юджін знав, якою дорогою, непоправно дорогою ціною доведеться йому платити за надмірну довірливість і необачність! Коли б знав командир, яка небезпека загрожує його відданим товаришам! Усі вони були біля нього. Сиділи на веранді другого поверху — дивилися на темну поверхню озера Комо, в якій плавали зорі. Пахло свіжістю води, молодими травами прибережжя і бруньками столітніх груш, що так нагадували Михайлові Україну.

Доріс, спершись ліктями на край балюстради, невідривно дивилася вниз. Михайло бачив її схилену голову, вдихав аромат

її волосся, що пахло чомусь далекими рідними ромашками, і відчував, як до нього поступово повертається все те, що розгубив він під час блукань по суворих полях Європи, відчував, як оживають завмерлі на час війни бажання, відчував свою молодість.

Під час війни середньої людини, людини взагалі не існує. Всі людські радощі, турботи, переживання поступаються місцем чомусь більшому, важливішому, ім'я йому — перемога над ворогом. Ідея перемоги заволодіває людськими душами, вони стають тільки носіями ідей, їх захисниками, не знають нічого, крім ідей. Нікому немає діла до того, що десь є закохані, бо чого варті розбиті серця там, де розбивається, знищується людське життя? Чиїсь маленькі радощі лишаються ніким не помічені, бо кожен мріє про велику загальну радість — перемогу. Поки не закінчилася війна, немає людей щасливих і нещасних, закоханих і засмучених розлукою, веселих і сумних. Висловлюючись військовою термінологією, це почуття «другого ешелону». А на передньому краї війни є праві й винні, є мужні й боягузи, є жорстокі й гуманні, є справедливі і несправедливі.

Цього вечора Михайло вперше за війну відчув себе не на передньому краї. Все поверталося до нього, як після довгого й важкого сну, поверталося оновлене, очищене, відшліфоване. Війна вбила його здоров'я, вона поклала зморшки на його чоло, але не змогла вона вбити юності в його душі. Люди залишаються молодими навіть після війни, пройшовши тисячі разів побіля смерті. Молода прекрасна жінка сиділа перед Михайлом у темряві, й він хвилювався від її присутності, як ніколи не хвилювався перед тим, пройшовши з Доріс сотні, якщо не тисячі кілометрів небезпечних воєнних шляхів. Може, якби на місці Доріс була інша жінка, вона б не зуміла порушити своєю присутністю Михайлового спокою. Але за цю жінку він боровся протягом довгих і мученицьких місяців. Тоді, в голому німецькому лісі, після смерті її чоловіка, він заприсягнувся, що проведе її до самого краю війни, врятує її для того, щоб вона почула останній постріл великої битви за життя, за те саме життя, що носить у своєму лоні Доріс. Хіба він не дотримав свого слова? І хіба ж не дорога для нього тепер ця жінка, яку він так довго й пильно оберігав? І чи не сумно буде розлучатися йому колись з нею, розлучатися, навіть не доторкнувшись до її теплого, пахучого волосся?

— От ми й добралися до берега війни,— ні до кого не звертаючись, промовив Михайло.

— Пся кошьч,— відгукнувся з темряви пан Дулькевич,— вшистко йшлося в нас, як на шнурку!

— Колись ви обіцяли, що виведете мене з війни,— не обертаючись, промовила Доріс.

— Ми повинні були це зробити,— Михайлів голос набрав ледь урочистого звучання,— бо ви несли світові нове життя.

— Весь світ боровся проти німців, а ви оберігали жінку, в якої під серцем билося німецьке дитя,— тихо промовила вона, і в її голосі Михайло вгадав сумний посміх.

— Ми боролися не проти німців, а проти фашизму. За велику правду. За ту саму правду, яку не можна розтоптати, мов запалений сірник. Це сказав Стефан Цвейг. Німець.

— Ні, Стефан Цвейг був австрієць.

— Все одно. На час війни на землі були тільки фашисти й нефашисти,— сказав Михайло.— Німці теж билися з фашистами. Їх було, може, мало, але вони були. Якщо говорити про жінок, то з жінками не воюють. Жінок убивали тільки фашисти. А ми... Могли хіба що закохуватися в жінок.

— Могли? А тепер що ж? Розучилися?

— Навпаки. Тепер наші серця особливо вразливі. Ми будемо сміятися й плакати, як ніколи раніше. Несамовита, божевільна радість огортатиме нас при зустрічах, а розлуки викликатимуть у нас гіркі, як полин, сльози.

— Після війни зустрічей буде більше, ніж розлук.

— Але будуть і розлуки. Розлуки з мертвими, яких уже не повернеш, і з живими, яких не зможеш втримати біля себе.

— І це буде дуже сумно.

— В одній книзі я читав колись: «Жінки б'ються об нас своєю привабою, як морські хвилі об скелі, й відпливають, як хвилі від скель. Вони відпливають, а ми залишаємося, і вітер та сонце висушують на нас піну спогадів».

— Признавайтеся, що ви не вичитали, а вигадали.

— Хай так. Але хіба це не правда?

— Не знаю. Я сьогодні нічого не знаю. Я святкую повернення до життя, до людського спокійного життя. Навколо друзі, вороги далеко, їх мало, вони безсилі, жалюгідні, смішні...

— А мені сьогодні чомусь захотілося говорити про ніжні почуття, які зринають з самого дна серця, про кохання, вперше за війну захотілося. Ви пам'ятаєте «Літню новелу» Стефана Цвейга?

— Не пригадую. Мені тільки здається, немов я сама переживаю сьогодні щось на зразок новели, весняної новели...

— В новелі Цвейга дія відбувається тут, біля озера Комо, яке лежить перед нами. Такі ж темні спокійні води, такі ж зорі, мабуть, сяяли письменникові, коли він сидів на веранді над озером, так само пахли груші, яких він не помітив, бо не був ніколи в нас на Україні й не знає, скільки краси в цих деревах.

— І що ж? Що сталося в тій новелі?

— Письменник зустрів дівчину, молоденьку, надзвичайно вродливу, з серцем прозорим, як скло, і м'яким, як віск. Він одразу побачив, що ця дівчина ще не зазнала кохання, і вирі-

шив дати їй цю радість. Він писав щодня їй коротенькі листи, сповнені захоплення її красою, підкладав листи під її серветку і бачив по її обличчю, що вона читає ці листи потай у себе в кімнаті. І все. Це було влітку, над цим самим озером Комо. А зараз весна.

— Пам'ятаю, колись один жіночий журнал проводив анкету серед своїх читачок,— сказала Доріс,— серед багатьох запитань було й таке: «Яка літературна героїня вам найбільш імпонує?» Одна читачка надіслала до журналу відповідь: «Я б хотіла мати життя Анни Кареніної і навіть з її жахливою смертю, бо вона знала кохання, а це в житті — найдорожче».

— Я знаю ту читачку.

— Звідки ви її знаєте?

— То — ви.

— От і не вгадали,— Доріс тихо засміялася.— Я тоді була ще надто маленькою дівчинкою. Шістнадцятирічною.

— Однак ви запам'ятали відповідь невідомої читачки.

— Бо мені самій хотілося стати Анною Кареніною.

— Отже, я вгадав?

— А коли вгадали, то що?

— Нічого.

— Ні, не говоріть зі мною так. Прошу вас: не говоріть. У мене болить серце від спогадів.

— Я знаю: ви пережили велику любов до Гейнца. Але спробуйте уявити, що хтось, якийсь чоловік колись освідчиться вам у коханні. Що ви тоді зробите?

— Не варто про це зараз говорити. Ви ж знаєте: у мене — нове життя під серцем.

— Пробачте, Доріс, не буду більше.

— Це німецьке дитя, Мишо, і я з тривогою думаю про його майбутнє.

— Німецькі діти також матимуть щасливе майбутнє, Доріс.

— О, якби ж то було так.

— Буде так і не інакше.

Доріс мовчала. На другому кінці веранди Раймонд Ріго доскіпувався:

— Мосьє Дулькевич, який національний вид спорту в Польщі? Футбол?

— Ні, проше пана.

— Бокс?

— Ні.

— Кінна їзда?

— Але ж ні!

— Бридж?

— Нічого схожого.

— Гольф?

— Пся кошьч, ні!

— То що ж?

— Повстання, як і в Франції, пся кошьч!

Обидва зареготали. Кліфтон Честер, що похмуро тулився десь у темнім кутку, глухо промовив звідти:

— З усіх тварин лише людина вміє сміятися, хоча, власне, має найменше приводів до цього.

— В Австралії є птах кокабура, який теж уміє сміятися,— сказав француз.

— Навіщо вам Австралія,— весело втрутився Михайло.— У нас, на Україні, є сич, що регочеться майже щоночі. Хочете, я розповім вам одну історію про сича?

— Мабуть, щось до дябла моторошне? — висловив припущення пан Дулькевич.

Та Михайло не встиг розповісти своєї історії. На веранді з'явився капітан Білл. Він був стурбований, хоч і намагався не показати цього.

— Прошу пробачення,— звернувся капітан до Михайла,— справи склалися так, що я повинен попросити допомоги у вашого загону. Звичайно, вам треба було б відпочити, але...

— Що сталося? — підвівся Михайло.— Говоріть, капітане Білл. Ми вас слухаємо. Ми готові зараз же йти.

— Патруль затримав велику німецьку колону на шосе неподалік звідси. Там всього п'ять моїх партизанів, а в колоні тридцять чи сорок машин. Є броньовики. Достобіса зброї. Здається, в колоні — самі есесівці. Якщо нас буде чотирнадцять, то це теж небагато, але все ж більше, ніж шість.

— Товариші,— звернувся до партизанів Михайло.— Прошу збиратися. Через хвилину вирушаємо за капітаном Біллом. Ви, Доріс, залишитеся тут.

— Я теж піду з вами,— підвелася жінка.

— Ні, ні,— замахав на неї руками капітан Білл.— Я накажу синьйорі Грачіолі, щоб вона замкнула вас і навіть у гадці не мала випускати з будинку.

— Пані повинна, нарешті, спочити,— підійшов до жінки пан Дулькевич,— цілую ручку в пані. Ми незабаром повернемося.

— Ви ждатимете нас тут. Адже так? — Михайло взяв руку Доріс у свої гарячі долоні.— Обіцяйте мені, Доріс, що ви не робитимете дурниць. Ми не станемо баритися. Обіцяєте?

— Не знаю.

— Ви нічого не знаєте сьогодні! А нам уже треба йти. До побачення.

— До побачення.

— Наш пароль — «Європа 45»,— сказав капітан Білл.— Відгук — «Мілан». У машині в мене лежить два «панцерфаусти», ваші люди знають цю зброю?

— Я знаю,— відгукнувся Юджін.— Мене трохи вчили в розвідницькій школі.

— Візьмете вдвох з Честером один «фаустпатрон»,— сказав Михайло.— Я з Піппо — другий. Пішли, товариші.

Новела закінчується вузликом. В кінці весняної новели стояла невідомість.

ФАЛЬШИВА ПРИЯЗНЬ

Тієї самої ночі по другий бік Альп, наближаючись до невеличкого австрійського містечка Альтаусзее, йшла колона з двох вантажних машин і чорного гестапівського «мерседеса». Машини, мабуть, навантажені чимсь дуже важким, тяжко вили моторами на крутих підйомах, стрімголов скочувалися з перевалів. Вони йшли без вогнів, потаємно, йшли, тісно тримаючись купи, бо шоферам було дано наказа не відставати; в темряві машини часто мало не налітали одна на одну, водії кляли того, хто вів цю колону, вів з шаленою швидкістю, без перепочинку, без найменшої зупинки, ніби того хтось штовхав у шию.

Кінчилося тим, що задній грузовик врізався у виріжок скелі на одному з поворотів, з кузова машини посипалися з грюкотом якісь великі залізні скрині, шофер злякано засигналив — і колона зупинилася.

З «мерседеса» вийшло два високі чоловіки, загорнуті в шкіряні плащі есесівських офіцерів, наблизилися до потерпілої машини і мовчки дивилися, як шофер і його помічник метушаться біля ящиків.

— Машина може йти далі? — спитав один з офіцерів.

— Який чорт далі? — крізь зуби процідив водій.— Вона вже своє від'їздила. Знайшла нарешті свій спочинок хоч тут.

— Побоююсь, що й ви знайдете тут свій вічний спочинок,— сухо промовив другий офіцер тихим безбарвним голосом, на що перший з офіцерів відгукнувся зовсім несподіваним докором:

— Послухайте, Карлсен, я вас не впізнаю. Невже й ваші нерви не витримують?

— Любий докторе, а в кого вони витримують зараз, ці нерви,— роздратовано сказав Карлсен своєму колезі.— Зараз усі ми — просто до краю знервовані люди, і вже важко провести якусь різницю між оберштурмбанфюрером Гйотлем і гауптманом Карлсеном. У всякому разі, я так гадаю.

— Помиляєтесь,— спокійно промовив Гйотль і повторив: — Гірко помиляєтесь, гауптман.

Він підійшов до першого грузовика, викликав до себе есесівця, який відповідав за цілість машин, і звелів йому:

— Заберіть вантаж з цієї машини, відвезіть його до озера Ебензее, яке має бути десь тут неподалік, і киньте туди всі ці скрині.

— Але як же я можу забрати, коли моя машина — повна-повнісінька? — вигукнув той.

— А ви спершу викиньте в озеро всі свої скрині, а потім приїдете за цими. Ми почекаємо тут. А ще ліпше, якщо гауптман Карлсен проконтролює виконання наказу.

— Що ви робите? — пошепки сказав Карлсен Гйотлеві.— Схаменіться, докторе!

— Так треба,— крижаним голосом відмовив Гйотль.— Я не бачу зараз іншого виходу. Чи, може, ви бачите? То скажіть. Буду вдячний.

— Герр оберштурмбанфюрер дав просто геніальний наказ! — зраділо промовив есесівець.— Набридли ці скрині, як смертний гріх. У воду їх — і все!

— Не розпатякуйте тут, а робіть, що звелено! — гримнув на нього доктор Гйотль.

— Яволь!

За годину все було скінчено. Таємничий вантаж скинуто в озеро, зіпсована машина палала на вузькій гірській дорозі, осявaючи похмурі скелі червоними відблисками вогню, друга машина потихеньку котилася назад, бо на ній були німці, а їм не хотілося заглиблюватися в австрійські гори. Чорний «мерседес» повним ходом мчав до Альтаусзее. Гйотль і Карлсен сиділи ззаду, розділені двома великими міцними скринями, чорними, таємними, неприступними. Проте таємничими й неприступними ці скрині могли видаватися тільки для стороннього ока. І Гйотль, і Карлсен прекрасно знали про вміст цих скринь. Там було золото, була валюта, були кліше для друкування фунтів стерлінгів — найдорогоцінніша річ, яку тільки можна було мати. В тих двох грузовиках вони, за наказом Кальтенбруннера, везли «оранієнбурзьку продукцію»: мільйони фальшивих фунтів. Тут, біля них, було те, що мало врятувати Альпійський редут, врятувати їх самих, Кальтенбруннера, фюрера, Третю імперію.

— Все ж таки мені цікаво було б знати, що вивело вас з рівноваги, Карлсен? — спитав доктор Гйотль навмисне сонним голосом, так, ніби він тільки що дрімав, а потім вирішив побалакати з своїм спільником.— За ті роки, що я вас знав, у вас ніколи не було такого.

— Втома,— буркнув Карлсен.— Я страшенно втомився.

— Було від чого втомлюватися! — зневажливо пирснув Гйотль.— Проїхали якусь там сотню кілометрів машиною, не бачили жодного аліантського літака, не чули жодного пострілу. Альпи зараз просто чарівний куточок, справжній курорт для змучених війною людей.

— От саме від війни я й утомився,— підхопив Карлсен.— Я маю цієї клятої війни по самі ніздрі і вуха.

— Ви починаєте висловлюватися картинно, Карлсен. Це на вас не схоже.

— Я втомлений війною, метушнею, людською штовханиною. Я прагну спокою. Я мрію про те, щоб стати консультантом якогось банку або ж директором туристської фірми, зустрічатися, коли захочу, з тими людьми, які мені до вподоби, залишатися на самоті з своїми думками й бажаннями, коли захочу. Я прагну самотності, як ніколи, докторе Гйотль.

— Самотніми ми буваємо тільки в ліжку або...— Гйотль засміявся,— або в могилі.

— Що ж,— зітхнув Карлсен,— війна ще триває. Все може бути. Може, ми квапимося до Альтаусзее, а там уже — американці, вже ждуть нас, щоб схопити й судити, як військових злочинців. Все може бути.

— Ви потрапите до Валгалли [1], Карлсен,— знову засміявся Гйотль,— якщо навіть союзники вас повісять, то ви однаково потрапите до Валгалли, я вам гарантую.

— Мала втіха: мріяти про завоювання всього світу, а тепер вдовольнятися надзвичайно проблематичною Валгаллою.

— Чорт! — вилаявся Гйотль.— Ви, Карлсен, дієте на людину, як той змій-спокусник. А що, коли в Альтаусзее справді американці? Привеземо ці кляті кліше просто в руки американцям або англійцям — і відразу ж помандруємо на шибеницю.

— Якщо б хтось спитав моєї поради, то моя думка така: спровадити ці наші скрині туди, куди помандрував вантаж з грузовиків,— сказав Карлсен.

— Ну-ну, це легковажно. Там були просто задруковані різнокольоровими фарбами папірці, а тут — колосальне багатство, до того ж багатство, яке не потребує місця для схову. Ми легко можемо закопати свої скрині, щоб віднайти їх, як тільки буде потреба. Як вам цей план, Карлсен?

— Схвалюю. Цілком.

— Тоді — до роботи.

«Мерседес» зупинився, як тільки трапилася нагода трохи від'їхати від дороги убік. Шофер дістав з багажника лопату й став копати яму.

— Просторішу й глибшу,— наказав Гйотль,— та не так копайте. Хто вас учив так копати? Дайте я вам покажу!

Він сам намітив контури ями, пройшов на один штик лопати, упрів, став відпочити, передавши лопату шоферові. Через деякий час Карлсен, якого била пропасниця нетерплячки, в свою чергу підмінив шофера. Справа посувалася досить швидко, і яма була готова ще задовго до того, як надворі почало сіріти.

Вони звалили до ями скрині. Стали загортати їх землею, Гйотль навіть ускочив у яму, щоб утрамбувати землю своїми чобітьми, потім видряпався на поверхню й заклопотано озирнувся довкола.

---

[1] Валгалла — за давньоскандінавською міфологією, рай для загиблих рицарів, де вони проводять час у безперервних розвагах.

— Місце ми можемо запам'ятати,— сказав він.— Це досить легко. Крім того, сховище можна позначити чимось. Але де гарантія, що тут не почне хтось копатися? По війні появиться безліч шукачів скарбів. Аліантські розвідки нишпоритимуть по всій Німеччині, винюхуючи, де що лежить. Що б ви тут могли вигадати, Карлсен?

— Давайте думати спільними силами,— сказав Карлсен.— Побоювання ваші цілком справедливі. Може, просто зробити могилу. Зіб'ємо хрест або просто увіткнемо в надгробок палицю й почепимо на неї каску. Шофер, у вас є каска?

— Є,— відповів шофер, спроквола кидаючи в яму вологу землю.

— А потім до цієї могили прийдуть ті, хто шукатиме своїх рідних, стануть ритися. Або ж якісь команди, що їм доручено буде зносити останки вбитих на кладовища, стануть розкопувати всі придорожні могили і знайдуть у нашій ямі...

— Здаюсь,— сказав Карлсен,— тут треба вигадати щось екстраординарне. Дайте мені, будь ласка, сигарету, доктор. Краще думається, коли підстьобнеш мозок нікотином.

Гйотль дав Карлсенові сигарету, вийняв запальничку, креснув вогню.

— Будь ласка.

— Ні, я звик сам припалювати свою сигарету,— сказав Карлсен.— Якщо ваша ласка, дайте мені запальничку, бо в моїй немає бензину.

— Візьміть,— лагідно промовив Гйотль,— ви ж прекрасно знаєте, що для вас не пошкодую нічого в світі, не те що якоїсь там запальнички.

— Я вірю в це,— сказав Карлсен, викрешуючи вогонь. Порив вітру загасив кволий вогник. Тоді Карлсен відвернувся від вітру, ще раз креснув коліщатком запальнички і нахилився над жовтим трикутничком вогнику, що освітлював його великі худі руки. Вітер залетів йому з-за правого плеча й відхилив вогник від кінчика сигарети. Карлсен досадливо знизав плечима й ще раз зробив спробу відвернутися від надокучливого вітру. Тепер він стояв спиною до Гйотля, весь зосереджений на процесі прикурювання. Тоді Гйотль втяг у легені добрячу порцію повітря, шаснув до кишені плаща, невловимим рухом дістав звідти великий чорний пістолет, підніс його до потилиці Карлсена й швидко випустив туди три кулі підряд.

Вогник у жовтих руках Карлсена погас. Гауптман упав обличчям до ями. Його шкіряний плащ глухо прошарудів по грудді. Гйотль ще двічі вистрілив у голову лежачого і гаркнув на шофера, який білів переляканим обличчям по той бік ями:

— Кидайте його туди, миттю! І добре загорніть. Ну!

Повторювати наказ не було потреби. Шофер, збагнувши, що йому даровано життя, що він стає віднині спільником оберштурмбанфюрера, притьмом кинувся виконувати наказ.

— Це буде справжня солдатська могила,— пробурмотів Гйотль, відходячи до машини,— без усякої підробки. Бідний Карлсен. У нього справді була добра голова на плечах. Він це довів останньою своєю пропозицією замаскувати наші скрині під солдатську могилу. Але що я мав діяти? Я не міг інакше. І навіть по війні, коли я писатиму мемуари, то для Карлсена в них, на жаль, не залишиться місця. Про нього доведеться просто не згадувати. Бідний Карлсен. Сподіватимемось, що він на тім світі потрапить усе-таки до Валгалли. Це єдина утіха для мене.

Коли чорний гестапівський «мерседес» поїхав далі, позаду, неподалік від шосе, лишилася купка свіжої, ретельно утрамбованої землі, з німецькою солдатською каскою зверху.

Скільки таємниць, скільки злочинів укрили отакі каски за довгі роки війни...

ПЕРЕВ'ЯЖИ ЇЇ РАНИ

Дві жінки лишилися в оповитому тишею будинку. Ще десь чаклував біля своїх апаратів похмурий майор Роупер, якому капітан Білл доручив зв'язатися з штабом бригади імені Гарібальді й доповісти про затримку колони, але вони не відчували його присутності, бо думали тільки про тих, що пішли в ніч, назустріч невідомому.

Європа 45. Цієї весни Європа виборювала собі право на життя. Штурмували Берлін радянські армії, визволяли Балкани, поспішали на допомогу Златій Празі. Останні постріли, останні смерті, останню данину оскаженілій війні віддавали радянські юнаки на сході й на півдні Європи. Билися американські й англійські юнаки з есесівцями в Рурському котлі. Накладали головами, русявими, чорнявими головами за те, щоб знову була Європа, була правда, було щастя, була цивілізація. І тут, у замученій фашизмом Італії, теж ще тривала війна, і — хто знає? — може, ще вимагатиме вона нових смертей, нових ран і мук?

Дві жінки мовчки сиділи біля темного вікна, до якого знадвору притулилася ніч. Ніч терлася об шибки своїм шорстким черевом і нагадувала жінкам про загрозу, про небезпеку, про смерть. Всі зорі впали з неба й утонули в озері. Жінки не бачили зірок. Вони дивилися на землю. Обидві — й Доріс, і синьйора Грачіолі — знали біль страшних втрат. Смерть забрала в них найдорожчих людей, і вони не хотіли віддавати їй більше нікого.

— Ах, добрий боже,— прошепотіла Доріс,— вони можуть загинути сьогодні вночі!

— Це така ж правда, як правда, що немає милосердя на світі,— промовила синьйора Грачіолі.

Жінки розмовляли кожна своєю мовою, sotto voce [1], як кажуть італійці, але обидві розуміли одна одну, розуміли з інтонації, з жестів, розуміли, бо їх єднали одна ніч, одна тривога, один біль.

— Я повинна піти туди, до них,— підвелася Доріс.

— Але ж, кара міа [2], тобі не можна. Тобі потрібен спокій. Там небезпечно.

— А хіба їм не загрожує небезпека?

— Там чоловіки. А ти — жінка. Ти незабаром станеш матір'ю. Тобі треба берегти не лише себе, а й дитя.

— А якщо там — мої друзі?

— Жінкам судилося терпіння.

— Я не можу терпіти. Мені важко тут. У мене завмирає серце від страху й невідомості. Синьйоро Грачіолі, благаю вас, відпустіть мене!

Вона підійшла до дверей. Італійка злякано кинулася слідом за нею.

— Мадонна міа, ти таки йдеш! Але ж надворі холодно. Ти можеш застудитися. Зараз я дам тобі свій плащик.

Хіба могла стара жінка затримувати молоду, в якої десь на темному шосе було щастя?

Накинувши на плечі коротенький плащик синьйори Грачіолі й перевіривши свій пістолет, Доріс вислизнула з будинку. Їй здалося, що чиясь постать промайнула за кілька метрів попереду неї і зникла за вигином шосе; мабуть, то тільки здалося. Жінка швидко пішла по шосе туди, де мали бути партизани. Через кілька сот метрів вона наткнулася на завалу. Кам'яні уламки скель і масивні колони грушевих стовбурів перетинали шлях. Доріс зупинилася. Праворуч, вгорі над шосе, почулися притишені голоси. Говорили по-англійськи, і жінка догадалася, що там — Кліфтон і Юджін. Обережно ступаючи по уламках скелі, вона почала підійматися до товаришів. Ще не досягнувши до вершини, Доріс побачила на тлі неба три постаті. Постаті то схилялися одна до одної, то ніби розходилися. Різка, уривиста англійська мова падала від них донизу просто на жінку, та вона не розуміла, про що вони говорять. Зрозуміла тільки, що говорять усі троє і всі троє — по-англійськи. Хто б то міг бути? Звичайна жіноча цікавість примусила Доріс ще наблизитися, тихо, непомітно для тих трьох, що хвилювалися, мов дерева під вітром. Тепер вона вже могла розпізнати в невиразних постатях важкоплечого Юджіна, струнного Кліфтона. А третій? Третій був майор Роупер. Як він тут опинився? Адже капітан Білл залишив його в будинку біля рації? Що треба майорові тут? Чи, може, він, як і Доріс, не витримав самотнього сидіння в притишеному будинку й прийшов сюди, де має спалахнути бій? Бо

---

[1] Пошепки, стишеним голосом *(італ.)*.

[2] К а р а м і а — моє серце *(італ.)*.

хіба ж може справжній солдат сидіти десь у закапелку тоді, коли його товариші вмирають і перемагають?

Але чому вони всі троє такі схвильовані? Треба спитати. Треба неодмінно спитати. Може, щось сталося з Михайлом? Може, німців виявилося ще більше, ніх говорив капітан Білл?

Однак Доріс не встигла спитати Кліфтона і Юджіна про причину їхнього неспокою. Бо вони раптом зникли з-перед її очей, зникли всі троє, немов провалилися крізь землю.

Жінка, спотикаючись у темряві, побігла туди, де хвилину тому стояло троє. На землі сірів довгий макогін «панцерфауста». Купка довгих патронів валялася біля кинутої зброї. Чому вони кинули зброю, кинули свій пост? Що сталося? Тепер уже Доріс не здивована — вона була стривожена.

Забувши про те, якою небезпекою може бути подорож по скелях в її становищі, жінка кинулася в той бік, куди зникли троє. Вони не знали, що за ними стежать, і пересувалися без пересторог і обережності. Шум кроків, коротка лайка, хрипке дихання, брязкіт зброї — все це видавало їх. Чоловіки йшли по краю кам'янистого гребеня, що навис над шосе. Десь унизу в мовчанні й важких хвилях почекання нерухомо стояла німецька колона. Німці не знають, де партизани, скільки їх, яка в них зброя. Та варто їм довідатися, що на їхньому шляху постала маленька купка відчайдушних людей, як вони розпочнуть бій. Варто запримітити їм на тлі неба постаті трьох необачних, як вони здіймуть внизу стрілянину. Зараз вона попередить товаришів.

Та вона й цього разу не встигла, бо чоловіки почали спускатися з гребеня, спускатися вниз по шосе, до колони. Чи вони збожеволіли?

Доріс теж пішла за ними, але не наважилася покинути рятівний притулок скелястого узгір'я й заплутатися серед машин, як це зробили ті троє. Вона бачила, як вони підійшли до однієї машини, потім до другої, бачила, як спинилися. Чула, як знову говорили. Спочатку по-італійськи. Довго, швидко й нерозбірливо. Потім знову перейшли на англійську мову, і знову Доріс нічого не розуміла. Вона мало не плакала. Кусала губи, стискала кулаки від безсилля. Про що вони там домовляються? Чи знає про цю мандрівку Михайло? Звідки в колоні італійці й англійці?

Доріс не могла знати, що в цей час біля броньованого «мерседеса», в якому були брат і сестра Петаччі, відбувалася така розмова:

Роупер. Синьйор Петаччі, я прийшов.

Марчелло. Ви принесли обіцяне?

Роупер. Джентльмени завжди виконують свої обіцянки.

Марчелло. В такому разі я сьогодні — теж джентльмен.

Роупер. Листи у вас?

Марчелло. Ось вони.

Роупер. Я повинен пересвідчитися, що це ті листи, які мені потрібні.

Марчелло. Скільки завгодно. У вас є ліхтарик? А то я запалю світло в машині.

Роупер. Не треба світла. Я зараз. Так. Листи справжні. Ви можете одержати свій паспорт.

Марчелло. Справа в тому, що я не сам.

Роупер. Як накажете вас розуміти?

Марчелло. Листи допомогла дістати моя сестра Кларетта. Ви повинні гарантувати безпеку і їй.

Роупер. Назвіть її своєю дружиною.

Марчелло. Але в мене є й дружина.

Роупер. Ну, тоді вибирайте між сестрою й дружиною. У мене, на жаль, немає часу на родинні церемонії.

Марчелло. Але ж наша умова?!

Роупер. Я її виконав.

Марчелло. Ви просто негідник! Як ви смієте залишати напризволяще мою сестру! Її знала вся Італія! Я застрелю вас за образу моєї сестри й нашої родини.

Роупер. Найкращими ліками від гніву є чекання. Це сказав ваш земляк. Філософ Сенека. Підождіть до ранку. Вранці тут будуть аліанти. Вони допоможуть вам. Вони врятують дуче. Вони захистять і вашу сестру Кларетту. А зараз дозвольте покинути вас. Я повинен поспішати, якщо ви хочете дочекатися тут англійських танків, а не партизанів комуністичної бригади імені Гарібальді. А ріведере [1], синьйоро Петаччі.

Кларетта за весь час не промовила й слова. Їй здавалося, що дуче почує її голос навіть здалеку і прокляне її, знищить, спопелить своїм гнівом. Вона чула, як Марчелло намагався врятувати свою ідею втечі до Швейцарії, врятувати, як важкого утопленика, і нічого не міг зробити, сам тонув у сплетінні страшних випадковостей і людської підлоти. Підлота її не вражала: молода жінка так багато її бачила і сама чинила, що навіть забула про існування на світі чесності.

Роупер покликав Кліфтона й американця.

— Ми йдемо,— сказав він їм.— Все зроблено, хвала всевишньому.

— А генерал? — спитав Юджін.

— Ми залишаємо його тут.

— Чи не стане сер доводити, що отой дженджик у машині і є генерал? — поцікавився американець.

— Майже генерал.

— А ота худа, як протестантський пастор, течка — і є ті документи?

— Так, це вони.

— І ціна їм — п'ятдесят тисяч доларів тільки для одного?

---

[1] Аріведере — до побачення *(італ.)*.

— Ви не помилилися.

— Я ніколи не відзначався здібностями ясновидця, але цього разу мені здається: я вгадаю, якщо скажу, що майор говорить неправду, попросту бреше,— різко промовив Юджін.

— Тут не час і не місце для дискусій! — крикнув на нього майор.— Ви забуваєте, що навколо нас — німці.

— Я забув про це вже тоді, коли залишив свій пост, на який мене поставив мій командир, кинув «панцерфауста» й подався в цю італійську Каліфорнію по золото. А тепер мені хотілося б знати все-таки, що ми тут робили? І хто отой тореадор у вузеньких штанцях? І що в отій течці? Мій друг Кліфтон Честер теж хотів би дізнатися про все це. Адже правда, Кліф?

— Мабуть, що так,— буркнув англієць.— Ми полізли в якусь темну авантюру, не попередивши свого командира.

— Тисяча проклять! — вигукнув Роупер.— Ви набридли мені з своїм командиром! Можна подумати, що національна гордість, престиж союзницьких армій — для вас пусті слова! Та чи знаєте ви, що сьогодні вночі вирішується одна з найважливіших справ другої світової війни?

— Цікаво дізнатися,— посміхнувся Юджін.

— Друга за своїм значенням,— продовжував Роупер.— Першою буде та, де йдеться про арешт Гітлера. Ми маємо сьогодні арештувати Муссоліні. Дуче Італії. В цій колоні їде Муссоліні!

— Ого! — задоволено промовив Юджін.— Це мені починає подобатися. Але чому ж ми не арештували його й досі? Чого валандаємося?

— Тому що дуче пильно охороняють. Він їде в спеціально обладнаному бронеавтомобілі.

— Жарнути туди «панцерфауста»!

— Ми повинні захопити дуче живим. Його судитиме трибунал, створений союзниками. Убивство людей поза боєм викликає у західних націй відразу.

— Мені здається, я вже десь чув такі слова,— пробурмотів Юджін.— Але якого ж чорта лізли ми в цю яму?

— Для розвідки. Я взяв вас на допомогу, бо мене самого легко могли б убити. І тоді нікому було б повідомити союзницьке командування про місцеперебування Муссоліні. Тільки-но мені сказали, що Муссоліні справді тут, в одному з бронеавтомобілів. У цій течці — деякі з документів, що були при ньому. Тепер ми повинні негайно добратися до містечка Муссо, де зустрінемося з першими машинами генерала Кларка. Щойно по рації я дізнався про те, що танки аліантів перейшли через По і тепер поспішають на північ до озера Комо. Ми повинні потурбуватися про те, щоб Муссоліні потрапив до наших рук, а не до рук комуністів.

— Якщо всі комуністи такі хлопці, як наш командир, то я не бачу ніякої різниці між ними й нами,— зауважив Юджін.

— Йдеться про престиж. Історія не стане розбиратися, хто був кращий — комуністи чи некомуністи. Історія зафіксує тільки той факт, що Муссоліні був арештований англо-американськими військами.

— Американо-англійськими,— поправив майора Юджін.

— Хай буде по-вашому. Ваші прізвища повторюватимуть у всьому світі. Ви будете найпопулярнішими людьми в своїх країнах. Ну? Нас ждуть перші джипи генерала Кларка. До них — лічені кілометри! Йдете ви зі мною чи ні?

— Та, мабуть, ідемо,— сказав Юджін.— Як, Кліф?

— Як ти, так і я.

Роупер квапився. Він подерся вгору першим. Тепер йому було навіть все одно: підуть з ним сержанти чи залишаться з своїм загоном. Аби лиш відчепитися від них, відбалакатися якось, забити баки. Перед цим він боявся самотності, не наважувався лізти в колону без підтримки й охорони, тепер, навпаки, прагнув самотності, хотів зникнути в темряві, знову перетворитися на людину, якої не було, на спогад, на ніщо для випадкових людей, які зустрілися на його шляху.

Він не знав, що нова зустріч чекає на нього попереду. На гребені гори назустріч майорові, назустріч засапаним Юджінові й Кліфтонові вийшла з темряви Доріс.

— Юджін, Кліфтон,— стривоженим голосом спитала вона,— де ви були? Що ви робили там, унизу? Чому кинули свій пост?

Майор Роупер не сподівався зустріти будь-кого з партизанів, а тим більше цю жінку, яка, здається, залишалася в будинку. Несподіванка, а також те, що шлях йому заступила жінка, на якусь мить викликали в майора Роупера розгубленість. Він зупинився. Зупинилися й сержанти. Всі мовчали.

— Ну? — наполягала Доріс.— Кліфтон, чому ж ти мовчиш? Юджін!

Майор Роупер простяг руку й відсторонив жінку з дороги. Так відхиляють тонку гілочку, просуваючись лісом. Він не врахував того, що галузка, не чіпаючи того, хто її притримав, боляче хльоскає задніх. Слова Доріс хльоснули по обличчях Кліфтона й Юджіна, мов замашна лозина.

— Кліфтон і Юджін,— суворо промовила вона,— кажіть правду. Пам'ятайте, що правди не можна розтоптати, як запалений сірник. Де ви були? Що все це означає?

— Справа в тому,— почав було Кліфтон, але його перебив крик Роупера:

— Замовкніть!

— Кліфтон хотів сказати, що ми ходили в розвідку,— спокійно повідомив Юджін.

— Чому ж ви ховалися? Хто вас посилав у розвідку?

— Я забороняю вам розмовляти! — з темряви гукнув Роупер.— Ідіть за мною. Киньте цю жінку.

— Я не дозволю вам іти, поки не почую відповіді. Тут щось робиться, якийсь злочин. Хіба для того ми йшли через усю Німеччину, вмирали й знову оживали? Юджін, Кліфтон!

— Доріс,— тихо сказав Юджін,— там, у колоні,— Муссоліні. Його треба захопити живцем. От і все. А тепер ми побігли. Тут уже партизани нічого не вдіють, тут потрібні справжні солдати, американські солдати! Ми побігли по них.

— А хіба партизани — не справжні солдати? — Голос жінки тремтів від обурення.— Хіба ви — не справжні солдати?

— Сержанте Честер, усуньте цю жінку,— наказав Роупер.— Мені набридли сцени!

— Що ви сказали? — перепитав американець.

— Я сказав, щоб ви зробили в шкірі отієї лахудри кілька зайвих отворів! — вигукнув Роупер.

— Майоре,— лагідним голосом промовив Юджін,— щойно я раптом згадав одну річ. Виявляється, я читав не тільки «Курівництво», але й біблію. Це було досить давно, але все ж я виніс з тієї книги одну фразу. Там сказано «Зупинись і перев'яжи його рани». Навіщо ж примушувати нас робити зовсім протилежне?

— Сержанте Честер,— повторив майор.— Наказую вам стріляти в цю жінку!

— Ми пройшли з нею через усю Німеччину, капітане,— похмуро відповів Кліфтон.

— Майор! — закричав Роупер.— Тисяча проклять, майор, а не капітан! Тут вам не Дьєпп. Стріляйте в цю бабу! Я наказую вам! Іменем уряду Великобританії! Іменем прем'єр-міністра! Іменем короля!

— Сер,— тримаючи автомат напоготові, сказав Юджін,— навіщо так багато слів? Мій друг Кліфтон Честер не буде стріляти в цю жінку. Давайте побалакаємо про що-небудь інше.

— Ах так!

Юджін не встиг вистрілити. Він упав від кулі Роупера. Тієї ж миті поряд з ним в недбалій позі смерті ліг і його товариш, англійський сержант Кліфтон Честер. Так і лежали вони на суворій, крем'янистій італійській землі, два вродливих і відважних юнаки, лежали далеко-далеко від своїх домівок, від своїх омріяних вітчизн, від своїх сонць. Смерть овівала юнаків своїм крижаним холодом і погрожувала автоматично дописати до згадки про них і те зло, мимовільними співучасниками якого вони стали.

Кліфтон жив покірливо і вмер також безмовно. Він був як мала дитина. Почав своє життя з сліпої віри в справедливість того, що говорили інші, та так і скінчив його, не володіючи вмінням сумніватися, ставити запитання, протестувати. Зате Юджін, хоч збитий з ніг пострілом, не здавався, не хотів умирати. Американець знетямлено вимахував руками, хотів схопити свій автомат, що брязнув десь на каміння, та ловив у жмені

лише повітря. Різкий розпачливий стогін-крик видобувся з могутніх грудей, однак його заглушив третій постріл зрадника-майора.

Третю кулю Роупер послав у Доріс. Він вистрілив не цілячись. Жінка важко застогнала, вхопилася за живіт і впала на коліна. Потім вона боком, обережно, в страшному мовчанні лягла на землю. Лягла на гостре каміння, холодне від нічного вітру, що віяв з гір. Вона не відчувала ні того, що каміння тверде, ні того, що воно гостре й холодне. Земля здавалася Доріс м'якою й теплою і чомусь гойдалася повільно й м'яко, немов колиска. Ось її велетенська чаша поволі перехилилася в один бік, і перед меркнучим зором Доріс затремтіло міріадами золотих зірок небо. З краю земної чаші кудись у безвість, у невідому чорноту стрибнула висока постать. Зірки зникли з-перед очей Доріс: чаша перехилилася в другий бік. Десь по її крутизні ковзав, падав і падав униз британський розвідник майор Норман Роупер, несучи з собою таємницю листів людини, що сміється полковницьким басом.

Доріс забула про чорну постать. Вона ждала, щоб земля колихнулася ще й ще і щоб ласкаве тепло зірок зігрівало її обличчя, яке чомусь холонуло і гасило вогні її очей, рум'янець щік і соковиті квітки повних уст. І земля перехилилася. Доріс ще раз побачила зорі, теплий вітер пролетів над її лицем, і далекий-далекий і рідний, як у Гейнца, голос спитав з-під зірок:

— Хто стріляв?

У голосі були тривога, страх і турбота. Добрий руський уже, мабуть, дізнався про її втечу з будинку і тепер шукає. Ось зараз знову колихнеться чаша землі й заслонить своїм круглим краєм від неї командира Михайла, милого українця, Мішеля, Мишу. Якби вона мала силу, то заплакала б од горя й розпуки. Жінка застогнала. Важко, повільно, аж земля прислухалася й застигла на місці, не наважуючись розплескати в своїй хитавиці той стогін, той біль, ту муку.

— Хто там стогне?

Це знову спитав він, знову був його рідний і ласкавий голос. Ах, добрий боже!

І Доріс знову застогнала.

Він знайшов її так, ніби навколо був світлий день. Знайшов одразу, не шукаючи, не никаючи в темряві.

— Доріс, що з тобою? Чому ти тут? Доріс!

Їй так багато треба було сказати йому, а снаги не було. Отой вітер вивіяв з її тіла всі сили, вони розлетілися, розсипалися, мов пісок крізь пальці.

І вона сказала тільки найнеобхідніше:

— Я вмираю, Мишо... Візьміть мою дитину... Благаю... дитину... Внизу — Муссоліні. Роупер — зрадник... Кліфтон... Юджін... Він убив їх... І мене... Ах, добрий боже!..

Михайло припав до неї, слухав її шепіт, ждав її слів, але

вони скінчилися. Від важкої смертельної рани в жінки розпочиналися передчасні пологи. Нове життя не хотіло змиритися з смертю. І смерть відступила. Доріс ще жила. Вона хотіла жити доти, поки не дасть світові, землі, небу нового життя.

Михайло постелив жінці постіль. Свою шинель під боки, шинель Піппо, який прибіг слідом за командиром,— у голови. Удвох з італійцем вони обережно поклали Доріс на постіль. Михайло швидко розрізав жінці одяг.

— Знайдіть негайно капітана Білла,— перев'язуючи рану, сказав Михайло італійцеві,— хай знайде лікаря. І хай пильнують колони. Щоб жодна людина не втекла звідти. Ідіть!

Він затуляв рукою рану Доріс. Він віддав би зараз усю свою кров, щоб тільки не відчувати, як мокріє під його долонею тепла пов'язка, як витікає краплина по краплині з цього колись такого прекрасного жіночого тіла життя.

Капітан Білл прибув через кілька хвилин.

— Що сталося? — стурбовано запитав він.

— Послали по лікаря?

— Я виявився передбачливішим,— присів біля Доріс капітан: — Наказав привезти й акушерку, й годувальницю. Мати, мабуть, у тяжкому стані. Чи не так?

— Давайте не говорити про це.

— Пробачте, не буду. Вам вдалося дізнатися щось про колону?

— В колоні, здається, дуче.

— Святий Джованні! Не може бути!

— Вмираючі говорять тільки правду. Це сказала Доріс.

— Що ж робити?

— Треба негайно йти вниз і брати Муссоліні.

— Це зрозуміло. Але як, як?

— По-моєму, німці видадуть його самі. Поставте їм вимогу: вони видають нам дуче, ми пропускаємо їх до Швейцарії.

— Ми вже говорили з їхніми представниками.

— І що?

— Запропонували есесівцям скласти зброю й забиратися під три чорти. Тепер вони радяться з своїм начальством. Не наважуються позбутися зброї. Без неї зараз якось не зовсім певно себе почуваєш. Але я гадаю, що от-от вони повернуться й скажуть, що згодні.

— Треба, мабуть, послати групу партизанів у колону. Десь навпроти цього місця мають бути автомашини, в яких сидять дуче і його супутники. Хай партизани пошукають. Мої хлопці теж підуть. На жаль, нас мало залишилося. Двоє он лежать мертві.

— Хто їх убив?

— Майор Роупер. Ваш радист.

— Негідник! А я, дурень, вірив у його добропорядність.

— Взагалі ж їх убив Муссоліні. Це теж його жертви.

— Запевняю вас, що це його останні жертви. Зараз ми розпочнемо акцію. Я сам піду в колону.

— Будьте обережні.

— Не турбуйтеся. Ви, звичайно, залишитеся біля пораненої.

— Комусь треба лишатися.

— Потурбуйтеся про неї. Незабаром буде акушерка. Ну, я пішов. Побажайте мені удачі.

— Від щирого серця.

І знову Михайло лишився на самоті з Доріс. Знову й востаннє.

Акушерку знайшли одразу. Бо в Італії акушерок — хоч греблю гати. Синьйора Грачіолі, яка вміла все на світі, володіла й цією професією.

Але капітан Білл знову вирядив машину на пошуки.

— Без годувальниці не повертатися! — наказав він.

Синьйора Грачіолі звично робила свою справу. Їй доводилося приймати дітей від старих і молодих, від хворих і здорових, від непритомних і вмираючих. Вона була передбачлива й добра, ця італійська жінка з блідим безкровним обличчям і руками, що не знали зрадливого тремтіння. Біжачи сюди, вона взяла з собою речі, що зберігалися в неї з довоєнних часів: пелюшечки з тонкого білого полотна, мереживні чепчики й рожеві сорочечки. І тепер загортала в тонке полотно крихітну людинку, що кволим голосочком заявляла про свій прихід на білий світ, і ласкаво муркотіла над нею:

— Моє гарненьке, моє ласкаве, моє святенькe! Я знала, що це буде дівчинка і що я зодягну її в рожеве. Я знала, що, як тільки від нас підуть проклятий дуче і всі тедеско, знов на моїх руках будеш лежати ти! І я чутиму твій голос і загортатиму тебе в перші пелюшечки. І хай твоє життя буде таким же м'яким і гарним, як ці пелюшечки, як чепчики, як сорочечки, що їх приготувала тобі стара Сільвана.

А Доріс помирала. Вона так і не побачила свого дитяти, не знала про його появу на світ, вона нікого не бачила й не впізнавала, хоч і дивилася широко розплющеними очима на всіх і говорила, говорила: «Ах, добрий боже! Ах...»

Ці слова, що їх так любив повторювати Гейнц, були останніми словами Доріс. На землі не стало ще однієї людини.

А друга людина, виринувши з моря одвічного спокою, знову повернулася до життя й нагадала про себе моторошним криком, що розітнув холодну тишу гір і, сполохану, прогнав її вниз, у вузьку тіснину загаченого машинами шосе. То кричав Юджін.

Спокій належав мертвим. Живі потребували турбот. Накривши обличчя Доріс, Михайло побіг до Юджіна. Обернутий, як і англієць, очима до зоряного неба, американець хапався за груди, хотів зірвати з себе одяг, намагався чи то звестися, чи то перекотитися далі від цього страшного місця.

— Заспокойся, Юджін,— поклав йому на чоло долоню Михайло.— Чуєш, Юджін? Це я, Михайло... Чуєш? Що ти кажеш, Юджін? Заспокойся. Полеж тихо. Так буде краще для тебе.

— Він заплатить,— бурмотів і скреготів зубами, вириваючись з мороку півсвідомості, американець,— він мені заплатить... заплатить...

— Так, він заплатить за твої рани, за смерть Кліфа і Доріс, він обов'язково заплатить,— сказав Скиба.

СУД ІСТОРІЇ

Вздовж колони бігали есесівські офіцери, якась метушня відбувалася на забитому машинами шосе, якісь тихі голоси перемовлялися про щось, радилися, переказували повідомлення звідти, спереду, де все ще тривали переговори з партизанами.

Марчелло Петаччі теж метушився. Никав од машини до машини, наставляв вуха. Він перший дізнався про вимогу партизанів: німці, крім зброї, повинні видати також Муссоліні з його супутниками, тільки тоді їх пропустять на північ. Рано чи пізно це мало статися. Клятий англієць фактично не дав ніяких гарантій щодо безпеки дуче. Та безпека Муссоліні тепер і не цікавила Марчелло. Він — іспанський консул, недоторканна особа, він поїде собі далі, як тільки звільниться попереду дорога, а все інше хай провалюється хоч в тартарари. Кларетту він повезе з собою. В крайньому разі викине з машини оту дурнувату Зіту, яка так підвела його з американським шпигуном.

Марчелло був не тільки дурний, а й мстивий. Він пам'ятав, з яким презирством ставилися до нього всі оті аристократи й сановники, як цідили крізь зуби слова, коли доводилося говорити з Петаччі, з голодранцем, плебеєм, парвеню Петаччі. Знав, що, цілуючи пещені руки його сестри, вони плюються потім, називають її дівкою, співчувають доньї Ракелі, дочці Муссоліні Едді, його синам Віктору й Бруно.

Що ж, подивиться він зараз на всіх отих міністрів і аристократів, коли вони дізнаються, чого хочуть партизани! Марчелло пробрався до автомобіля, в якому їхав один з найзапекліших і найпиховитіших фашистів — головнокомандуючий не існуючою вже фашистською гвардією Ренато Річчі,— і, глузливо вклоняючись йому, промовив з темряви:

— Синьйоре команданте, партизани довідалися про те, що в колоні — дуче. Вони хочуть захопити його разом з нами. Німці, здається, погоджуються купити цією ціною свою свободу.

Річчі мовчав.

— Синьйор команданте може переконатися, що я кажу правду,— не відходив од нього Марчелло.— Спитайте першого-ліпшого есесівця.

— Який вісник, такі й вісті,— буркнув Річчі,— забирайся звідси, негіднику, поки я не надавав по твоїй бандитській пиці!

Марчелло відступив у пітьму.

А навколо Річчі відразу ж зібралися фашистські привідці. Нарада була коротка й бурхлива. Розмахували руками, кричали, хапалися за зброю. Не дозволяти! Ні за яку ціну не дозволяти відокремити їх від конвою!

Річчі, супроводжуваний своїми прибічниками, пробрався до начальника колони. Есесівець не захотів їх навіть слухати.

— Якщо я відмовлю партизанам,— сказав він,— то мої хлопці самі прокладуть собі дорогу на волю з допомогою автоматів. Зрозуміло, що автомати ці будуть спрямовані не проти партизанів, а проти вас. Рекомендую не зчиняти даремного галасу.

— Це зрада! — крикнув Річчі.

— Ми вас не видаємо, але й не боронитимемо. Хай партизани самі шукають у колоні тих, хто їм потрібний. Якщо ви зумієте зникнути з колони — тим краще для вас. Нам все одно. Ми хочемо виїхати якнайшвидше з Італії й потрапити до нейтральної країни.

Тоді жменька італійських фашистів вирішила вмерти біля свого вождя.

Їх лишилося дуже мало, дуже мало. Вони зрозуміли це, як тільки скупчилися навколо броньованої «лянчії» дуче. Відчай диктував їм єдине рішення: вмерти. І, підбадьорюючи самих себе, все ще не вірячи в настання кінця, гадаючи, що сказані сьогодні слова будуть такими самими пустими звуками, як і ті, які вони вигукували колись під час фашистських мітингів, вони тупцювали на шосе й кричали:

— Умремо біля свого дуче! Умремо біля свого вождя!

А попереду, в колоні, вже мигтіли білі світлячки електричних ліхтариків: капітан Білл разом з Піппо Бенедетті і кількома партизанами-італійцями оглядали машини, шукаючи дуче. Партизани загону «Москва» лишилися біля «панцерфаустів» охороняти шосе. Капітан Білл не наважився рискувати їхнім життям ще й тут. Італійці породили таку нечисть, як Муссоліні, то хай вони самі й прибирають її.

Присвічуючи ліхтариками, партизани йшли від машини до машини, а назустріч їм десь зсередини колони лунали розпачливі, плаксиві вигуки: «Умремо біля свого дуче! Біля свого вождя!»

Можна було відразу піти просто туди й пересвідчитися в тому, чи справді ті панове хочуть вмерти біля свого дуче, чи просто зчиняють галас. Та капітан Білл був надто досвідченою людиною, щоб вірити ворогові.

— Мені здається, що ота компанія здійняла крик тільки для того,— сказав він партизанам,— щоб дати Муссоліні можливість утекти. Пильнуйте, щоб уперед не прослизнула жодна тінь. Перевіряйте всіх у машинах.

Він якраз нишпорив білим щупальцем ліхтарика всередині великого «вандерера». Четверо німецьких офіцерів-есесівців, один льотчик і водій. Здається, нічого підозрілого. Капітан махнув ліхтариком, щоб іти далі. Але його вхопив за руку Піппо.

— Капітане,— прошепотів колишній берсальєр,— присвітіть, будь ласка, ще раз. Отуди, в куток.

Знову в білій плямі світла опинилася голова, вивершена копицею німецького офіцерського кашкета, блиснули бистрі, чорні, холодні, як у гадюки, очі, ще раз капітан Білл побачив синій офіцерський плащ з піднятим коміром.

— Дуче! — крикнув Піппо.— Заприсягаюся моєю мамою!

— Ви переконані, Бенедетті, що не помиляєтесь? — майже урочисто спитав капітан Білл.

Ще б пак, він помилявся! Оті булькаті водянисті очі, підборіддя, важке, мов гиря, широка верхня губа, розчахнутий ніс, навіть комір у Муссоліні, як того вересневого дня в Гран Сассо, коли його визволяли есесівці Отто Скорцені. Тільки тоді губи Муссоліні були складені в зневажливу й горду посмішку, а сьогодні вони тіпаються й звиваються, немов п'явки. Хай тіпаються! Хай нарешті опиниться він перед простими італійцями без есесівської охорони! Хай дасть відповідь за все, за все!

— Він! Це він! — повторив Піппо.

Капітан Білл спрямував пістолет на людину в одязі німецького офіцера-льотчика.

— Іменем італійського народу вас арештовано!

Муссоліні мовчки виліз з машини. Есесівці дали йому дорогу. Оточений партизанами, дуче підійшов до того місця, де темніла його «лянчія» і де фашисти все ще вигукували: «Умремо біля свого вождя!»

— Ви вмрете біля порожнього броньовика,— засміявся Піппо Бенедетті.

— З нами дуче! — знову крикнув Річчі.

— Дуче тут. Його арештував італійський народ,— спокійно промовив капітан.— Пропоную здати зброю й не чинити опору.

Хтось із фашистів зазирнув до броньовика. Там, крім водія, не було нікого. Дуче зник. Вони хотіли вмерти біля порожньої машини.

— Аль дракo! [1] — почулися вигуки.— Нас зрадили! Де дуче? Річчі, що це означає?

— Ще раз пропоную вислати уповноваженого,— востаннє звернувся до фашистів капітан Білл.— Інакше я накажу відкрити по вас вогонь.

Тоді з темряви вийшов Річчі. Голос у нього був зовсім кволий.

— Де дуче? Покажіть мені його,— сказав він.

Його підвели до постаті з піднятим коміром. Річчі мимоволі

---

[1] До біса! *(Італ.)*

здригнувся: він усе ще не йняв собі віри. Дуче, їхній дуче хотів утекти переодягнутим, мов який-небудь мандрівний актор, як авантюрист, як отой босяк Петаччі.

— Мій дуче,— прошепотів він,— невже це ви?

— Вождь мусить бути шарлатаном,— засміявся позад нього капітан Білл.— Це, здається, сказав Наполеон? А ваш дуче завжди мріяв переплюнути французького імператора.

— Вождь мусить бути шарлатаном,— як луна, повторив Річчі. Він ще раз глянув на Муссоліні, на його безглуздий кашкет, на чужий плащ і рішуче повернувся до капітана:

— Ми здаємося.

— Заберіть у них зброю й пильнуйте,— наказав партизанам капітан Білл, продовжуючи разом з Піппо огляд колони.

Піппо першим відчинив дверцята «мерседеса», в якому сиділи Петаччі.

— Ого! — задоволено вигукнув він.— Та тут ціла сімейка! Синьйори, прошу вас! Тільки підтикайте свої спіднички, а то надворі мокрувато.

— Гомбре! [1] — крикнув Марчелло.— Як ти смієш!

— Капітане,— покликав Бенедетті командира.— А поговоріть ще ви з оцим крикуном, будь ласка.

Капітан Білл підійшов і спитав, у чому річ.

— Устед ме дісперціа! [2] — знов по-іспанськи вигукнув Марчелло.— Я не дозволю!

— Говоріть, будь ласка, італійською мовою,— попросив капітан.— А ще краще вам вийти разом з вашими дамами з машини й дати нам можливість продовжувати свою роботу.

— Я іспанський консул! — закричав Марчелло.— Ви не маєте права мною командувати! Я вимагаю, щоб мені дозволили проїхати!

— Чому ж ви не вимагали цього раніше? — поцікавився капітан Білл.

— Який там він консул,— шепнув Піппо капітанові,— це син Муссоліні Віктор! Подивіться, яка в нього розбійницька пика! А одягнутий як! Лаковані черевики! Зняти їх з нього, і хай походить, як жебрак. Як ходили ми всі двадцять п'ять років.

— Що за жінки з вами? — спитав капітан Білл.

— Моя дружина й секретарка.

— Бреше! — знову зашепотів Піппо.— Ота мордата — то, мабуть, дочка Муссоліні, яка була замужем за графом Чіано. А то якась лахудра.

— Я змушений вас затримати,— сказав капітан Білл.— Закони воєнного часу вимагають цього. Після відповідної перевірки ми вас звільнимо. Або ж...

Він розвів руками. Петаччі озирнувся на жінок, глянув на

---

[1] Чоловіче! (*Ісп.*)

[2] Пан мене ображає! *(Ісп.)*

партизанів, мацнув себе за кишеню, де був у нього пістолет, але не наважився дістати зброю. Він зліз з сидіння, огинаючись, непомітно відійшов на два кроки від капітана Білла й раптом стрибнув у темряву. Аль дракo все на світі! І сестра, й коханка, й броньований «мерседес», і навіть паспорт іспанського консула, що так і лишився в руках у капітана партизанів. Аль дракo!

Та Марчелло не далеко забіг. Міцна рука Піппо Бенедетті схопила його ззаду за полу смокінга, друга рука того ж таки Піппо заїхала «консулові» в ухо, а потім спокійно залізла до кишені вузеньких «дипломатичних» штанів і виволокла звідти пістолет.

— Цього дженджика туди ж, до міністрів,— махнув рукою капітан.— Жінок повеземо окремо.

Арештованих фашистів вивели з колони, посадовили на дві вантажні машини й одвезли до магістрату містечка Донго. І поки Муссоліні та його прибічники розташовувалися в чотириповерховому будинку магістрату, на шосе кипіла робота: озброєні есесівці самі розчищали завал, щоб їхати далі, втікати якнайшвидше з країни, де вони вчинили стільки зла. У партизанів не було часу валандатися з есесівцями. На їх обов'язку лежала тепер охорона Муссоліні.

Капітан Білл зв'язався по радіо з штабом п'ятдесят другої партизанської бригади імені Гарібальді й повідомив про події, що відбулися біля Донго. Надвечір двадцять сьомого квітня капітанові доповіли, що біля містечка Комо з'явилися перші американські джипи. Американці когось шукали. Кого саме, капітан Білл тепер знав напевне: вони хотіли врятувати Муссоліні від народного суду.

Капітан узяв Піппо Бенедетті й ще двох партизанів і розпорядився перевезти дуче до казарми карабінерів у сусідньому з Донго селі Гермасіно. В казармах уже сидів арештований перед цим федеральний фашистський секретар з Комо — Порта. Щоб не спускати їх з очей, партизани розташувалися в одній кімнаті з Муссоліні й Порта, капітан Білл наказав принести їм усім туди вечерю.

Дуче був похмурий і мовчазний, хоча в його каламутних очах ще й спалахували останні надії.

Коли партизани запропонували разом повечеряти, дуче пожвавішав. Він сам завів з Портою розмову про війну, про стратегію, почав прискіпуватися до капітана Білла, щоб той згодився з ним, що італійці нерішуче вели цю війну й тому не виграли її.

— Італійці — порядні люди,— відповів йому капітан.— Вони не хочуть нічиєї смерті. Навіщо їм війна?

— Ви сказали: нічиєї смерті? — перепитав Муссоліні.

— Крім злочинців. Особливо воєнних злочинців.

— Кого ви називаєте воєнними злочинцями?

— Вас у першу чергу.

— Я вів італійський народ до перемог. Я хотів забезпечити йому гідне місце в світовій історії!

— Святий Домінік, мені довелося дожити до таких днів! — вигукнув дуче.— З сердець італійців зникла повага до свого вождя! Мені розповідали, як один японський льотчик випадково пролетів уночі над палацом імператора Хірохіто, а коли дізнався про вчинене святотатство, то заподіяв собі харакірі. А в нас! Що діється в нас?

— Вам хотілося, щоб увесь італійський народ зробив собі харакірі заради свого дуче? — глузливо промовив капітан Білл.— Знайте ж, що гинуть ті, хто йде проти народу, а не сам народ.

— Щоб зрозуміти вождя, треба завжди виправдувати його або навіть прикрашувати його дії,— пробурмотів Муссоліні.

— Тепер нарешті ми маємо змогу бачити вождя без прикрас,— посміхнувся капітан Білл.

— Мені холодно,— зіщулився Муссоліні.— Накажіть принести коньяку.

Принесли коньяк. Дуче й Порта випили майже всю пляшку, потім Порта попросив цигарок. Муссоліні після коньяку стало жарко. Він забажав, щоб його вивели на терасу.

Ніч була вітряна, холодна, накрапав дощ. На веранді дуче знову стало холодно, він попросив, щоб його чим-небудь накрили. Піппо приніс йому з казарми карабінерську ковдру й накинув її на плечі диктаторові; Муссоліні вицокував зубами.

— Доведеться перевезти вас до іншого місця,— сказав капітан Білл.— Може, ви хоч там зігрієтеся.

— Ви хочете мене вбити! — істерично закричав Муссоліні.— Вбити серед ночі, по-бандитському!

— Ви колись командували цілою Італією,— спокійно промовив капітан Білл,— а собою командувати так і не навчилися. Поводьтеся достойніше. Ніхто не збирається вбивати вас потай. Ми не бандити. Запам'ятайте це. Ми — представники італійського народу.

О першій годині ночі дві машини од'їхали від казарм у Гермасіно. У передній був Муссоліні. Йшов дощ. Щоб його переждати, вирішили заїхати до магістратури в Донго. Машини зупинилися на площі Віктора-Еммануїла, дуче в супроводі капітана й Піппо піднявся на другий поверх ратуші. По довгому коридору ходила якась жінка. Побачивши Муссоліні, вона кинулася йому на груди:

— Мій коханий!

Дуче розгубився. Стояв, як бовдур. Ні погладити Кларетту Петаччі по голові, ні обняти, ні поцілувати не міг.

— Я тепер не кину тебе,— белькотіла Кларетта,— я буду з тобою, мені страшно самій. Ти мене захистиш. Адже так?

Не встигли завести Муссоліні й Кларетту до однієї з кімнат, як на вулиці почулися постріли. Виявилося, що Марчелло Пе-

таччі, скинувши свої лаковані черевики, босоніж прокрався побіля варти коридором і хотів утекти. Надвірна охорона помітила втікача й зчинила стрілянину. Марчелло спіймали вже в кінці площі, перед тим як він мав пірнути в темну вуличку. Однак, коли його вели назад до магістратури, молодий Петаччі збив з ніг партизана, який ішов позаду, й кинувся в озеро Комо.

Темрява огортала його звідусіль і сховала, здавалося, від всього світу. Та партизанське око було дужче за темряву. Воно впіймало на гостряк мушки авантюриста, спекулянта й шпигуна Петаччі, і постріл з гвинтівки послав Марчелло на дно озера.

Дощ ставав дедалі більший. Тримати дуче в магістраті капітан Білл не наважувався. До ранку сюди можуть пробратися аліантські розвідники — і тоді матимеш з ними клопіт. Він скомандував везти Муссоліні далі. Кларетту посадовили в задню машину.

Такої темної ночі ще не було ніколи. Дощ заливав і маленькі будиночки Донго, і гору, під якою притулилося містечко, і озеро Комо, що лежало біля самого магістрату, в кінці площі Віктора-Еммануїла, і серпантини шосе, по яких ревли несамовиті потоки.

Капітан Білл звелів шоферові звернути з шосе до якогось селянського двору, що темнів збоку. Довго стукали, поки їм одчинили.

— У вас буде колишній дуче Італії Беніто Муссоліні,— сказав капітан господині.— Кілька годин.

Була п'ята година ранку двадцять восьмого квітня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року.

О чотирнадцятій годині десять хвилин того ж таки двадцять восьмого квітня до містечка Донго прибув з Мілана начальник штабу п'ятдесят другої партизанської бригади імені Гарібальді полковник Валеріо, колишній міланський бухгалтер Вальтер Аудізіо.

В одній з кімнат магістратури зібрався партизанський суд: полковник Валеріо, капітан Білл і Піппо Бенедетті. Михайло Скиба від участі в засіданні партизанського трибуналу відмовився.

— Це справа італійців,— відповів він,— і ніхто не має ніякого права в неї втручатися, крім самих італійців.

Через сорок хвилин партизанська машина зупинилася біля садиби подружжя Де Марія, де перебував дуче, з неї вийшов високий ставний чоловік у сірому цивільному плащі й постукав у двері. Його провели до кімнати Муссоліні, і полковник Валеріо — це був він — сказав:

— Прийшли вас звільнити.

— Дякую,— сухо відповів диктатор,— ви дуже гречні.

За хвилину вулицями маленького села марширувала невеличка група людей. Попереду йшов озброєний кулеметом Піппо

Бенедетті. За ним — Муссоліні. Потім капітан Білл і Кларетта Петаччі. Полковник Валерio з пістолетом у руці замикав похід.

Спочатку Кларетта Петаччі, вчепившись за руку Муссоліні, тягнулась за ним, немов нежива. Їх розлучили. Дуче йшов, задравши голову, кривлячи в усміху губи, але ноги переставляв важко й повільно. Він усе ще був у німецькому плащі, високий картуз німецького офіцера стовбурчився на голові, як лелече гніздо. Кларетта Петаччі була одягнута трохи краще: простий жіночий костюм, шовкова барвиста хустка на голові. Але на ногах у неї, як і в Муссоліні, красувалися німецькі офіцерські чоботи. Люди, що зібралися біля дороги, по якій проходила маленька група, дивилися не на обличчя арештованих, а на їхні чоботи.

Муссоліні марно шукав співчуття в людських поглядах. Даремно він ждав їхніх голосів, що заступилися б за нього, колишнього дуче й можновладця Італії. Люди мовчали і все дивилися й дивилися на оті чужі чоботи на ногах Муссоліні та його коханки, на ті самі чоботи, які ще зовсім недавно топтали італійську землю, топтали свободу італійського народу, топтали його життя.

Він продав усе: Італію, народ, самого себе. Навіть на смерть ішов у всьому чужому. І в поглядах італійців читалися ненависть і зневага, коли вони дивилися на товстого кривоногого чоловічка, який гатив по бруку італійського села німецькими чобітьми, збирав багно з калюж німецьким офіцерським плащем, на чоловічка, біля якого валявся безглуздий німецький картуз, схожий на лелече гніздо.

Це ж він, отой миршавий чоловічок, пиховито проголошував колись, що фашизм вірить і завжди буде вірити в святість і героїзм. А сам тепер поводився, як останній боягуз.

Хіба ж то не він протягом двох десятків років повчав бідних італійців, що приватна власність доповнює людську особу? А сам позбувся навіть власного взуття.

Він зневажав усіх оцих простих людей, галасуючи, що нація — це вождь, що народ — темна маса, що вершать історію не маси, а солдати. І от солдати з'єдналися з народом, увесь італійський народ перетворився на солдатів, щоб ухвалити вирок фашизмові, виконати присуд історії.

Фашизм вважав плідною і благотворною нерівність людей. Тепер італійці зрівнялися в своїй відразі й зненависті до фашизму. І хай не жде він од них пощади!

Коли напад шалу минув, Муссоліні звели на ноги, і похід продовжився. На містку, за яким вулиця розгалужувалася, стояв автомобіль з римською реєстраційною табличкою. Дуче й Кларетту посадовили в машину й повезли на північ, знову в напрямку Донго. Кларетта розпачливо хапала Муссоліні за руки, падала йому на груди, заливала слізьми його німецький плащ. Дуче сидів мовчки. Він зняв картуза, якого надів йому

Піппо Бенедетті, і тепер навіщось тер козирок. Він тер його рукавом, підносив до очей, щоб пересвідчитися, що козирок уже добре блищить, і знов починав терти.

Біля півострова Тремеццо, вкритого буйною весняною рослинністю, машина зупинилася. Полковник Валеріо звелів арештованим виходити. Їх підвели до штахет чийогось парку. Кларетта промовила до дуче:

— Чи вдоволений ти, що я з тобою до кінця?

Муссоліні мовчав. Він божевільними очима дивився на полковника Валеріо, який діставав з кишені — не зброю, ні! — білий папір, на якому іменем італійського народу, іменем справедливості, іменем історії було накреслено — дуче знав це — слово: «смерть»!

Полковник Валеріо виструнчився. Став струнко капітан Білл. Став струнко Піппо Бенедетті. Слова присуду падали, важкі й дзвінкі, ніби викуті з сталі:

— За муки Італії, за ганьбу Італії, за вбивства італійських юнаків, за насильства над італійським народом, за те, що продав батьківщину, за те, що кинув її в багно війни, за непростимі злочини перед своїм народом, перед людством, перед усім світом — смерть!

Кулемет Піппо Бенедетті дав довгу чергу. Пролунали два постріли з пістолета капітана Білла. Останні постріли, якими народ Італії розправлявся з війною. Постріли справедливості й відплати.

Дуче впав біля огорожі. Його коханка звалилася йому до ніг.

Так лежали вони дві години. Потім прийшла вантажна машина, трупи поклали в кузов і одвезли до Мілана. До того самого Мілана, в якому зароджувалися чверть віку тому фашистські загони, з якого Муссоліні здійснив свій «похід на Рим». Там, на площі Лорето, колишнього ката італійського народу і його коханку повісили за ноги. І люди приходили на площу Лорето, їхали туди з усієї Італії і плювали в ненависні трупи, кидали на них каміння й груддя, як на скажених собак.

ПІСНЯ

— Стій! Хто йде?

— Європа сорок п'ять.

Підходили, сідали.

— Стій! Хто йде?

— Європа сорок п'ять.

Європа весни тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року повертала-ся з далекого походу, сідала до солдатських вогнищ, йшла вулицями розбомблених міст, вулицями, що були встелені килимами з битого скла, минала спалені села, перебиралася через

ріки, на яких не лишилося жодного мосту, мовчки схиляла голову перед тисячами й мільйонами солдатських могил.

Європа. Похмурі кафедральні собори над прозорими ріками й казенна бронза імператорських пам'ятників на майданах закам'янілих міст. Великі картини, засуджені на вічне ув'язнення в холодних музеях, і тріумфальні арки, збудовані для тих, хто пролив найбільше людської крові. Сміх Рабле, сльози Достоєвського, велич Толстого і молодчики в коричневих і чорних сорочках, що спускають запобіжники пістолетів при слові «культура».

Європа знову поверталася до цивілізації, до людської правди, до миру. Чи ж вистачить у тебе, Європо, сміливості й снаги знову підвестися на ноги, оновитися, омолодитися. Чи не забудеш ти мільйонів убитих і понівечених, чи прийдеш вклонитися прахові радянських юнаків, які прийшли зі сходу рятувати тебе від фашизму і могили яких розкидані по твоїх полях, лісах і горах?

— Стій! Хто йде?

— Європа сорок п'ять.

Повертались, сходились до свого командира всі побратими-партизани: чех Сливка, поляк Дулькевич, француз Ріго, італієць Бенедетті. Вже відвезли пораненого Юджіна. Десь повіз капітан Білл Муссоліні, прогули німецькі машини, а машини, посланої за годувальницею, не було. Діти не народжувалися більше ні в Італії, ні в Європі. Їх було ще менше, ніж щастя.

І ця дитина, яка ворушиться на теплих руках синьйори Грачіолі, ще, мабуть, довго буде голодною. Голодною, як Європа сорок п'ятого року.

Дівчинка не могла заснути. Вона скрикнула, нервова пропасниця тіпала її маленьке худеньке тільце. Їй, мабуть, ввижалися бомбардування міст, повз які проходила її мати, чулися громи вибухів, тріск дерева, крики, стогони людей, серед яких були й її батько та мати, й вона теж кричала й стогнала, ніби вмираючи.

Михайло підійшов до синьйори Грачіолі й показав їй, що хоче взяти дитину на руки. Італійка нахилила голову. Вона вірила цим рукам. Сама мати, вона хотіла, щоб міцні чоловічі руки, які так довго носили зброю, носили тепер тільки маленьких дітей. І вона обережно передала дівчинку Михайлові. Дитинка була маленька, м'яка і легка, мов паперова квіточка. Михайло присів на холодне каміння й притулив її до грудей. Дівчинка ворушилася в нього на руках, і разом з нею ворушилося в нього в грудях серце. І дитина була теплою, як його серце. Михайло нахилився й поцілував її в личко. В маленьке, невидиме в темряві ніжне личко, що, мабуть, ще зберігало на собі тепло материнського лона.

Франтішек Сливка підійшов і сів поряд. Сів, зіпершись плечима на Михайлове плече, мовчазний і урочистий, як усі цієї

страшної й радісної ночі. Раптом він заспівав. Голос у нього був тихий, маленький, як і він сам, але гарний-гарний, як чехова душа. Франтішек Сливка співав рідною мовою. Він, мабуть, розповідав дитині про те, як убили її татуся й маму, як лютувала над Європою війна, бо стогін, зітхання, сльози й ридання чулися в його пісні. Два голоси були в ній — сумний материнський і суворий, але втішаючий батьківський. Майже ніхто не розумів слів. Але без того всі знали, що ця пісня над засинаючим німецьким дитям — це пісня про всіх дітей світу, над якими гримлять бомби, батьки й матері яких помирають, лишаючи своїх діток напризволяще. Це була сувора й страшна пісня.

Потім пісня зламалася десь посередині і полилася бадьоро й спокійно. Франтішек співав про те, як розстеляє сон свої пухнасті килими і як плавають у них діти, немов у теплому морі, плавають довго-довго.

— Га́єй-га́єй,— співав чех.

— Люлі-люлі,— вторив йому Михайло.

— Люляй же, люляй,— озивався з темряви Генрик Дулькевич.

— Нінна-нанна,— похитувався в такт пісні Піппо Бенедетті.

— О, фер додо,— зітхав француз.

Дитя спало. Ніч тремтіла над горами, над озером Комо, над Італією, над усім світом. А завтра настане день, і хай він буде сповнений щастя, любові, радості і хай не знає на своєму світлому лиці ні смутку, ні горя.

Милий, добрий Франтішеку! Ти нарешті написав ту пісню, про яку мріяв. Щоправда, ти писав її для чеських, руських, українських, польських, англійських, американських, французьких дітей, а співати її довелося тобі над дитям німецьким. Що ж. Виходить, щедра в тебе душа, виходить, переступив ти межу війни, що роз'єднує людей, і побачив за нею той ясний світ, у якому мають жити наші діти.

1957

ЗМІСТ

ДУМА ПРО НЕВМИРУЩОГО.
Історія недокінченого життя 5

ЄВРОПА 45.
Роман 153

ПАВЕЛ АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНЫЙ

СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ
Том пятый

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *Й. Й. Брояк*
Художнє оформлення *В. В. Машкова*
Малюнок на форзаці *В. В. Кузьменка*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *І. О. Селезньова*
Коректори *В. В. Бондаренко, Т. Г. Білецька*

Інформ. бланк № 1287.

Здано до складання 23.01.80. Підписано до друку 21.07.80. БФ 30318. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 38,5. Обл.-вид. арк. 43,662. Тираж 100 000. Зам. 1267. Ціна 3 крб. 10 коп.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Загребельний П. А.

З-14 Твори в шести томах. Том п'ятий.— К. : Дніпро, 1981.— 616 с.

В романі «Європа 45» та повісті «Дума про невмирущого», що входять до п'ятого тому збірки творів П. Загребельного, відображено події кінця другої світової війни на Європейському континенті, боротьбу радянських людей проти фашизму — на фронті, у ворожому тилу, в таборах смерті.

З $\frac{70303—073}{M205(04)—81}$ передплатне. 4702590200 У2

3 крб. 10 коп.